

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 25



Київ 2012

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцять п'ятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я
П. С. Сохань (головний редактор),
Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, М. М. Капраль,
О. О. Маврін (заступник головного редактора),
Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Мільчев,
В. І. Наулко, О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук,
В. М. Піскун, В. І. Ульяновський

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Протокол № 5 від 11 грудня 2012 р.)

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2012
© Автори статей, 2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 25

Київ 2012

| | |
|--|-----|
| у виникненні системи стаціонарних населених пунктів у XVII–XVIII ст. | 165 |
| Олег Мальченко (<i>Київ, Україна</i>) Спроба атрибуції гармати 1714 року з колекції Воєнно-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург) | 173 |
| Світлана Андреева (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Регламентация запорозько-кримської торгівлі сіллю з боку Російської імперії в часи Нової Січі (1734-1775 рр.) | 189 |
| Сергій Білівненко (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Огляд публікацій джерел з історії підрядів та відкупів Степової України кінця XVIII століття | 200 |
| Анна Олененко (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Азовська губернська канцелярія у системі судочинства Російської імперії (1775–1783) | 218 |
| Володимир Мільчев (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Проблеми соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. у студиях українських радянських істориків міжвоєнної доби | 231 |
| Олена Бороденко (<i>Полтава, Україна</i>) Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття | 244 |
| Олена Замура (<i>Полтава, Україна</i>). Показники рівня смертності сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії у другій половині XVIII ст. | 256 |
| Юлія Головка (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Матеріали Науково- історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії наук як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. | 273 |
| Катерина Карімова (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Синтез архітектурних традицій Північного Приазов'я в кінці XVIII – першій половині XIX століття. | 283 |
| Георгій Потульніцький (<i>Київ, Україна</i>) Світова та вітчизняна історіографія кінця XIX – початку XXI ст. про місію українського поета Василя Капніста в Берліні у квітні 1791 р. | 291 |

| | |
|--|-----|
| Микола Михайліченко, Світлана Потапенко (<i>Суми, Київ, Україна</i>) Слобідський старшинсько-дворянський рід Авксентєєвих: генеалогічний розпис XVIII–XIX ст. | 299 |
| Тетяна Арзуманова (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Релігійне повсякдення росіян-сектантів російсько-українського прикордоння наприкінці XVIII – в XIX ст. (на прикладі Харківської губернії) | 309 |
| Мар'яна Левицька (<i>Львів, Україна</i>) Про що може розповісти каталог (За матеріалами львівської художньої виставки 1847 року) | 319 |
| Валерій Старков (<i>Київ, Україна</i>). Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 70-ті рр. XIX ст. | 329 |
| Алла Крилова (<i>Мелітополь, Україна</i>) Статистичне бюро Таврійського губернського земства: програми дослідження землеволодінь 1884 р. | 347 |
| Марина Белікова (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Розвиток сільського господарства в менонітських колоніях Південної України (XIX – початок XX ст.) | 364 |
| Ілля Барков (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Заходи щодо запобігання поширенню сифілісу на території Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. | 384 |
| Сергій Пачев (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Українська та зарубіжна історіографія виникнення болгарських поселень Приазов'я (праці другої половини XIX – першої половини XX ст.) | 395 |
| Михайло Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>) Збройна боротьба в Одесі в середині грудня 1917 р. | 405 |
| Андрій Стародуб (<i>Київ, Україна</i>) «Шептицкий остаётся неизменно верным раз намеченному плану введения унии на Украине...». Діяльність митрополита Андрея Шептицького в оцінках учасників Всеросійського Собору 1917–1918 років та Всеукраїнського Собору 1918 року. | 420 |
| Валентин Кавунник (<i>Київ, Україна</i>) Війна РСФРР проти УНР від Берестейських до Ризьких мирних договорів за дипломатичними документами | 434 |

| | |
|--|-----|
| Сергій Гірік (<i>Київ, Україна</i>) Проблема військового будівництва в УСРР і Українська комуністична партія (боротьбистів) . . . | 456 |
| Ірина Савченко (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Діяльність Запорізької біржі праці з працевлаштування жінок в 20-х рр. ХХ ст. . . . | 467 |
| Дмитро Бурім (<i>Київ, Україна</i>) З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні» | 474 |
| Віталій Андреев (<i>Херсон, Україна</i>) Етнографічна комісія при ВУАН та її проект дослідження чумацтва: «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» (1931). | 507 |
| Сергій Білан (<i>Київ, Україна</i>) Формування трудових ресурсів сільського господарства України в 1933–1939 рр. | 524 |
| Юрій Черченко (<i>Київ, Україна</i>) Документи відомих українських літераторів в Архіві ОУН у Києві | 535 |
| Володимир Левикін (<i>Київ, Україна</i>) Військовополонені генерали вермахту та радянська пропаганда | 554 |
| Віта Лахно (<i>Полтава, Україна</i>) Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки | 565 |
| Олександр Омельковець (<i>Київ, Україна</i>) «Смолоскип» на сторінках газети «Українське слово» (1950–1956). | 577 |
| Соляник Наталя (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Огляд історіографії дослідження історії жіноцтва України першої половини ХХ століття | 585 |
| Надія Халак (<i>Львів, Україна</i>) Дослідження Марії Григорівни Вавричин з історичного картознавства України | 596 |
| Микола Кравченко (<i>Харків, Україна</i>) «Щоденник сотника Устима»: джерелознавчий аналіз спогадів командира експедиційного корпусу УНСО | 611 |
| Саєнко Валерій, Козир Валерій (<i>Запоріжжя, Україна</i>) «Усна історія» від токмацьких родичів Василя Семеновича Денисенка | 621 |
| Маслак Володимир (<i>Кременчук, Україна</i>) Образ Івана Самойловича в російській історіографії початку ХХІ ст. . . . | 632 |
| Микола Посівнич (<i>Львів, Україна</i>) Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944 – 1945 рр. / | |

| | |
|--|-----|
| Сохань П., Потічний П. (співгол. ред. ради), В. Ковальчук, В. Огороднік (упоряд.) та ін. – Київ–Торонто: Видавництво «Літопис УПА». – 2011. – 1024 с. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 16) Рецензія | 638 |
| Іван Капась (<i>Переяслав-Хмельницький, Україна</i>) Рідня. Поліція і партизани, 1941-1944. На прикладі України / Авт.-упоряд.: О. Гогун, І. Дерейко, А. Кентій. – Київ: Українська видавнича спілка, 2011. – 576 с. Рецензія | 641 |

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК 281.9:94(477)«10»

Візантійська релігійна місія першої половини X ст. і поширення християнства на Русі

Християнство належить до числа місійних релігій, тому одним з головних завдань християнської держави є навернення у свою віру інших – нехристиянських – народів. В історії європейської (християнської) цивілізації та християнської місії вагоме місце займає Візантія. Саме ця держава чітко позиціонувала себе як християнську імперію, претендуючи на провідну роль в усьому християнському світі. З прийняттям християнства за Володимира Святого було визначено й подальший напрямок розвитку української історії. Однак який внесок саме Візантії у навернення до нової релігії наддніпрянського населення, на сьогодні залишається недостатньо висвітленим.

Традиційно християнізація Русі розглядається як єдиний неперервний процес, що розпочався у IX ст. й остаточно завершився 988 р. за Володимира офіційним хрещенням Русі (у церковній традиції його ведуть від проповіді апостола Андрія Первозванного). Протягом цього періоду відбулись як офіційне Аскольдове та Ольжине хрещення, так і язичницька реакція Олега (882 р.) та Святослава. Відтак пропонується думка, що сам процес утвердження християнства проходив в умовах гострої боротьби поганства з християнством. Однак така схема виглядає дещо штучною і умовною. Радше можна говорити про процес поширення християнства в IX–X ст. на теренах розселення східного слов'янства – майбутньої Русі. Цей процес був складним і багатограним.

Процесу християнізації Русі присвячено досить значну кількість праць [історіографія питання, напр.: 31, с. 7–20], проте завдання розглянути це питання з точки зору візантійської місії було здійснено лише в працях С. Іванова [12, с. 13]. Під поняттям «місія» у цьому контексті

мається на увазі діяльність Візантійської церкви з навернення у свою релігію іновірців [див.: 12, с. 9], до того ж тут можна розглядати як централізовану місію, яку організував Константинополь, так і діяльність окремих осіб (активну чи пасивну) в наверненні поган у християнство і поширенні християнського вчення [12, с. 10–11]. Однак С. Іванов не ставив своєю метою спеціальний розгляд поширення християнства на Русі, а руські епізоди розглядались лише в контексті загальновізантійської практики. Проте ця концепція дає можливість по-новому розглянути процес поширення християнства на українських територіях та ролі в ньому Візантії в період до княгині Ольги, яка була першою відомою на ім'я київською володаркою, що достовірно прийняла християнство.

В історії Візантії церковні справи настільки перепліталися з політичними, що часто їх неможливо розділити [пор.: 35, с. 237]. У залежності від вирішення релігійного питання перебувала і безпека держави. Наприклад, імператриця Теодора, з метою остаточної перемоги іконошанування, своїми репресіями змусила павликіан переселитись на арабські землі, де вони стали вірними союзниками мусульман у боротьбі з імперією. Ступінь небезпеки, яку являли собою павликіани, показує той факт, 871 р. що вони змогли завдати нищівної поразки візантійській армії на чолі з самим імператором Василієм I [35, с. 247]. Ситуація ускладнювалась прихильністю до павликіанського руху деяких східних провінцій імперії, наприклад, феми Арменіак і Харсіани. Тому, коли 872 р. вдалося розгромити павликіанський рух на сході, на честь цієї перемоги Василій I здійснив тріумфальний в'їзд до Константинополя [40, р. 498]. Подібно до цього, саме у християнізації «Візантія знайшла інші засоби приборкати Русь» [35, с. 623].

З утворенням імперії на Заході чітко визначились сфери впливу обох імперій. Зіткнення між ними насамперед мало відбутись у країнах, що являли собою вільне поле для християнської місії. Природно, що першими теренами протистояння місій східної і західної церков стали землі Південно-Східної Європи – Болгарія і Моравія у IX ст. На середину того століття уряд Візантії особливо цікавили слов'яни на північ від Дунаю: моравські, чеські, польські та інші [див.: 35, с. 61]. На той час, як зазначив Ф. Успенський, «місіонерська діяльність серед північно-західних слов'ян не лише могла відкривати для імперії нове поле для широкої політичної і церковної місії, але в той же час завдати удару зазіханням Західної імперії і поставити межу поширенню латинської

церкви на шкоду правам Константинопольського патріархату» [35, с. 62].

Значення християнської місії для зовнішньої політики Візантії виразно засвідчує окружне послання Фотія східним патріархам (866 р.) в якому Константинопольський патріарх рішуче порушив питання про повну незалежність Східної церкви від Західної. Фотій чітко визначає місце Константинополя в історії християнської місії, пишучи, що «із царственного міста, немовби з підвищеної і над широким простором панівної місцевості, розтікаються джерела православ'я, і в кінці все-світу розходяться чисті струмки благочестя і, як із повноводих річок, напоюють догматами християнські душі, які протягом довгого часу висохли від нечистоти чи ересі, і, обернувшись в суху і неродючу ниву, після прийняття благодатного дощу вчення принесуть щедрий плід» [41, Ер. 13]. Саме в цьому посланні до заслуг візантійської місії Фотій відніс і долучення до візантійського церковно-політичного ареалу болгар і росів.

Початок утворення слов'янських держав припадає на IX ст. Однією з перших ознак переходу племен на державний рівень було прийняття ними християнської релігії і, відповідно, створення церковної організації: «Християнство було великою політичною і моральною силою в руках хрещеного варварського князя, бо воно давало йому зразок державного устрою і вірних слуг, щоб провести нову організацію» [35, с. 33]. Власне, церква і була тією інституцією, що спрямовувала все політичне, в тому числі міжнародне, життя тогочасної Європи. За Епанагою, обов'язком патріарха є повернення до православ'я і в церкву всіх еретиків, а також місійна діяльність серед поган. Подібно до імператора, Константинопольський патріарх має право влади і суду в усій Вселенській церкві. Поліевкт, який прийшов на патріаршу катедру в Константинополі 956 р. і якому випала честь охрестити княгиню Ольгу, наполегливо відстоював доктрину про повну незалежність духовної влади від світської.

Таким чином, цілком справедливо пише Ф. Успенський, що «патріарх Фотій наверненням слов'ян до християнської віри і влаштуванням самостійної церкви мав на увазі створити перепону завойовницьким планам Каролінгів і одночасному рухові на схід латинських місіонерів» [35, с. 372].

На X ст. Русь не могла залишатись ізольованою для решти світу. Власне, на той час для всіх новоєвропейських народів відкривалась

одна перспектива: «або прийняти християнство і тим закласти початок до створення державності, або поступитись своїм місцем іншому» [35, с. 625]. М. Грушевський зазначав: «Християнство було найважливішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі – і державного укладу Візантії, тож зближуючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним – приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство» [6, с. 510]. Взагалі, «християнство було zarazом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації» [6, с. 523].

На часи Македонської династії припадає період відродження візантійської місії. З другої половини IX ст. Візантійська церква, як і держава, переживала період свого найвищого піднесення. У своїй місійній діяльності церква цілковито могла покладатись на підтримку держави. Місія Солунських братів започаткувала місійну діяльність Візантії за межами держави, оскільки навернення слов'ян у межах імперії проходило вже давно. Запровадження слов'янської літургії чітко демонструє розуміння політичної доцільності з боку церкви і держави. Тому цілком можна погодитись з Г. Острогорським, що християнізація слов'ян – це заслуга не лише Константина й Методія, а й Фотія та Варди [23, с. 214].

«Переломною фігурою» візантійського місіонерства С. Іванов називає патріарха Фотія [12, с. 143]. Так само Ф. Успенський називає Фотія єдиним патріархом, «що зрозумів значення слов'янських народів, які населяли Південно-Східну Європу, в політичній боротьбі Заходу і Сходу» [35, с. 52, див. також с. 21]. З часу пізньої античності фотій був першим, хто замислився над питанням навернення у християнство поган. До нього панувала думка, що «місія до варварів взагалі не потрібна», а саму євангельську проповідь перед ними прирівнювали до «розкидання бісеру перед свиньми» [12, с. 143–144].

У IX ст. імперія Каролінгів поширила свій вплив на Центрально-Східну Європу і просувалась у напрямку півдня і сходу. Однак у цьому регіоні Захід зіткнувся з претензіями Візантії і Константинопольського патріархату. Прикметно, що слов'янська місія Солунських братів була організована в часі після донесення в Константинополь діянь Римського собору 863 р., на якому було засуджено патріарха Фотія та його прихильників [див.: 35, с. 100]. У Моравії розширення політичних кордонів князівства супроводжувалось поширенням християнства [пор.: 35, с. 174]. Це була відповідь Візантії на поширення в Європі політич-

ного і культурного впливу Західної імперії. «Заявляючи права на церковну владу над північно-західними слов'янами, вона [Візантія – Д. Г.] завдала Західній імперії відчутного удару, який, фактично, тим більше мав значення, що був підготовлений на ґрунті просвітлення християнством нових народів і, таким чином, по суті міг прирівнюватись до подвигу св. Боніфація» [35, с. 65]. Таким чином, місійна діяльність Кирила і Методія в Моравії завдала відчутного удару Західній імперії та Римській курії у плані поширення їхнього впливу в Південно-Східній Європі [35, с. 74]. У цьому протистоянні західній місії особливий успіх Фотій мав серед південних – далматинських слов'ян. Константин Порфирогенет цей успіх чітко ставить у залежність від визнання політичної зверхності імперії: «За Василя, христоролюбивого царя, послали апокрисіаріїв з проханням хрестити тих, хто ще не прийняв християнської віри, і прийняти їх у підкорення, як і раніше вони були під владою Візантії. Цей же блаженний і прославлений цар послав царського мужа з ієреями і хрестив тих із цих племен, які залишались нехрещеними. По тому він затвердив князями над ними тих, кого вони захотіли з того роду, до якого вони належали, так що донині князі у них походять із тих самих родів, а не із інших» [16, розд. 29]. У цьому випадку не важливо, як у дійсності відбувалося хрещення далматинських слов'ян. Головне, що Константин Порфирогенет пов'язує християнську місію і політичне підкорення слов'ян імперії як своїй хрещеній матері (хоча під час другої війни Симеона проти Візантії, близько 923 р. далматинські міста і Хорватія в церковному плані перейшли під владу Риму [35, с. 370]).

Так само у хрещенні болгар чітко проявила себе співпраця церкви і держави: коли болгарський володар Богорис послав за єпископом до франків, візантійська армія стала на болгарському кордоні, а її флот проплив уздовж болгарського узбережжя Чорного моря. Демонстрація сили дала свій результат – 864 р. Богорис прийняв християнство від візантійського духовництва [23, с. 214]. Тоді болгарське питання загострило відносини Рима і Константинополя. Однак, попри всі зусилля Римської курії, Болгарія залишилась у лоні Візантійської церкви і візантійської культури. На соборі 870 р., коли вирішувалось питання приналежності болгарської церкви, греки апелювали до споконвічних прав Візантії на землі Болгарії, відпадіння якої від імперії зумовлювалось поганством завойовників. Відповідно, навернення їх у християнство автоматично повертало країну під владу Константинопольського пат-

ріархату [див.: 35, с. 126]. Приклад Болгарії яскраво ілюструє взаємовідносини Візантії і новоохрещеної країни. Болгарського володаря Фотій сприймав як свого духовного сина, а його навернення у християнство вважав результатом своєї місійної діяльності. Таким чином, попри втрату Моравії, у сфері впливу Візантії опинились Болгарія, Македонія та Сербія. Однак іншою була ситуація на Русі.

Першим актом Константинопольського патріархату щодо навернення Русі на християнство в історіографії вважається так зване «Аскольдове хрещення». Більш того, на думку М. Брайчевського, саме тоді і відбулось офіційне – державне хрещення Русі, яке, проте, під впливом Володимирового хрещення і його легенди було штучно видалено з давньоруських джерел. Таким чином, «теза про запровадження християнства на Русі Володимиром Святим наприкінці X ст., ... набула значення догмату», натомість «перша християнізація Русі за часів Аскольда і патріарха Фотія виявилась завуальованою, відсунутою на задній план історичного процесу» [2, с. 37]. Цією ж причиною вчений пояснює і відсутність у грецьких джерелах відомостей про християнізацію Русі за Володимира, яка в «очах Ейкумени» залишалась «християнською країною» [2, с. 38]; майже дослівно у С. Цветкова – [37, с. 202]. М. Брайчевський відзначив і те, що Русь не числиться в реєстрі проповідницької діяльності Кирила і Методія [2, с. 46] (хоча С. Цветков висунув здогад, що саме посольство русів у Константинополь після походу 860 р. з проханням про хрещення було зніційовано саме св. Кирилом [37, с. 198], проте якихось аргументів не навів), відсутні й якісь тогочасні акції Константинопольського патріархату щодо навернення Русі. Проте в цьому випадку таке ігнорування з боку візантійської церкви і слов'янських просвітителів Русі, на думку М. Брайчевського, пояснюється тим, «що на початок 60-х років IX ст. Русь уже була християнською: там існувала єпархія, і проповідь нової віри була прямою турботою молоді Руської церкви» [2, с. 46].

Однак мовчання візантійських джерел пояснюється насамперед відсутністю у Візантії будь-якого інтересу до Київської держави. Проте, й пишучи про Русь, жоден автор X ст. не говорить про неї як про християнську країну [12, с. 213]. Навпаки, Лев Диякон висловлюється про русів як про диких поган, подібно до нього відгукуються й інші візантійські автори, а в одній з малих візантійських хронік хрещення Русі віднесено до XIII ст. [38, с. 155]. Така плутанина, на думку С. Іванова, могла трапитись саме через повну байдужість візантійської церкви до Русі. Тому

й мовчання візантійських джерел було пов'язано з тим, що «з руським християнством було незрозуміло, що робити. Русь – надто далека і надто велика, щоб можна було сподіватись її підкорити» [12, с. 213]. Та й Русь ніколи не входила в орбіту *Rex Romanum*, а тому й надалі залишалась гіперборейською країною. Зовсім інакша ситуація була з сусідньою Болгарією, до християнізації якої, а згодом і до утримання у сфері свого церковного впливу, імперія докладала значних зусиль. Болгарія була не лише сусідньою; насамперед вона сприймалась як споконвічно візантійська територія і мала бути повернена імперії [12, с. 168; 39].

«Аскольдове хрещення» пов'язується з походом росів на Царгород 860 р. Щодо того, скільки походів на Візантію здійснив Аскольд, в історіографії існує певна дискусія. Б. Рибаків обґрунтував тезу, що Аскольд ходив на Царгород декілька разів (походи 860, 863, 866, 874 рр.) [32, с. 165–169; 33, с. 802–810], що було підтримано М. Брайчевським [2, с. 42] та О. Раповим [31, с. 80]. Проте, як показав П. Кузенков, на основі лише малодостовірних найдавніших частин руських літописів немає підстав говорити про другий чи третій похід русі на Візантію в 60-ті–70-ті роки IX ст. [17, с. 11].

Основними джерелами про напад росів на Константинополь є дві гомілії та окружне послання східним патріархам Фотія [17, с. 15–84] і текст «Брюссельської хроніки» [17, с. 155–157]. Загалом же похід досить широко відображений у джерелах [див.: 17, с. 15–172].

На основі зіставлення інформації всієї сукупності джерел П. Кузенкову вдалось реконструювати сам хід подій нападу росів на Константинополь та їх подальшого хрещення [17, с. 8–9]. Так, 18 червня 860 р. до Константинополя підійшов ворожий флот, який прибув з півночі. Його напад був цілком несподіваним, а народ виявився «скіфським». Ворог обложив Константинополь, пограбував пригороди, взяв у полон і вбив багатьох мешканців, діючи з небаченою жорстокістю. Після повернення імператора Михаїла III в Константинополь, молебня у Влахернському храмі в море занурили покров (мафорій) Богородиці, після чого піднявся шторм, який знищив флот росів. Незабаром після того до столиці імперії прибули посланці народу «*Рѡсѣ*», які уклали мир з імперією і попросили про хрещення. Фотій відправив росам єпископа, який 866/67 р. повідомив патріарха про успіх своєї місії. Пізніше, за Василі I, вже патріарх Ігнатій (867–877) направив архієпископа росам, і після відомого чуда з Євангелієм роси знову погодились на хрещення. Метою енцикліки було сповістити про успіхи візантійської церкви і силу правдивого

константинопольського християнства. В дійсності ж причиною відступу росів, як зазначав ще М. Грушевський, було повернення в Константинополь імператора. Натомість інформація про чудо з ризами Богородиці була перенесена з легенди про аварський напад 626 р. [6, с. 403].

Таким чином, пов'язуючи похід росів на Візантію з виправою Аскольда «Повісті временних літ» [28, с. 10, 12], дослідники з ним і пов'язують християнізацію Русі. Як зазначає М. Брайчевський, «серед реальних наслідків Аскольдових походів на Візантію і укладених з імперією договорів одним з найважливіших і найдалекосяжніших ... було запровадження на Русі християнства» [2, с. 42].

Про хрещення росів повідомляється в окружному посланні Фотія, тексті Продовжувача Феофана, «Життєписі» Василя I Македонянина, а також є відомості у Скилиці і Зонарі [17, с. 69–83, 122–136].

З приводу хрещення народу «Рѡс» в окружному посланні, оповідаючи про болгар, Фотій між іншим зазначив, що не лише болгар, а й «той самий так званий [народ] Рос, ті самі, хто... підняли руки на саму Ромейську державу! Але проте нині і вони змінили язичницьку і безбожну віру, в якій перебували раніше, на чисту і непідробну релігію християн... І притому настільки у них запалилось пристрасне рвіння до віри ... що прийняли вони у себе єпископа і пастиря і з великою наполегливістю і старанням віддаються християнським обрядам» [17, с. 73/75]. Дещо іншу картину змальовує «Життєпис» Василя I: «Але і народ росів... він [Василій I. – Д. Г.] схилив до згоди щедрими подарунками золота, срібла і шовкових одягів і уклав з ними мирний договір, переконав також долучитися до спасенного хрещення і умовив прийняти архієпископа, що був висвячений патріархом Ігнатієм. Той, прибувши до країни згадуваного [народу], був після такого діяння прихильно прийнятий народом [*далі розповідається про чудо з Євангелієм*]. Бачачи це і будучи враженими величчю чуда, варвари без вагань приступили до хрещення» [17, с. 125/126–126/127]. Ймовірно, з тексту «Життєпису» Василя I черпали свою інформацію Скилиця і Зонара, тексти яких не додають нової інформації.

Як можна побачити, джерела не подають імені володаря росів. У «Життєписі» Василя I він названий просто архонтом цього племені (ἄρχοντας τοῦ τοιοῦτου γένους) [17, с. 125–127]. Не подано і жодної локалізації самого племені.

Таким чином, вже в дореволюційній науці було піддано сумніву хрещення Фотієм наддніпрянських росів. На думку вчених, тоді

охрестилася Причорноморська чи Приазовська Русь [1, с. 210; 5, с. 35–52; 13, с. 13; 24, с. 62–74; 27, с. 32–80]. Проте радянська наука наполягала на хрещенні Русі з центром у Києві, хоча й визнавала, що тоді охрестилася лише правляча верхівка руського суспільства [18, с. 88; 25, с. 60]. Такий підхід можна пояснити саме прагненням будь-що зберегти концепцію існування єдиної руської держави з центром у Києві вже у другій половині IX ст. і, в той же час, узгодити поганський характер цього державного утворення з актом навернення Фотієм росів у християнство. Так, Б. Рамм виділяв як християн з-поміж усього давньоруського суспільства частину «князівсько-дружинної верхівки» і багатого купецтва [30, с. 28], Б. Рибаків подав дещо ширшу соціальну групу – частину «русських дружин» [33, с. 821]. Натомість М. Брайчевський поширює християнізацію, принаймні формально, за Аскольда на всю Русь [2, с. 44], під якою, ймовірно, мається на увазі Київська держава Аскольда; до неї вчений зараховує Середню Наддніпрянщину з містами Києвом, Черніговом і Переяславом [2, с. 40–41].

М. Брайчевський вважає, що в енцикліці Фотія «йдеться не про поширення християнства на Русі, а про офіційне запровадження нової віри». Так, в енцикліці згадується «пастирь», що його прийняли руси, в якому вчений і вбачає установлення церковної організації – єпархії на Русі [2, с. 50, 60].

В реєстрі православних кафедр, складеному за Лева VI (886–912), на 61-й позиції числиться ἡ Ῥωσσία [18, с. 80; 30, с. 28], на середину X ст. вона зазначена під 60-им номером [30, с. 28] (проте Є. Голубинський вважав ці дані пізнішою інкорпорацією [5, с. 65]). Спроби М. Брайчевського визначити ранг глави Руської церкви є суто науковою реконструкцією [2, с. 61]. Безумовно, якщо в середині X ст. на Русі вже була досить значна група християн, що відображено в русько-візантійському договорі 944 р. [див.: 28, с. 34], вони мали бути якимось чином у церковному плані зорганізовані. Однак говорити про руську митрополію чи архієпископію не доводиться. До того ж ранг архієпископа для священника, що був посланий до росів, названо лише в «Життеписі» Василя I (ἄρχιεπίσκοπος), та й то лише на початку, далі вживається термін «архієрей» (ἀρχιερεύς) [17, с. 125], і саме цей термін вживають всі решта джерел. Так само і теза, що «митрополит – це архієпископ» теж не є цілком правильною. Відтак узгоджувати різні джерела за цими рангами [див.: 2, с. 61] також не зовсім коректно.

Немає, проте, підстав і заперечувати сам акт хрещення і створення єпархії. Однак організація церкви у варварських народів мала і свою специфіку. Якщо у Вірменії чи Персії церковна організація дублювала римську, то зовсім іншою вона була у суто варварських народів, яким єпископи призначалися по племенах, а не по населених пунктах, як то було в імперії [12, с. 54]. Власне, тому кафедру росів і подає зазначений перелік православних кафедр за етнічною назвою. Якби роси, що тоді хрестились, були київськими (якщо Київ тоді існував (є підстави вважати, що Київ як місто виник в середині X ст. [див., напр.: 15]), то і кафедра була б названа київською, а не російською. Проте й в XI ст. руська митрополія фігурує без конкретизації митрополичого міста [12, с. 254], хоча таким уже був Київ.

Однак можна й припустити, що єпархія «Россія» пов'язана не з народом «рос», а з містом Русія Ал-Ідрісі, яке ототожнюється з Босфором у межах сучасної Керчі [36, с. 160], археологічні розкопки цього поселення показують, що його можна ототожнювати з давньоруськими містами [11, с. 149]. В подальшому, через співзвучність, ця назва була перенесена й на Київську митрополію.

Аскольда М. Грушевський вважає дійсним київським князем. З того, що на його могилі поставили пізніше церкву, за умови, що Аскольд був той князь, який «ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство», вчений припускає дійсне його охрещення [6, с. 408, також с. 511]. Проте звідки взялося ім'я Аскольда як керівника походу, відомого літописцю з хронічки Георгія Амартола, однозначно сказати важко. Історична свідомість русів початку XI ст. не сягала далі першої половини X ст. Іларіон і Яків мніх у родоводі Володимира знають лише Ігоря (Старого), хоча ім'я Олега і було представлено в князівському іменослові X ст., натомість Рюрик був невідомий до другої половини XI ст. [див.: 21, с. 164]. Отже, можна припустити, що ім'я Аскольда взяте з місцевої київської мікротопоніміки (відома «Аскольдова могила» [див.: 34, с. 149]) як спроба її пояснити.

«Історичний час» представлений у «Повісті временних літ» насамперед дружинною традицією, основною тематикою якої є воєнні подвиги князів і воїнів, найвищим виявом чого були походи на Візантію [21, с. 158, 160]. Прикметно, що в Новгородському першому літописі Аскольд і Дір взагалі не ходять на Царгород [29, с. 105], а «першопрохідцями» по шляху на Константинополь виступають Олег і Ігор. Для автора ж Початкового зводу важливим було, однак, вписати початок Русі в

есхатологічний контекст [26, с. 222]. Таким чином, результатом походу було включення ще «безбожної» Русі в хід священної – християнської – історії [26, с. 223]. Похід припав на період правління імператора Михаїла III, за якого було відновлено іконошанування – відповідно саме за нього настало праведне царство. Як відзначає В. Петрухін, «народ рос з'явився під стінами Царгорода, реалізуючи пророцтво Єзекіїла про Гога в країні Магог, князя Рос – таким цей народ постає в посланнях патріарха Фотія... Але в літописній традиції цей есхатологічний контекст виявився початком історії нового народу» [26, с. 222–223]. Важливим було і те, що за Михаїла III розпочалась і слов'янська місія Кирила та Методія. Відтак, якби дійсно тоді відбулось хрещення придніпровських русів, то літописець неодмінно б про це згадав, адже, поруч з Андрієвою легендою, це стало б додатковим аргументом для «урівняння» статусу Русі з Візантією в есхатологічному вимірі. Однак літописець нічого не знає про хрещення росів по поході 860 р. Отже, говорити про якесь хрещення Русі за Аскольда не доводиться, а радше можна говорити про Фотієве хрещення лише однієї з груп росів, а не Русі. Проте й якихось помітних результатів з навернення росів у християнство тоді досягнуто не було. В цьому акті проглядається не стільки місіонерський, як політичний крок. Як зазначав С. Іванов, «нова загроза змусила імперську дипломатію негайно задуматись над методом її знешкодження», для чого найкраще підходило християнство [12, с. 169].

Визнаючи можливість укладення русько-візантійського договору 860 р. та Аскольдового хрещення Русі, Г. Літаврін з цього виснував, що до Олега як до узурпатора у Візантії різко зросла недовіра, до того ж «про утиски християн на Русі у Константинополі дізналися швидко» [19, с. 61]. Однак ніде в джерелах не відмічено жодне гоніння на християн, проте є підстави припускати, що і сам Олег був охрещений, а отже, не був таким уже затятим поганином [див.: 10]. Тут варто враховувати і те, що варвари на ранніх етапах знайомства з християнською релігією, приймаючи нову віру, переслідували суто власні цілі, як правило, пов'язані з отриманням різноманітних матеріальних благ від своєї хрещеної матері – Візантії. На той час для варварів-росів християнський Бог був радше одним з багатьох богів, ніж єдиним Богом християн. Відтак перші хрещення, якщо такі й мали місце, були суто формальними [див.: 10, с. 199–202].

Таким чином, княгиня Ольга є першою відомою офіційно хрещеною княгинею Придніпровської Русі. Якщо це хрещення сприймати як

державне (через особу володаря), то саме з нього й потрібно починати історію процесу офіційного навернення русів у християнство. Однак, як відзначає А. Поппе, «ідея навернення Русі не походила з Константинополя, і немає сенсу приписувати хрещення Русі візантійській ініціативі» [42, с. 197–224]. Та, попри всю пасивність Константинополя, вже з перших контактів з Візантією, з рубежу X ст., нова віра поширюється на теренах Південної Русі. Про християн-росів містяться деякі відомості й у східних авторів. Так, Ібн-Хордадбег (кінець IX ст.) писав про руських купців, які, приїжджаючи до Багдада, видають «себе за християн» [22, с. 291]. Хоча, ймовірно, принаймні на перших порах, купці роси видавали себе за християн суто з позицій власної комерційної вигоди: з купців, що визнавали єдиного Бога, у Багдаді брали менше мито (джизйа), ніж з поган [14, с. 118].

Однак варто зазначити, що християнство проникало на Русь не лише з Візантії, а й з території сусідньої Хазарії [3, с. 61]. Також руські найманці на службі у Візантії, за імперським законодавством, приймали християнство і, таким чином, були масовою групою, що приносила нову релігію на Русь [20, с. 10; див. також: 6, с. 510–511; 35, с. 484]. У 920-х–930-х рр. активному проникненню християнства на Русь сприяли й місіонери-болгари [19, с. 68], яких у цей час, у зв'язку з безперервними війнами Симеона, мало бути багато серед тих, хто емігрував тоді з Болгарії. Серед джерел християнства на Русі Я. Дашкевич називає західноукраїнські міста, що були приєднані до держави Володимира 981 р., а до того перебували у складі Чеської християнської держави і в яких зберігались кирило-методіївські традиції Великоморавської держави. Вчений припускає можливість, що Перемишльке єпископство виникло в кінці IX ст. (899 р.), а отже, й поширення християнства серед білих хорватів можна віднести до другої половини IX ст. [7, с. 31]. Я. Дашкевич вказує на роль грецьких купців та торгових факторій у Тавриці у поширенні християнських ідей на Русі. Поруч з грецькими на півострові існували сирійські та вірменські факторії, найбільша з яких (сирійська) була в Херсонесі. Через них потрапляли на Північ як ортодоксальні, так і неортодоксальні (несторіан, яковітів, вірмен-григоріан та ін.) вчення [9, с. 17; 8, с. 26].

Проте питома вага християн у південних містах збільшувалась повільно, а інколи мав місце й зворотний процес. На думку О. Головка, це було зумовлено тим, що до цих міст постійно прибували переселенці з інших, насамперед північних і східних, міст Руської держави. По-

повнювались міста й за рахунок вихідців із сільської місцевості, які у своїй переважній більшості були язичниками [4, с. 67–68].

Отже, враховуючи, що державотворчі процеси на українських землях розпочалися паралельно в часі з відродженням візантійської християнської місії за македонської династії, можна констатувати взаємопов'язаність цих процесів. Слабку активність Константинополя з навернення росів можна пояснити як незначним місцем Придніпровських земель в системі політичних координат імперії (неналежністю до *Rex Romanum*), так і початковою стадією державотворчих процесів серед росів. Таким чином, у період кінця IX – першої половини X ст. процес поширення християнства серед панівного прошарку (власне росів) мав дискретний характер, натомість на низовому (слов'янському) рівні про нього можна говорити як про лінійний процес. Суспільство не було цілісним, а перебувало в антагоністичних відносинах між завойовниками росами і завойованими східними слов'янами. Тому ці два процеси мали паралельний перебіг, візантійська ж місія спрямовувалась насамперед на панівних росів.

Джерела та література:

1. *Багалеї Д. И.* Русская история. С карт., план. и снимками с памятников древности и искусства: Пособие к лекциям для высш. школы и самообразования / Д. И. Багалеї. – М., 1914. – Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – VIII, 513 с.

2. *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський; АН УРСР; Ін-т археології. – К.: Наук. думка, 1988. – 262 с.

3. *Головко А. Б.* Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX – первой трети XIII века / А. Б. Головко. // Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 59–71.

4. *Головко О. Б.* Проблема взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. / О. Б. Головко. // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 65–73.

5. *Голубинский Е. Е.* История русской церкви / Е. Е. Голубинский. – Изд. 2-е. – М., 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – 926 с.

6. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1994. – 736 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

7. *Дашкевич Я.* Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Р. Дашкевич. // Україн-

ські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й мат-ли / Ред. кол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич, Л. Моравська, І. Паславський, О. Сидір; Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Львівське відділення Ін-ту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – Л.: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2005. – С. 27–38.

8. *Дашкевич Я.* Руські чи сурські письмена. Роль святого Костянтина в становленні слов'янської писемності / Я. Р. Дашкевич. // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Вип. 3 / Редкол.: О. С. Онищенко та ін.; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Асоціація бібліотек України. – К.: НБУВ, 2000. – С. 23–27.

9. *Дашкевич Я.* Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) / Я. Р. Дашкевич. // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.) / АН України; Ін-т української археології, Львівське відділення; Львівський музей історії релігії. – К.; Л., 1992. – С. 17–19.

10. *Домановський А.* Князь Олег і прийняття християнства: причинки до питання і спостереження у візантійському контексті / А. М. Домановський. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: Збірка статей на пошану д. і ст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / Відп. ред. д. і ст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упор. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 192–215.

11. *Захаров В. А.* История раскопок раннесредневековых слоев Таманского городища и поселений Таманского полуострова в XVIII–XX вв. / В. А. Захаров. // Сборник Русского исторического общества. – М., 2002. – № 4(152). – С. 127–153.

12. *Иванов С. А.* Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина? / С. А. Иванов; Рос. академия наук. Ин-т славяноведения. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 376 с., ил., карты. – (Studia historica).

13. *Иловайский Д. И.* История России / Д. И. Иловайский. – Изд. 2-е, пересмотр. и доп. – М., 1906. – Т. 1: Периоды Киевский и Владимирский. – XX, 775 с.

14. *Калинина Т. М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. / Т. М. Калинина. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти член.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред. к. и ст. н. Т. М. Калинина / РАН; Ин-т всеобщей истории; Ин-т российской истории. – М.: Восточная лит.-ра РАН, 2000. – С. 106–119.

15. *Комар А.* К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева / А. Комар. // Ruthenica. – К., 2004. – Т. IV. – С. 115–137.

16. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
17. *Кузенков П. В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках / П. В. Кузенков. // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения / Отв. ред. сер. Е. А. Мельникова. – Москва: Восточная лит-ра, 2003. – С. 3–172.
18. *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко; Под ред. акад. М. Н. Тихомирова. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – 556 с. + карта.
19. *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетей, 2000. – 398 с. – (Византийская библиотека).
20. *Луговий О. М.* Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: – Автореф. дис. на канд. і ст. н., спец. 07.00.02 – всевітня історія / О. М. Луговий; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2008. – 15 с.
21. *Мельникова Е. А.* Устная традиция в Повести временных лет: к вопросу о типах устных преданий / Е. А. Мельникова. // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / Под. ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 153–165.
22. *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Русь VI–IX вв. / А. П. Новосельцев. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти член.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред. к. и ст. н. Т. М. Калинина / РАН; Ин-т всеобщей истории; Ин-т российской истории. – Москва: Во ст. лит-ра РАН, 2000. – С. 264–323.
23. *Острогорський Г.* Історія Візантії / Г. Острогорський; Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.
24. *Пархоменко В.* Начало христианства на Руси. Очерки из истории Руси IX–X вв. / В. Пархоменко. – Полтава, 1913. – VIII, 191 с.
25. *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1968. – 472 с.
26. *Петрухин В. Я.* «Начало Русской земли» в начальном летописании / В. Я. Петрухин. // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / Под ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой / РАН; Ин-т всеобщей истории. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – С. 220–226.
27. *Полонская Н.* К вопросу о христианстве на Руси до Владимира / Н. Полонская. // Журн. Министерства народного просвещения. – 1917. – Октябрь. – С. 32–80.

28. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во во ст. лит-ры, 1962. – 469+87+IV с.
29. Полное собрание русских летописей. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – М.: Языки русской культуры, 2000. – V-XII, 720 с., илл.
30. *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X–XV веках / Б. Я. Рамм. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – 283 с.
31. *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства / О. М. Рапов. – М.: Высшая шк., 1998. – 416 с.
32. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963. – 364 с.
33. *Рыбаков Б. А.* Предпосылки образования древнерусского государства / Б. А. Рыбаков. // Очерки истории СССР. III–IX вв. – М., 1958. – С. 802–810.
34. *Толочко О.* За́мітки з історичної топографії домонгольського Києва / О. П. Толочко. // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 144–163.
35. *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. – Т. 3: Период Македонской династии (867–1057) / Ф. И. Успенский. – М.: ООО «Изд-во Астрель», ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 800 с. – (Классическая мысль).
36. *Фомин В. В.* Начальная история Руси: Учебн. пособие / В. В. Фомин. – М.: Русская панорама, 2008. – 296 с.
37. *Цветков С. В.* Поход русов на Константинополь в 860 р. и начало Руси: Монография / С. В. Цветков; РАН; Ин-т российской истории. – СПб.: Изд-во «Русско-балтийский информ. центр «Блиц», 2010. – 248 с.
38. *Шрайнер П.* Miscellanea Byzantino-Russica / П. Шрайнер. // Византийский временник. – 1991. – Т. 52. – С. 151–160.
39. *Cheyne J.-C.* Les nouvelles chrétientés vues de Byzance aux IX^e et X^e siècles / J.-C. Cheynet. // Early Christianity in Central and East Europe / Ed. P. Urbanczyk. – Warsaw, 1997. – P. 21–22.
40. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris.* De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo / Constantinus Porphyrogenitus; Erec. I. Reiskii. – Bd. 1. – Bonnae, 1829 (CSHB). – 808 p.
41. *Photii, constantinopolitani patriarchae.* Opera omnia / Photius. // Patrologia Graeca / J.-P. Migne. – A Parisiis, 1900. – Т. 102. – 542 p.
42. *Poppe A.* The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian relations between 986–89 / A. Poppe. // Dumbarton Oaks Papers. – 1976. – Vol. 30. – P. 197–224.

Дмитро Гордієнко (*Київ, Україна*). **Візантійська релігійна місія першої половини X ст. і поширення християнства на Русі**

У статті проаналізовано візантійську релігійну місію як складову частину зовнішньої політики імперії. У цьому плані виділено аспекти протистояння Візантії як Західній імперії, так і Римській церкві в регіоні Південно-Східної Європи. З цієї позиції розглянуто процес проникнення християнства на території Придніпровської Русі. У статті пропонується висновок про пасивність візантійської церкви щодо навернення в нову віру росів. Відповідно поширення християнства на території майбутньої Київської держави в першій половині X ст. відбувалось насамперед на низовому рівні і мало дискретний характер.

Ключові слова: Візантія, Русь, місія, християнство.

Дмитрий Гордиенко (*Київ, Україна*). **Византийская религиозная миссия первой половины X в. и распространение христианства на Руси**

В статье проанализирована византийская религиозная миссия как составная часть внешней политики империи. В этом плане выделены аспекты противостояния Византии как Западной империи, так и Римской церкви в регионе Юго-Восточной Европы. С этой позиции рассмотрен процесс проникновения христианства на территорию Приднепровской Руси. В статье предлагается вывод о пассивности византийской церкви относительно обращения в новую веру росов. Следовательно, распространение христианства на территорию будущего Киевского государства в первой половине X в. происходило на низовом уровне и носило дискретный характер.

Ключевые слова: Византия, Русь, миссия, христианство.

Dmytro Gordiyenko (*Kyiv, Ukraine*). **Byzantium Religious Mission of the First Half of the Xth century and the Expansion of the Christianity on Rus'**

The Byzantium religious mission as a component of the empire's foreign politics is analyzed in the article. The aspects of confrontation of the Byzantium as the Western Empire and the Roman Church in the region of the Southern-Eastern Europe are emphasized in this regard. The process of infiltration of the Christianity on the territory of the Dnieper Rus' is reviewed from this position. The conclusion about the passivity of the Byzantium Church regarding the conversion the rhoses to the new faith is suggested in the article. So the expansion of the Christianity to the territory of the future Kyivan state in the first half of the Xth century took place on the lower level and had a discrete character.

Key words: Byzantium, Rus', mission, Christianity.

Марина ДОМАНОВСЬКА
(Харків, Україна)

УДК 94(497.2):930.1. – М. Дринов

М. С. Дринов про Русь і Візантію як ворогів Болгарії у X ст.

Серед багатого творчого спадку професора Харківського університету Марина Стоянова Дринова (1838–1906) високу оцінку в історіографії здобула його докторська дисертація «Южные славяне и Византия в X веке» (М., 1876) [1, с. 124; 7, с. 516, 555; 10, с. 239; 16, с. 821; 19, с. 387; 26; 27;]. Це дослідження є одним із найголовніших творчих здобутків вченого, завдяки якому автора можна долучити не лише до славістів, а й до візантиністів Харківського університету. М. Дринов вдавався до візантійських студій переважно у контексті дослідження середньовічної історії південних слов'ян, звертаючись передусім до питань військово-політичної, церковної, етнічної історії Візантії [1, с. 119].

Розвідка «Южные славяне и Византия в X веке» не позбавлена емоційного викладу матеріалу і належним чином демонструє вплив особистих суспільно-політичних поглядів науковця на сприйняття і тлумачення подій середньовічної південнослов'янської історії, зокрема на болгаро-візантійську війну 966–972 рр. та боротьбу князя Святослава за панування на Балканах.

На бачення М. Дриновим подій середньовічної історії Болгарії значною мірою вплинула його національна ідентичність як болгарина. Саме почуттям глибокого патріотизму та особистою участю науковця у боротьбі болгар за незалежність від Османської імперії можна пояснити деяку його упередженість у ставленні до конфлікту на Балканах. Характерною рисою праці М. Дринова «Южные славяне и Византия в X веке» є перенесення близьких авторові переживань за долю болгар, що перебували під гнітом Османської імперії в першій половині 70-х років XIX ст., тобто в період створення роботи, на події X століття. В

увяленні науковця в середньовіччі головним поневолювачем рідного народу виступає Візантія, до якої долучається Русь в особі войовничого Святослава.

Щодо ідентичності М. Дринова як історика в історіографії існує кілька точок зору. Болгарські науковці, як правило, згадують його провідну роль у заснуванні історичної науки незалежної Болгарії і вважають М. Дринова болгарським вченим [1, с. 119; 2, с. 117; 31, с. 9]. У вітчизняній історіографії радянської доби панує думка про приналежність М. Дринова до російської історичної школи [9; 15; 29]. Харківські науковці С. Страшнюк та С. Лиман наводять докази на користь безпосереднього зв'язку М. Дринова із сучасною йому українською наукою [20, с. 70], хоча в іншій статті С. Лиман називає його болгарським та російським славістом [21]. Останнє твердження видається більш виваженим. Вченого, що здобув вищу освіту в Київській духовній семінарії і в Московському університеті й понад 30 років працював у Харківському університеті, видається доречним ідентифікувати як представника російської історико-філологічної школи. Разом із тим очевидними є заслуги М. Дринова як засновника історичної науки незалежної Болгарії [16, с. 821–822; 4, с. 3].

Авторську ідентичність М. Дринова як болгарина-патріота наочно демонструють сюжети 4-го розділу його докторської дисертації, присвячені боротьбі Візантійської імперії та Першого Болгарського царства за панування на Дунаї і походам князя Святослава на Балкани 967 та 969 рр. Про складність цього історичного сюжету відомий російський історик С. Іванов слушно зауважує, що в багатьох дослідженнях «цей період являє собою сукупність аморфних роздроблених фактів» [8, с. 88]. М. Дринов одним із перших в історіографії, звертаючись до цього конфлікту [37, с. 555], безперечно визнає його непростий та мінливий характер через суперечності літописних свідчень і постійну зміну балансу сил супротивників. Автор говорить про хибну точку зору багатьох своїх попередників на події другої половини 60-х років X ст. у болгарських землях і ставить традиційне для позитивістської історіографії завдання встановити так званий «правильний погляд» на русько-візантійську війну та її значення у болгарській історії [6, с. 91–92], фактично заявляючи про власну неупередженість в оцінці цих подій.

Образ Візантії як ворога Болгарії М. Дринов неодноразово подає на сторінках своєї роботи, звертаючись до подій середини IX – першої третини X ст. [19, с. 387–388; 6, с. 9–10, 18–19, 27–28; 70, 74, 78, 84].

Характеризуючи взаємовідносини Візантії та Болгарії в період дії мирної угоди, укладеної 927 р., автор зазначає наявність потенційної небезпеки для болгар з боку імперії незважаючи на багаторічні дружні відносини між двома державами і високий статус болгарських послів при візантійському дворі [6, с. 68–69]. М. Дринов наголошує, що серед болгар панувала негативна думка про греків і поширювалося невдоволення політикою царя Петра (927–968). Особливо це стосувалося покоління, що сформувалося під час правління Симеона (893–927). Останній вчив «не вірити словам греків і дивитися на імперію як на привида» [6, с. 70].

Основними причинами порушення болгаро-візантійської мирної угоди 927 р., що діяла майже сорок років, М. Дринов називає нечесні дії візантійців. Серед них – підтримка сербів (Сербія відійшла від Болгарії і стала васалом Візантії) і розкриття болгарських державних таємниць через введення в оману царя Петра (927–969). Внутрішнє послаблення Болгарії через непопулярну серед народу провізантійську політику Петра, богомільську ересь і посилення боярської опозиції робили державу надзвичайно уразливою перед войовничими сусідами, а візантійські імператори не полишали планів щодо загарбання втраченої за правління Симеона частини Фракійської феми [6, с. 69; 10, с. 240; 33, с. 175–176; 39, с. 90].

Про болгарського царя автор говорить, навпаки, позитивно, наголошує на чесному виконанні ним встановлених із візантійським урядом домовленостей, що полягали в наданні імперії військової і дипломатичної допомоги у боротьбі з князем Ігорем і арабами. М. Дринов вважає, що цар Петро був занадто довірливим і виявив підступні плани Візантії лише незадовго до своєї смерті [6, с. 70]. Однозначно оцінюючи «хорошого царя» і «недобру Візантію», М. Дринов не враховує конкуренції трьох держав у Північному і Західному Причорномор'ї і засуджує прагнення імператора Никифора до повернення захопленої Симеоном Фракії, яке було цілком природним і справедливим.

Серед причин конфлікту, що розпочався 966 р., М. Дринов називає також відмову болгар порушити мир з уграми і заборонити їм переходити через Дунай до візантійських володінь, образу болгарських послів на прийнятті у імператора Никифора Фоки (963–969) і відмову візантійців сплачувати болгарам традиційну данину [6, с. 92]. Цариця Марія-Ірина (927–963) очолювала при болгарському дворі мирну партію, після її смерті 965 р. цар Петро зазнав впливу войовничих бояр, які вимагали від нього рішучих дій щодо Константинополя. Саме це

болярське угруповання, налаштоване проти імперії, змусило Петра направити до Константинополя посольство з вимогами відновити сплату данини на користь болгар [34, с. 199; 38, с. 59; 30, с. 139].

С. Рансімен припускає, що данина мала сплачуватися лише за життя цариці Марії-Ірини як посаг, а вимагання болгарами данини після її смерті не відповідало умовам угоди і цілком справедливо викликало невдоволення імператора [34, с. 199]. При цьому Лев Диякон про подібний факт не згадує [17, с. 36], а С. Іванов вважає образливу промову Никифора Фоки на адресу послів вигадкою літописця, вказуючи на традиційну для імперії сплату данини своїм союзникам [17, с. 182, прим. 8].

Із приходом Святослава на Балкани у Першого Болгарського царства з'являється новий ворог. М. Дринов, занадто довіряючи свідченням Лева Диякона, «Історія» якого є основним (а часто й єдиним) джерелом дослідника для вивчення цих подій, частіше схиляє симпатії болгар на користь візантійців. Натомість у складному протистоянні трьох держав, що розпочинається в середині 60-х років X ст., мали місце вимушені короткі союзи болгар як з імперією, так і з Руссю [35; 22; 24; 30, с. 140–141; 12, с. 105; 28, с. 80].

У болгаро-візантійській конфлікт руський князь Святослав втручається за бажанням Никифора Фоки. Сили імперії виснажувались постійною боротьбою з арабами, тому було необхідно мати надійного союзника для ведення війни на Балканах. Вибір імператора М. Дринов пояснює, підтримуючи точку зору М. Погодіна, перевагою русів над печенігами у військовій силі й майстерності [32, с. 52], а також тим, що, ймовірно, через територіальну віддаленість Русь на той час не становила загрози Візантії. Більш того, продовжували діяти умови угоди 944 р., вочевидь підтверджені княгинією Ольгою 957 р., про надання русами військової допомоги імперії [6, с. 92–93; 10, с. 240]. Однак, на думку Г. Литавріна та І. Сорлін, прохання щодо виступу проти болгар, адресоване Святославу, виходило за рамки русько-візантійської угоди 944 р., що доводить факт передачі візантійськими послами Святославу значної суми золота [22, с. 233; 40, с. 470]. Залучення Святослава до війни з болгарами М. Дринов пояснює також прагненням Никифора Фоки посилити своє військо, поставити царя Петра у скрутне становище і виключити можливість помсти болгар за порушення імперією мирної угоди 927 р. Крім того, Никифор сподівався за допомогою русів повністю підкорити царство Петра [6, с. 97].

Невдовзі після вторгнення Святослава до Болгарії імператор змінює свої плани. Зрадивши домовленості з Києвом, Никифор укладає союз з Петром, а Святослав починає боротьбу за панування на Балканах і навіть планує вторгнення до імперських володінь. За влучним висловлюванням Г. Оболенського, «дипломатія Никифора породила чудовисько, яке йому було не під силу приборкати» [30, с. 140; 41, р. 470]. Зміну планів Никифора М. Дринов пояснює військовими невдачами візантійців у Південній Італії та виснаженням країни у боротьбі з арабами, що породжувало народне невдоволення політикою уряду. Це змусило імператора шукати зближення з Петром. Останній, у свою чергу, через скрутне становище пішов на поновлення миру, задовольнив прохання Никифора, вислав до Константинополя двох наречених для імператорських синів, а також відправив до візантійської столиці своїх нащадків Романа та Константина [6, с. 98; 37, с. 559; 34, с. 202–203, с. 348, прим. 46; 35, с. 78; 41, р. 467; 8, с. 89]. Цілком слушне пояснення цього союзу Візантії з Болгарією дає В. Чорній, який говорить, що метою об'єднання двох держав було попередження можливих захоплень імперських володінь Святославом і перешкоджання претензіям князя на константинопольський престол [38, с. 61]. Таким чином, Візантія та Болгарія об'єдналися з метою вигнання Святослава з Балкан. М. Дринов схвально оцінює дії уряду Петра, вважаючи союз болгар зі ще недавнім ворогом цілком виправданим. Новою, більш небезпечною загрозою для Першого Болгарського царства тепер стає військо князя Святослава [6, с. 99–100].

М. Дринов критикує точку зору О. Черткова та С. Соловйова про підкорення князем влітку–восени 968 р. всієї Болгарії та кількох візантійських міст [6, с. 94–95]. Автор, погоджуючись з думкою О. Гільфердинга [3, с. 142], доводить факт завоювання князем у цей період лише частини Дунайського узбережжя, де розташовувалась Мала Преслава (Переяславець) [6, с. 95]. Цю думку про масштаби завоювань Святослава у 968 р. підтверджують і сучасні науковці [23, с. 233; 38, с. 61; 35, с. 139–140; 30, с. 139–140]. Тимчасове припинення війни сталося через вимушене повернення князя до Києва з метою оборони його від печенігів навесні 969 р. (за хронологією П. Каришковського) [13, с. 138]. М. Дринов не висловлює припущень на користь союзу останніх із Візантією або з болгарями, але дослідники ХХ ст. вважають напад кочовиків на Київ не випадковим [37, с. 558; 34, с. 204; 30, с. 140; 35, с. 139; 11, с. 179].

Після повернення Святослава до Києва восени 968 р. мир між Візантією та Петром зберігався. Петрові сини проживали при візантійському дворі і залишилися там після смерті батька. Менш ніж за рік Святослав повернувся на Дунай із твердими намірами підкорити Болгарію. Влітку 969 р. руси захопили Переяславець, а невдовзі Святослав підкорив майже всі володіння царя Бориса II між Дунаєм та Балканськими горами, захопив столицю східної Болгарії Велику Преславу, взяв у полон царя та його родину. Залишивши там своїх воєвод, навесні 970 р. князь перейшов через Балканські гори до фракійських володінь Бориса II [6, с. 100; 10, с. 242]. У цей час болгари фактично залишилися без допомоги візантійців, чії сили були зосереджені на боротьбі за Антіохію [17, с. 46]. Опинившись у безвихідному становищі, а також щоб помститися візантійцям, які залишили Болгарію напризволяще, Болгарське царство вдалося до об'єднання із нещодавнім ворогом, руським князем [17, с. 58; 36, с. 122; 28, с. 86–87; 12, с. 105; 35, с. 165; 41, р. 479]. В. Чорній у цьому випадку називає царя Бориса II «вимушеним союзником і фактичним заручником Святослава». Серед панівної болгарської верхівки стався розкол: вороже налаштовані проти Візантії бояри стали на бік русів, решта знаті виступала за союз з імперією [38, с. 61].

Образ Святослава-завойовника М. Дринов доповнює розповіддю про тортури, яким було піддано 20 тисяч мешканців підкореного русами Філіппополя (сучасний Пловдив). Хоча цей сюжет вдало доводить сприйняття автором Святослава як войовничого жорстокого загарбника, М. Дринов вважає кількість жертв, наведену Левом Дияконом, перебільшеною [6, с. 100; 17, с. 199, прим. 62]. У коментарі до російськомовного перекладу «Історії» Лева Диякона С. Іванов та Г. Литаврін пояснюють масштабний терор у Філіппополі близькістю міста до візантійського кордону і пануючими тут проімперськими настроями, сильнішими, ніж на північному сході Болгарії [17, с. 199, прим. 62]. П. Карішковський припускає, що Філіппополь до появи тут Святослава перебував під владою візантійців, а розправу руський князь вчинив над полоненими греками, а не над болгарами [12, с. 103].

Успіхи Святослава у завоюванні болгарських земель і його наближення до межі імперських володінь М. Дринов слушно пояснює відсутністю допомоги болгарам з боку Візантії через перебування імператора в Азії. Крім того, автор зважає на кризу влади в Візантії, що завершилася вбивством Никифора Фоки і приходом до влади Іоанна Цимісхія

(969–976) [6, с. 100]. Після невдалих переговорів про мир розпочинається нова фаза конфлікту, що в історіографії отримав назву русько-візантійської війни 970–971 рр. [35, с. 146]. Фактично в цей час вже йдеться про протистояння Візантії та Русі у боротьбі за східноболгарські території. Уряд царя Бориса, що втратив на цей час свою владу, був неспроможний підняти болгар на боротьбу проти завойовників. У викладі цих подій М. Дринов майже утримується від однозначних оцінок, вважаючи обидві держави однаково небезпечними ворогами Болгарії, але згадує про посилення Святославової армії за допомогою мадяр та багатьох болгар (часто добровільно, інколи невільно) [6, с. 101].

Результати масштабної битви при Адріанополі влітку 970 р. М. Дринов оцінює на користь русів, посилаючись на ПВЛ [25, с. 41] і піддаючи критиці свідчення Лева Диякона. Однак припущення М. Дринова не було сприйнято історіографією, крім того, панує думка, що битва відбулася поблизу міста Аркадіополь і закінчилася перемогою візантійців [17, с. 202, прим. 88; 34, с. 209; 38, с. 62]. Подальші плани Іоанна Цимісхія були пов'язані із підготовкою захоплення Преслави, але наступ відклався майже на рік через черговий похід імператора до Азії, а Святослав залишився в Болгарії. На цей час імператор убезпечив свої володіння від нападів руського князя шляхом укладення мирної угоди. Святослав, військо якого було виснажене довгою боротьбою, погодився прийняти від Візантії данину, що сплачувалася на всіх живих і загиблих дружинників, а також щедрі дари, і повернувся до Переяславця [6, с. 104; 35, с. 174].

Військову операцію Іоанна Цимісхія із взяття болгарської столиці в березні 971 р. М. Дринов зображує, довіряючи візантійським джерелам, як визволення від руського іґа. Взяття Великої Преслави візантійцями відбулося за одну добу, рештки руського війська втекли до Доростола (Силістри), де перебував Святослав. Поразку князя М. Дринов пояснює тим, що руси не охороняли проходи через Балканські гори і не очікували нападу візантійців. Крім того, автор не виключає допомоги Цимісхію з боку мешканців міста [6, с. 105–106]. Після взяття візантійцями болгарської столиці розпочався перехід на їхній бік областей, де нещодавно панував Святослав [6, с. 107; 41, р. 486; 23, с. 234].

Останнім кроком у підкоренні греками східної Болгарії стала тримісячна виснажлива облога Доростола. Розгром руського війська і укладення миру, за яким Святослав мав вивести війська з Болгарії і не нападати на Херсонес [5], підвели підсумок п'ятирічному протистоян-

ню трьох держав на Балканах. Болгарська сторона у переговорах участі не брала, цар Борис II вже втратив всі владні повноваження і скорився Візантії.

Дії греків у завойованій Болгарії М. Дринов характеризує без негативу, наголошуючи на тому факті, що імператор не дозволяв своїм військам розорювати приєднані болгарські території, хоча відомі факти пограбування візантійцями православних церков і окремих міст та фортець [17, с. 72, 78]. Фактично, дослідник погоджується зі свідченням Іоана Скилиці [36, с. 125–126] про наміри Цимісіхія визволити болгар із руського рабства і про його вороже ставлення лише до русів. Згадавши про розташування у великих містах грецьких гарнізонів і перейменування Преслави на Іоанополь та Доростола на Феодорополь [17, с. 81; 6, с. 107], М. Дринов замовчує неприємний для Болгарії факт принизливої процедури детронізації болгарського царя Бориса II і не згадує про тріумфальний в'їзд Цимісіхія до Константинополя [17, с. 82–83; 35, с. 176–177; 7, с. 598; 30, с. 141]. Таким чином, вважаємо, М. Дринов намагається притлумити ворожість Візантії щодо Болгарії.

Як бачимо, відома в історіографії «антивізантійська позиція» М. Дринова [4, с. 177; 19, с. 385] у зображенні русько-візантійсько-болгарського протистояння 966–971 рр. майже не знаходить підтвердження. Автор утримується від негативних характеристик греків, вважаючи завоювання Болгарії русами страшнішим за владу Візантії. М. Дринов уявляє візантійців «меншим злом» для болгар, аніж руси. Це підтверджується прикладами про звірства Святославового війська в Болгарії, страту понад 300 бояр та 20 тис. жертв серед населення. Православним імператорам автор симпатизує більше, ніж язичникові-князю, принаймні дії візантійців у болгарських землях зображені без негативу, хоча наряд чи вони утримались від розорень.

Перетворення східних областей Першого Болгарського царства на візантійську провінцію наближало їх до могутньої імперії, було об'єктивно прогресивним. Панування добре знайомої імперії із її впорядкованою системою управління і спільною православною релігією видавалося, у сприйнятті науковця, значно кращим варіантом для болгар. Воно мало забезпечити подальший розвиток болгарського суспільства шляхом наслідування блискучої візантійської цивілізації. Можливість же опинитися під владою жорстокого руського князя-язичника Святослава відкинула б болгар назад у ще недавнє варварство, з якого їм вдалося вийти, знов-таки, завдяки імперії.

Як впливає із аналізу контексту дослідження М. Дринова, болгар, на думку науковця, бачили в образі Візантії своє найближче майбутнє і воліли дотримуватися в розбудові своєї державності візантійського зразка. В образі ж русів князя Святослава перед ними поставало їхнє нещодавнє варварське минуле, до якого їм аж ніяк не хотілося повертатися. Можна вважати, що у розвідці «Южные славяне и Византия в X веке» М. Дринов впритул підійшов до ключової ідеї сформульованої майже через сто років Д. Оболенським концепції «Візантійської співдружності націй» [30]. Остання підкреслювала привабливість візантійського зразка для наслідування правлячою верхівкою народів, що потрапляли до імперської орбіти. Прагнення скопіювати візантійську цивілізацію парадоксально поєднувалося із ворожим ставленням до універсалістських претензій імперії, бажанням відмежуватися від неї й ствердити власну незалежність. При цьому у випадку, коли потрібно було обирати між Візантією і більш відсталим напівварварським народом, вибір однозначно робився на користь імперії.

Джерела і література:

1. *Ангелов Д.* Приносът на Марин Дринов в областа на византологията / Д. Ангелов. // Изследования в чест на Марин С. Дринов. – София: БАН, 1960. – С. 119–132.
2. *Бурмов А. К.* Марин Дринов като историк на България / А. К. Бурмов. // Изследования в чест на Марин С. Дринов. – София: БАН, 1960. – С. 105–118.
3. *Гильфердинг А.* История сербов и болгар / А. Гильфердинг. // *Гильфердинг А.* Собрание сочинений. – Т. 1. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – С. 3–280.
4. *Горина Л. В.* Марин С. Дринов – историк и общественный деятель / Л. В. Горина. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 196 с.
5. Договори Руси с Византией X в. // Памятники русского права. – Вып. 1: Памятники права киевского государства / Со ст. А. А. Зимин. – М., 1952.
6. *Дринов М. С.* Южные славяне и Византия в X веке / М. С. Дринов. – М.: Тип. ун-та, 1876. – 152 с.
7. *Златарски В. Н.* История на Българската държава презь средните векове – Т. 1: Първо Българско царство. – Ч. 2 / В. Н. Златарски. – София, 1927. – 606 с.
8. *Иванов С. А.* Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. / С. А. Иванов // Византийский временник. – Т. 42. – М., 1981. – С. 88–100.

9. *Ильчук И. С.* Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете (1873–1906) / И. С. Ильчук. // Исследования в чест на Марин С. Дринов. – София: БАН, 1960. – С. 77–104.
10. *Иречек К. Ю.* История болгар / К. Ю. Иречек. – Одесса: Тип. Л. Питче, 1878. – 785 с.
11. *Каждан А. П., Литаврин Г. Г.* Очерки истории Византии и южных славян / А. П. Каждан, Г. Г. Литаври. – Изд. 2-е, испр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 336 с.
12. *Карышковский П. О.* Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава / П. О. Карышковский. // Вопр. истории. – 1951. – № 8. – С. 101–105.
13. *Карышковский П. О.* О хронологии русско-византийской войны при Святославе / П. О. Карышковский. // Византийский временник. – 1952. – Вып. 5. – С. 127–138.
14. *Козьменко И. В.* Общественно-политическая деятельность М. С. Дринова / И. В. Козьменко. // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1957. – Вып. 21. – С. 13–22.
15. *Кравченко В. В.* Марин Степанович Дринов в советской историографии / В. В. Кравченко. // Марин Дринов в исследованиях харьковских ученых, посвященных 150-летию со дня его рождения. – София: Универ. изд-во им. Св. Климента Охридского, 1991. – С. 37–49.
16. *Лаптева Л. П.* История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. – М.: Индрик, 2005. – 848 с.
17. *Лев Диакон.* История / Лев Диакон; Пер. М. М. Копыленко, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова, отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
18. *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М.: Ин-т истории АН СССР, 1956. – 554 с.
19. *Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.
20. *Лиман С. И., Страшнюк С. Ю.* Харьковский период научно-педагогической и общественной деятельности Марина Дринова: Критическое прочтение источников / С. И. Лиман, С. Ю. Страшнюк. // Сборник по случай 170-годишнината от рождението на проф. Марин Дринов / Българска Академия на науките; Институт по история. – София, 2009. – С. 52–71.
21. *Лиман С. І.* Історія Першого Болгарського царства в працях та навчальних курсах дослідників України (XIX – початок ХХ ст.) / С. І. Лиман. // Вісник Держ. академії культури. – 2011. – Вип. 34 / [Електрон. ре-

сурс]. – Режим доступа: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhdak/2011_34/V34-1-4.pdf

22. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв. / Г. Г. Литаврин. // История Византии. – М.: Наука, 1967. – С. 226–236.

23. Литаврин Г. Г. Внутренняя и внешняя политика Византии во второй половине X – первой четверти XI вв. / Г. Г. Литаврин. // История Византии. – М.: Наука, 1967. – С. 206–227.

24. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария и Древняя Русь (IX – середина XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 413 с.

25. Літопис руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1990. – 592 с.

26. Митряев А. И. Дринов Марин Стоянов / А. И. Митряев. // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 146–149.

27. Мітрянєв А. І., Сурков О. М. До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славїста / А. І. Мітрянєв, О. М. Сурков. // Вісник Харківського ун-ту. – 1978. – № 167. Історія. – Вип. 10. – С. 66–73.

28. Мутафчиев П. Русско-болгарские отношения при Святославе / П. Мутафчиев. // *Seminarium Kondakovianum*, IV. – Prague, 1931. – P. 77–92.

29. Никитин С. А. М. С. Дринов как историк / С. А. Никитин. // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. – 1957. – № 21. – С. 3–12.

30. Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов / Д. Оболенский. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.

31. Паскалева В. Принос към на биографията на Марин Дринов / В. Паскалева. // Изследвания в чест на Марин С. Дринов. – София: БАН, 1960. – С. 9–50.

32. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т. III / М. П. Погодин. – М., 1846. – 280 с.

33. Раннефеодальные государства на Балканах, VI–XII вв. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1985. – 366 с.

34. Рансимен С. История Первого Болгарского царства / С. Рансимен; / Пер. с англ. Н. В. Ереминой. – СПб.: Евразия, 2009. – 384 с.

35. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава / А. Н. Сахаров. – М.: Междунар. отношения, 1982. – 240 с.

36. Скилица. О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия / И. Скилица; Пер. С. А. Иванова // Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова, отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1988. – С. 121–133.

37. Успенский Ф. И. Значение походов Святослава в Болгарию. Внутренняя политика Фоки / Ф. И. Успенский. // История Византийской импе-

рии. – Т. 3: Период Македонской династии (867–1057) / Со ст. Л. В. Литвинова. – М.: Мысль, 1997. – С. 554–581.

38. Чорній В. Історія Болгарії / В. Чорній; Навчальне вид. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с.

39. Шиканов В. Н. Византия. Орел и лев: Болгаро-византийские войны VII–XIV вв. / В. Н. Шиканов. – СПб.: Шатон, 2006. – 156 с.

40. Sorlin I. Les tratiés de Byzance avec la Russie au Xe siècle / I. Sorlin. // Cahiers du monde Russe et Soviétique. – 1961. – Vol. 2. – № 3–4. – P. 447–475.

42. Stokes A. D. The background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich / A. D. Stokes. // The Slavonic and East European review. – Vol. XL. – № 94. – London, 1962. – P. 44–57.

43. Stokes A. D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich / A. D. Stokes. // Ibid. – Vol. 40. – № 95. – London, 1962. – P. 466–496.

Марина Домановська (Харків, Україна). М. С. Дринов про Русь і Візантію як ворогів Болгарії у X ст.

У статті досліджується сприйняття та оцінка М. С. Дриновим образів ворогів Болгарії у візантійсько-болгарсько-руському протистоянні. Особливу увагу звернено на ступінь впливу особистих суспільно-політичних поглядів науковця на тлумачення болгаро-візантійської війни 966–972 рр. та боротьби князя Святослава за панування на Балканах. Пропонується висновок про більш лояльне ставлення М. С. Дринова до Візантії як супротивника Болгарії, аніж до Русі. Візантійське панування, на думку вченого, могло б забезпечити подальший розвиток болгарського суспільства шляхом наслідування кращих досягнень візантійської цивілізації. Можливість опинитися під владою язичника Святослава відкинула б болгар назад у ще недавнє варварство, з якого їм вдалося вийти завдяки імперії.

Ключові слова: М. Дринов, Перше Болгарське царство, Візантія, Русь.

Марина Домановская (Харьков, Украина). М. С. Дринов о Руси и Византии как о врагах Болгарии в X в.

В статье исследуется восприятие и оценка М. С. Дриновым образов врагов Болгарии в византийско-болгарско-русском противостоянии. Особенное внимание уделяется степени влияния личных общественно-политических взглядов ученого на трактовку болгаро-византийской войны 966–972 г. и борьбы князя Святослава за господство на Балканах. Предлагается вывод о более лояльном отношении М. С. Дринова к Византии как к врагу Болгарии, чем к Руси. Византийское господство, по мнению

ученого, могло бы обеспечить дальнейшее развитие болгарского общества путем наследования лучших достижений византийской цивилизации. Возможность оказаться под властью язычника Святослава отбросила бы болгар назад в еще недавнее варварство, из которого им удалось выйти благодаря империи.

Ключевые слова: М. Дринов, Первое Болгарское царство, Византия, Русь.

Maryna Domanovska (*Kharkiv, Ukraine*). **M. S. Drinov about Rus and Byzantium as Bulgaria's enemies in the Xth century**

The article deals with the study of M. S. Drinov perception and evaluation of Bulgarian enemy image in the Byzantine-Bulgarian-Rus confrontation. Particular attention is paid to the impact of Drinov's personal socio-political viewpoint on the interpretation of Bulgarian-Byzantine War 966–972 and the struggle of Svyatoslav for supremacy in the Balkans. A conclusion is proposed, that the scientist was more loyalty to Byzantium as the enemy of Bulgaria than to Rus. Byzantine rule, according to M. S. Drinov, could provide further development of Bulgarian society by following the best achievements of Byzantine civilization. Ability to be ruled by pagan Svyatoslav rejection would retreat Bulgarians into the recent barbarism, which they managed to overcome through the help of Byzantium.

Key words: M. Drinov, The First Bulgarian Empire, Byzantium, Rus'.

Олександр РОМЕНСЬКИЙ
(Харків, Україна)

УДК 930. 2:[271. 2 – 36: Володимир Святий]

**До питання про «Пам'ять
і похвалу князеві Володимиру»
Іакова Мніха**

Пам'ятка давньоруської літератури, названа «Месяца июля в 15 день. Память и похвала князю рускому Володимеру, како крестися Володимер и дети своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца, и како крестися баба Володимерова Ольга преже Володимера. Списано Ияковом мнихом», давно і справедливо вважається одним із найважливіших джерел, що прояснюють обставини хрещення київського правителя і, услід за ним, всієї Русі. Історична традиція відносить його написання до XI ст., а автора зазвичай ототожнюють з печерським іноком, що надійшов «с Летьца» (з Альти), котрого преподобний Феодосій без успіху пропонував братії вибрати ігуменом (про це оповідає «Повість временних літ» за 1074 р.) [10, стб. 186–187; 2, с. 105]. Твір Іакова спричинив немало наукових студій, проте багато питань, пов'язаних з ним, ще чекають остаточного вирішення. Дослідники розкрили протиріччя в джерелі, змінивши при цьому уявлення про його автора, час укладання та структуру. Цінність та унікальність свідчень «Пам'яті і похвали...» робить необхідним уточнення обставин і часу її написання, джерел, використаних автором (авторами), автентичності і достовірності пам'ятки.

Пам'ятка відома у багатьох списках, найдавнішими з яких є втрачений Мусін-Пушкінський список 1414 р., Єгоровський 70-х років XV ст. і Соловецький список Мінеї 1494 р. [7, с. 66–67]. Преосвященний Макарій, котрий опублікував «Пам'ять і похвалу...» поряд з «Житием блаженнаго Володимера» і «Сказанням про Святих мучеників Бориса та Гліба», вже в середині XIX ст. стверджував, що цей твір написаний не на основі «літопису Нестора», за чутками та усними переказами; він же ідентифікував «худого Иякова» або з печерським

чорноризцем другої половини XI ст., учнем Феодосія, або з монахом, що пропонував питання про церковні правила митрополиту Іоану [14, с. 302 – 303]. Таким чином, за «Пам'яттю і похвалою...» міцно закріпився авторитет одного з найдавніших руських джерел, порушений лише в останній чверті XIX ст. завдяки О. І. Соболевському. На підставі того, що «Пам'ять і похвала...» говорить про Володимира як про «блаженного» (науковець вважав синонімами слова «блаженний» і «святий» в давньоруській мові), а час канонізації Хрестителя Русі – не раніше кінця XII ст., Соболевський заперечував пріоритет свідчень «Пам'яті і похвали...» перед Початковим літописом. До того ж фактичні дані цього джерела запозичені з якихось літописних приміток [21, с. 397; 24, с. 792–795]. В ході дискусії прихильники хронологічних даних «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ) намагалися зменшити значення «Пам'яті і похвали...», доводячи її порівняно пізнє походження і сумбурний характер; у той же час супротивники «традиційної» історіографії сподівалися на неї як на найголовнішу пам'ятку, що дозволяє сумніватися у версії літописця і пропонує альтернативну картину подій [5, с. 121–122; 6, с. 130]. Мета нашого дослідження полягає в уточненні відомостей про структуру, час написання «Пам'яті і похвали...», джерела, використані її автором з метою перевірки та належної оцінки свідчень твору.

На думку більшості науковців, «Пам'ять і похвала...» не є монолітною за структурою та змістом. Композиційно вона поділяється на 1) «Похвалу Володимиру» (від слів «Пауль святий апостол...» до «также и блаженнии князь Володимир сотвори с бабои своеи Олгои»); 2) «Похвалу княгині Олге, како крестися и добре поживе по заповеди Господни» і 3) т. зв. «Давнє житіє князя Володимира» за термінологією О. І. Соболевського (початок від слів «Блаженнии же князь Володимир, внук Олжин...»). В історіографічній традиції вирізняються три редакції цієї пам'ятки: поширена, що містить усі три складові частини, середня – без «Похвали» Ользі і коротка – власне «Житіє» [17, с. 229]. Вивчаючи склад джерела, можна помітити непослідовність у викладі подій і ряд повторів. О. О. Шахматов помітив, що укладач «Пам'яті...» з'єднав в одному тексті кілька різних творів: 1) розповідь про перемоги над радимичами, в'ятичами, ятвягами, «серебряними» болгарами, «козарами» і взяття Корсуня – цій звістці автор віддав перевагу; і 2) літописні примітки наприкінці твору. Дослідник висунув гіпотезу про існування двох різновидів «Пам'яті і похвали...»: більш давнього, у

складі якого були літописні примітки, і нового, із запозиченнями з «Корсунської легенди» [32, с. 19–21]. Протилежну точку зору виклав М. І. Серебрянський, котрий вважав, що «Пам'ять і похвала...» складалася під пером одного автора (Іакова) в останній чверті XI ст. і не зазнавала суттєвої переробки ні в «київській писемності», ні в Московській Русі [20, с. 47–48]. У той же час С. О. Бугославський на підставі аналізу компонентів тексту висунув припущення про його укладання на півночі Русі, в Новгороді, під час князювання Олександра Невського (з ім'ям якого традиційно пов'язують канонізацію Володимира [4, т. 3, № 7, с. 78–79]), хоча окремі складові частини створювалися значно раніше [2, с. 137–138]. Я. М. Щапов виділив у джерелі чотири складника: 1) власне «Похвалу» князю Володимирі; 2) риторичне звернення до Хрестителя Русі; 3) «Похвалу Ользі» і 4) біографічний перелік з хронологічними вказівками. Час редагування твору в його сучасному вигляді, за Я. М. Щаповим, XII–XIII ст., а одна з частин була написана якимось Іаковом наприкінці XI ст. [33, с. 181–183]. Н. І. Мілютенко вважає, що «Пам'ять і похвала...» є цілісним твором, що був написаний в 50-х–80-х роках. XI ст. [15, с. 52, 92].

Монах Іаков, чия відповідність улюбленцю преподобного Феодосія не може бути повністю доведена за браком джерел, усе ж, як здається, писав свою працю значно раніше, ніж встигла утвердитись версія «Повісті про хрещення Володимира» у складі ПВЛ, оскільки вільно оперував протилежними їй даними. Під час аналізу джерела можна прийти до висновку про його написання після канонізації перших руських Святих Бориса та Гліба, але до офіційного церковного прославлення князя Володимира. Називаючи Хрестителя благовірним і блаженним, автор усе ж ніде не вживає слова «святий», хоча саме «святими» він іменує братів-страстотерпців. До того ж «Пам'ять...» Іакова одностайна з ПВЛ і «Звичайним житієм» у твердженні про відсутність чудотворень після смерті князя, що вважалися одними з найвагоміших аргументів на користь канонізації [4, т. 4, № 10, с. 69–70]. Уточнення часу зарахування до лику Святих Бориса та Гліба допоможе знайти *terminus post quam*: цей хронологічний проміжок, що коливається у більшості досліджень від 1020 до 1072 р., може бути, згідно з ґрунтовним аналізом О. М. Ужанкова, звужений до 1086–1093 рр. [29, с. 37–38]. Другу дату – канонізації батька страстотерпців – вирахувати складніше, проте більшість дослідників схиляються до думки, що вона сталася не раніше середини XIII ст. [27, с. 19; 30, с. 191]. Отже, ство-

рення першої частини пам'ятки, «Похвали Володимирі» разом з риторичним міркуванням відбулося не раніше кінця XI ст.

Текстуальні паралелі до «Похвали Володимирі» містить літописна стаття 6523 (1015) р.: «Сам рече Господь: “Колика радість буває на небесех о едином грешнице кающемся”. Толико бещисла душ по всеи земли Руской приведены к Богу святым крещеньем» («Пам'ять і похвала...») [7, с. 68]; «Колика ти радість не один ни два спасається. Рече бо Господь яко радість буває на небеси о едином грешнице кающемся. се же не один ни два но бещисленое множество к Богу приступиша. святым крещеньем просвещени» (ПВЛ) [10, стб. 121]. Впадає в око акцентування на відсутності чудес по смерті князя в обох джерелах [7, с. 70; 10, стб. 132]. Складно сказати, хто саме – Іаков чи літописець – запозичив інформацію в даному випадку. Як відомо, середньовіччя не знало поняття авторського права, і нікого не цікавило питання про конкретну людину – творця тексту [12, с. 15–16]. Наважимося припустити, що літописна стаття все ж є вторинною в цьому випадку. Змальовуючи подробиці навернення «нового Константина» в християнство в Корсуні, укладач літопису вступає в полеміку з тими, хто «не сведуще право глаголють, яко крестилься ест в Києве, ини же реша в Василеве, друзии же инако скажуть» [10, стб. 111]. Мніх Іаков – автор «Похвали Володимирі», напевно, й був одним з «несведущих», оскільки не підтримав корсунську версію історії хрещення і, подібно до Іларіона, наголосив на добродійності і самостійному виборі володаря Русі. Свідчення так званого «Давнього житія» прямо суперечать «Корсунській легенді», проте для беззаперечного приписання їх тому ж таки Іакову бракує доказів.

Наступна дуже важлива проблема – джерела, використані в творі. Перші дослідники (Макарій, М. П. Погодін) у згоді зі словами автора «... слышав от многих о благовернем князе Володимери... написах», стверджували, що Іаков опирався тільки на усний переказ, пам'ять та свідчення очевидців [13, с. 194–195; 18, с. 329]. З часом ця точка зору була відкинута науковцями, котрі довели, що «Пам'ять і похвала...» має компілятивний характер. Немає підстав для того, щоб вважати Іакова автором всіх трьох частин тексту. «Літописні примітки» наприкінці останньої, біографічної частини джерела беззаперечно були випискою з давнього літописного зводу, котрий ще не мав поділу статей по роках [24, с. 794–795]. М. І. Серебрянський довів запозичення стилю і фраз Іакова в «Похвалі Володимирі» від «Слова про закон та благодать» Іларіона [20,

с. 46–47]. Видається, що обидві пам'ятки вплинули на літописну статтю 1015 р. з похвалою князеві-хрестителю, яка близька до них за лексикою та ідейним змістом [10, стб. 131–132]. Отже, в «Пам'яті і похвалі...» використані літопис, більш давній, ніж так званий «Початковий звід» та ПВЛ, і «Похвала кагану нашому Володимирі» у складі «Слова про закон та благодать». Автор широко використовує Св. Письмо, включаючи в твір як прямі цитати, так і порівняння своїх героїв з персонажами Старого та Нового Заповіту. Цитуються Євангеліє від Матфея (Мф. 5: 19, 7: 7–8, 6: 21) Луки (Лк. 1: 1–4, 2: 14), Марка (Мк. 16: 16), Друге послання апостола Павла до Тимофія (2 Тим. 1: 1–2), Послання Галілеянам (Гал. 5:25), Псалтир (Пс. 41: 2, 67: 37, 144: 19), Перша Книга Царств (1 Цар. 2: 30), Книга пророка Їремії (Іер. 15: 19).

Перша частина компіляції – «Похвала Володимирі» – переважно богословсько-риторична за змістом. Наслідуючи Іларіона [1, с. 142–147], Іаков описує, як князь прагнув хреститися, натхнений прикладом своєї бабусі Ольги та просвітлений Божою благодаттю [7, с. 67]; називає Володимира «апостолом в князях», порівнює руських просвітителів з Константином та Єленою [7, с. 68–69]. Фактичні дані, що відрізняються від відомостей ПВЛ, збереглися лише у третьому компоненті пам'ятки («Давньому житті») [23, с. 7–8], до аналізу якого ми й перейдемо.

«Давнє житіє» (воно ж – «Стисла редакція “Пам'яті і похвали”») [15, с. 160–161] відоме як окремих твір у низці рукописних збірок XVI–XVII ст., а також у поєднанні з «Пам'яттю і похвалою...» Іакова [31, с. 17]. Можливо, «Житіє» переписувалося в торжествениках безпосередньо за двома першими частинами «Пам'яті і похвали...» як церковне читання на 15 липня і пізніше було приєднане до них [17, с. 231]. Заголовок твору – «июля 15 житие благовернаго князя Владимира крестившаго всю рускую землю».

Основна ідея «Житія»: завдяки тому, що Володимир «всім сердцем и всею душею Бога возлюби и заповеди его взыска и схрани», йому вдавалося перемагати усіх ворогів і «рука Господня помогаше ему». Частина Житія від слів «Блаженни же князь Володимир, внук Олжин...» і до кінця молитви «...приимут венець красоты от руку Господню», незважаючи на всю невідповідність повторень, стилістично та за ідейним задумом відповідає «Похвалі Володимирі»: автор описує християнські чесноти (сумирність, незлобивість, правовір'я, гостинність до подорожніх та ін.) Військові перемоги Володимира, серед яких і похід

на Корсунь, мають вигляд закономірного воздаяння [7, с. 70–71]. Розглянемо уважніше два епізоди, в яких описується похід на Корсунь:

1) «Умысли же и на гречькый град Корсунь и сиче моляшеся князь Володимир Богу: “Господи Боже владыко всих, сего у тебе прошю: даси ми град, да прииму и да приведу люди крестьяны и попы на свою землю, и да научать люди закону крестьянскому”. И послуша Бог молитвы его. И прия град Корсунь, и взя съсуды церковныя, [и] иконы и мощи святого священномученика Климента и иных святых. [И] в ты дни беяста цесаря два в Цариграде: Костянтин и Василеи. И посла к ним Володимер, прося у них сестры оженитися, да ся бы болма на крестьянський закон направил. И даста ему сестру свою и дары многы при-
сласта к нему и мощи даста ему; положь и» [7, с. 71].

У цьому тексті князь зображений вже віруючим, але ще недостатньо знайомим з внутрішньою (догматикою, таїнствами, себто «крестьянським законом») і зовнішньою, ритуально-обрядовою, сферами християнства. Фраза «да ся бы болма на крестьянський закон направил» отримала неоднозначне трактування: як доказ хрещення князя до походу, котрий був проведений з метою остаточного утвердження у християнстві [11, № 5/6, с. 721], або навпаки, як свідчення хрещення після взяття візантійського Херсона [21, с. 398–399]. Мабуть, слід визнати, що вищенаведений уривок «Житія» зображає Володимира вже ознайомленим з основами нової віри: дивно було б чути молитву про приведення «крестьян и попов» від язичника. В той же час автор прямо не говорить про те, до чи після походу хрестився руський володар. Можливо, саме ця частина тексту використовувалась при укладенні Степенної книги, де чіткіше простежується думка, що Володимер ще не був християнином до походу: «Нача же воинство совокупляти на греческий град Корсунь и моляшеся сиче: “Господи Боже Владыко, сего у Тебе прошю, да ми даси град Твой, да прииму его и отгуду приведу люди християны и презвитеры на свою землю, да научать мене и людей моих закону християнскому” – еже и бысть...» [8, с. 92].

2) Так звані «літописні примітки»: «По святом же крещеньи поживе блаженый князь Володимер 28 лет. На другое лето по крещеньи к порогом ходи, на третье Корсунь город взя, на четвертое лето церковь камени святыя Богородица заложи, а на пятое лето Переяславль заложи, в девятое лето десятину блаженый христорубивый князь Володимер вда церкви святей Богородице и от имения своего... И Бог поможе ему и седе в Кыеве на месте отца своего Святъслава и деда своего Игоря.

А Святъслава князя печенезе убиша; а Ярополк сядяше в Кыеве на месте отца своего Святъслава, и Олегъ идыи с вои, у Вруча града мост ся обломи с вои, и удавиша Олга в гребли, а Ярополка убиша в Кыеве мужи Володимерове. И седе в Кыеве князь Володимер въсмое лето по смерти отца своего Святъслава, месяца июня в 11, в лето 6486. Крести же ся князь Володимер в 10-е лето по убьеньи брата своего Ярополка... Успе с миром месяца июля в 15 день, в лето 6523 о Христе Иисусе» [7, с. 72].

Дані «приміток», котрі різко контрастують із загальноприйнятою «курсунською» схемою історії прийняття християнства, давно привертали до себе увагу дослідників. Ще О. Х. Востоков відзначав відмінність хронологічної канви «Житія» від відомостей «Пролога» «та інших збірок» [3, с. 677]. І. І. Срезневський звернув увагу на свідчення, що відносять взяття Корсуня до часу після хрещення, і на підставі цього зарахував Іакова до «несведущих» укладачів версії подій, протилежної літописній [25, с. 119–120]. Хронологія «приміток» містить протиріччя: маємо дві точні дати – вокняжіння Володимира 11. червня 6486 (978) та його смерті 15. липня 6523 (1015 р.), інші дати відносні. На підставі сучасних арифметичних підрахунків можна збагнути, що «Пам'ять і похвала...» відносить хрещення князя до 6495 (987) р., а взяття Корсуня – до 989 р. Однак О. І. Соболевський, аналізуючи хронологічний перелік княжінь у ПВЛ, довів, що русичі при підрахунку кількості років зараховували до їх складу «обидва роки, в які сталися події», тобто Іаков відносив прийняття християнства володарем Русі до 988 р. [21, с. 399–400]. Навіть за такої інтерпретації залишалася пряма вказівка на взяття Корсуня після хрещення, її неможливо було поєднати з хронологією літопису, тоді науковець припустив спотворення першоджерела, в якому нібито йшла мова про заснування руського міста Корсуня в Пороссі [22, с. 5]. Питання про первісну структуру літописних приміток також викликало дискусії. Так, О. О. Шахматов вважав, що вони спочатку розташовувалися у хронологічній послідовності [32, с. 19–21]; на противагу цьому О. Н. Насонов вказав на дві окремі групи «приміток», пов'язаних фразою «И Бог поможе ему и седе в Кыеве на месте отца своего Святослава и деда своего Игоря». Ці відомості, вірогідно, занотовувалися при Десятинній церкві [16, с. 29–30].

При уважному розгляді можна помітити розбіжність дат хрещення Володимира у примітках: фраза про 28 років життя «по крещении» вказує, якщо рахувати і рік здійснення події (методом О. І. Соболев-

ського), на 6496 (988) р., що збігається з літописною датою, інше ж пояснення – «крести же ся в десятое лето по убьеньи Ярополка» приводить до 6495 (987) р., якщо вважати одночасними зайняття Володимиром Києва та вбивство брата. Слід погодитися з тим, що при укладанні приміток використовувалися два хронологічно розбіжні джерела. О. Г. Кузьмін вважає дату 15. липня 6523 р. запозиченою з церковного джерела; хронологічна канва «Пам'яті і похвали...» близька до даних переліку княжінь за 6360 р., що укладений в ультраберезневному стилі, за яким смерть Володимира припадає на 6522 р. [9, с. 272–273]. Дата 6523 р., як довів О. М. Рапов, наведена за березневим стилем [19, с. 44]. Якщо Іаков використовував для хронологічних підрахунків незалежне від літопису джерело, то розбіжність хронології «Пам'яті і похвали...» (6495–6496 рр.) можна пояснити різницею вересневого візантійського стилю літочислення, що використовувався Церквою, та березневого, котрий домінував у літописних статтях X – першої половини XI ст.

Імовірно, «Давне житіє», як і «Пам'ять і похвала...» в цілому, не є однорідним твором, а суміщає в собі дані як мінімум двох джерел: 1) церковного, що вплинуло на датування смерті князя і облік 28 років його життя у християнстві та 2) хронологічного переліку найдавнішого літопису. «Літописні примітки» становлять собою відверту приписку до тексту «Житія», не пов'язану з ним ні структурно, ані в ідейному плані. Перша частина «Житія» видається ідейно і стилістично близькою «Похвалі Володимиру» Іакова, з якою, очевидно, становить єдину цілісність, розірвану недоречною вставкою «Похвали Ользі». Оскільки найдавніші джерела XI ст. («Слово про закон і благодать» Іларіона і «Читання про святих Бориса та Гліба» Нестора) мовчать про релігійне підгрунтя походу на Корсунь, можна погодитися з О. О. Шахматовим [32, с. 19–21], що при написанні уривка від слів «Умысли же и на Гречький град Корсунь...» до «...положь и» використовувалося джерело, близьке чи тотожне сказанню про хрещення в Корсуні, котре було використане укладачем ПВЛ.

«Пам'ять і похвала...» в її існуючому вигляді видається компілятивним твором, укладеним для потреб церковного вшанування Володимира. Окремі складові частини компіляції походять, швидше за все, з домонгольської доби, проте їх поєднання в межах одного твору є результатом діяльності пізніших редакторів тексту. Завдання, що його поставив собі мніх Іаков, полягало в переконанні сучасників у святості Хрестителя Русі, незважаючи на відсутність чудотворень після його

смерті та далеко не бездоганну моральну репутацію, відгомін якої зберігся не лише в давньоруських, але і в західних джерелах [26, с. 75–76]. «Давнє житіє Володимира», у свою чергу, також є компілятивним текстом, у складі котрого можна вирізнити власне «Житіє» та приписані до нього «літописні примітки», котрі жодним чином не поєднуються з попередніми даними. Час написання «Похвали Володимирові» впливає з основної ідеї автора – обґрунтувати необхідність канонізації «апостола в князих»; найбільш вірогідним хронологічним проміжком може бути остання третина XI–XIII ст. В XIII ст. зарахування князя до лику Святих вже напевно відбулося, про що свідчать записи його «Житія» в найбільш ранніх «Прологах» [28, с. 23], отож звернення чорнориця до «возлюблених» втратили актуальність. Питання про походження та достовірність хронологічних записів «Давнього житія» залишається відкритим. Проте «літописні примітки» позбавлені ідейної та структурної цілісності і містять протиріччя, що не дозволяє беззастережно довіряти їх інформації. За цих умов немає підстав надавати їм перевагу перед свідченням «Повісті временних літ» та інших пам'яток, котрі передають корсунську версію християнізації Русі.

Джерела та література:

1. *Акентьев К. К.* «Слово о законе и благодати» Иллариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 / К. К. Акентьев. // Византинороссика. – 2005. – Т. 3. – С. 115–152.
2. *Бугославский С. А.* К литературной истории «Памяти и похвалы князю Владимиру» / С. А. Бугославский. // Известия отделения русского языка и словесности. – 1925 (1924). – Т. 29. – С. 105–159.
3. *Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея / А. Х. Востоков. – СПб., 1842.
4. *Голубинский Е. Е.* История канонизации святых в Русской Церкви / Е. Е. Голубинский. // Богословский вестник. – 1894. – Т. 2. – № 6. – С. 418–436; Т. 3. – № 7. – С. 61–100; Т. 4. – № 10. – С. 67–106.
5. *Голубинский Е. Е.* История русской церкви / Е. Е. Голубинский; Изд. 2-е. – М., 1901. – Т. 1. – Полугом 1.
6. *Завитневич В. З.* О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян / В. З. Завитневич. // Труды Киевской духовной академии. – 1888. – Т. 1. – № 1. – С. 126–152.
7. *Зимин А. А.* Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин. // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66–75.

8. Книга степенная царского родословия // Полн. собр. русских летописей. – СПб., 1908. – Т. 21.
9. Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания / А. Г. Кузьмин. – М., 1977.
10. Лаврентьевская летопись // Полн. собр. русских летописей. – М., 1962. – Т. 1.
11. Левитский Н. Важнейшие источники для определения времени крещения Владимира и Руси и их данные (по поводу мнения проф. Соболевского) / Н. Левитский. // Христианское чтение. – 1890. – № 3-4. – С. 370–421; № 5–6. – С. 687–740.
12. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – М., 1979.
13. Макарий (Булгаков). История русской церкви / Макарий (Булгаков). – М., 1995. – Кн. 2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриарха (988–1240).
14. Макарий (Булгаков). Три памятника русской духовной литературы XI века / Макарий (Булгаков). // Христианское чтение. – 1849. – Ч. 2. – С. 301–335.
15. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники / Н. И. Милютенко; Науч. ред. Г. М. Прохоров. – СПб., 2008.
16. Насонов А. Н. История русского летописания. XI – начало XVIII века / А. Н. Насонов. – М., 1969.
17. Никольский Н. К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.) / Н. К. Никольский. – СПб., 1906.
18. Погодин М. П. Иаков мних, русский писатель XI века, и его сочинения / М. П. Погодин. // Известия Акад. наук по отд. русск. яз. и словесности. – 1852. – Т. 1. – С. 326–334.
19. Рапов О. М. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами / О. М. Рапов. // Вопр. истории. – 1984. – № 6. – С. 34–47.
20. Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты / Н. И. Серебрянский. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1915. – Кн. 3.
21. Соболевский А. И. В каком году крестился Св. Владимир? / А. И. Соболевский. // Журн. Министерства народного просвещения. – 1888. – Ч. 257. – Июнь. – С. 396–403.
22. Соболевский А. И. Год крещения Владимира Святого / А. И. Соболевский. // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1888. – Т. 2. – Отд. 2. – С. 1–6.

23. *Соболевский А. И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому / А. И. Соболевский. // Там само. – С. 7–14.

24. *Соболевский А. И.* «Память и похвала» князю Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе / А. И. Соболевский. // Христианское чтение. – 1890. – № 5 – 6. – С. 791–804.

25. *Срезневский И. И.* Древние жизнеописания русских князей / И. И. Срезневский. // Известия отд. русск. яз. и словесности. – 1853. – Т. 2. – С. 113–130.

26. *Титмар Мерзебургский.* Хроника (1012–1018 гг.) / Титмар Мерзебургский. Пер. с латин. А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – М., 2010. – Т. 4. – С. 63–83.

27. *Толочко П. П.* Хрещення і канонізація Володимира (до 1020-ліття Хрещення Русі) / П. П. Толочко. // Київська старовина. – 2008. – № 1. – С. 9–21.

28. *Турилов А. А.* Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства) / А. А. Турилов. // Palaeobulgarica (Старобългаристика). – 1999. – Година 23. – № 1. – С. 14–34.

29. *Ужанков А. Н.* Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий / А. Н. Ужанков. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2001(3). – № 1. – С. 37–49.

30. *Федотов Г. П.* Канонизация Святого Владимира / Г. П. Федотов. // Владимирский сборник: В память 950-летия крещения Руси. 988–1938. – Белград, 1938. – С. 188–196.

31. *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении князя Владимира / А. А. Шахматов. – СПб., 1906.

32. *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб., 1908.

33. *Щапов Я. Н.* «Память и похвала» князю Владимиру Святославичу Иакова мниха и Похвала княгине Ольге / Я. Н. Щапов. // Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник / Под ред. Я. Н. Щапова. – СПб., 2003. – С. 181–185.

Олександр Роменський (Харків, Україна). До питання про «Пам'ять і похвалу князеві Володимиру» Іакова Мніха

У статті розглядається унікальна пам'ятка давньоруської агіографії, питання її структури, часу написання та джерел, використаних автором.

Видається, що окремі компоненти твору були створені за домонгольської доби, проте об'єднані в межах одного тексту пізнішими редакторами. Протириччя тексту не дають змоги надати перевагу свідченням «Пам'яті і похвали» у порівнянні з «Повістю временних літ».

Ключові слова: джерело, Житіє, літопис, канонізація, хронологія, Володимир.

Александр Роменский (Харьков, Украина). К вопросу о «Памяти и похвале князю Владимиру» Иакова Мниха

В статье рассматривается уникальный памятник древнерусской агиографии, вопросы его структуры, времени написания и источников, использованных автором. Представляется, что отдельные компоненты источника были созданы в домонгольский период, но соединены в рамках одного текста позднейшими редакторами. Противоречия текста не позволяют отдать предпочтение свидетельствам «Памяти и похвалы» в сравнении с «Повестью временных лет».

Ключевые слова: источник, Житие, летопись, канонизация, хронология, Владимир.

Olexandr Romensky (Kharkiv, Ukraine). To the Question on «Memory and Praise to Prince Volodymyr» of the Monk Iakov.

The paper deals with the unique monument of Old Rus' hagiography, questions on its structure, time of creation and sources having been used by the author. It seems that the separate components of the work were created during the Pre-Mongol period, but were united within one text by the latest editors. The contradictions of the text doesn't allow to prefer «Memory and Praise» testimony comparing with «The Tale of Bygone Years».

Key words: source, Life, chronicle, canonization, chronology, Volodymyr.

Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:262.29281.93/6) “15/16”

Вірменська каплиця XVI–XVII ст. у Софії Київській

Сучасні епіграфічні відкриття в ході планомірного вивчення графіті Софійського собору дали змогу значно розширити джерелознавчу базу для більш глибокого дослідження історії храму [з останніх робіт див.: 12; 15], його архітектури [9; 10] та стінопису [див., напр.: 11]. Сучасні комплексні реставраційно-дослідницькі роботи, які проводились у 2010–2011 рр. у східній частині приділа св. Антонія та Феодосія (колишня південна внутрішня галерея собору), дали змогу відновити повну історію перебудов та змін функціонального призначення цього архітектурного об'єму. Історія реставраційних робіт буде висвітлена в окремій публікації, тому тут ми коротко викладемо тільки ті факти, які мають стосунок до досліджуваної нами проблеми.

На північній стіні віми вівтаря приділа свв. Антонія та Феодосія, як було встановлено під час реставраційних робіт 1961–1962 рр., збереглася фреска двох періодів. Нижній шар тиньку є фрескою, синхронною з часом будівництва Софійського собору, тобто вона датується другим десятиліттям XI ст. Верхній шар тиньку нанесено під час давніх ремонтно-реставраційних робіт XII ст. Тоді було закладено стародавнє вікно, а на стіну нанесено шар тиньку, по якому виконано новий розпис. Від нього нині збереглися дві постаті святих на повний зріст.

З метою відкриття давньої віконниці та первісної фрески, а також для збереження тиньку XII ст., що почав відшаровуватись, а його закріплення методом ін'єкцій або нагелів призвело б до пошкодження фрески XI ст., на початку 1980-х рр. було розроблено план перенесення фрескового розчину XII ст. на нову основу, проведено підготовчу роботу та знято один фрагмент зі стіни. Проте подальшим роботам перешкодила підготовка до урочистого святкування 1500-ліття Києва,

що відволікло матеріальні та людські ресурси на інші об'єкти. Продовжити роботи стало можливим лише в 2010–2011 рр., під час яких фреска XII ст. була знята та перенесена на нову основу. В ході цих робіт (виконавці – А. Остапчук (керівник робіт), Л. Колодницький, М. Стріхар), а також проведених автором цих рядків епіграфічних досліджень було отримано додаткові відомості, які дозволили пролити яскраве світло на історію перебудов та зміни функціонального призначення цього приміщення. Зокрема, було визначено час існування у стінах Софійського собору вірменської каплиці, причини передачі вірменській громаді саме цієї частини стародавньої галереї. На висвітлення результатів дослідження й спрямовано цю статтю.

Оскільки поштовхом до вивчення проблеми функціонування вірменської каплиці стали графіті, виконані вірменською мовою, більшість з яких була знайдена в кінці 70-х років XX ст. та опублікована Г. Григоряном [3], розгляд проблеми логічно розпочати саме з них.

З 24-х опублікованих Г. Григоряном вірменомовних написів 22 виконані на північній стіні віми приділа свв. Антонія та Феодосія на поверхні фрескового тиньку XII ст. В більшості це пам'ятні написи, залишені представниками різних соціальних станів, які відвідували Святу Софію протягом XVI–XVII ст. Зважаючи на наявність вірменських графіті, Г. Григорян ідентифікував дві постаті святих на фресці як образи св. Григорія Просвітителя та св. Ріпсіме [3, с. 86–87]. Однак іконографічних паралелей такому визначенню не навів.

Оскільки більшість написів зосереджено саме в цій частині собору, Г. Григорян дійшов висновку, що в той час вірменам було дано дозвіл проводити тут богослужіння за вірмено-григоріанською традицією. В цьому висновку дослідник спирався на відомості М. Бжишкяна, який зазначав, що там, де вірменські поселенці не мали своєї церкви, з дозволу місцевої адміністрації їм надавалась одна з ризниць якого-небудь собору для богослужіння рідною мовою. Для прикладу наводилась інформація щодо надання московським вірменам Іваном IV (1547–1584) дозволу проводити службу за вірмено-григоріанською традицією в Покровському соборі, для чого їм надали одну з ризниць, названу «именем Григорія єпископа великой Армении» [3, с. 86].

Стосовно часу, коли в Софії Київській вірменська громада проводила богослужіння, Г. Григорян не визначився, хоча й зазначив, що більшість з них датуються в межах XVI–VII ст. На цій підставі низка дослідників [5, с. 125–126; 16, с. 30] висловили припущення, що пред-

ставники вірменської громади почали проводити служби в стінах Софії Київської після того, як у 1482 р. Київ був розграбований військами кримського хана Менглі-Гірея і вірменська церква на Подолі згоріла. Натомість С. Висоцький вважав, що вірменська громада розпочала служби у Святій Софії значно раніше, у XII ст. [1, с. 39]. Саме з появою вірменів, на думку дослідника, слід пов'язувати ремонтні роботи у східній частині південної внутрішньої галереї, коли було закладено вікно на північній стіні та виконано новий розпис – зображено особливо шанованих Вірменською Церквою св. Григорія Просвітителя та св. Ріпсіме.

Утім, сучасні епіграфічні дослідження дали змогу встановити велику хронологічну лакуну між часом ремонтно-реставраційних робіт XII ст. та часом появи перших вірменомовних написів на фресці. У відповідній частині «Корпусу графіті Софії Київської» всі виявлені тут пам'ятки епіграфіки будуть опубліковані, розбіжності між уже введеними у науковий обіг С. Висоцьким та Г. Григоряном написами та їх оригіналами будуть ретельно проаналізовані. Наразі ж ми пропонуємо деякі, на нашу думку, суттєві зауваження, що стосуються досліджуваної нами проблематики.

Насамперед, на фресці XII ст. було виявлено кілька кирилических написів, які виникли не пізніше першої чверті XII ст. Перші ж вірменомовні написи з'являються на фресці лише з початку XVI ст. Зважаючи на хронологічний розрив у 400 років, ремонтно-реставраційні роботи аж ніяк не пов'язані з передачею цієї частини приміщення вірменській громаді. Тобто початкове призначення східної частини південної внутрішньої галереї собору було дещо іншим. Аби з'ясувати, яким саме, варто простежити, які зміни відбувалися з цією частиною храму у давньоруський час.

В XI ст. на північній стіні східної частини відкритої внутрішньої галереї знаходилось давнє вікно, обабіч якого – фрескові медальйони з зображенням орнаменту та внизу погрудні зображення свв. цілительів Кіра та Іоана, що надійно ідентифікуються за іконографією [2, с. 31, 34]. Визначення образів святих підтвердили сучасні епіграфічні дослідження, під час яких ми виявили написи, звернені до св. Кіра.

У першій чверті XII ст. віконний отвір було закладено, частину фрескового тиньку XI ст. збито. Поверх мурування стіни, наявного тиньку XI ст. та закладеного вікна було нанесено новий шар тиньку й по ньому виконано розпис.

Ця пізніша фреска збереглась фрагментарно, значно постраждав фарбовий шар. Добре простежуються дві ростові фігури, контури яких дозволяють ідентифікувати зображення святого зі згорнутим сувоєм у руці та святої. Жодних слідів супровідних написів-дипінті, які б назвали імена святих, не простежується. Проте пропонована ідентифікація тут св. Григорія Просвітителя та св. Ріпсіме не може бути прийнята, позаяк таке умоглядне визначення не враховує композиційних особливостей цієї фрески.

Річ у тому, що тиньк XII ст. був нанесений на всю площину стіни, його залишки збереглись у верхній та правій нижніх частинах, над та під постаттю св. Кіра. Тож ця постать була також закрита пізнішою фрескою. Найбільш вірогідно, що тут було зображено ще одну ростову фігуру святого, нині втрачену. На цю думку нашої школи як сучасна асиметрія збережених фігур порівняно з розмірами арки, так і відстань між стіною та самими фігурами.

Від лівого кута стіни до лівого краю подолу одягу чоловічої постаті відстань становить приблизно 75 см. Від правого кута стіни до правого кута краю подолу одягу жіночої постаті вона нараховує приблизно 145 см. Встановивши ширину самих фігур по краях подолу одягу (бл. 50 см) та відстань між ними (бл. 20 см), можемо зробити висновок про наявність вільного місця для третьої ростової фігури. В такому разі не порушувалась симетрія між зображеннями, адже за такої реконструкції відстань від правого краю подолу одягу реконструйованої нами фігури до правого кута стіни становить близько 75 см.

Ця права частина фрески XII ст. не збереглась, оскільки первісний тиньк не був збитий майстрами, тому новий тиньк мав погане зчеплення зі стіною. Обвал правої частини фрески стався не пізніше 1589 р., адже на поверхні тиньку XI ст. нами виявлено датований латиничний пам'ятний напис Томаша Колосінського.

Окрім цих трьох ростових фігур, над центральною жіночою постаттю під схилом арки знаходилось четверте погрудне зображення святого. Воно не збереглося, залишився лише фрагмент верхньої частини голови з німбом, який добре простежується за елементами граф'ї, та невіразні фрагменти погруддя.

Окрім нової фрески XII ст., про сліди перебудов у південній внутрішній галереї свідчать виявлені під час археологічного дослідження 1936 р. в галереї знахідки квадратних полив'яних плит (49x49x5 см), що лежали поверх первісної підлоги [4]. Аналогічні плитки з поливою

виявлені в апсиді сусіднього Михайлівського приділа. Чотири з них нині експонуються в північно-західному куті його віми. Ці плити перекривали нижню частину фрескового розпису, що дозволило М. Каргеру віднести час їх настилення до XII ст. [7, с. 200].

Отже, наявні в нашому розпорядженні дані дають змогу визначити, що у першій чверті XII ст. в південній галереї, зокрема в її східній частині, відбулися певні перебудови. Їхню мету можемо встановити, провівши порівняльний аналіз відомих нам перебудов в інтер'єрі Софійського собору в XI та XII ст.

У східній частині північної внутрішньої галереї Софії Київської незабаром після завершення будівництва було влаштовано усипальню Ярослава Володимировича, а в сусідній частині північної зовнішньої галереї – паракліс-храм для здійснення заупокійних відправ. Для цього заклали аркові прорізи галерей, внаслідок чого ця частина собору була перетворена на замкнуте приміщення. Були внесені певні зміни і в програму розписів: на північній стіні князівської усипальні на очищеній від попереднього сюжету фресці виконали зображення св. цілителя Пантелеймона [докл. див.: 11, с. 347–357; 14, с. 8–16].

У 1952 р. М. Каргер у північній внутрішній галереї виявив залишки склепа-усипальні у вигляді двох відрізків перегородки, яка проходила впоперек галереї, з'єднуючи її південну та північні стіни [6, л. 93–94]. Зведення цього склепу пов'язують із облаштуванням гробниці для поховання Всеволода Ярославича [докл. див.: 11, с. 358–359].

На початку XII ст. в південній частині західної зовнішньої галереї було влаштовано хрещальню. Арковий проріз, що вів до південної внутрішньої галереї, було закладено і в апсиді виконано новий розпис, ідейно пов'язаний з функціональними призначенням приміщення [докл. див.: 11, с. 210–214].

Отже, в усіх випадках наслідком перебудов ставала зміна функціонального призначення певних архітектурних об'ємів собору. Не була винятком і східна частина південної внутрішньої галереї.

Час перебудови східної частини приміщення галереї відбувся в першій чверті XII ст., найвірогідніше – за князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.). Адже саме за його правління було влаштовано хрещальню Софійського собору. Відтак цілком імовірно, що перебудова східної частини південної внутрішньої галереї була пов'язана з облаштуванням тут великокнязівської усипальні для поховання Володимира Мономаха. Літопис повідомляє, що тіло князя поклали у Софій-

ському соборі [17, стлб. 295]. Розташована таким чином гробниця була симетрична усипальні Ярослава Володимировича, що підкреслювало високий статус Володимира.

Імовірний хід подій з облаштування поховання Володимира Мономаха можемо реконструювати за аналогією з перебудовами у північній внутрішній галереї, під час створення гробниці Ярослава. Вірогідно, майстри заклали східний та південний відкриті аркові прорізи, прикрасили стіни приміщення новим розписом. Ці закладення були розібрані під час ремонтно-реставраційних робіт рубежу XVII–XVIII ст. Схожу ситуацію можемо спостерігати у східній частині північної зовнішньої галереї, коли для облаштування апсиди у XVII ст. було розібрано частину стародавнього закладення XI ст. Зважаючи на таке призначення приміщення, погрудне зображення святого в zenіті арки, за аналогією з оформленням хрещальні, можемо умовно ідентифікувати як образ св. Василя Великого, небесного патрона Володимира Мономаха.

Отже, у першій чверті XII ст. східна частина південної внутрішньої галереї була перетворена на окреме замкнене приміщення, прикрашене новим розписом. Саме тому вірменській громаді для богослужіння і було надано цю частину собору, яка перебувала поза межами основного архітектурного об'єму храму, а також потребувала мінімальних витрат для перетворення на каплицю. Вочевидь, на час передачі гробниця Володимира Мономаха вже давно була розграбована.

Спостереження над хронологією вірменських написів дають можливість визначити час функціонування каплиці. Хронологічний діапазон цих графіті охоплює проміжок часу від початку XVI до початку XVII ст.

Щоправда, Г. Григорян наводить два написи (№ 16 та № 20 за нумерацією дослідника) пізнішого часу – 1657 р. та 1751 р. [3, с. 91–92]. Остання дата виглядає абсолютно невірогідною, адже стіни храму були потиньковані та заново розписані на початку XVIII ст. Ретельне вивчення написів, проведене нами за сучасною методикою, дозволило встановити, що під час визначення літер, які позначають дати, було допущено помилки. Так, у написі «1751 р.» останню літеру дати ΓU слід розглядати не як U, а як Γ: за перемичку U було прийнято вибій у нижній частині літери, а за її праву щоглу – фрагмент хвилястої лінії, яка відділяла літери розміщеного нижче напису від верхнього й одночасно виконувала роль титла. Тобто дату слід розглядати не як 1200 (1751) р., а як 1020 (1571) р. Вивчення літер напису «1657 р.» дозволи-

ло встановити, що вони також були визначені помилково, адже в даті ԴՃԶ замість середньої Ճ (100) чітко читається Դ (20). Відтак, тут зазначений не 1106 (1657) р., а 1026 (1577) р.

Відповідно до наявних даних, історію вірменської каплиці в стінах Софії Київської можемо викласти наступним чином.

У XIV–XV ст. вірменська громада Києва мала власну муровану церкву на Подолі, рештки якої були виявлені в садибі сучасної Покровської церкви XVIII ст. Дослідники не дійшли остаточної згоди щодо часу появи цієї споруди. Наприклад, Г. Івакін вважає, що храм був збудований вірменською громадою в XIV – на початку XV ст. [5, с. 146–155]. С. Климовський висловив думку, що вірмени лише злегка відремонтували давньоруський храм, а не звели новий [8, с. 34–35]. Ця церква загинула під час захоплення Києва військами кримського хана Менглі-Гірея у 1482 р., що й зумовило звернення вірменської громади по допомогу до православної за дозволом відвести частину приміщення кафедрального собору для здійснення служб за вірмено-григоріанською традицією. Для цього вірменам було надано спорожнілу на той час усипальню князя Володимира Мономаха, влаштовану в східній частині південної внутрішньої галереї. Адже у першій чверті XII ст. ця частина Софії була перетворена на окреме замкнуте приміщення, тож вимагала мінімальних матеріальних витрат для її переоблаштування на каплицю, що було вагомим чинником для мешканців розореного Менглі-Гіреєм Києва. Прямі дати у вірменомовних графіті дають змогу встановити, що ця каплиця продовжувала функціонувати до рубежу XVI–XVII ст. Припинення богослужінь було обумовлене загальним занепадом храму та поступовим руйнуванням галерей. Зокрема, не пізніше 1589 р. відвалилась частина фрески XII ст., про що ми писали вище. Не поліпшувало ситуації загострення боротьби за Софійський собор між православною та уніатською (греко-католицькою) громадами. Ці обставини спричинилися до необхідності відбудови на Подолі дерев'яної вірменської церкви Різдва Богородиці на місці зруйнованого в 1482 р. мурованого храму [5, с. 155; 8, с. 35]. Ця церква з 1622 р. перебувала під протекцією вірменського кафедрального собору у Львові, що пояснюється зменшенням чисельності вірменської громади, якій не вистачало коштів на утримання священика [16, с. 33, 36]. Згорів храм під час пожежі 16–17 липня 1651 р. й більше не відновлювався; у 1685 р. неподалік збудовано дерев'яну православну церкву Покрови Богородиці, замінену у XVIII ст. кам'яною [18, с. 121–138].

Джерела та література:

1. *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI–XVII вв. / С.А. Высоцкий. – К.: Наук. думка, 1985.
2. *Герасименко Н. В., Захарова А. В., Сарабьянов В. Д.* Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: внутренние галереи / Н. В. Герасименко, А. В. Захарова, В. Д. Сарабьянов. // Византийский временник. – М., 2007. – Т. 66 (91). – С. 24–59.
3. *Григорян Г.* Армянские надписи киевского собора Святой Софии / Г. Григорян. // Вестник общественных наук. – Ереван, 1979. – № 4. – С. 85–93.
4. *Зацепіна Г. Н.* Звіт за польові роботи в 1936 р./ Г. Н. Зацепіна. // Науковий архів Ін-ту археології НАН України. – Ф. 20. – № 71а.
5. *Івакін Г. Ю.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996.
6. *Каргер М. К.* Отчет об археологическом исследовании в киевском Софийском соборе в 1952 г. / М. К. Каргер. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – НАДР 918.
7. *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 2.
8. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII ст. / С. І. Климовський. – К.: Стило, 2002.
9. *Корниенко В. В.* К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований / В. В. Корниенко. // Архитектурное наследие. – М.: КРАСАНД, 2010. – № 53. – С. 5–24.
10. *Корниенко В. В.* Памятники эпиграфики юго-восточного фасада северной лестничной башни Софии Киевской в контексте ее сооружения / В. В. Корниенко. // Там само. – М.: КРАСАНД, 2009. – № 50. – С. 101–106.
11. *Никитенко Н. Н.* Святая София Киевская / Н.Н. Никитенко. – К.: Горобець, 2008.
12. *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Древнейшие датированные граффити Софийского собора в Киеве и его датировка / Н. Н. Никитенко, В. В. Корниенко. // Byzantinoslavica. – Prague, 2010. – Vol. LXVIII. – P. 205–240.
13. *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Новые эпиграфические исследования и вопросы персонификации однофигурных женских фресок в северо-западной части Софии Киевской / Н. Н. Никитенко, В. В. Корниенко.

ко. // Кондаковские чтения – III. Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь: мат-лы III Междунар. науч. конф. – Белгород, 2010. – С. 339–357.

14. *Нікітенко Н.* Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві / Н. М. Нікітенко. – К.: Укр. товариство охорони пам'яток історії та культури; Укр. центр біографічної некрополістики, 2000.

15. *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Нововиявлені ранні датовані графіті на фресках Софії Київської та їхній історичний контекст (записи № 1684, № 2126, № 2204) / Н. Нікітенко, В. Корнієнко. // Студії з архівної справи та документознавства / Державна архівна служба України, Укр. науково-дослідний ін.-т архівної справи та документознавства. – 2011. – Т. 19, кн. перша. – С. 90–99.

16. *Осіп'ян О.* Вірменська діаспора у середньовічному Києві / О. Осіп'ян. // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 17–41.

17. Полное собрание русских летописей. – Т. I: Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001.

18. *Толочко Л. І., Дегтярьов М. Г.* Подільські храми Києва / Л. І. Толочко, М. Г. Дегтярьов. – К.: Техніка, 2003.

Вячеслав Корнієнко (*Київ, Україна*). **Вірменська каплиця XVI–XVII ст. у Софії Київській**

У статті розглядаються основні етапи перебудов та змін функціонального призначення східної частини південної внутрішньої галереї Софії Київської. Встановлюється, що у першій чверті XII ст. ця частина храму перебудовувалася, перетворюючись на замкнуте приміщення. Ці перебудови пов'язуються з облаштуванням усипальниці для поховання Володимира Мономаха. На початку XVI ст. приміщення було надане вірменській громаді для проведення богослужіння рідною мовою, оскільки вірменська церква на Подолі згоріла під час пожежі 1482 р. На підставі аналізу хронології вірменських написів, які зникають на початку XVII ст., робиться висновок про припинення функціонування вірменської каплиці в Софії Київській та перенесення богослужінь у відбудовану вірменами на Подолі церкву Різдва Богородиці.

Ключові слова: *епіграфіка, графіті, Софія Київська, вірменська каплиця, вірменська діаспора, Володимир Мономах, усипальня.*

Вячеслав Корнієнко (*Київ, Україна*). **Армянская часовня XVI–XVII вв. в Софии Киевской**

В статье рассматриваются основные этапы перестроек и изменений функционального назначения восточной части южной внутренней галереи

Софии Киевской. Установлено, что в первой четверти XII в. эта часть храма перестраивалась, превращаясь в замкнутое помещение. Эти перестройки связываются с устройством усыпальницы для погребения Владимира Мономаха. В начале XVI в. помещение было передано армянской общине для проведения богослужений на родном языке, поскольку армянская церковь на Подоле сгорела в 1482 г. На основе хронологии армянских надписей, исчезающих в начале XVII в., делается вывод о прекращении функционирования армянской часовни в Софии Киевской и перенесении богослужений в отстроенную армянами на Подоле деревянную церковь Рождества Богородицы.

Ключевые слова: *эпиграфика, граффити, София Киевская, армянская часовня, армянская диаспора, Владимир Мономах, усыпальница.*

Viacheslav Korniienko (*Kyiv, Ukraine*) **The Armenian Chapel of the 16th – 17th cc. in St. Sophia of Kyiv**

The main stages of reconstructions and changes of functional purpose of eastern part of the south inner gallery of St. Sophia of Kyiv are considered in the article. It has been established that in the first quarter of the 12th c. that part of the temple was reconstructed and changed into closed premises. These reconstructions are connected with the arrangement of a burial vault for the interment of Volodymyr Monomakh. In the beginning of the 16th c. this premise was transferred to the Armenian community for the conduction of divine services in native language, as the Armenian Church located at Podol burnt during the fire in 1482. Based on the chronology of Armenian inscriptions, which disappeared in the beginning of the 17th c., a conclusion is drawn concerning the stoppage of functioning of the Armenian Chapel in St. Sophia of Kyiv and transfer of divine services to the wooden Church of the Nativity of the Blessed Virgin built by the Armenians at Podol.

Key words: *epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, the Armenian Chapel, the Armenian diaspora, Volodymyr Monomakh, burial vault.*

Владислав ГУЛЕВИЧ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:28+327(438.31/44) “1499”

Зовнішньополітичні фактори підписання Краківсько-Віленської унії 1499 р.

Під час правління Казимира польсько-литовська унія перебувала у невизначеному стані. Литовські пани, пройшовши школу Вітовта, не хотіли поступатися суверенітетом Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а поляки не бажали йти на поступки і скласти нові умови унії. Такий стан речей задовольняв литовських можновладців.

Оцінюючи відносини Корони з ВКЛ, літописець писав, що «за того короля Казимера ... панове коронные все надутостью и пыхою сеймовали о Волинь и Подолье, як бы до подданства себе могли притягнути, але княжата всеми силами литовские того им, як власного свого панства дедичного не допускали... [17, с. 213–214] Значною мірою саме завдяки гнучкій політиці Казимира Ягеллончика у першій половині його правління ВКЛ не лише зберегло свою незалежність у всій його повноті, а й залишило у своєму складі Волинь та Підляшшя, які згідно з актами унії часів Жигимонта Кейстutowича мали відійти польській Короні. Спокій на кордоні з Польським королівством дав можливість панам і шляхті розвивати власне господарство у своїх чимдалі зростаючих володіннях [130, с. 453–458].

Відносини з Великим князівством Московським (далі – ВКМ) врегулювали договором від 31 серпня 1449 р.: Новгород і Псков стали сферою впливу Москви, натомість Вільно отримало перевагу у впливі на Твер. Такий розклад сил тримався, доки Іван III розпочав підпорядковувати собі Рязань і Псков та націлився на Новгород. Але при цьому східний кордон ВКЛ залишався незмінним.

Відносини з татарами також спершу не викликали занепокоєння. У 1468 р. владу в Криму захопив Менглі-Гірей, з яким литовцям вдалося укласти прийнятну для них угоду. Хан видав ярлик, яким «поступався»

ВКЛ Рязанню, Переяславом-Залеським, Псковом і Новгородом. Це вказувало на те, що серед литовських панів ще не вшухли експансіоністські настрої, спрямовані на Схід.

У результаті тринадцятирічної війни 1454–1466 рр., в якій ВКЛ не брало участі, Польське королівство остаточно ліквідувало загрозу для себе з боку Пруссії. Але у другій половині правління Казимира Ягеллончика ситуація змінилася критично.

Часта та довга відсутність Казимира у ВКЛ [26, с. 269–330] викликала у литовських панів бажання мати великим князем литовським когось із його синів: Казимира або Яна Ольбрахта. Утім, король на це не погоджувався [39, 632; 72, с. 3; 122, с. 46–47]. Таким чином обидві частини володінь Казимира, і ВКЛ і Корона, жили своїм життям. Формально унію було розірвано, хоча *de jure* це не оформили.

Зі смертю Казимира (†7.II.1492) литовські пани залишилися вірні своїй тактиці – домагатися окремого від Корони правителя. Було пущено чутку, що Казимир заповів віддати велике княжіння литовське молодшому синові Олександру, а старшому, Яну Ольбрахту – корону Польщі [43, № 3.1–3.4; 4, № 100, 101.I–II; 17, с. 95, 163–164; 32, № 2039; 78, с. 135]. Попри те, що заповіту Казимира Ягеллончика не знайдено, сам Олександр писав братові королю Яну Ольбрахту, що «отец наш приказал и поручил панам в Коруне и всей Коруне польской, абы мели за пана твою милость брата нашего. Також его милость приказал и поручил Паном-раде Великого князства и всей земли, абы мене, сына его милости, мели за пана там – у Великом князстве Литовском. Також ся стало з ласки Божее, подле росказанья и науки его милости» [4, № 135; 122, с. 152; 69, с. 482]. На думку Ф. Папе, щоб допомогти Олександрові зайняти литовський трон, протягом 1491 – поч. 1492 рр. Казимир Ягеллончик роздав головні духовні та світські уряди вірним людям: віленську єпископію – Войтеху Табору, жемайтійську – Мартину з Вільна, луцьку – Яну з Вільна, канцлерство і віленське воєводство Миколаєві Радзивілли, уряд воєводи трокського і маршалка земського – Петрові Яновичу Монтигердовичу, віленську каштелянію – кн. Олександрові Гольшанському, трокську каштелянію та полоцьке намісництво – Яну Заберезинському [125, с. 191; 126, с. 111–112; 127, с. 11; 51, № 212, № 401; 132, с. 57, 63, 72, 78]. Крім того, Казимир заздалегідь подбав про передачу трону ВКЛ, взявши від литовських панів присягу на вірність своєму синові. Цю подію О. Галецький відніс до берестейського сейму 1478 р. [109, с. 421–422; 110, с. 223]. Уже 27 липня 1492 р.

Олександр титулувався великим князем литовським [48, № 23; 4, № 102], а елекція, на думку Ф. Папе, відбулася днем раніше [127, с. 12].

Характерними для обрання були два моменти. По-перше, поляків до Вільна не запрошували, а у виборі Олександра брали участь не лише литовські пани, які, безперечно, були його організаторами, а й представники різних земель (Полоцька, Вітебська, Смоленська, Волині, Києва) [122, с. 152; 125, с. 191; 78, с. 137]; по-друге – литовський князь і не думав просити короля підтвердити йому право на велике княжіння, чим поляки були дуже невдоволені [41, с. 900; 69, с. 255]. Утім, було зрозуміло, що ВКЛ самостійно не здатне впоратися із зовнішніми загрозами. Сам Олександр уже у 1492 р. неодноразово просив і брата, і польських панів про військову підтримку [4, № 104; 9, Ч. 2, № 5].

6 серпня того ж року Олександр письмово зобов'язався не лише зберегти ВКЛ у межах держави Вітовта та Жигимонта Кейстутовичів, а й розширити його кордони. Віддячуючи за обрання на трон, великий князь значно розширив повноваження Панів-ради, хоча фактично вони вже ними користувалися: рада отримала вплив на зовнішню політику; без її схвалення не роздаватимуться уряди; за думки, опозиційні господарю, членів ради не каратимуть; великокнязівські доходи віддавалися під їхній контроль тощо [31, № 194; 79, Приложения, № 4].

Якщо обрання Олександра на велике княжіння відбулося без проблем¹, то елекція Яна Ольбрахта мала ускладнення, що могло вплинути на подальшу долю не лише ВКЛ і Корони, а й усієї Центрально-Східної Європи. На польський трон претендували кілька кандидатів. Мазовшани, за підтримки Гнезненського архієпископа Збігнева Олесницького та частини впливового великопольського панства, пропонували кн. Януша. На протигагу йому представники Ягеллонів мали аж трьох кандидатів: угорського-чеського короля Владислава (Уласло) II, Яна Ольбрахта та Жигимонта. Могло виникнути збройне протистояння, але перевага Ягеллонів була беззаперечною.

Ще після смерті Казимира литовці вислали в Корону посольство на чолі з Луцьким єпископом Яном та Солтаном Олександровичем, які мали нагадати полякам про братерство, спільні ради та обопільну допомогу, «особливо на противі поганьства». Після проголошення Олек-

¹ За справедливим зауваженням Л. Колянковського, це було не обрання, а за фактом інавгурація [112, с. 400].

сандра великим князем литовським посольство на чолі зі Станіславом Кишкою і Войтехом Нарбутовичем у серпні 1492 р. підтримало Яна Ольбрахта, заявивши полякам, щоб вони згідно з «остаточное воли и розказанья отца нашего (тобто – Казимира В. Г.), пана своего, а тежь нашое воли и жеданя не оставили, а брата нашего Яна Ольбрахта за пана себе мели». Те ж саме послали переказали і мазовецьким князям [9, ч. 2, № 2–4; 34, № 380].

Кандидатура Владислава II була для поляків неприйнятною з огляду на те, що він перебуватиме більше за межами Корони, як це сталося свого часу з Людовіком Андегавеном. Кандидатуру Жигимонта, наймолодшого серед братів Казимировичів, також визнали невдалою. Натомість Ян Ольбрахт уже мав славу безстрашного вояка та захисника Корони, який особисто у 1486–1490 рр. брав участь у війнах з татарами [126, с. 20, 39]. Олександр же заявив, що готовий підтримати усіма силами Яна Ольбрахта [4, № 135; 126, с. 33]. Таким чином альтернативи для елекції фактично не було. 17 серпня 1492 р. на елекційному сеймі Яна Ольбрахта одноголосно обрали королем Польщі та коронували 23 вересня 1492 р.

Унаслідок обрання окремих монархів для ВКЛ і Корони унії між державами фактично не було. Про їхній зв'язок нагадувала лише частина королівського титулу – *supremus dux Lithuaniae* – найвищий князь литовський [52, 48, 56, 61, 87, 92, с. 96–97].

Відносини з Великим князівством Московським

За Казимира відбулася остаточна відмова Литви від активної східної політики [96, 78–88]. Починаючи з кінця 70-х років XV ст., ВКЛ повільно, але невпинно поступалася ВКМ. На початку 1478 р. Москва підкорила Новгородську республіку. У 1480 р. після стояння на р. Угра вона звільнилася від татарської залежності [56, с. 104–116]. Литовці не змогли надати допомогу своєму союзникові хану Золотої Орди Ахмату. У 1483 р. договором від 9 червня ВКМ поставило в залежність від себе Рязанське князівство, фактично заборонивши йому зовнішньополітичні відносини [7, № 76а–б]. 12 вересня 1485 р. війська Івана III зайняли Твер і приєднали князівство до ВКМ, тим самим значно посиливши свої позиції у протистоянні з Литвою. Казимир нічим не допоміг твер'янам. Навесні 1487 р. Іван III під приводом підтримки казанського хана-втікача Мухаммед-Аміна, який склав васальну присягу московському царю, відправив війська на Казанське ханство. Після двомісячної облоги 9 липня Казань здалася і ханство стало васалом Івана III [57].

Люди Івана III витиснули литовських урядників зі спірних територій: Ржева, Великих Лук та ін. [21, № 4; 20, с. 466, 469–477]. Такий успіх схилив шальки терезів на користь ВКМ і підігрівав його претензії щодо Смоленська та Вязьми. А Казимир дедалі більше звертав увагу на загрозу від Туреччини, прагнув миру на східному кордоні та навіть намагався втягнути Москву у війну з османами і татарами [20, № 128; 9, ч. 2, № 1]. Але в Івана III були свої плани, і він прагнув використати для їх реалізації невдоволення литовсько-руських князів [94, с. 357–373].

Ситуація Литви дедалі більше ускладнювалася. Барометром співвідношення сил між Московією та Вільном слугували буферні Верховські князівства, розташовані у верхів'ях р. Ока: Одоєвське, Воротинське, Белевське, Мезецьке, Мосальське [62, с. 15–61] та ін. Вони не відігравали політичної ролі у житті ВКЛ, а відносини їхніх володарів з литовськими князями мали договірний характер. Фактично це були удільні князівства. Більшість із них не була *вислугою* і переходила у спадок [76, с. 43–82].

Як тільки Литва слабшала, верховські князі починали схилитися до Москви. Так, у 1487 р. кн. Іван Воротинський разом зі своїм князівством перейшов на бік ВКМ, чим поклав початок низці війн між двома державами. Унаслідок першої війни 1487–1494 рр., що отримала назву «дивна» [73, с. 92–109], на бік Івана III перейшли перемишльські, белевські, козельські, воротинські та одоєвські князі.

У свою чергу великий князь литовський Олександр у 1492–1493 рр. намагався створити антимосковську коаліцію, до якої хотів залучити Лівонію й Пруссію [75, с. 3; 71, с. 227–229].

За умовами миру з Іваном III 5 лютого 1494 р. Литва втратила Вяземське князівство, відмовилась від впливу на Новгород, Псков, Твер і Рязань і визнала за московським правителем титул «государя всея Руси». У Москві підтвердили право ВКЛ на Смоленськ і Брянськ та після породичання двох правителів «актом доброї волі» повернула низку земель: Масальськ, Любутськ, Мценськ, Серпейськ, Опаков та ін. [7, № 83]. Це був важкий удар по престижу ВКЛ.

Київщина у планах Ягеллонів

і великого князя московського Василя III

Після смерті кн. Семена Олельковича у 1471 р. Казимир перетворив Київське князівство на воєводство [12, с. 358; 17, с. 214]. Але

він не врахував, що Олельковичі мали широкі міжнародні зв'язки. Так, дружина Олелька Володимировича Анастасія була донькою великого князя московського Василя І Дмитровича та онукою самого Вітовта. Одна їхня донька Феодосія стала дружиною Семена Патрикєєва, брат якого, Іван, був впливовою людиною при дворі московського князя; друга донька Євдокія – заміжня за воєводою Молдови Штефаном Великим.

Брат кн. Семена Олельковича Михайло обережно спробував відродити певні елементи політичної автономії князівства, але наштовхнувся на жорстку реакцію з боку Казимира [92; 93, с. 84 і далі]. Непоступливість короля призвела до змови князів-родичів у 1481 р.: Михайла Олельковича, Федора Бельського, онука кн. Володимира Ольгердовича київського, та Івана Юрійовича Гольшанського, сина Юліанії Олельківни і Юрія Гольшанського. Змовники планували детронізувати Казимира Ягеллончика або вбити його на весіллі Федора Бельського у Вільні [34, № 296; 29, № 36]. Новим великим князем литовським мав стати Михайло Олелькович [93, с. 90–97; 99, с. 119–121; 116, с. 121–146; 122, с. 66–82]. Але їх викрив Іван Ходкевич, який у винагороду отримав київське воєводство. Юрій мусив рятуватися втечею до Москви, а Михайлові та Івану король наказав відтяти голови [18, с. 122; 13, с. 233]. Після провалу замаху Іван III підбив кримського хана Менглі-Гірея напасти на Київ [22, № 8]. Унаслідок нападу татар 1 вересня 1482 р. місто було спалене, а мешканці, як і 1416 р., виведені у кримський полон [14, с. 215; 13, с. 234; 15, с. 215; 46, с. 236 з хибною датою; 74, с. 12–13]. Воєвода І. Ходкевич разом із родиною також попав у полон і помер у Криму, не дочекавшись викупу. Київщина була розорена. Утім, її тотальне спустошення, як прийнято вважати ще з часу публікацій М. Владимирського-Буданова [64, с. 7–8; 65, с. 6 і далі], напевно, є перебільшенням [60, с. 198–232]. Зокрема, за свідченням Мартіна Груневега, самі кияни вважали причиною занепаду Києва не напад Менглі-Гірея, хронологічно значно ближчий, а спустошення міста Ідигу в 1416 р. [8, с. 125, прим. 25]. Можна погодитися з Ф. Папе, що до спустошення Київщини більше призвели регулярні нещадні напади татар у др. пол. 80-х–90-х років XV ст., внаслідок яких вони вивели масу полонених [122, с. 228].

Литовський уряд великими зусиллями відбудував Київ і його замок, мобілізувавши на роботу 20 тис. людей і 40-тисячне військо [55, с. 120].

Із перетворенням Київщини на воєводство сама ідея Київського князівства невдовзі раптово отримала продовження. У 1495 р. королева-мати та кардинал Фридерик з відома та за підтримки короля Яна Ольбрахта відвідали Вільно [17, с. 164]. Напевно, саме тоді відбулося обговорення з великим князем литовським Олександром Казимировичем їхнього проекту перетворення Київщини на окреме князівство для Жигимонта Казимировича, який єдиний із братів не мав власної корони і був змушений сидіти в Сілезії ленним князем від угорсько-чеського короля Владислава II Казимировича. На жаль, обставини та деталі цих переговорів невідомі.

Можливо, Олександр і взяв на себе якісь зобов'язання щодо свого брата Жигимонта, оскільки останній не лише листувався з литовським князем, а й вислав до нього посольство на чолі з равським воєводою І. Радзейовським. У відповідь з Литви їздив маршалок Станіслав Петрашкович Кишка. Черговий посол від Жигимонта К. Шидловецький їздив на поч. 1496 р. [128, с. 13; 126, с. 111–112; 127, с. 22].

Тоді ж про «щасте и повышеньє» для Жигимонта просило польське посольство воєвод Поповського і Тачинського, відправлене з Пйотркувського сейму (відкрився 13.III.1496 р. [4, № 135. IV; 32, с. 6]) до Панівради, та угорсько-чеський король Владислав II [9, ч.2, № 9-10]. Олександр відповів, що не проти допомогти брату «неколкокою сумою пенязей» [9, ч. 2, № 11], у чому його підтримали і Пани-рада [9, Ч. 2, № 12].

Вочевидь, литовський князь не був у захваті від перспективи утворення окремого князівства на Київщині за рахунок його держави. У своєму посланні від 9 квітня 1496 р. польському королю Янові Ольбрахту він досить категорично заявив, що ВКЛ «николи не было делено здавна» і навіть якби він погодився, то Пани-рада не дозволять цього [4, № 135.I–II, IV].

Плани Ягеллонів стали відомі навіть тестю литовського князя великому князю московському Іванові III. У своєму посланні великій княжні литовській Олені від 19 травня 1496 р. він радив доньці вплинути на чоловіка, щоб той не погоджувався на авантюру виділення князівства Жигимонту [21, № 43; 4, № 136].

Інтерес Івана III полягав у тому, що він сам хотів приєднати Київщину до своїх володінь і княжіння там Жигимонта, який би акумулював навколо себе сили для захисту свого князівства, суперечило його планам [114, с. 41–49; 115, с. 303].

Близько 1497 р. Київ отримав магдебурзьке право². О. Русина та Н. Білоус, ідучи за інтерпретаціями В. Біловейської [97, с. 750–752], пов'язують це з бажанням Олександра Казимировича підняти престиж міста у зв'язку із планами перетворити Київщину на князівство для брата [89, с. 166, 171, прим. 26; 90, с. 97, 100, прим. 25; 63, с. 47]. На нашу думку, таке припущення є хибним. Олександр, хоч і не вирізнявся особливими політичними здібностями, приділяв значну увагу розвиткові міст. Крім Києва, у 1496 р. магдебурзьке право отримало ще й Гродно [1, № 1], можливо у 1497 р. Брацлав [68, с. 148–149], у 1498 р. – Дорогичин [2, № 59; 3, № 371] та Полоцьк [4, № 159; 23, № 57; 19, № 226; 35, № 2104], у 1499 р. – Мінськ [4, № 165; 23, № 68; 20, с. 739–744; 6, № 5; 35, № 2106], у 1501 р. – Мельник [3, № 605–606] та Бельськ [2, № 74], до 1503 р. – Порозов, у 1503 р. – Високе [2, № 78; 3, № 642], Вортель, Левков [2, № 83], у 1505 р. – Лосичі [2, № 88; 3, № 699] та ін. Крім того, підтверджено магдебургію Вільну та Ковну у 1492 р. [25, № 11], Берестю у 1495 р., Луцьку у 1497 р. [5, № 4], Сурожу [59, с. 119] та Літовижу [3, № 589] у 1501 р. Деякі міста не просто отримали магдебургію, а були переведені з хелмінського права на магдебурзьке, зокрема, у 1493 р. Бранськ та вже згадані Дорогичин і Мельник. Загалом же за короткий час правління Олександра Казимировича привілеї на міське право у ВКЛ отримали 49 міст і містечок [98, с. 177; 129, с. 18–33; 127, с. 27–28]. Така політика була викликана швидше бажанням стимулювати економічний розвиток міст і поліпшити фінансовий стан держави, що потерпав від перманентних війн з Московією, ніж примарними планами виділення Жигимонту окремої держави.

Таким чином, небажання самого Олександра та відвертий спротив Панів-ради паралізували плани Ягеллонів виокремити з ВКЛ Київське князівство.

Відносини з Угорщиною та Молдовою

Не краще у цей час склалися обставини в Короні. Владислав Казимирович хоч і був обраний ще 27.V.1471 р. чеським королем [123, с. 51–135], але трон юного правителя хитався. Під його правлінням фактично була тільки Богемія, а з 1485 р. він і взагалі став лише номінальним правителем. У 70-х роках XV ст. Молдова фактично звільнилася від залежності Польського королівства. Зросла небезпека для

² Привілеї не зберігся і відомий лише з опосередкованих джерел.

південних кордонів Корони і ВКЛ після 1475 р., коли Кримське ханство стало васалом потужної Османської імперії. Посилилася загроза після укладення у 1482 р. антиягеллонського союзу угорського короля Матіаша Корвіна, молдовського воєводи Штефана і великого князя московського Івана III [14, с. 214; 16, с. 204; 10, с. 49–50], скріпленого шлюбом дітей правителів Молдови і ВКМ у 1483 р. [22, № 5; 16, с. 204; 28, № 99; 84, с. 15–46; 85, с. 191].

Наступного року турки захопили причорноморські міста Кілію і Білгород. Це змусило воєводу Штефана у 1485 р. шукати підтримки у польського короля. Особисто приїхавши до Коломиї, Штефан 15 вересня визнав себе васалом Польського королівства [37, с. 603; 53, с. 109–110; 17, с. 93, 163; 40, с. 3–4; 49, с. 237]. З допомогою поляків він вигнав турків із Молдови [41, с. 882; 50, с. 288; 42, с. 744]. Розуміючи небезпеку для Молдови, та й самої Польщі, Казимир Ягеллончик навіть запропонував московському князю об'єднати зусилля у захисті володінь Штефана [20, с. 433–444]. Але у 1487 р. Штефан уклав мир із турками і погодився на сплату щорічної данини, а в 1489 р. визнав себе васалом Угорщини і знову став на бік антиягеллонської коаліції.

Смерть М. Корвіна (6.IV.1490 р.) дала змогу полякам самим втрутитися в угорські справи. Кандидатом на трон Угорщини був чеський король Владислав II [11, с. 63–64] і його брат Ян Ольбрахт. Їхнім планам протистояли Габсбурги, які не хотіли посилення Ягеллонів коштом ще одного королівства. Німецький король Максиміліан I у 1490 р. уклав з московським князем Іваном III угоду про спільне протистояння Казимиру Ягеллончику та його дітям. Він планував отримати «свого отчєства Угорського королівства», а московський правитель – Велике князівство Київське [11, с. 37–38].

Попри те, що Максиміліан зміг захопити у серпні–листопаді 1491 р. Відень і Буду, угорським королем він не став. Його ландскнехти збунтувалися через невиплату грошей, і король мусив повернути війська. 7 листопада у м. Пресбург (Братислава) було підписано договір, за яким угорським королем став Владислав II Казимирович. Він одружився із вдовою Корвіна й отримав ім'я Уласло II [67, с. 100–102]. Небезпека з боку Угорщини, попри ненадійне становище Владислава II, була усунута, але з боку Криму, Молдови та Османської імперії вона лише посилилася.

Нещодавній васал Польського королівства молдовський господар Штефан також завдав чимало проблем. Улітку 1490 р. не без його до-

помоги на Буковину та Галичину поширився селянський бунт, очолений Мухою. Боронити Русь не було кому – у 1490–1491 рр. Ян Ольбрахт із військами двічі був в Угорщині, де суперничав із Владиславом II у надії отримати угорську корону [41, с. 884–886; 42, с. 746–748; 50, с. 289–290]. Для придушення бунту Казимир шукав найманців навіть у Пруссії. Королівські війська розгромили сили Мухи під Снятином, але у 1491 р. повстанці повернулися на чолі з якимось Андрієм Борулею. Його також розбили неподалік Галича і стратили. Утім, у 1492 р. нові виступи селян на чолі з особою, що називала себе Мухою, вдруге сколихнули Галичину. І знову неподалік Галича бунтівників розбив загін шляхти [49, с. 239–240; 83, с. 17–39]. Тоді ж після смерті Казимира воєвода Штефан напав на Покуття, яке прагнув приєднати до Молдови, і спустошив землі навколо Коломиї. Ян Ольбрахт не пробачив йому такого і виношував плани покарати підступного воєводу.

Відносини з Кримським ханатом

На початку 90-х років XIV ст. турецька небезпека постійно зростала для всіх трьох держав Ягеллонів. Напади татар стали не лише інтенсивніші, а й більш масові³. Їм допомагали турки і молдавани. У червні 1492 р. воєвода Штефан уклав союз із кримським ханом Менглі-Гіреєм [22, № 35, № 37; 28, с. 124]. Тоді ж Менглі-Гірей підбурював Івана III напасти на Литву. Він писав, що планує взимку напасти на Київ, а московському князю пропонував іти на Вільно [22, № 35].

Ягеллони також намагалися об'єднати зусилля в обороні своїх володінь. 5 грудня 1492 р. Владислав II і Ян Ольбрахт домовилися про спільні дії проти турецької загрози [37, № 32; 28, 121]. Але, як показали подальші події, цей союз виявився неефективним.

Протягом усього 1493 р. Менглі-Гірей не давав спокою Київщині своїми нападами [22, № 40–43, № 45], а воєвода Штефан двічі посилав сина воювати Поділля та пропускав через свої володіння татар [22, № 40]. Кількість населення скоротилася так, що навіть Менглі-Гірей змушений був визнати, що «за Киев итти не мочно, занже до людей пуста много» [22, № 40]. Система оборони південних кордонів ВКЛ і Корони виявилася неефективною. Грошей на вербування найманого війська завжди бракувало [111, с. 473–480; 113, с. 141–147; 88, с. 1–54].

³ Хронологія нападів 1474–1569 рр. у: 121, с. 362–364; 70, с. 83–102; 107.

Фактично весь тягар захисту від татар ліг на плечі місцевих князів, їхнього почту, шляхти, боярства, замкових слуг і різноманітного напівосілого елементу, відомого як козаки. Тому не дивно, що умовах вічної війни і безпорадності центральної влади почав зароджуватися стихійний рух самозахисту на чолі з місцевою адміністрацією [27, с. 21–43]. Під кін. XV ст. він виходить за межі звичної оборони і переносить бойові дії на ворожу територію. Так, у 1492 р. кияни і черкаські захопили ханський корабель під Тягинем (Бендери), а у 1493 р. загін на чолі з черкаським старостою кн. Богданом Глинським напав на Очаків і зруйнував його [48, № 24; 22, № 43].

Попри те, що на поч. 1494 р. Вільно і Москва уклали мир, московський правитель і надалі підбурював Менглі-Гірея до нападів на ВКЛ [22, № 47, 49, 55, 57]. У кінці вересня 1494 р. татари знову увірвалися на українські землі. Захищати Волинь і Поділля було нікому. Король вислав проти них своїх дворян, до яких приєдналася місцева шляхта. Але таких сил виявилось замало, і татари їх розбили під Вишневцем [41, с. 604; 40, с. 20–21; 50, с. 297]. Наслідком розорення господарства став великий голод на Волині [4, № 124]. На додачу ще й воєвода Штефан спалив Брацлав і забрав у полон багатьох людей [21, № 36; 44, № 38].

У 1495 р. під час чергового нападу на Волинь татари мало не здобули м. Корець, але їх відігнав кн. Гольшанський [18, с. 123]. У 1496 р. татари знову напали на Волинь і обложили місцевих князів і бояр у Рівному. Ті боронилися як могли, але, бачачи, що сили занадто нерівні, відкупилися від кримців. Татари ж, спаливши Жидичинський монастир і Рівне, відійшли з великим полоном [18, с. 123; 44, № 48]. У березні 1497 р. вони учергове напали на Волинь під Кременцем. Але цього разу їх нагнав кн. Острозький зі своїми людьми. Вони перебили всіх татар і звільнили полонених. Не встиг Острозький впоратися з кримцями на Волині, як ті напали на Мозирщину. Тут вони вбили Київського митрополита Макарія. І знову князь Острозький нагнав татар і винищив їх усіх, чим заслужив захоплений відгук літописця: «Сим же правоверным княземъ даруй, господи, многолетное здравие и укрепи десницу их и грозны их сотвори супостатом нашим» [18, с. 124].

Поразка поляків у Молдові

Навесні 1494 р. під час з'їзду Ягеллонів у Левочі брати домовилися про спільну підтримку та намітили вирішити молдовську проблему. Попри те, що Владислав II мав свої інтереси у Молдові і вважав себе

сюзереном Штефана, поляки прагнули не лише здобути важливі дунайські міста Кілію та Білгород, а й поставити під свій контроль усю Молдову [126, с. 65–70; 104, с. 164–165; 106, с. 317–350]. Важливість цих придунайських міст чітко окреслили литовські послы у 1496 р.: «абысьмо тот замок Белогород могли мети к нашим рукам, то бы знати латвей и безпечней нам бы было того неприятеля нашего царя татарского... звытяжить, бо... доколе Белогород и Килия есть в поганских руках, не может покой бытии от вшеки границам нашим обоюга панства» [34, № 421].

У 1497 р. закінчувалося перемир'я з турками, підписане у 1489 р. [33, № 249; 34, № 334] і продовжене 6 квітня 1494 р. [34, № 403]. Ян Ольбрахт готувався до війни і збирав гроші [34, № 415, 417]. На з'їзді 1496 р. у Парчуві він домовився з Олександром про спільний військовий похід на Кілію та Білгород у 1497 р. Причиною походу дехто з дослідників вважає наміри старших Ягеллонів здобути трон Молдови для молодшого брата Жигимонта [100, с. 56; 101, с. 68; 102, с. 450–459; 126, с. 66; 48, с. 55]⁴. Воєвода Штефан обіцяв не лише пропустити польське військо та постачити йому провіант, а й надати збройну допомогу, приєднавшись до короля під Кілією за умови, що польське військо підє лівим берегом Дністра [40, с. 24; 42, с. 757–758; 21, № 46]. Але Штефан не довіряв королю, оскільки ще у 1494 р. отримав звістку про його плани від учасника з'їзду в Левочі семигородського воєводи Бартоломія Драгффі [126, с. 66; 91, с. 40–41]. Доки тривав збір польського війська, у Стамбул спішно виїхав посол Штефана логофет (канцлер) Таутул, який попередив турків про похід. Турки відправили на допомогу воєводи поки що маленький загін у 800 чол.

Литовське військо мало приєднатися до поляків під Білгородом. Попри весняний напад татар і вбивство православного митрополита Макарія, готуючись до походу, Олександр хотів утримати мир з Менглі-Ґіреєм і вислав до нього посольство. Послы повідомили про підготовку походу, але запевнили щодо збереження миру з Кримським ханством. Утім, хан відповів, що не полишить Штефана і стане на його захист [22, № 54].

У той же час у Москві литовське посольство Івана Сапєги повідомило, що на Дунаї і біля Білгороду 60 тис. турок і татар «поганство мощно ся сбирють». Проти них на допомогу Яну Ольбрахту рушає Олександр, а Владислав II, хоча й вислав підкріплення у 7 тис. угорців

⁴ З цим не погодився А. Левицький [118, с. 1–15].

і 4 тис. чехів, сам не приєднається, оскільки має з турками перемир'я. Сапега просив Івана III надати Олександрю військову допомогу згідно з «докончання и крестного целовання» [21, № 46].

26 червня 1497 р. король із військом вже був під Львовом, де влаштував огляд посполитого рушення малопольської і галицької шляхти, а потім повів військо на Молдову. Його загальна кількість становила за різними оцінками 80–100 тисяч. У посполитому рушенні брала участь шляхта Малої і Великої Польщі, Галичини, Мазовії і навіть Ордену [80, с. 76–88; 81, с. 79–89].

Під час зустрічі послів молдовського воеводи з королем під Чернівцями виявилось, що Штефан намагається полюбовно залагодити справу. Він зовсім не хотів, щоб поляки просувалися до Дунаю правим берегом Дністра через його володіння. Коли ж переговори зайшли у глухий кут, логофет Таутул взагалі заявив, що Штефан є васалом турків і вважатиме дії Яна Ольбрахта ворожими [34, № 427].

Після цього про похід на Кілію і Білгород уже не було й мови. Король хотів лише покарати воеводу. Послів Штефана заарештували і відправили до Львова, де ув'язнили у Високому замку. Поляки за три тижні дійшли до його столиці Сучави і 24 вересня взяли місто в облогу. Але облога затягнулася. Полякам бракувало провіанту і фуражу. Тоді, завдяки посередництву угорського короля Владислава II, 18 жовтня вдалося досягти перемир'я.

Обов'язковою його умовою було повернення поляків тією ж дорогою, якою вони прийшли під Сучаву. Але король повів військо іншим шляхом, що стало формальною причиною розірвання перемир'я. 26 жовтня у лісі під с. Козьмин, недалеко від Чернівців, і на переправі через Прут волохи, угорці, татари і турки завдали польському війську поразки [17, с. 165–166; 24, с. 31–33, 53–54, 59, 73, 109–110; 40, с. 25–32; 38, с. 405–406; 41, с. 898–902; 42, с. 758–762; 50, с. 298–302;], хоча, на думку Ф. Папе, їхні втрати полягали здебільшого у матеріальних засобах (обоз і артилерія), ніж у живій силі [124, с. 26; 126, с. 141–142; 131, с. 413–421; 82, с. 65; 58, с. 62–63; 101, с. 73; 120, с. 263; 103, с. 549]. Дехто з дослідників припускає, що Штефан навіть попередив польського короля про наміри турецько-татарсько-угорсько-волоських сил напасти на його обоз. Воеводі було вигідно, щоб пограбували польський обоз, а не його підданих.

Війська Олександра також рушили на південь і зібралися під Заславом. У липні К. Острозький у бою з татарами полонив ханського

сина Мехмед-Гірея [126, с. 132]. У вересні литовський правитель був у відбудованому Брацлаві [47, с. 126; 17, с. 165–166; 50, с. 299], який мав стати опорним пунктом для походу литовського війська на Білгород і Кілію. Готуючись до походу, Олександр вислав у Москву посла І. Сапегу, який мав нагадати великому князю московському, що той у мирному договорі обіцяв допомогу проти «невірних» [44, № 50; 43, № 69]. Але Іван III через свого посла П. Заболоцького дав зрозуміти Олександру, що у конфлікті зі Штефаном він стане на бік правителя Молдови [22, № 53; 21, № 48]. Крім того, він вислав до Штефана свого посла і попередив про обставини литовського посольства І. Сапегі. Одночасно Іван III відправив послів до кримського хана Менглі-Гірея і турецького султана Баязета II з повідомленням «о дружбе и о любви» [13, с. 42, 241].

Олександр мусив відступити і вже 13 жовтня був у Мозирі [47, с. 126], але деяких «князей руских с силою послал брату своему» [13, с. 42]. Утім, через рішучий спротив Панів-ради до Молдови вирушила лише незначна частина війська на чолі з маршалком Ст. Кишкою. Перейшовши Дністер, вони зіткнулися з військовим загоном молдаван і розбили його. Потім неподалік Чернівців зустріли відступаюче військо Яна Ольбрахта і провели його до Кам'янця на Поділлі.

У відповідь на похід Яна Ольбрахта у кін. 1497 та протягом 1498 р. молдавани і турки кілька разів нещадно нападали на Галичину [38, с. 412–414; 54, с. 72–86; 45, с. 267–268; 105, с. 12–26; 77, с. 137–142; 86]. Масштаби втрат з боєм описав літописець: «Людей же о сто тысячей в плен поведе и распродал татаром и турком. И бе в то время видимо полно руси и ляхов в Татарех, Греции, Фракии и Македонии, кроме сих, их же безчисленное множество в плененной стране лежаше побитых, також и по путех» [12, с. 361].

Але Штефан добре розумів, що, занадто послабивши Польщу, він ризикує залишитися наодинці з Османською імперією, у боротьбі з якою не матиме шансів на перемогу. Тому під час чергового походу турецького війська у Галичину пізньої осені 1498 р. він змінив напрямок своєї політики. Дочекавшись повернення турецького війська, що сильно потерпало від морозів, глибокого снігу та голоду, Штефан наказав винищити їх під час переправи через р. Прут. Літописець оцінив втрати турків у 80 тис. чол. [24, с. 54], що вочевидь є перебільшенням. Але це вплинуло на османів: султан Баязет II заборонив туркам і татарам нападати на Галичину через землі Молдови [66, с. 48]. Короні та ВКЛ

таке рішення також принесло користь, оскільки дало змогу більше сконцентрувати сили для оборони від турецько-татарських зазіхань на Поділлі. Утім, і Владислав II, і Ян Ольбрахт, і Олександр розуміли, що Молдова має для всіх трьох держав стратегічне значення. Як висловився посол Ст. Кишка, «Стефана воеводи панство всіх християнских земель нашего острова есть ворота» [21, № 61].

Навесні 1499 р. за посередництва Владислава II у Кракові відбулася зустріч послів правителів Польщі, Угорщини та Молдови. Вони уклали угорсько-польський трактат [37, № 37–39] і мир між Польським королівством і Молдовою та випрацювали умови тристороннього антитурецького союзу. Після внесення поправок Штефаном, що деталізували польсько-молдовські відносини, влітку того ж року угоду було схвалено остаточно [36, № 7; 28, № 105]. Напевно, до цього часу слід віднести спробу Штефана відвернути чергову війну Олександра з Іваном III [4, № 161]. Воевода бачив, що турки готуються до війни з Венецією, і міг розраховувати, що у разі поразки османів він з допомогою польських і литовських сил зможе звільнитися від турецької загрози. Але для цього йому потрібний був мир між Москвою і Вільном.

Буковинська поразка вплинула не лише на Корону, а й на ВКЛ. Іван III, маючи союзниками кримського хана і турецького султана, весь час тримав Яна Ольбрахта й Олександра в напрузі та готувався до нової війни проти Литви, приводом якої стало нібито змушування великої княгині литовської Єлени прийняти католицьку віру. Репетицією війни ще у 1498 р. були локальні прикордонні конфлікти [43, № 76, 79]. На початку лютого 1499 р. посольство литовського князя до короля переказувало слова литовського посла Каспера, який щойно повернувся з Орди, що турецький султан руками татар планує захопити Київ, тому що *Константинополь є головою усього грецького і руського права* (тобто православного). Натомість великий князь московський пробує домовитися з ханом, щоб місто віддали йому, обіцяючи відшкодувати йому всі витрати [108, с. 391–392].

Віленська унія 1499 р.

У ВКЛ намагалися не доводити до розриву з Коронаю і провадили політику, спрямовану на союз оборонного характеру. До цього підштовхувала небезпека з боку Москви (війна 1492–1494 рр.) і кримських татар. Тому невдовзі після елекції Олександра литовці виступили із пропозицією спільної оборони проти татар, хоча, напевно, розуміли це

у ширшому сенсі – проти Кримської орди і ВКМ. Але поляки не хотіли співпрацювати на таких умовах і, користаючись складним становищем ВКЛ, намагалися схилити його до тіснішої злуки. У кінці 1492 р. вони вислали посольство до литовських панів із пропозицією відновити унію на умовах інкорпорації ВКЛ. У Вільні змушені були вийти зі складної ситуації шляхом відступлення Москві захоплених нею земель і шлюбу великого князя Олександра із дочкою великого князя московського Єленою [95; 87].

Після страшних поразок і татарського розорення земель ВКЛ і Корони у 1497–1498 рр. сторони зрозуміли необхідність тіснішого згуртування. Повторювалася ситуація сторічної давнини, коли поразка Вітовта на Ворсклі та смерть королеви Ядвіги змусила обох правителів шукати опори та підтримки один в одному. Проте переговори про співпрацю та підтвердження унії розпочалися значно раніше.

Одразу після смерті Казимира Корона і ВКЛ обмінялися кількома посольствами, в яких ішлося головним чином про необхідність об'єднання зусиль для оборони і підтримку кандидатури Яна Ольбрахта на польський трон [4, № 100–101, 104; 9, ч. 2, № 2–5; 109, с. 437–438]. Питання про документальне оформлення відносин двох держав порушили у 1495 р. під час відвідин Вільна королевою-матір'ю та кардиналом Фридериком [17, с. 164]. З ними був королівський посол Філіп, ідентифікований О. Галецьким і Ф. Папе як Філіп Каллімах. Темою переговорів тоді стало виділення Жигимонту Казимировичу удільного князівства та похід на Кілію і Білгород. Але Філіп указав і на необхідність укласти відповідний акт «слушным а радным обычаем без ображеня чести и без шкоды обоего панства». Характерно, що поляки не наполягали відновити унію, а погодилися на рівноправний договір. Така поступливість викликана, по-перше, бажанням забезпечити уділом Жигимонта, а по-друге, залучити литовців до запланованої на з'їзді у Левочі війни за Молдову. Олександр, порадившись із Панами-радою, просив брата повідомити про своє бачення унії [34, № 421].

У червні 1496 р. польські послы воеводи А. Памповський і М. Тенчинський привезли на сейм до Вільна пропозицію унії, в основу якої поклали литовський варіант тексту Городельської унії 1413 р. Литовці визнали, що пропозиція є прийнятною для них, і склали проект акта [34, № 422]. Але поляки «того запису не хотели взяти» [9, ч. 2, № 13; 109, с. 466; 126, с. 113]. Каменем спотикання став пункт про майбутню елекцію правителів. Якщо Вітовт не мав дітей, то Ян Ольбрахт і Олек-

сандр ще цілком могли народити синів і заснувати власні династії для своїх держав. Тому литовці пропонували розділити елекцію: у ВКЛ зможе стати правителем хтось із польських Ягеллонів лише тоді, коли в Олександра або його дітей не буде нащадка. Аналогічно мала бути і ситуація із правителем Польщі. Елекція вимагала обопільної згоди сторін. Щоб під страхуватись, литовці запропонували ще й скасувати чинність усіх інших актів, що з'явилися за попередніх правителів і принижували спільну честь. Як справедливо зауважив О. Галецький, поляки, які вважали право вільної елекції короля за одну з найважливіших своїх свобод, не могли прийняти таких умов і, виправдовуючись необхідністю отримати додаткові інструкції, покинули Литву.

Навздогін їм до Корони виїхало посольство на чолі з Луцьким єпископом Яном [9, ч. 2, № 13]. Воно привезло полякам інший проект унії, який дослівно повторив текст акта 1413 р. [34, № 423], але із збереженням своїх попередніх застережень. Таким чином, литовці не хотіли йти на кардинальні поступки, і підписання унії знову було відкладено.

Нова хвиля в унійних переговорах розпочалася після поразки у Молдові та розорення, що слідувало за нею, коронних і литовських земель турками і татарами. Цього разу переговори нарешті закінчилися оформленням письмового документа.

З якими ж позиціями Корона і Литва вийшли на підписання унії у 1499 р.?

Прикра поразка поляків у Буковині не стала для них військовою катастрофою і не спричинила радикального зменшення військової потуги. Напади татар і молдаван розорили, передусім, руські землі Корони. Етнічні польські землі залишилися практично неушкодженими. Польське королівство згідно з мирним договором 1499 р. втратило Молдову, яка визнала сюзеренітет Угорщини. Утім, Штефан Великий і до 1497 р. проводив гнучку політику, спрямовану, передусім, на реалізацію власних інтересів, і неодноразово змінював політичну орієнтацію. Відносини з Османською імперією незабаром тимчасово нормалізувалися. У 1499 р. Туреччина розпочала чергову війну з Венецією і не мала наміру конфліктувати з Польщею. Отже, втрати поляків у 1492–1498 рр. лише тимчасово послабили сили Корони, але не підірвали їх.

Натомість позиції ВКЛ на 1499 р. виглядали значно слабшими. Литва втратила значні території на сході держави, і ці землі ВКМ планувало використати як плацдарм для подальшого наступу вглиб ВКЛ. Назривала

не просто чергова війна: Іван III планував зібрати у своїй державі всі руські землі ВКЛ. Держави та великокнязівські доходи були розбалансовані [61, с. 109–110]. Татарські напади відбувалися не лише на прикордонні землі українських воєводств, а й углиб білоруських земель. Організувати дієву оборону уряд не спромігся. Мир з татарами підписати не вдалося. З Москви підбивали хана на подальшу конфронтацію з ВКЛ [22, № 57]. Очікувати підтримки литовці могли лише від Польщі.

9 січня 1499 р. Олександр надав делегованим у Корону послам Медніцькому єпископу Мартину та трокському каштелянові й воєводі Яну Заберезинському великі повноваження для ведення унійних переговорів з позиції рівноправності сторін [30, № 71; 34, № 441, 443; 9, ч. 2, № 16]. Переговори закінчилися 6 травня 1499 р. підписанням у Кракові нової унії [30, № 72–74]. За основу сторони взяли-таки акт Городельської унії (1413 р.), але не польський його варіант, а литовський [30, № 50] – більш вигідний для ВКЛ, ніж Короні, оскільки він не містив згадки про інкорпорацію. Усі інші варіанти унійних актів відкинули як такі, що не мають правової сили. Про домінування Корони нагадувала лише формула в титулі короля – *supremus dux Lithuaniae*.

З певними застереженнями можна говорити про збереження династичної унії між двома державами. До нового акта внесли одну суттєву деталь: спільний вибір правителів обох окремих держав – короля та великого князя! На думку Ф. Папе, попри всю ілюзорність нової унії, саме згадка про спільну участь в елекції монарха двох держав стала тією тонкою ниткою, що *не дозволила розірвати унію*, тобто цей пункт виходив за межі простого союзу [126, с. 115]. Однак, по-перше, участь в елекції була не обов'язковою, а за бажанням, що чомусь дало підстави Ф. Папе розцінити це як відмову від елекції виключно серед нащадків Ягайла [126, с. 115]. По-друге, не було вписано, скільки важитиме голос тієї чи іншої сторони в елекції великого князя литовського: чи то він матиме дорадчу силу, чи рівноправну, чи вирішальну. Використаний термін *pariter* [30, № 76] можна трактувати як *рівно*, так і *разом*. Нічого не сказано і про саму процедуру голосування. Таким чином, щодо майбутньої елекції можна припустити, що сторони могли лише поінформувати одна одну про свою думку. Це впливає з перебігу елекції 1501 р., на яку литвини прислали своє посольство, що не виконувало власне ролі електорів [119, с. 373].

Існувала ще одна проблема – в акті жодним словом не згадано про успадкування литовського трону. У Короні, як відомо, трон був елек-

ційним, і не факт, що саме когось із Ягеллонів оберуть наступним королем. Враховуючи відсутність законних спадкоємців у Яна Ольбрахта та Олександра, виникла теоретична загроза, що Ягеллони (Владислав II і Жигимонт) взагалі можуть втратити спадкові права навіть на Литву.

Комплекс цих проблем дав підстави окремим дослідникам взагалі не вважати акт 1499 р. унією. С. Кутшеба так охарактеризував цей зв'язок: «залишився лише обов'язок взаємної допомоги Литви на користь Польщі і навпаки; лише це перенесено з акта 1413 р. У всьому іншому держави були цілком самостійні, кожна під окремим володарем, яких єднав зв'язок спорідненості, але не державно-правовий. Кожний був сувереном, рівним іншому, не було тут, як раніше, спільного монарха, який би правив безпосередньо в обох державах, як Казимир [Ягеллончик], чи опосередковано в Литві через підпорядкованого собі намісника, хоча б і з титулом великого князя. А без єдиної голови немає унії» [117, с. 555]. Подібними були погляди О. Галецького і Г. Ловмянського. На їхню думку, реальним здобутком Віленської унії 1499 р. було підтвердження стану, існуючого від смерті Жигимонта Кейстутовича і коронації Казимира Ягеллончика, – тісний військово-політичний союз двох суверенних держав [109, с. 453–454; 119, с. 372–373].

Утім, на нашу думку, має слушність Г. Блащик, який вважає, що головною ознакою підписання у 1499 р. саме унії є взятий за основу акт Городельської унії 1413 р. Оскільки заперечувати факт підписання у 1413 р. унії безглуздо, то слід визнати і акт 1499 р. також унією [98, с. 36].

24 липня 1499 р. Пани-рада у Вільні умови унії затвердили [30, № 72–76; 117, с. 548–553].

Джерела та література:

1. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Вильна, 1874. – Т. 7: Акты Городненского городского суда. – Ч. 2.
2. Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – М., 1900. – Вып. 1: 1390–1529.
3. Акты Литовской Метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1897. – Т. 1. – Вып. 2.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506.
5. Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798).

6. Беларускі архіў. – Т. 3 (XV–XVIII ст.). Выпускаецца на правах рукапісу з дазволу Прэзідыуму БАН. – Мн., 1930.
7. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Подгот. к печати Л. В. Черепнин. – М.; Л., 1950.
8. *Ісаевіч Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва (З подорожніх записок Мартіна Груневега (уривок про Київ) / Я. Д. Ісаевіч. // Київська Русь: Культура. Традиції. – К., 1982.
9. *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории Пановрады Великого княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск, 1901.
10. Опись архива Посольского приказа 1626 г. – М., 1977. – Ч. 1.
11. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Ч. 1: Сношения с державами европейскими. – СПб., 1851. – Т. 1: Памятники дипломатических сношений с Империею Римскою (1488–1594).
12. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. 2: Прибавление к Ипатьевской летописи (Густынская летопись).
13. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1853. – Т. 6: Софийские летописи.
14. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1859. – Т. 8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку.
15. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1901. – Т. 12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.
16. Полное собрание русских летописей. – Пг., 1921. – Т. 24: Типографская летопись.
17. Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 32: Летописи белорусско-литовские.
18. Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские.
19. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Со ст. А. Л. Хорошкевич. – М., 1980. – Т. 3.
20. Русская Историческая Библиотека. – СПб., 1910. – Т. 27: Литовская Метрика – Отдел 1. Часть 1: Книги записей. – Т. 1.
21. Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. 35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. – Т. 1: с 1487 по 1533.
22. Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1884. – Т. 41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. – Т. 1: с 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России.

23. Сборник Муханова. – Изд. 2. – СПб., 1866.
24. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Со ст. Ф. А. Грекул. – М., 1976.
25. Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам. – Вильно, 1843. – Ч. 1.
26. *Сулковска-Курасева И.* Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки) / *И. Сулковська-Курасева.* // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – М., 1989. – Вып. 2. – Приложение.
27. Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) // Старожитності Південної України. – Вип. 2. – Запоріжжя-К., 1997.
28. *Уляницький В. А.* Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в / *В. А. Уляницький.* XIV–XV в. – М., 1887.
29. Acta Tomiciana. – Poznań, 1857. – Т. 7: 1524–1525.
30. Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. – Kraków, 1932.
31. Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regum Poloniae, Magnorum ducum Litvaniae bullae pontificorum nec non jura a privatis data / Ed. L. Ryszewski et A. Muczkowski. – Warszawa, 1847. – Т. 1.
32. Chronologia sejmów polskich // Archiwum Komisji Historycznej. – Ser. 2. – Т. 4 (16) / Zestawił i wstępem poprzedził W. Konopczyński. – Kraków, 1948 (Osobne odbicie z Т. 39. RAU. Wyd. hist.-fil.).
33. Codex epistolaris seculi decimi quinti. – Т. 1: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera A. Sokołowski, J. Szujski. – Pars 2: Ab anno 1444 ad annum 1492 / Cura J. Szujski / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т. 2. – Kraków, 1876.
34. Codex epistolaris seculi decimi quinti. – Т. 3: 1392–1501 / Coll. opera A. Lewicki / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т. 14. – Kraków, 1894.
35. *Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych wład i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / *I. Daniłowicz.* – Wilno, 1862. – Т. 2.
36. Documentele lui Ștefan cel Mare. – Bukurești, 1913. – Vol. 2: Hrisoave și cărți domnești (1493–1503), tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori (1457–1503) / Publicate de *I. Bogdan.*

37. *Dogiel M.* Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae / M. Dogiel. – Vilnae, 1758. – T. 1
38. *Górka O.* Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta / O. Górka. // *Kwartalnik Historyczny*. – R. 52. – 1938.
39. *Jana Długosza* Dziejów Polskich ksiąg dwanaście, przekł. K. Mecherzyńskiego. – Ks. XII. – Kraków, 1870. – T. 5.
40. Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec. Część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1530). – Kraków, 1874 / *Scriptores rerum Polonicarum*. – T. 2. *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535*. – Cracoviae, 1874.
41. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 2. – Ks. 4-5.
42. Kronika Marcina Kromera / *Zbiór dziejopisów polskich*. – T. 3. – Warszawa, 1767.
43. *Lietuvos Metrika*. – Knyga nr. 5 (1427–1506). – Vilnius, 1993.
44. *Ibid.* Knyga nr. 6 (1494–1506). – Vilnius, 2007.
45. *Memoriale Ordines fratrum minorum a fr. Ioanne de Komorowo compilatum // Monumenta Poloniae Historia*. – Lwów, 1888. – T. 5.
46. *Monumenta Poloniae Historia / Pomniki dziejowe Polski*. – Lwów, 1878. – T. 3.
47. *Neuman M.* Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka Wielkiego Księcia Litewskiego. Króla Polskiego / M. Neuman. // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. – 1971. – № 74. *Historia*. – Zesz. 11: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*.
48. *Pułaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515) / K. Pułaski. – Kraków–Warszawa, 1881.
49. *Rocznik Jana z Targowiska // Monumenta Poloniae Historia*. – Lwów, 1878. – T. 3.
50. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – Warszawa, 1846. – T. 2.
51. *Urzednicy centralne i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*. – Kórnik, 1994.
52. *Volumina constitutionum / Wyd. S. Grodziski, I. Dworniczka, W. Uruszczak*. – Warszawa, 1996. – T. 1: 1493–1549. – Vol. 1: 1493–1526.
53. *Volumina Legum*. – Petersburg, 1859. – T. 1.
54. *Z roczników Chodży Saad-Ed-Dina, tomu drugiego. Wtargnienie do Galicyi, za Jana Alberta, w roku 1498 // Sękowski I. I. S. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących*. – Warszawa, 1824. – T. 1.
55. *Źródła do dziejów Polskich wydane przez M. Malinowskiego i A. Przezdzieckiego*. – Wilno, 1844. – T. 2.

56. *Алексеев Ю. Г.* Освобождение Руси от ордынского ига / Ю. Г. Алексеев. – Л., 1989.
57. *Алишев С. Х.* Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV–XVI вв. / С. Х. Алишев. – Казань, 1995
58. *Балух О.* Польсько-молдавська війна 1497–1499 рр. / О. Балух. // Наукові зошити істор. фак-ту Львівського ун-ту: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 9.
59. *Бардах Ю.* Лад міста на магдебургським праві у Вялікім Князстві Літоўським да паловы XVII ст. // *Бардах Ю.* Штуды з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. – Мн., 2002.
60. *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. / А. И. Баранович. // Исторические записки. – 1950. – Т. 32.
61. *Бершадский С.* Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского / С. Бершадский. // Киевская старина. – 1888. – № 10.
62. *Беспалов Р. А.* К вопросу о терминах «верховские князья» и «Верховские княжества» / Р. А. Беспалов. // Проблемы славяноведения: Сб. науч. ст. и мат-лов – Брянск: РИО БГУ, 2010. – Вып. 12.
63. *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К., 2008.
64. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / М. Владимирский-Буданов. // Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России.
65. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XV до Люблинской унии (1569 г.) / М. Владимирский-Буданов. // Там само. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России.
66. *Гонца Г. В.* Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. / Г. В. Гонца. – Кишенев, 1984
67. *Грессинг З.* Максимилиан I / З. Грессинг. Пер. с нем. Е. Б. Карчиной. – М., 2005.
68. *Гречило А.* Магдебурзьке право та питання герба міста Києва / А. Гречило. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність: Мат-ли міжнар. конф. присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000.
69. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні
70. *Дзира Я. І.* Турецько-татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за Хроніками Бельських та Стрийковського / Я. І. Дзира. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1.

71. *Дзярновіч А.* «...in nostra Livonia». Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI ст ст.: Сыстэматызацыя і актывы аналіз / А. Дзярновіч. – Мн., 2003
72. *Довнар-Запольскі М.* Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года / М. Довнар-Запольскі. // Труды Славянской Комиссии при Императорском Московском Археологическом Обществе. – 1897. – Т. 2.
73. *Зимин А. А.* Россия на рубеже XV–XVI столетий (очерки социально-политической истории) / А. А. Зимин. – М., 1982.
74. *Казаков О.* Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст. / О. Казаков. // Київська старовина. – 2004. – № 5 (359).
75. *Канановіч У. І.* Змаганне за спадчыну Рурывавычаў / У. І. Канановіч. // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 5.
76. *Кром М. М.* Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М., 2010.
77. *Крот В. А.* Перші вторгнення османів на Україну в 1498 р. / В. А. Крот. // Український історичний журнал. – 1986. – № 1.
78. *Любавскі М.* Литовско-русский сейм / М. Любавскі. – М., 1900.
79. *Любавскі М. К.* Очерк истории Литовско-русского государства / М. К. Любавскі. – М., 1910.
80. *Масан О. М.* Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині 1497 року / О. М. Масан. // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. Історія. – 1998.
81. *Масан О. М.* Німецькі рицарі в лісах Буковини: трагічна осінь 1497 р. / О. М. Масан. // Буковинський журнал. – 1998. – Вип. 1.
82. *Масан О. М.* Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних зв'язків (3 давніх часів до середини XIX ст.) / О. М. Масан; За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці, 2005.
83. *Мохов Н. А.* Восстание украинских и молдавских крестьян под руководством Мухи в 1490–1492 гг. / Н. А. Мохов. // Известия Молдавского филиала АН СССР. – 1953. – № 3-4.
84. *Мохов Н. А.* Зарождение дружбы молдавского народа с великим русским и украинским народами (XV – начало XVI в.) / Н. А. Мохов. // Ученые записки Кишиневского гос. ун-та. 1957. – Т. 26.
85. *Мохов Н. А.* Молдавия в эпоху феодализма / Н. А. Мохов. – Кишинев, 1964.

86. *Олесницкий А.* Первые боевые встречи в XV в. турок-османов с Русью (по архивным материалам Юго-Славянской Академии наук в Загребе и Королевского областного музея в Сараево) / А. Олесницкий. // Записки Русского научного института в Белграде. – 1933. – Вып. 9.

87. *Рудзкі Э.* Алена маскоўская – жонка вялікага князя літоўскага Аляксандра Ягеллончыка / Э. Рудзкі. // Спадчына. – 1994. – № 1.

88. *Рудницький С.* Руські землі польської Корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони / С. Рудницький. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1899. – Т. 31–32.

89. *Русина О.* Студії з історії Києва та київської землі / О. Русина. – К., 2005.

90. *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії / О. Русина. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність: Мат-ли міжнар. конф., присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000.

91. *Семенова Л. Е.* Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. / Л. Е. Семенова. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979.

92. *Ульяновський В. І.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір «Изложение о Православней истинне нашей вере» / В. І. Ульяновський. // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 2. – К., 1998; Вип. 3. – К., 1999; Вип. 4. – К., 2000.

93. *Ульяновський В. І.* Митрополит Київський Спиридон / В. І. Ульяновський. – К., 2004.

94. *Ульяновський В. І.* Київський воєвода в Криму: «Змова князів» і трагедія Києва 1482 р. / В. І. Ульяновський. // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2005. – Вып. 2.

95. *Церетели Е.* Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская: Биографический очерк в связи с историей того времени / Е. Церетели. – СПб., 1898.

96. *Хорошкевич А. Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. / А. Л. Хорошкевич. – М., 1980.

97. *Białowejska W.* Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka / W. Białowejska. // Ateneum Wileńskie. – R. 7. – 1930. – Zesz. 3–4.

98. *Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492–1569 / G. Błaszczak. – Poznań, 2002.

99. *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy / M. Bogucka. – Warszawa, 1998.

100. *Borzemski A.* Siły zbrojne w wołoskiej wojnie Jana Olbrachta / A. Borzemski. – Lwów, 1928

101. *Borzemski A.* Kronika Miechowity. Rozbiór krytyczny / A. Borzemski. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1891. – T. 26. – Ser. 2. – T. 1.
102. *Borzemski A.* Słowo w sprawie wyprawy wołoskiej króla Jana Olbrachta / A. Borzemski. // Kwartalnik Historyczny. – R. 7. – 1893.
103. *Bostel F.* Zakaz Miechowity / F. Bostel. // Przewodnik naukowy i literacki. – R. 12. – 1884. – № 6.
104. *Czamańska I.* Mołdawa i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku / I. Czamańska. – Poznań, 1996.
105. *Fac L.* Turecka wyprawa odwetowa na terenach Rusi Czerwonej w roku 1498: Zarys problemu / L. Fac. // Rocznik Przemyski. – 2005. – T. 41. – Zesz. 1. Historia wojskowości.
106. *Finkel L.* Zjazd w Lewoczy w r. 1494 / L. Finkel. // Kwartalnik Historyczny. – R. 28. – 1914.
107. *Gliwa A.* Najazdy tatarskie i tureckie na Polskę i Litwę na przełomie XV i XVI w. (1497–1503) / A. Gliwa. // Nasze Historiae. – 1995. – № 2.
108. *Gołębiowski Ł.* Dzieje Polski za panowania Kaźmirza, Jana Olbrachta i Aleksandra / Ł. Gołębiowski. // Dzieje polski za panowania Jagiellonów. – Warszawa, 1848. – T. 3
109. *Halecki O.* Dzieje unii Jagiełłońskiej / O. Halecki. – Kraków, 1919. – T. 1: W wiekach średnich.
110. *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka / O. Halecki. – Kraków, 1915.
111. *Kolankowski L.* Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku / L. Kolankowski. // Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza. – Lwów, 1916. – T. 1.
112. *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów / L. Kolankowski. – Warszawa, 1930. – T. 1: 1377–1499.
113. *Kolankowski L.* Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1570 r. / L. Kolankowski. // Ziemia Czerwińska. – R. 1. – 1935. – Zesz. 2.
114. *Koneczny F.* Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi litewskiej / F. Koneczny. // Ateneum Wileńskie. – R. 3. – 1926. – Zesz. 10–11.
115. *Koneczny F.* Sprawy z Mengli-Girejem 1473–1504 / F. Koneczny. // Ibid. – R. 4. – 1927. – Zesz. 13.
116. *Krupska A.* W sprawie tak zwanego spisku księżąt litewskich w 1480–1481 roku / F. Koneczny. // Roczniki historyczne. – 1983. – T. 48.
117. *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą / S. Kutrzeba. // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Kraków, 1914.
118. *Lewicki A.* Król Jan Olbracht o kłesce bukowińskiej r. 1497 / A. Lewicki. // Kwartalnik Historyczny. – R. 7. – 1893.

119. *Łowmiański H.* Polityka Jagiełłonów / H. Łowmiański. – Poznań, 2006.
120. *Lukas S.* Rozbiór połudgoszowej części kroniki Bernarda Wapowskiego / S. Lukas. // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* – 1879. – T. 10.
121. *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku / J. Ochmański. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 1960. – T. 5.
122. *Papée F.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich / F. Papée. – Kraków, 1904. – T. 1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka.
123. *Papée F.* Zabiegi o czeską koronę (1466–1471) / F. Papée. // *tenże.* *Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka.* – Warszawa, 1907.
124. *Papée F.* Zagadnienia Olbrachtowej wyprawy z r. 1497 / F. Papée. // *Kwartanik Historyczny.* – R. 47. – 1933.
125. *Papée F.* Aleksandrowa instalacja na Litwie / F. Papée. // *Ibid.* – R. 51. – 1937. – Zesz. 1–2.
126. *Papée F.* Jan Olbracht / F. Papée. – Wyd. 2. – Kraków, 1999.
127. *Papée F.* Aleksandr Jagiellończyk / F. Papée. – Wyd. 2. – Kraków, 2006.
128. *Pawiński A.* Młode lata Zygmunta Starego / A. Pawiński. – Warszawa, 1893.
129. *Pietkiewicz K.* Polityka wielkiego księcia litewskiego Aleksandra wobec miast / K. Pietkiewicz // *Białostoczczyzna.* – 2002. – № 1–2 (61–62) (нумерація номера має бути № 1–2 (65–66)).
130. *Samsonowicz H.* Handel Litwy z Zachodem w XV wieku / H. Samsonowicz. // *Przegląd Historyczny.* – 1999. – T. 90. – Zesz. 4.
131. *Smolucha J.* Kilka uwag na temat wyprawy czarnomorskiej Jana Olbrachta w 1497 r. / J. Smolucha. // *Studia Historyczne.* – R. 40. – 1997. – Zesz. 3 (158).
132. *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795 / J. Wolff. – Kraków, 1885.

Владислав Гулевич (Київ, Україна). Зовнішньополітичні фактори підписання Краківсько-Віленської унії 1499 р.

У статті розглядаються відносини Великого князівства Литовського і Польського королівства з Великим князівством Московським, Угорським королівством, Молдовою та Кримським ханатом у період 1492–1499 рр. Аналіз цих відносин показує, що Литовська держава була змушена шукати тіснішого зв'язку з польською Коронаю. При цьому литовці бачили унію

з поляками як рівноправний військово-політичний союз. Підписаний акт унії залишив низку спірних питань для різної інтерпретації.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Польське королівство, Велике князівство Московське, Угорщина, Молдова, Кримське ханство, унія.

Владислав Гулевич (*Київ, Україна*). **Внешнеполитические факторы подписания Краковско-Виленской унии 1499 г.**

В статье рассматриваются отношения Великого княжества Литовского и Польского королевства с Великим княжеством Московским, Венгерским королевством, Молдовой и Крымским ханством в период 1492–1499 г. Анализ этих отношений показывает, что Литовское государство было вынуждено искать более тесную связь с польской Короной. При этом литовцы видели унию с поляками как равноправный военно-политический союз. Подписанный акт унии оставил ряд спорных вопросов для разной интерпретации.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Польское королевство, Великое княжество Московское, Венгрия, Молдова, Крымское ханство, уния.

Vladyslav Hulevych (*Kyiv, Ukraine*). **Foreign-policy factors of signing The Krakow-Vilna Union 1499.**

The period of 1492–1499 relations between The Grand Duchy of Lithuania and The Kingdom of Poland with The Grand Duchy of Moscow, Hungarian Kingdom, and Crimean Khanate are examined in this article. The analysis of these relations shows The Lithuanian state to be forced to ally more closely with Poland. In the same time Lithuanians saw The Union with Poles as equal in rights military-political union. The signed act of The Union left some open questions for different interpretation.

Key words: The Grand Duchy of Lithuania, The Kingdom of Poland, The Grand Duchy of Moscow, Hungary, Moldova, Crimean Khanate, Union.

Оксана ШТАНЬКО
(Луцьк, Україна)

УДК 94(477. 82-2)“1566”: 35. 075

1566: один рік з історії Луцького магістрату

Місто Луцьк має давню та героїчну минувшину: у різні часи його намагались підпорядкувати, за нього змагались сусідні держави, проте Лучеськ Великий був, та й, зрештою, до нині залишається прадавнім і органічним центром Волинської землі.

Надзвичайно цікавою та багатою на події є історія Луцька XVI ст., адже саме цей час характеризувався радикальними змінами в політичному устрої міста. По-перше, утвердження європейських норм магдебургії вело за собою фактичний поділ Лучеська, умовно кажучи, на частини, кожна з яких підпорядковувалась різним урядам – магістратському, замковому або належала до іншої юрисдикції. По-друге – на особистісно-побутовому рівні, адже міщани та «обивателі» Луцька чи не вперше зіткнулись з низкою абсолютно нових для себе явищ: новостворена міська громада отримувала від великого князя (в час перебування Волині у складі Великого князівства Литовського), а згодом короля (у так званому «польсько-руському» періоді історії України) низку прав та привілеїв на різні вольності, які сприяли економічному зміцненню міста, формували неповторну, притаманну лише для ранньомодерного часу, міську культуру «славетних» та «шляхетних» городян, які сходились до ратуші, аби дізнатись про найголовніші події Луцька, йшли на ярмарки, щоб побачити «дива», привезені купцями з інших земель, ставали на оборону рідного Лучеська в разі небезпеки та як чесні і «зацні» люди щиро розповідали про все злочинне та несправедливе, скоєне в Луцьку, міській владі.

Судові позови, скарги, тестаменти, зізнання міщан фіксувались у міських (магістратських, війтівських) та гродських книгах. На жаль, книг, що писались «*na ratuszu w Łucku*», на сьогодні збереглося дуже

мало, тому часто чи не єдиним джерелом з історії Волині загалом та Луцька зокрема у далекому, але разом з тим, дуже важливому та колоритному XVI ст. є актові замкові книги. Усвідомлення їхньої важливості існувало й більше чотирьохсот років тому: перемишльський гродський писар Якуб Пшелуський у 1545 р. написав вірш латиною про значення судових книг:

*Jurgia moesta, nisi hisca libris, ex pacta notentur
Mansuroq (ue) essent perpetuate stylo
Proprietas rerum, caderet quod (ue) limes agello:
fas impune esset conduplicare netas.
Nil decreta partum, nihil et sacra jura valerernt:
quin in priscum irent omnia nostra chaos.
Maxime causificorum artes quod mille nocendi
Sunt: quibus in praeceps saepe tribunal agunt.
Ergo quid est scribae par?
Custos, testis et aequi est
Integer Acta hominu (m) ex
Morte perire vetat.*

*Якщо вічним пером не будуть записані до цих книг сварки
Злосливі та примирення, то будуть тривати вічно,
Така є властивість речей, [визначена] як границі поля,
що все передбачено зверху,
Йде своїм шляхом і має бути покараним, щоб не повторювалось.
Усі декрети предків і святі закони мають залишатися цілими,
Щоб і наші усі не погрузли в старому хаосі.
А найбільше творіння судові, що тисячу разів можуть зашкодити,
Часто трибунал женеться за ними стрімголов.
Отже, хто є рівним писареві?
Він і сторож, і свідок непорушний,
Забороняє діянням людським зникати разом зі смертю [6, с. 122] .*

Тож саме ці пергаментні свідки «луцької старовини» у шкіряних, протертих від часу палітурках, із тисненим квітковим орнаментом, можуть розповісти нам про життя лучан, які ходили тими ж дорогами, якими нині прогулюємося ми.

Такою, до прикладу, є гродська книга, записи до якої вносились в луцькому Любартовому замку 1566 р. – року фактичного утворення Волинського воєводства та часу виходу в світ II (Волинського) Литов-

ського статуту – документа, що великою мірою слугував одним із головних регуляторів правового простору жителів ВКЛ.

Оскільки ця стаття базується на актових матеріалах, то публікація їхніх важливих для означеної проблематики частин здійснюється відповідно до положень *критично-дипломатичного* методу «Правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» [13, с. 18–21].

Початок 1566 р. позначився гучними судовими процесами та радикальними змінами у міському управлінні Луцька, а також безпосередньою участю в цьому міської громади.

Ще у 1548 р. луцьким війтом став красноставський купець Іван, син Яцька, Борзобагатий-Красенський. Без зайвого пафосу кажучи, він – один із найбагатших людей свого часу, війтівський чин купив за шістьсот кіп грошей в королеви Бони Сфорци д'Арагони й отримав на управління Лучеськом конфірмаційну грамоту Сигізмунда Августа [4, с. 52–56; 9, с. 333].

Однак уже в січні 1566 р. ім'я Борзобогатого як луцького війта у документах не фіксується, водночас записи свідчать про активне прагнення синів Красенського, Василя та Степана, зберегти за собою не стільки магістратський уряд батька, скільки прибутки, закріплені за ним. Власне, вигідне в майновому плані становище війтівського чину приваблювало представників міщанських і шляхетських кіл, у багатьох випадках – далеко не бідних [17, с. 101; 18, с. 30]. Разом з тим, за війтівський чин в Луцьку на початку 1566 р. велась активна боротьба.

Так, уже в понеділок, 28 січня, до луцького замку прийшов дворянин Василь Мацкович, просячи у Петра Хом'яка про урядового вижа – замкового служебника, про роль якого яскраво свідчив 35 артикул IV розділу I (Старого) Литовського статуту: «Вижа жаден пересведчити не может» [14, с. 13] «пєрєд которыи бы мєль подавати листь єго кролєвскоє мл̃сти бурмистром, радцамь и всимь мєщаномь мєста луцкого». Підстароста «єму на то даваль вижомь боярина гдр̃ського красносєлского Ждана Павловича». Через певний час, замковий урядник, повернувшись з міста, за судочинською традицією XVI ст. подав своє свідчення до актової книги. Виж зазначив, «и^ж пан Василєи Мацкович, дворянин єго кролєвскоє мл̃сти, пєрєдо мною лист гдр̃ський подавал бурмистром и радцамь мєста луцкого, в дому пана Грицка Посолєика». Королівський лист у луцькому міському уряді був зачитаний їхнім писарем Богушем Ванковичем (*див. додаток*). У посланні

городянам вказувалось, «абы ѿни никого иного не были послушны и ни перед ким ся иным не справовали в потребах своих, ѿдно, абы были послушни маршалка гдрского, его млст[и] пана Михаила Ела Малинского» [1, арк. 24].

Тобто мова йде про фактичне призначення нового вїйта королївською владою, а, отже, луцька мїська громада, на вїдмїну вїд мїщан Києва, не мала права на вільне обрання цього урядника. Кияни ж, зокрема, мали вольнїсть на обирання чотирьох кандидатур із наступним затвердженням однїєї з них королем [8, с. 93].

Королївське розпорядження зобов'язувало поспїльство до вїддання усїх мїських прибутків новопризначеному вїйту та його лентвїйту, яким став Станїслав Романовський. Водночас луцьку мїську громаду застерїгали, щоб «Борзобогатых ни в чомь и никого послушни не были». Причому, стосовно Івана Красенського окремим пунктом вказувалось, що якби вїн хотїв би «мещан луцких под право свое прїтягати», то в жодному разї не коритись йому, а «боронити яко кгвалтовникови» [1, арк. 24]. Це може свїдчити про той факт, що навїть тепер, уже фактично не будучи маїстратським урядником, Борзобогатий все ще мав великий вплив на луцьке мїщанство.

Проте на цьому справа не закінчилась, оскїльки тодї ж «в понєдєлок же по ѿбєдє» до Луцька прїїхав Микола Лисакївський, що займав чин любачївського каштеляна, і попросив замкового вижа, «абых был в него до господы его млсти до Матыса Кравца, которыи мещькает близу дому воитовства луцкого». Потїм Лисакївський вїдїслав свого слугу за вже знайомим нам Василем Мацковичем, який привїз луцьким мїщанам королївський лист на пїдданство новому вїйту Михайлові Єло-Малинському (див. додаток). А далї подїї розгортались вкрай цікаво: «а кгда ж пан Василєи прїїехал до него, пан Лысаковский ему мовиль: «слышу пане Василє, иж деи твоя млст в тутошнее воитовство луцкое хочеш увязовать пана Михаила Ела, а я... наперед в тутошнее воитовство на господаря его лист увязаль. И буду тебе с того боронити моцно, ѿ том ведаи, и всемь бурмистромь, радцамь и всемь мещаномь луцкимь грозно росказую, абысте ся во всемь пану Василєви, дворянину, его кролевское милости моцно боронили естли бы ся у вас чим колвекь уступоват хотель яко ѿ то, и лантвоитом вамь zostавую того ж Щасного Кресимовского, которыи до сего часу у вас лантвоитом был».

Ситуація справдї склалася неоднозначно: обом – і Мацковичу, і Лисакївському – король видав привїлейний лист на «увязанє» в луцьке

війтівство. Міська громада була розгублена, адже двоє королівських службовців засвідчували правомірність своїх дій офіційним документом. Тоді, як свідчить актова книга, «бурмистр мѣста луцкоґо Стѣцко Лѣнковиц, повставши, мовил: «панѣ любачѣвскии, волимо мы твоѣѣ мл̃сти и вряду твоѣґо послушни быть нижли пана Михаила Ела». Незадоволений таким ходом подій, Василь Мацкович запитав бурмистрів та радців з поспільством, чи то є їхнє спільне рішення, на що той же Ленкович відповів: «они повидали, хто будут дужчи, того мы будѣмъ послушни» [1, арк. 24 зв.].

Однак і тоді суперечки за війтівство в Луцьку не вщухли: 30 січня на грод знову прийшов Микола Лисаківський, аби довести своє право на урядництво. Любачевський каштелян свідчив: «иґз дѣи ѿт нѣмалого часу з росказанья гд̃ря короля, Еґо млсти, вь долгу Еґо кролѣвскоѣ млсти, которыи долґъ нѣбожчикъ пан Кґабрияль Тарло, кашталян радымьскии, на п̃нох Борзобогатых Еґо злѣццль, увязалься, яко во вси имѣнья их, такъ тѣж и у воитовство луцкоѣ, в Красноѣ и ѿмѣленикъ (нині – сучасний мікрорайон-передмістя Красне та села Великий Омелянник і Малий Омелянник неподалік Луцька. – О. Ш.) чѣрѣз дворянина Еґо кролѣвскоѣ мл̃сти, пана Дахна Фѣдоровича за записомъ панов Борзобогатых и за листы Еґо кролѣвскоѣ млсти увязчили, якожъ листъ корола, Еґо млсти, увязчиѣ. Так тѣж и лист того дворянина гд̃р̃скоґо, пана Дахна Фѣдоровичов мнѣ на вряду ѡказоваль». Правдивість слів Лисаківського підтвердили і сини Івана Борзобогатого – Василь та Степан Красенські, «повѣдаючи, иґж пану Миколаю Лысаковскому, кашталяну лубачѣвскому, имѣнѣи своих и воитовства луцкоґо в долгу Еґо кролѣвскоѣ млсти дали и поступили». Окрім того, каштелян повідомив про ще одного претендента на війтівську посаду в Луцьку: «тѣпѣрѣшних часов пан Василѣи Корнофѣль, дворянин Еґо кролѣвскоѣ млсти, ѿт пана Михаила, Еґо млсти, Еловича Малинского, маршалка гд̃р̃скоґо, хочѣтся в тоѣ воитовство луцкоѣ увязовати», проте, як зазначив сам Лисаківський, «я, видячи иґж вѣликоѣ кривдѣ и шкодѣ праву Еґо кролѣвскоѣ млсти быти того увязання у воитовство луцкоѣ тому дворянину Еґо кролѣвскоѣ млсти пану Василю Корнофѣлю заборонилъ и нѣ поступилъ». Любачівський каштелян навіть приніс із собою до гроду підтверджувальний королівський лист, вручивши його «в нѣбытности Еґо млсти» Богуша Корецького, тодішнього луцького старости, до рук воротному Войтеху Красовському. У документі замковій владі наказувалось, «абы ся жадному чоловіку в тоѣ воитовство луцкоѣ увязывати нѣ допускали» [1, арк. 25].

Уривок з тексту насправді є дуже промовистим, адже вказує на безпосередню причетність замкової старостинської влади до справ, на перший погляд, абсолютно чужої юрисдикції – магістратського управлінського апарату. Поясненням такої ситуації очевидно є те, що вїйт у Луцьку в середині XVI ст. був не стільки «*civis*», тобто міщанином й автентично міським урядником, скільки князівським чи королівським ставлеником. Подібна картина спостерігалась і в інших містах Великого князівства Литовського.

Так, десятьма роками раніше, у 1556 р., в підтверджувальному привілеї місту Вільну окремо фігурують «вїйт, старшини міщанські та ратмани». У більшості актів того часу під назвою «магістрат», на думку Василя Дружчиця, мається на увазі весь міський уряд, що складався з бурмистрів, райців та лавників. Окремо виступає вїйт, який, за твердженням історика, не є частиною магістрату, бо відповідно до документів є урядовцем великого князя, якому підпорядковуються і всі міські урядники [10, с. 242]. Сучасний український дослідник-урбаніст Андрій Заяць вказує, що вїйта прийнято вважати чужорідним тілом у системі міського самоврядування, оскільки він, найперше, був представником, речником і захисником інтересів власника міста [11, с. 56].

Вїйтівський уряд у Луцьку наприкінці січня 1566 р. судилось зайняти Щасному Кресимовському (*див. додаток*), який «*тот уряд воитовский с порученя пана своего, его млсти пана Любачевского до сих часов завѣдалъ и справовальъ*». Проте актові записи наступних місяців того ж таки 1566 р. фіксують ім'я Кресимовського як «*лаитвоита мѣста луцкого*» [1, арк. 25 зв.].

Особливістю судочинства у Луцьку XVI – першої половини XVII ст. було те, що представники магістрату приходили зі своїми проблемами до гродського уряду. Так, 12 лютого до замкового суду прийшов луцький лентвїйт Станіслав Романовський, служебник Михайла Сло-Малинського. Магістратський урядник подав до гроду скаргу на вижа Матиса Миколайовича Барбера, свідчивши, «*иж дал ему до схованья сѣдло ярча оксамитом крытоѣ*», а Барбер те сідло йому повертати не хоче, вимагаючи «*три копы грошѣи*» [1, арк. 40 зв.].

Цікаво, адже не так давно до книги був зроблений оскаржувальний запис на Щасного Кресимовського, також луцького лентвїйта, і раптом, через менш ніж два тижні, перед нами постає ще один урядник на тій же посаді. Очевидно, Сло-Малинський, що також отримав вїйтівство не просто на словах, а згідно із підтверджувальним королівським лис-

том, не хотів так просто поступатись і посадою, і прибутками від неї. Тож, імовірно, на початку 1566 р. в Луцьку встановилось таке собі війтівське двовладдя.

До гродського суду приходили і тоді, коли рішення магістрату позивачів не влаштувало. Так, 22 лютого до Войтеха Красовського, луцького замкового воротного, звернувся коденський війт Матвій Панкович Скерсновський, просячи про урядового вижа і свідків, «при которых бы мѣл собе во вѣрду мѣстского ѿ близкость свою справѣдливости доводити». Виж, Матис Миколаєвич, та свідок на ім'я Остап, повернувшись з міста, свідчили: «были есмо во вѣрду мѣстского, в дому воитовском. Там ж пан Матфеи, воит коденский, ѿбачившы вѣрд мѣстский ку праву в зуполномъ засажѣню, то ест пана Сщасного Крѣсимовского, лантвюта луцкого, при нем пана Грицка Посолѣика, Васка Лукьяновичу, Миска Чеховича, а Михаила, бурмистров и радѣц мѣста луцкого (див. додаток) зо всими присажниками чинил жалобу на Яна Золотаря, мѣщанина луцкого ѿ положенѣе тастамѣнту небожчика ѿлѣкшого, сыновца своего». За словами вижа із замковими помічниками, по смерті війтівського сина городянин привласнив усі його маєтності та статки: «Ян Золотар, мѣщанин луцкий черѣз прокуратора своего, не чинячи на то пану Матфею, воиту коденскому, жадного ѿтпору, ѿдно згола просил, абы то ему было ѿложено за двѣ недѣли. А пан Матфеи, воитъ коденский, на то ему повидил, иж деи деи то не ест рѣч слушная, ани того право мандѣборское не несѣтъ, абы гостѣви приежчому право далое с трѣтего дня ѿкладати мано и просил, абы былъ захован водлѣи ѿбычаю права маидѣмборского». Тоді, як вказує запис у актовій книзі, міський уряд, вислухавши обидві сторони, дозволили Золотареві заволодіти статками покійного войтовича через два тижні. Звісно ж, такий присуд магістратського суду викликав обурення коденського війта, і він «на то ѿказаль, иж кгда вша млсть, вѣрд мѣстский, не слушне и не водлугъ права маидѣмборского тому Яну Золотарови допущаѣте и поступуѣте двох недѣль, я с тымъ всимъ апелное до его кролевское млсти, а вѣрд мѣстский и сторона ѿтпорная апелѣцѣи ему допустити не хотѣли и не допустили». Саме тоді, як розповідає документ, Матвій Панкович і звернувся до гродського суду «и там же на тот час, помѣнѣвши всеѣ маѣтности небожчика ѿлѣкшого, мѣщанина луцкого, сыновца своего, на двѣ тысячи копъ грошѣи личьбы литовское». Тією ж сумою коденський урядник заручив Яна Золотаря міському уряду, «абы его до права нигдѣ не опускали» [1, арк. 51 зв.–52 зв.].

Справа Матвія Панковича яскраво вказує на устрій луцького магістратського судочинства середини XVI ст.: до «вряду мѣиского» входили лентвійт, бурмистри, райці та присяжники (лавники), тобто рада і лава у вирішенні судових справ були об'єднаними. Практика здійснення судочинства представниками як вїйтівського уряду, так і міської ради Луцька підтверджується наступними актовими записами, що стосуються магістрату в 1566 р., а також розглядом справи про перелюб від 23 липня 1596 р. Засідання відбувалось у присутності лентвійта Богуша Ванковича, бурмистра Матвія Трушевича, райці Михайла Пилиповича та чотирьох лавників (*див. додаток*) [7, 155–156]. Згадки про такий тип міської судової практики фіксуються і у першій половині XVII ст. Зокрема, у 1638 р. серед переліку присяглих лавників згадується бурмистр Василь Щитневич [5, с. 311–313].

Тим часом свої непорозуміння на луцькому гроді продовжували вирішувати магістратські урядники. Наприклад, 3 березня до замкового суду звернулись «пань Григорѣи Посолѣико, Васко Лукашович, Яско Щока Боголюбѣць, а Миско Чѣховичъ, зать Плавшиноѣ, бурмистри и радцы мѣста луцкогo» (*див. додаток*), скаржачись від свого імені та всіх міщан луцьких на служебника Михайла Сло-Малинського Станіслава Романовського. Причина скарги була такою: Романовський надто пізно вручив лучанам лист, адресований господарському маршалку Михайлу Словичу-Малинському, а також бурмистрам, радцям та усім городянам, «жебы платъ поголовныи водлѣ уфалы и постановѣня соиму тѣперѣшнѣго вилинского з мѣщан и зо всех людѣи в мѣстѣ луцкомъ мѣшкающих (братъ.– *О. Ш.*)». Після збору того «плату» М. Сло-Малинський мав відвезти податок «до их млсти панов бирчихъ зѣмскихъ». Гроші мали бути привезені до Вільна «в пяти недѣляхъ по новомъ лѣтѣ, святе минуломъ, в року тѣпер идучомъ шѣстдѣсять шостомъ». Урядники вказували, що термін, визначений королівським листом, «вжо давно проминул», і жалілись, «нижли дѣи не вѣдаемъ, хто тыѣ листы гддрскиѣ в себѣ задѣржалъ, и для котороѣ причины того листу гддрского тамъ до рукъ давно не отдано, иж быхмо вжо были тотъ податокъ выбрали». Тож збентежене луцьке поспільство просило, аби їхнє оповідання було вписано до актової книги [1, арк. 58–58 зв.].

Та на цьому історія з «платомъ поголовнымъ» у Луцьку не закінчується. Уже наступного дня, 4 березня, в понеділок до замкових урядників прийшов луцький лентвійт Станіслав Романовський, розповідаючи про той же податок, установлений королівським листом. Проте у

його варіанті ситуація з несплатою нового мита дещо відрізнялася. Війтвський служебник свідчив, що «лист гсдрский он бурмистру луцкому, Грицку Посолѣику, и всимъ радцамъ мѣста луцкого на вычитанѣ давал, и тот платъ поголовныи зо всех людѣи луцкихъ Васку Щѣтинцѣ, а Миску Чѣховичу, Плавшиноѣ затю, выбиратьи казалъ». Лентвійт зазначав: урядники лист бачили і читали, ба більше – навіть взяли собі з нього копію, а по тому, порадившись, «отказъ чинити мѣли», тобто відмовили Романовському у сплаті податку. Обурений міщанин тоді ж звернувся до гроду і, взявши звідти з собою вижа Євка, разом з ним пішов до лучан. Повернувшись назад до замку, перед актами свідчив уже виж: «будучи мнѣ с пномъ Романовскимъ въ бурмистра луцкого, у Юска Щоки Боголюбца, пыталъ его пан Романовский, естли жѣ они водлѣ розказаня и листу его кролѣвскоѣ млсти тот плат поголовней з мѣщанъ и всех людѣи луцкихъ за розказанѣмъ его Васку Щѣтинцѣ, а Миску Чѣховичу брати поступують». На що йому Юско Щока відповів: «мы, всѣ мѣщанѣ люцкиѣ, с пана твоего пана Милиньского (Малиньского. – О. III.) и тебѣ самого и розказаня вашего слухати не хочѣмъ, я деи то тебе [от] всех мѣщан луцкихъ отказую» [1, арк. 58 зв. –59].

Ображений лентвійт і наступного дня пішов до замкових суддів, жаліючись на бурмистрів, радців та всіх міщан в тому, що вони, незважаючи на королівські листи і вказівками, «абы они его млсти, пану моему, воуту луцкому и менѣ, служебнику его, яко лантвоуту послушенства чинили, а они деи ничего не дбаючи до сих часовъ послушенства чинити не хочуть».

Надиктувавши свою скаргу до актової книги, Станіслав Романовський (див. додаток) заручився допомогою вижа Станіслава Мілевського і знову подався до неслухняних городян. Свідком їхнього «непослушенства» став і замковий служебник. Мілевський, повернувшись до гроду, свідчив: «пан Станислав Романовский ходил со мною, вижомъ врадowymъ, из стороны до мѣщан луцких, тоѣст до Василя Лукашѣвича Щѣтинки, до Юска Щоки Боголюбца, до Михаила Шиа и до Степана Пичука», запитуючи, чому ті не хочуть слухати війта з лентвійтом. На що міські урядники відповіли: «мы теперечи не толко пана твоего, пана Михаила Словича Малиньского, або тебѣ, служебника его, алѣ и самого гсдря короля, его млсти, кроме бурмистров своих, слухати и жадного послушенства чинити не хочѣмъ» [1, арк. 60–60 зв.].

Викликають сумнів слова городян про непослух державцю, адже у сприйнятті людей Середньовіччя і ранньомодерного часу, король –

«помазаник Божий, Його ставленик на землі». Певна гіперболістична форма вижового зізнання могла бути зумовлена проханням лентвіята Романовського, для своєрідного вималювання схеми «добрі – погані», спочатку на гроді, а потім і перед монархом [16, с. 108–109].

Минали дні, а луцькі міщани не хотіли коритись розпорядженням М. Єло-Малинського та С. Романовського. Тоді луцький лентвіт перейшов до більш радикальних дій: 6 березня до гродського суду звернувся бурмистр Григорій Посолейко. Скривджений урядник свідчив перед книгами та Войтехом Красовським, замковим воротним, проти того ж таки Романовського та Михайла Невежи Москвитина, вказуючи, що «тѣперѣшнѣго часу ѣхал ѣсми с поля от плуга своѣго, яко чловекъ старыи, а покоинныи, не будучи никому ничого не винѣнь, то пакъ деи служѣбники его млсти, пана Михаила Ёловича Малинского (титулатура. – О. Ш.), Станислав Романовский а Михаило Невѣжа Мосвитин, споткавши мя на добровольнои дорозѣ пративко манастыра Свѣтого Василя, не маючи до мене жадноѣ причины, одно наполнившия сво-вольноѣ а непристоиноѣ мысли своѣѣ, мене, чловека старого а покоино-го, никому ни в чомъ не винного, окрутне збили, змордовали, споличковали, и скривавши и мало мя насмерть не забили и ще деи над то шарпаючи мене промежку себе, мощно и кгвалтом а права розбоиннымъ обычаемъ, калиту московскую с мене оборвали». Та на цьому кривди луцького бурмистра не закінчились: окрім відібраних грошей, розбійники забрали у Григорія Посолейка (див. додаток) срібний перстень з печаткою його імені.

Замкові книги служать важливим джерелом до висвітлення майнового статусу луцьких міських урядників, їхньої господарської діяльності, здійснення різноманітних торговельних операцій (оренди, купівлі-продажу, застави рухомого та нерухомого майна) тощо. Укладаючи певну угоду і бачачи невиконання її умов, городяни звертались до міського чи замкового суду. Урядники магістрату, як свідчать автентичні джерела, йшли до гроду.

Так було і 16 травня 1566 р., коли перед замковими служебниками стали луцький райця Василь Лукашевич (див. додаток) та міщанин Самійло Бальчакович, оповідаючи «ѣѣ мл панюю Пѣтровую Михаило-вича Семашкову, старостиную крѣмянѣцкую, пнюю Зофю Богови-тинову тымъ обычаемъ, ижъ деи ѣѣ млсть запродала намъ за некторую суму пнзѣи став свои добрятинскийи». За домовленістю, право на ловіння риби тут мали лише В. Лукашевич та С. Бальчакович, проте пані

Семашкова, незважаючи на договір, частенько відсилала до ставу своїх рибалок. Дізнавшись про це, луцький райця і прийшов до гроду, аби прохати про вижа, яким можна було би засвідчити порушення угоди. Через певний час замковий свідок з магістратським урядником прибули до Добрятина і там, на ставу, таки ввіймали на гарячому двох рибалок.

Обурений Лукашевич питав їх, чи кожного дня приходять до водо-ймища, а злякані чоловіки відповіли, «иж не кожного дня, але в каждую сєреду и в пятницу, по двакрыть у вєчорь и по рану тут рыбы ловимь» [1, арк. 147–147 зв.].

Представники магістратської влади, як і чимало міщан, часто страждали від розбійницьких нападів шляхетських слуг. Так, в один із липневих вівторків 1566 р. до гродського суду звернувся «подданыи его кролєвскоє млсти на имя Ясюта Андрѣевич, лавник и мєщанин луцкии, збитыи и зранєныи, восполок з бурмистромь, радцы и з ынъшими мєщанє луцкими». Урядник разом з поспільством плачливо скаржився на служебника Олександра Семашка, володимирського підкоморія, Яна Гронського, а також його помічників у тій ганебній справі – Войтеха Павловського, Станіслава Рогалю та ще 20 товаришів-розбійників, вказуючи, що вони «тєпєрєшнєго часу, єдучи з мєста и не маючи до мєнє жадноє причины, ѿдно моцно квалтом в дому и вь свєтлицы моє... мєнє, чоловієка спокоиноного, а никому ничого не винного, ѿкрутне збил и зранил». Ба більше, як вказував лавник, якби він від кривдників не втік з власного ж дому, то і вбили би насмерть. Однак на цьому Семашкові служебники не зупинились, бо, вийшовши на вулицю, «в паробка мєстского Гарасима» стріляли із аркебузів, а по тому подалися до будинку «Стєпана Ленковича, радцы луцкого», де Гронський з компанією також влаштував розгром та ще й вікна повибивав [1, арк. 235 зв.–236]. На жаль, актові записи не фіксують покарання правопорушників. Не відомо й те, чи в принципі розбійники сплачували постраждалим міщанам, говорячи сучасною мовою, моральну компенсацію, та все ж Ленкович просив, аби вижове зізнання було внесено до офіційної замкової документації.

Звичайною практикою для Лучеська XVI ст. було оскарження на гроді неправомірних дій магістратського уряду. Яскравим прикладом тому служить судова справа, започаткована осіннього суботнього дня – 6 вересня 1566 р. Саме тоді до замкових служебників прийшов Ян Плуцький, жаліючись на слуг панів Буремських, що, здійснивши

грабіжницький напад на постраждалого, того ж таки Плу́нського «до мѣста луцко́го, в госпуду их млсти кнѣи Бурѣмських привѣли». Потім, як свідчив позивач, «ихъ млсть кнѣи Бурѣмськиє—кнѣз Алѣксандро, а кнѣзъ Иванъ с товаришомъ своимъ, пно́м Васи́лѣмъ Дѣнискомъ, повѣли мя, якъ одного злочинцу до вряду воитовского, ѡсадити дали и чѣрѣзь три днѣи за сторожомъ своимъ мѣнѣ у вѣзѣнью воитовскомъ дѣржали». З розповіді Яна Плу́нського дізнаємось, що у магістраті на нього було складено рок, тобто призначено дату судового засідання – 7 вересня 1566 р. Задля справедливого вирішення справи Плу́нський заручився допомогою врядового ви́жа Кохана Василевича. Проте самі Буремські до суду не з'явилися. Про перебіг подій перед гродом свідчив і згаданий ви́ж: «будучы мнѣ в дому воитовском, у лантвоита мѣста луцко[о], пна́ Станѣслава Романовского при пну́ Яну Плоньскомъ, и кгда вжо лавица мѣстская, тоѣст лантвои[т] з радцами и с присажники засѣли (підкреслення моє. – *О. Ш.*), пан Якуб Плу́нскии припоминалса пну́ лантвоиту и раицам, хотачиса усправѣдливити, ѡ што был ѡбвинѣн и ѡжалован». Тоді лентвійт разом з міською лавою оповідав ви́жові, що «того то пна́ Якуба Плу́нского привѣли до мѣнѣ в чѣтвѣргъ прошьлыи, мѣца сѣнтѣбра платого дна» пани Буремські, звинувативши бідолашного в крадіжці їхнього собаки—«пса Цаики». Курйоз ситуації полягає в наступному: того ж дня приставлений до Плу́нського сторож утік із згаданим песиком невідомо куди, а Буремські, очевидно розуміючи безглуздість ситуації, до суду не прийшли і нікого замість себе не прислали. Тож магістратським урядникам не лишалось нічого, окрім відпустити Яна Плу́нського на волю [1, арк. 354–354 зв.].

Особливістю і великою цінністю актових книг кожного ранньомодерного міста, а в тому числі й Луцька, є те, що, окрім справ вузького міського соціуму, вони на своїх сторінках містять записи, пов'язані з важливими для усього Великого князівства Литовського політичними подіями та нововведеннями. Так, до прикладу, одна з гродських книг, писана «*in castro Lublینensis*» 1569 р. фіксує автентичний текст конституції коронного сейму в Любліні, тобто, фактично, містить інформацію про підготовку та процес підписання Люблінської унії [2, арк. 165–170], а от замкова книга Данилового міста Холма за 1578 р. – конституції, ухваленої на Вальному сеймі у Варшаві того ж таки 1578 р. [3, к. 197 v. – 201].

Подібно до цього, актові документи Луцька 1566 р. мають записи про прийняття нового документу: справи, що послуговувались у своє-

му вирішенні нормами Першого статута, відокремлені від тих, які вершилися за законами Другого (Волинського) статуту, який тоді фігурує як «Новий». Разом з тим вказано, що з 9 вересня 1566 р. грод керується артикулами нововведеного законодавства [1, арк. 357 зв.].

Взагалі згаданий документ мав величезне значення для влади кожного міста ВКЛ загалом і Луцька зокрема, оскільки навіть після входження Волинського, Київського та Брацлавського воєводств до складу Речі Посполитої, внаслідок Люблінської унії у 1569 р., тут продовжував діяти правовий кодекс ВКЛ – II Литовський статут [15, с. 349].

Цікаво, що звід правових норм 1566 р. готувався комісією з десяти осіб: п'ятьох католиків та п'ятьох православних. Головними фахівцями у цій комісії були Августин Ротундус і Петро Роїзій. Перший займав віленського війта, тож міська проблематика для нього не була чужою. Другий Литовський статут містив чимало артикулів, що регулювали сферу взаємовідносин поміж міщанами та шляхтою, встановлювали порядок успадкування майна, регламентували уніфікацію мір та вагів у всіх містах і великокнязівських, і приватновласницьких тощо [12, с. 9–16].

А тим часом життя в Луцьку, в якому, за давньою приказкою, «*все не по-людськи*», тривало, а отже, роботи обом судам, і замковому, і магістратському, не бракувало. Наступна справа, пов'язана з міською владою, фіксується 3 жовтня. У той день до гроду, традиційно зі скаргою, прийшов «врядникъ вЕлЕмого кнжати Его млсти кнза Романа Сангушковича, Ленартъ Якубовский», жалючись «вЕлЕ обтЕжливЕ» на луцьких міщан «на има Грицка ПосолЕика, бурмистра мѣста Луцкого, Васка ЩЕтиньку, ПосолЕикова зятя, а Михаилушка». Якубовський вказував, «штожь дЕи приЕздил Есми тут до Луцка на ярмарокъ по потребе... дла купованя некотрыхъ рЕчеи, то пакъ дЕи справивши то, поштомъ былъ посланыи от пана своего Ехаль Есми до имения пана моего з Луцка до Серникъ (нині с. Сирники Луцького р-ну Волинської обл. – О. Ш.), мсца сЕнтЕбра сЕмого днѣя, то пакъ дЕи мЕщанЕ Его кролЕвскоЕ млсти луцкиЕ вышЕи помЕнЕныЕ... послали за мною сторожу мЕстскую, которыЕ дЕи ма догонили за ГлушецЕмъ у валу пЕрЕдъ броною новою мѣста Луцкого. Тамъ, нЕ чиначи зо мною жадное розмовы, одно крикнувъши на ма: «*би, заби*», зараз ма с конѣ збили, и тамъ ма положивши на дорозе, киими збили, змордовали и зранили». Скривджений Сангушків підданий описав гродським урядникам і ма-

теріальні втрати: міщани-розбійники украли у Якубовського із самісінької калити п'ять кіп литовських грошей, поцупили три лоти чорного шовку, а також дорогоцінну шаблю. Побой постраждалого засвідчив замковий виж Миколай Перхайло, вказавши на биту рану на лівій щоці, перебиту кістку лівого плеча та синці по всьому «зранѣному» тілу [1, арк. 406].

Урядники луцької маґдебургії не лише займалися справами міста, часто вони, окрім посади в маґістраті, займались торгівлею, орендували земельні ділянки чи водойми. Таким, до прикладу, був луцький бурмистр Василь Щетинка. Саме на нього зі скаргою до гроду восени і прийшов Батко Мисанович. Жид із Луцька жалівся, «штож деи закупил єсми з нимъ став на Стыру под замком пѣрѣмилским у єго млсти кнза Лва Санкгушковича Кошѣрского за поль чѣтверта ста копь гр̄шеи литовских, на што деи и арѣнды от кнза єго млсти маємъ, которая деи арѣнда у него (Василя Щетинки. – О. III.) єсть, бо м са єє єму яко товаришу своєму звѣрил. За которою деи арѣндою он, не даючи мнѣ знати, кромѣ вѣдомости моєє, єхал, и став роскопал, и рыбы половивши, колкодєсалт бочок забил и бѣрѣговую рыбу продавал». Обурений таким розвитком подій Мисанович, просить в замку вижа, аби з ним податись до Перемиля і засвідчити порушення договору. Тим урядником став Степан Ґерецький, який, повернувшись до Луцька, свідчив: «Зо мною, вижомъ вѣрдовым, и з стороною людми добрими ходил пан Батко до буды, гдѣ рыбу справуют. В которои будѣ спытал єсли жѣ бы был Васко Щетинка. И, вышѣдчи сын Васков, Пархомъ, з буды повѣдил, иж деи єго нѣт. И пытал Батко, хто бы от него тот став пѣрѣмилскии ловил, повѣдаючи, иж деи я тотъ став у єго млсти кнза Кошѣрского закупил и отца твоєго к половицы припустил. А такъ для котороє причины он тотъ став бѣз воли и вѣдомости моєи спустил и рыбу ловил? Пархомъ єму отказал на то, иж я ѿ тебе не вѣдаю, бо м я у отца своєго тотъ став закупил, я ж єго и ловлю».

Ситуація набула неоднозначного характеру – луцький бурмистр, фактично не маючи на те жодного права, продав і свою, і Мисановичеву частину власному синові Пархому Щетинці. Тож не дивно, що наступною дією Батка Мисановича була вимога показати відповідний документ на володіння ставом: «И пытал єго Батко: покажи ми арѣнду за чим ты тотъ став ловиши. он повѣдил, иж дал єсми копѣю з арѣнды вѣрднику єго млсти кнза Кошѣрського здеишему пѣрѣмилскому Кузмѣ». На щастя луцького єврея, урядник Кузьма у той момент теж був на

ставу. Документ, який продемонстрував урядник, чітко вказував на право Мисановича володіти ставком. Упевнений у своїй правоті, жидорендар повторно просив бурмистрового сина показати грамоту на повне володіння водоймищем, проте Пархом, не маючи згаданого документа, нічого Батку не продемонстрував.

Результатом непорозуміння стало те, що Батко Мисанович заручив Пархома Щетинку та триста кіп литовських грошей королю і сто кіп – на замок в разі повторного вилову риби зі спільного ставу. Щетинка умови заруки прийняв [1, арк. 498 зв.–499 зв.]

Однак уже через декілька днів Мисанович знов прийшов до гроду за вижем, оскільки поширювались чутки про подальший продаж риби з перемильського ставу без відома жида Батка. Той самий Степан Герцький оповідав до актової книги: «Ходил Батко зо мною, вижомъ врядовымъ, и з шлахтою, людми зацными до буды, гдѣ рыбу продают, хотячи з Васком Щетинкою он мову и рахунокъ принати обычаємъ приятѣлскимъ. И кгда єсмо пришли до буды, то м в будѣ нѣ застали єсмо Васка Щетинки и сына его Парфѣна, ани рыбы, што была забита в бочкахъ» [1, арк. 503].

Зовсім інше бачення ситуації було в луцького бурмистра Василя Щетинки (*див. додаток*): він подає скаргу на Батка Мисановича, адже той «поспол з сыномъ своимъ Мошкомъ и з многими помочниками своими ѡсколкодѣсат чоловѣка, наѣхавши моцно квалтомъ в нѣбытности менѣ самого и сына моего Парфѣна на буду мою, которую маю ѿт его млсти кнѣзя Лва Санкгушковича Кошѣрского во имѣнью его млсти в Перѣмилю закупленую з ставомъ перѣмилскимъ». Тож Щетинки не визнавали права власності Мисановичів на став і просили в замку вижа для засвідчення шкод, завданих риболовній буді луцькими жидами. Гродський служебник Матяш, повернувшись з Перемиля до Лучеська, засвідчив, що «у двѣрѣи синных дощка сокиркою порубана и оцѣпомъ поколота, а у коморы двѣры розламаны и прибои выбиты» [1, арк. 506]. Хто вийшов правим, з цієї ситуації а хто ні, цілком не ясно. Але, оскільки судової справи не було розпочато, то можна припускати, що суперечка була залагоджена мирним, «приятельським» шляхом.

Таким чином, 1566 р. – рік виходу в світ II (Волинського) Литовського статуту та фактичного оформлення Волинського воеводства у складі Речі Посполитої – був надзвичайно насиченим подіями для урядників луцького магістрату. Вже з перших днів року в місті відбувалась активна й часто суперечлива боротьба за право називатись війтом

Лучеська Великого, здійснювати управління його жителями. Згодом, суперечка залагодилася, але дивним чином війтівські судові функції, починаючи з останніх днів січня, виконували не королівські ставленики, а лентвійти – Щасний Кресимовський та Станіслав Романовський.

Разом з лентвійтами правосуддя в Луцьку чинили бурмистри, лавники та райці. Часто, незадоволені їхніми вердиктами, міщани, для повторного розгляду справи, зверталися до замкових урядників. Саме завдяки канцеляристам луцького старостинського суду нині можна відстежити історію тих, хто називався луцькими міщанами майже 450 років тому.

Додаток

Біограми

урядників луцького магістрату (1566):

- **Андрєвич Ясюта** – луцький міщанин, лавник – 1566 р.
Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 235 зв. – 236.
- **Боголюбець Щока Юско** – луцький міщанин, райця – 1566–1569 рр.
Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.58–59; Ф. 25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк. 253 зв.–259 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 15.
- **Ванкович Богуш** – луцький міщанин; 1566 р., 1569 р., 1571 р., 1582 р. – міський писар; 1578–1579–1591? рр. – помічник поборці землі Волинської; 1591–1596 рр., 1600 р. – ? – лентвійт Луцька.
Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.24; APL, Księgi grodzkie lubelskie, relacje. – sygn. 27. – К. 970-971-в.; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 3. – С. 334, 473; – Т. 6. – С. 168; Ч. 2. – Т. 1. – С. 15; Ч. 1. – Т. 1. – С. 38; Ч. 3. – Т. 1. – С. 142.
- **Єло-Малинський Михайло** – міщанин, маршалок господарський, луцький війт – 1565–1566 рр.
Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8 – Арк. 24–25; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 6. – С. 162–175.
- **Кресимовський Щасний** – лютий ? 1565–25.11.1565 р., 28.01.1566–25.03.1566 рр. (одночасне лентвійтвство із Станіславом Романовським); 1.05.1566 р. – ?

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.25 зв., 51 зв. – 52 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 8. –Т. 6. – С. 162–169.

• **Ленкович Степан (Стецько)** – луцький міщанин, бурмистр – січень 1566 р., райця – липень 1566 р.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 24 зв., 235 зв. – 236.

• **Лукашович Васко** – луцький міщанин, бурмистр, 1566.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 58–59, 147–147 зв.

• **Лук'янович Щетинка Васко** – луцький міщанин, бурмистр – 1566–1569 рр., зять бурмистра Григорія Посолейка.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 51 зв.–52 зв.,58 зв.–60 зв.,406.

• **Михайлушко** – луцький міщанин, райця – 1566.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 406.

• **Посолейкович (Посолейко) Григорій** – міщанин, луцький бурмистр – 1565–1566 рр.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 24, 51–51 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 1. –Т. 6. –С. 54.

• **Романовський Станіслав** – міщанин, луцький лентвійт 25.11.1565–1566 рр.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 24; Архив ЮЗР. – Ч. 8. –Т. 6. – С. 162–175.

• **Чехович Миско** – луцький міщанин, райця – 1566 р.

Джерело: ЦДІАК України. – Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 58–59.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 8 – 507 арк.

2. Archiwum Państwowe w Lublinie/ – Zespół 8/ – Sygn. 15. – 377 k.

3. Ibid. – Zespół 9/ – Sygn. 6. – 463 k.

4. Архив Юго-Западной Руси. Акты, относящиеся к истории городов Юго-Западной Руси [Актові мат-ли] – Ч. 5. – Т. 1. – К., 1869. – 736 с.

5. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина [Текст]: актові джерела / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; за ред. М. Ф. Котляра [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.
6. Автограф української історії // Архіви України. – К., 2005. – № 5–6. – С. 112–144.
7. Білоус Н. «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI – першій половині XVII ст. [Текст] / Наталія Білоус. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 141–160.
8. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоуправління [Текст]: монографія / Наталія Білоус. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с. – Бібліогр.: С. 286–312.
9. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела) [Текст]: наук.-метод. вид. / Ірина Ворончук. – К.: Вища шк., 2009. – 511 с.: іл.
10. Дружчыць В. Магістраты у беларуских містах з майдеборським правом у XV–XVIII ст. [Текст] / Василь Дружчыць. // Записки адззелу гуманітарных навук. – Кн. 8: Працы клясы гісторыі. – Менск, 1929. – С. 379–458.
11. Заяць А. Війтівська влада у приватних містах Волині XVI – першої половини XVII ст. [Текст] / Андрій Заєць. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 56–60.
12. Заяць А. Міщани поміж Литовськими статутами та практикою життя [Текст] / Андрій Заєць. // Там само. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 9–19.
13. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції [Текст]: наук.-метод. вид. / Василь Німчук. – К., 1995. – Ч. I. – 34 с.
14. Поліщук В. Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) [Текст] / Володимир Поліщук. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 13–39.
15. Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) [Текст] / Наталя Старченко. // Там само. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 318–360.
16. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. [Текст]: монографія / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

17. *Sochanowicz S.* Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwówskiej [Текст]: монографія / S. Sochanowicz. – Lwów, 1921. – 174 s.

18. *Myśliński K.* Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie 1317–1504 [Текст]: монографія / K. Myśliński. – Lublin, 1962. – 141 s.

Оксана Штанько (*Луцьк, Україна*). **1566: один рік з історії Луцького магістрату**

У статті зроблено спробу висвітлити основні напрями діяльності луцького магістрату – самоврядного органу управління містом, що виник наприкінці XV ст. після надання Лучеську магдебурзького права. За допомогою архівних джерел визначено імена людей, що входили до війтівсько-лавничої та бурмистрівсько-радецької частин луцького самоуправління у 1566 р., висвітлено сферу їхніх господарсько-економічних, не пов'язаних з міським урядництвом, занять.

Ключові слова: магістрат, гродський суд, актова книга, війт, лент-війт, лавник, бурмистр, райця.

Оксана Штанько (*Луцьк, Україна*). **1566: один год из жизни луцкого магистрата**

В статье сделана попытка показать основные направления деятельности луцкого магистрата – органа местного самоуправления, возникшего после предоставления Луческу магдебургского права. На основании архивных источников определены имена людей, которые были членами войтовско-лавничей и бурмистровско-радецкой частей луцкого самоуправления в 1566 г., освящена сфера их хозяйственно-экономической деятельности.

Ключевые слова: магистрат, гродский суд, войт, лентвойт, лава, бургомистр, райца.

Oksana Shtanko (*Lutsk, Ukraine*) **1566: one year from Lutsk magistrate's life**

The article attempts to highlight the main activities of Lutsk city magistrate – a self-governing body of the town, which emerged at the end of the fifteenth century after the granting for Lutsk Magdeburg law.

Using archival sources identified the names of people who were in Lutsk's government in 1566. Highlights the scope of their business and economic affairs.

Key words: magistrate, castle court, vijt, lantvijt, lava, burgomistr, rajca.

Владислав ГРИБОВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

УДК: 94 (477)

Поняття «фронтир» і «азійський кордон» як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст.

З того часу як Я. Р. Дашкевич накреслив загальну програму вивчення українського «Великого Кордону» [12], розгляд східноєвропейського кордонного простору як окремого фронтіру став набувати рис твердої усталеності у пострадянських науково-історичних дослідженнях. Праці В. А. Брехуненка [4–6], В. Кравченка [22], С. А. Леп'явка [24–25], В. І. Мільчева [21, 28], М. О. Риблової [37], Д. В. Сєня [39], І. С. Стороженка [45–46], А. Л. Хорошкевич [49], Р. І. Шияна [52] та ін. демонструють результат адаптації західної інтелектуальної традиції до підходів щодо вивчення степового порубіжжя, які склалися в українській та російській історіографіях, а також вироблення самостійних концептуалізацій. Поза межами пострадянського простору теж спостерігається активізація інтересу до цієї проблематики. Після ґрунтовної спроби окреслення «степового фронтіру Європи» В. Мак-Ніла [61] Ж. Вайнштейн [63], Т. Баррет [3, 53], М. Ходарковські [56–57], А. Каппелер [17], А. Рібер [35], Б. Боук [54], Д. Колодзейчик [59] та ін. зробили вагомий внесок у конкретизацію предметної специфічності досліджуваного явища та з'ясування його змісту.

Включення історії східноєвропейського степового порубіжжя до світового контексту дослідження кордонів-просторів та специфіки соціальних процесів, що на них розгорталися, безумовно, сприяє віднайденню аналогічних типів соціальності, що виникали у схожих прикордонних зонах з неповним державним контролем. Є всі підстави погодитися з думкою С. А. Леп'явка про те, що «прикладні заселення українських степів і американських прерій, за всіх їх особливостей, засвідчують історично близькі форми Великого Кордону європейської цивілізації. Тож їх порівняння дає додаткові можливості зрозуміти, як

у схожих історичних умовах формуються схожі історичні форми організації населення» [24, с. 104]. Втім, інколи порівняльно-історичні дослідження наражаються на ризик механічного перенесення характеристик одного явища на інше, так само як і поєднання понять, що їх означають, у довільні класифікації – зокрема, на кшталт об'єднання козаків, усюків і рейнджерів під загальним поняттям «пірати» [27, с. 88]. Аби не потрапити в ситуацію «диктату дефініцій», апріористичної змоглядності, дослідження потребує перевірки того, наскільки поняття, напрацьовані на одному конкретно-історичному матеріалі, можуть прислужитися для концептуалізації щодо іншого. Поняття «фронтір» може бути ефективним дослідницьким інструментом лише в тому разі, якщо сприятиме увиразненню осібної реальності, слабко вловлюваної іншими поняттями. Тож передусім слід з'ясувати його евристичний потенціал та межі використання, так само як і виявити, що нового воно дає дослідженню тих типів соціальності, які існували на степовому порубіжжі у XVI–XVIII ст., та чи дає воно змогу краще бачити те, що слабко проглядається крізь оптику, налаштовану на явища іншої генетичної природи. Власне, як і виявити генетичну природу самого поняття.

Слово «фронтір», що походить з латинської мови і увійшло вжиток в англійській, французькій та іспанській мовах (як позначення зони тривалого протистояння між ворогуючими силами), стало науковим поняттям завдяки американському історикові Фредеріку Джексону Тернеру, котрий у 1893 р. на засіданні Американської історичної асоціації в Чикаго виклав свої «фронтірні тези». Тернер виходив з переконання, що саме завдяки фронтіру США не стали продовженням європейського світу в Америці, а виявилися безпрецедентним, абсолютно новим явищем світової історії [62]. Причому «фронтір» зовсім не був штучним поняттям, сконструйованим задля академічних потреб: це слово циркулювало у стихії мовлення американських колоністів та використовувалося у документах адміністрації США. Його офіційно використовував уряд США для позначення території з густотою населення менше 2 чол. на одну квадратну милю [14, с. 76]. У 1890 р. відбулося офіційне «закриття» фронтіру, про яке сповістив бюлетень суперінтенданта з питань перепису населення: «Обговоренню проблем протяжності фронтіру, його просування на захід і т. ін. більше не може бути місця в цензових доповідях», – йшлося в документі [47, с. 13]. Тож «фронтір» перетворився на наукове поняття відразу після того, як

зникла позначувана ним реалія повсякденності. Сова Мінерви вилетіла в сутінки.

Американський фронтір, за Тернером, принципово різниться від європейського кордону як «укріпленої лінії, що проходить по густозаселених землях» [47, с. 14]. Тернер унікав чіткого визначення фронтиру, вважаючи своїм завданням привернути увагу наукового загалу до означуваної ним предметності [47, с. 14–15]. Головна прикмета фронтиру, за Тернером, полягала в тому, що він починався на краю обжитої, розмежованої та контрольованої державою території; специфіку фронтиру якраз становила наявність «необжитої» землі, вільної від обмежень, пов'язаних з правом власності і державною регламентацією. Бажання здобути вільні землі у приватну власність і прагнення уникнути державної регламентації (передусім податкового тиску) приводили в рух переселенські потоки. Окремі ділянки фронтиру, наповнені колоністами, розмежовувалися і підпадали під регламентацію державних органів щойно створеного штату. Відтак фронтір відсувався на захід, куди спрямовувався рух наступних потоків колоністів. Так тривало до самого «закриття» фронтиру, коли вповні вичерпався запас вільних (від певного виду власності) земель. Спершу фронтіром було Атлантичне узбережжя; проте, за Тернером, це було радше кордоном Європи, адже саме туди через Атлантику транслювалися європейські первні. Тернер наголошував, що, мірою руху на захід, фронтір ставав дедалі більш і більш американським. На віддалі від океанського узбережжя, де згасали європейські впливи і де переселенці часто з'являлися раніше за землемірів, формувалася американська ідентичність. Тож просування фронтиру на захід, за Тернером, становило невідворотний відхід від Європи та посилення незалежності [47, с. 16]. Разом з тим, тернерівський фронтір поставав у образі плавильного казана, в якому із закинутих на американський континент «європейських соціальних уламків» формувалася новий суспільний сплав, з'єднаний вільною працею та демократією [47, с. 295–296].

Уявний «розтин» описаного Тернером фронтиру виявляв строкате черезсмужжя, в якому нерівномірно заселені райони, мов язики полум'я, висувалися вперед, а між ними лишалися великі простори «дикой» місцевості. Нерівномірність просування фронтиру Тернер пояснює такими чинниками, як різна сила спротиву індіанців, неоднакова придатність територій для поселення та наявність військових фортів. Останні ніби вбивали клин у моноліт тубільного простору, що згодом

розмивався потоками переселенців [47, с. 24]. Тернер постійно наголошував на тому, що наявність вільної землі була визначальним чинником формування американської демократії та громадянських свобод. На межі з фронтиром будь-які спроби посилення державної регламентації (не говорячи вже про відтворення пізньофеодальних форм залежності) обривалися відходом населення на землі, вільні від надмірного визиску; заборона перетинання фронтиру, запровадження офіційно дозволених поселенських меж втрачали всякий сенс в умовах, коли обмежена кількість урядовців опинялася перед викликом безмежної території [47, с. 28–29, 44–47 та ін.]. Втім, ця «вільна земля», що займає значне місце в концепції Тернера, звісно, була такою лише з точки зору європейського спостерігача, котрий мислив категоріями юридично посвідченого права власності, не беручи до уваги її фактичних володарів – індіанців. Кожна область, зайнята поселенцями, здобувалася внаслідок численних сутичок з тубільцями, – констатує Тернер [47, с. 18]. І ця здобута земля була наче чистим аркушем, «на якому слід було написати новий розділ історії боротьби людства за вищий тип суспільства» [47, с. 222].

Останнє, окрім американського націоналізму та ентузіастичного дистанціювання від Європи, вповні засвідчує модерний європейський прометеїзм Тернера, що знає лише одну цивілізацію – європейську і оголошує все, що їй невідповідне, дикістю і варварством, які підлягають викоріненню або виправленню. Щодо неєвропейських культур «плавильний казан» американського фронтиру кипів окцидентальною погордою та зневагою, що вихлюпувалися на тернерівські тексти. В них зневажалися не лише індіанці, а й вихідці зі Східної та Південної Європи, «тупі мізки» яких ледь спромоглися збагнути «ідею Америки як країни свободи та можливостей» [47, с. 236]. Тож, попри націоналістичні акценти, протиставлення Тернером Америки Європі та спроби надати фронтиру значення головного вододілу між ними, Європа, в її вільній від феодалізму частині, була присутня як у житті Нового Світу, так і у тернерівських текстах. Так само наявні в них і прикмети того, що Е. В. Саїд назвав «орієнталізмом», розуміючи під цим «корпус теорій та практик», «знакову систему, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом» і не є «правдивим дискурсом про Схід» [38, с. 17]. З європейським світом єднала Тернера й чітко заявлена ним солідарність з позитивізмом [47, с. 280], що, як теорія однолінійної еволюції, мав своїм невідворотним супутником європоцентризм; саме ця європоцентрична однолінійність правила за методологічну позицію, на яку

спиралося бачення фронтиру як місця зіткнення цивілізації та її протилежності. Американець Тернер, що зневажав південно- і східноєвропейських емігрантів за їхні «тупі мізки», солідаризувався з практиками європейських орієнтацій, як і англієць Чарльз Діккенс, захисник зневажених співвітчизників, котрий промовляв про індіанця: «Я називаю його дикуном, а дикун – це той, кого конче бажано «цивілізувати» з лиця землі» [14, с. 86].

Як виразник поглядів свого суспільства, Тернер показав значення ідеї «зіткнення цивілізації з дикістю» для ствердження ідентичності нової нації, котра не знаходила жодної цінності в тубільному соціальному і природному світі. Як зауважила Патрісія Лімерік, критик Тернера, багато американців мали тверду віру в те, що людина – господар природи, у прогрес, що рухає сучасним світом. У це вірили і поселенці у штаті Вашингтон, котрі мали намір, у буквальному сенсі, очистити надану їм землю від дикості – викоринити дикі рослини та замінити їх культурними, не зважаючи на місцеві природно-кліматичні особливості [60, с. 29, 43]. Тож тернерівська рефлексія адекватно окреслила контури того типу кордону, на вістрі якого взаємодія прийшлої та тубільної культур не створювала нової синкретичної якості: перша лише усувала другу і писала свій текст якщо не на чистому аркуші, то на палімпсесті. Піонер-поселенець, за Тернером, ніби й становить сам собою культурний гібрид, чудернацьки поєднуючи європейське з тубільним. Він приїздить на фронтір європейцем – за одягом, трудовими навичками, мисленням. «Дика місцевість виводить колоніста із залізничного вагона й саджає в каное з березової кори. Вона зриває з нього цивілізований одяг й вбирає в мисливську куртку й мокасини. Вона селить його в ... хижу індіанців черокі й ірокезів та оточує це житло індіанським частоколом. Незабаром колоніст починає сіяти кукурудзу, орати землю загостреним дрючком; він вигукує бойовий клич і, наслідуючи індіанській традиції, знімає скальпи» [47, с. 15]. Це більш ніж промовиста характеристика синкретизму. Але як тільки фронтір посувався на захід і зі сходу приходила певна суспільна регламентація, цей «культурний гібрид» зривався з місця й рушав наздоганяти фронтір, так і не пустивши ніде тривкого коріння. Полишена ним земля перетворювалася на об'єкт купівлі-продажу; на місце хижого екстенсиву з часом приходило раціональне використання ресурсів, сівозміни заступали переліг, прокладалися дороги, створювалася адміністрація з усім комплектом «цивілізованого життя» [47, с. 27–28]. На землі, зрушеній здобич-

ницьким господарюванням піонерів, відтворювалися європейські первні, поєднуючись зі специфічним креольським націоналізмом. Будучи його яскравим проявом, тернерівська теорія фронтиру не виходила за межі європейського дискурсу, в рамках якого «уявлялися» нації; відлік їх часу вівся за «годинником» прогресу.

У літературі неодноразово зверталася увага на те, що тернерівське розуміння фронтиру майже збігалось в часі й перегукувалося з тезами С. М. Соловйова та В. Й. Ключевського, котрі вважали колонізацію «порожніх» земель стрижнем історії Росії [4, с. 22]; хоча від ліберальних акцентів Тернера їх відрізняв наголос на цивілізаторській місії держави й протиставлення їй окраїнних спільнот як анархічних і не здатних до самочинного поступу. Втім, уподібнення окраїнних регіонів Росії до американського фронтиру здійснювалося ще задовго до появи праць цих дослідників (характерне висловлювання декабриста І. Пущина: «Я не інакше дивлюся на Сибір, як на Американські штати» [14, с. 77]. Явні паралелі з американським націоналізмом продемонструвало сибірське «обласніцтво», яскравим виразом якого була наукова та громадська діяльність Г. М. Потаніна і М. М. Ядринцева. У 60-х роках ХІХ ст. вони сформулювали висновок про колоніальне становище Сибіру щодо «російської метрополії» і, за аналогією з англійськими та іспанськими колоніями в Америці, твердили про формування осібної сибірської «народності», яка має домагатися звільнення від колоніального гніту (висунуте їм на суді звинувачення мало таке формулювання: «Об отделении Сибири от России и образовании республики подобно Соединенным Штатам») [40, с. 30–36, 302–326]. Сибірське «прочитання» Тернера стало актуальним у 1990-х рр., коли розгорнулася дискусія щодо спільного та осібного в колонізації Сибіру та Америки [1]. Н. Ю. Замятіна впевнена, що «російське порубіжжя цілком скидалося на американський Захід», зокрема за такими прикметами, як стихійні свобода та демократія, індивідуалізм, прагматизм, релігійна поміркованість, але у США і Росії культивувалися геть різні суспільні образи цих теренів: якщо за фронтиром закріпилося сприйняття як чинника свободи та вільних можливостей, то Сибір передусім асоціювався з каторгою [14, с. 76, 78–80, 82]. Представники сучасної регіоналістичної сибірської школи акцентують увагу на вивченні сибірської ідентичності (фактично тотожної креольській), сформованої російськими, українськими та білоруськими переселенцями і протиставленої імперському центру [34, с. 239–240].

Спроби порівняння причорноморських степів з американськими преріями теж не нові. Ще А. О. Скальковський зіставляв Новоросію з Новою Англією та Новою Іспанією обох Америк, не завжди аргументовано наголошуючи на більш гуманному поводженні російської влади з тубільцями порівняно з англійською та іспанською [41, с. 206]. У ранніх працях цього дослідника місце запорожців (яких він називав «незаконнонародженим дітям України») і татар визначалося поза «цивілізацією»: вони, на його думку, «вважалися й були насправді ворогами сильними, підступними, неприборканими та шкідливими, що як поліп відроджувалися від самого свого знищення» [42, с. 5–6]. І хоч у своїх пізніших працях Скальковський включив запорожців до простору «цивілізації» як її «аванпост», окреслена ним модель протистояння «культури» та «дикості» тривалий час визначала напрямки дослідження українського степового порубіжжя. Також цікаві паралелі простежував Е. Циммерман, котрий зауважив, що Чикаго з гордістю «називає себе другою Одесою» і що в Новоросії, як і у США, знайшло притулок багато релігійних дисидентів. Для цього автора «Запорозька Січ, татарські поселення і турецькі фортеці» – речі того ж порядку, що для Тернера індіанці, котрі завинили «цивілізації» тим, що тримали благодатні землі у запустінні [50, с. 110–113]. Аналогів козацтва шукали й на інших континентах: «Це той самий тип прикордонного здобичника, що тепер у Маньчжурії та на берегах Амура зветься хунхузом. У подіях останньої китайської смуги і в діяльності хунхузів можна знайти багато паралелей для з'ясування деяких епізодів в історії прикордонного козацтва Речі Посполитої», – писав А. В. Стороженко [44, с. 16]. Але ці поодинокі ремарки не створили ґрунту для порівняльно-історичного дослідження східноєвропейського степового порубіжжя, таке дослідження, в силу відомих історичних обставин, стало можливим лише на початку 1990-х рр., коли відкриття раніше замкнених кордонів актуалізувало дослідження прикордонних етноконтактних зон.

І хоч сьогодні критика, що оголошувала ідеї Тернера застарілими, вже сама перебуває у вельми поважному віці, поняття фронтиру як позначення зони складного міжетнічного контакту й постання нових спільнот не втратило своєї притягальної сили [58, с. 41]. Воно міцно тримається в науковому обігу і використовується для позначення широкого кордонного простору, що відрізняється від кордонів-ліній, «фізична» ширина яких не має принципового значення. Цю дистинкцію, зокрема, проводить М. Ходарковскі, котрий визначає «frontier» як регіон, що є

окрайною заселеної і розвинутої території, політико-географічним ареалом, розташованим попереду інтегрованого до певної політичної системи терену, а під терміном «border» розуміє «чітко демаркований кордон між двома або кількома суверенними державами» [56, с. 179]. «Фронтир ризниться від кордону такими якостями, як гнучкість, змінюваність, і аморфною природою», – зауважив Б. Дж. Боук [54, с. 16]. Д. І. Олейников теж розмежовує поняття «border» і «frontier», розуміючи перший як лінію, котра відділяє одну країну від іншої, другий – як смугу, що з'єднує обидва боки кордону; фронтир сполучає дві частини порубіжжя в одне системне ціле й означає зону етнічного контакту [30, с. 320]. Д. М. Замятін уподібнює такий кордон «амальгамі», яка максимально «стягує» різноманітні віддалені одні від одних простори [13, с. 44]. Цей же дослідник виокремлює «цілий клас прикордонних просторів, або просторів-кордонів... – американський фронтир, Україна як країна-кордон..., цивілізаційні лімітрофи, країни – геополітичні буфери й т. ін.» [13, с. 43]. У цьому «класі» він вирізняє два типи – «європейський, західний і азійський, або центральноазійський». Азійський тип становить «велика бар'єрна територія, смуга між різними державами або напівдержавними утвореннями, політичний режим яких хоча й може бути оформленим де-юре відповідними політичними угодами, але де-факто складається зі сплетіння різнорідних, залишкових місцевих і регіональних владних структур. Буферність її поза сумнівом, але її специфіка полягає саме у своєрідній геополітичній невпорядкованості, зовнішній хаотичності; це спресоване, але достатньо аморфне, з точки зору європейського спостерігача, геополітичне через-смужжя» [13, с. 44, 48, 53].

Звісно, є всі підстави розрізняти кордони з чіткою демаркацією, правовою регламентацією життя порубіжного населення, розгалуженою військово-адміністративною мережею, що відносно рівномірно охоплює всю державну територію аж до її меж, від аморфних межових смуг, де зазначені характеристики відсутні. Однак сумнівно, щоб усі можливі типи кордонів можна було увібгати в такі хиткі поняття, як «європейський» та «азійський», оскільки вони утруднюють «континентальну» локацію не лише американського фронтіру, й степового порубіжжя Східної Європи. Втім, характеристики, яким Замятін адресував ці поняття, заслуговують пильнішої уваги. «Азійський кордон, – пише він, – геополітичне утворення, система, структура якої у більшості визначається природними географічними межами і перешкодами. Тип європейського, жорстко структурованого і, до певної міри, абстрагованого

від конкретної території кордону потребує вже деякого дистанціювання і в той же час прямого врахування фізико-географічних реалій, які просто прилаштовуються до вже усталеного в головних рисах геополітичного балансу. Азійський кордон живе природними географічними межами; умовний європейський кордон їх ураховує, або, якщо вони відсутні, вимушений швидко і чітко фіксувати цей факт» [13, с. 55].

Окреслений Д. Замятіним «європейський, жорстко структурований і абстрагований від конкретної території кордон» – це, передусім, зауважене П. Лімерік соціальне уявлення (fiction) про те, що «лінії на карті і підписи на акті законно ділять землю» [60, с. 56]. Хоча зазначене є дещо більшим, ніж тільки уявленням, оскільки воно пов'язане з дією певних суспільно-політичних інститутів, які забезпечують поділ землі як фізично, так і юридично. Цей тип кордону не був раз і назавжди усталеним, але перебував у тривалому плинні еволюції «від лінії фортець і гарнізонних укріплень до фіксованої лінії, котра відображає ідеологічну, фінансову і мовну однорідність території» [35, с. 209]. Така однорідність виникала в результаті складних трансформацій, пов'язаних з переходами від феодалної фрагментації до централізованої абсолютистської монархії і далі – до принципу збігу державного суверенітету з межами державної території, принципу, що був закріплений уніфікаторськими діями яacobінського Конвенту. Остаточному устаткуванню лінійних кордонів допомогла наукова картографія, що лише на початку XIX ст. напрацювала технологію точного територіального межування [35, с. 209]. Таким був кінцевий пункт еволюції лінійних кордонів.

Утім, у процесі становлення лінійних кордонів брали участь не лише революційна Франція, а й, за формулюванням В. Мак-Ніла, «консолідовані бюрократичні монархії», якими він назвав Австрійську, Російську та Османську імперії, котрі на зламі XVII–XVIII ст. об'єднали зусилля для розмежування та встановлення систематичного контролю над своїм міжкордонням [61, с. 126–128]. У той час не існувало точних геодезичних приладів, однак технології розмежування не були позбавлені винахідливості. Зокрема демаркація російсько-турецького кордону в межиріччі Орелі та Самари у червні 1714 р. здійснювалася за допомогою годинника, за яким комісари обох держав, рухаючись верхи на конях від однієї річки до іншої, знаходили між ними середину й таким чином прокладали кордон [36, арк. 173 зв.–174]. Як зауважив Брайан Боук, Росія розвивала ідею територіального суверенітету і непорушності політичних кордонів задовго перед тим, як більшість європей-

ських держав почали контролювати та патрулювати свої кордони. Крім того, імперія Романових делегітимізувала недержавну владу на прикордонні за два століття до того, як це стало домінуючим принципом міжнародного права, та запроваджувала більш суворий прикордонний режим на степовому порубіжжі, порівняно з тим, що був на кордоні Франції та Іспанії, який вважається першим модерним кордоном [54, с. 9]. Однак, попри потуги централізації та уніфікації, навіть в останні часи свого існування Російська імперія мала на своїй території численні фронтірні «залісини», що не охоплювалися систематичною дією центральної влади. Таким лишалося і українське степове порубіжжя аж до часу ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. і просування російсько-турецького кордону далеко в напрямку на південний захід та південний схід. Утім, інерція «порубіжного життя» у східноєвропейських степах залишалася, чинною ще упродовж тривалого часу.

Ентропія державної влади на прикордонні, за висновком Ю. М. Кобіщанова, простежується на прикладі будь-якої афро-азійської держави. Цей дослідник вважає типовою ситуацію, за якої наявна «різниця між центральними областями..., що складають їхнє стійке ядро, та периферійними областями, доволі слабо поєднаними з центром». Організація політичної влади та інтенсивність здійснення в них державних функцій різні: «Нерідко збір данини з периферійних областей і підтримка в них центральної влади здійснюється через полюддя, що в центральній, основній частині держави вже втратило своє значення. Так було в державі Шамбала (теперішній Танзанії)..., у деяких царствах Центрального Судану..., на півдні Єгипетського Судану..., в царській Росії (ясачні відносини на північних окраїнах)» [19, с. 7]. Тобто межа дії державної влади визначалася не конкретною лінією кордону, а ентропією державної влади, що поступово «згасала» мірою наближення до прикордоння. Ту ж ситуацію зазначає Д. Замятін щодо туркменсько-перського кордону ХІХ ст.: він «становив слабо оформлену смугу, на якій локальна і фрагментарна експансія туркменських племен з метою здобуття рабів урівноважувалася великими збройними силами перського уряду, здатними натомість гарантувати лише існуючий статус-кво і періодичну виплату деякими прикордонними туркменськими племенами податків. Серії взаємних грабунків і набігів фіксували умовні кордони цієї смуги, що перебували у стані коливання» [13, с. 53–54].

«Азійський кордон» позначає межу, на якій протягом тисячоліть співіснували представники різних господарсько-культурних систем –

передусім рільницької та кочівницької, виробляючи інколи дуже складні форми симбіозу та синкретизму. На «варварській» периферії, опромінюваній культурним світлом певної «цивілізації», виникали потестарні утворення, яким часто вдавалося встановлювати політичний контроль над самою «цивілізацією», хоча й ця остання інколи виявлялася спроможною змусити осісти або перетворити на своїх «федератів» частину кочовиків. Таку ситуацію важко уявити на американському фронтірі, як і на інших фронтах, що постали внаслідок експансіонізму Західної Європи. Проте на «азійському кордоні» неможливо було уявити іншу річ, котра одразу з'являлася на створюваних модерною Європою фронтах – товарно-грошові відносини, що охоплювали і землю, й людську працю одночасно і були орієнтовані на отримання капіталістичного прибутку. Тернерівський фронтір постає як наслідок експансії динамічного європейського світу, котрий трансформував статичний неєвропейський соціокультурний простір і спрямував його у русло незворотної соціальної динаміки. Л. С. Васильєв пояснив природу європейського динамізму та азійської статичності тим, що в основі першого лежала «структура, що спиралася на приватну власність, чого не було ніде у світі»; вона спричинила появу демократичних правових інститутів, громадянського суспільства, індивідуалізму. Азійська же статичність «була представлена багатьма варіантами, що відрізнялися в різних районах світу, але була принципово подібною в головному: їй не були знайомі ані панівна роль приватної власності, ані античне “громадянське суспільство”» [8, с. 17].

Взаємодія модерного європейського і традиційного неєвропейських первнів на різних континентах світу власне й становить ту особну специфічність, що може бути схоплена поняттям «фронтір», даним у характеристиках Тернера. Це поняття вже давно втратило визначений йому Тернером американський пункт приписки, було пущене у вільне плавання до різних берегів і з часом набуло нових тлумачень. За висновком А. Рібера, тернерівське розуміння фронтіру як межі між «дикістю» та «цивілізацією» або поступального руху в «порожні землі» під впливом антропології перетворилося на концепцію кордону як зони взаємодії, де гетерогенні суспільства входять у різноманітні культурні і торговельні «прикордонні обміни». Порівняльне вивчення фронтірів Африки, Австралії та Латинської Америки дало матеріал для розуміння їх як незайманої землі, сповненої величезними можливостями та ресурсами, яких бракувало в обжитих європейцями теренах [35, с. 214–216].

Визначення фронтиру Р. Білінгтоном як «географічного регіону.., де низька густина населення й зазвичай багаті та слабко розроблені природні ресурси забезпечують виняткову можливість для поліпшення соціального й економічного статусів дрібних власників» [14, с. 81], цілком стосується ситуації, створюваної європейцями поза Європою. «З культурної точки зору, – пише Рібер, – кордон бачився як взаємне проникнення двох раніше замкнених суспільств, одне з яких є корінним, друге – наступаючим» [35, с. 214–216]. З цього приводу маємо уточнити: у модерні часи наступаючим переважно було європейське, корінним – неєвропейське, причому цей наступ проявлявся у докорінному зрушенні традиційного стану неєвропейських суспільств завдяки включенню їх до створеної європейцями системи світового ринку. Однак на тих кордонах-просторах, де європейська присутність не була визначальною, будь-яка комбінація наступу–підкорення не спричиняла таких масштабних трансформацій і лишала всі сторони прикордоння – навіть якщо одна з них уповні підпорядковувала іншу і тим спричиняла зміну її господарсько-культурної системи (седентаризація перехід до осілості кочовиків або пасторалізація простору рільників) – у межах традиційного, докапіталістичного стану [48, с. 108–111].

Дистинкцію, тобто проведення відмітних рис, між тернерівським фронтиром та «азійським кордоном» можна поглиблювати далі, взявши за критерій розмежування понять приватну власність і ринкові відносини. У першому випадку вони мали найповніший вираз, будучи вповні поширеними на землю, природні ресурси і людську працю, в другому – цей вираз був мінімальний, оскільки земля і природні ресурси перебували в общинному користуванні, людська праця не завжди мала своїм результатом товарну продукцію та інколи сама була включена в різні системи позаекономічного примусу. Сибірський «фронтір», попри його відзначену Н. Замятіною позірну схожість з американським, у своїх видозмінах рухався у протилежний від нього бік – «азійського кордону». Передусім це видно на формах землеволодіння та землекористування. Якщо у США початкова займанщина з часом перетворювалася на приватну власність, а розподіл землі, що веде до формування громади, не мав принципового значення, то в Сибіру займанщина поставала разом з общинною регуляцією. «Завдяки масі вільної землі кожний, хто бажав, вибирав найзручніше, на його погляд, місце, орав і косив на власний розсуд, здебільшого не питаючи нікого і не порушуючи нічиїх прав, але нерідко застосовуючи насильство стосовно попереднього власника землі – інородця», – писав

А. А. Кауфман [18, с. 4]. На цій стадії громада себе наче не проявляє: займанець має необмежене право користування землею. Однак при цьому, хоч як би довго це користування тривало, він не є приватним власником, хоч займанщина багатьма своїми сторонами збігається з приватною власністю на землю. Але так триває доти, доки не виникає потреби регулювати земельні відносини між поселенцями; громада, що вже існує «в зародковій формі» на стадії вільної займанщини, «тому надає окремому общинникові необмежену свободу захоплення [землі], що не має потреби втручатися у справу розподілу землі між домогосподарствами» [18, с. 8]. Коли через природний приріст або завдяки припливу нових мігрантів населення збільшувалося і, тим самим, скорочувався простір для займанщини, громада проявляла себе більш виразно: обмежується право відчуження землі, ділянка, що довго лишалася як переліг, підлягала перерозподілу, общинник відбуває повинності та сплачує податки державі не інакше, як через громаду. Тож з часом вільне користування заступається розподілом землі у подушне користування, котре наприкінці ХІХ ст. домінувало в Західному Сибіру [18, с. 15–16]. При цьому Кауфман наголошував, що постанови громади з займанщини в Сибіру відбувалося «природно», без втручання держави, і цей же висновок він поширив на інші «окраїни» Російської імперії, зокрема Прикубання [18, с. 25, 82]. Зазначене, звісно, не може бути універсальним поясненням форм землеволодіння, що «виростають» із займанщини, адже в Північній Америці з неї розвинулася приватна власність і фермерське господарство, без жодних общинних опосередкувань. Очевидне пояснення різних напрямків еволюції займанщини полягає в тому, що громада завжди з'являється там, де на процеси, пов'язані з вільним захопленням землі, не мають визначального впливу механізми, які перетворюють землю на товар, а відтак – на приватну власність.

З цього випливає, що ототожнення усіх кордонів-просторів з тернерівським фронтиром спричиняє механічне перенесення характеристик однієї реальності на іншу, що пригнічує спроможність аналізувати зміст цієї останньої ціною створення ілюзії єдності європоцентричної картини світу. Отже, не кожний кордон-простір є фронтиром у тому вигляді, як його описав Тернер, і навпаки: фронтір є тим різновидом кордону-простору, у структурі якого домінує чинник приватної власності та орієнтованого на ринок господарства. Відтак Замятін мав усі підстави говорити про «цілий клас прикордонних просторів, або просторів-кордонів», відмінний від класу кордонів-ліній. Однак аме-

риканський фронтір та «азійський кордон» мають скласти два підкласи всередині класу кордонів-просторів, які виокремлюються за критерієм трансформаційного потенціалу, що ним володіє певна «цивілізація» стосовно «дикості».

Спробуймо тепер у контексті характеристик, якими означено поняття «фронти» та «азійський кордон», окреслити типологічну специфіку однієї з ділянок східноєвропейського кордону-простору – українського степового порубіжжя. Головними елементами у його структурі були запорозьке козацтво та кочові ногайці, котрі розташовувалися безпосередньо на вістрі степового кордону. З тернерівським фронтіром українське степове порубіжжя зближує наявність у структурі прикордоння суспільства, створеного представниками європейського світу, тобто запорозького козацтва, що трималося християнського віросповідання і мало досвід життя в європейському цивілізаційному просторі. Близьким до описаної Тернером ситуації було переймання українцями елементів матеріальної культури тубільного населення на початковому етапі адаптації до чужого середовища, займанщина й екстенсивні форми господарювання, легкість переселення у глибини «нічиєї землі», механізм якого приводився в дію подібним американському фронтіру униканням державної регламентації. Останнє, вочевидь, є універсалиєю будь-якого кордону-простору. Проте наявні й відмінності: на українському степовому порубіжжі простежується чітка дихотомія – Низ і Волость, або Запорожжя й Городова Україна (Гетьманщина); причому перше виступало місцем сезонного відходу і зоною табування (передусім – сімейного життя, рільництва, продажу землі та її межування, спадкових статусів, та ін.), друге – місцем сезонного повернення і відсутності табування всього зазначеного. Тож український Великий Кордон хоч і був еластичний, однак мав незмінні пункти прив'язки та сезонні повторювані цикли переміщення населення. Другою важливою відмінністю було те, що степове порубіжжя не охоплювалося товарно-грошовими відносинами капіталістичного типу і створило такий тип соціальності, котрий був нескінченно далеким від «протестантської етики та духу капіталізму», які буйно розквітли на американському ґрунті. По-третє, запорозьке козацтво не мало своїм життєвим завданням «цивілізувати з лица землі» тубільців-кочовиків; етнічні «чистки» належать до «епохи націоналізмів», донаціональна доба, за якої жили запорожці, мала інші пріоритети, хоч вони часом спричиняли не менш криваві наслідки.

Риси подібності з «азійським кордоном» ще більше віддаляють українське степове порубіжжя від американського фронтиру. Передусім йдеться про степ і про межу між землеробським і кочівницьким господарсько-культурними системами. Цього не було на Американському континенті, оскільки там взагалі не існувало кочовиків [48, с. 84], так само як і на балканському Військовому кордоні. Ця обставина вже сама по собі обумовлює специфіку ситуації, що мала вихідним пунктом дистанційну експлуатацію кочовиками землеробських суспільств, протидію останніх і, як наслідок, – тисячолітнє існування буферної зони між ними. Власне ж вона, ситуативно наповнювана вихідцями з обох боків, хоч і змінювала розміри і напрямки тяжіння, але не змінювала своєї суті. Докладне відстеження взаємодії номадних і седентарних суспільств дає змогу виявляти не лише торгівлю і війну, що переважно характеризували відносини європейців та тубільців на різних фронтах, а й масштабний соціокультурний трансфер та інституалізовану амбівалентність їхніх відносин.

Таким чином, українське степове порубіжжя мало ознаки як фронтиру, так і «азійського кордону», більше тяжіючи до характеристик останнього. Кордон на цьому степовому просторі виступав як межа, що фактично (і до початку XVIII ст. без жодного юридичного посвідчення) відділяла державні території на степовому порубіжжі і була кінцевим пунктом поширення впливів гінтерланду як з одного, так і з іншого боку, – за принципом ентропії. Цей кордон був результатом сукупності експансіоністських зусиль, що виявлялися по обидва його боки. Місце його зосередження фіксувало місце їхньої рівності, перебуваючи з XIII по XVIII ст. у стані трьох великих «припливів та відпливів», між якими відбувалися численні «сезонні коливання» [12, с. 32–33]. Коливання кордону визначало етнодемографічну ситуацію в регіоні: його відхід на північ спричиняв збільшення пасовищних площ, а водночас і кочового населення, зміщення на південь розширювало простір діяльності вихідців із землеробських кордонів України.

Упродовж XV–XVIII ст. коливання степового кордону було наслідком складної взаємодії Польсько-Литовської держави, Росії та підвасального Османам Кримського ханства. Росія і Річ Посполита перебували у стані боротьби за гегемонію на сході Європи, змагаючись також за вихід до Чорного моря. Кримське ханство, спираючись на військово-політичну могутність Османської імперії, дотримувалося стратегії вирівнювання сил Росії та Речі Посполитої, спрямовуючи

підвладних кочовиків на першу в разі послаблення другої, і навпаки [10, с. 235–242]. У такий спосіб Крим протидіяв спробам цих держав оволодіти причорноморським узбережжям і засобом землеробської колонізації інтегрувати причорноморський регіон до своєї території. У XVIII ст. відбувається останній «відплив» степового кордону з півночі на південь, унаслідок просування Росії до Чорного моря, що супроводжувалося послабленням Речі Посполитої та Кримського ханства.

В результаті складного комплексу відносин тюркського кочового й українського землеробського населення в Північному Причорномор'ї виникла буферна зона, над якою жодній із суміжних держав не вдалося встановити стабільний контроль, а відтак і певним кордоном розмежувати свої володіння. Прикордоння Кримського ханства можна розглянути як модифікацію описаного Д. М. Замятіним і Ю. М. Кобіщановим «азійського кордону», де ядром державної території виступив регіон з розвинутою землеробською культурою, периферію ж склали причорноморські степи, заселені кочовими ногайцями. За висновком Алана Фішера, у Кримському ханстві співіснували дві моделі територіальної організації влади. Розгалужена адміністративна система, що мала розвинуту фінансову й релігійно-правову організацію, охоплювала гірський Крим, передгір'я, що були серцевиною Кримського ханства; південне узбережжя півострова перебувало під контролем османської адміністрації. Проте зовсім інший, архаїчний характер влади існував на степових теренах. Державні функції тут виявлялися в несистематичному стягненні данини та організації кочовиків, спрямованій на використання їх у військово-грабіжницьких походах проти сусідніх країн [55, с. 25].

Для турецько-кримських володінь у Північному Причорномор'ї заселена ногайцями степова периферія виступила як велетенський буфер, що стримував військову експансію Росії та Речі Посполитої і перешкоджав просуванню провадженої ними землеробської колонізації. Участь ногайців у організованих кримцями набігах не лише послаблювала економічний потенціал північних сусідів (що забезпечувало кочову ойкумену від наступу землеробської колонізації), а й гарантувала регулярне надходження рабів-ясирів до кримських і турецьких центрів работоргівлі. Полювання за ясирами у XVI – XVII ст. перетворилося на специфічну господарську галузь, на якій ґрунтувався добробут Кримського ханства [55, с. 26–28]. Ногайці, кримські татари, грецькі, вірменські, єврейські купці, турецькі яничари, донські [39, с. 198–200] і, не виключено, запорозькі козаки були взаємопов'язаними елементами

однієї системи, що забезпечувала здобуття й продаж рабів-ясирів.

Політичний зв'язок між Туреччиною і Кримським ханством тривав на обох б'єльнях зацікавленні у тому, щоб перешкодити виходу Росії або Польщі до Причорномор'я. Османи надали підвасальному Кримському ханству значний обсяг самостійності, визнаючи Гіреїв за спадкоємців Чингізідів, а відтак і визнали легітимність їхнього панування Дешт-і-Кипчаком, з усім його кочовим населенням і успадкованим від Золотої Орди данництвом земель колишньої Русі. До кінця XVII ст. зберігалася дипломатична процедура, за якої кримський хан приймав посольства з Польщі та Росії, не допускаючи їх безпосередньо до Стамбула. Центрально-Східна Європа на той час не була пріоритетним напрямом зовнішньої політики Османської імперії, на відміну від середземноморського та центральноєвропейського регіонів. Надаючи великі владні прерогативи Кримському ханству, Порта все ж вважала увесь загал його володінь бар'єрною територією, амортизатором тиску ворожої експансії з північного напрямку [10, с. 235–242]. Подібні буферні простори існували у складі Османської імперії на інших ділянках кордону з європейським світом: Трансильванія і Волощина – на кордоні з Австрією, Молдова – з Польщею, Алжир – з іспанськими володіннями в Африці [2, с. 167].

Північні межі цього велетенського буфера постійно коливалися відповідно до спроможності землеробського населення порубіжжя організувати свою оборону й опанувати зайняті кочовиками угіддя. Унаслідок «литовської реконквісти» XV ст., кочівницька ойкумена була витіснена за межі лісостепу; Північно-Західне Причорномор'я, разом із пониззям Дніпра, потрапило під контроль Литовської держави. Проте наступний приплив степового кордону стався у 70-ті роки XV ст. внаслідок нової хвилі набігів кочовиків і активізації походів кримських ханів після встановлення османського суверенітету над Кримським ханством у 1475 р. Вже у 1473 р. Амвросій Контаріні писав, що «місто Київ розташоване на кордоні з Татарією», Черкаси становили крайній пункт прикордоння [33, с. 21, 24]. На прикордоння перетворилося Поділля, що, за спостереженням Блеза де Віженера (1573), становило «ніби відкритий перехідний міст для татар із Перекопу..., [котрі] цілком вільно дістаються цим шляхом на Волинь, у Червону Русь, до Литви і навіть до Польщі... Провінція ця спустошилася і збезлюдніла через постійні наскоки і вторгнення з боку татар не тільки перекопських, а й заволзьких (тобто ногайців. – В. Г.)» [9, с. 62–63]. Проте внаслідок цього

останнього припливу на північ не відбулося помітного збільшення кочівницької ойкумени, як за часів Золотої Орди. Адже у нових геополітичних умовах кочовикам протистояли не роздроблені давньоруські князівства, а централізовані Польсько-Литовська та Московська держави. Їх населення енергійно опановувало степ; попереду йшли уходиницькі ватаги, що пускалися на сезонні промисли й засновували свої «уходи» нижче дніпрових порогів, а згодом створювали козацькі військові структури з центром у Запорозькій Січі. Вони, перетворивши степове здобичництво і війну з тюркомовними сусідами на свою специфічну функцію, готували відсунення Кордону на південь і розширення смуги гінтерланду до степового простору.

Традиційні межі розселення мешканців степового порубіжжя визначалися тим, що запорожці тримали зимівники й угіддя для промислів поблизу степових річок, балок та луків, тоді як у степу пасли худобу татари Перекопської орди, а пізніше ногайці, задовольняючись мінімумом водних ресурсів. Найбільш щільно запорозькі зимівники вкривали степове правобережжя Дніпра, Великий Луг, середню течію Південного Бугу: «Их же, запорожцев ... по реке по Богу, и по Ингулу, и по иным речкам в лугах и заливах живут многое число», – писав царський представник О. Українцев у 1705 р. [21, с. 27]. Порівняно висока щільність запорозьких зимівників, промислових станів, городців перешкоджаланомадам здійснювати повний цикл кочування на правому березі Дніпра. Наприкінці XVI ст. Е. Лясота зауважив, що т. зв. «Татарія» починається на степовому лівобережжі Дніпра; хоча вона «в минулому сягала й на правий берег аж до Тясмина. Але відколи козаки почали захищатися, татари залишили правий берег» [26, с. 102]. Ця територія фактично належала запорожцям, хоча жодного юридичного визначення меж Запорозьких Вольностей не існувало. Маємо лише поодинокі повідомлення, на кшталт того, що р. Базавлук становила межу між козацькими й татарськими володіннями. Зокрема, у 1681 р. запорожці перевезли через неї російських послів В. Тяпкіна та М. Зотова з «татарського» берега «на свою сторону» [43, с. 646]. Можливо, що ця річка виступала як чіткий маркер кордону, з огляду на близькість турецьких фортець, розташованих у пониззі Дніпра. На степовому лівобережжі Дніпра фортеці й стаціонарні поселення були відсутні, тож не існувало й потреби в будь-якій демаркації.

Степове лівобережжя Дніпра меншою мірою контролювалося запорожцями. Узбережжя річок Орелі та Самари було звичайним місцем

зборів військ кримських ханів перед набігами на Росію [29, с. 334]. За всіма ознаками, тут мешкало змішане населення, етнічний склад якого постійно змінювався. Зокрема у 1680 р. поблизу річки Оріль зазначено перебування не лише «воровских казаков», але й кримських татар, ногайців та калмиків [43, с. 572]. Із XVI ст. неофіційним кордоном між Кримським ханством та Росією стає р. Сіверський Донець. Протягом кількох століть поспіль його лівий берег мав назву російської або ногайської сторони (завдяки перебуванню тут російських сторожових пікетів та епізодичному кочуванню ногайців), правобережжя звалося кримською стороною як фактичне володіння Кримського ханства. Втім, ще у XVI ст. в Подонців'ї згадуються козацькі ватаги, що формувалися за рахунок населення Право- і Лівобережної України, а також південно-західних районів Росії. На р. Самарі перебували поодинокі групи козаків, зокрема у 1583 р. тут згадано 200 козаків на чолі з окремим отаманом. Серед решти острівців освоєного українським населенням степу були Самарський і Святогірський монастирі, козацьке поселення Домаха, що виникло на початку XVII ст. біля гирла р. Кальміус на місці колишньої генуезької факторії Адомаха, а також рибальські стани на р. Берді й Міуському лимані, місця соледобувного промислу на Бердянській косі [31, с. 12–20]. Приплив землеробського населення до степового лівобережжя Дніпра дещо активізувався на зламі XVI–XVII ст., проте з послабленням Російської держави на початку XVII ст. кочівницька ойкумена на певний час повернула втрачене: у 1627 р. ногайці здобули Святогірський монастир; російські сторожові пости, роз'їзди яких з 70-х років XVI ст. охоплювали узбережжя Орелі, Самари, Торця, Бахмуту і Кальміусу, відтепер обмежилися смугою на відстані до 25 верст від міст Белгорода, Путивля і Рильська [35, с. 18].

Турецькі та кримські фортеці Азов, Перекоп, Очаків, Кизи-Кермен і Шахин-Кермен для осілого тюркомовного населення становили край «свого» світу. «Це – крайній рубіж кримських земель», – писав турецький мандрівник Евлія Челебі [51, с. 204]. Ці фортеці, будучи провідниками влади центру на периферії, контролювали лише довкружну територію, не поширюючи свій контроль на весь загал порубіжжя. Такими ж форпостами гінтерланду по інший бік були Запорозька Січ (до певної міри), Канів, Черкаси, Кодак та ін. А між ними, як писав турецький мандрівник, від Очакова до Азова і Каспійського моря простягався страшний степ Хейхат. Щось на зразок прокляття вимовлялося: «Ось я тебе залишу в очаківському степу, – там холодне пекло!» Там

«полюють за людьми ... уруси з країни місцевих козаків... І ніхто з подорожніх не гарантований від того, щоб його не схопили і перетворили на полоняника. Боже збав, це дуже небезпечна дорога!» Там завжди можна чути, як з півночі співають козацькі півні, тут постійно чекає небезпека від невірних-кяфірів, що в засідках підстерігають правовірних. Тільки дійшовши до Перекопу (Ор-Капи), турецький мандрівник заспокоюється з приводу своєї безпеки [51, с. 106, 111–112]. За свідченням Д'Асколі, мешканці Криму ховалися за перекопськими валами, подалі від степу, з його «черкаськими і ногайськими розбійниками» [11, с. 107]. Близькі до настрою турецького та італійського мандрівників свідчення царських послів В. Тяпкіна і М. Зотова: «[тут] рыбаков, а в терновниках и тальниках камышников и зверинных промыслеников, везде множество, и по степям крымские и нагайские татаровя для разбойные добычи ходят в тех людных местах безпрестанно лето и зиму, а в проезде посольским людем, те ... люди общие враги». Маючи в супроводі 600 рейтарів і козаків, а на додаток – ханського посланця «с товарищи», Тяпкін і Зотов не почувалися в безпеці «от воровских казаков, и крымских и ногайских татар и от калмыков», тож «без провожатых многих людей пройтить до Крыму отнюдь не возможно» [43, с. 572, 576].

Оті «людні місця», що про них писали В. Тяпкін і М. Зотов, становили зону здобичництва для вихідців з обох боків прикордоння. Фортеця Кизи-Кермен тому й звалася «Дівочою», що вона «постачала малоросіянок не лише кримських, але й до стамбульських гаремів»; навіть наприкінці XVIII ст. кримські мурзи з ностальгією згадували ті часи, хоч сама та фортеця була зруйнована у 1695 р. [20, с. 88]. У цій зоні здобичництва було вкрай складно займатися не лише рільництвом, а й кочовим скотарством. Здобичницькі рейди козаків перешкодили кочуванню за традиційним меридіональним типом: зима – південь, літо – північ. Причорноморські номади були змушені змінити періодичність свого господарського ритму, кочуючи взимку на півночі та влітку на півдні: «Наскільки наш Бористен незручний для перекопців улітку, настільки вигідний для них узимку, тому що ... з припиненням судноплавства вони з повною безпекою пасуть свої стада ... на островах серед лозових заростів на цій ріці», – писав М. Литвин [15, с. 50]. М. Броневський доповнив ці свідчення: «Татари ці дуже бояться наших низових козаків ... [а] також тих стрільців, котрі влітку й восени плавають по Бористену і чинять на них раптові і сильні напади. Однак ...

коли Бористен вкривається кригою, вони зазвичай залишаються [тут] на зимове кочів'я» [7, с. 338]. За повідомленням М. Бельського, козаки «завдають дуже часто великого лиха татарам і туркам..., а в полях (в степу. – В. Г.) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари по-боюються далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли (курсив мій. – В. Г.), також не пасуть вони худобу ніде і по тому [лівому] боці Дніпра на відстані лише десяти миль від берега» [32, с. 482]. На тому ж наголошував калга Шагин-Гірей, пропонуючи річпосполитським урядовцям у 1624 р. укласти союзний договір, з умовою, «тільки аби козаки не займали татарських стад, що татари хочуть на зиму вигнати за Дніпро – бо козаки «до добичі жадні»».

У цій зоні здобичництва, де майже втрачали чинність як землеробські, так і кочівницькі господарські системи, жодна з дотичних до неї держав не могла встановити прямий адміністративний контроль, так само як і окреслити у певному акті кордони території, що перебувала під її юрисдикцією. У 1542 р. здійснено спробу розмежування кордону Польсько-Литовської держави з Османською імперією, задля чого було створено спеціальну комісію. Втім, вона не змогла випрацювати рішень, прийнятних для обох сторін [59, с. 88]. Прокладання кордонів київським князем Семеном Олельковичем (правив у 1455–1471 рр.), що був підвладним польсько-литовського короля Казимира, вочевидь було одностороннім актом, не визнаним з османсько-кримського боку, однак для польсько-литовських урядовців він упродовж тривалого часу розглядався як орієнтир «справедливого» розмежування і використовувався як прецедент. Цей кордон тягнувся від р. Мурахви, йшов униз по Дністру до його гирла, далі – морем до Дніпровського лиману і вгору Дніпром до Самари, потім уздовж цієї річки проходив до Сіверського Дінця й Тихої Сосни [16, с. 59]. Домовленість щодо демаркації кордонів Речі Посполитої була відносно успішно втілена в 1633 р. [59, с. 88]. Втім, реально контролювана обома державами територія обмежувалася лише прикордонними фортецями з найближчими до них округами. Населення прикордоння жило своїм іманентним життям, що слабко піддавалося державній регламентації.

В. І. Мільчев мав певні підстави зауважити: «Кордони у причорноморських степах... радше були умовною межею, яка, за історичною традицією, пролягала свідомістю запорожців чи то ногайців, а не сторінками міжнародно-правових актів... Сама ідея фіксованого кордону, з такими його елементами, як прикордонні знаки, застави та паспорти,

яка вже мала сталу практику у західно- та центральноєвропейських монархіях, видавалася населенню запорозько-татарського Степу неприродною, збоченою та навіть богохульною» [21, с. 7]. Хоча не можна вважати, що козаки та їхні тюркомовні сусіди зовсім не мали між собою хоча б приблизних меж, установлених на основі усної конвенції і законсервованих у традиції. Аби ці межі глибше «пролягали свідомістю», у донських козаків існував звичай сікти малечу різками на межі; межові суперечки між станицями вирішували діди [37, с. 238], котрі, вочевидь, добре пам'ятали цей набутий змалечку досвід. Поняття межі, за якою починається чуже володіння, було знайоме й кочовикам, котрі вважали злочином кочувати по маршруту іншого аулу [48, с. 130–131]. Запорозці, як виявилось під час розмежування російських і турецьких володінь у 1705 р., пам'ятали про демаркацію кордонів, здійснену в часи великого князя литовського Вітовта: «преславной памяти от *короля* Витулта туркам граница есть назначена землею по Бог, по старый Ачаков, а водою въехавши конем в море потоль даже копытом земли не достанет, потоль разграничено» [21, с. 54]. Щорічні розподіли угідь між запорозькими куренями (що є прямим свідченням розподільчої функції громади) також наче передбачали існування певних меж. Окреслити їх можна із застосуванням принципу, який в сучасній географії формулюється як «безмежне районування». Воно передбачає виокремлення лише центрів, а не меж районів; вплив центрів поступово слабне мірою збільшення відстані від виокремленого центру, врешті-решт губиться у «мертвій зоні» міжрайоння [14, с. 65]. Застосування «безмежного районування», вочевидь, сприяє кращому розумінню тих самопливних процесів поділу землі між прикордонними спільнотами, котрі лишалися непомітними для держав, що оголошували свій суверенітет над певною ділянкою прикордоння і застосовували відповідні власній будові механізми розмежування цієї території як «своїї».

Трансформація кордону-простору в лінійний кордон становила основний зміст процесів, що почалися на українському степовому порубіжжі наприкінці XVII і тривали впродовж майже всього XVIII століття. Результат дії цих процесів полягав спершу у поглинанні Російською та Османською імперіями своїх прикордонних просторів шляхом посилення представництва центральних органів влади на степовій периферії, а згодом – повному витісненні Росією свого турецького суперника з цього регіону з майже одночасною ліквідацією наявних у ньому автономних політичних утворень – Війська Запорозького та Кримського

ханства. Поняття «фронтир» і «лінійний кордон» увиразнюють плин цих процесів і є цілком придатними для аналізу. Однак потрібні застереження щодо поняття «фронтир», яке не є вповні тотожним поняттю кордон-простір, оскільки має стосуватися зон взаємодії європейських та неєвропейських первнів. Поняття «азійський кордон» краще схоплює специфіку ситуації на тих прикордонних смугах, в яких вироблені модерною Європою інститути, пов'язані з приватною власністю та ринковою економікою, не були представлені або не мали визначального впливу. Українське степове порубіжжя слід включити до класу тих кордонів-просторів, де дія цих останніх не була визначальною.

Джерела та література:

1. Американский и сибирский фронтир. Американские исследования в Сибири. – Вып. 2. – Томск, 1997.
2. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714) / В. А. Артамонов. – М., 1990.
3. *Баррет Т. М.* Линии неопределенности: Северокавказский «фронтир» России / Т. М. Баррет. // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. – Самара: Изд-во Самарского ун-та, 2000. – С. 182–197.
4. *Брехуненко В. А.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. А. Брехуненко. – К., 2011.
5. *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко. – Київ–Запоріжжя: Тандем-У, 1998.
6. *Брехуненко В. А.* Типологія Степового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. А. Брехуненко. // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 6. – К., 2006. – С. 453–486.
7. *Броневский М.* Описание Крыма (Tartariae Descriptio) / М. Броневский. // ЗООИД. – Т. VI. – Одесса, 1867. – С. 333–367.
8. *Васильев Л. С.* История Востока: В 2 т. / Л. С. Васильев. – Т. 1. – М.: Высш. шк., 1993.
9. *Віженер Б, де.* Уривки з нотаток / Б. де Віженер. // Хроніка 2000: Укр. культурологічний альманах. – 1995. – Вип. 2–3. – С. 58–74.
10. *Греков И. Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV – XVI вв. / И. Б. Греков. – М.: Изд-во во ст. лит-ры, 1963.

11. *Д'Асколи Э. Д.* Описание Черного моря и Татари / Э. Д. Д'Асколи. // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 89–180.
12. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССXXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28–44.
13. *Замятин Д. Н.* Русские в Центральной Азии во второй половине XIX века: стратегии репрезентации и интерпретации историко-географических образов границ / Д. Н. Замятин. // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – М.: Наука, 2002. – № 1. – С. 43–63.
14. *Замятина Н. Ю.* Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина. // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75–88.
15. Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – К., 1890. – С. 1–58.
16. Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого / И. М. Капанин. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 8. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. – С. 57–115.
17. *Каппелер А.* Южный и Восточный фронт России (XVI и XVIII веках) / А. Каппелер. // Ab imperio. – 2003. – № 1.
18. *Кауфман А. А.* Община. Переселение. Статистика: Сб. статей / А. А. Кауфман. – М.: Изд. Г. А. Лемана и Б. Д. Плетнева, 1915.
19. *Кобищанов Ю. М.* Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций / Ю. М. Кобищанов. – М.: РОССПЕН, 1995.
20. *Кондараки В. Х.* В память столетия Крыма / В. Х. Кондараки. – М.: Тип. Чичагина, 1883.
21. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упор. В. Мільчев. – Запоріжжя: Вид-во ВАТ «Мотор Січ», 2004. – 80 с.
22. *Кравченко В.* Харьков // Харьков: столица Пограничья / В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010.
23. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси / П. А. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 19.
24. Леп'явко С. А. Аналоги українського козацтва у західному світі / С. А. Леп'явко // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 102–115.
25. *Леп'явко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва / С. Леп'явко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – 64 с.
26. *Лясота Е.* Щоденник / Е. Лясота. // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110.

27. Михайлов В. О необходимости пирата: краткое введение в пиратологию / В. Михайлов. // Новое лит. обозрение. – М., 2008. – № 94. – С. 85–94.
28. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008.
29. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. / А. А. Новосельский. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
30. Олейников Д. И. Теория контактных зон и диалога культур применительно к продвижению России на Северный Кавказ в 1810–1860-е гг. / Д. И. Олейников. // *Actio nova*. – М.: Глобус, 2000. – С. 315–337.
31. Пірко В. О. Заселення та господарське освоєння Степової України XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний вид. дім, 2004.
32. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. // *Покровський М. Н.* Избр. произв. – Кн. 1. – М.: Мысль, 1966.
33. Путешествие Амвросия Контарини ... к персидскому государю Узун-Гассану, совершенное в 1473 году // Б-ка иностр. писателей о России. – Т. 1. – СПб.: Тип. III отд. Собств. ЕИВ канцелярии, 1836. – С. 1–130.
34. Ремнев А. Вдвинуть Россию в Сибирь. Империя и русская колонизация второй половины XIX – начала XX века / А. Ремнев. // Новая имперская история постсоветского пространства / Под ред. И. Герасимова и др. – Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. – С. 223–242.
35. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход / А. Рибер. // Там само. – С. 199–222.
36. Российский государственный архив Военно-морского флота. – Ф. 233. – Оп. 1. – Д. 74.
37. Рыблова М. А. Донское братство. Казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века / М. А. Рыблова. – Волгоград: Изд-во Волг. гос. ун-та, 2006.
38. Саїд Едвард В. Орієнталізм / Едвард В. Саїд; Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Вид.-во Соломії Павличко «Основи», 2001.
39. Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.) / Д. В. Сень. – Ростов-на-Дону: Изд-во Южн. федеральн. ун-та, 2009. – 280 с.
40. Сибирь в составе Российской империи / Под. ред. А. Миллера и др. – М.: Новое лит. обозрение, 2007.

41. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Ч. I: География, этнография и народоисчисление. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850.
42. *Скальковский А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Ч. I. – Одесса, 1836.
43. Список со статейного списка ... Василия Тяпкина и Никиты Зотова // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1850. – С. 568–658.
44. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки / А. В. Стороженко. – К.: Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1904.
45. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І. С. Стороженко. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ: вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.
46. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ: Вид. дім «Андрій», 2007. – 418 с.
47. *Тёрнер Ф. Дж.* Фронтир в американской истории / Ф. Дж. Тёрнер; Пер. с англ. А. И. Петренко. – М.: Весь мир, 2009.
48. *Хазанов А. М.* Кочевники и внешний мир. – Изд. 3-е, доп. / А. М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.
49. *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. / А. Л. Хорошкевич. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.
50. *Циммерман Э.* Вотчинный закон в Америке и наши степи / Э. Циммерман. // Отечественные записки, журнал литературный, политический и ученый. – Т. ССXXXIV. – СПб.: Тип. А. А. Краевского, 1877. – С. 109–124.
51. *Челеби Эвлия.* Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Эвлия Челеби. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1961.
52. *Шиян Р. І.* «Фронтир зовнішній» і «фронтир внутрішній» концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками / Р. І. Шиян. // Наукові праці і ст. фак-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2012. – Вип. XXXII. – С. 96–105.
53. *Barrett T. M.* The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier: A dissertation... Ph. D. / T. M. Barrett. – Washington, 1997. – 444 p.
54. *Boeck B. J.* Cossacks Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great / B. J. Boeck. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 255 p.
55. *Fisher A.* The Crimean Tatars / A. Fisher. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978.

56. *Khodarkovsky M.* Frontier and non-christian identities in early modern Russia / M. Khodarkovsky // *Мappa Mundi: 36. праць на пошану Ярослава Дашкевича.* – Львів–Київ–Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1996. – P. 178–198.

57. *Khodarkovsky M.* Russia's steppe frontier. The making of the Colonial Empire, 1500 – 1800 / M. Khodarkovsky. – Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2002. – 291 p.

58. *Klein Kerwin Lee.* Frontiers of Historical Imaginations. Narration the European Conquest of Native America / Kerwin Lee Klein. – Berkely; Los Angeles; London: University of California Press, 1999.

59. *Kołodziejczyk Dariusz.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents / Dariusz Kołodziejczyk. – Leiden–Boston: Koninklijke Brill NV, 2011.

60. *Limerick Patricia Nelson.* The Legacy of Conquest. The unbroken past of the American West / Patricia Nelson Limerick. – New York – London: W. W. Norton and company, 1988.

61. *McNiel William H.* Europe's steppe Frontier. 1500–1800 / William H. McNiel. – Chicago–London: The University of Chicago Press, 1964.

62. *Turner F. J.* The Significance of the Frontier in American History / F. J. Turner. // Report of the American Historical Association. – 1893. – P. 199–227.

63. *Veinstein Gilles.* L'occupation ottomane d'Očakov et le probleme de la frontiere lituano-tatare 1538–1544 / Gilles Veinstein. // *Passé Turco-Tatar present sovietique. Etudes offertes a Alexandre Bennigsen* / Ed. by Ch. Lemerrier-Quelquejaj, G. Veinstein, S. E. Wimbusch. – Louvain–Paris, 1986. – P. 123–155.

Владислав Грибовський (*Київ, Україна*). **Поняття «фронтир» і «азійський кордон» як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст.**

У статті розглядаються поняття, що позначають кордон-простір як протилежність лінійному кордону; з'ясовується спроможність цих понять фіксувати явища, характерні для українського степового порубіжжя.

Ключові слова: фронтир, «азійський кордон», лінійний кордон, українське степове порубіжжя.

Владислав Грибовський (*Київ, Україна*). **Поняття «фронтир» и «азіатская граница» как инструменты исследования украинского степного порубежья XVI–XVIII вв.**

В статье рассматриваются понятия, обозначающие границу-пространство как противоположность линейной границе; выясняется способность этих понятий фиксировать явления, характерные для украинского степного порубежья.

Ключевые слова: фронтир, «азиатская граница», линейная граница, украинское степное порубежье.

Vladislav Gribows'ki (*Kyiv, Ukraine*). **Concepts «frontir» and «Asiatic border» as instruments of research for Ukrainian steppe borderland in 16–18th cent.**

Concepts, designating border-space as opposition to the linear border, are examined in the article; ability of these concepts to fix the phenomena, characteristic for Ukrainian steppe borderland turns out.

Key words: frontier, «Asiatic border», linear border, Ukrainian steppe borderland.

Олександр КРИВОШИЙ
(Запоріжжя – Київ, Україна)

УДК: 930.2: [355(477.64)-055.2 “14/17”] Яворницький

Тилова повсякденність жінок козацького Запорозжя у науковому доробку академіка Д. І. Яворницького. Межі присутності

Сучасний стан розвитку української історичної науки поряд із виробленням нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення історичних процесів потребує комплексного переосмислення історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору і звільнення від хибних інтерпретацій та стереотипів.

Не буде відкриттям твердження, що особливістю обраної нами для розгляду проблематики є те, що поняття «малодослідженості» щодо неї визначає не стільки збереженість відповідної джерельної бази, скільки відсутність у більшості модерних українських істориків бачення цієї проблеми як такої. Ідентифікація чоловіка з воїном-козаком [1] та стійка міфологема про «безшлюбність» запорозького козацтва спричинили майже тотальну маскулінізацію козакознавчих студій [2]. Українські дослідники другої половини ХІХ–ХХ ст. практично виштовхнули тилову повсякденність [3] жінок козацької доби за межі суспільного, а отже, й за межі історичного.

Завданням статті є дослідження проблеми тилової повсякденності ординарних жінок козацького Запорозжя, її постановки й розв’язання у науковому доробку академіка Дмитра Івановича Яворницького та впливу його бачення цієї проблематики на дальший розвиток української історіографії.

Вищевикладене свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов’язаної зі способом вирішення істориком Дмитром Яворницьким проблеми неприсутності/присутності тилової повсякденності ординарних жінок у культурному просторі [4] козацького Запорозжя, має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що ця тема містить

низку дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

У межах аналізу виокремлено дві базові проблеми: методологічну і концептуальну. Методологічна полягає в неусталеності понятійно-категоріального апарату та тих утрудненнях, з якими пов'язано надто пряме перенесення пояснювальних схем предметних методологій, запропонованих різними пам'ятеорієнтованими секторами суміжних з історією дисциплін [5, с. 162]. Концептуальна пов'язана зі спробою сепарувати зміни парадигмальних підходів щодо ідентифікації та осмислення істориком Дмитром Яворницьким історичних подій і явищ, які відбулись в українських землях у XVI – XVIII ст., виявити відповідну зміну акцентів щодо минулого (колективна пам'ять духовної еліти (до складу якої входив історик), яка репрезентувала горішній поверх українського культуротворення [6, с. 107] кінця XIX – початку 1940-х рр. і довготермінова колективна пам'ять ординарних людей) в умовах трансформацій українського суспільства 1880–2011 рр.

За великим рахунком, у текстах Дмитра Яворницького будемо шукати авторське бачення «картини світу» (побутової свідомості, форм соціальної реакції, стереотипів поведінки та мислення) «маленьких людей», які населяли Запорозжя, а також сценарії інтелектуальних впливів його стилю мислення [7] в цьому напрямку («бачення») на розвиток української історіографії 1891–2011 рр. Основою нашого подальшого аналізу стане науково-творчий доробок історика, етнографа і фольклориста Д. І. Яворницького. Відтак, матимемо перед собою домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для цієї особистості й у світлі якої повинна постати непринадність/принадність становища жінки, що проживала в межах козацького Запорозжя, побаченого крізь призму чоловічих (яворницьківських) уявлень про «блага». Шукаючи «відображення»/відсутність «відображень» тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя у творчому доробку Д. І. Яворницького, будемо збирати, «критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення» [8, с. 10] про буденні структури життя людей тієї епохи, їхній своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок у реаліях, що супроводжували війни й локальні збройні конфлікти – розквартируваннях військ, військових заготівлях, військово-санітарній діяльності, забезпеченні повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів (індивідів), так і цілих військових формувань і т. ін.

Аналіз розпочнемо з того, що у II пол. XIX ст. у с. Котівці на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.) від С. Сатани Д. Яворницький записав переказ «Могила Настина» (в інших варіантах «Могила Насті») [9, с. 252] У цьому переказі зафіксовано інформацію про «амазонство» [10] – воєнну повсякденність [11] відважної жінки-войовниці [12] на ймення Настя. Ця Настя носила шаблю, шаровари, шапку і «держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка» [9, с. 204]. Архетип жінки-войовниці, в даному випадку, включає в себе досить поширену в українських землях традицію перевдягання жінок в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. – візуальна репрезентація «маскулітності», з набуттям традиційних зовнішніх ознак воїна. Інформацію про подібні до описаного випадки подають як усні, так і письмові литовсько-польсько-руські джерела ранньомодерної доби [13, с. 25–28].

У II пол. XIX ст. у с. Богодарі Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізька обл.) від І. Хотюна Дмитро Іванович Яворницький записав переказ «Як запорожець провідував жінку» [9, с. 244]. У цьому переказі розповідається про тилову повсякденність козацької спільноти, головними дійовими особами якої були не лише козаки-запорожці, а й жінки, що проживали поблизу в зимівниках, хуторах, селах і городках. Оповідач (селянин І. Хотюн), ретранслюючи інформацію про типологізовані практики тилової повсякденності козаків-запорожців, доносить до слухача (записувача) – Д. Яворницького – свідчення про категорію одружених запорожців, які мали дружин і дітей, що мешкали неподалік від Січі; до них запорожець міг навідатись під час свят чи після повернення з походу. В цьому контексті варто взяти до уваги свідчення сучасника, шляхтича Свентослава Ожельського, відомого у Великопольщі своєю розважністю та політкоректністю. Не пізніше 1578 р., він створив латиномовний рукопис авторських хронік «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» [14, с. 15–16]. Описуючи життєустрій «війська Низового», - він зазначив, що козаки «*гніздяться з дружинами і дітьми на островах* (курсив мій. – О. К.), котрими Дніпро <Бористен> буяє. Назва їх Низовці або Низові, походить з того, що сидять на нижньому Дніпрі <Бористен> (низ слов'янською значить діл)» [14, с. 18].

Переказів з подібними до заявлених сюжетами у фольклорній традиції Степової України, за спостереженнями автора, збереглося до-

статньо багато, що свідчить про заучування жителями цих місцевостей типізацій буденних практик, покликаних до життя тяглістю воєнних традицій [13, с. 23–27]. Стає очевидним, що в колективній пам'яті ординарних людей – мешканців колишнього Запорожжя сценарії воєнної активності жінок та їхня тилова повсякденність постають як типізовані елементи повсякденного життя войовничої степової спільноти, а не як об'єкти зневаги чи висміювання жіночої ініціативи [15].

Проте Д. І. Яворницький закодовану в легендах, переказах та історичних піснях інформацію про широку присутність в культурному просторі [4] Запорожжя жіночої складової, а отже, й сценаріїв воєнної повсякденності [16] жінок відрефлексував поверхово. Більше того, історик підтримав розроблену Аполлоном Скальковським [17, с. 60, 74, 151, 210, 211], у відповідності з існуючими на середину ХІХ ст. тенденціями часу і місця [18], концепцію, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна.

Посилаючись на «регулу» – «неписаний статут Запорозького товариства», А. Скальковський авторитетно стверджував, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли. Право сидіти зимівниками також могло мати тільки товариство зі своїми служителями або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько ж «міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, *але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло*» [17, с. 74]. І це при тому, що колективна пам'ять українців середини ХІХ ст. продовжувала зберігати значну кількість сюжетів про військову активність пересічних жінок та низку героїчних жіночих образів [19].

На сторінках своєї найбільш значущої для української історіографії праці «Історія запорізьких козаків» Д. І. Яворницький писав про повну відсутність жінок на Січі і майже повну в межах Запорозьких Вольностей. Зі слів російського інженера Семена Мишецького, німецького вченого-мандрівника Христофора Манштейна та одеського історика-козакознавця Аполлона Скальковського, історик стверджував, що звичаю парубкування дотримувалися так суворо, що з усіх кримінальних справ січових козаків, які дійшли до нашого часу, є лише одна, що розкриває гріх козака супроти сьомої заповіді [20, с. 181].

Отже, з одного боку, перед нами численні твердження сучасників

про присутність у культурному просторі запорозького Низу жіночої складової; незаперечним є й той факт, що в колективній пам'яті ординарних людей, мешканців Степової України, збереглося чимало сюжетів про воєнну повсякденність жінок козацького Запорозжя та героїчних жіночих образів [21]. А з другого – підтримані Д. І. Яворницьким твердження низки українських дослідників про зверхне, зневажливе ставлення козаків до жінок. А також висунута і обґрунтована самим істориком концепція про своєрідний козацький аскетизм – так зване «жононесприйняття» та описаний Яворницьким, як існуючий, звичай парубкування.

Стає очевидним, що прагнення Д. І. Яворницького відобразити якомога повнішу картину з життя і побуту запорозького козацтва певною мірою зумовило його інтерес і до проблеми стосунків козацтва з жінками [22, с. 114]. Взввши до уваги твердження О. Журби про те, що Д. І. Яворницький своєю «гіпертрофованою увагою до козацької проблематики практично “закрив” дослідження з історії інших тем, викликав хвилю аматорського популяризаторства професіоналів, прищепив легковажне ставлення до теоретичних проблем науки» [23, с. 223], спробуємо, в контексті порушеної нами проблематики, виділити практично «закриті» академіком Д. І. Яворницьким напрямки історії жінок України XVI–XVIII ст.

Поза увагою українських гуманітаріїв і досі залишаються такі напрямки історії жінок козацького Запорозжя [24], як:

1) традиції жінок-войовниць Степової України та їх тяглість в епоху постання Запорозької Січі (амазонки і «амазонство» XVI–XVIII ст.);

2) фронтова повсякденність жінок козацького Запорозжя [25];

3) тилова повсякденність жінок козацького Запорозжя [26];

4) тилова і фронтова повсякденності мешканців Запорозжя (чоловіків і жінок), не належних до козацького стану (селян, лоцманів, рибалок, чабанів, пастухів, мисливців).

Розглядаючи науково-творчу спадщину Дмитра Івановича Яворницького в контексті історичної фемінології [27], слід мати на увазі той факт, що історик торкався цієї тематики поверхово, в контексті розгляду сюжетів з історії повсякденності та воєнного мистецтва запорозького козацтва. У своїх висновках він спирався не на наративи істориків, літераторів, мандрівників та дипломатів XVI–XVIII ст., не на масиви усних історичних джерел (українська національна історіографічна

традиція), а на запропоновані російською історіографією XIX – початку XX ст. схеми «єдинокорської» історії. Відповідно до цих схем мало розглядатись і становище жінки в українському (козацькому) суспільстві. Нав'язаний українському соціуму тип світосприйняття витіснив з поля уваги та змусив до «мовчання» (на «офіційному» рівні) суто національний контент історичної пам'яті. Колективна пам'ять українців про сильних, самостійних жінок, які мали «голос» і «домову владу», була підмінена зміфологізованою «офіційною» пам'яттю про безправну, безвольну, по-рабськи залежну від власного чоловіка та імператора-самодержця жінку. На такому тлі, у відповідності з існуючими на кінець XIX – початок XX ст. тенденціями часу і місця, сформувався стиль мислення переважної більшості представників духовної еліти України. Дмитро Іванович Яворницький не став винятком.

Розгляд науково-творчої спадщини академіка Д. І. Яворницького з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових епоха–автор–текст–контекст, дає змогу сформувати уявлення про нові горизонти присутності/неприсутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя та простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів українських істориків другої половини XIX – початку XXI ст. на досвід участі ординарних жінок ранньомодерної України у забезпеченні повсякденних потреб життєдіяльності запорозького козацтва.

Джерела та література:

1. У межах цієї світоглядної моделі чоловік – воїн-козак мав розглядатись як основна точка відліку та мірило всіх культурних норм і цінностей. Див. *Кривоший О.* Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву / *О. Кривоший.* // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Зб. наук. праць / За заг. ред. канд. іст. наук полковника Карпова В. В. – К., 2011. – С. 70–78.

2. У вітчизняній історіографічній традиції було, здається, зроблено все можливе, аби воєнна повсякденність жінок України XVI–XVIII ст. як складова частина повсякденних практик українського соціуму була схована в тінь національної історії. Див.: *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.* – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / *В. Смолій, В. Степанков.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; *Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відп. ред. С. Р. Лях.* – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр,

2006 – 672с.: іл., карти.

3. Під **тиловою повсякденністю** (де *повсякденність* розглядається автором, як звичайний та звичний хід життя, найпершою реальністю, на ґрунті якої виникають усі інші складові людської життєдіяльності (див.: *Петрусенко В.* Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Вид. Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 121–122) автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти – розквартирування військ, реквізиції, військові заготівлі, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін. До **фронтової повсякденності** автор відносить самі війни (де *війна* розглядається автором як соціально-політичне явище, що являє собою крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та ін. протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами воєнного насильства), а також реалії, що їх супроводжують.

4. Культурний простір, у рамках класичної філософії та культурно-антропологічної парадигми, автор розуміє як відображену у свідомості певної групи людей «картину світу», характерну для даного соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті. Див.: Соціокультурна антропология: история, теория и методология: Энциклопедический словарь. – М.: Культура; Киров: Акад. Проект: Константа, 2012. – С. 135; *Берк П.* Антропология итальянского Возрождения / П. Берк. // «Одиссей». Образ другого в культуре. – М., 1994. – С. 272–283.

5. *Киридон А.* «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів / А. Киридон. // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 160–170.

6. *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

7. Під **стилем мислення** автор розуміє особливості способу поєднання змістових та структурних елементів мислення у певній галузі знання в певну історичну епоху. Система мислення формується на основі фундаментальних понять (категорійного складу) та принципів їх організації у певну систему. Див.: *Петрусенко В.* Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 158.

8. *Дюби Жорж.* Европа в средние века. / Жорж Дюби; [Пер. с. фр. В. Колесникова]. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – 396 с.

9. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці /

Упор., авт. прим. В. А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 262 с.

10. **Амазонство** автор розглядає як наслідування традицій (звичаїв, обрядів, норм поведінки, поглядів і уподобань) жінок-войовниць. Традиції амазонства утворилися в ході історичного розвитку суспільства й передаються (успадкоковуються) від покоління до покоління. Завдяки наслідуванню цих традицій здійснюються культурні зв'язки між етносами і поколіннями людей. Див. *Зотов В. М., Клімачова А. В., Таран В. О.* Українська та зарубіжна культура: Словник культурологічних термінів: Навч. посіб. / В. М. Зотов, А. В. Клімачова, В. О. Таран. – К., 2010. – С. 226; *Бобахо В. А., Левикова С. И.* Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов / В. А. Бобахо, С. И. Левикова. – М., 2000. – С. 382; *Кривоший О.* Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. / О. П. Кривоший. // Київська старовина. – 2012. – № 4 (406). – С. 65–66).

11. Мова йде про воєнну повсякденність (комплекс повсякденно-побутових реалій людей, в даному контексті жінок, в яких провідну – нормуючу і формуючу – роль відігравав «військовий чинник») дружин, доньок, сестер, коханих, коханок, приятельок та полонянок козаків-запорожців. У цьому контексті варто зазначити, що **жіноча повсякденність** (Frauenalltag (нім.)) розуміється автором як звичайний та звичний хід життя, найпершою реальністю, на ґрунті якої виникають всі інші складові жіночої життєдіяльності, «малий життєвий світ» пересічної жінки, де вона живе і взаємодіє з іншими. Йдеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальну адаптацію, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості індивідуума чи окремої соціальної групи тощо. Див.: *Петрусенко В.* Тлумачний словник основних філософських термінів. С. 121–122; *Колесник І. І.* «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник. // Укр. істор. журн. – 2012. – № 3. – С. 184; *Пушкарева Н.* «История повседневности» как направление исторических исследований / Н. Пушкарева. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskijh_issledovanij_2010-03-16.htm; *Белова А. В.* Источники по изучению женской и мужской повседневности: содержательные и дискурсивные отличия / А. В. Белова // Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: Мат-лы Пятой междунар. научн. конф. Российской ассоциации исследователей женской истории и Ин-та этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Тверь, 4–7 окт. 2012 г. – Москва: ИЭАРАН, 2012. – Т. 1. – С. 45–48; *Diekwisch H.* Einleitung / H. Diekwisch. // Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte / hrsg. von Berliner

Geshchswerks tatt. Red.: H. Diekwisch et al. – Munster, 1994. – S. 9–11; *Davin A. Frauen und Alltagsgeschichte* / A. Davin. // – S. 39.

12. Зважаючи на те, що в сучасній літературі немає чіткої дефініції терміна *жінка-войовниця*, спробуємо дати таке визначення цього поняття: 1) *Жінка-войовниця, жінка-воїн* - архетипічний образ войовничої жінки, яка має сильний характер і займається переважно «чоловічою» справою – війною (хоча інколи й політикою, торгівлею та ремеслом); 2) озброєна захисниця рідної землі; жінка-боєць, жінка-солдат. Антиподом *жінки-войовниці* є інший штамп – безпомічна діва в біді і сльозах.

13. *Кривошиий О. П.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя: Воєнно-історичний аспект / О. Кривошиий. // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28.

14. *Вирський Д.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Д. Вирський. – К., 2005. – 96 с.

15. У ранньосередньовічній Європі та Польщі «сильних жінок» наділяли ярликом «*virago*» – себто мегера. Це поняття було дуже поширене в Італії в період Ренесансу і означало тип жінки-амазонки. Воно трактувалось як означення прекрасної дами, рівної чоловікові, і мало позитивний характер сприйняття. В Англії природа «*virago*» була предметом жвавих і досить популярних дискусій. В їх результаті значення поняття «мегера» з позитивного набуло різко негативного змісту – відштовхуюче вульгарна, дуже агресивна жінка. Див.: *Кривошиий О. П.* Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя...

16. Під *воєнною повсякденністю* автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну роль відігравав «військовий фактор». До воєнної повсякденності автор відносить *фронткову повсякденність* – самі війни та збройні локальні конфлікти, а також *тилову повсякденність* – реалії, що їх супроводжували. – розквартирування військ, ревізиції, військові заготівлі, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін.

17. *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

18. На середину XIX ст. українська й російська історії розглядалися як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. (Див.: *Когут Зенон.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 188). У відповідності до цієї схеми розглядалось і становище жінки в українському соціумі. Інтерес до нього зводився до козацького аскетизму та виголошеної

П. О. Кулішем тези: «Не ступай, бабо, ногою у січовий Кіш, лучче в домовину». (Цит. за: *Куліш П. О.* Твори / П. О. Куліш. – Т. II. – К.: Дніпро, 1989. – С. 417). Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя. В цьому контексті варто мати на увазі той факт, що головною особливістю розвитку суспільних наук на українських землях, які входили до складу обох імперій в кінці XIX ст., була наявність цінностей *подвійної, а то й потрібної лояльності*. Див.: *Богданина О.* До питання про національну ідентифікацію істориків України другої половини XIX – початку XX ст. / О. Богданина. // *Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод.* – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 9.

19. *Кривоший О. П.* Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / О. П. Кривоший. // *Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріз. регіону.* – 1997. – Вип. 5. – С. 18–24; *Його ж.* Жінка в культурному просторі Запорожжя: Межі присутності / О. Кривоший. // *Історія в шк.* – 2011. – № 9. – С. 16–22.

20. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький; Пер. з рос. І. І. Сварника; Упор. іл. О. М. Апанович; Худ. В. М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

21. *Кривоший О.* Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший. // *Київська старовина.* – 2012. – № 4 (406). – С. 56–69; *Його ж:* «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший. // *Київська старовина.* – 2012. – № 1 (403). – С. 16–34.

22. *Кривоший О. П.* Д. І. Яворницький про українське жіноцтво / О. П. Кривоший. // *Тези доповідей на Міжнар. наук. практ. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду «Регіональне і загальне в історії».* – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С. 114–115.

23. *Журба О. І.* Історіографічна доля Д. І. Яворницького / О. І. Журба. // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України.* – Дніпропетровськ, 2008. – С. 220–223.

24. Термін «Історія жінок козацького Запорожжя» використовується нами для характеристики напрямку історичного знання, об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті та творенні національно-культурного простору.

25. Запорожжя, Запороги розглядається автором як історико-геогра-

фічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. При такому підході до вивчення історії Запорозжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців.

26. У цьому контексті слід мати на увазі той факт, що йдеться про тилова повсякденність дружин, доньок, сестер, коханих, коханок, приятельок та полонянок козаків-запорозжців. Якщо погодитись із тим, що Запорозжя було місцем проживання не лише козацтва, а й селянства, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та сезонних здобувачів, то стає очевидним, що на узбіччі історіографічного процесу залишається тилова (як, до речі, і фронтова) повсякденність жінок як «осілого» – селянського, лоцманського, так і кочового – чабанського, рибальського й мисливського Запорозжя.

27. Термін «історична фемінологія» використовується для характеристики напряму історичного знання, предметом дослідження якого виступають жінки в історії, їхні функціональні ролі та місце в суспільному житті. Термін «історична фемінологія» функціонує нарівні з такими поняттями, як «історія жінок» або «жіноча історія». Див.: *Буряк Л. І.* Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини ХІХ ст. / Л. І. Буряк. // *Укр. істор. журн.* – 2009. – № 1. – С. 208.

Олександр Кривоший (*Запоріжжя–Київ, Україна*). Тилова повсякденність жінок козацького Запорозжя у науковому доробку академіка Д. І. Яворницького. Межі присутності

У статті досліджено феміноорієнтований науковий доробок видатного історика, академіка Дмитра Івановича Яворницького, зокрема твори, в яких порушується проблема впливу військового чинника на побут і повсякденне життя жінок України ХVІ–ХVІІІ ст. Розглянуто питання теоретичного усвідомлення істориком такого аспекту феномена воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя, як тилова повсякденність. Проаналізовано розуміння Д. І. Яворницьким проблеми неприсутності/присутності жіночої складової в культурному просторі козацького Запорозжя.

Ключові слова: історіографія, Запорозжя, тилова повсякденність жінок, науковий доробок історика Д. Яворницького, запорозьке козацтво, жінка-войовниця.

Александр Кривошей (*Запорозжье–Київ, Україна*). Тыловая повседневность женщин казацкого Запорозжья в научном наследии академика Д. И. Яворницкого. Границы присутствия

В статье исследовано феминориентированное научное наследие вы-

дающегося украинского историка, академика Дмитрия Яворницкого, в частности произведения, в которых затрагивается проблема влияния военного фактора на повседневную жизнь женщин Украины XVI–XVIII вв. Рассмотрены вопросы теоретического осознания историком такого аспекта феномена военной повседневности женщин казацкого Запорожья, как тыловая повседневность. Проанализировано понимание Д. И. Яворницким проблемы неприятия/присутствия женской составляющей в культурном пространстве казацкого Запорожья.

Ключевые слова: историография, Запорожье, тыловая повседневность женщин, научное наследие Д. Яворницкого, запорожское казачество, женщина-воительница.

Olexander P. Krivoshyi (*Zaporizhzhia–Kyiv, Ukraine*). **The home front life of women in the epoch of Zaporizhzhia Cossacks, described in the scientific works of the Ukrainian historian D.I. Yavornitsky**

This article studies the female-oriented scientific heritage of the outstanding Ukrainian historian Dmytro Yavornitsky, the member of the Academy of Science, and the works which address the problem of the influence of war on women's everyday life in Ukraine in XVI–XVIII centuries. The article also reveals the historian's theoretical understanding of such aspect of the phenomenon of women's everyday life in Zaporizhzhia Cossacks epoch as home front life. The author analyzed the problem of existence/inexistence of female component in the cultural environment of Zaporizhzhia Cossacks epoch and its understanding by D. I. Yavornitsky.

Keywords: historiography, Zaporizhzhia, home front life of women, scientific heritage of D. Yavornitsky, Zaporizhzhia Cossacks, woman-warrior.

Сергій СВІТЛЕНКО
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК 94 (477.63) «11 – 18»

Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації

Вивчення історіографічної традиції та сучасних наукових досліджень дає можливість констатувати, що проблема урбогенезису Дніпропетровська, на жаль, ще далека від розв'язання. Проте немає сумніву в необхідності її подальшого вивчення, адже справа полягає не тільки в необхідності встановлення науково неупередженої історії генезису одного з найпотужніших мегаполісів сучасної України, а й у використанні цієї проблематики для ширшого усвідомлення минулого південної України в домодерні періоди.

Причини такого загального стану історіографічної розробки проблеми урбогенезису міста Дніпропетровська слід шукати у двох основних площинах. По-перше, в недостатній збереженості першоджерельної бази, неповноті та фрагментарності її залишків, що ускладнює підведення чіткої й переконливої основи під історіографічні інновації, а по-друге, в ідеолого-політичній складовій, яка впродовж тривалого часу визначала і до сьогодні великою мірою визначає сутність підходів до інтерпретації цієї проблеми.

Тим часом можна стверджувати, що в останнє десятиліття в науковому середовищі посилюється розуміння необхідності науково обгрунтованого перегляду старих інтерпретацій зазначеної проблеми і створення сучасної концепції урбогенезису міста Дніпропетровська. Новим імпульсом для обговорення цієї проблеми послужило науково-популярне видання «Дніпропетровськ: віхи історії» під редакцією професора А. Г. Болебруха (2001) [5], яке не залишилося не поміченим науковою громадськістю.

У тому ж 2001 р. професор Г. К. Швидько згадала про кілька версій дати заснування нашого міста у статті «Пошуки істини (до почат-

кової історії м. Дніпропетровська)», зокрема назвала ретроспективно такі знакові історичні дати, як 1787 р. – закладення Катериною II першого каменя в основу Спасо-Преображенського собору, 1784 р. – указ Катерини II про будівництво міста на правому березі Дніпра, 1750 р. – перша документальна згадка про слободу Половиця, 1650 р. – перша документальна згадка про козацьке містечко Новий Кодак, 1635 р. – спорудження фортеці Старий Кодак [28, с. 109].

Гострою реакцією на книгу «Дніпропетровськ: віхи історії», особливо в контексті проблеми урбогенезису Дніпропетровська, стала рецензія доктора історичних наук В. А. Брехуненка. Автор піддав критиці «святкування так званого 225-річчя міста Дніпропетровська», яке підтримувало радянську традицію «прив'язувати» початки нашого міста до 1776 р. [1, с. 413–414]. Натомість рецензент очікував на сторінках книги на інший генеральний висновок: «Від закладення фортеці Кодак (1635) слід вести відлік історії нинішнього Дніпропетровська» [1, с. 417].

Важливою віхою на шляху до сучасного осягнення процесу урбогенезису нашого міста стало видання колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська» за науковою редакцією професора А. Г. Болєбруха в 2006 р. Для даної теми особливий дослідницький інтерес становить другий розділ книги «Заснування та становлення Катеринослава як губернського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.)» [8, с. 77–128], написаний науковцем М. Е. Кавуном, до речі, автором першої і єдиної на сьогодні кандидатської дисертації про походження та ранню історію міста Катеринослава, захищеної в 2003 р.

Аналізуючи історіографічний аспект генезису нашого міста, М. Е. Кавун показав плюралістичність «останнього етапу історичного осягнення проблеми генезису Катеринослава – Дніпропетровська» від кінця 1980-х до початку 2000-х рр. У центрі уваги історика були такі варіанти урбогенезису міста, як «кодацька візія» Ю. А. Мицика, що має вихідною датою 1635 р. (заснування Старого Кодака); новокодацька версія, що пов'язує Новий Кодак з Катеринославом, представлена у працях Д. І. Яворницького, А. В. Бойка та В. Я. Яценка; половицька версія, яка визначає територіальну спадкоємність Половиці і Катеринослава, репрезентована у працях істориків Г. К. Швидько, В. Степаненка, письменника В. Заремби. Ще одну версію запропоновано В. В. Бінкевичем та В. Ф. Камеко: на їхній погляд, заснування Дніпропетровська слід пов'язати зі згадкою про місто Самарь у 1576 р.

М. Е. Кавун точно підмітив новітню історіографічну тенденцію, вираженням якої стали «численні звернення до “докатеринославських” пластів в історії осілого життя на теренах Надпоріжжя». При цьому дослідник констатував наявність «виразної ідеалізації та декларативної абсолютизації урбанізаційного досвіду домодерних пластів» і переважуючу декларативність досліджень «генетичних зв'язків між різними урбаністичними об'єктами» [8, с. 80–81].

Уперше в історіографії М. Е. Кавун зробив спробу накреслити періодизацію урбанізації на території Дніпровського Надпоріжжя, викремивши три фази цього процесу. При цьому він відмітив давньоруську добу XI–XIII ст. – т. зв. Ігреське місто, польсько-литовську і козацьку добу XVI – середини XVIII ст. – Самарь, Старий і Новий Кодаки та період останньої чверті XVIII ст. – Катеринослав Кільченський та Катеринослав Дніпровський. Усі ці фази різнилися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження владних органів з ознаками економічного життя і нарешті як поліфункціональних центрів з адміністрацією, економікою та культурою [8, с. 83–84].

Свідченням подальшої динаміки історіографічного процесу стало проведення «круглого столу» «Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід» 24 вересня 2008 р. у Дніпропетровську під егідою ГО «Інститут суспільних досліджень» за участю істориків Дніпропетровська, Києва та Харкова і обговорення цієї ж проблематики на VI Дніпропетровській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка відбулася на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара 23 квітня 2010 р. й відбулася у матеріалах збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» за той же рік [4; 21].

Зазначені наукові зібрання вкотре показали, що однією з найзаплутаніших сюжетних ліній цієї проблеми є питання про початки міста Дніпропетровська, яке є складовою загальної проблеми його урбогенезису. Проте сучасна історіографічна традиція не може поскаржитися на брак різних поглядів, на домінування якогось одного підходу в цьому питанні.

Як бачимо, впродовж останнього десятиліття проблема урбогенезису Дніпропетровська неодноразово ставала предметом наукового обговорення вчених, породжувала й дискусії, хоча істину й досі не

знайдено. За цих обставин на рівні місцевого самоврядування офіційною датою заснування міста залишається 1776 р. (дата рапорту азовського губернатора В. О. Черткова про виготовлення проекту та виділення коштів для будівництва губернського міста Катеринослава на річці Кільчень) [19, с. 151], що в 1976 р. трактувалося тодішнім компартійним керівництвом як достатній привід для відзначення 200-річного ювілею Дніпропетровська. При цьому в радянську добу нікого не турбувало, що протягом тривалого часу у суспільній свідомості катеринославців, а згодом дніпропетровців закарбувалася інша дата – 9 (22) травня 1787 р., коли російська імператриця Катерина II та її гість австрійський імператор Йосиф II заклали два символічні камені у фундамент Спасо-Преображенського собору, чим, як офіційно вважалося впродовж десятиліть, і поклали початок новому місту. Цілком не випадково саме 1887 р. досить широко відзначили 100-річний ювілей Катеринослава. Однак ще через 89 років потово раптово з'ясувалося, що є інша, більш вірогідна дата початку урбогенезису міста.

Подібна трансформація в датуванні початку урбогенезису Дніпропетровська утверджувалася адміністративно-біюрократичним шляхом і, звичайно ж, за тих історичних обставин навіть не ставила на меті встановити наукову істину. З одного боку, знаходження нової дати (1776 р.) слугувало суто утилітарним потребам моменту – провести 200-річний ювілей і «вибити» під нього чималі фонди в інтересах обласного центру (і заради справедливості слід зазначити, що цієї мети було досягнуто), а з-другого, ця дата вирізнялася ідеологічною й політичною коректністю, оскільки руйнувала бачення історичної проблеми заснування Дніпропетровська як міста, започаткованого класово ворожим царським режимом. Цілковита штучність дати не бралася до уваги. Проте сьогодні, коли незалежна Україна вступила у третє десятиліття своєї історії, не може не дивувати, чому ця історична міфологема має таку живучість попри всякий здоровий глузд і нові наукові дані, які дають змогу по-сучасному поглянути на початковий етап урбогенезису Дніпропетровська.

Залюднення нашого краю мало місце ще в найдавніші часи. У контексті урбогенезису вчені звертають увагу на рештки великого поселення слов'ян IX–XIII ст. на піщаних пагорбах Ігреньського півострова при впадінні Самари до Дніпра. Професор І. Ф. Ковальова вважає: «Якщо це й не був літописний Пересічень, Ігреньське поселення заслуговує на назву міста» [5, с. 14]. Проте зв'язок цього населеного пункту

з наступними етапами урбогенезису Дніпропетровська не простежується. Отже, ця урбогенетична лінія не набула розвитку.

Натомість сучасні археологічні розкопки, які з 2001 р. ведуться під керівництвом відомого археолога, професора І. Ф. Ковальнової науково-дослідною лабораторією археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара на Нижньому Присамар'ї, дають серйозні підстави докорінно переглянути питання початків урбогенезису Дніпропетровська. У цьому контексті величезний інтерес становлять історичні топоніми старовинного запорозького міста Самарь та посаду Богородицької фортеці, які нині адміністративно належать до селища Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська [3, с. 49]. Археологічні розкопки Самарі та Богородицької фортеці дали дійсно унікальні й численні знахідки, які тільки в 2001–2007 рр. були введені до наукового обігу в кількості 2200 одиниць [28, с. 3].

Знахідки срібних монет Володимира Ольгердовича XIV ст. і татарських монет XIV–XV ст., зроблені у 1955–1965 рр. В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко на цій території, дають можливість вести мову про цивілізаційну древність цього району, де, напевно, в зазначений період виник спочатку перевіз, а згодом з'явилося і козацьке містечко. На думку старшого наукового співробітника В. М. Шалобудова, «монети з пониззя Самари показують, що перевіз у районі Попового мису активно діяв у межах XII – початку XV ст., а знайдені тут шість монет Київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) свідчать про торговельні стосунки з Київським князівством». І. Ф. Ковальова зазначила, що козацьке містечко Самарь, яке «виникає не пізніше XIV ст.», «підтверджує безперервність і тяглість урбаністичного процесу в регіоні». Заслугує на увагу думка відомого археолога про те, що «Самарь – Богородицька фортеця напряму пов'язані з виникненням Катеринослава Кільченського, обрання місця для будівництва котрого визначаються саме з факту їх існування» [2, с. 27–28; 12, с. 73, 76; 24, с. 83; 26, с. 100].

Древність козацького містечка Самарь (або Стара Самарь) чітко закарбована в історіографічній традиції. Ще Феодосій Макаревський підкреслював значення «старовинного запорозького міста *Самара*», де був знаменитий російський «*Богородицький ретраншемент* з пороховим і селітряним заводами, з величезними магазинами, з цілими кварталами і рядами промислових і торгових будинків і крамниць» [18, с. 408]. Згодом Д. І. Яворницький на основі документальної згадки у

грамоті польського короля Стефана Баторія (1576 р.) визначав старовинне місто або містечко Стару Самарь як важливий козацький центр. Видатний дослідник запорозької минувшини зазначав, що в Самарі «церква існувала з дуже давніх пір, як здається, ще в XVI столітті». За його ж даними, у Старій Самарі було облаштовано Новобогородицьку фортецю як базу для відсічі татарській загрозі. Щоправда, Д. І. Яворницький пов'язував розташування містечка Стара Самарь з містом Новомосковськ [29, с. 86, 161, 263, 264, 266, 283, 286].

Найдавніше документальне свідчення наявності пізньосередньовічного міського козацького осередку на Присамар'ї, яким була грамота польського короля Стефана Баторія 1576 р., підтверджена універсалом українського гетьмана Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р., узгоджується з археологічними пам'ятками, відкритими дніпропетровськими археологами. Знайдені в ході розкопок артефакти підтвердили існування міського життя в м. Самарь за нумізматичними матеріалами та торговельними пломбами. Найбільш рання монета польсько-литовського походження датована 1509 р., а найпоширеніші монети – від 1622 р. (6 од.), 1623 р. (8 од.), 1624 р. (3 од.).

Усього ж за вісім років досліджень, починаючи з 2001 р., дніпропетровськими археологами знайдено і введено до наукового обігу понад 500 монет східного, західноєвропейського та російського походження, датованих XIV–XVIII ст. Не менш науково цінними є знахідки торговельних пломб. Найбільш рання з них датована 1524 р. і має ініціали й титулатуру польського короля Сигізмунда I. «Окремі знахідки XVI ст., насамперед, західноєвропейська товарна пломба з датою 1524 р., – вважає В. М. Шалобудов, – дозволили стверджувати існування на цьому місці досить великого населеного пункту». У розпорядженні дослідників є також торговельні пломби, датовані 1525 та 1624 рр. Суттєвими знахідками на території м. Самарь були матриці восьми українських печаток кінця XVI–XVII ст., в тому числі двох адміністративних, що свідчить про «важливість населеного пункту та фортеці у військовому, торговельному й політичному відношенні». На думку І. Ф. Ковальнової, зображення на одній із знайдених адміністративних печаток м. Самарь дає можливість стверджувати, що місто мало систему валів із частоколом та двома баштами при брамі [20, с. 5–6; 12, с. 76; 2, 20, 21, 22; 24, 83; 25, с. 87; 26, с. 100; 11, с. 131].

На основі інформації про містечко Самарь у грамоті Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. і археологічних знахідок дніпропетровських

археологів сучасні краєзнавці, дослідники історії Дніпровського Надпоріжжя В. Ф. Камеко і В. В. Бінкевич припустили, що «на початку XVI ст. фортеця Самарь вже існувала в межах сучасного Самарського району м. Дніпропетровська» [7, с. 104].

У ході археологічних розкопок на території Богородицької (Новобогородицької) фортеці внутрішньою площею близько 180 000 кв. м було відкрито вал з боку річки довжиною понад 450 м, висотою від 6 до 7 м, шириною від 20 до 25 м, житлові та господарські споруди, господарські ями, будівлю виробничого призначення, знайдено вироби із кераміки, скла та металу, нумізматичні матеріали, торговельні пломби, аптекарські ваги, а також відкрито лазарет, аптеку, церковний цвинтар, шинок тощо. З 2007 р. успішно досліджується розкоп V фортеці під умовною назвою «Митниця», загальна площа якого 2010 р. вже досягла 610 кв. м. У результаті знайдено новий житлово-господарський комплекс [3, с. 50, 52, 53, 55, 57; 9, с. 61; 10, с. 63, 68; 14, с. 70, 75; 15, 112, 115; 23, с. 130; 13, с. 6].

Отже, під час археологічних розшуків археологам ДНУ вдалося встановити, що в Нижньому Присамар'ї спочатку функціонувало «старовинне містечко» Самарь з добре вираженим культурним шаром XVI–XVII ст. Цей міський населений пункт пізнього Середньовіччя – початків ранньомодерного періоду мав українське козацьке походження і був розташований частково на території Богородицької фортеці, а більшою частиною на місцевості, яка належала посаду останньої (нині сел. Шевченко в межах Дніпропетровська). Принагідно зазначу, що фортеця була побудована російським князем В. В. Голіциним в 1688 р., який в цьому питанні прийняв поради гетьмана Івана Мазепи напередодні другого Кримського походу [24, с. 83; 29, с. 302].

Для усвідомлення процесу урбогенезису м. Дніпропетровська особливе значення мають згадки козацьких літописів ранньомодерного періоду, які писалися по свіжих слідах подій і містили достовірні дані. Так, у Літопису Самовидця під 1688 р. зазначено: «А військо московское, не йдучи под городки, але прийшовши до ріки Самари, *город уробили над рікою Самарою* (виділ. – авт.) и там при вшеляких запасах людом московским осадили военим немалим кономим и пішим...» [17, с. 147–148]. Цей факт знайшов підтвердження в козацькому Літописі гадяцького полковника Г. Граб'янки, на сторінках якого читаємо: «Року 1688. Росіяни та козаки збудували *місто Самару* – (виділ. – авт.)» [16, с. 944].

Наступні свідчення Літопису Г. Граб'янки показують, що Самара являла собою не якесь заштатне містечко, а важливе в той період ранньомодерне місто. На користь цього є літописний запис від 1689 р., який сповіщав про Другий кримський похід В. В. Голіцина та гетьмана І. Мазепи, що разом з кількома боярами, зокрема В. Д. Долгоруким, О. С. Шеїним та ін., «всіма основними силами і обозом» добралися до Самари. У квітні того ж року спільна російсько-українська армія розташувалася в зазначеному місті, добре відпочила, привела до ладу обоз і до св. Трійці підійшла під Перекоп [16, с. 944].

Наведене свідчення Г. Граб'янки підтверджує й Літопис Самовидця, який уточнює дату перебування російсько-українського війська на чолі з В. В. Голіциним і гетьманом І. Мазепою в Самарі – період великого посту перед Великоднем [17, с. 148]. Тут доречно нагадати, що загальна кількість російсько-українського війська налічувала 150 тис. чол. Ця об'єднана армія змогла взяти в Новобогородицькій фортеці на два місяці припасів і 24 квітня 1689 р. попрямувала до Перекопу [6, с. 356].

Не менш важливим літописним доповненням є й те, що після невдалого Другого кримського походу спільне російсько-українське військо повернулося до Самари: «И прийшовши до Самари города, тяжшіе москва армати позоставляла, а військо по городах розпущено, и гетман до Батурина прийшов зараз по святом Петрі...» [17, с. 149]. На думку дослідника В. М. Заруби, влітку 1689 р. спільна російсько-українська армія залишила в Новобогородицькій фортеці всі запаси, зокрема порох, гармати, вози, кулі, ядра, продукти. Це був важливий базовий резерв для майбутньої боротьби з турецько-татарською агресією [6, с. 356]. Все наведене свідчить про те, що місту Самарі надавалася особлива роль населеного пункту транзитного і стратегічного характеру.

Важливість Самари як військового російсько-українського форпосту в регіоні Південної України підтверджується й записом Літопису Г. Граб'янки про те, що з 1690 р. «у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками попеременно». Кожний козацький полк сторожував у місті чверть року [16, с. 944]. Зазначене свідчення Літопису Граб'янки цілком узгоджується з записом Літопису Самовидця про те, що в 1690 р. в місті функціонувала козацька залага, «а московское військо з воеводами зоставало». Водночас цей останній літопис засвідчує, що в тому ж році нове місто спіткала біда: «В Самарі, новом

містечку, барзо мор великий, же усе вимерло и воєвода зараз навесні, от котрого и по інших містах появился мор» [17, с. 151–152].

Незважаючи на людські втрати, важлива роль міста Самари зберігалася і в наступні роки. Не випадково, як свідчить Літопис Самовидця, в 1692 р. Петро Іваненко (Петрик), який повстав проти гетьмана І. Мазепи, разом з ордами Кримського хана прийшов під «Самар город» і спалив його посад [17, с. 153]. У 1697 р. гетьман І. Мазепа, «скупивши усі полки, ишол на Україну на Коломак, и там свокупившися з боярином Долгоруким, ишли на Самар и ку Дніпру, ку Кодакові» [17, с. 159].

Відтак, якщо за точку відліку брати достовірні літописні свідчення, то можна стверджувати, що з **1688 р. в межах території сучасного Дніпропетровська на базі старовинного пізньосередньовічного – ранньомодерного козацького містечка Самарь було побудовано ранньомодерне місто Самара**. Це дає змогу з певністю вести мову про те, що сучасний Дніпропетровськ має історичний вік не менш як 324 роки. Наприкінці XVII ст. місто Самара являла собою важливий населений пункт стратегічного характеру. Тому включення його в концепцію урбогенезису міста Дніпропетровська уявляється науково необхідним з погляду як на численні археологічні артефакти, так і непоодинокі літописні свідчення.

У XVII ст. цікаві урбогенетичні процеси відбувалися в нашому краї й на правому березі Дніпра. Відбиттям впливу західнохристиянського світу на цих теренах стало заснування в 1635 р. польської фортеці Кодак, що, за даними професора Ю. А. Мицика, одразу ж була нанесена на європейські карти і позначалася як місто у XVII–XVIII ст. [19, с. 132–133]. Таке розуміння польського Кодака-фортеці має давню історіографічну традицію. Ще Феодосій Макаревський ствердно писав про перетворення у XVIII ст. фортеці Кодак на місто Старий Кодак [18, с. 179, 180]. Сучасний дослідник О. А. Репан цілком точно визначив причини виникнення Старого Кодака «як важливого воєнно-стратегічного пункту, мілітарної опори планованої польської колонізації регіону» [22, с. 244].

Історична роль Кодака-фортеці добре усвідомлювалася поляками і українським військом Б. Хмельницького на початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Не випадково боротьба за цей центр стратегічного значення тривала до 1 жовтня 1648 р. Закінчилася вона на користь українського війська [19, с. 172–174]. Вельми цікаво, що значення Кодака було зафіксовано у Березневих

статтях 1654 р., в тексті яких цей населений пункт визначається як місто [19, с. 142].

Однак попри все це, чи можна вважати польську фортецю-місто Кодак таким населеним пунктом, який поклав початок урбогенезису Дніпропетровська? Розглядаючи це питання, треба враховувати, що територіально ця фортеця-місто (сьогодні це село Старі Кодаки) не входить до адміністративно-територіальних меж сучасного Дніпропетровська. Здавалося б, на цьому питанні вичерпано. Проте справа не тільки в цьому. Головне, напевно, полягає в тому, що свого часу Кодак-фортеця, який перетворився на Старий Кодак, мав усе ж таки певний зв'язок як і з Новим Кодаком, так і з пізнішим Катеринославом.

На наш погляд, було б неправильним удавати, що цей населений пункт не відіграв жодної ролі в урбогенезисі Дніпропетровська. Якщо уважно переглянути, наприклад, Літопис Самовидця, там неодноразово під 1648 р. та 1697 р. згадується фортеця *Кодак* [17, с. 46, 54, 159]. Такі згадки свідчать, що в середині – другій половині XVII ст. це був помітний центр-фортеця на теренах Дніпровського Надпоріжжя, який міг хоча б опосередковано впливати на процес урбогенезису нашого міста.

У цьому контексті слід ретельно вивчити контакти між Старим і Новим Кодаками як *різними*, але *близькими містами* за місцем розташування та своїм стратегічним значенням. І хоча певний час, особливо у XVII ст., використовувалася загальна назва – «Кодак», два населених пункти розвивалися окремо. Щоправда, в літературі є згадки навіть про те, що в 1650 р. частина мешканців Старого Кодака переселилася до містечка Новий Кодак [22, 25]. Скоріше за все контакти між двома населеними пунктами були активнішими у XVII ст., а з часом дедалі більше затухали. У XVIII ст. Старий Кодак опинився на узбіччі тодішніх комунікативних шляхів і занепадав, свідченням чого стали ліквідація й закриття в січні 1777 р. Старо-кодацького духовного правління [18, с. 134, 138].

Цікавішим з погляду урбогенезису Дніпропетровська є друге місто-фортеця – Новий Кодак. За даними Дмитра Яворницького, містечко Новий Кодак мало церкву вже в 1645 р. [29, с. 275]. На думку Феодосія Макаревського, який спирався на матеріали місцевих архівів, «новий Кайдак – містечко вельми древнє в Запорозжжі», яке з парафіяльною церквою існувало вже в 1650 р. Ф. Макаревський сповіщав про важливу роль Нового Кодака вже у першій половині XVIII ст. [18, с. 133].

Сучасні дослідники В. Ф. Камеко і В. В. Бінкевич розробили періодизацію розвитку Нового Кодака, яке визначається ними спочатку як «торгове укріплене містечко біля Кам'янської (козацької) переправи через р. Дніпро (1645–1711 рр.)», згодом як «фортеця, центр Кодацької паланки Війська Запорозького (1734–1775 рр.)», яка згодом трансформується у «містечко за часів будівництва та розвитку губернського міста Катеринослава (1780–1791 рр.)» та «містечко Новий Кодак за часів будівництва та розвитку Брянського металургійного заводу (1885–1913 рр.)» [7, с. 32].

За даними Ф. Макаревського, близько 1750 р. цей населений пункт у всіх паперах іменувався вже «*містом* паланочним». У ньому розміщувалася військова паланка з паланочним полковником, військовою канцелярією, осавулом, соборною церквою зі священниками, кількість яких наприкінці 60-х років – у першій половині 70-х років XVIII ст. постійно зростала (від 4-х до 7-ми). Це свідчило про збільшення міського населення [18, с. 134, 137]. У Новому Кодаку було побудовано адміністративні будинки церкви; існували громадські місця, населення (у 1783 р. це 287 дворів та 17 220 десятин землі) знало ремесла та розвинуту торгівлю.

У 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста. Приблизно до того ж часу належать згадки про місцевого городничого та Новокодацьке громадське правління. Є підстави стверджувати, що Новий Кодак являв собою ранньомодерне українське місто. Воно мало тенденцію до сталого розвитку і було домінантним центром, який підносився над тодішніми державними слободами: Половицею, Кам'янкою Лоцманською та Старими Койдаками [22, с. 248, 217].

Сучасні дослідники О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан встановили, що розквіт Нового Кодака відбувався у XVIII ст., коли це місто набуває функцій адміністративного паланочного центру, в підпорядкуванні якого перебувало близько 12 тис. кв. км території на Правобережжі та дніпровські острови. Не менш важливим є авторський висновок про те, що «у територіальному та адміністративному плані Катеринослав Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові установи, певні елементи міської влади та територію міського округу» [22, с. 248–249].

Дійсно, факт «перетікання» Нового Кодака в Катеринослав підтверджується першоджерелами. У сучасній літературі неодноразово зверталася увага на ті тексти першої та другої частини «Опису Кате-

ринославського намісництва», в яких ішлося про Катеринослав як про знову засноване місто з містечка Новий Кодак. Географічний зв'язок Нового Кодака і Катеринослава засвідчив і указ Катерини II від 2 березня 1786 р. [22, с. 230]. Інші першоджерела, зокрема «Записка про стан міста Катеринослава» (1820-ті рр.), підтверджують, що первісна територія Катеринослава формувалася із земель Нового Кодака та Новокодацької міської округи і за розмірами практично збігалася з ними. Заслугове на увагу думка авторів монографії «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська» про те, що в 1784–1786 рр. «м. Катеринослав та м. Новий Кодак не розділяються і визначаються як єдине ціле» та про те, що «на цьому етапі будівництва міста Катеринослава мова йшла не стільки про реальне формування зовсім нового міста, скільки про перенесення міського центру в межах певної міської території» [22, с. 233–234, 237].

Відтак на основі вищезазначеного можна стверджувати, що у XVIII ст. Новий Кодак трансформувався з торговельного козацького містечка в українське козацьке місто ранньомодерного типу, яке впродовж 1734–1775 рр. являло собою місто-фортецю, адміністративно-територіальний центр Кодацької паланки, а 1783 р. стало повітовим містом.

Проте у XVIII ст. російська імперська влада потребувала нових символів присутності на колишніх землях Війська Запорозького Низового. Таким величним символом мав стати Катеринослав – за задумом російських можновладців – третя столиця імперії. Поглинення Нового Кодака було необхідно здійснити і з погляду економічної доцільності. Тут були наявні людність, територія з певною інфраструктурою і вигідним географічним положенням.

Не менш важливим чинником була його політична й ідеологічна несумісність з новою імперською епохою. Затемнення і поступове забуття топоніма Нового Кодака було важливе задля викреслення із свідомості громадян минулих часів Нової Запорозької Січі з її своєрідним паланковим адміністративно-територіальним устроєм, господарством та вольностями. Поглинення цього міста російським Катеринославом було елементом інкорпорації українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії.

За цих обставин у 1787 р. починає створюватися міфологема про заснування Катеринослава нібито на порожньому місці, і, як правильно зазначили О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан, «при цьому відкидався не лише зв'язок (територіальний та юридичний) Катеринослава

та Нового Кодака, а навіть власне існування Катеринослава до цього моменту, хоча воно вже було оформлене кількома указами та розпорядженнями». Взяти хоча б указ Катерини II від 22 січня 1784 р. про перенесення Катеринослава з річки Кільчень на правий берег Дніпра «у Кодака».

Початок 1790-х рр. характеризувався низкою адміністративно-територіальних реорганізацій, які впливали на статус і відносини Катеринослава і Нового Кодака. Як встановили вищезазначені автори, в 1790–1793 рр. Катеринослав і Новий Кодак чітко вважалися окремими населеними пунктами, а останній 1793 р. отримав ранг містечка. Утім, уже в 1795 р. Новий Кодак знову приєднується до Катеринослава, що закріплюється в 1796 р. [22, с. 239–241; 19, с. 152].

Незважаючи на всі подальші метаморфози XIX ст., Новий Кодак, безсумнівно, увійшов в історію Дніпропетровська як урбоутворювальна складова в перехідний час від ранньомодерного періоду до початків модерного.

Аналізуючи процес урбогенезису Дніпропетровська, не можна не враховувати, що в XVII–XVIII ст. на його сучасних теренах функціонувало, за підрахунками Г. К. Швидько, близько 10-ти козацьких слобід, зокрема такі, як Половиця (в центрі мегаполіса), Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Діївка, Сухачівка, Таромське, Одиноківка, Обухівка, що складають відомі житлові масиви. У XX ст. місто поглинуло низку сільських населених пунктів на лівому березі Дніпра, які об'єдналися в Амур-Нижньодніпровський район. Це, зокрема, Березанівка, Кам'янка, Ломівка, Мануйлівка, Піски, а також Ігрень, що належить до сучасного Самарського району [27, с. 112].

Таким чином, у процесі заснування й розвитку Дніпропетровська простежуються дві урбогенетичні лінії. Одна, назвемо її лівобережною, веде початок від козацького містечка Самарь, міста Самара і Новобогородицької фортеці до Катеринослава I Кільченського, а звідти до Катеринослава II Дніпровського. Знаковою подією лівобережної лінії урбогенезису Дніпропетровська стала побудова в 1688 р. нового ранньомодерного міста Самари, яке виникло, безсумнівно, не на порожньому місці, а мало своєю генетичною основою старе козацьке містечко Самарь, витоки якого знаходимо у періоді Високого Середньовіччя, що підтверджується численними археологічними артефактами. Неодноразові згадки Літопису Самовидця і Літопису Граб'янки свідчать, що наприкінці XVII ст. місто Самара являло собою важливий населений пункт стратегічного значення. Друга урбогенетична лінія – правобережна – мас

тяглість від Кодака (Старого і Нового) до Катеринослава II Дніпровського. Ключовим тут уявляється значення Нового Кодака як важливого адміністративно-територіального, соціально-економічного та духовно-культурного центру Кодацької паланки періоду 1734–1775 рр.

Отже, є підстави вести мову про не однолінійність, а білінійність урбогенезису нашого міста, і це є першою його особливістю. Друга особливість процесу урбогенезису Дніпропетровська полягає в тому, що він характеризується поліцентричністю. Її сутність полягає в тому, що урбогенетичні імпульси надходили від різного типу населених пунктів: українських козацьких міст пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду, міст-фортець польського та російського походження та українських козацьких слобід. Слід виділити і третю особливість – урбогенезис нашого міста започаткувався і набув розвитку вже у домодерні періоди. Лівобережна лінія процесу урбогенезису Дніпропетровська має початком пізніє Середньовіччя (XIV–XVI ст.), а правобережна – ранньомодерний час (XVII – початок XVIII ст.), коли його суб'єктами виступали українські козацькі містечка: Стара Самарь на Лівобережжі (не пізніше 1576 р.) та Новий Кодак (з 1645–1650 рр.) на Правобережжі. З кінця XVII ст. до останньої чверті XVIII ст. процес урбогенезису сучасного Дніпропетровська вступив у другу фазу, головною прикметою якої був розвиток українських ранньомодерних міст. Суб'єктами цього процесу на Лівобережжі стало місто Самара, засноване в 1688 р., а на Правобережжі – місто Новий Кодак, який постав як паланковий центр у 1734 р. Будівництво Катеринослава в останній чверті XVIII ст. являло собою початок третьої фази урбогенезису, що відтоді набував розвитку вже на модерній основі.

Усе це веде до висновку, що є наукові підстави відмовитися від імперської та радянської історіографічних версій, які обмежували початок урбогенезису міста останньою чвертю XVIII ст. (1776 р. або 1787 р.) і отожднювали його лише з Катеринославом. Визнання українських козацьких першопочатків Дніпропетровська важливе і з погляду на наукову критику старих міфологем про нібито запустіння Наддніпрянщини в період пізнього Середньовіччя і раннього Модерну та про культурно-цивілізаційну місію в українських землях тих часів політично і культурно домінуючих народів-націй. Не менш суттєвим є усвідомлення тісних контактів нашого краю із західноєвропейськими країнами. Домодерні періоди заклали лише початки урбогенезису Дніпропетровська, який тривав і в модерну епоху XIX–XX ст.

Джерела та література:

1. *Брехуненко Віктор*. Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунodefіциту) / Віктор Брехуненко. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 7. – Т. 10. – К.; Н.-Й., 2002. – С. 413–431.
2. *Векленко В. О.* Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов. // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 7–31.
3. *Векленко В. О.* Археологічні дослідження 2005 року на посаді міста Самарь – Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов. // Там само. – С. 49–58.
4. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: мат-ли круглого столу 24 вересня 2008 р. / За заг. ред. В. Г. Панченка. – Д.: Герда, 2008. – 88 с.
5. Дніпропетровськ: віхи історії / Під ред. проф. А. Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2001. – 256 с.
6. *Заруба В. М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.: моногр / В. М. Заруба. – Д.: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
7. *Камеко В. Ф.* Городок запорозьких козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич. – Д.: Пороги, 2007. – 171 с.
8. *Кавун М. Е.* Заснування та становлення Катеринослава як губерньського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Е. Кавун. // Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006. – С. 77–128.
9. *Ковальова І. Ф.* Дослідження Богородицької фортеці 2007 року / І. Ф. Ковальова. // Перлини козацького Присамар'я... – С. 59–62.
10. *Ковальова І. Ф.* Дослідження Богородицької фортеці 2008 року / І. Ф. Ковальова. // Там само. – С. 62–69.
11. *Ковальова І. Ф.* Козацькі пам'ятки Присамар'я за археологічними дослідженнями / І. Ф. Ковальова. // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного ун-ту. – Темат. вип. XXVI: Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – С. 130–133.
12. *Ковальова І. Ф.* Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова. // Перлини козацького Присамар'я... – С. 73–77.
13. *Ковальова І. Ф.* Новий житлово-господарський комплекс розкопу V Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова. // Нові дослідження пам'яток

козацької доби в Україні: зб. наук. праць. – Вип. 20. – Ч. I. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – С. 6–9.

14. *Ковальова І. Ф.* Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицьком фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. / І. Ф. Ковальова. // Перлини козацького Присамар'я... – С. 70–73.

15. *Ковальова І. Ф.* Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов. // Там само. – С. 115–122.

16. Літопис Грабянки // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – 875 с.

17. Літопис Самовидця / редкол.: акад. АН УРСР А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.; вид. підгот. канд. філол. наук Я. І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.

18. *Макаревський Феодосій.* Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетія / Феодосій Макаревський. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.

19. *Мицик Ю. А.* Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1997. – 176 с.

20. Передмова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [тема: зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 4–6.

21. Придніпров'я: историко-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / відп. ред.: С. І. Світленко та ін. – Вип. 8. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – 312 с.

22. *Репан О.* Палімпсе ст. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. / Концепція і проект видання О. Лазька. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.

23. *Шалобудов В. М.* Виробниче приміщення з території Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 130–133.

24. *Шалобудов В. М.* Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов. // Там само. – С. 83–86.

25. *Шалобудов В. М.* Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов. // Там само. – С. 87–92.

26. *Шалобудов В. М.* Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов. // Там само. – С. 92–104.

27. *Швидько Г. К.* Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г. К. Швидько. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси,

події, постаті / відп. ред. С. І. Світленко. – Вип. 1. – Д.: Вид-во ДНУ, 2001. – С. 107–121.

28. Швидько Г. К. Унікальна історична пам'ятка Придніпров'я / Г. К. Швидько. // Перлини козацького Присамар'я... – С. 3.

29. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 1. / Д. І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.

Сергій Світленко (*Дніпропетровськ, Україна*). **Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації.**

На основі осягнення новітньої історіографічної традиції та першоджерел показано особливості урбогенезису Дніпропетровська у пізньому Середньовіччі та ранньомодерному періоді. Запропоновано засади нової концепції початків урбогенезису Дніпропетровська.

Ключові слова: урбогенезис, Самарь, Богородицька фортеця, Старий Кодак, Новий Кодак, Дніпропетровськ, пізнє Середньовіччя, ранньомодерний період, білінійність, поліцентричність.

Сергей Свитленко (*Днепропетровск, Украина*). **Проблема урбогенезиса Днепропетровска: историографические традиции и инновации.**

На основании осмысления новейшей историографической традиции и первоисточников показаны особенности урбогенезиса Днепропетровска в позднем Средневековье и раннемодерном периоде. Предложены главные положения новой концепции начал урбогенезиса Днепропетровска.

Ключевые слова: урбогенезис, Самарь, Богородицкая крепость, Старый Кодак, Новый Кодак, Днепропетровск, позднее Средневековье, раннемодерный период, билинейность, полицентричность.

Serhii Svitlenko (*Dnipropetrovs'k, Ukraine*). **Problem of urbogenesis Dnipropetrovsk's: historiography traditions and innovations.**

On the basis of the perception of the newest historiographic tradition and sources the peculiarities of Dnipropetrovsk urbogenesis in the late Middle Ages and early modern time are shown. The new concept of Dnipropetrovsk urbogenesis is offered.

Key words: urbogenesis, Samar, Bogorodickaya fortress, Old Kodak, New Kodak, Dnipropetrovsk, late Middle ages, early modern times, bilinearity, polycentrism.

Валентин СТАРОСТІН
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК: 94 (477.63)

Формування транспортного вузла в нижній течії р. Самари та його роль у виникненні системи стаціонарних населених пунктів у XVII–XVIII ст.

Твердження, що головною передумовою появи значних населених пунктів і «старту» урбанізаційного процесу є розвиток шляхів і виникнення центрів комунікацій настільки усталене, що навіть не потребує якихось додаткових обґрунтувань. Як не потребує їх і визнання необхідності вивчення географії і характеру шляхів для більш повної реконструкції процесу появи населених пунктів, розуміння характеру їх розвитку, причин зростання чи занепаду.

На теперішній час існує досить поважна традиція дослідження суходільних шляхів, що проходили в межах Вольностей Війська Запорозького. Описам шляхів, як правило, присвячено окремі розділи у комплексних працях з історії запорозького козацтва А. Скальковського [18], Д. Яворницького [22], В. Голобуцького [6], В. Пірко [15]. Окремі відомості про напрямки, характер та функціонування шляхів зустрічаються практично в усіх дослідженнях історії Південної України. Помітний внесок у вивчення суходільних шляхів зроблено і у розвідках з географії та історичної географії А. А. Русова [17] П. Бурачкова [4], А. Байова [3], Л. Багрова [2].

Як наслідок на сьогодні досить ретельно відпрацьовано як фізико-географічні [12, 97], так і політико-господарські [16, 85] принципи функціонування суходільних шляхів Запорозьких Вольностей у XVII–XVIII ст. Разом із тим помітно, що шляхи переважно розглядаються саме як транспортна система із чітким визначенням початкових та кінцевих пунктів, локалізацією напрямків та проміжних пунктів. Натомість вплив шляхів на довколишні землі в цілому і їхній зв'язок із виникненням населених пунктів зокрема фактично надається до сфери локальних досліджень. Але у локальних дослідженнях характер зв'язків

між проходженням та інтенсивністю використання шляхів та заснування населених пунктів в межах Вольностей привертає до себе не надто багато уваги. Так, у фундаментальній «Історії міста Дніпропетровська» згадується лише один суходільний шлях козацької доби [9, 40–42], а в єдиній оглядовій роботі з історії міста Новомосковська шляхи та їхня роль не згадуються взагалі [7]. В різноманітних історіях населених пунктів менших рангів шляхи якщо і згадуються, то переважно як безособові об'єкти («чумацький шлях»), що існували «до заснування» і не пов'язані із виникненням поселення. Тож не можна не визнати нагальності потреби у вивченні локальних комунікативних вузлів, утворених шляхам Вольностей, і зв'язку цих вузлів із появою населених пунктів.

Необхідною умовою появи комунікативних вузлів є наявність на шляхах транспортних обмежень, перш за все річок та систем річкових долин. Там, де із ними, шляхи вимушено перетинаються вони проходять через місця «найменшого зусилля», до яких сходяться як транзитні, так і місцеві транспортні артерії і які є найпридатнішими для виникнення великого поселення [23, 124].

Найбільш серйозні транспортні обмеження в досліджуваному районі безумовно створювала р. Дніпро. Цей вплив мав комплексний характер. Утрудненість транзиту безпосередньо по Дніпру через пороги вимагала створення в районі гирла р. Самара перевалочних пунктів на суходільний шлях. Потужність ріки унеможлиблювала її перехід убрід і зумовлювала налагодження переправ з використанням плавзасобів. А рельєф долини визначав як напрями суходільних шляхів уздовж ріки, так і місця переправ. Так, на лівому березі найближчий придатний спуск із вододільної рівнини до долини Дніпра вище впадіння Самари знаходиться в долині р. Чаплинка (с. Петриківка). В інших місцях рівнина обривається крутим уступом висотою до 20 м. Разом із тим широка долина Дніпра з вільними виходами до долин рр. Орелі та Самари, незважаючи на численні болота, стариці, озера, прируслові вали і відкриті піски, теж була придатна (особливо друга та четверта надзаплавні тераси) для транзитного руху великих валок. На правому березі Дніпра із вододільної рівнини існує лише два відносно пологих та придатних спуски до ріки: в районі Нового Кодака та в районі Лоцманської Кам'янки. Нижче впадіння Самари обидва береги відзначаються стрімкими узбережжями. До того ж переправа утруднюється численними виходами граніту в самому руслі.

У значно меншій мірі перешкодою для шляхів були долини рр. Самари та Кільчені. В літні місяці обидві ріки можна було в багатьох місцях подолати бродами (за винятком ділянки р. Самара нижче Одиноківки – Новобогородицька, де переправа вброд була можлива лише протягом дуже незначного часу). Спуск із вододілів до долин було утруднено по Самарі між сс. Вільне та Кочережки, де посмугована численними балками вододільна рівнина виходила безпосередньо до русла ріки (урочище Сорок Байраків), та по Кільчені від стику із долиною Дніпра (на схід від м. Підгороднє) до с. Спаське. Власне в долинах найбільш придатною для руху була друга надзаплавна тераса, яка, окрім твердого ґрунту, має по Самарі значну кількість мисів, які дають змогу скорочувати шлях безпосередньо через заплаву.

У XVIII ст. до нижньої течії р. Самара з півночі сходились три великі транзитних шляхи. Найстарішим з них був т. зв. «Злодійський», існування якого фіксується вже у XVI ст., як шляху «с Перекопа чрез поля яловые, на врочище Санчарово», яким рухались турецькі та кримські купці на Москву, якщо не бажали сплачувати мита на литовських митницях [11, 103]. У 1540-х рр. у зв'язку із цим шляхом згадуються урочище Ебрава, урочище Санчарів і річка Самара [10, 63]. Фіксується його існування і у 1620-х рр. згадкою про існування «сенжарського» перевозу через Ворсклу на «перекопському шляхе» [21, 260]. Південніше від р. Ворскли шлях з однаковою вірогідністю міг пролягати як на сучасну Царичанку, так і на Нехворощу, або розгалужуватись в обох напрямках. В усякому разі, у XVII ст. функціонують вже обидві ці гілки.

Другим за давністю було лівобережне відгалуження Кримського шляху, який йшов від Орлика та Китайгорода [12, 99]. Він мав кілька варіантів проходження. Головна його гілка йшла від Китайгорода по четвертій надзаплавній терасі долини Дніпра (з кінця XVIII ст. носила назву «Брилів шлях») [8]. По другій і третій надзаплавних терасах паралельно проходило декілька відгалужень, які використовувались нерегулярно. Перший опис подорожі по цьому напрямку належить шляхтичеві Б. Маскевичу, який у 1647 р. брав участь у експедиції князя Я. Вишневецького на Низ [19].

Третій шлях, пізніше відомий під назвами: «Глухівська пошта», Сумський та Московський, торували слобідські купці для таємного продажу хліба наприкінці 1660-х рр. [13, 23]. За А. Байовим, цей шлях взагалі вказано як єдиний шлях, що проходить через нижню течію р. Са-

мара. Причому за його реконструкцією єдина гілка цього шляху проходила від Білевської фортеці у напрямі до р. Оріль, а далі повертала на схід і перетинала р. Самара в районі сучасного с. Кочережки [3, план № 1]. Натомість відомості часів Нової Січі свідчать, що головна гілка шляху проходила через пониззя р. Самара, район сучасних сс. Губиниха та Голубівка, верхів'я р. Кільчень, район с. Личкове і виходила до Козловської фортеці як найближчого пункту Української укріпленої лінії (район с. Скалонівки Зачепилівського району Харківської області) [12, 100]. Проходження шляху за цим напрямком зафіксовано й у 1776 р. під час влаштування поштового сполучення в Азовській губернії [14, 36].

У другій половині XVII ст. до мережі шляхів у пониззі Самари через Кодацький (Новокодацький) перевіз було підключено Крюківський шлях, який проходив правим берегом Дніпра. Первісне функціонування перевозу досі лишається невизначеним, але у 1690-х рр., після створення перевізної команди, його функціонування повністю перейшло під контроль Січі [20, 427]. За часів Нової Січі зафіксовано існування невеликого Кодацького шляху між Самарською паланкою та перевозом [1, 376], який мав значення рокадного, поєднуючи всі великі транзитні шляхи на правобережжі р. Самара. Ще один рокадний шлях фіксується мапами 1780-х рр. безпосередньо вздовж берега р. Самари на ділянці від Дніпра до слободи Самарчук (Новоселиця) [24].

Виходячи до долин рр. Кільчень та Самара, всі транзитні шляхи розпадалися втялом менших шляхів, проходження яких диктувалося наявністю альтернативних переправ, які подорожні обирали, виходячи із своїх цілей та знань. Броди через р. Самару зазначено вже на мапах Г.-Л. де Боплана. Так, у п'ятому варіанті Генеральної карти України (Гданськ, 1648 р.) послідовно, знизу вгору за течією, вказані «Piecsana.B.», «Kalmowe.B.» та «Wolno togu.B.» [5, 95–96]. Зберігаються ці позначки й у пізніших виданнях згаданих мап.

Піщаний брід через річку Самару на сьогодні можна локалізувати між гирлом річки Кільчень та сучасним м. Новомосковськ. Завдячуючи розташуванню с. Вільного та побудові Новосергіївської (Сергіївської, Вільного) фортеці, можна впевнено локалізувати місце розташування Вільного броду. Стосовно броду, названого «Kalmowe.B.», сьогодні жодних відомостей немає. За Д. І. Яворницьким, на Самарі було сім головних бродів: Піщаний, Калинів, Вільний, Гришин, Кочережанський, Тернівський і Чаплинський, які він розташовує послідовно за течією

знизу вгору [22, 67]. Тож «Kalmowe.V.» швидше за все розташовувався в районі сучасного м. Новомосковська. В районі сучасного с. Кочережки безумовно локалізується і Кочережанський брід.

Регулярне використання перевозів у районі впадіння р. Самара у Дніпро у XVII ст. швидше за все почалося після I Кримського походу і було пов'язано із спорудженням російських Новобогородицької та Усть-Самарської фортець. З останньою скоріше за все пов'язано і закріплення шляху із Станового острова на вододільну рівнину, яким здійснювався обхід порогів. У 1730-х–1740-х рр. російські війська та жителі Старої Самари (Новобогородицька) створеним тут потужну систему перевозів: Старосамарський та Усть-Самарський перевози через р. Самара та Усть-Самарський перевіз через р. Дніпро [22, 41–42], правобережний вихід якого розміщувався біля Кам'янського ретраншементу (сел. Лоцманська Кам'янка у складі м. Дніпропетровська). Перевози були підконтрольні російським командирам фортець.

Для часів Нової Січі можна визначити найвигідніші підключення великих транзитних шляхів до переправ на правобережжі р. Самара:

– Брилів – Новокодацький перевіз, Усть-Самарський перевіз, Старосамарський перевіз, Піщаний брід;

– Злодійський – Старосамарський перевіз, Піщаний брід, Калиновий брід, Вільний брід (меншою мірою Новокодацький та Усть-Самарський перевози через Дніпро);

– Сумський (Московський) – Новокодацький перевіз, Піщаний брід, Калинів брід, Вільний брід, Кочережкінський брід;

– Кодацький – Піщаний брід, Калинів брід (прямий вихід з Крюківського на Сумський шлях).

На лівобережжі Самари шляхи від різних бродів сходились у два головних напрямки: на Крим по Дніпрово-Самарській вододільній рівнині (напрямок Синельникове – Запоріжжя) і на Бахмут, Тор, Дон уздовж Самари та Вовчої.

Найбільш ефективні підключення до переправ для шляхів лівого берега можна визначити таким чином:

– Кримський – Усть-Самарські перевози, Старосамарський перевіз, Піщаний брід, Калинів брід, Вільний брід;

– Донський – Піщаний брід, Калинів брід, Вільний брід, Кочережкінський брід.

Підсумовуючи аналіз системи шляхів, можна зазначити, що протягом XVII–XVIII ст. у нижній течії р. Самара сформувалася складна

мережа суходільних шляхів сполучення. Концентрація шляхів у цьому районі зумовлена перш за все особливостями топографії місцевості: долиною р. Дніпро, розташуванням вододільної рівнини, напрямками долин рр. Самари та Кільчені. Безпосередньо по р. Самарі можна визначити п'ять «вузлів» цієї мережі:

- Калиновий брід (район сучасного м. Новомосковськ (правий берег р. Самара; сс. Орловщина та Піщанка, лівий берег р. Самара);
- Піщаний брід через р. Самара та переправа через р. Кільчень на Кодацькому шляху (район сучасного м. Підгородне на правому та с. Новоселівка на лівому березі р. Самара);
- Старосамарський перевіз (м. Стара Самара (Богородишне – с. Одинківка);
- Усть-Самарський перевіз і гавань на Дніпрі (район сел. Стара Огринь у складі м. Дніпропетровськ на лівому березі р. Самара);
- Вільний брід (район сучасного с. Вільне на правому та с. Гвардійське на лівому березі р. Самара).

Четвертий «вузол» розташовувався дещо вище за течією р. Дніпро, при лівобережному виході Новокодацького перевозу (сел. Кам'янка (Лівобережна) у складі м. Дніпропетровська).

Усі ці «транспортні вузли» протягом XVIII ст. були осаджені великими поселеннями. Подальша доля цих поселень склалася по-різному залежно від придатності місцевості для сталого поселення (Катеринослав Кільченський – Підгородне побіля Піщаного броду), політичних та господарських змін, які відбулися у регіоні.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі.– Т. 3. – К., 2000. – 951 с.
2. *Багров Л.* История русской картографии / Пер. с англ. Е. В. Ламановой / Л. Багров. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2005. – 523 с.
3. *Байов А.* Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны / А. Байов. – СПб.: Электро-типография Н. Я. Стойковой, 1906. – XLIX с. + 556 с. + 192 с. +26 планов.
4. *Бурачков П.* Заметки по истроической географии южно-русских степей / П. Бурачков. // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – Кн. 4. – С. 659–683.
5. *Вавричин М.* До історії створення Г. Бопланом карт України / М. Вавричин. // Боплан і Україна / 36. наук. пр. – Львів, 1998. – С. 88–114 (95, 96, мапа 3).

6. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування; 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – Д.: Січ, 2004. – 421 с.
7. *Джусов А. Б.* История Новомосковска / А. Б. Джусов. – Д.: Пороги, 2003. – 351 с.
8. *Залобовский Г.* Брилевый шлях / Г. Залобовский // Екатеринославский Юбилейный листок. – Екатеринослав, 1887. – С. 189.
9. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
10. Історія українського козацтва: Нариси / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 1. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 799.
11. *Лазаревский А. М.* Исторический очерк местности, составляющей Полтавский полк / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – Кн. 1. – С. 97–107.
12. *Лашенко Х. Г.* До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень / Х. Г. Лашенко. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – С. 96–105.
13. *Мицик Ю. А.* Місто на Самарі: Навч. посіб. / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохий. – Д.: Вид-во ДНУ, 1994. – 64 с.
14. *Олененко А.* Організація поштової служби в Азовській губернії / А. Олененко. // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 18. – К., 2009. – С. 30–39.
15. *Пірко В. О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVII–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний вид. дім, 2004. – 224 с.
16. *Репан О.* Палімпсе ст. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – С. 268.
17. *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А. А. Русов. – К., 1876. – 150 с.
18. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д.: Січ, 1994. – С. 678.
19. Уривки із спогадів Богуслава Маскевича // *Мицик Ю.* Козацький край. – Д., 1997. – С. 169–172.
20. *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.

21. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV–XVII ст.: очерк колонизации / А. Яблоновский. // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – Кн. 2. – С. 249–267.

22. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990. – 540 с.

23. Dobbs Rebecca G. Frontier Settlement Development and “Initial Conditions”: The Case of the North Carolina Piedmont and the Indian Trading Path // Historical Geography. – V. 37. – 2009. – P. 114–137.

24. РНБ. – Ф. 342. – Зібрання карт № 21.

Валентин Старостін (*Дніпропетровськ, Україна*). **Формування транспортного вузла в нижній течії р. Самари та його роль у виникненні системи стаціонарних населених пунктів у XVII–XVIII ст.**

Аналізується роль шляхів та комунікативних вузлів у створенні системи населених пунктів у долині ріки Самари.

Ключові слова: долина Дніпра, транзитний шлях, долина Самари, поселення.

Валентин Старостин (*Днепропетровск, Украина*). **Формирование транспортного узла в нижнем течении реки Самары и его роль в возникновении системы стационарных населенных пунктов в XVII–XVIII вв.**

Анализируется роль дорог и коммуникационных узлов в возникновении системы населенных пунктов в долине реки Самары.

Ключевые слова: долина Днепра, транзитная дорога, долина Самары, поселение.

Valentyn Starostyn (*Dnipropetrovsk, Ukraine*). **Forming hub in the lower reaches of the river Samara that his role in the occurrence of fixed settlements in the XVII–XVIII centuries.**

The article analyses the role of roads and communication points in creation of the local system settlements in Samara Valley.

Key words: Dnepr Valley, long-distance route, Samara Valley, settlement

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1 (477) 069. 4: 623. 421. 2 “1714”

Спроба атрибуції гармати 1714 року з колекції Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург)

Декорований гарматний ствол 1714 року лиття, обраний об'єктом нашої уваги і предметом дослідження, нині зберігається в артилерійській колекції Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку у Санкт-Петербурзі під інвентарним номером 10/15. Під час роботи над складанням «Каталога матеріальної частини отечественной артиллерии» (1961 р.), музейні працівники зробили короткий опис ствола, не спробувавши його ідентифікувати. Про атрибуцію гармати взагалі не йшлося [1, с. 104].

При розумінні ознак досліджуваного предмета атрибуція може відбуватися різноманітно, іноді навіть миттєво після візуального огляду. Так сталося і з даним зразком, який ідентифікується нами як серійна салютна гармата глухівської «школи» майстра Карпа Балашевича, відлита для (або на замовлення) опішнянського сотника Романа Корицького. Загалом, таким миттєвим розпізнаванням передує складний процес, результат якого отримують не відразу, а шляхом зіставлень, довготривалих спостережень і порівнянь, який знімає протиріччя й зменшує ймовірність похибок. Словом, залишається лише детально й прискіпливо провести наукову атрибуцію, аби підтвердити миттєву здогадку чи розпрощатися з нею. Дана стаття є спробою саме такої атрибуції-перевірки.

Атрибуцією історичного гарматного ствола вважається виявлення основних ознак, які визначають його типологію, бойове призначення, архітекtonіку, матеріал, фізичні розміри, техніку виготовлення, авторство, хронологію, географію його створення та існування. У ході атрибуції встановлюються зв'язки гарматного ствола з історичними подіями або особами (замовниками, виробниками, користувачами, власниками), з певним етнічним й географічним середовищем, розшифровуються

написи, клейма, марки та інші знаки, нанесені на поверхню, визначається ступінь збереження й описуються механічні пошкодження. Головною метою атрибуції історичної гармати завжди залишається надання достовірних відомостей про об'єкт як історикам, так і пересічним відвідувачам музеїв. Атрибуція художніх гарматних стволів додатково надає матеріал мистецтвознавству, а також знаходить місце, де вони починають доповнювати загальну мистецьку панораму країни чи етносу.

Атрибуція вважається увінчанням музейної діяльності, але у той же час є абсолютно залежною від рівня вивченості й відкритості музейних колекцій. Лише за умови роботи у найширшому порівняльному полі можуть проводитися об'єктивні атрибутивні дослідження й з'являтися справжня свобода мислення.

Дослідження декорованої гармати має базуватися на її сприйнятті як складної цілісності з індивідуальними й надіндивідуальними рисами, а не як простої сукупності дизайнерських ефектів й технологічних вирішень. Саме завдяки одній з головних якостей будь-якого художнього твору – цілісності, що відзначається неподільністю, підпорядкованістю й концентрацією елементів, полегшується або ж узагалі стає можливим «діалог» з декорованим стволом. Цілісність твору забезпечують структурні зв'язки, які також дозволяють знаходити та виявляти загальні риси обраної художньої (декоративної) системи й на цій основі зіставляти різні зразки. Шляхом проведення стилістичного аналізу при послідовному розгляді окремих елементів цілісність художнього ствола поділяється на окремі частини (орнаментация, символіка, геральдичні елементи, епіграфіка, технічне маркування). Структуралізм властивий усім творам мистецтва, й декоровані гармати не є винятком. Декілька цілісних у художньому плані гарматних зразків складають хорошу основу для застосування стилістичного аналізу й порівняльного методу.

Атрибуція взагалі, й атрибуція художнього гарматного ствола зокрема, як і будь-який вид діяльності людини, передбачає певний набір методів, який змінюється залежно від особливостей того чи іншого досліджуваного зразка. За певного рівня досконалості методи атрибуції можуть утворити методологію. Методологія не є чимось застиглим й вдосконалюється через методи, що динамічно розвиваються й здобувають нові знання про предмет. За ідеальних умов перевірені динамічні методи у поєднанні з випробуваною методологією можуть оформити теорію атрибуції історичних гарматних стволів.

Ми можемо визнавати атрибуцію як музейну проблему, не вирішену у наші дні. Можемо також погоджуватися з тим, що в атрибуції мистецьких творів зберігається завеликий коефіцієнт відносності, аби вважати її науковим методом. Але не можна не визнавати сотні прикладів вдалої атрибутивної практики, які перекреслюють твердження про неспроможність атрибутивного методу.

Обраний нами для атрибуції зразок 1714 року є не просто стандартним гарматним стволом – річчю технологічною, але стволом декорованим, художньою роботою, наповненою орнаментом, символікою й епіграфікою. Урізноманітнення архітектоніки й віднесення гармати до творів мистецтва одночасно й полегшує, й ускладнює атрибуцію через збільшення кількості параметрів, за якими потрібно ідентифікувати ствол. У такому разі до загальноісторичних й археологічних додаються спеціальні методи, призначені для атрибуції творів мистецтва.

Простим засобом, який дає змогу отримати попередні й доволі обширні відомості про гарматний ствол, є візуальне обстеження. Ствол розглядають в цілому, а потім – окремими частинами. Візуальне обстеження дає уявлення про стан об'єкта, особливості виконання орнаменту й епіграфіки, допомагає зоровій пам'яті зафіксувати основні риси, які зрештою становлять ідентичність зразка і допомагають дослідникові сформулювати питання, які необхідно з'ясувати.

Візуальне обстеження доцільно супроводжувати фотографуванням. Загальний вигляд художнього ствола у такому випадку необхідний як похідна для правильного компонування деталізованих фотографій й для можливого масштабного малюнка. До нього додаються зображення фрагментів та деталей декору гармати. Кожний художній елемент (а також символіка, технічне маркування й епіграфіка) фіксується окремо, що дає змогу зосередитися на нюансах дизайну й полегшує загальний стилістичний аналіз. Фотофіксація зовнішнього вигляду гарматного ствола належать до документуючої фотографії.

При збільшенні масштабу документуюча фотографія переходить у макрозйомку. Макрофотографії дозволяють виявити деталі, які погано розрізняються через малу величину або зовсім невидимі на поверхні ствола. Приміром, макрозйомка може допомогти у розшифруванні навмисне затертих написів, прикритих новим різьбленим текстом (варіант палімпсесту на гарматному стволі). Так спільною працею фахівця і лабораторії досягається ефект технологічного дослідження.

Основою атрибуції творів мистецтва, зазвичай, вважається інтуїція, художнє сприйняття й власне відчуття, треноване аналітичною роботою із сотнями зразків художньої історичної артилерії. При цьому експерти керуються виключно художніми особливостями стилю та специфічними ознаками гарматного зразка (стилістичний аналіз). С. Гординський вважав, що одним із головних критеріїв атрибутування художніх творів є естетичний. Він писав: «Ми ніяк не заперечуємо, що історично-політичні й економічні фактори можуть бути вжиті як допоміжні мистецтвознавству критерії, проте завжди і всюди першим критерієм повинен бути мистецький» [2, с. 9].

У випадку з ідентифікацією гармати 1714 року ми не можемо покладатися лише на загальні й безликі технічні критерії (матеріал, техніка виконання, фізичні параметри ствола) за умови відсутності надійних архівних даних, тому спробуємо виявити художньо-стильові особливості гармати та встановити їхні розбіжності чи подібності з уже атрибутованими музейними зразками.

Формально-стилістичний метод, яким ми скористаємося, ближче стоїть до мистецтвознавства, але він спирається на абстрагування, якому не властива історична специфіка. Тому за будь-яких висновків вони можуть піддаватися сумніву як через неповноту використаного методологічного набору, так і через обмеженість історичної джерельної бази. Відомості архівних джерел, зрештою, можуть стосуватися іншого твору, а візуальна оцінка зразка й підбір методів дослідження може мати суб'єктивний характер. Лише поєднавши безліч відомостей та оцінок, можна наблизитись до істини при проведенні атрибуції такого твору мистецтва, як орнаментована гармата.

Культивування вибраних естетичних цінностей в межах майстерні, міста або регіону називається школою. Кожна школа, очолювана, як правило, відомим майстром, має власні художні особливості, естетичні ідеали й шаблонні схеми орнаменталії. Належність твору до певної школи визначається на основі встановлення характерних ознак, при чому, техніки виконання, вибраного матеріалу, художньо-стильових особливостей та за матеріалами архівів.

Встановлення стилю відбувається шляхом виявлення художньо-стилістичних ознак художнього дизайну гармати. Такими ознаками може бути форма орнаментальних елементів, їхнє розташування на поверхні ствола та «взаємодія», тематичні переходи й акценти, фактура декорованої площі, а також характерне розпланування декору ствола.

Усі вони встановлюються за допомогою порівняльного аналізу цілої низки зразків, відбір яких відбувається на основі загальних параметрів, що властиві даному стилю. Тонкощі відповідного стилю проявляються під час детального зіставлення двох, трьох і більше зразків.

Стиль глухівських майстрів Йосифа та Карпа Балашевичів, до якого ми звернемося під час аналізу, досліджувався нами на основі 8-ми зразків їхнього гарматного лиття [3, с. 121–137]. Відомі художні гарматні відливи Карпа Балашевича належать до періоду 1697–1717 рр. Кілька з них, що збереглися донині: конотопська гармата 1697 року і мортира 1698 року (Артилерійський музей Санкт-Петербурга), гармата «Лев» 1705 року (Московський Кремль), гармата полковника І. Чарниша 1713 року і гармата полковника М. Милорадовича 1717 року (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського), – дають змогу скласти досить повну картину стилю глухівського майстра.

Навіть просте візуальне зіставлення гармат «Конотоп», Івана Чарниша і «Лев» підтверджує ідентичність орнаменту, розтягнутого уздовж осі ствола, тільки у перших двох дещо спрощеного через нестачу площі поверхні. На гарматі М. Милорадовича також існує виконаний в аналогічній манері орнамент (трилисник і грона винограду) під дельфінами та біля дульної частини.

На мортирі 1698 року і гарматі «Лев» відліто однакові пояски акантових орнаментів біля дульної та в казенній частині. Йі надалі малюнок аканта залишався майже стабільним і змінювався лише у дрібницях (маються на увазі лише відомі нам зразки). Також незмінним залишався орнамент з трилисника й виноградних грон: зразки 1697 – 1705 – 1713 – 1717 рр. свідчать про усталеність мотивів ба навіть певну застиглість у художньому розвитку орнаментування гарматних стволів К. Балашевичем.

В орнаментальних оздобленнях його гармат на першому плані – тонкі гілки акантового безконечника, який дуже ефектно виглядає на крапковому тлі. Майстер був прихильником цілком плаского графічного трактування орнаментики (низького рельєфу), пов'язаного, вочевидь, з прийомами, характерними для ювелірного мистецтва. Низький рельєф литва справляє враження надзвичайної вишуканості делікатного візерунка, накинутаго, наче дрібна сітка, на корпус гарматного ствола.

Поряд з акантовими мотивами К. Балашевич широко використовував вироблений в українському литві ХVІХVІІ ст. серцеподібний мотив, що складається з двох симетричних есоподібних ліній, а також

мотив букета у вазоні (гармата «Лев»). Поєднання цієї орнаментики з розлогими написами та орнаментальним ритуванням створює пишну, але не помпезну цілісність. Низький та плаский рельєфи на виробах цього майстра справляють дуже спокійне, але водночас багате декоративне враження.

Можна запропонувати пояснення «прихильності» К. Балашевича до орнаментального різьблення. Навіть за побіжного порівняння гарматних стволів Йосифа та Карпа Балашевичів впадає в око більша майстерність батька у формуванні пластичного декору. Прості картуші, нескладні віньетки, доволі незграбно відлиті пояснювальні написи та зображення на гербових щитах (приміром, на гарматі полковника М. Милорадовича) у роботах Карпа не витримують порівняння з високохудожнім відливним декором, втіленим у металі Йосифом Балашевичем. Але набагато вільніше Карпо Балашевич почувався в орнаментальному різьбленні, яким він і заповнював майже всю поверхню своїх виробів.

Роботи К. Балашевича ілюструють відданість майстра бароковій пишності, але він добре знав її міру, симетрію та асиметрію, її декоративність і символіку, замішану на українській народній творчості. Неважко уявити, скільки часу витратила команда ливарників К. Балашевича, викохуючи кожну ягідку, квітку, стебельце, листочок чи пташку, як, скажімо, на великому стволі гармати «Лев». Лише людина, яка розумілася на змістовній функції кожної «дрібниці» в системі всього декору, могла витратити стільки зусиль на всі ці начебто другорядності. Ливарник надавав їм певного значення, бо «дрібниці» були частиною його мистецької мови. Кожна деталь гарматного декору була не просто об'єктом для замилювання, а «мікросюжетом», покликаним символічно уточнювати, роз'яснювати й деталізувати «макросюжет», ідею всього твору.

Отже, насичення декору гармати подробицями, особлива увага до їх викінченості виступає однією з головних рис стилю К. Балашевича. Певно, усі вищезгадані елементи прояв індивідуальної манери ливарника, але водночас вони віддзеркалюють загальний тип мислення митця барокової школи. Адже прагнення до надзвичайності, до неповторності, так само, як і гострота образного трактування, це інтернаціональні програмні риси творчості майстрів бароко [4, с. 32].

Показово, що барокове художнє мислення К. Балашевича виявляється не стихійно, а як усвідомлений набір засобів, як реалізація здобу-

тих навичок певної школи художнього литва. Знайдена майстром деталь орнаменту може повторюватись у багатьох наступних гарматних відливах, щоразу, проте, дещо видозмінена. Як будь-який художник, він мав улюблені відпрацьовані засоби, деталі та образи і не вважав за помилку їх «тиражувати», створюючи таким чином свій «художній підпис».

У декорі гармати 1714 року зустрічається більшість елементів «художнього підпису» К. Балашевича. Але за своєю тектонікою, принципом розміщення епіграфіки й елементів орнаменту гармата 1714 року найбільш ідентична гарматі І. Чарниша 1713 року, ідентифікованій нами раніше як ливарницький зразок з майстерні К. Балашевича [3, с. 43–44, 121–137]. Атрибуція подібних серійних, майже дублетних творів зазвичай не викликає особливих ускладнень й може проводитися шляхом порівняння з оригіналом, у нашому випадку – з базовою, вже атрибутованою раніше моделлю. В описі ствола ми будемо коментувати (позначено курсивом) лише розбіжності між зразками 1713 і 1714 рр. Відсутність коментарів означає ідентичність елементів.

Отже, $\frac{3}{4}$ -фунтова гармата 1714 року має діаметр каналу ствола 47 мм й довжину 1000 мм (*1713 року – 45 мм і 970 мм відповідно*). Ствол візуально стрункий, поділений на дульну, чопову й донну частини. Дульна частина циліндрична, чопова та донна – конічної форми.

Дуло гармати складається з дульного астрагала з обідком, дульної шиї, двох астрагалів з викружками (кавето) і верхівки дула. Остання (власне, дульне потовщення) округлої форми й, своєю чергою, формується з дульного кільця, дульного обідка, подвійного карниза з двома обідками та двох четвертних валків (оволо).

До першого кільця карниза приварено мушку (*1713 року – мушка відсутня*).

Дульна частина завершується астрагалом з обідком, широким поясом дульної частини, до якого входять профільований обідок, астрагал без полицки, викружка та схил чопової частини.

Чопова частина (від дульної частини) має кільце з обідком, за яким розташовані фігурні дельфіни на високих базах. З іншого боку чопова частина обмежена схилом донної частини, викружкою, астрагалом і простим профільованим обідком. Під дельфінами чопи циліндричної форми (діаметр – 43 мм), приварені перпендикулярно до центральної осі гармати. Чопи відлиті з базовими обідками (плічками).

Донна частина обмежена (від чопової) кільцем з обідком.

Запальне поле обмежується з одного боку астрагалом з обідком, з другого – двома обідками та викружкою. Запальний отвір із сильним розпалом розміщений у великій прямокутній рельєфній панівці з продовгуватим заглибленням, на яке накладалася захисна покривка. Високі бортики панівки, своєю чергою, слугували прицілом, оскільки на них нанесено кілька рисочок для візування (1713 року – візування відсутнє). Панівка примикає до подвійного базового кільця. Таріль конічної форми. Виноград скомплектований з донного обідка, шиї винограду й декоративної шишки у вигляді голови міфічної тварини, можливо, стилізованої морди лева (1713 року – у теперішньому стані ствола шишка винограда відсутня).

Дульна шия й пояс дульної частини прикрашені ідентичним орнаментом з мотивів сплєтених гілок і трилисників. Поле дульної частини також повністю вкрите рельєфним прокарбованим орнаментом, основними мотивами якого майстер обрав чогирипелюсткові й тюльпано-подібні квіти з гілочками й листочками (1713 року – серед орнаменту зроблено напис:

*«ВОСПОЙ ПЪСНЪ, ПОБЪДИ КРАСНО,
ХВАЛИ ЦАРА ВЕЛЕГЛАСНО. СОЛОВЕЙ»).*

До астрагала дульної частини й до дульного астрагала примикають ідентичні орнаментальні лінії, скомплектовані зі стилізованих пальмет, поєднаних між собою.

Дельфіни відлиті у вигляді морських тварин, прикрашених волютовими та рослинними мотивами. Фантастичного вигляду надають дельфінам великі рельєфні хребці.

Поле під дельфінами обмежене від чопів лініями різьбленого орнаменту, що складається з ромбів, дуг, кругів і профільованої лінії.

У донній частині розміщено геральдичний щит польського типу («розтягнута шкіра»), на якому зображено два пташиних крила та перо. Намет герба виконаний у вигляді рослинного орнаменту. З боків від герба відрито абрєвіатуру «Р.К.С.О.» (1713 року – на геральдичному щиті герб І. Чарниша (безголова чоловіча постать з піднятою рукою, озброєною шаблею) у картуші, оточеному ініціалами полковника: Е.Ц.П.В.В.З.П.Г.И.Ч. («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий Иван Чарныш»). Обабіч гербової композиції написи:

*«ДЕРЖИТЬ ГОТОВ, МЕЧЬ БЕЗГЛАВИЙ,
КРИВАВОЙ БРАНИ ЗНАКЪ ЕСТЬ ПРАВИЙ».*

*«ДАЛЬ ЦАРУ СЕРЦЕ, ГЛАВУ,
МЕЧЬ КРОВИЮ ПИШЕ СЛАВУ»).*

З правого боку від гербової композиції вибито вагу гармати: «ПУД 3 ФУН 20».

Запальне поле на всю ширину містить напис великими кириличними літерами: «Р О К У : А : Ψ : ДІ» [Року 1714].

Таріль змодельована у вигляді шестипелюсткової рельєфної розети. Широка частина тарелі, що примикає до базового кільця, прикрашена геометричним орнаментальним пояском.

Гадаємо, тектонічна подібність двох представлених для порівняння стволів (зразка й моделі) не викликає сумніву. Закон тектоніки поширений як у народній, так і у фаховій творчості, тільки у народній творчості цей закон спрацьовує через традиції, а фахівці користуються ним вільно й свідомо. Тому об'ємно-просторова монолітна тектонічна структура художнього гарматного ствола – це найважливіший ключ для встановлення місця походження, часу лиття й авторства зразка. Тектоніка є художнім вираженням конструктивної будови гарматного ствола. Саме в ній виражається зв'язок форми й змісту. Взаємообумовленість конструкції й форми, виражена у бронзі, є найбільш суттєвою якістю, яка визначає композицію гарматного декору й роботу над нею, починаючи від композиційного прийому й закінчуючи використанням засобів композиції аж до виявлення характеру й форми її нюансів. Тектоніка є суто художнім засобом виразності, творчою зброею ливарника й одним з його підписів.

Слід зауважити, що композиція цих двох гармат пропорційна співрозмірності їхньої форми, насамперед, зовнішньому діаметру й довжині ствола. Через невелику площу поверхні, доступної для декорування, число орнаментальних елементів обмежене. Композиція, масштаб і стилістика також обумовлені рамками ствола. Стволи відзначаються тотожністю декоративних нюансів (відношення наближених повторень елементів, величин та особливостей площинно-просторової форми) й засобів виразності.

Усе вищесказане дає змогу розпізнати у гарматі 1714 року декоративний стиль глухівської «школи».

Гармати 1713 і 1714 рр., які мають усі ознаки «художнього підпису» К. Балашевича, не підписані, що могло статися з двох причин. На салютних гарматах зазвичай підписи намагалися не ставити, аби не порушувати індивідуальність декору ствола та його власницький символ.

лізм. Підпис майстра на невеликому стволі міг заплутати глядача й порушити легку ідентифікацію власника. Іншою причиною могло бути виготовлення невеликих салютних стволів учнями К. Балашевича під його наглядом і, звичайно, з дотриманням усіх стилістичних манер майстра. У такому випадку обидві згадані «салютівки» ми можемо розглядати як зразки ливарницької школи К. Балашевича.

«Глухівську» версію походження гармати 1714 року опосередковано підтверджує й манера датування ствола кириличними літерами: «Р О К У : А : Ψ : ДІ» (датування на гарматі І. Чарниша 1713 року виглядає як: «Р О К У : А : Ψ : ГЬ»). Усі зразки відомих нам глухівських гармат датовані саме у такий «старосвітський» спосіб, на відміну, скажімо, від російського литва, де у першій чверті XVIII ст. переважна більшість нових стволів датувалася з використанням арабських цифр, які у російських документах іменувалися також латинськими.

А от технічне маркування ваги «ПУД 3 ФУН 20», різьблене доволі недбало, нічим не зможе допомогти у питанні ідентифікації ствола. Нанесений, вочевидь, ближче до середини XVIII ст., цей напис свідчить лише про перебування гармати в одному з російських арсеналів.

Особливістю декорованих гармат є поєднання художнього й технологічного планів, тому й атрибуція зразків вимагає застосування різнопланових методів.

Для перевірки результатів стилістичного аналізу художнього ствола, аби підтвердити або відкинути висновки про приналежність даного твору тому чи іншому авторові (школі, виробництву, ливарницькій традиції), а також для розроблення найбільш ефективного методу консервації і реставрації, дослідники намагаються звертатися до методів матеріального аналізу. Зазвичай вкрай конкретні й однозначні показники, отримані такими методами «на виході», називають об'єктивними, але навряд чи сто відсотково слід покладатися на результати технологічних досліджень. Остаточне рішення залишається за дослідником, який на свій розсуд комбінує специфічні методи атрибуції.

Популярний нині фізико-хімічний метод потребує для аналізу проби матеріалу, з якого відлито гармату, аби встановити хімічний склад гарматної бронзи. Основна мета даного методу полягає в отриманні повної інформації за умови мінімальної проби речовини. Застосування методу хімічного аналізу вкрай ускладнюється недоступністю музейних зразків для отримання проб. Скажімо, ми не змогли скористуватися

таким методом у даному випадку атрибуції ствола як з технічних, так і з адміністративних причин.

На додаток до мистецтвознавчих методів атрибуції спробуємо долучити емпіричне дослідження. Скажімо, за допомогою кількісного методу можна частково подолати проблеми, властиві суб'єктивному методу ідентифікації дульнозарядних гарматних стволів XVI–XVIII ст. Основується метод на системному підході й аналізі кількісних характеристик, і його використання загалом породжує відчуття об'єктивності процесу. Одиничний факт, який миттєво змінюється залежно від наповнення джерельними нюансами, кількісним методом ніби захоплюється у кліщі й фіксується різноманітними параметрами, що дозволяють йому трансформуватися лише у незначних рамках. Але для застосування методу потрібна репрезентативна кількість збережених подібних за багатьма параметрами гармат, що належать до одного архітектонічного типу. У нашому випадку це 8 ідентифікованих гармат глухівського виробництва 1692–1717 рр.

Кількісний метод має два важливих елементи. Перший полягає у простому фіксуванні частоти появи деяких досліджуваних характеристик ствола (довжина, діаметр каналу, кількість кілець тощо). Другий встановлює числові значення для технічної характеристики гарматного ствола, які виражаються у коефіцієнтах чи відсотках і фіксують виміри, що не можуть бути «зняті» зі ствола безпосередньо за допомогою простих інструментів. Зафіксована частота спостережених властивостей й числові значення конкретних характеристик зіставляються, систематизуються й аналізуються.

У якості контрольного заміру ми оберемо такі технічні параметри ствола, як співвідношення вертикальної й горизонтальної позиції чопів на стволі, що математично виражається двома показниками (коефіцієнтами): горизонтальним та вертикальним. Горизонтальне співвідношення (ГС) є відстанню між дульним зрізом й центром чопів, поділеною на довжину ствола. Вертикальним співвідношенням (ВС) є відстань від осі чопів до верхньої частини ствола, поділена на діаметр ствола на вертикальній осі чопів.

Аналіз має показати, чи відповідають коефіцієнти гармати 1714 року стандартним показникам інших глухівських гармат, відлитих Балашевичами [5]. Результати обчислень зведено у таблицю:

| Рік лиття, власник гармати | Показник го- ризонтального співвідношення чопів (ГС) | Показник вертикаль- ного співвідношення чопів (ВС) |
|--|---|--|
| 1692 (І. Новицький) | 0,60 | 0,81 |
| 1692 (П. Герцик) | 0,59 | 0,81 |
| 1693 (М. Борохович) | 0,57 | 0,81 |
| 1697 (М. Борохович) | 0,57 | 0,82 |
| 1697 (м. Конотоп) | 0,56 | 0,80 |
| 1705 (І. Мазепа) | 0,59 | 0,51 |
| 1713 (І. Чарниш) | 0,60 | 0,76 |
| 1714 (Р. Корицький) | 0,61 | 0,77 |
| Початок XVIII ст. (монограма «АДГ») | 0,62 | 0,75 |
| 1717 (М. Милорадо- вич) | 0,64 | 0,76 |

З отриманих показників співвідношення горизонтального та вертикального положення чопів на глухівських гарматах утворюється напрочуд цільна емпірична картина. Мінімальні розбіжності у коефіцієнтах можуть свідчити про встановлення технологічного канону гетьманських лудвисарів (ливарників) Йосифа та Карпа Балашевичів, якого вони дотримувалися протягом щонайменше трьох десятиліть і який був елементом «глухівського» морфологічного типу бронзових гармат. Співвідношення горизонту чопів «глухівських» стволів знаходиться у рамках показників 0,57–0,64, а вертикалі чопів – у рамках показників 0,75–0,81. Єдиний випадок, який порушує «гладеньку» статистику – це гармата великого 16-фунтового калібру «Лев». Якщо співвідношення горизонту чопів у гармати традиційне, то співвідношення вертикалі становить 0,506 одиниць. Це означає, що чопа перенесено майже на рівень горизонтальної осі ствола, вочевидь, з метою стабілізації важкої гармати й зменшення сили відбою, що діяла на лафет. Іншою, але другорядною, причиною такої «глибокої посадки» важкого гарматного ствола могло бути намагання полегшити його транспортування. Зауважимо, що це лише здогадка, оскільки ми не маємо інших зразків гетьманських гармат головного калібру для порівняння.

Результати дають змогу виявити диференціацію різних типів гармат, яких у проаналізованому списку виявляється три: довгоствольні

полкові 3–4,5-фунтового калібру (1692–1697 рр.), довгоствольна великого калібру (16 фунтів) (1705 р.) і малокаліберні (3/4-фунтові) стволи (1710-ті рр.), що за архітектонікою наближаються до салютних.

Полкові гармати мають показники: горизонт чопів – 0,56–0,59 одиниць, вертикаль чопів – 0,80–0,82 одиниці.

Салютні гармати мають показники: горизонт чопів – 0,60–0,62 одиниці, вертикаль чопів – 0,76–0,77 одиниці.

«Піддослідна» гармата 1714 року точно вписується у параметри салютних гармат (І. Чарниша 1713 року й ствола з монограмою «АДГ» початку XVIII ст.) як за результатами обчислень, так і за своїми фізичними розмірами, тому ми віднесемо її до серії глухівських «салютовок» ливарницької школи К. Балашевича.

Залишається ще одне важливе атрибутивне питання: кому належала гармата? Питання власництва історичного гарматного литва іноді більш складне, ніж питання авторства. У даному випадку знайти відповідь нам допомагають геральдична символіка (частково пошкоджена) й монограма «Р.К.С.О.», відлита обабіч гербового щита.

Отже, у донній частині ствола розміщено геральдичний щит польського типу («розтягнута шкіра»), на якому зображено два пташиних крила й перо. Намет герба виконаний у вигляді рослинного орнаменту. Подібне зображення знаходимо на печатці Опішнянської сотні [6, с. 219].

Востаннє Опішнянська сотня змінила своє підпорядкування за гетьманування Івана Мазепи 1687 року, долучившись до Гадяцького полку, у складі якого Опішне перебувало до ліквідації полкового устрою в Україні. З кінця XVII ст. місто відоме як осередок торгівлі, зокрема й міжнародної, чому сприяло його розташування на вже умовному кордоні й на перехресті торговельних шляхів. Місцеве купецтво почало спеціалізуватися за видами товарів. На початку XVIII ст. у місті мешкали доволі заможні купці, як Яків Стефанів чи брати Коробченки. Словом, Опішне перетворилося на ласий кусень для новітньої козацької верхівки.

Про статус Опішнього як місця вигідного нагромадження капіталу свідчить те, що з 1660-х рр. сотниками в ньому були досить відомі у Гетьманщині особи. Першим з них був представник давнього українського козацького роду Ярема Воронченко. Ще одним, який очолював другу Опішнянську сотню, був колишній кошовий отаман Запорозької Січі, досвідчений воїн і поважна людина Филон Лихопій. Заснований Филоном рід отримав дворянське звання. І, нарешті, третьою особою, яка має безпосередній стосунок до нашого питання, був колишній наказний гетьман

від Петра Дорошенка, чигиринський та охочекомонний полковник Яків Корицький (лютий 1681 – грудень 1684 р.). Він започаткував династію опішнянських сотників, які утримувалися на цій посаді понад сорок років. Саме його нащадкові Роману Корицькому належав гарматний ствол 1714 року з власницькою монограмою «Р.К.С.О.» [Роман Корицький Сотник Опішнянський]. На посаді сотника Р. Корицького змінив 1726 року Степан Михайлович Милорадович (бл. 1700–1756 р.).

Вочевидь, гармата була однією із серії декорованих «титкульних» стволів (разом з полковничою гарматою І. Чарниша 1713 р.), відлитих на замовлення адміністрації Гадяцького полку (або ж особисто Р. Корицького) в 1713–1714 рр. й виконувала роль салютної презентаційної гармати Опішнянської сотні. Не виключено, що й інші сотні Гадяцького полку отримали подібні салютні гармати.

Насамкінець залишається хоча б гіпотетично простежити шляхи, якими опішнянська гармата 1714 р. потрапила з України до Санкт-Петербурга. Музейна фондова картка повідомляє, що ствол знайдений мешканцем міста Липецька М. Бихановим й 1908 року переданий ним у дарунок Артилерійському історичному музею [1, с. 104].

Вочевидь, українська гармата не випадково потрапила саме до Липецька. З 1693 року на р. Білий Колодязь, правій притоці р. Воронеж, працював доменний завод, що згодом увійшов до так званої Липецької групи Петрівських заводів. Будівництво Верхнього Липецького заводу завершилось улітку 1703 року, а до 6 серпня там вже було відлито 190 гармат, з яких 70 стволів мали 24-фунтовий калібр.

У 1705 р. вже працював Кузьминський завод, у 1712 р. – Нижній завод. Більша частина заводського металу призначалася для лиття гармат широкого спектру калібрів (від 3-фунтових до 24-фунтових), а також чавунних ядер і картечі.

Але із закінченням низки війн 1730–1760-х рр. почався спад гарматного виробництва. Першими 1781 року зупинилися Бобринський та Кузьминський заводи. Тільки 1788 року з'явився план відродження заводів, інспірований російсько-турецькою війною. Однак відбудова та інтенсивне виробництво продовжувалося лише три роки, і в грудні 1795 року було видано указ про остаточну ліквідацію нерентабельних Липецьких заводів.

Збереглися цікаві описи заводів першої половини XIX ст. «...В стороне видна вода, низпадающая с шумом из пруда на мельничные колёса... напротив колодезя лежат развалины бывших заводов... видны

одне только печи... вокруг сего разбросаны пушки и разныя машины». «... От сих огромнейших заводов, стоивших казне большой суммы, остались ныне одне только развалины ... В магазинях хранятся и донныне модели и формы пушек и множество других материалов к заводу. Около сих в большом количестве разбросаны чугунныя пушки и различныя к сему делу следующие инструменты, из коих иные так заросли уже землёю, что и отыскать их не без довольного труда. Кучи угольев, лежащие в небрежении, множество строения деревянного развалилось и только что гниёт понапрасну, а многое уже от ветхости и распропало».

Естафету чавунного гарматного виробництва, що першочергово мало забезпечити українські гарнізони та чорноморський флот, перейняли Луганські заводи. Тому купи старих гарматних стволів, призначених до перетоплення, розбивали і шматками відправляли на Лугань. За описами очевидців, цей процес відбувався так: «...на землі лежать дві пушки, а третя, назначенная в разбивку, кладётся поперёк на них кінцями. Потом поднимают на блоках отломок пушки пудов во сто и более весом, сажень десять вверх и оттуда опускают его вниз, сим ударом разбивается лежащая поперёк пушка на части» [7].

Отже, не дивно, що обиватель Биханов знайшов опішнянську гармату у Липецьку, місті, яке виросло на руїнах бронзового гарматного виробництва. Можливо, ствол привезли на перетоплення до металургійного Липецького заводу під час підготовки до воєнної кампанії 1788 року, можливо, з харківського складу старих гармат [8, с. 104–108], коли гарматну бронзу вишукували всією Україною. Але, мабуть, комусь вона здалася занадто гарною для перетоплення, до того ж не суттєвих для виробництва розмірів, тому й збереглася.

Джерела та література:

1. Каталог матеріальної частини отечественной артиллерии / Со ст. В. П. Вышенков, Л. К. Маковская, Е. Г. Сидоренко. – Л., 1961.
2. Рибак О. Культурологічні погляди С. Гординського / О. Рибак. // Альманах 94. Наукові читання пам'яті Святослава Гординського. – 1994. – № 1.
3. Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи / О. Мальченко. К., 2007.
4. Степовик Д. В. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Д. В. Степовик. К., 1988.
5. Описи й фізичні параметри вказаних у таблицях стволів можна знайти у роботах: Мальченко О. Є. Художнє лиття гармат у Гетьманщині

за часів правління Івана Мазепи / О. Мальченко. – К., 2007. С. 18–121; *Його ж.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. – Частина I. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях / О. Е. Мальченко. – К., 2011. – С. 35–66.

6. *Однороженко О. А.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. / О. А. Однороженко. – Харків, 2009.

7. <http://galo.admlr.lipetsk.ru>

8. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф.* Народные воспоминания, как и для чего поставлены пушки в Харькове близ здания Дворянского собрания / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. // *Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф.* Зібрання творів: У 7 т. – Історичні, етнографічні, лірико-публіцистичні статті, листи. – К., 1981.

Олег Мальченко (Київ, Україна). Спроба атрибуції гармати 1714 року з колекції Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург)

У статті предствлено методологію атрибуції декорованих історичних гармат. Здійснюється практична спроба ідентифікації орнаментованого гарматного ствола 1714 року з колекції Музею артилерії (Санкт-Петербург). Встановлено місце походження, автора і власника історичної гармати.

Ключові слова: гармата, атрибуція, ливарництво, методологія.

Олег Мальченко (Киев, Украина). Попытка атрибуции пушки 1714 года из коллекции Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи (Санкт-Петербург)

В статье представлена методология атрибуции декорированных исторических артиллерийских орудий. Предпринимается практическая попытка идентификации орнаментированного ствола 1714 г. из коллекции Музея артиллерии (Санкт-Петербург). Установлены происхождение, автор и собственник исторического орудия.

Ключевые слова: пушка, атрибуция, пушечное литье, методология.

Oleg Malchenko (Kyiv, Ukraine). Trying to attribute a barrel 1714 from the collection of Military Historical Museum of Artillery, Engineer and Signal Corps (St. Petersburg)

The article provides attribution methodology of art historical artillery pieces. A practical attempt to identify artillery barrel 1714, from the collection of the Museum of Artillery (St. Petersburg). Define origin, author and owner of the historic gun.

Key words: cannon, attribution, cannon foundry, methodology

Світлана АНДРЕЄВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477.7) “17”

Регламентация запорозько- кримської торгівлі сіллю з боку Російської імперії в часи Нової Січі (1734–1775 рр.)

Політика Росії в Північному Причорномор'ї у період між війнами з Туреччиною 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. йшла в рамках Белградського трактату, поки за 30 років не вичерпався його потенціал щодо економічного, політичного, військового, дипломатичного зміцнення позицій Російської імперії в регіоні. Не останню роль у цьому просуванні на Південь відіграло Запорозжя, яке стало «буфером» проти турків, татар і ногайців, звільнило імперію від безпосередньої участі у прикордонних конфліктах та взяло на себе перші кроки господарського освоєння регіону.

У порубіжній зоні Північного Причорномор'я стикалися торговельні інтереси Криму, Запорозжя, Гетьманщини, Російської імперії та Туреччини (Очаків і кримські порти). Як і всі великі країни XVIII ст., Росія контролювала та обмежувала вивіз певних видів товарів і сировини, а також золота і срібла; проводилася відповідна монетарна та митна політика. Роль як Криму, так і Запорозжя в цій системі традиційно була посередницькою, тому значний вплив на торгівлю запорозців з південними сусідами справляла загальна політика протекціонізму й меркантилізму Російської імперії. Також в обмеженні запорозько-кримської торгівлі з боку імперського уряду не останню роль відігравали зовнішньополітичні міркування, серед яких відзначимо необхідність стежити, щоб від обоюдної торгівлі економічно не посилилася ворожа Османська імперія, та усвідомлення потреби розвивати російсько-турецьку торгівлю без посередників [1].

Однак геополітичне протистояння у регіоні, обмежена економічна база російсько-турецької торгівлі, проблеми в її організації, регламентація цін на російські товари в землях Османської імперії і обмеження

російської монетарної політики, а також відсутність інфраструктури заважали розвитку цілі торгівлі [2]. Поступове складання у XVIII ст. всеросійського ринку та потреби централізованого ведення зовнішньої торгівлі, подолання перепон у товарообміні з землями Османської імперії призводили до посилення втручання імперських структур у зовнішню торгівлю Запорожжя.

Більшість з ввезених на Запорожжя з Криму товарів призначалася для подальшого продажу на території України, Росії, Польщі; найбільше значення мала торгівля сіллю. Без довозу солі з кримських озер в Україні виникали труднощі із солепостачанням. З цієї точки зору економічні взаємини Запорожжя зі Кримського ханства вийшли за межі регіональної політики, стали складовою міжнародних відносин. Російська імперія як протектор Запорожжя у взаєминах з Кримським ханством застосовувала свій арсенал дипломатичних впливів для відстоювання інтересів населення Вольностей та власне Війська. Однак її монетарна й митна політика, регламентація експортних товарів були спрямовані на збільшення прибутків імперської казни і прямо чи опосередковано могли зашкодити функціонуванню торговельної осі Січ – Крим, в основі якої лежала соляна торгівля.

Значення чумацького промислу в розвитку торгівлі України з Кримом протягом XVIII ст., а також окремі аспекти економічної політики Російської імперії в її регламентуванні висвітлено в широкому колі літератури [3–14 та ін.]. Уявлення про прибутковість соляного і чумацького промислу дають різні підрахунки. Так, М. Тищенко подає такі цифри: при ціні на сіль в Україні 30 коп. за пуд на середину 1740-х рр. з одного двопаровичного воза в середньому на 90 пудів чумак отримував прибутку до 20 руб. за одну «дорогу». Витрати при цьому склалися з плати за сіль – 4 руб. 11 коп. за віз, мита – 1 руб. 40 коп., дорожніх витрат та різних виплат на Січі. За сезон чумак міг зробити 2–3 «дороги» [14, с. 10].

Динаміка зростання ціни на кримську сіль призводила до зростання собівартості продукції. Якщо до кінця 1730-х рр. віз солі в Крим (разом з митом на Перекопській вежі) коштував 2 руб. 28 коп., то в наступні роки вартість зросла до 5 руб. 81 коп. [11, с. 47].

Власне запорожці багато вивозили солі й риби на ринки та ярмарки Лівобережної та Правобережної України. Про обсяги запорозького вивозу говорять фрагментарні дані Кременчуцького форпосту, через який тільки у вересні–жовтні 1754 р. на Лівобережжя було пропущено де-

кілька десятків запорозьких козаків різних куренів із кількома сотнями возів. Тоді ж багато запорожців-чумаків пройшли через Царичанський форпост [11, с. 26].

Власна митна система була одним з основних джерел прибутків як Війська, так і ханства. На думку А. Скальковського, витрати на мито в торгівлі сіллю були приблизно однакові на запорозькій та кримській території, з них $\frac{1}{2}$ – витрати на території Вольностей, $\frac{1}{3}$ – збори на Перекопській вежі, а решта – за проїзд ногайськими степами.

Водночас соляні озера й торгівля сіллю були одними з головних джерел надходжень прибутків Кримського ханства, а також джерелом надходження цінних металів. Тому кримські хани уважно ставилися до вивозу солі з Криму й організовували цей вивіз. У цій системі Січ регулювала транзитний вивіз солі з Криму, запорожці могли не пропустити через свої землі чумацькі валки, що йшли з різних місць по сіль, і таким чином взагалі припинити її вивіз з Криму.

У Кримському ханстві в організації торгівлі діяла переважно відкупна система. Так, на ханських (Перекопських) озерах за видобування і продаж солі відповідали призначені імани, але вони були не тільки посадовцями, а й мали особистий зиск від озер як відкупники. Адміністративний контроль за постачанням солі чумакам здійснював перекопський каймакан. Кримська адміністрація вміло користувалася своєю монополією на сіль. Відомий лист від 25 червня 1764 р. наглядача соляного озера Якоб-баба імана (Баба-іман або Амін-баша) до кошового Пилипа Федоровича із запрошенням козакам і чумакам йти по сіль до Криму. При цьому кошовому особисто передавалися подарунки. Зазвичай дослідники приводили цей лист як приклад добросусідських взаємин татар і запорожців [5, с. 299; 15, с. 78]. Та матеріали Спр. 161 Архіву Коша показують, що мала місце провокація напливу чумаків саме до цього місця солевидобування з метою збільшення прибутків через підвищення ціни на сіль.

Наприкінці червня Кіш оголосив іти чумакам за сіллю. Коли чумаки прибули на місце, вони зіткнулися із значним збільшенням ціни на сіль – по 5 руб. з соляного озера, а також із збільшенням мита. Вже через місяць кошовий скаржився Баба-іману за ці здирства і просив продавати сіль за встановлену раніше плату [16, арк. 16–16 зв.]. Аналогічне підвищення ціни на сіль відбулося і на інших озерах. Того ж року (без дати) іман іншого соляного озера Юсуф вже в запрошенні до Коша називає нову ціну – 5 руб. за озеро, 3 руб. за половину озера [16,

арк. 17–17 зв.]. Як ми бачимо, має місце монопольна змова і штучне підвищення ціни на сіль.

Запорожці були налаштовані виборювати зменшення ціни на сіль і навіть писати з цього приводу в Порту [16, арк. 26]. Дійсно, російський резидент у Стамбулі О. Обрезков неодноразово робив представлення Порті, що запорожці вважають відповідно до трактату своїм законним правом брати безкоштовно сіль з озер за межами Кримського півострова (Прогноїнських), а ціну на сіль з ханських озер 5 руб. за віз – завищеною. Більш того, вони бажали б повернутися до ціни 1 руб. за віз [17, арк. 55–55 зв.]. Зауважимо, що остання цифра навряд чи є економічно обгрунтованою, адже ціна солі 1 крб. 80 коп. за віз була ще до російсько-турецької війни 1735–1739 рр., тобто в часи перебування запорожців у кримській протекції [14, с. 10].

Однак у цій та в інших конфліктних ситуаціях щодо формування ціни на сіль, збільшення мита та зловживань кримської влади російські владні інституції хоча і підтримували запорожців, проте вважали це внутрішньою справою ханства.

Збільшити рентабельність торгівлі сіллю можна було б налагодивши постачання товарів у зворотному напрямку – з України до Криму. Але вивіз багатьох товарів з Російської імперії обмежувався, зокрема і з України та Запорожжя до Криму. За Нової Січі запорозький експорт постійно зазнавав обмежень як загальноімперським законодавством, так і цілеспрямованими актами російської та гетьманської адміністрацій, перш за все регламентувався чи взагалі заборонявся вивіз заліза, зброї, збіжжя та цінних металів. Виходячи із пріоритетів власної зовнішньоторговельної політики, а також суто політичних міркувань, певні обмеження на торгівлю накладав і Кіш [18].

За дотриманням обмежень на вивіз з Росії товарів стежили на митницях і прикордонних постах. А у 1763–1765 рр. це входило до повноважень російського консула в Криму, який отримав від Комерц-колегії інструкцію на зразок консула в Персії, без урахування ситуації в регіоні [19, с. CCLVII–CLX]. До того ж він погано орієнтувався в торговельних справах і вимагав уточнень тарифів і списків заборонених до вивозу товарів [20, арк. 16–16 зв.], чим зайвий раз дезорганізував торгівлю в регіоні.

Запорозьким та іншим купцям, особливо солевозам, вигідно було їхати до Криму не порожніми, а везти збіжжя чи муку, яких так потребувало населення Кримського ханства й Туреччини. Але вивіз цього

виду товару за межі імперії постійно обмежувався. Тому чумаки й купці намагалися довести збіжжя до Січі і тут продати, а вже запорожці, навіть обмежуючи власне споживання хліба, таємно та явно вивозили його до Криму. Часто-густо чумаки могли взяти із собою лише зайву рогату худобу чи коней, а також якісь речі, які вони намагалися на Січі чи в степу продати за кримські гроші для закупівлі в Криму солі.

З другої половини XVIII ст. значні збитки запорозько-татарській торгівлі завдавала митна політика російського уряду. Спочатку всі товари з України й Великоросії пропускали в Запоріжжя безмитно, але у 1754–1757 рр., після проведення митної реформи, у Переволочній і Кременчуці було запроваджено російські митниці. Тепер за довіз товарів з України на Запорожжя сплачувалося мито як при закордонній торгівлі, що призвело до зростання прибутків на російських митницях, а відповідно — зменшення прибутків запорожців від митниць на запорозько-кримському прикордонні. З іншого боку, сіль вважалася закордонним товаром, і тому ввезена сіль обкладалася прикордонним митом (10 коп. за пуд). Клопотання запорожців перед імперською владою про скасування закордонного мита в торгівлі з українськими землями не давали сталого успіху. Наслідком було подорожчання товарів та тимчасове скорочення соляної торгівлі.

Так, перші повні дані про вивезення солі на Лівобережжя належать до 1758 р. – 693 тис. пудів, в тому числі з Криму та Запорожжя – 668 тис. пудів. І це значно нижче, ніж звичайно. Підрахунки показують, що того року на одного жителя Лівобережжя припадало лише по 12 г завезеної солі на день, що є явно недостатнім.

Таким чином, Запорожжя перетворилося на специфічну буферну зону, посередництво якої у транзитній торгівлі не відповідало державним інтересам Російської імперії. Більш того, царська адміністрація розробляла проекти перенесення державних митниць на запорозько-кримське прикордоння, що завдало б нищівного удару по запорозькій торгівлі сіллю.

Наприкінці 1759 р. гетьман К. Розумовський подав до Сенату проект, за яким передбачалися встановлення на Лівобережжі фіксованої ціни казенної солі 50 коп. за пуд і заборона привозити туди сіль з-за кордону, передусім з Криму та Запорожжя [12, с. 277–278]. Запорозька депутація, що тоді перебувала у Петербурзі, запобігла затвердженню цього проекту, який міг би просто знищити соляний промисел у регіоні.

У справі зміцнення національної грошової одиниці Російська імперія середини XVIII ст. докладала максимум зусиль, чого не можна сказати про Кримське ханство. З метою збагачення чергового хана монета часто псувалася. В разі зниження курсу нововикарбуваних башликів у Криму кошова, малоросійська та російська адміністрації вживали запобіжних заходів. У зв'язку із зниженням курсу башлика навесні 1759 р. відбулося штучне підвищення ханом ціни на перекопську сіль майже вдвічі. Позиція Коша була твердою – ціна солі для запорожців повинна залишитися як раніше, адже запорожці розраховуються російською мідною монетою, курс якої не залежить від башлика. Київський генерал-губернатор підтримав запорожців і наказав заборонити їхати чумакам за сіллю, а тих, хто вже минув Запорожжя, повернути нарочними зі степу. Це означало бойкот Кошем кримської торгівлі сіллю.

Хан Крим-Гірей змушений був зменшити претензії – встановив ціну солі 6 руб. 50 коп. проти ціни минулих років 5 руб. і намовляв кошового направляти козаків. Зі свого боку він теж робив слабкі спроби економічного тиску на Кіш – заборонив брати прогноїнську сіль. Запорожці, крім економічного тиску на хана, вели активну дипломатію. Бойкот тривав до середини липня, і хан змушений був поступитися. 19 липня Кіш оголосив стару ціну на сіль і дозволив чумакам їхати у Крим [21, арк. 56, 67, 72, 76].

Такі дії ставали типовими, а відтак можна впевнено говорити про те, що запорозько-кримська торгівля не була надійно забезпечена системою грошового обігу, що впливало на її стабільність, ціноутворення та накопичення фінансових резервів. Монетарна політика Російської імперії була спрямована на зміцнення власної грошової системи і послаблення фінансів Кримського ханства.

Транзитний характер запорозької торгівлі справді ніс у собі загрозу зовнішньоторговельному балансу Російської імперії. Загальну характеристику торгівлі Запорожжя з Кримом за часів Нової Січі містить наказ Коша депутатам Комісії нового Уложення 1767 р. Це або мінова торгівля, або процес торговельного обміну: *стара худоба та коні* продаються запорожцями татарам за башлики – на *башлики* запорожці купують у Криму сіль та ін. товари – *сіль* продають у Малоросії за російські гроші і купують там *одяг, їжу та питво* для власного вжитку [4, с. 655–656]. Тобто торгівля Запорожжя – Крим являла собою замкнене коло в системі торгівлі у Північному Причорномор'ї, основним

елементом якої був обмін *стара худоба – татарська сіль*. Така схема дуже спрощена і не відбиває всього різноманіття торговельних контактів у регіоні, а її еквівалентність дуже приблизна. Але вона демонструє перевищення імпорту з Криму над експортом товарів через Запорожжя, що означало купівлю солі в Криму за російські гроші. Саме це і хотіли приховати запорожці перед російським урядом, бо будь-які перешкоди у вільному обігу грошей становили загрозу для посередницької запорозької торгівлі.

Таким чином, Запорожжя мало в торгівлі з Кримом значну перевагу імпорту над експортом (передусім через вивіз з Криму солі), що лише частково покривалося торгівлею запорожців з іншими регіонами, перш за все довозом товарів з Гетьманщини. Це суперечило самій сутності монетарної політики Російської імперії і ставило під загрозу перспективи запорозько-кримської торгівлі.

Царський уряд неодноразово забороняв запорожцям вивіз до Криму золота та срібла, у тому числі й у вигляді грошей. Найбільш суворим був Наказ від 11 травня 1744 р., але запорожці продовжували це робити. 1764 р. уряд перейшов до рішучих дій. Консул у Криму подав до Сенату та Колегії іноземних справ відомості, що великоросійські й малоросійські купці та запорозькі козаки через Січ провозять срібну монету на кримський бік для закупівлі товарів. Крім того, запорожці купують права на видобуток солі з ханських озер. За даними консула, таким чином тієї срібної монети щоліта на 60 тис. золотих руб. і більше провозиться до Криму, там переробляється на місцеві гроші й використовується на ханські видатки, адже іншого срібла хан ніде взяти не може. Наказ імператриці запорожцям від 7 липня 1764 р. суворо проголошував: 1) заборонити таємний вивіз срібної монети та посуду і злитків; 2) видавати жалування запорожцям мідною монетою [22, с. 56–58].

Звичайно, Наказ 1764 р. згубно позначив на торгівлі запорозьких козаків із Кримом, бо татари зовсім не хотіли продавати свої товари за мідні гроші. Козаків рятували контрабандисти, які провозили срібну та золоту монету з України на Запорожжя. Заборона вивозити до Криму золоті і срібні гроші примушувала чумаків брати з собою різні товари, щоб, продавши їх у дорозі, мати кримські гроші на сіль.

У своїх наступних повідомленнях до Колегії іноземних справ восени 1764 р. консул на основі даних інформаторів робив висновок, що запорожці продовжують торгівлю з Кримом і вивозять з країни зо-

лото і срібло, причому називалася цифра загального (нелегального) торговельного обігу з Кримом спочатку 60 тис., а потім і 100 тис. руб. цінною монетою. 3 листопада 1764 р. консул писав, що минулого літа «малороссийскими жителями, а наиболее запорожскими козаками от собственного ханского в Крыму имеющегося соленого озера, покупкою весьма множественное число соли в Запорожье вывезено ... серебрянной рублевой и полтинной монетой по их примерному исчислению, по крайней мере до ста тысяч», а «обратно в Россию при купцах и трех тысяч не возвратилось...» [20, арк. 38; 23, с. 25].

О. Ф. Никифоров пропонував ввести в Малоросії казенну соляну торгівлю, а на кордоні встановити надійні застави проти контрабандистів [20, арк. 38–40 зв., 51–52 зв.; 23, с. 25–27]. Додамо, що О. Ф. Никифоров добре розумів, про що радив – у джерелах є згадки, що, крім військового та зовнішньополітичного відомства, він також мав досвід роботи в Соляній конторі [20, арк. 58 зв.].

Щодо кількісних показників, приєднаємося до поданих М. Слабченком: торговий обіг Запорожжя з Туреччиною досягав 250 тис. руб. на рік, з Кримом – 60 тис. руб. [8, с. 195–196], а України з Кримом – 500 тис. руб. [7, с. 148].

Із початком російсько-турецької війни торгівля з Кримом перервалася, постачання солі на українські землі було організовано з Росії, – з Комишана та Саратова з державних складів. Також дозволено було «вільнопромисловцям» їздити по сіль на Волгу (ельтонська сіль – з Ельтонського озера на Волзі), але цим мало хто міг скористатися. Більш того, в січні 1769 р., за даними Соляної контори, відбулося подорожчання ельтонської солі з 21 і ? коп. за пуд до 42 і ? коп. за пуд [24, арк. 5].

В Україні було спеціально створено Експедицію у соляних справах, підпорядковану Соляній конторі [11, с. 53]. За серпень було зібрано і направлено до Малоросійської колегії майже 10 тис. руб. за реалізацію казенної солі. У вересні контора вже розподіляє великі замовлення серед компаній російських купців на постачання солі в Україну та забезпечення армії [25, арк. 3]. Одними з перших на заклик уряду відгукнулися полтавські купці. Вони ставили такі умови: щоб на кожен чотириохвовову фуру, що повертається з Криму, дозволено було б навантажувати по 120 пудів солі, і уряд мав видати аванс в розмірі 100 тис. руб.; ці гроші полтавці мали повернути сіллю, рахуючи пуд по 40 коп. Однак Державна Рада не погодилася на означені умови через ті міркування, що начебто в Україну завезено було багато солі [26, с. 33].

Це призвело до подальшого подорожчання солі з 40-ка–50-ти коп. за пуд до 90-та коп., а то і навіть до 1-го руб. (тобто вдвічі). Реалізували її у спеціально відкритих казенних крамницях, та ще й не вистачало [14, с. 5]. Після налагодження господарського життя в повоєнні роки ціна на сіль дещо стабілізувалася [14, с. 10].

Таким чином, регламентація соляної торгівлі Запорожжя з Кримом з боку Російської імперії в часи Нової Січі мала за мету її економічне зміцнення в регіоні Північного Причорномор'я та у перспективі усунення від торгівлі небажаних посередників.

Джерела та література:

1. Юхт А. И. Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20–60-е годы 18 в.) / А. И. Юхт. Институт российской истории РАН. – М., 1994.

2. Иванов С. М. Из истории русско-турецкой торговли в 17 – начале 20 в. / С. М. Иванов. // Россия и Восток. – М.: Во ст. лит-ра, 2000. – С. 101–155.

3. Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1846. – 234 с.

4. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. / А. О. Скальковский. Передм. і комент. Г. К. Швидько; Пер. з рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.– 678 с.

5. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

6. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вип. 2) / М. Слабченко. // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип. III. – К., 1927. – С. 203–340.

7. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. – Т. III: Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII–XVIII столетиях / М. Е. Слабченко. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1923. – 192 с.

8. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вип. 2) / М. Слабченко. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929. – С. 159–252.

9. Букатевиц Н. І. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси / Н. І. Букатевиц. – Одеса: Известия, 1928. – 94 с.

10. *Оляничин Д.* До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького консуля Шарля Пейсонеля / Д. Оляничин. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1933. – Т. 152. – Вип. III. – С. 135–147.
11. *Слабеев І. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII–XIX ст.) / І. С. Слабеев. – К., 1964. – 138 с.
12. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – К.: Вид.-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
13. *Тищенко М. Ф.* Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. / М. Ф. Тищенко. // Історико-географічний збірник. Видає комісія для складання Історико-географічного словника України. – Т. 4. – К.: Друк. ВУАН, 1930. – С. 2–107.
14. *Тищенко М. Ф.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / М. Ф. Тищенко. Там само. – Т. 2. – К.: Друк. ВУАН, 1928. – С. 2–48.
15. *Гіцова Л. З., Демченко Л. Я.* Сусідів не вибирають (Док-ти Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) / Л. З. Гіцова. Л. Я. Демченко. // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 71–77.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 161: Справа про торговельні зносини Запорожжя з Кримом. 1764 р. – 15 [118] арк.
17. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва (далі АЗПРІ). – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. I. – Спр. 408: Реялиции Обрезкова и Левашова Екатерине II. Янв. 1767 г.
18. *Головко Ю. І.* Впровадження митної системи на Півдні України / Ю. І. Головко. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С. 205–208.
19. [Уляницький В. А.] Приложения к статье: Уляницький В. А. Исторический очерк русских консульств за границей / В. А. Уляницький. // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып. 6. – М.: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1899. – С. LXXXI–CDLXXXIV.
20. АЗПРІ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Т. II. – Спр. 1160: Донесения Никифорова. Сент. – дек. 1764 г.
21. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 78, 78а.: Дело по секретам. Заведенное 1759 году. № 22. 1759–1760 pp. – 219 арк.
22. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 284 с.

23. Андреева С. С. Мат-ли з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С. 7–31.

24. Російський державний архів давніх актів, м. Москва. – Ф. 353.– Оп. 1/3. – Спр. 2018: Дело о поставке соли в Малороссию из разных магазинов. 21 янв. 1769 г.

25. Там само. – Спр. 2094: Промемории (Малороссийской коллегии, Коллегии Экономии, Главного Кригс-комиссарства и др.) о поставке казенной соли в Малороссию. 1 июня – 15 дек. 1769 г.

26. Архив Государственного Совета. – В 4 т., 9 частях. – Т. I. – Ч. 2: Совет в царствование Екатерины II (1768–1796). Отделение юридическое. – СПб., 1869. – 932с.

Світлана Андреева (Запоріжжя, Україна). Регламентация запорозько-кримської торгівлі сіллю з боку Російської імперії в часи Нової Січі (1734–1775 рр.)

У дослідженні розглянуто діяльність різних відомств Російської імперії з регулювання запорозько-кримської торгівлі сіллю як складової загальної імперської політики обмеження економічних зв'язків Запорозької Нової Січі та Кримського ханства.

Ключові слова: Нова Запорозька Січ, Кримське ханство, Російська імперія, запорозько-кримські економічні відносини.

Светлана Андреева (Запорожье, Украина). Регламентация запорожско-крымской торговли солью со стороны Российской империи во времена Новой Сечи (1734-1775 гг.)

В исследовании рассмотрена деятельность различных ведомств Российской империи по регулированию запорожско-крымской торговли солью как составляющей общеимперского курса на ограничение экономических связей Запорожской Новой Сечи с Крымским ханством.

Ключевые слова: Новая Запорожская Сечь, Крымское ханство, Российская империя, запорожско-крымские экономические отношения.

Svitlana Andreeva (Zaporizhzhia, Ukraine). The regulation of Russian Empire Zaporizhzhia- Crimean commerce of sal in the period of Now Sich (1734-1775)

In this study it has viewed of Russian Empire of control the Zaporizhzhia-Crimean economic relations in the period of Now Sich (1734-1775).

Key words: New Zaporozhska Sich, Crimea Khanate, Russian Empire, Zaporizhzhia- Crimean economic relations.

Сергій БІЛВНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2: 94 (477) «17»

Огляд публікацій джерел з історії підрядів та відкупів Степової України кінця XVIII століття

Публікація джерел з історії відкупів Степової України перебувала у прямій залежності від розвитку археографії в російській, а потім і радянській історичній науці.

Загальна ситуація в історичній науці початку XIX ст. не сприяла розвиткові публікації документів, пов'язаних із відкупами. За часів імператора Миколи I, коли відкупна система досягла свого найвищого розвитку у горілчаній та соляній галузях, публікація документів щодо відкупів XVIII ст. була справою небезпечною і можливою лише за підтримки впливових покровителів.

Науковий рівень видання документів як загалом, так і по відкупах зокрема, залежав від професіоналізму дослідника, його обізнаності зі станом історичної науки, врешті-решт, від особистих бажань і вподобань. Особливо це стосувалося регіональних дослідників, у яких дуже часто бажання донести до публіки певні джерела не підкріплювалися науковими здобутками тогочасної едиційної роботи.

Проте і серед місцевих істориків Степової України, до поля зору яких потрапили матеріали з відкупної торгівлі на півдні України, були науковці, чий фаховий рівень дозволяв проводити повноцінну едиційну роботу. Першим у цій плеяді був одеський дослідник М. Мурзакевич, з ім'ям якого пов'язано більш ніж 40 років активної археографічної роботи Одеського товариства історії та старожитностей. У першій половині XIX ст. основна едиційна робота з видання джерел з історії Південної України, і стосовно відкупів також, була зосереджена саме в цьому товаристві.

При визначенні комплексів джерел, що готувалися до публікації, представники товариства зосереджували увагу насамперед на діяль-

ності вищих органів державної влади та головних очільників краю. Певною мірою це позначилося на доборі документів для публікацій.

1839 р. М. Мурзакевич, М. Кир'яков та Д. Княжевич за підтримки А. Стурдзи, М. Воронцова та А. Фабра затвердили в Міністерстві освіти статут Одеського товариства історії та старожитностей. Статут товариства проголошував пошук, упорядкування і тлумачення документів і актів, що стосувалися історії краю, а також публікацію результатів дослідження для загального відома.

З цього часу розпочалася активна евристична робота, яку очолив М. Мурзакевич. У 30-ти томах «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», які вийшли за період з 1844 по 1912 р., було здійснено 101 публікацію документів з історії Південного краю останньої чверті XVIII ст. З них 77 публікацій припадає на перші 13 томів, які вийшли під безпосередньою редакцією М. Мурзакевича, а 24 публікації підготовлені ним самим. Ці 22 публікації містять 670 документів з 1124, що складає 60% опублікованих документів. Лише невелика частина публікацій стосується відкупів, але майже кожна містить факти, що допомагають реконструювати історію відкупу на півдні України [1; 2; 3; 4].

Отже, едиційну роботу з видання джерел з історії відкупів у Південній Україні в останній чверті XVIII ст. започаткував М. Мурзакевич. Та й принципи видання документів, які відбулися у програмі видання «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» 1848 р., були розроблені саме М. Мурзакевичем. Про це свідчить той факт, що на момент складання програми у 1848 р. М. Мурзакевич опрацював значні комплекси матеріалів. У примітках до публікації ордерів Г. Потьомкіна до відомого відкупника М. Фалєєва, що побачили світ у другому томі «Записок», дослідник наголошує на великій науковій цінності ордерів. Три книги, які були передані з архіву Чорноморського відомства до Одеського товариства, містили понад 185 документів князя Г. Потьомкіна. Публікація цих документів у повному обсязі була неможливою, а тому перед М. Мурзакевичем постала дилема – або опублікувати окремі, найцікавіші, на думку дослідника, документи, або витяги – своєрідний анований реєстр усіх документів. На жаль, відкупна справа не цікавила історика, тому не стала об'єктом публікацій, натомість з'являється комплекс документів, пов'язаний із містобудівною діяльністю Фалєєва [2].

У подальшому підготовлені М. Мурзакевичем публікації документів таких великих комплексів, як розпорядження князя Г. Потьомкіна

щодо Таврійської області, що містять 190 ордерів та листів князя, зроблені саме за принципом найважливіших фрагментів.

За походженням та видовою належністю опублікований в записках комплекс документів щодо відкупної справи може бути поділений на: а) рескрипти та накази російських імператорів; б) ордери князя Г. Потьомкіна щодо управління Південним краєм; в) листування князя Г. Потьомкіна; г) рапорти посадових осіб Південного краю до Г. Потьомкіна; ґ) листування правителя канцелярії В. Попова; д) топографічні та статистичні описи; е) щоденники та мемуари.

Хоча у більшості документів, опублікованих Мурзакевичем, відсутні заголовки і легенди, а наявність приміток та коментарів – швидше виняток, значення опублікованого комплексу документів досить вагоме. Фактично на сьогодні жоден дослідник, який займається історією відкупної системи Півдня України, не може не використати матеріали «Записок імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». Та все ж відсутність в опублікованих документах описів та легенд призводить до ускладнень стосовно датування документів.

Так, у третьому томі «Записок» М. Мурзакевич опублікував «Опис міст Азовської губернії», щодо датування якого дискусія тривала довгий час. Проте цей опис беззаперечно дає дослідникові відкупів проаналізувати становище краю, де відкупна система в цей час формувалася й набирала основних обрисів.

Паралельно з діяльністю Одеського товариства археографічну роботу розпочинає молодий чиновник А. Скальковський. Наукові можливості А. Скальковського в галузі археографії були досить обмеженими внаслідок розриву із М. Мурзакевичем та прийняття першим рішення самостійного дослідження Півдня України. Та при всьому цьому увагу дослідника відкупів обов'язково приверне низка публікацій А. Скальковського. Наприклад, т. зв. «відкритий лист про пільги населенню міст Південної України від 24 жовтня 1795 року», який за поданням автора виданий Хорватом і оголошений прилюдно у всіх повітах Південного краю. А. В. Бойко у своєму джерелознавчому дослідженні ґрунтовно аналізує дану публікацію та доводить невідповідність заявленого автором документа й реального джерела, що стало основою публікації, але все ж цей комплекс дає змогу виявити пільги населення краю стосовно до відкупних регалій [5, с. 246].

У додатках до «Хронологічного огляду» представлено 11 документів, які, за висловом самого А. Скальковського, «списані з оригіналів з

усялякою археографічною точністю» [6, с. 287]. Нас цікавлять з точки зору дослідження відкупів: 1) оголошення Потьомкіна старообрядцям про пільги; 2) грамота Г. Потьомкіна калмицькому народу від 1 червня 1783 р.; 3) відомість 1790 р. про врожай хліба в Катеринославському намісництві за 1789 р.; 4) рапорт П. Зубова імператриці про заведення соляних магазинів у Гаджибеї; 5) відомість 1773 р. про народи Новоросійської губернії. Останній документ дає змогу оцінити рівень привабливості губернії для експансійних потуг українських та російських відкупників.

Він має назву «Відомість, укладена в канцелярії Новоросійської губернії, яка кількість Новоросійської губернії в м. Кременчуці, у провінціях Єлизаветградській та Катерининській, крім Бахмутського повіту, купецтва, державних та поміщицьких поселенців, рангових та відставних обох статей й яких націй наявно душ. Значиться під цим. 1773 року» [6, с. 290]. Чистовий оригінал документа виявлено у фонді Г. Потьомкіна Російського державного військово-історичного архіву [7, арк. 330–331]. Назва повністю збігається з наведеною А. Скальковським. Документ являє собою аркуш, перегнутий навпіл до формату in f^o. На першому аркуші – маємо назву «Відомість», а на двох внутрішніх сторінках представлено таблицю відомості. Сам документ не має дати. Водночас він підшитий до рапорту М. Муромцева Г. Потьомкіну за вересень 1775 р. В цьому рапорті, зокрема, говориться, що при зайнятті М. Муромцевим посади новоросійського губернатора він надсилає Г. Потьомкіну відомості про кількість населення в Новоросійській губернії [7, арк. 229].

Невеликі розбіжності, які маємо, наслідок того, що відомість РДАДА більш точна, адже дані про купецтво не загальні, а розподілені на види діяльності купців (торгівці від'їжджим товаром – 80 чоловік, торговців у лавках – 18, торговців дріб'язковим товаром – 46, при справах у митницях та інших місцях – 13, у прикажчиках – 11; а всього – 152), тоді як у представленій відомості дані узагальнено самим А. Скальковським. Але такі розбіжності не є суттєвими і доводять, що відомості склалися в один і той же рік. Втручання А. Скальковського у текст документа не є поодиноким. Дуже часто він намагався на свій розсуд «виправити помилки», присутні в документі, у відомості 1775 р. явна помилка чиновника-упорядника в підрахунках була «скоригована» А. Скальковським.

Загалом, користування опублікованими А. Скальковським документами вимагає додаткової перевірки за публікаціями М. Мурзакевича

у випусках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» або за фондами архівосховищ.

Під час відомих реформ Олександра II археографічну роботу розпочала редакція журналу «Російський архів» (1863–1908). Заснований П. Бартеневим журнал мав, на думку Хомякова, нагромаджувати історичні факти. Саме тому аналітичні статті з'являлися на його сторінках дуже рідко. В той же час головна увага приділялася публікаціям документів. Перевага за вподобаннями редакторів журналу надавалася мемуарній та епістолярній спадщині. За невеликим винятком, документи не мали коментарів, а легенда документа обмежувалася глухим посиланням на архів або приватну колекцію.

За підрахунками А. В. Бойка, за період з 1763 по 1908 рік було здійснено 68 публікацій, які певною мірою стосувалися соціально-економічного становища Південного краю. Переважно це листи, рапорти та доповіді Катерини II, Г. Потьомкіна, О. Безбородька, Ф. Ростопчина, П. Зубова з господарських питань. Водночас на сторінках журналу було опубліковано мемуари А. Сегюра, С. Воронцова, Д. Мертваго, А. Дрімпельмана.

Серед найважливіших публікацій, що дозволяють більш чітко уявити схеми організації укладення підрядів та відкупів на території Степової України, слід назвати листи В. Попова до катеринославського губернатора В. Каховського за 1793 р. з коментарем та коротенькою передмовою П. Бартенева. Матеріали містять листування з приводу звинувачень як В. Попова, так і В. Каховського у зловживанні при укладанні підрядів, відкупів та роздачі земель у Катеринославському намісництві.

Досить змістовними для реконструкції образу відкупників є опубліковані у 1784 р. розпорядження Г. Потьомкіна до М. Фалєєва [5, с. 43]. Публікацію супроводжує записка І. Бартенева. У 1859 р. І. Бартенев виконував обов'язки діловода у комісії під головуванням генерала Кумані. Ця комісія була утворена в Миколаєві для розгляду питання про звільнення з Чорноморського відомства адміралтейських поселен. У цей час І. Бартенев склав історичний нарис утворення князем Г. Потьомкіним Чорноморських поселень. Працюючи з матеріалами архіву Адміралтейства, що на той час знаходилися у Миколаєві, І. Бартенев натрапив на два цікаві, на його думку, документи, які безпосередньо стосувалися історії «місцевого краю». На цьому й закінчується передмова публікатора щодо матеріалів.

Представлені І. Бартенєвим матеріали являють собою дві доповідні записки М. Фалєєва. Перша – «Які накази Його Світлості були оберштер-крігс-комісару Фалєєву, про будівлі у м. Миколаєві і закладах довкруг його й наміри щодо флоту, адміралтейства та майстерень», друга – «Записка Фалєєва, яка подана адміралу Мордвінову (колишньому головному командирі Чорноморського флоту й портів з 1786 по 1798 рік)». Оригіналів цих документів не збереглося. Разом з тим, ці матеріали без будь-яких зауважень були опубліковані у 1901 р. М. Мурзакевичем у «Записках імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» [1; 2]. Маловірогідно, що М. Мурзакевич не знав про публікацію І. Бартенєва. Тотожність коментарів до населених пунктів свідчить про знайомство М. Мурзакевича з публікаціями в «Російському архіві» [1].

У 1880 р. на сторінках «Російського архіву» побачило світ дослідження М. Григоровича, присвячене постаті відомого покровителя відкупників О. Безбородька [5, с. 53].

До поля зору дослідника увійшли проблеми палацового життя, зовнішня та внутрішня політика Російської держави, діяльність окремих персон, таких як Катерина II, Г. Потьомкін, В. Попов, П. Зубов, О. Лашкарєв та ін. Результатом систематизації документів стала публікація витягів з документів (пов'язаних хронологічно і тематично) з елементами аналізу подій та фактів, про які йшлося в джерелах. Витяги мають посилання на архів із вказівкою фонду, зв'язки, номера справи та аркуша.

Причетність О. Безбородька до Колегії іноземних справ визначила пріоритет у публікації М. Григоровича. Більшість опублікованих документів стосувалися дипломатичної служби О. Безбородька. Але для нашого дослідження цікавими є витяги зі справи щодо поставок О. Безбородьком вина та провіанту до армії, яка перебувала у Катеринославському намісництві. Справа була викликана тим, що Г. Потьомкін почав вимагати від В. Попова звіту про використання екстраординарної суми, а коли побачив, що значна кількість грошей з цієї суми виплачена О. Безбородьку за поставки вина, то висловився про їхню фіктивність. На таке звинувачення О. Безбородько відповідав докладним поясненням механізму поставок, наголошуючи на тому, що «він користувався прибутками, які всякому поміщику і всякому приватному господарю дозволені й притаманні». При цьому він зауважував, що його законні, як для будь-якого чесного чоловіка, прибутки є ніщо у порівнянні з не-

легальними надприбутками родичів Г. Потьомкіна з поставок та підприємств у Південному краї [5, с. 56].

Важливе місце в публікаціях «Російського архіву» посідає мемуарна література. На сторінках часопису було надруковано мемуари А. Сегюра, Д. Мертваго, С. Воронцова та Е. Дрімпельмана. Мемуари А. Сегюра та Д. Мертваго були опубліковані окремими книгами і давно увійшли до наукового обігу, тоді як спомини та записки Е. Дрімпельмана та С. Воронцова дослідниками історії Півдня України й до сьогодні залишаються неактуалізованими

Декілька цінних публікацій документів з'явилося на сторінках «Киевской старины». Для дослідників історії відкупів Південного краю останньої чверті XVIII ст. важливе значення має публікація уривків з мемуарів О. Пищевича [8].

У 1901 р. було видано перші два томи десяти томного «Архіву Мордвинових». Видання «Архіву Мордвинових» мало не стільки науковий, скільки камеральний характер. Ініціатором його видання була графиня К. Мордвинова – онука адмірала, командувача Чорноморського адміралтейства, сенатора М. Мордвинова, вплив якого на елітне коло урядовців Російської держави на початку правління Олександра I був досить потужним.

Всього у першому та другому томах «Архіву» було опубліковано 51 документ, який має безпосередній стосунок до історії Південної України останньої чверті XVIII ст. За хронологією – це майже виключно документи 1792–1793, 1796–1797 рр. Усі вони складають три великі групи: 1) укази імператриці М. Мордвинову щодо управління Чорноморським адміралтейством; 2) розпорядження М. Мордвинова з управління флотом; 3) документи та записки, подані до М. Мордвинова з управління флотом, щодо поставок, підприємств та торгівлі. Найціннішими для дослідника відкупів Півдня України є записки самого М. Мордвинова з приводу винного відкупу та винокуріння Південному краї [9].

Певна частина документів також була надрукована в 9-му, 10-му та 13-му томах архіву Воронцових [5, с. 58]. Особливий інтерес становить листування барона Антуана щодо розвитку чорноморської торгівлі.

За ретельністю, ґрунтовністю та обсягом матеріалів вирізняється археографічний доробок академіка М. Дубровіна. Наслідком його активної роботи з упорядкування архіву Головного штабу, а особливо матеріалів Г. Потьомкіна, став опис документів його фонду. У процесі опису

фонду М. Дубровін підготував три томи документів, які стосувалися організації військової служби у Південному краї в період його підпорядкування Г. Потьомкіну [5, с. 61].

У цьому виданні вміщено 386 документів, які опосередковано стосуються історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. В основному це документи із соціально-економічної історії, що допомагає відтворити загальне становище краю. За своїми видовими характеристиками вони поділяються на: а) маніфести та накази вищих органів влади; б) ордери, пропозиції та накази князя Г. Потьомкіна стосовно управління та внутрішнього устрою ввіреного йому краю; в) інструкції з упорядкування військових з'єднань у Південному краї; г) відомості щодо кількості військових частин, поставок провіанту та фуражу; ґ) рапорти губернських правлінь та командирів військових підрозділів до Г. Потьомкіна; д) донесення Г. Потьомкіна на височайше ім'я з питань устрою Південного краю; е) офіційне листування Г. Потьомкіна з командирами підрозділів та начальниками Південного краю. Продовженням археографічної роботи М. Дубровіна щодо Південного краю стало видання корпусу документів з питань приєднання Криму [5, с. 66].

З 1903 р. розпочала свою роботу Катеринославська вчена архівна комісія. Її створення, напрямки діяльності, а також внесок у розвиток археографічної справи Південного краю на сьогодні вже є достатньо дослідженими. Результати пошукової роботи у місцевих архівосховищах публікувалися у «Літопису Катеринославської ученої архівної комісії». У десяти томах «Літопису», які виходили протягом 1904–1915 рр., було здійснено більш ніж 800 публікацій документів з історії Південного краю останньої чверті XVIII ст.

У контексті роботи Катеринославської вченої археографічної комісії слід розглядати й археографічну діяльність Олександра Богумила. На початку 1904 р. Катеринославська вчена архівна комісія запросила молодого історика літератури, магістранта університету Святого Володимира О. Богумила обстежити катеринославські архіви. Результатом його роботи з архівом Катеринославського губернського правління стало видання двох корпусів ордерів Г. Потьомкіна за 1775–1776 та 1790–1791 рр. [10; 11]. Зібрання ордерів, які виходили як чергові томи «Літопису», мають суцільну нумерацію опублікованих документів. Через те, що першим було опубліковано корпус ордерів за 1790–1791 рр., нумерація документів не збігається із хронологією їх розміщення. Під

номерама 1-436 подано документи за 1790–1791 рр., а під номерами 437–115 за 1775–1776 рр.

У той же час при публікації документів О. Богумил згрупував їх за тематичними ознаками. Весь корпус ордерів 1790–1791 рр. він розподілив на три великі групи: 1) ордери, які безпосередньо стосуються Південного краю та губернської канцелярії; 2) ордери щодо підрядів та поставок провіанту до військових частин, а також розпорядження з питань дислокації частин та призначення на посади; 3) ордери, що стосуються військової кампанії 1790–1791 рр. Інформацію щодо відкупів у першій публікації можна віднайти у першій та другій групі ордерів.

При публікації ордерів 1775–1776 рр. О. Богумил відмовився від такого розподілу, і документи подані за хронологією, оскільки, на думку упорядника, саме цей принцип краще демонстрував долю колишнього запорозького населення у складі новоствореної Азовської губернії [11, с. 1], тому ордери, які містять інформацію про відкупну справу, розташовані у хронологічному порядку.

У передмові до публікації О. Богумил акцентував увагу на засадах, згідно з якими здійснювалася публікація документів [10, с. 3; 11, с. 2]. Виголошені принципи відбивали рівень тогочасної науки. Основним для дослідника стає принцип автентичності передачі тексту. Втім, у процесі впорядкування документів О. Богумил постійно відступає від проголошених засад. Публікатор вдавався до невиправданих скорочень та заміन. Так, значна кількість ордерів Г. Потьомкіна представлена у вільному переказі. Частина ордерів подана у витягах, зроблених за розсудом дослідника, а при публікації значної кількості ордерів О. Богумил взагалі обмежився заголовком документа. Так, із 279 опублікованих документів за 1775–1776 рр. 75 подано лише як заголовки та незначні витяги, що складає 27% усього опублікованого корпусу. Таку ж саму тенденцію маємо і з документами 1790–1891 рр.; це є суттєвим недоліком публікації. Якщо з 279 ордерів за 1775–1776 рр. майже третя частина на сьогодні зберігається у збірці Азовської губернської канцелярії Дніпропетровського історичного музею, то всі інші документи втрачені.

Разом з тим, у публікаціях корпусу ордерів 1775–1776 рр. простежується закономірність у скороченні текстів. Намагання показати неперервність історичного розвитку Південного краю з утворенням Азовської губернії реалізувалося повною передачею текстів ордерів

Г. Потьомкіна, пов'язаних з долею запорозьких земель та запорозьких козаків. На цьому, зокрема, наголошував і сам О. Богумил [10, с. 1]. Разом з тим, ордери Г. Потьомкіна, які стосувалися: а) призначення та звільнення з посад чиновників губернської канцелярії; б) видачі платні та утримання чиновникам та переселенцям; в) постанов за проханнями купецтва й міщанства як правило, подавалися у витягах та переказах. Відсутність заголовків, легенд, коментарів, будь-якого допоміжного апарату значно ускладнює роботу з комплексом. На жаль, названі недоліки стосуються і ордерів, пов'язаних із провадженням відкупної справи.

З кінця ХІХ ст. археографічний напрямок стає важливою складовою дослідницьких студій Д. Яворницького. Переважну більшість здійснених ним публікацій документів становлять матеріали з історії запорозького козацтва [12, с. 17]. Кожний документ у публікації Д. Яворницького має заголовок; легенди, коментарі та примітки відсутні. Разом з тим, у заголовках наявні серйозні помилки.

У 1929 р. Д. Яворницький видав збірку документів, яка була виявлена ним в архівах Катеринославського губернського правління і, зокрема, Катеринославської казенної палати. У передмові до публікації Д. Яворницький вказував на те, що значна кількість опублікованих документів була «безнадійно втрачена» під час громадянської війни, а тому підготовлені матеріали є особливо цінними. Довгий термін підготовки матеріалів до публікації, втрати основного архівного зібрання, що унеможливило звірку текстів документів і створення логічно, хронологічно та тематично впорядкованої збірки, суттєво позначилися на представництві опублікованих документів. За хронологією збірка включає документи за період із 1751 по 1856 р.

Переважна більшість матеріалів останньої чверті ХVІІІ ст., а це 198 документів, знаходилася в Катеринославській губернській канцелярії, казенній палаті та земському суді. Це дає підставу стверджувати, що до збірки увійшли всі підготовлені переважно до 1917 р. матеріали, а загибель основних фондів ще більше спонукала Д. Яворницького до видання цього матеріалу.

Д. Яворницький поспішав із його виданням, а тому археографічний рівень збірки залишає бажати кращого. За відсутності легенд, коментарів та приміток, наявності фактологічних помилок у заголовках, значна кількість документів подана у витягах та переказах. Проте Яворницький розумів значення відкупів для розвитку півдня України, тому

в даній збірці маємо декілька документів з нашої теми, поданих у тій же неретельній археографічній обробці. Але відкупна справа була настільки специфічною за мовними зворотами, що всі документи цього напрямку автор подає з мінімальним втручанням у тек. Порівняння із архівними документами доводить в цілому ідентичну передачу тексту [13, с. 306–309, 396–405, 415–418; 14; 15; 16].

Найбільшим зібранням опублікованих актових матеріалів і на сьогодні залишається Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ).

Разом з цим, у XX–XXV томах ПЗЗРІ, які охоплюють період з 1775 по 1800 р., опубліковано 173 документи, що стосуються безпосередньо Південної України. Відкупів стосуються прямо або опосередковано 32 закони. Запорізький дослідник А. В. Бойко віднайшов в архівосховищах ще 216 іменних указів щодо Південного краю. Таким чином, можна стверджувати, що документи стосовно відкупів півдня України, опубліковані у ПЗЗРІ, складають 9 % відомих на сьогодні маніфестів та указів вищої державної влади стосовно Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Проте не лише ці 32 закони регламентували відкупи на Півдні, адже у ПЗЗРІ представлено і узагальнюючі документи «Положення про губернії» 1775 року, «Жалувана грамота містам», «Жалувана грамота дворянству», які для Російської імперії кінця XVIII ст. були знаковими і визначали адміністративний, господарський та соціальний устрій усіх її складових частин. До того ж, у процесі діловодства у сфері таких важливих економічних питань, як відкупна та соляна торгівля, перехід до інших верств населення через виконання підрядів та відкупів, розпорядження по окремих регіонах автоматично поширювалися на інші регіони імперії. Саме цим пояснюється факт присилання до губернських та повітових канцелярій обов'язкових примірників усіх наказів, що затверджувалися імператорами та Сенатом. Все це робить ПЗЗРІ найбільшим зібранням регламентаційних та розпорядчих актів.

У 1863 р. розпочалася робота з опису Архіву Державної ради. Її виконання доручили М. Калачову, який склав план видання і виробив принципи опису архіву [5, с. 71]. Кожне видання мало складатися з двох частин: 1) відділ історичний; 2) відділ юридичний. Опис архіву часів Катерини II та Павла I було доручено помічникові М. Калачова – П. Чистовичу. Останній, розпочавши роботу над матеріалами, відмовився від запропонованого групування і зупинився на поданні матеріалу за темами засідань Державної ради.

У 1869 р. вийшов перший том зібрання, який включав матеріали Державної ради періоду царювання Катерини II. Він складався з двох окремих книг: 1) частини історичної; 2) частини юридичної. В археографічному плані видання здійснено у повній відповідності до археографічних вимог того часу. Маємо примітки й коментарі, іменний та географічний покажчики до кожної частини.

Для дослідника соціально-економічної історії Південної України особливий інтерес у першому томі становлять протоколи засідань Державної ради, на яких обговорювалися питання: а) будівництва Нової Дніпровської лінії; б) побудови Чорноморського флоту; в) заселення отриманих від Туреччини територій. Тема відкупів теж знайшла місце серед публікацій протоколів.

Другий том Архіву вийшов уже по смерті М. Калачова через 19 років після першого тому [5, с. 72]. Його видання здійснив член археографічної комісії Г. Штендман. При збереженні загальної структури видання том було поділено на дві частини: 1) справи внутрішні; 2) справи зовнішні. Цінними для дослідження питань відкупної торгівлі є нотатки стосовно прохання катеринославського винного відкупника Яншина [17].

Після 1917 року публікації джерел підпорядковувалися панівній ідеології. З одного боку, збірки документів мали відбивати кризу феодално-кріпосницької системи, частиною якої були відкупи, та становлення буржуазних відносин, а з другого, – вирішальну роль народних мас в історичному процесі і класову боротьбу як головну рушійну силу розвитку суспільства. Проте за умов наростання потужності тоталітарної системи Радянського Союзу публікацій документів стає дедалі менше. Публікації джерел з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. стали абсолютно непотрібними для марксистів-ленінців. Зникає навіть термін «колонізація» стосовно регіону, а одним з основних елементів колонізації саме й був інститут російського відкупництва.

Майже єдиним дослідником, що продовжував едиційну роботу в галузі соціально-економічної історії Південної України, була Н. Полонська-Василенко. На жаль, вже підготовлені до видання комплекси документів так і залишилися в рукописі. Разом з тим, важливе місце займають видані на початку 1930-х рр. дві збірки документів: «Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу» та «Майно запорозької старшини» [18; 19]. Зрозуміло, що матеріали з історії відкупної торгівлі ввійшли до першої із збірок, адже історія становлення гірничої про-

мисловості Донбасу прямо пов'язана із діячами відкупу в цьому регіоні – Фалєєвим, Шевичем, Каховським та ін. [19, с. 181].

Наприкінці 1920-х рр. в Україні створюється Археографічна комісія при Центральному архівному управлінні УСРР. Новостворена установа мала протиставити роботу дослідників-одинаків колективній роботі архівістів. Фактично ця ідеологічно спрямована установа протиставлялася Археографічній комісії ВУАН і проголошувала похід проти «буржуазної націоналістичної історіографії». Цьому були підпорядковані і напрямки роботи АК ЦАУ, в яких соціально-політичний та економічний розвиток України, з великим акцентом на селянські рухи та революцію, став панівним.

Майже до початку 1990-х рр. українські історики не виходили за межі соціально-економічної тематики, де народні рухи та становлення пролетаріату посідали чи не головну кількість документів. Виняток становлять ювілейні збірки документів до історії окремих міст Південної України. Однак історію міст до 1905 р., як правило, репрезентувала ледве $\frac{1}{10}$ загальної кількості представлених документів. При цьому матеріали щодо відкупів не ставали об'єктом публікації.

У 1982 р. побачив світ збірник документів й матеріалів з історії робітничого класу України середини XVIII—1861 р. [5]. Збірник досить чітко структурований. Він складається з чотирьох розділів. Документи у розділах систематизовані за хронологією. Із 283-х опублікованих документів 11 мають стосунок до Південного краю. 9 з них стосуються будівельних робіт під керівництвом М. Фалєєва у Херсоні та Миколаєві, кількості вільнонайманих робітників, умов праці та оплати, чим безпосередньо опікувався відкупник. Усі вони запозичені з фонду канцелярії Потьомкіна РДА ВМФ [20]. Надруковані документи становлять лише незначну кількість тих, що знаходяться у справі «Про надісланих до робіт вільнонайманих майстрів з 1783 по 1792 рік». Тематика та ідеологічне навантаження, а також мета збірника суттєво позначилися на критеріях відбору документів для публікації.

У той час, коли українські історики доводили кризу феодально-кріпосницької системи, Академія наук СРСР започаткувала зовсім інший напрямок едиційної роботи – поширення й пропаганду здобутків російської військової історії. Започаткований ще під час війни 1941–1945 рр., цей напрямок набув поширення у 40-х – 50-х роках ХХ ст., а вже у 70-х–80-х перетворився на ідеологію, яку після 1991 р. успадкував російські історики.

Усі ці положення знайшли місце у численних збірниках документів, присвячених діяльності М. Кутузова, О. Суворова, П. Рум'янцева-Задунайського, в яких документи останньої чверті XVIII ст. посідають значне місце. У цих збірниках опубліковано понад 300 документів періоду служби та їхнього перебування на півдні України. Особливо цікавими є інструкції М. Кутузову та П. Рум'янцеву стосовно планів колонізації та заселення Півдня, ставлення до місцевого населення.

Реалізуючи цей же таки напрямок російських дослідників, у 1986 р. В. Лопатін видав 688 листів О. Суворова [21]. Особливе місце посідає листування О. Суворова із Г. Потьомкіним. Досить цікавими уявляються листування А. Суворова з М. Фалєєвим, який постає перед нами одночасно як будівничий, як меценат та як лихвар. Докладні примітки та коментарі, довідковий апарат роблять цей комплекс найбільшим виданням епістолярної спадщини О. Суворова. Суттєвим недоліком видання є відсутність систематизації документів. Приватне листування О. Суворова не відокремлене від службового. Через це дуже часто службові рапорти та донесення Суворова до Г. Потьомкіна та П. Зубова представлені як листування.

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. у зв'язку із соціальними потрясіннями та зміною історичних парадигм позначився посиленням інтересу до історичних джерел. Численні місцеві товариства краєзнавців розпочинають публікацію архівних матеріалів з регіональної історії. Серед них вирізняються публікації матеріалів Миколаївського історико-краєзнавчого товариства та Науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ [22; 23, с. 190–195].

Миколаївський історико-краєзнавчий збірник поставив за мету повернути мешканцям міста його історію. Одним із напрямків такого повернення вбачається публікація документальних матеріалів з історії Миколаєва. Розвідки в архівах України та Росії стали наслідком того, що у збірці вперше опубліковано 72 документи – переважно з фондів РДА ВМФ (46 документів). Відкупної справи стосується тестамент М. Фалєєва, текст якого надрукований за копією, що зберігається у РВ РНБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, а також републікація двох збірок документів О. Соколова щодо розпоряджень Г. Потьомкіна про устрій Чорноморського флоту та міста Миколаєва [23].

Таким чином, ми з'ясували, що у першій половині XIX ст. рівень археографічних студій залежав від професіоналізму дослідника, від його обізнаності зі станом історичної науки, врешті-решт, від його бажань і вподобань.

Складений М. Мурзакевичем статут Одеського товариства історії та старожитностей проголошував пошук, упорядкування і тлумачення документів і актів, що стосувалися історії краю, а також публікацію результатів дослідження для загального відома. Історія краю й зокрема функціонування відкупів ототожнювалися з діяльністю керівників краю. Такий підхід став визначальним для археографічних публікацій XIX ст.

У 30-ти томах «Записок імператорського Одеського товариства історії та старожитностей», які вийшли за період з 1844 по 1912 р., було здійснено 101-ну публікацію документів. Переважно це ордери, рапорти, донесення, офіційне листування головних командирів та чиновників Південного краю щодо адміністративного та господарського устрою, із них відкупів стосувалися лише 4 публікації. Археографічна діяльність А. Скальковського здійснювалася переважно на аматорському рівні. Його необізнаність з методами критики історичних джерел проявилася у численних недоречностях та помилках.

Найбільше активних матеріалів, що регулюють підряди та відкупи Степової України, видано в «Повному зібранні законів Російської імперії». У XX–XXV томах, що охоплюють період з 1775 по 1800 р., вміщено 32 документи, які стосуються безпосередньо теми дослідження. При врахуванні законів, віднайдених запорізьким дослідником А. В. Бойком, документи ПЗЗРІ стосовно відкупів складають 9 % відомих на сьогодні маніфестів та указів вищої державної влади щодо Південної України досліджуваного періоду.

З 60-х років XIX ст. археографічну роботу розпочала редакція журналу «Русский архив». Головне місце в ньому відводилося публікаціям документів. Окремі документи стосовно земельних роздач, народних рухів, а також спомини діячів Південного краю були опубліковані в «Киевской старине» та «Русской старине». З початком XX ст. напрямки публікації джерел з історії Південної України суттєво змінилися.

Після 1917 р. публікації джерел були підпорядковані пануючій у державі ідеології. Цей період характерний репресіями щодо українських істориків, заборонаю цілих дослідницьких напрямків. Академія наук СРСР започаткувала під час війни 1941–1945 рр. напрямок едиційної роботи, оснований на поширенні й пропаганді здобутків російської військової історії, що знайшло місце у численних збірниках, присвячених діяльності М. Кутузова, О. Суворова, П. Рум'янцева-Задунай-

ського. Реалізуючи цей напрямок 1986 р. В. Лопатін видав листи О. Суворова, а 1997-го – листування Катерини II та Г. Потьомкіна.

З кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. численні місцеві товариства краєзнавців розпочинають публікацію архівних матеріалів стосовно регіональної історії. Серед них вирізняються публікації матеріалів Миколаївського історико-краєзнавчого товариства та Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету.

Джерела і література:

1. *Мурзакевич Н.* Докладная записка М. Л. Фалеева и приказания ему князя Потемкина / Н. Мурзакевич. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – С. 182–183.

2. *Мурзакевич Н.* Какие приказания Его Светлости были обер-штеркригс-комиссару Фалееву, о строениях в г. Николаеве, и заведениях в окружности онаго и намерения в разсуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года / Н. Мурзакевич. // Там само. – Т. XIII. – Одесса, 1883. – С. 184–187.

3. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора. – Мат-лы для истории губернского города Херсона // Там само. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 324–377.

4. Письма правителя Екатеринославского наместничества Ивана Максимовича Синельникова правителю канцелярии для доклада светлейшему князю Г. А. Потемкину // Там само. – Одесса, 1875. – Т. 9. – С. 203–211.

5. *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.

6. *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). – Ч. II. / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836. – 554 с.

7. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 52: Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического. – Оп. 1. – Ча ст. I. – Спр. 48, част. III. – 268 арк.

8. Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 111–135.

9. Архив графов Мордвиновых. – Т. 2. – СПб., 1901. – С. 502–518.

10. *Богумил А.* К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1790–1791 г.г. – Вып. 1 / А. Богумил. – Екатеринослав. – 126 с.

11. *Богумил А.* К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Екатеринослав. – Вып. 2 / А. Богумил. – 134 с.
12. *Абросимова С. В.* Дмитро Іванович Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 59 с.
13. *Яворницький Д. І.* До історії Степової України / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Друкарня пам'яті «Перекопу», 1929. – 536 с.
14. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 273: Камер-коллегия. – Оп. 1. – Ч. 6. – Спр. 23893: По указу Правительствующего Сената о учиненном Камер-коллегии предписании во взыскании пошлины за ввезенную в Новороссийскую губернию для откупщика Яншина сикийскую водку по тарифу. – 4 арк.
15. Там само. – Спр. 23894: По рапорту Новороссийской камерной части о переданных содержанием питейных в Новороссийской губернии откупа коллежским ассесором и кавалером Яншиным за 1797 год 1560 руб. – 15 арк.
16. Там само. – Спр. 23895: Об отдаче с 1799 по 1803 год питейных зборов на откуп по Новороссийской губернии и Екатеринославской губернии с приложением контрактов. – 394 арк.
17. Архив Государственного Совета. – Т. 2. – СПб., 1888. – С. 94–106.
18. *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко. // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43–206.
19. *Полонська-Василенко Н. Д.* Мат-ли до історії гірничої промисловості Донбасу / Н. Д. Полонська-Василенко. // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967. – Т. II. – С. 178–206.
20. Російський державний архів Військово-морського флоту. – Ф. 197: Канцелярія генерал-фельдмаршала князя Потемкина. – Оп. 1.
21. *Суворов А. В.* Письма / А. В. Суворов. Изд. подгот. В. С. Лопатин. – М.: Наука, 1987. – 808 с.
22. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии (упор. А. В. Бойко) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С. 47–83.
23. «Именованъ город – Николаев»: Ист. краевед. вып. – Николаев, 1989. – 299 с.

Сергій Білівненко (*Запоріжжя, Україна*). **Огляд публікацій джерел з історії підрядів та відкупів Степової України кінця XVIII століття**

Стаття являє собою короткий огляд основних публікацій джерел з історії підрядів та відкупів Степової України кінця XVIII ст. Докладно схарактеризовано особливості археографічних здобутків у дослідженні економіки півдня України в період освоєння краю Російською імперією.

Ключові слова: відкуп, підряд, Степова Україна, діловодство, документообіг, контракт, ордер, мемуари.

Сергей Биливненко (*Запорожье, Украина*). **Обзор публикаций источников по истории подрядов и откупов Степной Украины конца XVIII века**

Статья представляет собой краткий обзор основных публикаций источников по истории подрядов и откупов Степной Украины конца XVIII в. Подробно охарактеризованы особенности археографических достижений в исследовании экономики юга Украины в период освоения края Российской империей.

Ключевые слова: откуп, подряд, Степная Украина, делопроизводство, документооборот, контракт, ордер, мемуары.

Bilivnenko Serhiy (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Review publications sources on the history of contracts and leases Steppe Ukraine at the end of the XVIII century**

The article is a summary of the main sources of publications on the history of contracts and leases Steppe Ukraine XVIII century. Characterized in detail especially archeographic advances in the study of the economy of South Ukraine during the development of the region by the Russian Empire.

Key words: lease, contract, Steppe Ukraine, records management, document management, contract, order, memoirs.

Анна ОЛЕНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:342.56[(470+571):(477.7)] “1775/1783”

Азовська губернська канцелярія у системі судочинства Російської імперії (1775–1783)

Незважаючи на наполегливі спроби Петра I вперше за всю історію Російської держави відділити адміністративну владу від судової, ще протягом майже цілого XVIII століття аж до реформи 1775 р. Катерини II судочинство було невід’ємною частиною адміністративної влади. Губернатори та губернські канцелярії виконували судові функції разом із адміністративними, фінансовими, поліцейськими та іншими. Із утворенням у 1775 р. Азовської губернії вона була повністю включена до правової системи Російської імперії і на її території поширилась дія російського законодавства у сфері судочинства, в результаті чого Азовська губернська канцелярія на чолі з губернатором стала вищою судовою інстанцією на рівні губернії, у документації якої осіли задокументовані результати судово-слідчої діяльності.

Вивченню історії судоустрою та судочинства Російської імперії XVIII ст. присвячено багато історичних та юридичних праць, але вони здебільшого стосуються періоду Петра I та Катерини II, які відзначилися проведенням широкомасштабних реформ у сфері судочинства. Судочинство ж у міжреформенний період або описується поверхово, або зовсім проминається в історико-юридичних дослідженнях та загальних роботах з історії держави і права Росії, які спираються здебільшого на законодавчі акти без зазначення певних особливостей судочинства різних регіонів імперії [1 – 11]. Спеціальні дослідження з історії судочинства на українських землях останньої чверті XVIII ст. торкаються Західної України, яка на той час перебувала під владою Австрійської імперії та Польщі й відповідно мала корінні відмінності судової системи від Російської імперії [12; 13]. На увагу заслуговує робота М. Бармака, в якій викладено результати дослідження історії впровадження росій-

ської системи судочинства та судоустрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст. після її приєднання до Російської імперії згідно з губернською реформою 1775 р. [14]. При розгляді ж історії судочинства Південної України, що входила до складу Російської імперії, дослідники висвітлюють право Гетьманщини та Запорозької Січі до 1775 р., а потім одразу судову систему регіону після реформування згідно з положеннями «Учреждений о губерниях», забуваючи, що на території південноукраїнських земель реформа була введена лише 1783 р. [15 – 17]. Тож судочинство південноукраїнських Азовської та Новоросійської губерній у період 1775–1783 рр. залишилося осторонь як історичних, так і юридичних досліджень.

У судовій діяльності Азовська губерньська канцелярія керувалася положеннями нормативно-правових актів XVII–XVIII ст., які регламентували судоустрій та судочинство Російської імперії. Основними джерелами, на які спиралась уся судово-слідча система аж до першої половини XIX ст., були «Соборное уложение» 1649 р. – зібрання законів Московської держави, перший в російській історії нормативно-правовий акт, що охопив усі чинні правові норми [18, с. 1–161]; «Краткое изображение процессов или судебных тяжб» та «Воинские артикулы» 1715 р., що були складовими частинами Військового статуту та являли собою процесуальний і карний кодекси [19, с. 203–452]; прийнятий 1723 р. указ «О форме суда» [20, с. 147–150]. Наступні нормативні акти XVIII століття або доповнювали, або дещо змінювали чинні норми у судовій сфері.

Система судових інстанцій Азовської губернії точно відповідала ієрархії адміністративних установ. Головною установою губернії була губерньська канцелярія на чолі з губернатором. Губернатор виконував контролюючі функції стосовно канцелярії [21, с. 97] та мав ширші судові повноваження порівняно з канцелярією. Згідно із положеннями «Настановлень губернатора» 1764 р. очільник губернії міг вирішувати судову справу одноосібно у разі виникнення розбіжностей між членами губерньського присутствія [22, с. 717]. Тільки азовський губернатор, будучи головним командиром Нової Дніпровської лінії укріплень, мав право розглядати судові справи, що надходили на розгляд з комендантських канцелярій фортець лінії, які розташовувались на території Азовської губернії. Також губернатор В. О. Чертков, який поєднував цивільну та військову посади, був зобов'язаний розглядати справи, де фігурували військові особи. Азовський губернатор особисто долучався

до вирішення важливих судових справ по губернії, які можна віднести до питань не тільки регіонального, а й державного значення. Так, В. О. Чертков переглядав справи, пов'язані з колишніми запорозькими козаками, що були небезпечним елементом південноукраїнського регіону, якого намагалась позбавитись імперія, та з іноземними переселенцями, яких, навпаки, намагалися привернути до переселення в імперію з метою збільшення кількості населення. Оскільки ці питання перебували на контролі у вищих державних органів влади, вони вимагали прискіпливої уваги з боку місцевого керівництва, тож судові справи козаків та іноземців з Азовської губернської канцелярії передавалися на розгляд і затвердження губернаторові.

Азовській губернській канцелярії та губернатору підпорядковувалися усі нижчі установи, що виконували судові функції на місцях: провінційні та повітові (або воєводські) канцелярії на чолі з воєводами, земські правління на чолі із земськими комісарами, магістрати у містах, городничі та наглядачі державних поселень у невеликих населених пунктах. Особливий статус мали Нахічеванський магістрат, який опікувався вірменами губернії, та Маріупольський грецький суд – виборний орган самоврядування, який виконував адміністративні, поліцейські та судові функції, що опікувався грецьким населенням губернії.

Азовська губернська канцелярія та губернатор у питаннях судочинства підпорядковувались Юстиць-колегії, що мала контролювати їхню діяльність і була апеляційним органом із карних та цивільних справ [20, с. 478]; та Сенату, а саме: Першому департаменту, на який покладалися справи внутрішнього управління держави, й Другому, який здійснював контроль за вирішенням цивільних та карних судових справ, а також нагляд за вирішенням справ про злочинців, які утримувалися у центральних і місцевих карних установах.

У зв'язку з існуванням інституту генерал-губернаторської влади на півдні України мережа судових установ зазнала змін у порівнянні з центрально-російськими губерніями. Азовська губернська канцелярія та губернатор окрім вищих і центральних імперських органів влади підпорядковувались ще й генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну, який виконував контролюючі та апеляційні функції стосовно канцелярії Азовської губернії у сфері судочинства. Окрім щомісячного інформування генерал-губернатора про вирішення судових справ по губернії, Г. О. Потьомкіну з Азовської губернської канцелярії надходили справи на затвердження вироків по тяжких карних злочинах, що для них як

покарання переважно встановлювалась довічне заслання на каторжні роботи. Також генерал-губернатор контролював вирішення важливих судових справ, що були у компетенції азовського губернатора, пов'язаних із колишніми козаками та іноземними поселенцями. Загалом, імперським законодавство не передбачало такої судової інстанції, як генерал-губернатор; тяжкі карні злочини мала розглядати губернська канцелярія, але на півдні України Г. О. Потьомкін перебрав на себе частину обов'язків та компетенції Азовської губернської канцелярії у сфері судочинства.

Азовська губернська канцелярія була судом як першої, так і другої (апеляційної) інстанції. На канцелярію Азовської губернії поклалися такі завдання: по-перше, проведення слідства (згідно з порядком розшукового процесу, що застосовувався переважно до карних справ) і розгляду справ (згідно з порядком змагального процесу, що застосовувався переважно до цивільних справ) та винесення рішення по судових справах; по-друге, затвердження, перевірка законності й обґрунтованості судових рішень, що визначили нижчі судові інстанції; і по-третє, проведення повторного слідства та слухання по справі у разі незгоди із рішенням нижчих установ або за відсутності одностайності чиновників провінційних та повітових канцелярій. Азовська губернська канцелярія одночасно виступала судовим, контролюючим та апеляційним органом, який вирішував як цивільні, так і карні справи, хоча чіткого розподілу між ними не існувало.

На затвердження або апеляцію до Азовської губернської канцелярії надсилались документи вирішених карних судових справ із провінційних та повітових канцелярій (цивільні справи вони розглядали самостійно), які за законодавством мали право розглядати карні справи, але обов'язково із подальшим затвердженням губернської канцелярії й губернатора [19, с. 625; 20, с. 788; 23, арк. 479]. Судово-слідчі документи канцелярій складались із екстрактів та «мнень», що надходили до Азовської губернської канцелярії у супроводі рапорту. Екстракти містили витяги із слідчої справи, включаючи допити звинувачених, свідків, відомості з різноманітних довідок та нормативно-правових актів, що стосувались визначення вироків за скоєні злочини. «Мнєния» ж містили коротку інформацію щодо скоєного правопорушення, визначення винності підсудного та пропозиції щодо винесення вироку. Азовська губернська канцелярія розглядала судові справи на основі цих документів, а в разі необхідності надсилала запити до канцелярій стосовно

додаткових відомостей. Інколи чиновники канцелярії проводили повторне слідство, включаючи допит свідків та підозрюваних, результатом якого ставало підтвердження або зміна вироку підсудним.

Якщо ж до Азовської губернської канцелярії надсилали попередньо не вирішені судові справи, вона розпочинала слідство та проводила суд, які згідно з чинним законодавством не відділялись один від одного та покладались на одних і тих самих осіб. Губернатор розпоряджався стосовно слідства, а безпосередньо розслідуванням займалися чиновники канцелярії. Слідство, метою якого було з'ясування обставин злочину, включало допити підозрюваних та очевидців, опитування населення стосовно підсудних, збір довідок. Результати проведеного чиновниками Азовської губернської канцелярії слідства оформлювались екстрактом, який і представляли на засіданні присутствія губернської канцелярії, до якого входили губернатор, два губернаторські товариші та секретар, але він не мав права голосу. До речі, губернатор не зобов'язувався бути присутнім на усіх засіданнях, а тільки на тих, де розглядались важливі карні справи [22, с. 717]. Після обговорення справи оформлювалось рішення, оголошувався вирок та набував чинності, якщо справа знаходилась у межах компетенції Азовської губернської канцелярії. У разі необхідності подання справи на затвердження генерал-губернатору складалося «мнение», яке містило резюмований виклад обставин злочину й запропонований канцелярією вирок по справі, та разом із екстрактом у супроводі рапорту відправлялись Г. О. Потьомкіну. Незначні цивільні та карні справи Азовська губернська канцелярія вирішувала самостійно, а генерал-губернатору на затвердження подавались тільки судові рішення стосовно тяжких карних злочинів. Так, Г. О. Потьомкіну з канцелярії Азовської губернії надсилалися такі справи: неодноразові, колективні розбої та крадіжки, вбивства та справи не вперше засуджених колодників.

В Азовській губернській канцелярії судові справи порушувались за поданням населення губернії та державних органів – нижчих або рівнозначних за субординацією установ. У разі звернення державних установ подання оформлювалось у формі рапорту, а фізичних осіб – у формі донесення або чолобитної. До Азовської губернської канцелярії від нижчих установ, окрім провінційних та повітових канцелярій, які направляли судові справи тільки на затвердження, надходили рапорти про скоєння певного карного правопорушення з метою проведення слідства та суду в канцелярії, оскільки ці установи не мали права за-

йматись карним судочинством. Від рівнозначних установ, тобто від губернських канцелярій або намісницьких правлін інших губерній та намісництв, до Азовської губернської канцелярії надходили справи, що переважно стосувалися селян-утікачів, військових та інших мешканців Азовської губернії, затриманих на території інших губерній без засвідчувальних документів. У таких випадках утікачів з губерній та намісництв, де їх було затримано, направляли до Азовської губернської канцелярії, а звідти вже повертали до попереднього місця проживання, поміщиків або військових формувань Азовської губернії. Донесення та чолобитні, надання яких ставало приводом для порушення судової справи, надходили до канцелярії від фізичних осіб, які певним чином були задіяні у злочині: постраждалих, свідків, зацікавлених осіб. Часто звертались поміщики, у слободах яких було скоєно злочин. Часом зверталися безпосередньо особи, що скоїли правопорушення. Примітно, що саме від повідомлень населення про правопорушення й залежала активність Азовської губернської канцелярії як головної судової установи губернії.

Під час проведення слідства підсудні, до яких застосовувалась карна відповідальність, перебували в ув'язненні у стінах губернської канцелярії, до речі, чоловіки, жінки та діти утримувались разом. Виняток становили тільки колодники, справи яких були направлені на затвердження з провінційних та повітових канцелярій; у таких випадках арештанти залишались у нижчих установах до отримання резолюції Азовської губернської канцелярії по справі до виконання вироку. Інші ж підозрювані, направлені до губернської канцелярії з різних населених пунктів Азовської губернії, під час слідства перебували у приміщенні канцелярії, у тому числі й направлені з провінційних та повітових установ для проведення повторного слідства. Наприклад, з Катерининської провінційної канцелярії за наказом Азовської губернської канцелярії до губернського центру були направлені колодники, вирішенням справи яких губернські чиновники були невдоволені [24, арк. 242]. Арештанти, справи яких направлялись на затвердження до генерал-губернатора, також залишались в Азовській губернській канцелярії до отримання конфірмації.

Через відсутність розгалуженої пенітенціарної системи у Російській імперії колодників тримали у спеціально відведеному приміщенні губернської канцелярії. Тим самим Азовська губернська канцелярія виконувала ще й функцію установи досудового тримання арештантів.

Колодників ув'язнювали із моменту затримання та порушення карної справи до часу визначення судового рішення й виконання покарання. Інколи підсудних до завершення судового процесу відпускали на поруки, але тільки за умови надання розписки авторитетних високопосадовців чи військових регіону та імперії. Так, маємо випадок, коли арештанти солдати Азовського піхотного полку К. Платонов та М. Михайлов, ув'язнені за підозрою у крадіжці, були відпущені до рішення суду за розпискою генерал-майора Якова Репнінського, який був одним із командирів гусарських та пікінерних полків, що розташовувались на території Південної України та брали участь у воєнних операціях, що передували приєднанню Криму до Російської імперії [25, арк. 487 зв.]. Часом колодники навіть після винесення вироку довго залишались у стінах Азовської губернської канцелярії до його виконання. Приміром, незважаючи на вимоги уряду не тримати колодників під вартою більше місяця [22, с. 155], Яків Сковидубенко, засуджений за неодноразові розбої та крадіжки, з моменту отримання судового рішення очікував висилки до Сибіру до «наступлення указанного времени», тобто до часу визначення урядом місця висилки злочинців на каторжні роботи, протягом чотирьох місяців, аж поки через хвороби помер [23, арк. 237]; а Яків Черногор, засуджений до заслання на вічну каторгу до Сибіру, виконання вироку очікував в Азовській губернській канцелярії більше року [26, арк. 67].

Імперським законодавством визначалися конкретні строки проведення слідства, яке мало тривати не більше місяця [21, с. 100; 22, с. 155]. Цьому питанню приділялось багато уваги на державному рівні, вищі та центральні органи влади контролювали терміни вирішення судових справ на місцях. Саме тому у відомостях про колодників Азовської губернської канцелярії, які щомісяця направлялись до Юстицьколегії та Сенату, обов'язковим було подання інформації стосовно часу початку розгляду судових справ усіх арештантів, які перебували під вартою у канцелярії. Такі дані ілюстрували кількість часу, що витрачалась на проведення слідства та вирішення кожної судової справи. Також у відомостях обов'язково зазначались стадії, на яких перебувало вирішення судових справ (проводиться слідство, готується екстракт для прийняття рішення, судово-слідчі документи відправлені на розгляд генерал-губернатору), та вказувались причини їх невирішення («по недавности вступления», неможливість здійснити допит з різних причин, через неотримання потрібних довідок від інших установ, очікування резолюції від Г. О. Потьомкіна тощо.).

Затримка розгляду судових справ відбувалась, по-перше, на етапі розгляду в Азовській губернській канцелярії, та, по-друге, на етапі затвердження генерал-губернатором.

Більшість (близько 80 %) справ Азовська губернська канцелярія за весь період свого функціонування розглядала протягом відведеного законодавством одного місяця або із незначним запізненням – не більше двох місяців. Вирішення близько 20 % справ здійснювалось значно довше за два місяці. На етапі розгляду карних справ губернською канцелярією причинами затягування вирішення ставали заплутаність та складність справ, неможливість допитати звинувачених або свідків за станом здоров'я, знайти «оговорных» та ін. Але головною причиною невчасного вирішення судових справ у Азовській губернській канцелярії ставала відсутність довідок, що були одним із видів доказів, які за запитом канцелярії мали надходити з різних установ для прояснення обставин злочину або надання характеристики звинуваченим. До речі, витрати часу на отримання таких довідок регулювались на законодавчому рівні [20, с. 148]. У більшості випадків довідки вимагались у разі заперечення звинуваченими провини. Так, через невизнання провини підозрюваного у вбивстві Якова Будюченка Азовська губернська канцелярія змушена була багаторазово направляти запити до інших установ на отримання різноманітних довідок [27, арк. 295].

Досить часто установи, до яких відправлялись запити на отримання довідок, ігнорували запити Азовської губернської канцелярії або запізнювались із відповіддю. Особливо яскраво про це свідчить справа арештантки Агаф'ї Горбіної, яка, очікуючи рішення суду, утримувалась в Азовській губернській канцелярії під вартою за аморальну поведінку протягом майже року – з квітня 1776 по лютий 1777-го [23, арк. 234]. Причиною такої ситуації стало очікування довідок від Білогородської та Київської духовних консисторій. А по справі групи колодників, затриманих за підозрою в убивстві й, до речі, визнаних невинними, запити на отримання довідок надсилалися тричі та врешті-решт були одержані лише через півроку після затримання [24, арк. 242]. Показовою є справа Тимофія Земляного, що тривала 10 місяців, з яких 9 місяців було витрачено на отримання довідок [27, арк. 302].

Якщо на етапі розгляду судових справ у Азовській губернській канцелярії більшість їх вирішувалась вчасно, то на етапі отримання резолюції генерал-губернатора вирішення переважної більшості справ затягувалось на значно довший час. У середньому час на отримання

Азовською губернською канцелярією затвердження судового рішення від генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна дорівнював 2-3 міс., які додавались до часу розслідування у самій канцелярії. Але значна частина справ чекала на затвердження Г. О. Потьомкіна набагато більше часу. Судовою справою, рекордною за очікуванням резолюції генерал-губернатора, є справа секретаря колишньої Бахмутської городової канцелярії Карпа Готова – Азовська губернська канцелярія очікувала резолюцію від генерал-губернатора протягом двох з половиною років [28, арк. 179]. Поширеною практикою було надсилання генерал-губернатором резолюцій одночасно на декілька справ, зібраних за певний проміжок часу, часто за декілька місяців. Приміром, конфірмація вироків Азовської губернської канцелярії надійшла від Г. О. Потьомкіна у червні 1779 р. за всі справи, починаючи з вересня 1778 р. [26, арк. 81; 29, арк. 190]. Дев'ять місяців підсудні, очікуючи свої вирoki, залишались ув'язненими, що призводило до концентрації великої кількості арештантів у стінах канцелярії Азовської губернії. Запізнення із наданням резолюцій по судових справах губернської канцелярії можна пояснити зайнятістю генерал-губернатора, його відсутністю на території півдня України, що збільшувало витрати часу на доставлення кореспонденції, а також пільговим становищем фаворита імператриці, який дозволяв собі більше, ніж інші чиновники.

Окрім того, вирішення судових справ не вписувались у визначені строки й через те, що одну справу розглядали декілька інстанцій згідно з ієрархією судових установ. Приміром, група осіб, що скоїла неодноразові колективні розбої та крадіжки, була затримана та відправлена під варту до Єкатерининської провінційної канцелярії у листопаді 1775 р., де проводилось первинне розслідування. У березні 1776 р. у зв'язку з незадовільним проведенням слідства та невідповідним оформленням документів судово-слідча справа надійшла на повторний розгляд до Азовської губернської канцелярії, яка розслідувала справу до серпня 1776 р., коли направила документи на затвердження Г. О. Потьомкіну, який, у свою чергу, надіслав резолюцію у жовтні 1776 р. [24, арк. 242, 264]. Тобто підсудні, перебуваючи під вартою, очікували вироку суду цілий рік через розгляд справи у провінційній, потім губернській канцеляриях, а потім у генерал-губернатора.

Загалом тривалість судових справ від часу затримання правопорушників до набуття чинності судовим вироком становила строк від 1 місяця до півтора року. Якщо справи були у межах компетенції Азовської губер-

ської канцелярії, то більшість із них вирішувались у доволі короткий проміжок часу – 1-3 місяці, виключаючи справи, що вимагали отримання довідок. У разі необхідності затвердження судових вироків Г. О. Потомкіним вирішення справ затягувалось на значно довший строк.

Окрім вищезгаданих причин затягування та несвоечасного вирішення судових справ можна зазначити й характер роботи Азовської губернської канцелярії, яка, поряд із виконанням судової функції, займалася адміністративними, господарськими, фінансовими та іншими питаннями по губернії. Незважаючи на жорстку регламентацію термін вирішення судових справ, на практиці все було інакше. Вирішення судових справ, особливо тяжких карних, що вимагали затвердження вироків вищими судовими інстанціями, розтягувалось на довгі місяці, а то й роки. За цей час певна кількість колодників помирала або втікала з-під караулу, через що держава й вимагала якнайшвидшого вирішення судових справ на місцевому рівні.

Але, з іншого боку, утримання колодників на території губернії на час судового слідства було вигідним для губернського керівництва, оскільки арештанти, очікуючи вироків, не просто перебували під вартою, а й виконували громадську роботу на користь губернії. На території Азовської губернії колодників, що утримувались у губернській канцелярії, використовували на будівництві нового губернського міста та майбутнього центру Новоросійського краю – Катеринослава. Окрім праці арештантів, які очікували судових вироків, на казенних роботах в Азовській губернії використовували й працю бездокументних затриманих, особливо тих, що вже «засвітилися» у вчиненні розбоїв, крадіжок та інших злочинів; застосовувати їхню працю стало можливим після видання сенатського указу від 9 листопада 1765 р. [30, с. 379–380]. Такі колодники мали працювати на користь імперії до часу відправки до місця проживання. Приміром, Петро Голдинов, збіглий селянин Воронежського намісництва, був відправлений на казенні роботи до Катеринослава на невизначений час, поки поміщик за ним не прибуде [28, арк. 415 зв.]. У випадках, коли поміщики не забирали своїх селян, їх залишали на поселення в Азовській губернії. Таким чином, з одного боку, держава намагалася контролювати строки вирішення судових справ та вимагала не затягувати їх, а з другого боку, дозволяла використовувати дешеву робочу силу колодників, що було додатковою можливістю без особливих витрат облаштувати губернії імперії, зокрема й новостворену Азовську губернію.

За результатами проведеного слідства проводилось судове засідання членів губернського присутствія, на якому виносили вирок по судових справах та призначали покарання засудженим. Після судового слухання або ж після затвердження судового рішення генерал-губернатором вирок набували чинності. Покарання за злочини визначались чиновниками Азовської губернської канцелярії відповідно до чинного законодавства з урахуванням усіх обставин скоєння злочину.

Таким чином, Азовська губернська канцелярія та губернатор виконували основні судові функції по Азовській губернії. Губернська канцелярія виступала одночасно установою досудового тримання правопорушників, судовим, контролюючим та апеляційним органом. Проте частину компетенції Азовської губернської канцелярії, що була вищим судовим органом у губернії, у сфері судочинства, а якщо бути точнішими, то саме карного судочинства, було делеговано генерал-губернатору південноукраїнських губерній Г. О. Потьомкіну.

Джерела та література:

1. *Дмитриев Ф. М.* История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях / Ф. М. Дмитриев. – М., 1859. – 580 с.
2. *Славатинский А.* Исторический очерк губернского управления от Петра Великого до учреждения о губерниях в 1775 году / А. Славатинский. – К., 1859. – 155 с.
3. *Андреевский И.* О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Андреевский. – СПб., 1864. – 156 с.
4. *Готье Ю. В.* История областного управления России от Петра I до Екатерины II / Ю. В. Готье. – М., 1941. – Т. 2. – 300 с.
5. *Батиев Л. В.* Судопроизводство в России в конце XVII – начале XVIII вв.: автореф. дисс. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Л. В. Батиев. – СПб, 1992. – 19 с.
6. История государства и права России / Под ред. Ю. П. Титова. – М., 2003. – 544 с.
7. *Латкин В. Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.) / В. Н. Латкин. Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М., 2004. – 504 с.
8. *Исаев И. А.* История государства и права России / И. А. Исаев. – М., 2004. – 800 с.
9. *Акишин М. О.* Судебная реформа Петра I: автореф. дисс. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / М. Акишин. – СПб., 2005. – 19 с.

10. Серов Д. О. Судебная реформа Петра I: Историко-правовое исследование / Д. О. Серов. – М., 2009. – 487 с.
11. Цечоев В. К. История суда России / В. К. Цечоев. – М., 2010. – 160 с.
12. Городницька Л. В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... і ст. наук. 07.00.01 / Л. В. Городницька. – Чернівці, 2002. – 19 с.
13. Білостоцький С. М. Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами в'їтківсько-лавничого суду міста Львова): автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / С. М. Білостоцький. – Львів, 2009. – 19 с.
14. Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / М. Бармак. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 30–36.
15. Боярська З. І. Історія держави і права України / З. І. Боярська. – К., 2001. – 280 с.
16. Музиченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К., 2003. – 429 с.
17. Історія держави і права України/За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1. – К., 2003. – 656 с.
18. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т. 1. – 1029 с.
19. Там само. – Т. 5. – 780 с.
20. Там само. – Т. 7. – 922 с.
21. Там само. – Т. 8. – 1014 с.
22. Там само. – Т. 16. – 1016 с.
23. Російський державний архів давніх актів – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 2. – 578 арк.
24. Там само. – Ч. 1. – 286 арк.
25. Там само. – Ч. 9. – 691 арк.
26. Там само. – Ч. 4. – 445 арк.
27. Там само. – Ч. 8. – 324 арк.
28. Там само. – Ч. 6. – 515 арк.
29. Там само. – Ч. 5. – 444 арк.
30. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т. 17. – 1115 с.

Анна Олененко (Запоріжжя, Україна). Азовська губерньська канцелярія у системі судочинства Російської імперії (1775–1783)

Стаття присвячена визначенню місця Азовської губерньської канцелярії у системі судочинства Російської імперії, вивченню основних судових функцій і компетенції губерньської установи та визначенню особливостей

діяльності канцелярії Азовської губернії, що виступала одночасно установою досудового тримання правопорушників, судовим, контролюючим та апеляційним органом.

Ключові слова: Азовська губерньська канцелярія, судочинство, слідство, суд, колодник, цивільні та карні судові справи.

Анна Олененко (Запорожье, Украина). Азовская губернская канцелярия в системе судопроизводства Российской империи (1775–1783)

Статья посвящена определению места Азовской губернской канцелярии в системе судопроизводства Российской империи, изучению основных судебных функций и компетенции губернского учреждения, и определению особенностей деятельности канцелярии Азовской губернии, которая являлась одновременно учреждением досудебного содержания правонарушителей, судебным, контролирующим и апелляционным органом.

Ключевые слова: Азовская губернская канцелярия, судопроизводство, следствие, суд, колодник, гражданские и уголовные судебные дела.

Anna Olenenko (Zaporizhzhia, Ukraine). Azov Province Office in the Judicial System of Russian Empire (1775–1783)

The article is dedicated to the defining of the place of Azov province office in the juridical system of Russian empire, to the research of the main juridical functions and competence of the province establishment and to the study of the features of the Azov province office's functioning that was the establishment of pretrial detention, juridical, supervisory and appellate authority at one time.

Key words: Azov province office, legal procedure, investigation, trial, convict, civil and criminal legal cases.

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:94-058.229 (477.64) “17”

**Проблеми соціальної історії
запорозького козацтва XVIII ст.
у студіях українських радянських
істориків міжвоєнної доби**

Початок ХХ ст. ознаменувався застосуванням марксистської теорії у різних галузях гуманітарного знання, зокрема і в історичній науці. На практиці це конкретизувалося розглядом історичних процесів, насамперед крізь призму економічних відносин, характерних для конкретних періодів суспільного розвитку. Зі зміною суспільного ладу та встановленням нових форм державності й суспільного устрою марксистська доктрина перетворюється з початку 1920-х рр. на домінуючу, розпочавши, таким чином, наступний період історіографічних студій і освоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Процес її поширення супроводжувався, з одного боку, органічним постанням генерації дослідників, які від самого початку творять спираючись на теорію формаційного підходу та класової боротьби, з іншого ж, – вимушеним пристосуванням до «вимог часу» істориків, творчість яких розпочалася задовго до радянзації. При цьому значна частина дослідників (Я. Новицький, Д. Яворницький та ін.) у силу різних причин, обставин і мотивацій взагалі відходять від студіювання історії запорозького козацтва, сконцентрувавшись на едиційній археографії.

Серед «дореволюційних» істориків, які не покидають або ж, навпаки, долучаються до дослідження проблем, пов'язаних із соціальною історією запорозького козацтва, був і Дмитро Багалій (1857–1932), який у попередній історіографічний період приділяв певну увагу дослідженню питань постсічової колонізації колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового (ВЗН) в останній чверті XVIII ст. [1–2]. Опублікована в 1920 р. праця «Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку» стала

своєрідним логічним підсумком попередніх студій [3]. Попри свій відверто несамостійний характер – робота несе виразні сліди компіляцій з праць попередників (насамперед, А. Скальковського), їй притаманно й чимало новаторських рис, у тому числі й у сюжетній частині.

Зокрема, Д. Багалій був одним із перших, хто розглянув урядову політику щодо уніфікації соціального устрою Запорозжя, у тому числі проаналізував хід та результати проведення перепису запорозького населення, здійсненого у другій половині 1775 р. генерал-поручиком П. Текелієм на вимогу графа Г. Потьомкіна [3, с. 31]. Крім того, новизна дослідницьких підходів Багалія проявилася в тому, що він чи не вперше подав безперервний нарис історичного розвитку степового краю, зумівши показати запорозькі витoki основних форм громадського співіснування на його теренах упродовж кінця XVIII та початку XIX століття.

Поміж дослідників ранньої радянської доби, які зробили значний науковий внесок у дослідження історії запорозького козацтва, особливе місце належить Михайлові Слабченку (1882–1952). Наукові студії цього вченого були здебільшого присвячені дослідженню соціальних структур січової громади, її загальній соціально-економічній характеристиці, а також адміністративно-юридичному устрою Вольностей ВЗН. Переважна більшість праць Слабченка з історії Запорозжя, створених ним у 1920-х рр., була задумана як складова частина нарисів із соціальної, правової та економічної історії України ранньомодерної (пізньофеодальної) доби, що виходили в серіях «Матеріяли до економіко-соціальної історії України» та «Феодалізм в Україні».

У порівнянні з рештою дослідників того часу М. Слабченко найбільш ґрунтовно поставився до проблем аналізу соціального розвитку Запорозжя у XVIII ст. В одній з перших праць з запорозької тематики опублікованих М. Слабченком – «Соціально-правова організація Січі Запорозької» – вперше у вітчизняній історіографії було зроблено спробу дослідити соціальні структури Запорозжя з марксистських позицій, у тісному зв'язку з аналізом господарського укладу. До честі М. Слабченка, слід сказати, що йому вдалося уникнути спокус застосування вульгаризованих концепцій теорії «торговельного капіталізму», які деякі його сучасники застосовували при дослідженні історії козацьких спільнот. Заслуговує на увагу докладний аналіз первинної складової соціального устрою Запорозької Січі – січового куреня – як соціальної, військової і промислової одиниці. Цінним і по-справжньому новаторсь-

ким виглядає обґрунтування положення про перевагу інституції влади курінних отаманів («отаманії», за М. Слабченком) над кошовим отаманом за часів Нової Січі. Оригінальна концепція конфедеративного курінного устрою Січі, яку аргументовано довів учений, спиралася у своїй доказовій базі на численні документи з Архіву Коша, що зробило її практично невразливою для зовнішньої критики [4].

З-поміж усього представницького наукового доробку цього дослідника найбільш повно розкрила проблему соціального устрою Запорозжя його праця «Паланкова організація Запорозьких Вольностей». Це стало можливим не тільки завдяки широкому використанню нових у порівнянні з попередниками – А. Скальковським, Д. Яворницьким та ін. – методів дослідження (наприклад, широко вживаного ним компаративного аналізу), а й завдяки введенню до наукового обігу значної кількості джерел різної видової належності – справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі, збірок вже опублікованих джерел вітчизняної і зарубіжної мемуаристики XVIII ст., врешті-решт, ґрунтового історіографічного доробку тих же попередників [5, с. 159–252].

Стосовно новаторських підходів у методах дослідження М. Слабченка, слід наголосити на тому, що він одним із перших порівняв між собою процеси соціального розвитку Запорозжя із синхронними процесами на сусідніх українських (російських і польських), кримських (османських) землях, використавши нові для тогочасної української історіографії ідеї стосовно взаємовпливів між соціальними структурами та господарськими типами. Виходячи з цього, соціальний устрій Запорозжя Слабченко трактував як «тип мусульманського феодалізму». До подібних висновків його привів аналіз потестарних структур на Запорозжі, специфіка яких, на його думку, була прямо пов'язана з переважанням у запорозькій економіці традиційних екстенсивних форм господарства – скотарства та рибальства [5, с. 178].

Загалом, перейшовши на методологічні засади марксизму, М. Слабченко відкинув погляди на егалітарний характер соціального устрою Запорозжя, натомість відстоюючи думку про його трансформацію впродовж XVIII ст. під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. У порівнянні з формально державницьким підходом А. Скальковського, романтизованими схемами Д. Яворницького особливо помітна цінність нової схеми історика.

Спробу переосмислити праці своїх попередників, ввести до наукового обігу нові джерела та по-новому осмислити соціально-економічну

історію Запорозжя в ці ж роки зробив ще один український радянський науковець – Михайло Кириченко, – який у своїй монографії «Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII ст.)» значну увагу приділив висвітленню проблем соціальної історії запорозького козацтва [6].

Оскільки цей історик відносив себе до науковців «нової формації», свою головну мету і завдання він вбачав не тільки в тому, аби якомога повніше реконструювати плин соціально-економічних процесів на Запорозжжі, а й у нищівній критиці своїх попередників. Зокрема, М. Кириченко вельми жорстко розкритикував свого старшого колегу, на той час вже академіка, Д. Яворницького, за відсутність у його працях цілісної концепції соціально-економічної історії Січі, а О. Єфименко закидав ідеалізацію запорозької історії, оспівування нею удаваної егалітарності Запорозжя та заперечення соціального розшарування всередині січової громади [6, с. 12–15, 20–25].

Подібно до переважної більшості істориків-марксистів, М. Кириченко був затятим апологетом формаційної теорії розвитку суспільства й, відповідно, намагався будь-що апробувати її на запорозькому матеріалі. На його думку, за часів Нової Січі, а саме, з другої половини XVIII ст., саме завдяки розвитку капіталістичних відносин в економіці відбулася докорінна зміна політичних засад існування Запорозжя та його соціального устрою. Захопившись економічною складовою марксистської доктрини, М. Кириченко цілковито відкидав (а часом свідомо не звертав на них уваги) позаекономічні чинники трансформації традиційного соціального устрою запорозького козацтва, зокрема такі, як втрата теренами Запорозжя рис прикордонної території, неможливість для козацтва вести споконвічний спосіб життя та його змушену переорієнтацію від здобичництва.

До сильних сторін роботи М. Кириченка слід віднести здійснений ним ретельний аналіз процесів перетікання колишньої запорозької старшини до російського дворянства шляхом нобілітації після 1775 р. Побудована на широкому фактичному матеріалі, в тому числі й на документах з Архіву Коша, відповідна тематична розвідка фактично започаткувала собою традицію наукового дослідження запорозької складової південноукраїнської гілки російського дворянства. Разом із цим, включення старшинської частини колишніх січовиків у процес нобілітації він пояснював виключно бажанням запорозької старшини зберегти за собою власні зимівникові господарства, зображувані ним мало не як прообраз пізніших дворянських маєтків Новоросії. Тут не можна не

відзначити певну хибність згаданих схем, оскільки переважна більшість нобілітованих запорозьких старшин до самого отримання офіцерських чинів не мала значних земельних володінь, у масі своїй отримавши великі земельні пожалування значно пізніше – наприкінці 1770-х і на початку 1780-х рр. [7, с. 161–170]. Знову ж таки – позаекономічні фактори, які спонукали колишніх січовиків прагнути російського дворянства: традиційне віднесення себе запорожцями до шляхетської (лицарської) частини тогочасного українського суспільства; щире бажання частини старшин і надалі «відбувати козацтво» як характерна складова запорозького етосу й т. ін. – залишилися поза увагою цього дослідника як чинники не матеріалістичного, а ідеалістичного ґатунку.

Серед загалу праць, присвячених запорозькій історії, час появи яких належить до 1920-х – 1930-х рр., винятковим явищем видається ґрунтовна стаття Олександра Рябініна (Рябініна-Скляревського) (1878–1942) – «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття». Ця робота свого часу мала вийти серед решти статей збірки «Полуднева Україна» (1931), укладеної членами комісії з дослідження історії Степової (Полудневої) України Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук (ВУАН), очолюваної академіком М. Грушевським, однак через низку причин ідеологічного характеру її так і не було надруковано [8, с. 169]. Майже через сімдесят років ця робота стала надбанням широкого наукового загалу завдяки републікації, здійсненій одеськими істориками Г. Малиною та І. Сапожниковим – дослідниками життя та творчості О. Рябініна [9, с. 83–178].

Попри те, що О. Рябінін достатньо пізно обрав історію запорозького козацтва за галузь своїх наукових досліджень, наявність кількох вищих освіт і досвід попереднього створення аналітико-синтетичних праць з військової історії та археології дали йому змогу достатньо швидко розібратися у специфіці проблеми [10, с. 16–18, 23, 67–68]. До цього слід додати те, що він тривалий час був працівником Одеського крайового архіву та головним упорядником опису фонду Архіву Коша Нової Запорозької Січі, який на той час зберігався там; достеменне знання змісту документів будь-якої із справ зазначеного фонду стало запорукою гарантованої якості написаної ним статті [11].

Стосовно сюжетів, присвячених соціальній історії запорозького козацтва: О. Рябінін надзвичайно детально охарактеризував найбільш прикметні риси запорозького гайдамакування впродовж усього XVIII ст.

Так, він спробував проаналізувати весь комплекс чинників – соціальних, релігійних, політичних, економічних та ін., які мали важелі впливу на розвиток цього явища. Також ним було розглянуто біографії конкретних запорожців – ватагів і рядових гайдамаків, вказано на існування сталих соціальних мереж, які поєднували в єдине ціле гайдамацьку сірому зі статечною військовою старшиною, духовенством православних монастирів і заможними козаками-зимівчанами [9, с. 90–94].

Досліджуючи зародження олігархічних старшинських кланів, які починаючи з 1750-х рр. утворюються на Запорожжі, дослідник проаналізував біографії представників військової та паланкової старшини ВЗН за Нової Січі – кошових отаманів Ф. Шищацького, І. Малашевича та його братів, Я. Ігнатовича, Г. Лантуха, П. Калнишевського та ін. При цьому О. Рябінін реконструював схеми родинних, кумівських, дружніх і службових зв'язків згаданих осіб, висвітлив їхню роль у діяльності механізмів перетворення власної політичної влади на Січі на владу економічну і навпаки [9, с. 151–159].

Отже, можна стверджувати, що дослідження О. Рябініна у площині соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі фактично окреслило напрямки подальшого наукового пошуку для його наступників: студіювання напрямків трансформації потестарних структур на Січі; персоналістика запорозької старшини; аналіз соціальних мереж усередині січової громади (зокрема й на рівні мікрогруп). Дослідження ці базувалися на введень до наукового обігу великій кількості джерел (перш за все біографічного характеру) з Архіву Коша Нової Січі. Мінімізована ідеологічна заангажованість автора та використання «м'яких форм» обов'язковою для всіх у ті роки марксистської економічної теорії робили його працю взірцем для наслідування. Однак наслідувати її виявилось практично неможливим в умовах партійного диктату в історичній науці. Репресії влади працю до самого О. Рябініна та його смерть у сталінських таборах стали прямим підтвердженням цього [10, с. 29].

З-поміж істориків тієї доби, які займалися дослідженням соціальної історії запорозького козацтва, особливе місце займає постать Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). При цьому роботи з історії Запорожжя часів Нової Січі становлять лише частину її наукової спадщини, присвяченої історії Південної України XVIII ст. в цілому [12–15].

Розпочавши займатися «історією Новоросійського краю» ще за Російської імперії, дослідниця в умовах історіографічної ситуації часів українізації гуманітарної сфери в УСРР вдається до переосмислення

власного наукового досвіду і концепцій. Широкомасштабна урядова колонізація південноукраїнського регіону, яка розпочалася після 1775 р., з початком 1920-х рр. перестає сприйматися нею (скоріше не широко, а вимушено) як цивілізаторська місія з боку імперії.

Натомість наголос робиться на розграбуванні «запорозької спадщини» новими господарями краю, наступі на споконвічні свободи його козацького населення, насадженні феодальних порядків. Звідси логічно випливає інтерес до попереднього – запорозького – періоду в історії краю, який і стає предметом наукових студій Н. Полонської-Василенко [16]. Справу полегшувала й та обставина, що ще у 1915–1916 рр. дослідниця тривалий час працювала в центральних архівосховищах імперії у Москві (Архів Головного штабу та Архів Міністерства закордонних справ) та місцевих – Катеринославі й Сімферополі (архіви губернських правлінь) – та мала у своєму розпорядженні значну кількість матеріалів, які стосувалися, в тому числі, й історії запорозького козацтва [17, с. 41–49].

Попри те, що наукові симпатії вченої від цього часу переходять на бік Запорожжя, вона була далекою від ідеалізації січового періоду та романтичних поглядів на запорозьку минувшину. Оскільки наукова платформа вченої формувалася під сильним впливом матеріалістичних засад наукової школи М. Довнар-Запольського (ученицею якого вона й була), то дослідження Н. Полонською-Василенко соціальної історії Запорожжя мало базуватися на з'ясуванні комплексу економічних (перш за все) й політичних чинників, які впливали на трансформацію соціального устрою населення Вольностей ВЗН впродовж XVIII ст.

Першою з робіт Н. Полонської-Василенко, присвячених історії запорозького козацтва, стала ґрунтовна праця «З історії останніх часів Запорожжя» (1926). В центрі уваги – соціальні зміни, що відбулися в останнє десятиріччя існування Січі [18]. На думку вченої, в цей час відбувається розшарування козацького загалу на три категорії: капіталістів – старшин, пролетарів – сіроми та прошарку середняків – володарів дрібних зимівників. Поява великих капіталів і земельних володінь у представників олігархічної верхівки, згідно із цими теоретичними викладками, передувала узурпації старшиною влади на Січі. В цих постулатах сповна відбилася спроба апробації на матеріалах запорозької історії марксистської тези про первинність матеріальної основи – базису – відносно ідеологічної надбудови у вигляді політичних інституцій. Разом із цим, це не сповна відповідає дійсності, оскільки свідчення

мемуаристів-сучасників дають підставу для твердження про те, що на початку 1760-х рр., навпаки, відбувається конвертація старшиною своєї політичної влади у владу економічну, причому походження перших великих капіталів – П. Калнишевського, М. Касапа, І. Чугуївця, В. Пишмица, І. Глоби – мало здобичницький характер, коли кошти, отримані від потурання гайдамацьким виправам на прикордонні, спрямовувалися на розбудову зимівникових господарств [19, арк. 13, 16 зв].

Констатуючи наявність розколу всередині власне «лицарської» громади, дослідниця робить спробу окреслити шляхи розвитку іншої соціальної верстви населення Вольностей – посполитих, або військових підданців. Визначаючи шлях її формування, історик використала відомості про збитки, заподіяні запорожцями поселенням гусарських й пікінерських поселених полків у 1767–1774 рр., складені Новоросійською губернською канцелярією. Згідно з Н. Полонською-Василенко, впродовж згаданого періоду Кіш перевів на свої землі та оселив у якості підданців 3901 особу (3405 чоловіків та 496 жінок) [18, с. 292]. Зауважимо, що тут дослідниця вочевидь використала неповні, проміжні, відомості, оскільки за зведеною відомістю станом на початок 1775 р. кількість військовослужбовців, їх заступників («заступаючих») і фаміліатів та гусарських і пікінерських поселених полків, а також поміщицьких підданців, загітованих або силоміць переведених запорожцями на поселення до Вольностей, сягнула більш значної цифри: самих лише чоловіків – 5374 (2881 у Єлисаветградській провінції і 2493 у Катерининській провінції Новоросійської губернії) [20, арк. 35–35 зв].

У своїх наступних працях, присвячених історії запорозького козацтва, які були написані у 1930–х рр., вчена продовжує розвивати тезу стосовно розвитку на Запорозжжі капіталістичних відносин, що спричиняло соціальне розшарування всередині козацтва. Ретельне опрацювання фондів Дніпропетровського крайового архіву надало в розпорядження Н. Полонської-Василенко представницький комплекс документів, які походили з архівів Азовської і Новоросійської губернських канцелярій за період після 1775 р.

Особливу увагу дослідниці привернули матеріали стосовно репресій російського уряду щодо старшин, які брали участь «в буйстві Коша», зокрема ті з них, які стосувалися конфіскації зимівників та всього майна у військових старшин – П. Калнишевського, І. Глоби, П. Головатого

та ін. Проаналізувавши розлогі описи численного старшинського майна, Н. Полонська-Василенко не тільки обґрунтувала свої попередні тези стосовно соціальної диференціації всередині січової громади, але й на конкретних прикладах описала процес люксеризації побуту запорозької старшини в останні роки існування Запорожжя [13, с. 195].

Разом із цим, висновки дослідниці стосовно способів накопичення предметів розкоші серед старшинського майна, на нашу думку, є дещо поверховими, оскільки їхнє походження Н. Полонська-Василенко пов'язувала виключно з економічною діяльністю зимівникових господарств, не враховуючи обставин війни з турками, яка щойно закінчилася, з її широкими можливостями швидкого збагачення за рахунок захоплених у турків і татар трофеїв (це стосується не тільки предметів розкоші, а й головного мірила статку в Степу – худоби) [21].

Явним перебільшенням виглядає й теза Н. Полонської-Василенко стосовно того, що в останні два десятиріччя існування ВЗН постає «тип заможного поміщика» – запорозького старшини, який володіє великим зимівником-латифундією [22, с. 29–30] та є представником торговельної буржуазії – «заможної кляси нових запорізьких дідичів» – згідно з її власним висловом [13, с. 199–201]. Проголошуючи появу поміщиків із старшин, на догоду власним концепціям Н. Полонська-Василенко не акцентує на тому, що, попри значну концентрацію матеріальних цінностей в руках конкретних осіб, зимівниковим господарствам подібного типу все ж таки не були притаманні основні риси поміщицьких господарств. Більш того, характер соціальних відносин у зимівниках навіть великих старшин має багато рис не стільки капіталістичного, скільки патріархального характеру: його мешканці часто були пов'язані між собою системою міжособистісних стосунків, традиційних для Запорожжя – вони є родичами (кривними та духовними), «товаришами» господаря, а не просто наймитами чи підсусідками. Методи позаекономічного примусу практично не знані в системі соціальних взаємин у зимівнику-латифундії: серед них можна хіба що згадати використання праці полонених (наприклад, тих же волохів), та й те не носить жорсткого характеру, а містить чимало рис патріархального рабства – вже після кількох років, проведених на зимівнику, полонені (особливо ті, хто сповідував православ'я або прийняв його) отримують волю та володіють власним майном [23, арк. 25–26 зв].

Попри певні викривлення в оцінках процесу соціального розширення на Запорожжі за Нової Січі, спричинених занадто ретельним

слідуванням «букві» марксистської доктрини, студії Н. Полонської-Василенко вирізняються не тільки ґрунтовністю, але й послідовністю, бажанням дослідити будь-яке явище чи процес на всіх етапах його розвитку. Саме з таких позицій слід розглядати звернення до теми про подальшу долю запорозької старшини після 1775 р., зокрема про влиття її до лав російського дворянства, приєднання до земельних роздач та участь у поміщицькій колонізації краю [24, с. 91].

Отже, підсумовуючи все вищесказане, ми можемо констатувати, що, попри присутність певної складової кон'юнктурності у зверненні до наукових студій з історії запорозького козацтва, Н. Полонська-Василенко, завдяки добрій обізнаності з джерельною базою дослідження, зуміла створити низку оригінальних наукових розвідок, присвячених соціальній історії січової громади в останні десятиріччя її існування. В цілому, праці вченої з даної проблематики, які цілкомитово вписалися в тогочасний історіографічний процес, попри певну ідеологічну заангажованість й концептуалізм, відзначаються системністю підходів, високим рівнем аналітичності, логічністю висновків.

У цілому традиція дослідження соціальної історії запорозького козацтва з початку 1930-х рр. усе більше базується на визнанні домінанти класового підходу в оцінці історичних подій та явищ. З метою доведення концептуальних положень поширюється практика вибіркового формування джерельної бази історичного дослідження: «незручні» документи, які прямо не підтверджують або взагалі спростовують положення про наявність соціального розшарування та класової боротьби всередині суспільства, «не помічаються» й замовчуються. В оцінці соціальних рухів – того ж гайдамацтва – всередині запорозького козацтва на перший план висувається все та ж складова класової боротьби між експлуататорами й експлуатованими. Показовим є те, що подібний підхід застосовується не тільки у власне історичній науці, а й при археографічних публікаціях.

Джерела та література:

1. *Багалея Д.* Наследники запорожских земель / Д. Багалея. // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 783–790.
2. *Багалея Д.* Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры / Д. Багалея. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

3. *Багалій Д. І.* Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалей. – Харків: Вид-во «Союз», 1920. – 102 с.
4. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко. // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. III. – К., 1927. – С. 203–340. – (Серія: Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вип. 2).
5. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко. // Там само. – Вип. VI. – К., 1929. – С. 159–252. – (Серія: Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вип. 2).
6. *Кириченко М.* Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків–Дніпропетровське: Пролетар, 1931. – 172 с.
7. *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Частина 1: Аграрні відносини / А. В. Бойко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 204 с.
8. *Швидько Г. К.* Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII–XVIII ст. / Г. К. Швидько. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – С. 166–171.
9. *Рябінін-Скляревський О. О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) / О. О. Рябінін-Скляревський. // *Малинова Г. Л., Сапожников И. В.* А. А. Рябінін-Скляревський: мат-лы к биографии. Труды гос. архива Одесской обл. – Одесса: Элтон – 2; К.: Гратек, 2000. – Т. 1. – С. 83–178.
10. *Малинова Г. Л., Сапожников И. В.* Между Марсом и Клио / Г. Л. Малинова, И. В. Сапожников. // Там само. – С. 4–68.
11. Архів Запорозької Січі: опис матеріалів / [авт. опису О. О. Рябінін-Скляревський; авт. передмови М. В. Горбань; укл. покажч. М. Ф. Тищенко]. – К.: Археографічна Комісія ЦАУ України, 1931. – 167 с.
12. *Полонська-Василенко Н. Д.* Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей/Н. Д. Полонська-Василенко. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166–203.
13. *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко. // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43–206.
14. *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1–2. – 398 + 248 с.

15. *Полонська-Василенко Н.* До історії повстання на Запоріжжі 1768 року / Н. Полонська-Василенко. // Там само. – Т. 1. – С. 107-126.
16. *Швайба Н. І.* Доробок Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920 – 30-х рр. / Н. І. Швайба. // Записки і ст. фак-ту Одеського нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2005. – Вип. 16. – С. 327–336.
17. *Полонська-Василенко Н. Д.* Моя наукова праця (1913–1916) / Н. Д. Полонська-Василенко. // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 41–49.
18. *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запорожжя (з мапою) / Н. Полонська-Василенко. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Ч. IX. – С. 278–331.
19. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 78.
20. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. – 95. – Ч. 2.
21. Журнал военных действий Второй армии Ея Императорскаго Величества 1769 года. – СПб.: Печ. при Гос. Военной коллегии, Б. д. – CLXXX с.
22. *Полонська-Василенко Н. Д.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк та Болтін) / Н. Д. Полонська-Василенко. // *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 1. – С. 28–44.
23. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького. – КП. 74232 / АРХ. 14531.
24. *Полонська-Василенко Н. Д.* Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) / Н. Д. Полонська-Василенко. // *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 2. – С. 90–169.

Володимир Мільчев (*Запоріжжя, Україна*). **Проблеми соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. у студіях українських радянських істориків міжвоєнної доби**

У статті проаналізовано історико-археографічний доробок українських вчених ранньої радянської доби з соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі. Шляхом аналізу праць Н. Полонської-Василенко, О. Рябініна-Склярєвського, М. Слабченка та ін. з'ясовано вплив марксистської доктрини на характер історіописання в цілому.

Ключові слова: запорозьке козацтво, історіографія, соціальна історія.

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). **Проблемы социальной истории запорожского казачества XVIII в. в трудах украинских советских историков межвоенного периода**

В статье проанализированы историко-археографические работы украинских ученых ранней советской эпохи по социальной истории запорожского казачества времен Новой Сечи. Путем анализа трудов Н. Полонской-Василенко, А. Рябинина-Скляревского, Н. Слабченко и др. показано влияние марксистской доктрины на характер историографического процесса в целом.

Ключевые слова: запорожское казачество, историография, социальная история.

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Problems of social history of Zaporozhzhian Cossacks in the XVIII century in the works of Ukrainian Soviet historians of the interwar period**

The paper analyzes historical-archaeographical works of Ukrainian scientists of the early Soviet era in social history of Zaporizhzhian Cossacks in the times of Nova Sich. The influence of the Marxist doctrine on the nature of the historiographical process in general was shown by the analyzing of N. Polonska-Vasilenko's, A. Ryabinin-Sklyarevsky's, N. Slabchenko's works.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, historiography, social history.

Олена БОРОДЕНКО
(Полтава, Україна)

УДК 94(477.53) – 058.83 “175/179”

Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття

Вивчення показників шлюбності* є однією з ключових проблем дослідження демографічної характеристики населення Гетьманщини XVIII ст. Окремі аспекти цієї проблеми розглядалися у працях сучасних українських істориків. Так, Ю. Волошин досліджував шлюбність у розкольніцьких слободах, православних селах Стародубського полку та полковому місті Полтаві [3; 4]. І. Сердюк дослідив шлюбну поведінку населення міста Переяслава [13]. Слід зауважити, що свою увагу вони зосереджували в основному на російських релігійних дисидентах – старообрядцях, жителях сіл Стародубського полку та мешканцях полкових міст. Демографічні показники функціонування інституту шлюбу серед сільського населення Полтавського полку вказаного періоду поки що не були предметом спеціального дослідження, хоча нагальна проблема його проведення очевидна. Виходячи з цього спробуємо проаналізувати рівень шлюбності й шлюбний вік у селах цієї адміністративної одиниці Гетьманщини.

За основне джерело нашого дослідження оберемо сповідні розписи сіл Першої та Другої сотень Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенець, Стасівців, Трибів) за 1775 р. Ця облікова документація була запроваджена Іменним та Синодським указами Анною Іоанівною у 1737 р. [5, с. 54]. Метою реєстрації населення сповідними розписами було встановлення церковного контролю за мораллю парафіян [12, с. 123]. Згідно із роз-

* Під шлюбністю в історичній демографії розуміють процес утворення шлюбних пар у населенні. Включає процес відновлення шлюбної структури населення, також процеси овдовіння і розлучення.

порядженням 1753 р. київського митрополита Тимофія (Щербацького) запис парафіян проводився у відповідності із встановленою формою, по домогосподарствах, посімейно та із зазначенням віку осіб [5, с. 57].

Сповідний розпис кожного села розпочинався з преамбули, в якій вказано назву поселення, його належність до парафії певної церкви, зазначено ім'я парафіяльного священика, який проводив запис, та час укладання документа – 1775 р. Обов'язково робився наголос на тому, що до сповідних розписів були внесені ті мешканці села, які у святу чотиридесятиницю сповідувалися та були присутні при таїнстві святого причастя. Уведення обов'язкової реєстрації сповідей під час великого посту викликало неприязнь і нерозуміння українського населення. Так, у творі «Замисл на попа» українського письменника XVIII ст. І. Некрашевича парафіяни нарікають на панотця, який за наказом духовної влади вимагав, щоб вони сповідувалися «по одинці» [6, с. XXII]. Варто наголосити, що сповідь є ритуальною складовою, видимим елементом християнського таїнства покаяння. Це осмислення людиною гріховності окремих своїх учинків, визнання їх особистістю та священнослужителем, особою, яка наділена правом прощати гріховні вчинки від імені Бога [10, с. 79]. Іншим обов'язковим таїнством ставало причастя віруючих хлібом і вином на головній службі православної церкви – літургії. Отже, припускаємо, що таке нововведення викликало певний протест парафіян та невиконання ними умов двох культових дій. Так, вони не потрапляли в реєстр облікової документації разом із особами іншої віри та тими, хто за станом здоров'я не міг прийти до храму. Втім, це не носило масового характеру, тому суттєво не впливає на результативність виконання поставлених перед нами завдань дослідження, а саме:

- з'ясувати рівень шлюбності у досліджуваних селах;
- визначити частку безшлюбності чоловіків та жінок;
- обчислити частку безшлюбності в різних вікових групах обох статей з розрахунку на 1000 осіб населення;
- вирахувати середній вік вступу в перший шлюб;
- проаналізувати вікові особливості одружених чоловіків та заміжніх жінок.

Таблиця 1

Розподіл чоловіків і жінок за статтю, віком та сімейним станом сіл Полтавського полку

| Вікова група (роки) | Чоловіки | | | | | Жінки | | | | |
|---------------------|-------------|-------------|------------|----------------------|-------------|-------------|-------------|------------|----------------------|-------------|
| | Неодружені | Одружені | Вдівці | Не з'ясов. сім. стан | Разом | Незаміжні | Заміжні | Вдови | Не з'ясов. сім. стан | Разом |
| 1-4 | 638 | | | | 638 | 615 | | | | 615 |
| 5-9 | 685 | | | | 685 | 655 | | | | 655 |
| 10-14 | 607 | | | | 607 | 616 | 1 | | | 617 |
| 15-19 | 555 | 19 | | | 574 | 474 | 96 | | | 570 |
| 20-24 | 283 | 218 | 2 | | 503 | 162 | 421 | 1 | 3 | 587 |
| 25-29 | 69 | 363 | 3 | 1 | 436 | 28 | 382 | 12 | 1 | 423 |
| 30-34 | 18 | 327 | 3 | 2 | 350 | 10 | 326 | 15 | 4 | 355 |
| 35-39 | 7 | 256 | 6 | 1 | 270 | 1 | 223 | 30 | 4 | 258 |
| 40-44 | 3 | 264 | 15 | 1 | 283 | 3 | 206 | 40 | 5 | 254 |
| 45-49 | 3 | 198 | 14 | 1 | 216 | 1 | 154 | 52 | 2 | 209 |
| 50-54 | 2 | 142 | 18 | 3 | 165 | | 95 | 50 | 5 | 150 |
| 55-59 | 1 | 100 | 26 | 3 | 130 | | 40 | 31 | 6 | 77 |
| 60-64 | | 57 | 20 | 1 | 78 | 1 | 19 | 32 | 5 | 57 |
| 65-69 | 1 | 14 | 15 | | 30 | | 4 | 12 | 5 | 21 |
| >70 | | 12 | 15 | | 27 | | 3 | 17 | 8 | 28 |
| Разом | 2872 | 1970 | 137 | 13 | 4992 | 2566 | 1970 | 292 | 48 | 4876 |

Аналіз сповідних розписів окремих сіл Полтавського полку дав змогу визначити сімейний стан та статеві-вікову структуру населення.

З метою проведення більш детальної характеристики сільського соціуму отримані показники було розміщено у таблиці необроблених даних, до якої внесено сумарні показники населення за віком, статтю та сімейним станом по десяти селах (див. табл.1). Така таблиця, згідно з твердженнями сучасних дослідників цієї проблеми [1, с. 16–17; 8, s. 140], складає основу для проведення історико-демографічних розвідок. Ці дослідження визначають специфічний підхід до історичного минулого, який ґрунтується на ретельному обрахунку даних із облікової та іншої документації. Він був започаткований школою «Анналів» ще у другій половині ХХ ст. й спричинив появу цілого напрямку «квантитативної» (кількісної) історії [18, с. 208]. На основі чисельних показників, відображених у вищезгаданій таблиці, спробуємо реконструювати певні особливості шлюбної структури сільського населення Полтавського полку.

Як бачимо з таблиці, більшість мешканців обраних для аналізу сіл на момент складання сповідних розписів перебували у шлюбі. Вони становили найбільшу частку населення активного віку: 64,3 % – одружені чоловіки та 65,9 % – заміжні жінки. Другу позицію у шлюбній структурі населення посідали 30,8 % неодружених чоловіків та 22,7 % незаміжніх жінок. Утім, необхідно зауважити, що найбільша частка тих, хто був поза шлюбом, припадає на вікову групу 15–24 років. Частка чоловіків цього віку становила 89 %, а жінок – 93,1 %. Потенційно вони мали найбільші шанси укласти шлюб. Окрім того, не можна відкидати можливість одруження для осіб інших вікових категорій, принаймні до 50 років. Найбільш малочисельними групами серед населення активного віку виявилися 4,5 % вдівців та 9,8 % вдови, а також особи з невизначеним сімейним станом – 0,4 % чоловіків та 1,6 % жінок.

Докладніше зупинимося на категорії осіб, які опинилися поза шлюбом. Спочатку визначимо частки безшлюбності серед чоловіків ($C_{\text{в}} (\div i \ddot{e})$) та жінок ($C_{\text{ж}} (\text{æ}^3 i)$), які пов'язані з особливим 50-річним віком у житті людини. Французькі демографи Л. Анрі (L. Henri) та А. Блум (A. Blum) визнають, що він є таким, коли вірогідність вступу в перший шлюб зменшується в міру того, як збільшується вік, та стає мінімальною починаючи з цього віку [1, с. 48]. Отже, якщо особа до 50 років не уклала перший шлюб, то її шанси стають мінімальними. Особливо це стосується жінок, оскільки даним віком закінчується репродуктивний, дітородний вік. Відомий англійський демограф Дж. Хаджнал (J. Hajnal) вважає, що число осіб, які ніколи не перебували у шлюбі у віковій групі 45–49 років, можна розглядати як осіб, які вже ніколи

не створюють сім'ї, а отже – приречені на самотність [17, с. 15]. Враховуючи цю особливість, частотність безшлюбності у 50 років дорівнює частці тих, які не вступали у шлюб до 50 років, але за певних умов. Першою з них є незначна міграція населення. На нашу думку, для сільського соціуму Гетьманщини досліджуваного періоду масові переміщення людей зі зміною постійного місця проживання нехарактерні. Міграція була переважно тимчасовою та пов'язаною з наймитством. Іншою умовою виступає однаковий рівень смертності для осіб одного віку, які не вступали у шлюб, або для населення в цілому. Французькі демографи вважають, що ця умова виконується майже для всіх типів населення [1, с. 48]. Отже, при дотриманні цих вимог проведемо відповідні обчислення.

Коефіцієнт безшлюбності чоловіків або жінок отримують, підраховуючи середнє значення неодружених осіб для вікових груп 40–49 та 50–59 років за спеціальною формулою [1, с. 48]. Для чоловіків, згідно з нашими підрахунками, він становить:

$$C_{50}(\text{чол}) = \frac{C_{40-49} + C_{50-59}}{2 \times 1000} = \frac{6 + 3}{2 \times 1000} \approx 0,005$$

або 5 чоловіків на 1000.

Аналогічно обчислимо середнє значення частки жінок, які не вступали у шлюб:

$$C_{50}(\text{жін}) = \frac{4 + 0}{2 \times 1000} \approx 0,002 \quad \text{або 2 жінки на 1000.}$$

Отже, частка безшлюбності для чоловіків була 0,005, для жінок – 0,002. Порівняємо отримані нами дані з даними українських дослідників. Так, за розрахунками Ю. Волошина, поза межами шлюбу в місті Полтаві залишалося близько 11 чоловіків зі 100, а жінок – 17 зі 100. Такий високий коефіцієнт автор пояснює недосконалістю сповідних розписів та значною часткою найманих робітників у полковому місті [4, с. 19]. Так само вищий коефіцієнт безшлюбності; у своєму дослідженні, присвяченому місту Переяславу, визначив І. Сердюк: для чоловіків – 0,095, для жінок – 0,045 [13, с. 144–145]. Якщо зіставимо ці дані з нашими результатами та коефіцієнтами, отриманими Ю. Волошином по селах Стародубського полку (чоловіки – 0,006, а жінки – 0) [3, с. 190], то можемо стверджувати, що остаточна безшлюбність в українських селах була значно нижчою, ніж у полкових містах. Вони вказують на характерну

для сільського соціуму Гетьманщини тенденцію: кількість осіб, які ніколи не вступали у шлюб, була незначною. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що практично всі чоловіки й жінки в тому суспільстві хоча б раз упродовж свого життя обов'язково одружилися.

Залишатися самотньою особою за народними традиціями було негоже й навіть неприпустимо. Особливо для дівчини найгірша шлюбна партія вважалася кращою альтернативою самотності [11, с. 161]. Народні прислів'я свідчать: «Хоч за старця, аби не остаться», «Святая Покровонько, покрій мені головоньку хоч ганчіркою, аби я була жінкою» [15, с. 639–640]. Так само не схвалювалася суспільством безшлюбність чоловіків. Український поет, мандрівний чернець XVIII ст. Климентій Зіновій повчав:

Свецки(м) всяки(м) потрібно жоны по(и)мовати:

а не по че(р)нецки(и) бе(з)женно пробувати.

А то та(к) іны(и) пре(з) вве(с) векъ сво(и) изваляе(т):

ни че(р)нець ане свецки(и) и са(м) о(н) не знае(т) [7, с. 126].

Таблиця розподілу чоловіків та жінок за статтю, віком та сімейним станом сіл Полтавського полку також дозволяє обчислити частку осіб, які не вступали у шлюб, для кожної статі та окремої вікової групи з розрахунку на 1000 чоловік населення (див. табл. 1). Візьмемо десятилітні групи, оскільки кількість неодружених чоловіків та незаміжніх жінок у п'ятилітніх старших вікових групах була малочисельною. Відповідні дані внесемо до таблиці 2, в якій вкажемо частки неодружених чоловіків та незаміжніх жінок певних вікових груп.

Таблиця 2

Частотність безшлюбності

| | Чоловіки | Жінки |
|--------------|--------------|--------------|
| C_{10-19} | 1,162 | 1,090 |
| C_{20-29} | 0,352 | 0,190 |
| C_{30-39} | 0,025 | 0,011 |
| C_{40-49} | 0,006 | 0,004 |
| Разом | 1,545 | 1,295 |
| C_{50} | 0,005 | 0,002 |

На основі даних таблиці 2 можемо провести обчислення середнього віку вступу в перший шлюб (I). При визначенні даного показника

враховувалися частки (C) осіб певних вікових груп, які не вступали у шлюб. Визначення середнього віку вступу в перший шлюб проведемо за формулою для десятилітніх груп, запропонованою французькими вченими [1, с. 49]:

$$I = 10 + \frac{10(C_{10-19} + C_{20-29} + \dots + C_{40-49}) - 40 \times C_{50}}{1 - C_{50}}$$

Відповідно середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків був:

$$I(\text{чол}) = 10 + \frac{10 \times 1,545 - 40 \times 0,005}{1 - 0,005} = 10 + \frac{15,45 - 0,18}{0,996} = 25,3$$

Подібним чином виконано підрахунки по жінкам:

$$I(\text{жін}) = 10 + \frac{10 \times 1,295 - 40 \times 0,002}{1 - 0,002} = 10 + \frac{12,95 - 0,08}{0,998} = 22,9$$

Отже, виходячи з проведених обчислень, середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків був у межах 25 років, а для жінок – близько 23 років. Очевидно, що у визначених селах не були популярними ранньовікові шлюби. Основна маса населення уклала сімейні союзи загалом після 20-річного віку. Втім, наймолодшою заміжньою жінкою виявилась мешканка с. Пушкарівки 14-літня посполита Параска, дружина 21-річного Івана, сина 51-річного Олексія Порохні [14, арк. 727–728]. Цікаво, що найстарішою заміжньою жінкою була жителька с. Диканьки 70-річна посполита Агафія, дружина 73-річного Василя Григоренка [14, арк. 134]. Так само, виявляється, її чоловік був найстарішим одруженим чоловіком, а разом вони склали найстаршу шлюбну пару. На противагу жінкам, відносно молодих одружених чоловіків виявилось двоє. Перший – житель с. Рибців 16-річний Петро Адоренко, одружений з 20-річною Феодосією, який проживав у домогосподарстві своєї матері, 56-річної вдови Параски Адоренчихи [14, арк. 735]. Другий – також 16-річний мешканець с. Диканьки Яків, який мав за дружину свою ровесницю Єфимію (Химку) [14, арк. 149].

Зауважимо, що конкретні показники середнього віку вступу в перший шлюб демонструють певну наближеність до європейського типу шлюбності, визначеного вищезгаданим Дж. Хаджналом [17, с. 25]. У Західній Європі до кінця середніх віків спостерігалася тенденція зростання шлюбного віку, також набули поширення безшлюбність та

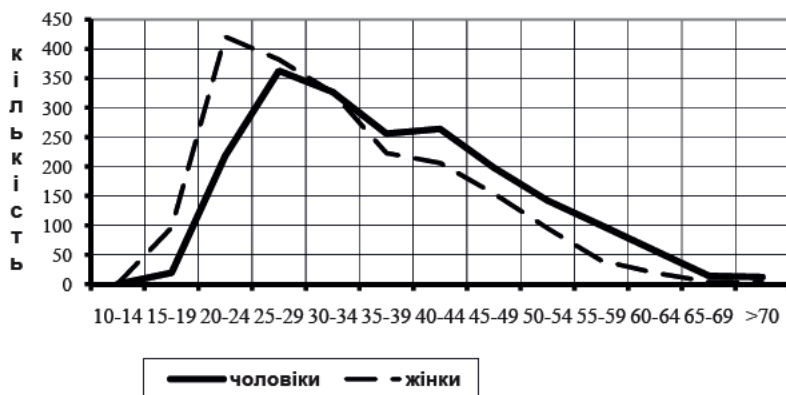
самотність людей. Англійський демограф відносить ці зміни до кінця XV ст. й називає це явище європейським типом шлюбності. Однією з його типових ознак вважається пізній вік вступу в шлюб. Відповідно до його розрахунків середній вік вступу в перший шлюб західноєвропейських чоловіків XVIII ст. був у межах 25–26 років, а жінок – загалом більше 24 років [17, с. 26–31]. За даними іншого, естонського, історика-демографа Х. Паллі, у країнах Західної Європи XVI–XVIII ст. середній вік вступу чоловіків в перший шлюб становив близько 28 років, а жінок – 25 років [2]. Утім, інша ознака європейського типу шлюбності – значна частка осіб, які ніколи не були в шлюбі, – не відповідає ранньомодерним тенденціям українського сільського соціуму. За нашими підрахунками, частка осіб, які, ймовірно, все життя були самотніми, становила близько 0,15 % (15 осіб) у загальній кількості населення в селах (9868 осіб). Натомість сучасна американська дослідниця ранньомодерної Англії А. Фройд (А. Froide) зазначає, що, за різними обчисленнями англійських вчених, серед людей, народжених між 1566 та 1741 рр. в Англії, частка тих, які ніколи не вступали в шлюб, коливалася від 4 до 27 % [16]. Проте інший дослідник, А. Інман (А. Inman), прийшов до висновку, що такі дані можуть бути помилковими, оскільки записані поза шлюбом особи таким чином уникали сплати податків [17, с. 49–50]. Отже, як бачимо, шлюбний вік в селах Полтавського полку був нижчим, ніж у Західній Європі. Так само значно менше осіб залишалось поза межами шлюбу.

Порівняємо визначені показники середнього шлюбного віку обох статей сіл Полтавського полку з подібними обчисленнями в містах Полтаві та Переяславі, у також в українських селах та «описних слободах» росіян-старовірів Стародубського полку. Ю. Волошин визначив, що в старообрядницьких слободах середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків дорівнював 22,5 років, відповідно для жінок – 19,3 р., а в українських селах – 23,7 і 19,1 р. [3, с. 194–195]. Натомість дещо вищі показники, наближені до наших обрахунків, наведено в його дослідженні стосовно міста Полтави. Тут чоловіки одружувалися в середньому в 28,1 р., а жінки – 22,3 р. [4, с. 21]. Схожі з нашими даними також показники у розвідці І. Сердюка про населення міста Переяслава. Так, середній чоловічий шлюбний вік був у межах 25,7 р., а жіночий – 22,3 р. [13, с. 113–114]. Отже, вікові показники вступу в перший шлюб населення сіл Полтавського полку вищі, ніж у старообрядницьких слободах та українських селах Стародубського полку, однак майже

збігаються з відповідними обчисленнями у місті Переяславі та жіночим показником у місті Полтаві. У цілому вони демонструють непопулярність укладання ранньовікових шлюбних союзів серед сільських та міських мешканців Гетьманщини.

Малюнок 1

Шлюбність чоловіків та жінок



Проілюструємо вищесказане за допомогою графіка (див. мал. 1), побудованого на основі даних таблиці 1. Вік одружених чоловіків та заміжніх жінок позначимо на абсцисі, а їхні кількісні показники на ординаті. Графік так само засвідчує, що найбільша чисельність одружених чоловіків припадала на вікову групу 25–29 років, а жінок – 20–24 роки. Отже, кількість осіб у шлюбі обох статей різко зростає з вікової групи 15–19 років до найвищих показників у чоловічих вікових групах 20–24 та 25–29 років і жіночих – 20–24 роки. Потім лінії вікової структури шлюбності знижуються в міру зростання віку та смертності серед населення. Вважається, що значна частка заміжніх жінок помирала внаслідок пологів [8, s. 134]. У віковій групі 30–34 роки обидві криві лінії графіка збігаються, що говорить про однакову чисельність шлюбних союзів представників обох статей. Лише незначна кількість осіб, перебуваючи у шлюбі, доживала до літнього віку 60–69 років, а в одиноких випадках – старше 70 років.

Отже, проведене нами дослідження показників шлюбності й шлюбного віку в окремих селах Полтавського полку дозволяє дійти таких висновків:

- Більшість сільського населення активного віку перебувала в шлюбі. Частка одружених чоловіків становила 64,3 %, заміжніх жінок – 65,9 %.

Другу позицію посідали неодружені чоловіки – 30,8 % та незаміжні жінки – 22,7 %. На останніх місцях були вдівці – 4,5 % та вдови – 9,8 %, а також особи з невизначеним сімейним станом – 0,4 % і 1,6 %.

- Частка безшлюбних серед чоловіків становила 5 осіб на 1000 чол. населення, а серед жінок – 2 особи на 1000. Отже, кількість самотніх осіб, які, ймовірно, ніколи не вступали у шлюб, була малочисельною та становила близько 0,15 %.

- Середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків був у межах 25 років, а для жінок – близько 23 років. Ці показники нижчі типових ознак європейського типу шлюбності. Втім, наші обчислення наближаються до подібних показників визначених демографічних величин в інших українських селах, а в окремих обрахунках – у містах Полтаві та Переяславі, що демонструє непопулярність ранньовікових шлюбних союзів у суспільстві Гетьманщини.

- У шлюбно-віковій структурі населення найбільша чисельність одружених чоловіків припадала на вікову групу 25–29 років, а жінок – 20–24 роки. Лише в поодиноких випадках люди старші 70-річного віку перебували у шлюбі.

Джерела та література:

1. *Анри Л., Блом А.* Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блом; [пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.

2. Брачность // Демографический энциклопедический словарь. / [Гл. ред. Д. И. Валентей]. [Електрон. ресурс]. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – Режим доступа: <http://demography.academic.ru/1428>

3. *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 311 с.

4. *Волошин Ю.* Стативо-вікова та шлюбна структура населення міста Полтава в другій половині XVIII століття / Ю. Волошин. // Історична пам'ять. – 2011. – № 1. – С. 5–24.

5. *Дмитренко В.* Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст.: дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.06 / В. Дмитренко. – Полтава, 2010. – 190 с.

6. *Кістяківська Н.* Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII ст. (Розвідка й тексти) / Н. Кістяківська. – К: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – 32 с.

7. *Зіновійв Климентій*. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв. – К.: Наук. думка, 1971. – 392 с.
8. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wyd. DiG Sp. J., 2009. – 521 s.
9. *Kuklo C.* Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej: Studium demograficzno-społeczne / C. Kuklo. – Białystok: Wyd. uniwersytetu w białymstoku, 1996. – 267 s.
10. *Московець В. П.* Психологія релігії: Посібн. / В. П. Московець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
11. *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – Т. 1 / Б. Н. Мионов. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – 339 с.
12. *Романова О.* Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова. // Укр. істор. журн. – 2008. – № 4. – С. 122–148.
13. *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України). – Ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 34. – 1327 арк.
15. Українські народні прислів'я та приказки / [Упор. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1963. – 792 с.
16. *Froide A. M.* Hidden women: rediscovering the singlewomen of early modern England / A. M. Froide. // *Local Population Studies*. – 2002. – No. 68. – P. 26–42.
17. *Хаджнал Д.* Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М.: Статистика, 1979. – 183 с.
18. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

Олена Бороденко (Полтава, Україна). Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття

У статті, на основі матеріалів церковного обліку населення, здійснено історико-демографічний аналіз показників шлюбності сільського населення Полтавського полку другої половини XVIII століття. Визначено частку одружених, а також частку осіб, які протягом усього життя залишалися поза межами шлюбу. З'ясовано коефіцієнт остаточної безшлюбності та встановлено середній шлюбний вік для чоловіків і жінок.

Ключові слова: шлюбність, безшлюбність, шлюбний вік, заміжня жінка, одружений чоловік, перший шлюб, сповідний розпис.

Елена Бороденко (*Полтава, Україна*). **Брачность и брачный возраст в селах Полтавского полка второй половины XVIII века**

В статье, на основании материалов церковного учета населения, проведен историко-демографический анализ показателей брачности сельского населения Полтавского полка второй половины XVIII века. Определено соотношение состоявших в браке, а также соотношение людей, на протяжении всей жизни остававшихся за пределами брака. Выяснен коэффициент окончательного безбрачия и установлен средний брачный возраст для мужчин и женщин.

Ключевые слова: брачность, безбрачие, брачный возраст, замужняя женщина, женатый мужчина, первый брак, исповедная роспись.

Olena Borodenko (*Poltava, Ukraine*). **Matrimony and nubility in villages of Poltava's regiment of the second half of XVIII century**

On the basis of the church records of a population it has been made a historical and demographic analysis of index of matrimony of a rural population in Poltava's regiment of second half of XVIII century. It has been defined a part of married and single persons. It is shown the coefficient of a final single life and also it has been set an average age of marriage for men and women.

Key words: single life, married woman, married man, first marriage, confessional signature, matrimony, nubility.

Олена ЗАМУРА
(Полтава, Україна)

УДК 314.14.04(1-22):2-773(477.41)“175”

Показники рівня смертності сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії у другій половині XVIII ст.

Компоненти демографічного зростання населення (народжуваність і смертність, еміграція та імміграція) є головними чинниками розвитку будь-якого суспільства. З цієї причини повноцінне дослідження умов функціонування того чи іншого соціуму неможливе без з'ясування їхніх показників.

Зарубіжні спеціалісти уже декілька десятиліть активно й плідно вивчають основні характеристики смертності населення Західної та Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби [1, 10, 27, 29–33]. Однак ця проблема донедавна не була предметом активного зацікавлення українських дослідників. Для вітчизняної історіографії праці, в яких смертність населення Гетьманщини XVIII ст. була б досліджена за допомогою історико-демографічних та демографічних методик, є відносно рідкісним явищем [3].

Складність подібних досліджень полягає в тому, що для проведення необхідних підрахунків потрібно залучати джерела масового обліку населення. У Російській імперії протягом XVIII ст. лише відбувалося становлення одного з його різновидів – метричної реєстрації народжень, шлюбів та смертей. Укладали її парафіяльні священики, чиї записи про хрещення, вінчання та поховання рідко відповідали офіційно встановленому формулярові [7]. У нашому випадку метричний облік здійснювали іереї Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Іншим джерелом для нашого дослідження став Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. В історіографії його ще називають Рум'янцевською ревізією, Генеральним описом Малоросії або Рум'янцевським описом Малоросії. Це джерело укладали з фіскальною метою за наказом Катерини II. Воно містить цінну інформацію щодо

статеві-віковій структури та кількості переписаного населення, а без цих даних застосування демографічних методик неможливе. З огляду на брак відповідного сповідального розпису було залучено книгу Рум'янцевського опису с. Ветового (1767 р.) [18].

Увагу в даній статті зосереджено на показниках смертності сільського населення трьох протопопій Переяславсько-Бориспільської єпархії (Баришівської, Басанської та Бориспільської) та їхньому впливі на відтворення населення протягом другої половини XVIII ст. Відповідно підрахунки здійснено на основі даних про статеві-вікову структуру трьох сіл, які належали до вищезгаданої єпархії: Лук'янівки, Ветового та Войтівців.

У демографії основними показниками рівня смертності вважаються: 1) загальний коефіцієнт смертності; 2) коефіцієнт смертності немовлят; 3) повікові коефіцієнти смертності (розраховуються окремо для чоловіків і для жінок) [12, с. 92, 94]. Однак загальний коефіцієнт смертності є досить грубим показником, який дає змогу скласти лише приблизне уявлення про інтенсивність вимирання поколінь досліджуваного населення. На думку англійського вченого Леслі Бредлі, ігнорування впливу вікових відмінностей на смертність у ранньомодерному суспільстві робить подальшу розробку цієї проблеми неможливою. Під час проведення історико-демографічних досліджень смертність дітей і дорослих потрібно розглядати окремо, бо зміна пір року та сезонні інфекційні захворювання по-різному впливали на ці показники [27, р. 24]. Відповідно до цих міркувань, ми мали на меті вирішити такі завдання:

- з'ясувати показники загальних коефіцієнтів смертності для населення обстежених сіл;
- встановити вірогідність доживання немовлят до 5-річного віку;
- підрахувати показники коефіцієнтів смертності немовлят;
- обчислити значення повікових коефіцієнтів смертності представників усіх вікових груп (окремо для кожної статі);
- порівняти отримані результати з аналогічними даними для тогочасного населення Західної та Центрально-Східної Європи.

Відповідно до демографічних методик, загальний коефіцієнт смертності обчислюють за формулою:

$$m = \frac{M}{P \times T} \times 1000\% \quad [12, \text{с. } 92].$$

Показники смертності розраховуються у промілі (від латин. pro mille – на тисячу). У наведеній формулі m – загальний коефіцієнт смертності, M – чисельність померлих, P – середня чисельність населення за період часу, T – період часу, для якого ведеться розрахунок.

Якщо здійснюють розрахунок для періоду тривалістю 1 рік, то формулу записують так:

$$m = \frac{M}{P} \times 1000\% \quad [12, \text{с. } 93].$$

Згідно із записами у сповідальних розписах [21–24, 26] та Рум'янцевському описі 1767 р. [18] середня чисельність населення Ветового, Войтівців та Лук'янівки протягом 1750-х–1770-х рр. становила відповідно 1284, 1089 та 577 осіб. Скориставшись даними, які представлено у Таблиці 1, ми визначили, що у цих селах протягом 1761–1767 рр. показник загального коефіцієнта смертності відповідно дорівнював 30 %, 39 % та 35 %. Для порівняння в Україні станом на 2004 р. загальний коефіцієнт смертності становив 16,4 %, у США – 8,3 % [12, с. 94]. Того ж 2000 р. значення аналогічних показників, близькі до тих, які ми обчислили для населення обстежених сіл, було зафіксовано у Ботсвані (33,6 %) [12, с. 94].

Основна особливість смертності в Європі ранньомодерної доби – це її надзвичайно, порівняно із сучасними, високі показники, значення яких часто зазнавали різких коливань. Західноєвропейському суспільству XVIII ст. були притаманні показники смертності на рівні 25–35 % [28, р. 159]. У той же час за визначенням авторів «Демографічного енциклопедичного словника» суспільствам з традиційним типом відтворення населення притаманні дещо вищі значення загального коефіцієнта смертності, а саме 35–40 % [5, с. 411].

Вірогідність доживання немовлят до 5 років у селах Переяславсько-Бориспільської єпархії ми визначили за допомогою методики французьких демографів Луї Анрі та Алана Блюма [1, с. 186]. Суть її полягає в тому, що кількість дитячих смертей у віці до 5 років за певний період ділять на кількість народжень за цей же період. Потім цю ж саму кількість смертей ділять на кількість народжень протягом періоду такої ж тривалості, що розпочався на 5 років раніше. Середній показник цих результатів є коефіцієнтом доживання новонародженого до 5 років.

Скориставшись цим методом, ми підраховували, що до 5 років у Ветовому протягом 1734–1782 рр. в середньому доживали лише 427 немовлят з 1000 новонароджених обох статей. Хлопчики мали менше

Таблиця 1

Абсолютні показники природного приросту в селах Переяславсько-Бориспільської єпархії протягом 1761–1767 рр.*

| Рік | Ветове | | | | | | Войтівці | | | | | | Лук'янівка | | | | | |
|------|------------|----|-------|---------|----|-------|------------|----|-------|---------|----|-------|------------|----|-------|---------|----|-------|
| | Народилося | | | Померло | | | Народилося | | | Померло | | | Народилося | | | Померло | | |
| | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом |
| 1761 | 23 | 15 | 38 | 23 | 27 | 50 | 31 | 30 | 61 | 25 | 21 | 46 | 9 | 11 | 20 | 6 | 3 | 9 |
| 1762 | 25 | 24 | 49 | 31 | 16 | 47 | 27 | 35 | 62 | 22 | 31 | 53 | 12 | 14 | 26 | 7 | 9 | 16 |
| 1763 | 29 | 39 | 68 | 18 | 29 | 47 | 31 | 37 | 68 | 21 | 9 | 30 | 13 | 16 | 29 | 7 | 13 | 20 |
| 1764 | 30 | 36 | 66 | 15 | 11 | 26 | 36 | 42 | 78 | 17 | 13 | 30 | 13 | 11 | 24 | 6 | 11 | 17 |
| 1765 | 29 | 28 | 57 | 10 | 11 | 21 | 33 | 29 | 62 | 34 | 21 | 65 | 8 | 11 | 19 | 7 | 5 | 12 |
| 1766 | 33 | 29 | 62 | 15 | 13 | 28 | 31 | 43 | 74 | 41 | 39 | 80 | 8 | 9 | 17 | 12 | 5 | 17 |
| 1767 | 47 | 30 | 77 | 33 | 20 | 53 | 20 | 30 | 50 | 26 | 29 | 55 | 7 | 11 | 18 | 7 | 9 | 16 |

* Обчислено за: 7, арк. 2–7, 74–77 зв.; 20, арк. 50–63 зв., арк. 139 зв.–150 зв.; 21, арк. 43–56.

шансів пережити небезпеки раннього дитинства, ніж дівчатка. У період з 1766 по 1782 р. у Ветовому вижило 398 немовлят з 1000 новонароджених чоловічої статі. Для дівчаток цей показник становив 554 на 1000 новонароджених. У Войтівцях протягом зазначеного періоду 5-ти років досягли 594 хлопчики із 1000 новонароджених, а у Лук'янівці – 434. На жаль, підрахувати аналогічний показник для дівчаток Войтівців та Лук'янівки неможливо, бо інформація про вік померлих жінок у відповідних метричних книгах відсутня.

Наявні в нашому розпорядженні дані дозволили також з'ясувати і коефіцієнти смертності немовлят в обстежених селах з 1771 р. по 1779 р. Вибір цього періоду обумовлений повнотою записів у метричних книгах усіх трьох сіл.

Для обчислення цих коефіцієнтів ми використали формулу, запропоновану німецьким статистиком Йоганесом Ратсом [12, с. 95]:

$$m_0 = \frac{M_0}{\alpha \times N_1 + \beta \times N_{-1}} \times 1000 \text{ ‰}$$

де M_0 – число дітей у віці до 1 року, що померли в даному році, N_{-1} – число народжених у попередньому році, N_1 – число народжених у поточному році, $\alpha + \beta = 1$. Відповідно до пропозиції Й. Ратса, $\alpha = 2/3$, $\beta = 1/3$.

Результати підрахунків ми виклали в табл. 2 та 3. Припускаємо, що отримані нами коефіцієнти смертності немовлят в обстежених селах занижені, бо померлих систематично недообліковували.

Таблиця 2

Коефіцієнти смертності немовлят у с. Ветове (‰)*

| Рік/Стать | Ч | Ж | Середній показник |
|-------------------------|------------|-----------|-------------------|
| 1771 | 68 | 64 | 66 |
| 1772 | 115 | 87 | 101 |
| 1773 | 139 | 107 | 123 |
| 1774 | 66 | 122 | 94 |
| 1775 | 189 | 61 | 125 |
| 1776 | 200 | 98 | 149 |
| 1777 | 91 | 148 | 119,5 |
| 1778 | 147 | 57 | 102 |
| 1779 | 69 | 127 | 98 |
| Середнє значення | 120 | 96 | 108 |

* Обчислено за: 21, арк. 206–219.

Варто відзначити ще один нюанс. Священики у метричних книгах вкрай рідко уточнювали вік покійних, якщо помирала дитина молодша одного року. Частіше немовля, яке померло, проживши лише декілька днів, записували однорічним. Наприклад, 4 січня 1763 р. у ветовського посполитого Харка Шулги народився син Матвій [20, арк. 46]. Хлопчик помер 13 січня того ж року й записаний однорічним [20, арк. 195]. Укладачі Рум'янцевського опису також припускалися недбальства під час перепису дітей [4, с. 7]. Тому, на нашу думку, у книзі, яка містить перепис мешканців с. Ветове, облікована кількість немовлят дещо занижена. У суспільстві з надвисокими показниками народжуваності [16, с. 105] діти, принаймні віком до 1 року, повинні були становити істотну частку від усього населення. У той же час, зважаючи на недооблік померлих у метричних книгах, для підрахунків повікових коефіцієнтів смертності кількість усіх однорічних дітей ділять навпіл [17, с. 17].

Для порівняння зазначимо, що в англійській парафії Ренгл, яка знаходилася за 9 миль від Бостона, протягом досліджуваного періоду середні показники смертності немовлят становили 165 ‰ (у 1734–1743 рр.), 175 ‰ (у 1744–1753 рр.), 167 ‰ (у 1754–1763 рр.), 242 ‰ (у 1764–1773 рр.), 318 ‰ (у 1774–1783 рр.) та 184 ‰ (у 1784–1793 рр.) [33, р. 43–44]. Як і дані із обстежених сіл, значення наведених показників характеризуються значними перепадами. У сучасному світі показники смертності немовлят, аналогічні вищенаведеним, характерні лише для населення найбідніших африканських країн [12, с. 96]. В Україні 2004 р. смертність немовлят становила 20,61 ‰ [12, с. 96]. Найнижчим цей показник був у Японії (3,28 ‰), Швеції (2,77 ‰) та Сінгапурі (2,28‰) [12, с. 96].

Таблиця 3

*Коефіцієнти смертності немовлят чоловічої статі
в обстежених селах* (‰)*

| Рік/Стать | Ветове | Войтівці | Лук'янівка |
|------------------|---------------|-----------------|-------------------|
| 1771 | 68 | 80 | 0 |
| 1772 | 115 | 124 | 396 |
| 1773 | 139 | 99 | 243 |
| 1774 | 66 | 204 | 97 |
| 1775 | 189 | 207 | 79 |
| 1776 | 200 | 187 | 303 |
| 1777 | 91 | 102 | 192 |

* Обчислено за: 7, арк. 79–84; 21, арк. 206–219; 26, арк. 90 зв.–105.

| | | | |
|-------------------------|------------|------------|------------|
| 1778 | 147 | 201 | 64 |
| 1779 | 69 | 135 | 139 |
| Середнє значення | 120 | 148 | 168 |

Припускаємо, що смертність немовлят значною мірою регулював екзогенний фактор (інфекційні захворювання, якість харчування) та антисанітарні побутові умови. Якість харчування населення Гетьманщини залежала від зібраного врожаю та хлібних цін [14, с. 6]. Тому ми припускаємо, що грудне вигодовування немовлят могло припинятися дуже рано через недоїдання або голодування самих матерів протягом «голодних» місяців (березень–травень) та у неврожайні роки, яких тільки на 1780-ті рр. припало 4 [14, с. 12]. За спостереженнями етнографа Миколи Маркевича, українські селянки XIX ст. не могли запропонувати своїм дітям поживний і безпечний для здоров'я раціон. Дослідник, зокрема, зазначив, що вони «... відлучивши від грудей, годують чим попало» [2, с. 70]. На думку Олуен Хафтон, дослідниці материнства у ранньомодерній Європі, перші роки життя були небезпечними навіть для здорової від народження дитини, яку вигодували грудним молоком [8, с. 47]. Таким чином, переведення на тверду їжу завжди створювало велику загрозу для життя дитини. Чутливість маленьких дітей до кардинальних і завчасних змін у харчуванні була першим чинником, який зумовлював абсолютну більшість їхніх смертей серед представників інших дитячих вікових груп.

Третім параметром, який характеризує рівень смертності, вважаються повікові коефіцієнти смертності. Вони позначають відношення абсолютної кількості померлих у певній віковій групі (M_{xIx+t}) за період часу (T) до середньої кількості осіб цього віку (P_{xIx+t}). Цей показник виражають у проміле (‰) й обчислюють за формулою:

$$m_{xIx+t} = \frac{M_{xIx+t}}{T \times P_{xIx+t}} \times 1000 \quad [5, \text{с. 210}]$$

Використовуючи цю формулу, дані метричних книг та сповідних розписів, ми змогли розрахувати коефіцієнти смертності для чоловіків, жінок та середній показник по 5-річних вікових групах (Табл. 4, 5, 6). Оскільки сповідні розписи усіх обстежених сіл містять інформацію про структуру населення протягом періодів різної тривалості, то ми розглянемо вікові коефіцієнти у кожному з них окремо. Зауважимо, що розрахувати повікові коефіцієнти смертності представників обох статей, зважаючи на те, що священники інших сіл не відзначали вік жінок, вдалося лише для Ветового.

Повікові коефіцієнти смертності для населення с. Ветове. 1763–1767 рр.*

| Вік | Кількість за сповідальним розписом 1763 р. | | Кількість за Рум'янцевським описом 1767 р. | | Кількість померлих | | Коефіцієнт смертності | | | | | |
|--------------|--|------------|--|------------|--------------------|-------------|-----------------------|-----------|------------|-------------|-------------|-------------|
| | Ч | Ж | Ч | Ж | Ч | Ж | Ч | Ж | | | | |
| 0 | 21 | 25 | 46 | 44 | 29 | 73 | 19 | 10 | 29 | 146,1 | 92,6 | 119,3 |
| 1-4 | 57 | 61 | 118 | 76 | 70 | 146 | 9 | 17 | 26 | 33,8 | 64,8 | 49,3 |
| 5-9 | 92 | 89 | 181 | 115 | 109 | 224 | 2 | 2 | 4 | 5 | 5 | 5 |
| 10-14 | 69 | 60 | 129 | 84 | 81 | 165 | 5 | 1 | 6 | 16 | 4 | 10 |
| 15-19 | 66 | 54 | 120 | 72 | 77 | 149 | 3 | 0 | 3 | 10 | 0 | 5 |
| 20-24 | 46 | 55 | 101 | 56 | 55 | 111 | 1 | 1 | 2 | 5 | 4 | 4,5 |
| 25-29 | 47 | 58 | 105 | 33 | 56 | 89 | 1 | 3 | 4 | 6,2 | 13,1 | 9,7 |
| 30-34 | 46 | 52 | 98 | 56 | 51 | 107 | 0 | 3 | 3 | 0 | 14,7 | 7,35 |
| 35-39 | 46 | 34 | 80 | 28 | 31 | 59 | 1 | 0 | 1 | 6,7 | 0 | 3,4 |
| 40-44 | 33 | 26 | 59 | 46 | 34 | 80 | 1 | 6 | 7 | 6,3 | 50 | 28,2 |
| 45-49 | 15 | 19 | 34 | 26 | 14 | 40 | 2 | 1 | 3 | 24,3 | 15,2 | 19,8 |
| 50-54 | 15 | 15 | 30 | 27 | 20 | 47 | 0 | 1 | 1 | 0 | 14,3 | 7,2 |
| 55-59 | 16 | 13 | 29 | 7 | 10 | 17 | 6 | 2 | 8 | 130,4 | 43,5 | 86,9 |
| 60-64 | 14 | 11 | 25 | 13 | 15 | 28 | 1 | 6 | 7 | 18,5 | 115,4 | 66,9 |
| 65-69 | 5 | 8 | 13 | 3 | 5 | 8 | 4 | 4 | 8 | 250 | 153,8 | 201,9 |
| 70> | 12 | 5 | 17 | 19 | 21 | 40 | 6 | 3 | 9 | 96,8 | 57,7 | 77,3 |
| Разом | 600 | 585 | 1185 | 705 | 678 | 1383 | 61 | 60 | 121 | 47,2 | 40,5 | 43,8 |

* Обчислено за: 19;21, арк. 195–199, 23.

У Ветовому повікові коефіцієнти смертності були неоднаковими для немовлят різних статей. Хлопчиків помирало значно більше. Померлі діти були тією категорією покійних, яка обліковувалася найгірше. Можна стверджувати, що отримані нами показники занижені стосовно обох статей.

На особливе пояснення заслуговує середній повіковий коефіцієнт смертності немовлят у Ветовому (119,3 ‰). Припускаємо, що він значно занижений для обох статей через погану якість обліку окремих груп населення (особливо дітей) та їхніх вікових характеристик. Зауважимо, що подібне явище спостерігалось і в інших регіонах Європи. Так, в англійському селі Аемі протягом другої половини XVII ст. у некризові роки коефіцієнт смертності немовлят становив 147 ‰. Однак він підрахований за джерелом, яке не викликає довіри [32, р. 64]. На нашу думку, співвідносити ці показники некоректно, хоча наведений у Табл. 2 середній показник смертності ветовських немовлят є досить близьким до англійського показника. У той же час смертність немовлят обох статей у сільській і міській місцевостях Речі Посполитої XVIII ст. становила в середньому 250 ‰ [30, s. 403].

Вважаємо, що коефіцієнти смертності немовлят чоловічої статі, які ми підраховали на основі даних сповідальних розписів Войтівців й Лук'янівки (Табл. 5, 6), значно ближчі до реальних показників. При цьому вони дещо занижені через уже відзначену вище ваду метричних книг – недооблік покійних.

Таблиця 5

*Вікові коефіцієнти смертності для населення с. Войтівці.
1751–1765 рр.**

| Вік | Кількість за сповідальним розписом 1751 р. | | | Кількість за сповідальним розписом 1765 р. | | | Кількість померлих | Коефіцієнт смертності |
|--------------|--|----|-------|--|-----|-------|--------------------|-----------------------|
| | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом | Ч | Ч |
| 0 | 15 | 1 | 16 | 21 | 33 | 54 | 73 | 289 |
| 1-4 | 24 | 23 | 47 | 101 | 91 | 192 | 54 | 61,7 |
| 5-9 | 61 | 69 | 130 | 95 | 140 | 235 | 9 | 8,2 |
| 10-14 | 38 | 37 | 75 | 93 | 90 | 183 | 10 | 10,9 |
| 15-19 | 41 | 37 | 78 | 76 | 60 | 136 | 6 | 7,3 |

* Обчислено за: 20, арк. 126–147; 22; 24.

| | | | | | | | | |
|---------------|------------|------------|------------|------------|------------|-------------|------------|-------------|
| 20-24 | 40 | 58 | 98 | 55 | 63 | 118 | 2 | 3 |
| 25-29 | 42 | 45 | 87 | 35 | 61 | 96 | 6 | 11,1 |
| 30-34 | 32 | 22 | 54 | 54 | 70 | 124 | 15 | 24,9 |
| 35-39 | 17 | 14 | 31 | 54 | 43 | 97 | 10 | 20,1 |
| 40-44 | 17 | 24 | 41 | 38 | 33 | 71 | 9 | 23,4 |
| 45-49 | 17 | 20 | 37 | 22 | 18 | 40 | 5 | 18,3 |
| 50-54 | 8 | 3 | 11 | 18 | 11 | 29 | 12 | 65,9 |
| 55-59 | 17 | 6 | 23 | 4 | 11 | 15 | 13 | 88,4 |
| 60-64 | 5 | 3 | 8 | 7 | 9 | 16 | 5 | 59,5 |
| 65-69 | 6 | 4 | 10 | 5 | 2 | 7 | 3 | 38,9 |
| 70> | 11 | 4 | 15 | 10 | 7 | 17 | 20 | 136,1 |
| Разом | 379 | 370 | 749 | 687 | 742 | 1429 | 252 | 54,2 |

Для осіб, які щойно вийшли із наймолодшої вікової групи, коефіцієнти смертності були значно нижчими. У Ветовому для дітей обох статей віком 5–9 років цей показник, порівняно з немовлятами, зменшувався майже в 24 рази, для хлопчиків із Войтівців і Лук'янівки відповідно – у 35 та у 25 разів. Дані історико-демографічних досліджень доводять, що для ранньомодерного суспільства значне зниження смертності дітей після досягнення 5-річного віку було нормою [16, с. 114–115].

Показники вікових коефіцієнтів смертності підлітків із Ветового (вікова група 10–14 років) в усіх селах мало відрізнялися від вікових коефіцієнтів смертності молоді (осіб віком до 30 років). На цьому фоні особливо різко виступає піднесення показників жіночої смертності для представниць вікової групи 25–29 років та 30–34 роки. На жаль, ми не можемо порівняти цей показник із даними по інших обстежених селах, бо вік померлих жінок відзначено лише у метричних книгах Ветового й Войтівців (лише протягом нетривалого періоду).

Новий, більш потужний, сплеск смертності чекав на жінок Ветового 40–44 років. Для представниць цієї вікової групи коефіцієнт вікової смертності дорівнював 50 ‰. У вікових групах, чії представниці впритул наблизилися до виходу із репродуктивного віку (45–49 років та 50–54 роки) досліджувані показники різко падали. Останній підйом коефіцієнтів вікової смертності для жінок послідовно відбувався по наростаючій у вікових групах 55–59, 60–64 та 65–69 років. Різке падіння цього показника зафіксоване для осіб, які мали 70 років і більше.

Стрімкі підйоми показника повікового коефіцієнта смертності чоловіків працездатного віку зафіксовано у вікових групах 45–49 та 55–59 років. Можна пояснити це піднесення чоловічої смертності закономірним погіршенням здоров'я переписаних осіб, спричиненим віковими змінами. Припускаємо, що провал у віковій групі 50–54 роки зумовлений вкрай поганим обліком віку населення у Рум'янцевському описі та недореєстрацією померлих у метричній книзі. Через недоліки джерел померлі були нерівномірно розосереджені по різних вікових групах.

Підвищення повікових коефіцієнтів смертності серед молодих жінок не є унікальним явищем в рамках традиційного типу відтворення населення. У другій половині XVIII ст. цей показник смертності різко зростає серед варшав'янок, які переходили до вікової групи 25–34 роки. Річпосполитські селянки досягали «небезпечного» віку дещо пізніше, у 30–39 років. На думку польського дослідника Цезарія Кукльо, це явище було спричинене післяпологовими ускладненнями [30, s. 408].

У той же час повікові коефіцієнти смертності дорослих чоловіків в обстежених селах виглядають по-різному. Показники для войтовецьких чоловіків із вікових груп 30–34 та 35–39 років теж значно вищі за аналогічні показники для молоді (Табл. 5). Серед мешканців с. Ветове різке підвищення вікового коефіцієнта смертності чоловіків працездатного віку зафіксовано у віковій групі 30–34 роки. Незначне підвищення цього показника відбувалося й серед чоловіків вікової групи 35–39 років із Лук'янівки. Але у всіх обстежених селах зростання показника повікового коефіцієнта чоловічої смертності було більш плавним порівняно з показником для жінок.

Для представників трьох найстарших вікових груп (60–64, 65–69 та старших 70 років) повікові коефіцієнти смертності різко зростали. Вищими ці показники були серед чоловіків.

Щодо Войтівців і Лук'янівки, то смертність немовлят чоловічої статі у цих селах була значно вищою, ніж у Ветовому. Цю обставину можна пояснити кращим обліком померлих у метричних книгах вищезгаданих сіл. Серед хлопчиків Войтівців і Лук'янівки віком 5–9 років показник коефіцієнта смертності так само різко знижувався, як і у Ветовому. За твердженням дослідників, це типове явище для дитячої смертності у традиційному суспільстві [30, s. 408].

Таблиця 6

Вікові коефіцієнти смертності для населення с. Лук'янівка.
1766–1777 рр.*

| Вік | Кількість за сповідальним розписом 1766 р. | | | Кількість за сповідальним розписом 1777 р. | | | Кількість померлих | Коефіцієнт смертності |
|---------------|--|------------|------------|--|------------|------------|--------------------|-----------------------|
| | Ч | Ж | Разом | Ч | Ж | Разом | Ч | Ч |
| 0 | 8 | 13 | 21 | 17 | 21 | 38 | 39 | 283,6 |
| 1-4 | 40 | 37 | 77 | 28 | 37 | 65 | 20 | 53,5 |
| 5-9 | 39 | 49 | 88 | 42 | 41 | 83 | 5 | 11,2 |
| 10-14 | 46 | 46 | 92 | 46 | 39 | 85 | 0 | 0 |
| 15-19 | 29 | 36 | 65 | 39 | 47 | 86 | 4 | 10,7 |
| 20-24 | 21 | 20 | 41 | 41 | 42 | 83 | 5 | 14,7 |
| 25-29 | 21 | 23 | 44 | 30 | 30 | 60 | 5 | 17,8 |
| 30-34 | 27 | 34 | 61 | 24 | 28 | 52 | 3 | 10,7 |
| 35-39 | 14 | 21 | 35 | 22 | 18 | 40 | 5 | 15,2 |
| 40-44 | 22 | 7 | 29 | 16 | 23 | 39 | 3 | 14,4 |
| 45-49 | 7 | 7 | 14 | 10 | 16 | 26 | 3 | 13,6 |
| 50-54 | 10 | 5 | 15 | 12 | 8 | 20 | 1 | 8,3 |
| 55-59 | 1 | 3 | 4 | 7 | 5 | 12 | 2 | 22,7 |
| 60-64 | 9 | 14 | 23 | 3 | 2 | 5 | 4 | 60,6 |
| 65-69 | 2 | 3 | 5 | 0 | 1 | 1 | 5 | 454,5 |
| 70> | 3 | 2 | 5 | 2 | 3 | 5 | 7 | 254,5 |
| Разом | 299 | 316 | 615 | 339 | 364 | 703 | 111 | 77,9 |

На особливу увагу заслуговує підвищення вікових коефіцієнтів смертності осіб чоловічої статі віком 10–14 років, яке, втім, не зафіксоване в Лук'янівці й не характерне для дівчат-підлітків. Пояснити його можна було б поганим обліком дітей у використаних джерелах. Однак ми припускаємо, що сільські хлопці починали отримувати «дорослі» фізичні навантаження уже в юному віці. Цей фактор зумовлював перенапруження серцево-судинної системи підлітків, яка вважається ще недостатньо міцною [9, с. 463].

Відносно низькими були показники повікових коефіцієнтів смертності серед молодих чоловіків (маємо на увазі осіб віком до 35 років).

* Обчислено за: 7, арк. 76 зв.–83; 25; 27.

Однак у всіх трьох селах різке підвищення показника зафіксоване серед чоловіків віком 25–29 років. Припускаємо, що причиною зростання значення цього коефіцієнта було скорочення чисельності молодих чоловіків за рахунок трудової міграції. Молодий вік цих осіб сприяв їхній мобільності. До того ж мешканці Переяславського повіту практикували відхід на заробітки «в донские места». Там вони наймалися на сінокіс та на вилов риби [13, с. 65]. Зважаючи на специфіку цих видів робіт, можна припустити, що займалися ними виключно чоловіки.

Останній різкий підйом повікових коефіцієнтів смертності працездатного населення зафіксовано серед чоловіків вікової групи 55–59 років у всіх обстежених селах. У цьому випадку доречно припустити, що смертність була зумовлена закономірним погіршенням стану здоров'я, з огляду на літній вік переписаних осіб.

Особливість показників смертності дорослих передусім стосувалася жіночого населення. Мешканки обстежених сіл починали вимирати уже у віці близько 30 років. Припускаємо, що основною причиною переривання життя жінок у відносно молодому віці були часті вагітності й ускладнення під час та після пологів. Це явище було типовим для всієї ранньомодерної Європи. Наприклад, англійський демограф Т. Е. Макк'ю розрахував показники рівня материнської смертності у парафії Шріптон-на-Вічвуді (графство Оксфордшир) для періоду з 1565 р. по 1665 р. Він отримав результат 1270 на 100 000 народжень [31, р. 54]. Для порівняння, в Англії 1986 р. цей показник був нижчим у 211 разів і становив 6 випадків на 100 000 народжень [31, р. 55].

Повікові коефіцієнти смертності молодих дорослих чоловіків теж зростали серед осіб, які наблизилися до 30-річчя. Ми пов'язуємо ці високі показники із малочисельністю чоловіків віком 25–34 роки в обстежених селах. Ймовірно, двома головними причинами цього явища слід вважати: вищу, порівняно з дівчатками, смертність хлопчиків у ранньому дитинстві й підлітковому віці, а також інтенсивнішу, ніж серед жінок, трудову міграцію молодих чоловіків [16, с. 143].

Тенденція до інтенсивнішого, порівняно з чоловіками, вимирання жінок, старших 30 років, позначилася на статеві-віковій структурі обстежених сіл. Серед осіб віком 20–34 роки у Ветовому, Войтівцях й Лук'янівці майже завжди переважали жінки. Але серед осіб віком 35–49 років істотна перевага уже була на боці чоловіків. Останні зберігали її за собою до виходу з працездатного віку. У селах, де показник співвідношення статей частіше був на користь чоловіків, представники

сильної статі переважали й у старших вікових групах (Ветове, Войтівці). У Лук'янівці літні жінки переважали над чоловіками.

Отже, повікові показники смертності населення обстежених сіл регулювалися відповідно до структури населення, яка залежала від показників компонентів демографічного зростання. Вочевидь, саме висока материнська смертність була однією з основних причин порівняно невеликої тривалості перших шлюбів в європейському ранньомодерному соціумі. Наприклад, у французьких селах XVIII ст. половина таких подруж встигали прожити разом лише 15 років, а близько третини – не більше 10 років [8, с. 87]. Одночасно принаймні один із партнерів вінчався удруге під час укладення кожного третього шлюбу в українських Яреськах протягом 1755–1774 рр. [15, с. 50]. Тут протягом зазначеного періоду повторно створили сім'ї 78 удівців та 58 удів [15, с. 51].

Значення загального коефіцієнта смертності для населення обстежених сіл були ближчими до максимальних показників цього компонента демографічного зростання у традиційних суспільствах. На нашу думку, їхнє зростання провокувала саме дитяча смертність. Показники смертності немовлят в обстежених селах були дуже високими. Їхнє значення перевищували навіть річпосполитські й тяжіло до тих, які були притаманні православному населенню європейської частини Російської імперії й становили приблизно 300 % [10, с. 199].

Сучасний російський демограф Борис Миронов цілком обґрунтовано порівнює процес швидких темпів вимирання кожного конкретного покоління в дитячому віці за умов традиційного типу відтворення населення з пекельною машиною: «Діти народжувалися, щоб померти, і, чим більше народжувалося дітей, тим більше помирало, а чим більше помирало, тим більше народжувалося» [10, с. 199]. В обстежених селах максимальну частку померлих становили немовлята й старші діти віком до 5 років. Матері, які в такий спосіб звільнялися від грудного вигодування, знову могли народжувати. З огляду на вищевикладені міркування, ми припускаємо, що високі показники дитячої смертності позитивно впливали на природний приріст в обстежених селах.

Джерела та література:

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм. – М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, 1997. – 207 с.
2. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження) / Л. Ф. Артюх. – К.: Науку думка, 1977. – 306 с.

3. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.; *Сердюк І. О.* Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) / І. Сердюк. // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – Вип. 44. – Спец. вип. – С. 61–71; *Пилипенко Н. І.* Показники смертності сільського населення Переяславщини другої половини XVIII століття та їхній вплив на природний рух населення / Н. І. Пилипенко. // Наукові праці і ст. фак-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 40–44; *Ситий І.* Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров'я / І. Ситий. – Чернігів: Чернігівський обл. і ст. музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівська районна держ. адміністрація, 2004. – 64 с.
4. Волошин Ю. В. *Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття* / Ю. В. Волошин. // *Історична пам'ять*. – 2011. – № 1. – С. 5–24.
5. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д. И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 607 с.
6. Державний архів Полтавської області. – Ф. 706. – Оп. 4. – Спр. 5. – 105 арк.
7. Дмитренко В. Офіційне законодавство та повсякденна практика ведення метричних книг на території Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії у XVIII ст. / В. Дмитренко. // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. – Кн. 1. – Львів: Логос, 2009. – С. 314–320.
8. История женщин на Западе: В 5 т. – Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под ред. Н. Земон-Девис и А. Фарж; пер. с англ.; науч. ред. перевода Л. Н. Пушкарева. – СПб.: Алетей, 2008. – 560 с.
9. Краткая медицинская энциклопедия: В 3 т. / АМН СССР. Гл. ред. акад. Б. В. Петровский. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – Т. 2: Криз гипертонический – Риккетсия. – 608 с.
10. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII–нач. XX в.в.): В 2 т / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 566 с.
11. *Мордвінцев В.* Сповідальні книги / В. Мордвінцев. // *Київська старовина*. – 1995. – № 3. – С. 84–87.
12. *Муромцева Ю. І.* Демографія: Навч. посібн. / – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
13. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. / АН УРСР. Археогр. комісія: Упор. Г. В. Болотова та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 392 с.

14. *Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.* / Е. С. Острась. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 80 с.

15. *Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христовоздвиженської церкви містечка Яреськи Миргородського полку)* / І. Сердюк. // *Красзнавство.* – 2010. – №3. – С. 48–55.

16. *Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 304 с.

17. *Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр.* / І. Сердюк. // *Київська старовина.* – 2008. – № 6. – С. 3–21.

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 187, 378 арк.

19. Там само. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 4. – 155 арк.

20. Там само. – Спр. 5. – 230 арк.

21. Там само. – Спр. 126. – Арк. 266–283.

22. Там само. – Спр. 414. – Арк. 207–234.

23. Там само. – Спр. 548. – Арк. 344–367.

24. Там само. – Спр. 593. – Арк. 178–185.

25. Там само. – Спр. 762. – 127 арк.

26. Там само. – Спр. 1181. – Арк. 423–438.

27. *Bradley L. An enquiry into seasonality in baptisms, marriages and burials (part 3). Burial seasonality* / L. Bradley. // *Local Population Studies.* – Spring 1971. – № 6. – P. 15–30.

28. *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 – Vol. 2 / Ed. in Chief Peter N. Stearns.* – New York: Charles Scribner’s Sons, 2001. – 553 p.

29. *Gieysztorowa I. Research into demographic History of Poland. A provisional summing-up* / I. Gieysztorowa. // *Acta Polonalia Historica.* – 1968. – № 18. – P. 5–17.

30. *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej* / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – 521 s.

31. *McQuay T. A. I. Childbirth deaths in Slipton-under-Wychwood* / T. A. I. McQuay. // *Local Population Studies.* – Spring 1989. – № 42. – P. 54–56.

32. *Race P. Some further consideration of the plague in Eyam 1665/6* / P. Race. // *Local Population Studies.* – Spring 1995. – № 54. – P. 56–65.

33. *West F. Infant mortality in the East Fen parishes of Leake and Wrangle* / F. West. // *Local Population Studies.* – Autumn 1974. – № 13. – P. 41–44.

Олена Замура (*Полтава, Україна*). **Показники рівня смертності сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії у другій половині XVIII ст.**

У статті розглянуто особливості показників смертності сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії у другій половині XVIII ст. За допомогою демографічних методів встановлено їхні значення. Проведено порівняльний аналіз отриманих результатів із середніми показниками смертності тогочасного населення Західної Європи.

Ключові слова: метрична книга, сповідальний розпис, загальний коефіцієнт смертності, коефіцієнт смертності немовлят, повікові коефіцієнти смертності.

Елена Замура (*Полтава, Украина*). **Показатели уровня смертности сельского населения Переяславско-Бориспольской епархии во второй половине XVIII в.**

Статья посвящена особенностям смертности сельского населения Переяславско-Бориспольской епархии во второй половине XVIII в. Значения ее основных показателей подсчитаны с помощью использования демографических методов. Проведен сравнительный анализ полученных результатов и средних показателей смертности населения Западной Европы того времени.

Ключевые слова: метрическая книга, исповедная ведомость, общий коэффициент смертности, коэффициент младенческой смертности, возрастные коэффициенты смертности.

Olena Zamura (*Poltava, Ukraine*). **Pereyslav-Borispol diocese` s people death-rate indexes in the second half of 18th century.**

Death-rate peculiarities of Pereyslav-Borispol diocese village people are explored in this article. The key indexes of death-rate were calculated by dint of demographic methods. Comparative analysis of our results and average indexes of death-rate for Western Europe people in 18th century was carried out.

Key words: metric book, confession register, crude death-rate, infant mortality rate, age-specific mortality rates.

Юлія ГОЛОВКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК 930.2 : 930.2: 94 (477.72) «17/18»

**Матеріали науково-історичного архіву
Санкт-Петербурзького інституту
історії Російської академії наук
як джерело з історії зовнішньої торгівлі
Південної України останньої чверті
XVIII – початку XIX ст.**

Історія зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст., незважаючи на наявність достатньо представницької історіографії, залишається маловивченою сторінкою в економічній історії України, саме тому актуальним і важливим є залучення якомога ширшої джерельної бази до дослідження даної проблематики. До недостатньо досліджених та рідко використовуваних у студіях з історії зовнішньої торгівлі півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. належать матеріали Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук. Серед значної архівної колекції Російської секції архіву, яка охоплює період з XIV по XX ст., матеріали з історії південноукраїнської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. виявлені у чотирьох фондах: фонді 36 «Воронцови», фонді 200 «Скальковський», фонді 203 «Катерина II» та фонді 238 «Лихачов М. П.».

Найбільш змістовним з перерахованих фондів щодо історії південноукраїнської торгівлі є фонд «Воронцови», у складі якого виявлено 37 справ стосовно зазначеної проблематики. У своїй переважній більшості виявлені справи стосуються службової діяльності на посту президента Державної Комерц-колегії графа Олександра Романовича Воронцова (1773–1794 рр.). На жаль, інформативні можливості описів фонду Воронцових не дозволяють оптимізувати евристичну роботу з архівними матеріалами, оскільки найменування справ узагальнені і не містять жодних уточнень або пояснень, наприклад, «Торгівля вином. XVIII ст.» [6], «Папери про комерцію. XVIII ст.» [7], «Матеріали для

історії комерції» [8] і т.д. Практично єдиним можливим варіантом дослідження більшої частини даного архівного фонду залишається суцільна поаркушна евристика. Виняток становлять лише кілька справ, які можемо чітко пов'язати з історією торгівлі Південної України: «Укладання торгового трактату з Портою Оттоманською в 1782 році» [2], «Рескрипти на ім'я катеринославських губернаторів. (1791–1804 рр.)» [3], «Торгівля на Чорному та Азовському морях XVIII ст.» [4; 5], «Про російську торгівлю через Чорне та Азовське моря. 1775 р.» [9] і т.д. Згадуване зібрання рескриптів катеринославським цивільним губернаторам 1791–1804 рр. являє собою зшиті у книгу без пагінації аркуші з друкованим текстом самих розпоряджень. Історії зовнішньої торгівлі серед даних рескриптів стосуються 9 документів, а саме щодо влаштування карантинної та митної справи на півдні України (1792–1797 рр.) [3, арк. 16, 25, 51, 79, 91] та регулювання цін на зерно в Новоросійській губернії (1800 р.) [3, арк. 100]. Серед рескриптів особливий інтерес становлять вміщені у справі розпорядження на ім'я катеринославського цивільного губернатора Михайла Петровича Міклашевського щодо влаштування в Одесі Комерційного дому неогоціантом Фурньє, який мав торгові будинки у Тулоні, Неаполі й Палермо, та ліворнським банкіром Жомом з капіталом у 200–300 тисяч ліврів (від 6 листопада 1801 р.) [3, арк. 109], щодо передачі у дворічну оренду під товарні склади римсько-імператорському комерції раднику барону Берзнєру двох порожніх двоповерхових казарм в Одесі з вимогою нічого не виправляти всередині будівель (від 30 вересня 1802 р.) [3, арк. 118], щодо превентивних заходів проти поширення чуми з прибулого до Одеси австрійського торгового судна (від 12 грудня 1802 р.) [3, арк. 123]. Дані рескрипти свідчать про зростання активності саме австрійського купецтва на південноукраїнському ринку на початку XIX ст.

Досить інформативною є двотомна справа «Торгівля на Чорному та Азовському морях», яка складається із величезної кількості окремих, не пов'язаних між собою документів – проектів, розпоряджень, записок, виписок і т.д. – щодо стану торгівлі на південних морях Російської імперії. Переважна більшість документів не мають ані підписів, ані дати (вочевидь, саме з цієї причини документи підшиті у справу не за хронологією) і скоріше за все являють собою копії або чернетки, а частина документів дублюється з матеріалами фонду «Воронцови» у Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) та фондів Державної колегії іноземних справ Архіву зовнішньої політики Росій-

ської імперії (м. Москва). ОДНАК, окремі виявлені у справі документи становлять неабиякий інтерес і в цілому дають змогу уявити загальну кількість і розмаїття проектів та пропозицій як вітчизняного, так й іноземного походження щодо влаштування азовсько-чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Суттєву частину виявлених проектів та пропозицій становлять документи, авторами яких були представники саме купецтва, як іноземного, так і вітчизняного. Особливу цінність таким документам надає інформація про самого автора представленого проекту, який, як правило, висловлює власні міркування або пропозиції щодо розвитку торгівлі, базуючись на особистому досвіді торгівлі, навіть наводячи приклади з власної біографії. Так, у першому томі справи виявлено записку невідомого автора («Примітки про торгівлю на Чорному морі»), датовану 11/22 лютого 1792 р., в якій висловлювалися думки щодо перспектив розвитку кримської торгівлі [4, арк. 33–56]. Із змісту самого документа можемо дізнатися біографічні дані самого автора приміток: він був власником феодосійської торгової компанії 1787 р. заснування, збирався вступати до російського підданства, намагався займатися ще й рільництвом для виробництва продукції на продаж, але поки ще не мав достатнього для створення такого господарства капіталу, тому продовжував торгувати під австрійським та генуезьким прапорами (місцем складання документа в «Примітках» зазначено Геную [4, арк. 56 зв.]). Структурно документ складається з трьох частин: у першій автор викладає пропозиції щодо розвитку кримської торгівлі, а точніше запровадження режиму вільної торгівлі для Севастопольського та Феодосійського портів, що сприяло б відновленню післявоєнного Криму (вочевидь, мається на увазі російсько-турецька війна 1787–1791 рр.); у другій частині автор висловлює можливі заперечення щодо власних пропозицій та спростовує їх по кожному з перспективних напрямків торгівлі для Криму (торгівля з Туреччиною, Італією, Генуєю, Францією, Іспанією, Португалією, Ост-Індією і т.д.), а в третій частині робить висновки про необхідність державної підтримки для кримської торгівлі, що, у свою чергу, сприятиме економічному розвитку всього краю [4, арк. 44–51]. Даний документ за змістом та хронологічно тісно переплітається з проектами розвитку кримської торгівлі, які на початку 1790-х рр. подавав віце-канцлерові графу І. Остерману російський повірений у справах у Генуї Яким Лізакевич [1, арк. 33], тому можемо висунути певні припущення щодо авторства даного документа.

Також у справі «Торгівля на Чорному та Азовському морях» представлено приклади листування іноземного купецтва – у перекладі та мовою оригіналу. Один з таких листів (листування англійських підданих), датований груднем 1784 р., був відправлений з Херсона до Константинополя – автор листа відзначав, що місцеві херсонські купці не бажали навіть думати про торгівлю з Англією, оскільки вважали цю справу марною і дуже небезпечною через далеку відстань; англійський купець намагався переконати місцевих купців у вигідності поставок конопель до Британії через Чорне море, але не мав надзвичайного успіху в цьому починанні [4, арк. 360–364].

У справі представлено замітки російських консулів щодо розвитку торгівлі, в основному, середземноморських держав, з Північним Причорномор'ям: маємо переліки потрібних для конкретних країн товарів, описи перспектив транзитної торгівлі, заснування торгових компаній в південноукраїнських портах (найчастіше – в Херсоні) та в інших країнах. Окрема група документів, складених, вочевидь, російським консулом в Молдавії, Валахії та Бессарабії І. Севериним, являє собою переліки купців та товарів, зареєстрованих у Молдавії, Валахії й Туреччині в 1780-х рр. – подібні списки дають змогу досить предметно уявити склад торгуючого купецтва (у списках зафіксовані чернігівські, ніжинські, новомиргородські, київські, херсонські, полтавські, елісаветградські, ольвіопольські, кременчуцькі, таврійські, московські і т.д. купці – хоча більшість з них були довіреними особами купців першої гільдії, проте, очевидною є масова частина безпосередньо торгуючого за кордоном купецтва) та найбільш представлені товари (залізо, тканини, сіль, вино, горіхи, сухофрукти, льон, хутра і т.д.) [4, арк. 429–433]. На особливу увагу заслуговує перелік товарів торгової компанії австрійського купця Вілленсговена, який намагався організувати транзитну торгівлю з Австрії через Херсон та Чорне море. До переліку включені тканини, залізо та вироби з нього, швейна фурнітура, дзеркала, угорські вина, дитячі іграшки, мило і т.д. Хоча даний перелік, як і більшість документів справи, не має ані підпису, ані дати, можемо віднести його до звітності, представленої згадуваним консулом у Молдавії, Валахії та Бессарабії І. Севериним [4, арк. 339–440].

Другий том цієї ж справи, в основному, складається з документів стосовно організації митної та карантинної справи на півдні України (митниці в Катеринославському намісництві [5, арк. 109–110] та проект штату транзитної митниці в Катеринославській губернії [5, арк. 111–

113], проекти штатів Херсонської портової митниці та Перекопської митниці [5, арк. 114–117], інструкція для митних чиновників Херсонської, Ольвіопольської та Криловської митниць [5, арк. 167–187] і т.д.). У справі представлено відомості Очаківської портової митниці щодо торгового судноплавства (відомості містять дані про корабельників, самі судна, звідки прибули та куди відплили, кількість пасажирів та команди, наявні товари – підсумкових даних про кількість суден та перевезені ними товари у відомостях нема [5, арк. 245–292]), відомості про імпорт та експорт товарів у 1793 р. (відомості складені за алфавітом, тобто складені на основі обробки первинних даних митниці, із зазначенням найменування товару, його кількості за рік, ціни та загальної вартості – у даних відомостях маємо підсумкові дані). Згідно з даними відомості, у 1793 р. до Очакова було привезено товарів на 244 340 руб. 59 коп. і стягнуто мита на 38 684 руб. 82 $\frac{3}{4}$ коп. [5, арк. 359], а вивезено на 209 321 руб. і стягнуто мита на 2879 руб. 59 коп. [5, арк. 361] До відомості про вивезені товари додаються аналітичні матеріали щодо участі купецтва різних країн та навіть окремих купецьких контор у заморській торгівлі через Очаківський порт. Безумовне лідерство щодо цього належало російському купецтву, представники якого привезли в Російську імперію через Очаківський порт товарів на 152 437 руб., а вивезли на 120 950 руб., за ними йшли австрійські купці – відповідно 23 900 та 27 550 руб., турецькі – 17 533 та 15 476 руб., неаполітанські – 5439 та 19 130 руб., венеційські – 7283 та 16 139 руб., рагузинські – 1338 та 0 руб., пруські – 12 343 та 0 руб., французькі – 2890 та 0 руб., компанія Прота Потоцького – 20 426 та 10 076 руб. і т.д. [5, арк. 362 зв.]. Показовою є значна (у неаполітанських та венеційських купців) або й категорична (у рагузинського, французького та пруського купецтва) різниця між вартістю привезеного та вивезеного товару, що може свідчити про нестабільність даних торгових зв'язків або їхній початковий стан. В аналогічному комплексі документів по Ольвіопольській митниці за той же 1793 р. також провідне місце у торговому обігу посідає російське купецтво, яке привезло через Ольвіопольську митницю товарів на 451 728 руб., а вивезло на 108 081 руб., окремо виділені молдавські купці – відповідно 0 та 1598 руб., польські – 1323 та 0 руб., цесарські – 1000 та 0 руб., анатолійські – 0 та 820 руб., і окремим пунктом «іноземне» купецтво – 38 640 та 4434 руб. [5, арк. 378–381]. Такої категорії, точніше, національної приналежності, як «іноземні» купці, у відомостях Очаківської та Криловської [5, арк. 388–421] митниць не виявлено,

що дозволяє пов'язати причини її появи з особливостями первинної фіксації інформації про торгуюче купецтво на самій Ольвіопольській митниці – на етапі аналітичної обробки первинної інформації такі особливості виправити вже практично неможливо, і скоріше саме цим пояснюється такий «національний склад» купецтва на Ольвіопольській митниці.

Невелика за обсягом справа «Про російську торгівлю через Азовське та Чорне море» являє собою фактично один документ – проект розвитку транзитної торгівлі на південь та схід від Російської імперії. Перша частина документа присвячена саме азовсько-чорноморському напрямку торгівлі (далі представлено торгівлю персидську, астраханську та китайську). Документ не датований та підпису не має, але за змістом можемо приблизно встановити дату – друга половина 1780-х рр. Інтерес у даному документі становить не стільки сам проект розвитку торгівлі, скільки запропоновані заходи щодо її розвитку та перспективи залучення до цієї торгівлі навколишніх регіонів. Серед таких заходів автор називав розвиток російського торгового судноплавства й суднобудування як першу й категоричну умову розвитку зовнішньої та транзитної торгівлі, іноземну колонізацію Північного Причорномор'я, вирішення питання щодо європейського судноплавства через Босфор та Дарданелли, розвиток шляхів сполучення всередині Російської імперії для доставки товарів до портів або до Дніпра, вирішення питання про транзит товарів територією Російської імперії, обов'язкову організацію регулярної та надійної пошти і т.д. Автор наголошував на доцільності реалізації такого проекту, адже всі державні капіталовкладення, зокрема розбудова казенним коштом портів, наприклад, Херсону, безумовно окупляться, хоча на початковому етапі цей проект буде досить видатковим [9, арк. 1–7]. Більшість цих проблем були добре відомі уряду, про що свідчить частота їх згадування в різноманітних проектах та пропозиціях купців і чиновників. Однак, негайно їх вирішувати уряд не поспішав, намагаючись перекласти все це на російське або іноземне купецтво.

Фонд А. О. Скальковського, який був одним з перших дослідників історії Південної України, у тому числі й історії зовнішньої торгівлі, містить різноманітні матеріали з даного питання, які, в основному, мають статистичний характер або є виписками з інших документів. Так, у фонді представлено нарис історіографії історії Новоросії [10], статистику торгівлі 1750-х–1760-х рр. [11], статистичні матеріали щодо

херсонської (1804–1805 рр.) [12] та одеської (1804 р.) [13] торгівлі, виписки з листування міністра комерції князя Гагаріна з Михайлом Кир'яковим 1802 р. [14], декрет Наполеона про оголошення континентальної блокади [15] і т.д. На жаль, у більшості документів та виписок не зазначено їх походження та ступеня обробки самим А. Скальковським так, наприклад, виявлена відомість під назвою «Новоросійська торгівля 1804–1805 рр.» скоріше за все складена самим А. Скальковським, і об'єднує дані по зовнішній торгівлі Одеського, Миколаївського, Херсонського, Євпаторійського, Керченського, Єнікольського, Бугазького, Маріупольського та Таганрозького портів, а також Дубосарської митниці [12]. Вочевидь, А. Скальковський користувався звітною документацією митних установ або відповідною губернською звітністю і для проведення порівняльного аналізу розмістив у таблиці поряд дані за два роки щодо імпорту і так само щодо експорту, порівняв зміну вартості товарів за 2 роки та розрахував відносну частку стягнутого мита – відомостей подібного формуляра митниці не складали, тим більше за два роки. Згідно з даними таблиці, незважаючи на загальне зростання вартості імпорту та експорту (відповідно, з 5 722 014 руб. до 6 667 417 руб. та з 5 080 564 руб. до 7 221 702 руб.), забезпечувалося воно більшою мірою зростанням товарообігів Одеси (відповідно, з 1 223 026 руб. до 2 156 695 руб., та з 2 339 509 руб. до 3 399 290 руб.), адже решта портів не демонструвала такого стрімкого зростання, навіть Таганрозький (відповідно, зростання з 2 528 846 руб. до 2 693 618 руб. та з 1 965 274 руб. до 2 871 005 руб.), а окремі навіть мали зменшення обігів (Дубоссари, частково Керченський та Єнікольський порти) [12, арк. 1–2].

Окрему справу у фонді А. Скальковського складає виписка з листування міністра комерції князя В. А. Гагаріна з Михайлом Кир'яковим: у справі наявний один аркуш паперу, на якому маємо власне заголовок – «Уривок із листа князя Гагаріна (міністра комерції) до п. Михайла Кир'якова, від 3 грудня 1802 року» [14, арк. 1]. Михайло Кир'яков був першим начальником Одеської портової митниці і керував розбудовою Одеського порту на початку XIX ст. та свого часу подавав міністру комерції Гагаріну подання від мешканців Одеси з проханням допомогти у завершенні будівництва гавані. Вочевидь, М. Кир'яков був настільки переконливим, що князь В. А. Гагарін переймався долею Одеси навіть вже не перебуваючи на посаді міністра комерції, згадував свої проекти розвитку чорноморської торгівлі та встановлення торгових зв'язків з

Іспанією, Францією, Італією та й усім Середземномор'ям, особливо нарікаючи на неухважність чинної влади до розвитку Одеси. Саме в цьому листі князь В. А. Гагарін пише про Одесу як про «дане від Бога Росії золоте джерело». Ця цитата завдяки А. Скальковському з'явилася у багатьох, особливо ювілейних, працях з історії Одеси.

Матеріали щодо історії південноукраїнської торгівлі у фонді Катерини II, в основному, складаються з копій або виписок із законодавчих та нормативних документів XVIII ст., реєстрів регламентуючої документації стосовно митної справи та зовнішньої торгівлі Російської імперії в цілому, без виділення азовсько-чорноморського напрямку, окрім кількох справ про організацію митної мережі на півдні України в другій половині 1770-х – першій половині 1780-х рр. [16]. Виявлені справи з розпорядженнями Катерини II щодо зовнішньої торгівлі у більшості випадків не мають звітної частини і містять тільки власне розпорядження, частково вміщені у «Повному зібранні законів Російської імперії».

У фонді 238, який складається з найбільшої в архіві колекції документів академіка Миколи Петровича Лихачова, в описі дипломатичного та військового листування Г. О. Потьомкіна 1778–1791 рр. виявлено кілька справ з листуванням консулів та їхніми повідомленнями про стан торгівлі за кордоном й політичну ситуацію в Європі та Туреччині. Це була достатньо поширена у даний період практика серед російських консулів – подібне листування представлено також у фонді «Воронцови» Російського державного архіву давніх актів. У даному випадку маємо більше повідомлень політичної та дипломатичної спрямованості, але оскільки їх отримували від грецького купецтва, тому маємо певні дані й про зовнішню торгівлю, але побічного характеру [17; 18].

Отже, найбільш інформаційно значущим для дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. серед матеріалів Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук, безумовно, є фонд «Воронцови», який, на жаль, має досить інформативно обмежені описи, які вимагають проведення суцільної поаркушної свристики, що в умовах загальної кількості справ цього фонду та їх складу (непідписані та недатовані копії) потребує тривалої та кропіткої дослідницької роботи. Але, з іншого боку, тут маємо значні перспективи виявлення цікавих та цінних матеріалів, оскільки навіть досить поверхове ознайомлення

з матеріалами дає змогу судити про їх значні інформативні можливості. Історіографічну цінність мають і матеріали фонду А. Скальковського, адже тут маємо елементи формування джерельної бази праць одного з перших дослідників економічної історії Південної України, зокрема, й зовнішньої торгівлі. Матеріали фонду Катерини II є джерелом з історії зовнішньої торгівлі Російської імперії в цілому, у тому числі й Південної України, особливо щодо формування законодавчо-нормативної, тобто регуляторної, бази самої зовнішньої торгівлі. Російська секція Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН ще потребує подальших досліджень, так само як і колекції інших секцій з матеріалами іноземного походження, серед яких, безумовно, присутні й джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України.

Джерела та література:

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Ф. 48. – Оп. 48/2. – Спр. 66.
2. Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 165.
3. Там само. – Спр. 474.
4. Там само. – Спр. 557.
5. Там само. – Спр. 558.
6. Там само. – Спр. 560.
7. Там само. – Спр. 566.
8. Там само. – Спр. 568.
9. Там само. – Оп. 2. – Спр. 65.
10. Там само. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 3.
11. Там само. – Спр. 32.
12. Там само. – Спр. 93.
13. Там само. – Спр. 135.
14. Там само. – Спр. 140.
15. Там само. – Оп. 3. – Спр. 361.
16. Там само. – Оп. 1. – Спр. 89.
17. Там само. – Оп. 2. – Спр. 171/14
18. Там само. – Спр. 171/15.

Юлія Головка (*Запоріжжя, Україна*). **Матеріали Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.**

У статті аналізуються інформативні можливості виявлених у фондах Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук матеріалів для дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: архів, історичне джерело, зовнішня торгівля, Південна Україна.

Юлия Головки (Запорожье, Украина). Материалы Научно-исторического архива Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук как источник по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX в.

В статье анализируются информативные возможности выявленных в фондах Научно-исторического архива Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук материалов для исследования истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX в.

Ключевые слова: архив, исторический источник, внешняя торговля, Южная Украина.

Julia Golovko (Zaporizhzhia, Ukraine). Materials of the Scientific Historical Archive of the St. Peterburg Institute for History of the Russian Academy of Sciences as a source to the history of foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII – beginning of XIX centuries

Information possibilities of the revealed in the funds of the Scientific Historical Archive of the St. Peterburg Institute for History of the Russian Academy of Sciences materials for research of the history of foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII – beginning of XIX centuries are analysed in the article.

Key words: archive, primary source, foreign commerce, Southern Ukraine.

Катерина КАРИМОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК [728:726]«17/18»(477)

Синтез архітектурних традицій Північного Приазов'я в кінці XVIII – першій половині XIX століття

У структурі Північного Приазов'я існують історично сформовані комплекси, які на сьогодні є цінною історико-архітектурною спадщиною. Водночас території історичних центрів міст та селищ нині більш активно використовуються для розвитку загальноміських і регіональних функцій, вони є пріоритетними для розміщення адміністративних, ділових та соціально-культурних об'єктів. Як наслідок виникає складне інтегроване середовище, в якому дуже наочно виступають різного роду протиріччя. З одного боку, відбувається вторгнення в це середовище нових об'єктів і формування нового змісту, з другого – спостерігається зростання уваги суспільства до збереження місцевих архітектурних традицій, історичної достовірності окремих пам'яток.

Однією з характерних ознак кожного народу є своєрідне оформлення поселень, садіб та типів житла, що відповідає природно-географічним особливостям, традиційній культурі й віруванням. Залишаючи свою етнічну територію та переселяючись до інших регіонів, представники різних народів намагалися й у нових умовах зберегти власні традиції у побудові житла. Проте зберегти це повністю було неможливо. Інші природні умови, наявність інших будівельних матеріалів, а також спілкування з місцевим населенням безпосередньо впливали на традиційно-побутову культуру переселенців і насамперед на техніку будівництва житла. Ці процеси спостерігались і у Північному Приазов'ї в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Незважаючи на те, що представники різних етнічних спільнот перенесли на нову територію свої основні традиції побудови житла, відбувався процес запозичення деяких рис, притаманих традиційному українському житлу. В результаті відбувалася культурна дифузія, яскравим прикладом якої був синтез архітектурних традицій.

Мета статті – дослідити процес синтезу архітектурних традицій населення Північного Приазов'я в кінці XVIII – першій половині XIX століття.

Історичні аспекти розвитку будівельних комплексів, композиційні прийоми організації міських та сільських просторів з вітчизняного та світового досвіду досліджували такі фахівці, як А. Бунін, М. Дьомін, Т. Саваренська, О. Дружиніна, І. Ігнаткін, В. Лавров, В. Тимофієнко та ін. Проблеми визначення історично сформованих архітектурних комплексів та збереження традиційного характеру історичного середовища є предметом досліджень вчених М. Бевза, В. Вечерського, Є. Водзінського, О. Лесика, Б. Колоска, З. Мойсеєнко, С. Шубович та ін. авторів.

Історик архітектури В. І. Тимофієнко у своїх роботах послідовно розглядає історію міст півдня України, починаючи від виникнення оборонних фортець – попередників мі ст. Потрібно відзначити, що фундаментальні праці, а також численні публікації В. Тимофієнка ґрунтовані на всебічному вивченні багатьох архівних документів, дали йому змогу торкнутися практично всіх аспектів формування і розвитку міст та селищ. В результаті плідної праці В. Тимофієнка маємо доробок, на який покликуються дослідники різних галузей. Автора цих рядків найбільше зацікавили такі праці: «Про взаємодію національних традицій в процесі формування архітектури Південної України в кінці XVIII ст.» [6] та «Шляхи формування типів складських споруд на Півдні України» [7].

Серед дослідників питань архітектурного розвитку Північного Приазов'я слід також відзначити систематичні публікації таких сучасних краєзнавців та архітекторів, як Ю. Слюсар, А. Горбатюк, В. Глазирін, О. Губар, Н. Єксарьова, Л. Хлопінська, Н. Кухар-Онишко, Ю. Крючков, С. Дяченко, В. Пиворович, Н. Яременко та ін., які опрацювали велику кількість архівних та документальних матеріалів, розкрили нові аспекти збереження та розвитку архітектурних традицій.

Однією з важливих якісних характеристик історичної забудови вважається ансамблевість – риса, притаманна як одночасно побудованим комплексам, так і тим, що формувалася протягом певного довшого історичного періоду. Проблема збереження архітектурної спадщини, а також формування естетичного середовища, реабілітації сформованих житлових комплексів сприяла пошукам історичних закономірностей побудови ансамблевих утворень минулого такими фахівцями, як К. Вейхерт, І. Фомін, М. Гуляницький, О. Тіц та ін.

Першими описами архітектоніки житлових забудов краю були «непрофесійні» щоденники мандрівників. У мемуарних творах сучасників динамічне поживалення будівельного руху описується як прояв тріумфу царської влади: «Оживление дикой страны, произведенное в столь короткое время, есть безспорно лучший гражданский подвиг – мирный трофей мудрого и великодушного правительства» [1, 76].

У «Путевых заметках при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губернии» Івана Андрієвського, опублікованих у 1839 р. в Одесі, автор починає опис кожного міста або поселення з характеристики житлових забудов: «Город Орехов имеет вид большого селения, с тою разницею, что хаты стоят не в куче, а разбросаны на обширном месте между пустырями, которые называются улицами. Несколько ветхих домов на площади, крытых дранью, напоминают о том, что вы не в селении» [1, 50]. Автор також дає власну оцінку архітектурній композиції місцевості: «Переход из мест малороссийских поселений в немецкия весьма заметен. Первое, что бросается в глаза, это правильная опрятная наружность домов, построенных в две линии и обведенных перилами; шестистекольные окна в домах; остроконечныя крыши, искусно выработанныя из соломы, окрашенныя большею частию под кирпичный цвет стены, по которым проводятся иногда квадратно белья полоски, представляющия вид сложенных кирпичей. Потом привлекают ваше внимание купы дерев, которых, после Белозерских верб и Кардашинских дубков в Днепровском уезде, нигде не встречаете вблизи. Эти купы, обыкновенно видимыя пред домами в ограде перил, представляют приятную смесь разнообразной зелени акаций, вишневых и других плодовых дерев. У каждого дома площадка вокруг, обведенная перилами, назначается для сада и огорода. За тем идет отделение с конюшнями и сараями для скота, а далее отделение для скирд хлеба, с местом для молотьбы. Так здесь располагаются поселянския усадьбы» [1, 57]. Андрієвський акцентував увагу на ролі німецьких переселенців у будівельному розвитку краю: «Хутор г. Корниса есть образчик, по которому устраивают хутора и некоторые другие из деятельнейших немецких поселенцев. Основанный не по книге, а по соображению местных удобств, он представляет лучшую образцовую ферму, а действительныя пользы, извлекаемыя от подобного устройства хозяйства в этих местах, естественно приобретают хозяину подражателей» [1, 66].

Андрієвський не оминав увагою й поселення духоборців, підкреслюючи їх невисокий рівень у побудові поселення: «Терпение, главное

Духоборческое селение, наружность селения, хотя большого, самая неблагоприятная. Хижин беспорядочно лежат по косогору: вид имеют малороссийских хат, но оттого что на крышах не уложена, а набросана солома, безобразно. Выше других две брусяные русские избы, обведенные забором: это общественный дом. В ограде этого дома, под скалою, из песчаника бьет богатый ключ. Несколько ив и других дерев, разбросанных по течению источника, видны здесь как будто для того только, чтоб показывать, где скрыто сокровище, которым поселенцы не умели еще воспользоваться» [1, 77].

Андрієвський, подорожуючи краєм, робить у своїх «Путевых заметках», певні висновки, порівнюючи поселення, рівень їхнього розвитку, архітектурні запозичення між ними: «В небольшом селении Тамбовка, построенном позднее, видна уже большая перемена: домики стоят в порядке и, что замечательно, построены на образец менонистских; при домиках, большею частию окрашенных, есть посаженные деревья и видны перильцы; нужно-бы только побольше опрятности» [1, 77].

Інформаційна здатність «Путевых заметок» Андрієвського вражає: автор детально охарактеризував поселення, а також свої враження від побаченого; він подає нам опис переходу ногайських орд від кочового до осілого способу життя: головними «агітаторами» цього процесу виступали меноніти, які жили поряд і допомагали ногайцям. Андрієвський так змальовує перші ногайські забудови: «Хижини эти правильнее и больше на вид малороссийских хат. Со входу обыкновенно находятся сени с очагом и двумя окнами: по правую сторону мужское, а по левую женское отделение с перегородками; трубы выведены вверх и окна со стеклами. Снаружи и внутри хижини обмазываются глиною; крыты они землею. Во время управления графа Демезона стены хижин белились известью. Если ногаец имел надобность получать паспорт для заработков, то не прежде получал, как оставив дом свой выбеленным; этим средством ввелось у Ногайцев обыкновение белить дома» [1, 87].

Необхідно підкреслити, що поселенці інших національностей користувалися правами іноземних колоністів і мали значні матеріальні можливості порівняно з українцями або росіянами. Тому в німецьких поселеннях перш за все почали будувати житла з випаленої цегли, а також значно частіше зустрічалися кам'яні будинки. Тому не дивними є захоплення та пильна увага Івана Андрієвського саме до німецьких колоністів Північного Приазов'я. Німці-меноніти власною причетніс-

ту до західного культурного кола втілювали європейськість в архітектурі Степової України.

Значну роль в освоєнні Півдня відіграли грецькі переселенці з Криму. На нових місцях поселення греки використовували досвід, набутий у Криму, з урахуванням нових умов. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у грецьких селах було поширено найпростіше житло – землянки, які мало чим відрізнялися від подібного житла сусідів-українців. Слід зазначити, що землянки у грецьких селах мали спільні риси: прямокутні у плані, стіни з дерну, хмизу, саману або вальків, вони обмазувалися глиною, дах був двосхилим та земляним, критий хмизом чи соломою. Найбільш швидким будівництвом було зведення житла із хмизу та очерету – чирпи. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. у багатьох грецьких населених пунктах розповсюдженим був тип кам'яних житлових споруд із мурування на вапняному розчині або глині. Часто ці споруди зводилися за допомогою системи махас. Будинки зводили із дикого каменю, крокви зв'язувалися зі стінами двома поперечними балками, за відсутністю поздовжньої балки. Цей метод, поширений у Сасанідській Персії і на території Малої Азії, є одним із найдавніших, причому до Криму він був завезений малоазійськими греками у XIV ст. У грецьких селах було найбільше кам'яних і глинобитних будинків, а дерев'яні й турлучні споруди не набули поширення. У перші роки переселення царська влада, заохочуючи грецьку колонізацію, забезпечувала греків деревом, але надалі це стало економічно не вигідним [2, 115].

В українських та російських селах Північного Приазов'я улюбленим будівельним матеріалом був саман – саморобна цегла з глини і соломи. Його виробництво було найбільш поширене, оскільки не вимагало складної технології. На березі річки викопували яму діаметром близько 10–15 м., заповнювали її глиною, яку розмочували водою і перемішували із соломою, при цьому по колу ходила ще пара волів. Потім за допомогою спеціальних форм виробляли саман – цеглу розміром близько 15x15x30 см. Після просушування він перетворювався у відмінний будівельний матеріал. Для підготовки глиняного замісу та виготовлення саману в усіх селах Приазов'я (незалежно від етнічної належності) склалася традиція збирати «допомогу». Допомога складалася з декількох сусідів та родичів, яких після роботи господар обов'язково повинен був погостувати добрим обідом з випивкою. Виготовлення саманної цегли у Степовій Україні є місцевою традицією, що була запозичена майже всіма народами, які опинилися на цій території [6, 123].

В українських та російських селах порівняно рідко будували житло з каменю – вапняку, піщанику. Кам'яні будинки зводилися тільки у тих селах, де поблизу існували виходи гірських порід. При заготівлі каменю виламували великі брили. Потім за допомогою сокири та пилки робили невеличкі блоки. Коли зводили стіни, блоки скріплювали розчином рідкої глини з піском. Ще рідше у російських селах будували дім з випаленої цегли.

У Північному Приазов'ї стіни з усіх матеріалів мазали зовні та зсередини глиною. Тільки стіни з випаленої цегли зовні залишалися відкритими або білилися без попереднього мазання. Для мазання в одних селах використовували розчин глини з кінським гноєм, в інших – глину мішали з піском. З метою укріплення глини у стіну вбивали дерев'яні кілочки. Через декілька днів, коли глина достатньо підсихала, приступали до затирання та вирівнювання поверхні стіни за допомогою дощечки [7, 149].

Характерною особливістю української хати завжди були зовні побілені стіни. У поселеннях із неукраїнським населенням спочатку не існувало звички білити зовні стіни будинку. Білили хату зсередини, а зовні обмежувались мазанням стін жовтою глиною. Однак із середини ХІХ ст. під впливом українців в інших селах Північного Приазов'я стали білити будинки зовні [3, 105].

Для перших поселень незалежно від національності їх мешканців, характерною була відсутність фундаменту. У селах іноземних колоністів у будинках, стіни яких були з дерева та вальків, зовсім не було фундаменту. Житлу представників усіх етнічних спільнот, що населяли Північне Приазов'я, була притаманна земляна підлога. Насипана товстим шаром земля добре утрамбовувалася та мазалася глиною, змішаною із соломою чи коров'ячим гноєм. Таку підлогу росіяни називали «земь» [6, 124].

Форми дахів мали деякі особливості у різних національних поселеннях, хоча матеріал покриття був однаковий – солома, очерет, дранка. Для житла російських сіл найбільш характерною була чотири-схила форма даху. Проте починаючи з другої половини ХІХ ст. поширюється двосхилий дах, що було пов'язано із появою німців-колоністів, а також з більш давніми традиціями цього краю – курені запорозьких козаків покривалися дахом на два схили [3, 187].

Динамізація Північного Приазов'я наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. пояснювалась колонізаційною політикою царського уряду щодо «перспективного» регіону. Практичне втілення такої по-

літики стало ефективним засобом «підтягування» соціально й економічно відсталіших, формування в них полюсів розвитку, а також розкриття прихованих ресурсів і можливостей у краї. Взаємодія місцевого та прибулого населення у рамках одного культурно-історичного регіону приводила до синтезу архітектурних традицій. У розпорядженні жителів Північного Приазов'я були спільні будівельні матеріали, тут у тих самих геокліматичних умовах, існували різні техніки будівництва, в результаті відбувався синтез архітектурних традицій.

Пропонований нарис є спробою реконструювати культурну спадщину Північного Приазов'я кінця XVIII – першої половини XIX ст. на прикладі архітектурних традицій. Чи сучасній багатокультурності важливо зберігати надбання наших предків, чи вони залишаться тільки орнаментом, джерелом ідей для реклами?

Джерела та література:

1. *Андреевский И.* Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губернии, в 1835 году / И. Андреевский. – Одесса, 1839. – С. 107.

2. *Будина О.* О некоторых особенностях развития жилища греков Приазовья. Итоги полевых работ Института этнографии в 1971 г. / О. Будина. – М., 1972. – Т. II. – С. 351.

3. *Данилюк А. Г.* Українська хата / А. Г. Данилюк. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 245.

4. *Клаус А.* Наши колонии / А. Клаус. – СПб., 1869.

5. *Мельник Н. В.* Архитектура и основные принципы построения комплексов общественно-жилой застройки городов юга Украины конца XVIII – начала XX в. / Н. В. Мельник. // Вісник ОДАБА. – Одеса: Зовніш-рекламсервіс, 2007. – № 26. – С. 218–225.

6. *Тимофієнко В. І.* Про взаємодію національних традицій в процесі формування архітектури Південної України в кінці XVIII ст. / В. І. Тимофієнко. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 115–127.

7. *Тимофієнко В. І.* Шляхи формування типів складських споруд на Півдні України / В. І. Тимофієнко. // АСУ. – 1994. – № 1. – С. 135–156.

Катерина Карімова (Запоріжжя, Україна). Синтез архітектурних традицій Північного Приазов'я в кінці XVIII – першій половині XIX століття

У статті характеризуються особливості житлових забудов Північного

Приазов'я вказаного періоду. Досліджується процес синтезу архітектурних традицій переселенців та місцевого населення.

Ключові слова: архітектура, житлові споруди, Північне Приазов'я.

Екатерина Каримова (*Запорожжє, Україна*). **Синтез архитектурных традиций Северного Приазовья в конце XVIII – первой половине XIX века**

В статье характеризуются особенности жилых построек Северного Приазовья указанного периода. Исследуется процесс синтеза архитектурных традиций переселенцев и местного населения.

Ключевые слова: архитектура, жилые сооружения, Северное Приазовье.

Kateryna Karimova (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Synthesis of architectural traditions Northern Azov in late XVIII – first half of the XIX century**

The peculiarities of the residential constructions of Northern Azov are characterized in the article. The process of fusion of architectural traditions of the settlers and the local population are explored.

Key words: architecture, housing worship, the Northern Azov.

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:930.1“18/20”:(430.131)“1791” Капніст

**Світова та вітчизняна історіографія
кінця ХІХ – початку ХХІ ст. про місію
українського поета Василя Капніста
в Берліні у квітні 1791 р.**

Уперше про місію українського дворянина до Берліна у квітні 1791 р. стало відомо тільки більш ніж сто років по тому. 7 грудня 1895 р. польський історик, професор, а згодом – ректор Львівського університету Броніслав Дембінський на засіданні Польського історичного товариства у Львові виступив з доповіддю про знайдені ним у Пруському державному таємному архіві документи, в яких розкривалися зносини посланця від українських автономічних кіл на ім'я Капніст з пруським двором, а саме з канцлером графом Евальдом Фрідріхом Герцбергом. Основною темою перемовин було визволення українського народу за допомогою Пруссії з-під влади Російської імперії. На думку Б. Дембінського, цим посланцем був відомий громадський діяч, автор комедії «Ябеда» Василь Васильович Капні ст. Наступного року в журналі «Przegląd Polski» дослідник видав статтю під назвою «Таємна місія українця в Берліні в 1791 р.» [1, с. 511–523], а в 1902 р. опублікував тексти документів стосовно місії [2, с. 375–376].

Дослідження польського історика викликали наукове зацікавлення Михайла Грушевського. У 1896 р. вчений у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» виклав основні тези роботи Б. Дембінського та повністю підтримав думку останнього про ведення переговорів з пруським канцлером саме славнозвісним поетом Василем Капністом [3, с. 7–9], що пізніше було ним повторено також і в «Нарисі історії українського народу» [4, с. 365].

Міркування М. Грушевського щодо місії Капніста були гостро розкритиковані російським дослідником Андрієм Стороженком. У примітках до другого тому «Малороссийского родословника» Вадима Модзалевського науковець категорично заперечив можливість подо-

рожі Капніста до Берліна (на його думку, це був один із старших братів поета – Петро Капніст), вважаючи, що джерело, використане М. Грушевським, не витримує строгої історичної критики, а сам факт перемовин є плітками [5, с. 285]. Такі твердження А. Стороженка наводять на думку, що дослідник не тільки не був ознайомлений з працями Б. Дембінського, але й не знав про існування документів, що підтверджували факт місії.

Цікавим є звернення до теми місії Капніста в 1941 р. німецького славіста Георга Заке. У статті, присвяченій аналізу поеми В. Капніста «Ода на рабство», він опублікував частину матеріалів з Пруського архіву стосовно місії [6, с. 291–301]. З попередньою публікацією документів Г. Заке не був ознайомлений, оскільки, на його думку, він був першим, хто вводив їх у науковий обіг [6, с. 300]. На переконання німецького дослідника, ці документи кидають яскраве світло на автономічні, навіть сепаратистські, прагнення Василя Капніста, сліди яких науковець віднайшов в «Оді на рабство» [6, с. 297]. Г. Заке дійшов висновку, що аналізований ним мистецький твір був протестом не проти закріпачення селян поміщиками, а в більшій мірі – проти політики Катерини II, яка позбавила свободи український народ, остаточно знищивши рештки гетьманської автономії [6, с. 292].

Тридцять років по тому американський науковець, професор Індіанського університету Вільям Еджертон назвав пророблену Г. Заке роботу щодо місії Капніста українсько-німецькою інтригою часів Другої світової війни [7, с. 551–560]. На думку В. Еджертона, німецький славіст був політично заангажованим дослідником, який, через історичне небажання українського народу бути під владою Росії і, навпаки, бажання українців знайти допомогу у Пруссії, прагнув віднайти союзників для нацистської Німеччини [5, с. 554–555]. Однак насправді виявилось, що Г. Заке був прихильником комуністичних ідей, що призвело до його загибелі у концентраційному таборі Нойенгамме [8]. Окрім того, автор відкинув можливість подорожі Василя Капніста до Берліна на користь його найстаршого брата Миколи, обґрунтовуючи свою гіпотезу тим, що М. Капніст був, по-перше, надзвичайно непередбачуваною та ексцентричною особою, по-друге, мав стійкі українські симпатії, по-третє, на відміну від Василя Капніста позитивно ставився до вторгнення Наполеона Бонапарта в Російську імперію та, по-четверте, був надвірним радником, як і український посланець, що мав аудієнцію у Е. Ф. Герцберга у квітні 1791 р. [7, с. 559–560].

Вищезгадана стаття американського науковця отримала негативну оцінку з боку українського історика Олександра Оглоблина [9, с. 3–21]. Дослідник розкритикував гіпотезу про кандидатуру Миколи Капніста на роль українського емісара, називаючи аргументацію В. Еджертона «більш ніж дивовижною», а саму теорію «абсолютно неприйнятною для правдивого історика» [9, с. 17]. Зокрема, на думку О. Оглоблина, позитивне або негативне ставлення до постаті Наполеона та його війни з Російською імперією не може бути доказом участі у переговорах з пруським двором наприкінці XVIII ст., оскільки з того моменту пройшло більше ніж двадцять років [9, с. 12]. Продовжуючи полеміку з американським літературознавцем, О. Оглоблин зазначає, що хоча Микола Капніст і мав чин надвірного радника, як і берлінський Капніст, але достеменно невідомо, чи було у нього це звання у 1791 р., тоді як Василь Капніст отримав чин надвірного радника ще в 1787 р. і пробув у ньому до 1799 р. [9, с. 12–13]. Окрім цього український історик стверджує, що В. Еджертон не тільки не врахував політичної ситуації, що склалася на Сході Європи в 1791 р., але й не був обізнаний з такими явищами, як український автономістський рух та російська політична опозиція кінця XVIII ст. [9, с. 19]. Завершуючи свою полеміку з американським науковцем, О. Оглоблин наполягає на тому, що тільки Василь Капніст міг бути українським посланцем до пруського двору, оскільки в листі до короля Фрідріха Вільгельма II канцлер називає українського емісара надвірним радником та управителем фабрик, а саме український поет з 1787 р. завідував шовковим заводом у м. Києві [9, с. 20].

Необхідно також зазначити, що вищезгадана робота О. Оглоблина була не першою в його науковому доробку, яка висвітлювала події квітня 1791 р. Дослідник у своїй монографії «Люди старої України» присвятив окремий розділ постаті Василя Капніста, приділивши велику увагу політичній діяльності останнього [10, с. 49–114]. Зокрема, на думку автора, В. Капніст за сприяння опозиційного до політики Катерини II генерала Андрія Гудовича став учасником групи українських автономістів, а саме Новгород-Сіверського гуртка [10, с. 81]. Саме А. Гудович, за припущенням О. Оглоблина, міг направити В. Капніста до пруського двору, оскільки був особисто знайомий з канцлером Е. Ф. Герцбергом [10, с. 81–82].

У радянській історичній науці місії Капніста також приділялася значна увага. Зокрема, Леонід Коваленко відкинув можливість участі

Василя Капніста у місії 1791 р. на основі відсутності будь-яких згадок про подорожі за кордон українського поета у «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського [11, с. 83]. На думку Л. Коваленка, переговори з пруським урядом міг вести лише Петро Капні ст. Радянський дослідник зазначив, що не П. Капніст намагався отримати аудієнцію у Е. Ф. Герцберга, а навпаки, пруський урядовець шукав зустрічі з українським дворянином [11, с. 83]. Л. Коваленко вважав, що граф Герцберг намагався завербувати агента-розвідника, щоб мати достовірну інформацію про настрої, що панували на території Російської імперії, зокрема на українських землях. Для цього якнайкраще підходила сім'я Капністів, враховуючи їхню опозиційність до політики царського уряду. У 1791 р. Петро Капніст перебував у Західній Європі, і це, на думку науковця, дало змогу графу Герцбергу влаштувати зустріч з українським дворянином [12, с. 104]. Для підтвердження своєї теорії Л. Коваленко використав дослідження Михайла Возняка, в якому згадувалося про те, що у 1791 р. Петро Капніст мав зустріч з представниками французького уряду, де заявляв про гноблення українського населення Катериною II [13, с. 417].

Пізніше до теми місії звернувся літературознавець Дмитро Бабкін, що виступив редактором двотомного видання творів Василя Капніста. На основі опублікованих ним листів Д. Бабкін дійшов висновку, що ні Василь, ні Петро Капністи у 1791 р. не виїжджали за кордон, а отже, не могли вести переговори з пруським урядовцем [14, с. 579–580]. Однак слід зазначити, що у вищезгаданому виданні було опубліковано лише близько половини з існуючих листів В. Капніста [9, с. 10–11]. До того ж у вище згаданому збірнику відсутні листи за весну 1791 р., що ніяк не може спростовувати чи підтверджувати факт перебування братів Капністів на території Російської імперії.

У пострадянський час місія Капніста увійшла до наукових зацікавлень Ярослава Дашкевича. Перу знаного українського дослідника належать дві статті щодо постаті Василя Капніста та його політичної діяльності. У першій з них, що вийшла друком у 1991 р., подавалася коротка біографія українського поета та характеристика його переговорів з пруським канцлером [15, с. 78–82]. Я. Дашкевич уперше запропонував гіпотезу про спільну поїздку Василя та Петра Капністів, хоча посланцем був саме український поет [15, с. 80]. На думку дослідника, шлях братів Капністів мав, імовірно, пролягати через Польщу, а отже, вони мали налагодити певні зв'язки з польською елітою. Україн-

ський науковець припустив, що дані стосунки могли бути розвинуті завдяки польському консулу А. Заблоцькому, якого за антиросійську діяльність було заслано до Миргорода. Адже відомо, що маєтки Капністів знаходилися недалеко від цього міста, до того ж Василь Капніст був предводителем дворянства Миргородського повіту [15, с. 80].

Аналіз подій квітня 1791 р. Я. Дашкевич продовжив у наступній праці, що була надрукована 1992 р. в «Українському археографічному щорічнику» [16, с. 220–260]. У цій його статті вперше були повністю опубліковані документи Пруського архіву стосовно місії. До того ж дослідник, провівши графологічний аналіз архівних матеріалів та порівнявши їх з листами Василя Капніста до своєї дружини, дійшов висновку, що вони були написані однією особою [17, с. 227–228]. Окрім цього, на думку Я. Дашкевича, епістолярна спадщина В. Капніста за 1791 р. також була підтвердженням його участі в переговорах з пруським урядовцем, оскільки відсутні будь-які листи поета в період з 11 лютого по 29 серпня [17, с. 241]. Дослідник вже не припускав, а стверджував про зв'язок між В. Капністом та польським консулом у Миргороді А. Заблоцьким, оскільки без рекомендаційних листів останнього український поет не зміг би в'їхати на польську територію [17, с. 239–240]. Однак, на нашу думку, ця гіпотеза на сьогодні ще не отримала документально-го підтвердження та ґрунтового дослідницького аналізу.

Наукові міркування та гіпотези Я. Дашкевича щодо місії Капніста було піддано критиці з боку Рема Симоненка та Дмитра Табачника [18, с. 35–43]. На їхню думку, Я. Дашкевич не звернув належної уваги на громадсько-політичне обличчя Василя Капніста. Український поет був прихильником Великої французької революції, а отже, не міг вести переговори з «не менш запеклим ворогом цієї революції» [18, с. 39–40]. Творчість, політичні уподобання та зв'язки В. Капніста, на погляд цих авторів, абсолютно виключали можливість його звернення до пруського короля та його канцлера [18, с. 41]. Р. Симоненко та Д. Табачник взагалі ставлять під сумнів можливість перебування будь-кого з братів Капністів у Берліні, оскільки, на їхнє переконання, ніхто з них не міг шукати допомоги у країни, яка свого часу позбавила їх батька (Василь Петрович Капніст загинув у 1757 р. у битві біля села Гросс-Егерсдорф у бою з пруськими військами) [18, с. 41–42].

Як бачимо з проаналізованих вище джерел, проблема місії Капніста входила до наукових зацікавлень багатьох дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Дискусія навколо переговорів між укра-

їнським посланцем та пруським канцлером триває і досі. Основною метою наукових пошуків стосовно подій квітня 1791 р. було встановлення особи українського емісара, а не з'ясування причин та завдань місії. У своїх поглядах дослідників можна умовно розділити на декілька таборів: представники західноєвропейської наукової думки (Б. Дембінський, Г. Заке) схилилися до кандидатури Василя Капніста, радянські дослідники (Л. Коваленко, А. Мацай) вважали посланцем Петра Капніста, тоді як американська історіографія (В. Еджертон) «обрала» своїм кандидатом Миколу Капніста. Погляди українських дослідників на дану проблему розділилися: М. Грушевський, О. Оглоблин, Я. Дашкевич підтримували кандидатуру українського поета, тоді як А. Стороженко, Р. Симоненко та Д. Табачник заперечували факт переговорів між будь-ким з братів Капністів та Е. Ф. Герцбергом. Слід зазначити, що деякі дослідники, зокрема А. Стороженко, Д. Бабкін, взагалі не були ознайомлені з документами Таємного пруського архіву, що підтверджували факт місії, оскільки повністю відкидали можливість будь-яких переговорів. На сьогоднішній день залишається актуальним дослідження місії представника українських автономістських кіл до Пруського двору і пошук, аналіз та введення в науковий обіг історичних джерел, що зберігаються в німецьких, польських та російських архівах і бібліотеках і безпосередньо та опосередковано торкаються теми даної статті.

Джерела та література:

1. *Dembiński B.* Tajna misja ukraińca w Berlinie w r. 1791 / B. Dembiński. // *Przegląd Polski.* – Kraków, 1896. – Т. 3. – Str. 511–523.
2. *Dembiński B.* Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski / B. Dembiński. – Lwów, 1902. – Т. 1.
3. *Грушевський М.* Секретна місія українця в Берліні р. 1791 / М. Грушевський. // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1896. – Т. IX. – С. 7–9.
4. *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – СПб., 1906. – 512 с.
5. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2. – 720 с.
6. *Sacke G. V. V.* Kapnist und seine Ode «Na rabstwo» / G. V. V. Sacke. // *Zeitschrift für slavische Philologie.* – Leipzig, 1941. – Bd. XVII. – H. 2. – S. 291–301.

7. *Edgerton W.* Laying a Legend to Rest: The Poet Kapnist and Ukraino-German Intrigue / *W. Edgerton.* // *Slavic Review.* – 1971. – Vol. 30. – No. 3. – P. 551–560.

8. Hölzer V. Sacke (Zakke, Sakke), Georg Friedrich [Електрон. ресурс] // *Sächsische Biografie.* – Hrsg. vom Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde. – Bearb. von Martina Schattkowsky. – Режим доступу: http://saebi.isgv.de/biografie/Georg_Sacke (дата звернення: 13.09.2012).

9. *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 року: Історіографія і методологія питання (З приводу нової теорії проф. Вільяма Еджертона) / *О. Оглоблин.* // *Український історик.* – 1974. – № 1–3. – С. 3–21.

10. *Оглоблин О.* Люди старої України / *О. Оглоблин.* – Мюнхен, 1959. – 327 с.

11. *Коваленко Л.* О влиянии французской буржуазной революции на Украину / *Л. Коваленко.* // *Вопросы истории.* – 1947. – № 2. – С. 80–87.

12. *Коваленко Л.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / *Л. Коваленко.* – Київ, 1973. – 166 с.

13. *Возняк М.* Історія української літератури / *М. Возняк.* – Львів, 1924. – Т. III.

14. *Капнист В. В.* Собрание сочинений / *В. В. Капнист.* – М.; Л., 1960. – Т. II. – 630 с.

15. *Дашкевич Я.* Василь Капніст – український політичний діяч / *Я. Дашкевич.* // *Укр. істор. журн.* – 1991. – № 7. – С. 78–82.

16. *Дашкевич Я.* Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її перед-історія та історія / *Я. Дашкевич.* // *Український археографічний щорічник.* – К., 1992. – Вип. I. – С. 220–260.

17. *Симоненко Р., Табачник Д.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси / *Р. Симоненко, Д. Табачник.* – К., 2007. – 704 с.

Георгій Потульницький (Київ, Україна). Світова та вітчизняна історіографія кінця XIX – початку XXI ст. про місію українського поета Василя Капніста в Берліні у квітні 1791 р.

У статті розглядаються погляди світових та вітчизняних дослідників на місію українського поета Василя Капніста в Берліні у квітні 1791 р. та основні дискусійні питання, що виникли навколо цієї проблеми.

Ключові слова: Місія Капніста, світова та вітчизняна історіографія, Пруський державний тасмний архів.

Георгий Потульницкий (*Киев, Украина*). **Мировая и отечественная историография конца XIX – начала XXI века о миссии украинского поэта Василия Капниста в Берлине в апреле 1791 г.**

В статье рассматриваются взгляды мировых и отечественных исследователей на миссию украинского поэта Василия Капниста в Берлине в апреле 1791 г., а также основные дискуссионные вопросы, возникшие вокруг этой проблемы.

Ключевые слова: Миссия Капниста, мировая и отечественная историография, Прусский государственный тайный архив.

Heorhii Potulnytskyi (*Kiev, Ukraine*). **Foreign and native historiography at the end of the XIX – beginning of the XX centuries about the mission of Ukrainian poet Vasyl Kapnist in Berlin in April 1791**

The paper considers the views of world and national researchers on a mission of Ukrainian poet Vasyl Kapnist in Berlin in April 1791, as well as the major controversial issues that have arisen around the above-mentioned problem.

Key words: The Mission of Kapnist, foreign and native historiography, Prussian Privy State Archives.

Микола МИХАЙЛЧЕНКО
Світлана ПОТАПЕНКО
(Суми, Київ, Україна)

УДК 929.52 (477.54/62) “18–19”

**Слобідський старшинсько-
дворянський рід Авксентьєвих:
генеалогічний розпис XVIII–XIX ст.**

Продовжуючи роботу над гербівником козацько-старшинських родів Слобожанщини, нижче пропонуємо генеалогічний розпис ще одного роду – Авксентьєвих. Родоначальником цього роду можна вважати харківського полкового осавула Андрія Оксентійовича. Виявлені на сьогодні джерела не дають змоги достеменно визначити походження цієї особи. Справу надзвичайно ускладнює той факт, що прізвище «Авксентьєв» («Оксененко») є патронімом. Світло на це питання могла б пролити дворянська справа Авксентьєвих, що містила докази шляхетності цього роду. На жаль, ця справа, як і більшість справ з архіву Харківського дворянського депутатського зібрання, загинула в роки німецької окупації Харкова. Втім, той факт, що Авксентьєви були записані до шостої частини родовідної книги, дає можливість висловити певні припущення щодо їхнього походження.

Як відомо, до шостої частини родовідної дворянської книги записували лише «древние благородные дворянские роды, [...] коих доказательства дворянского достоинства за сто лет и выше восходят» [12, с. 352–353]. Характерно, що усі Авксентьєви були записані до «Родовідної книги Харківського намісництва» в один і той самий день (22 жовтня 1786 р.) і про внесення їх було складено один протокол (№ 204). Це вказує на те, що всі вони покликалися на дворянство одного предка (предків). Про це ж свідчить і «Опись делам Харьковского дворянского депутатского собрания о внесении дворян в родословную книгу» за 1786 р., в якій значиться справа «Авксентьєвых: Василия, Ивана и Романа* и проч.» на 30 аркушах [1, арк. 1]. Зважаючи на те, що Авксен-

* 1.2.1.1. Василь Михайлович, 1.2.3.1.1. Іван Олексійович та 2.2.3.1.1. Роман Олексійович відповідно у цьому розписі нижче.

тьєви були записані до «Родовідної книги» саме у 1786 р., то наведені ними докази шляхетського походження мали стосуватися щонайменше останніх десятиліть XVII ст. Однак перший відомий представник роду – Андрій Оксененко – фіксується серед слобідської старшини лише у 1710-х рр. [10, с. 197, 216]. Тому нам видається цілком імовірним, що він походив зі старшини Гетьманщини: швидше за все, його батько Оксентій належав до старшинського прошарку Гетьманщини другої половини XVII ст. Опосередковано на це вказує факт одруження Семена Андрійовича (старшого сина Андрія Оксененка) з правнукою генерального осавула 1671–1677 рр., полтавського полковника 1680–1682 рр. Леонтія Черняка. Не варто відкидати і можливість походження Оксентія з православної покозаченої шляхти.

Насамкінець додамо, що на прикладі роду Авксентьєвих знову спостерігаємо традиційний для української еліти зв'язок із Православною Церквою: ігуменею Хорошівського дівочого монастиря під Харковом (куди традиційно постригалися представниці місцевих старшинських родів) протягом 1764–1777 рр. була **Марфа-Марія Авксентьєва**, яка жила тут «на покої» і пізніше, відмовившись очолити Білгородський дівочий монастир* [15, с. 131]. Зауважимо також, що на середину XIX ст. Авксентьєви були дрібнопомісними дворянами Харківської губернії [14, с. 259–260].

АВКСЕНТЬЄВИ

I

1. Оксентій – імовірно, старшина з Гетьманщини другої половини XVII ст. Не виключено, православний покозачений шляхтич.

II

1.1. Андрій Оксентійович («Оксененко», «Аксентьєв сын») – народився близько 1662 р. [18, арк. 402]. У 1712 р. як другий харківський полковий осавул підписав чолобитну харківських полчан про призначення до них полковником Прокопа Куликовського, а в 1713 р. – чолобитну про те, щоб Прокопа Куликовського залишили на полковництві [10, с. 197, 216]. У 1720-х рр. – липцівський сотник Харківського полку (очевидно, «успадкував» уряд від свого свата липцівського сотника 1695–1724 рр. Івана Пилиповича Черняка [2, с. 920; 16, с. 171, 178]).

* На жаль, з'ясувати генеалогічний зв'язок цієї особи з іншими представниками роду Авксентьєвих поки що не вдалося.

На 1732 р. – знову харківський полковий осавул. У 1732 р. мешкав з родиною поблизу Харкова у селі Липцях, де володів 80-ма підданими [17, арк. 19–19 зв.; 18, арк. 402, 429]. В. Маслійчук зараховує його до «нових» старшин, які з’явилися у керівному прошарку Харківського полку на початку XVIII ст. [6, с. 103–104].

III

1.1.1. Семен Андрійович (р. н. невідомий – 1742 р.) – на 1732 р. сотник (Чугуївського полку? тишківський?), володів двором у с. Іванівці Тишківської сотні та неподалік хутором з млином на р. Орчик [18, арк. 305, 307], пізніше – полковник Чугуївського козацького полку [8, с. 301; 19, арк. 2]. Протягом 1720-х–1730-х рр. активно скуповував і захоплював ґрунти («ланки», «левади», «орні місця», сінокоси, пасіки) довкола Валок [19, арк. 27–31 зв.; 25, арк. 2; 8, с. 301]. Ці маєтності по його смерті успадкував брат Іван (**3.1.1.**), а четверту частину одержала вдова Уляна [19].

Дружина: Уляна Іванівна Черняк – донька липцівського сотника 1695–1724 рр. Івана Черняка, онука харківського полкового осавула 1680-х рр., тишківського сотника 1690-х рр. Пилипа Черняка, правнука генерального осавула (1671–1677 рр.), полтавського полковника (1680–1682 рр.) Леонтія Івановича Черняка [7, с. 64, 94; 5, с. 747]. З чоловіком дітей не мала [19, арк. 2]. У спадок від батька разом із сестрою одержала слобідку, хутір і млини під Валками, з яких у 1746 р. продала свою половину, зокрема слободу, частину млинів і хутір на р. Орчик графові Івану Семеновичу Гендрикову [20; 8, с. 301].

2.1.1. Михайло Андрійович – народився близько 1710 р., на 1732 р. мешкав у садибі батька, сотникував [18, арк. 402; 17, арк. 105–105 зв.].

3.1.1. Іван Андрійович – народився близько 1712 р., з 1729 р. – підпрапорний Харківського полку, на 1732 р. мешкав у садибі батька у Липцях, з 1736 р. – липцівський сотник, у 1758 р. вийшов у відставку полковим осавулом [18, арк. 402; 17, арк. 105–105 зв.; 9, с. 194]. Успадкував по смерті брата Семена (**1.1.1.**) три чверті його ґрунтів поблизу Валок, але частиною з них змушений був «поступитися» графові Іванові Семеновичу Гендрикову, який тут активно примножував маєтності. У 1751 р. було створено слідчу комісію «о неправом возмущении сотника Авксентьева и умышленному наваждению оглашением и поношением, называнием людей его сиятельства ворами, и разбойниками,

и запорожцами» [21]. Захоплював обивательські ґрунти, конфліктував із місцевим священиком і підопічними [23–25]. Так, у 1761 р. на нього жалівся липцівський козак Тимофій Гармаш: «Пред сим, когда Липецкою сотнею командовал сотник, что ныне в оставке есаулом, Иван Андреев сын Авксентьев, чинил мне немалые нападки и двоекратно без всякой моей винности бил: первия, таская за волоса по земли топтал ногами, а потом плетми немилосердно, и чрез те нападки из имущества моего завладел до ста рублев; а ныне, когда место оногo асаула к командованию Липецкою сотнею определен сотником сын ево Иван Авксентьев, то оной знатно по какой злобе з согласия с отцом своим делает всякие нападки и гонение, а сверх того, сего декабря 24 числа, то есть накануне праздника Рождества Христова, оной сотник прислал ко мне в дом козаков велел взять и привести к себе, и как оные меня привели, то без всякой винности начал меня бранить, а потом приказал взять на двор и положив быть плетми, которые немилостиво били, что едва с места и в дом свой приитить мог [...]» [24, арк. 1]. Помер до 1764 р. [17, арк. 19–19 зв.; 25, арк. 2].

Дружина: Ирина – по смерті чоловіка разом із дітьми успадкувала його маєтності, зокрема ті, що залишилися після чоловікового брата Семена [25, арк. 2–5]. На 1779 р. володіла в селі Липцях Харківського повіту 9-ма кріпаками [11, с. 139].

4.1.1. Григорій Андрійович – народився близько 1722 р., на 1732 р. мешкав у садибі батька у Липцях [18, арк. 402].

IV

1.2.1.1. Василь Михайлович – народився близько 1728 р., з 1758 р. служив підпрапорним Харківського полку, у 1765 р. відставлений сотником [17, арк. 105–105 зв.; 22, арк. 28 зв.; 3, с. 104]. На 1766 р. мешкав у Валківському комісарстві Харківського повіту, де володів 127-ма підданими [8, с. 329]. У 1786 р. у чині відставного капітана внесений до шостої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [4, с. 199]. На той час мешкав у селі Іванівці під Валками, де володів 98-ма ревільськими душами.

1.3.1.1. Іван Іванович – з 1746 р. – «понадкомплектний» сотник, з 1758 р. по 1763–1764 рр. – липцівський сотник, помер до 1765 р. [17, арк. 19–19 зв.; 22, арк. 30, 38 зв.; 3, с. 102].

Дружина: Олександра Петрівна. Онука охтирського обозного 1720-х рр. Матвія Боярського (з цього роду походили кілька охтирських

полкових старшин). На 1767 р. володіла спадковим с. Петрівським Краснокутського комісарства Охтирської провінції. У другому шлюбі за секретарем Охтирської провінційної канцелярії Родіоном Дмитровичем Давидовим [26, арк. 2–12].

2.3.1.1. Олексій Іванович – народився близько 1736 р., службу розпочав 22 жовтня 1757 р. і «по бытности при полку в разных камандирациях находился», 28 жовтня 1757 р. призначений капралом, 9 листопада того ж року – підпрапорщиком, 8 січня 1758 р. – вахмістром, 30 січня 1760 р. – прапорщиком, 14 лютого 1763 р. – поручиком. На кінець 1765 р. вийшов у відставку з тим же чином, мешкав у Липцях. На 1766 р. володів 133-ма селянами у Липецькому комісарстві Харківського повіту [17, арк. 19–19 зв. 3, с. 343; 8, с. 329].

Дружина: Варвара Іванівна – народилася близько 1747 р. У 1786 р. записана до шостої частини «Родовідної книги Харківського намісництва», на той час уже овдовіла. Мешкала у Харківському повіті, де володіла нерухомим майном, зокрема селом Роганню біля Липців із одним кріпаком [4, с. 199; 11, с. 139; 27, арк. 15].

3.3.1.1. Микола Іванович – народився близько 1745 р., з 1760 р. – підпрапорний Харківського полку, «от полку в разных камандирациях находился», 25 січня 1766 р. призначений вахмістром до Сумського гусарського полку [17, арк. 19–19 зв.; 3, с. 104, 259]. На 1782 р. разом із іншими власниками володів с. Руські Тишки неподалік Липців [28, с. 116].

V

1.1.3.1.1. Дмитро Іванович – народився близько 1761 р., після смерті батька виховувався у родині дядька Олексія (**2.3.1.1.**) у Липцях [17, арк. 19–19 зв.; 3, с. 343]. У 1786 р. у чині вахмістра внесений до шостої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [4, с. 199]. Мешкав у Харківському повіті, де володів нерухомим майном [27, арк. 14].

2.1.3.1.1. Анастасія Іванівна – народилася близько 1775 р. У 1786 р. разом з братом записана до шостої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [27, арк. 14].

1.2.3.1.1. Іван Олексійович – народився близько 1764 р. [17, арк. 19–19 зв.; 3, с. 343]. У 1786 р. у чині корнета внесений до шостої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [4, с. 199].

2.2.3.1.1. Роман Олексійович – народився близько 1765 р. Сержант. У 1786 р. записаний до шостої частини «Родовідної книги Хар-

ківського намісництва». Мешкав у Харківському повіті, де володів нерухомим майном [17, арк. 19–19 зв.; 3, с. 343; 27, арк. 13; 4, с. 199].

1.3.3.1.1. Костянтин Миколайович – народився близько 1773 р. У 1786 р. записаний до шостої частини «Родовідної книги Харківського намісництва». Мешкав у Харківському повіті, де володів нерухомим майном [4, с. 199].

VI

1.2.2.3.1.1. Василь Романович – у 1830 р. зарахований до роду батька і внесений до «Родовідної книги» Слобідсько-Української губернії [27, арк. 13].

2.2.2.3.1.1. Микола Романович – у 1830 р. зарахований до роду батька і внесений до «Родовідної книги» Слобідсько-Української губернії [27, арк. 13].

3.2.2.3.1.1. Михайло Романович – у 1830 р. зарахований до роду батька і внесений до «Родовідної книги» Слобідсько-Української губернії [27, арк. 13].

4.2.2.3.1.1. Олександр Романович – у 1830 р. зарахований до роду батька і внесений до «Родовідної книги» Слобідсько-Української губернії [27, арк. 13].

5.2.2.3.1.1. Петро Романович – народився у 1805 р. На військову службу вступив унтер-офіцером 6 березня 1824 р., звільнений у відставку з чином штаб-ротмістра 6 липня 1833 р. 1 січня 1841 р. був обраний Богодухівським земським ісправником і перебував на цій посаді до 9 червня 1842 року. Поміщик Богодухівського повіту. На 1843 р. у володінні його дружини перебувало 10 ревільських душ і 40 десятин землі. У 1847 р. * зарахований до роду батька і внесений до «Родовідної книги» Харківської губернії. Проте Департамент герольдії визнав докази, викладені у дворянській справі Петра Романовича Авксентьєва, недостатніми для внесення його до шостої частини «Родовідної книги». 8 жовтня 1851 р. відповідно з рішення Харківського дворянського депутатського зібрання, згідно із власними заслугами внесений до другої частини «Родовідної книги» Харківської губернії. Затверджений у дворянстві разом із дітьми указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 6 травня 1852 р. [13, с. 14].

* У «Родовідній книзі Харківського намісництва» в записі, який стоєть долучених до роду Романа Олексійовича Авксентьєва, вказану іншу дату – 1837 р.

Дружина: Ганна Михайлівна [13, с. 14]

6.2.2.3.1.1. Олексій Романович – народився близько 1813 р. Мешкав у Богодухівському повіті. Вступив на військову службу у 1827 р., звільнений у відставку з чином ротмістра у 1836 р. 28 листопада 1841 р. згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання разом із сином Миколою внесений до другої частини родовідної книги. Затверджений у дворянстві разом із сином Миколою указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 14 квітня 1844 р. [13, с. 13].

Дружина: Ганна [13, с. 13].

VII

1.5.2.2.3.1.1. Леонід Петрович – народився 10 лютого 1835 р. Затверджений у дворянстві указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 6 травня 1852 р. [13, с. 13].

2.5.2.2.3.1.1. Дмитро Петрович – народився 13 вересня 1845 р. Затверджений у дворянстві указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 6 травня 1852 р. [13, с. 13].

3.5.2.2.3.1.1. Юлія Петрівна – народилась 6 квітня 1840 р. Затверджена у дворянстві указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 6 травня 1852 р. [13, с. 13].

1.6.2.2.3.1.1. Микола Олексійович – народився у 1835 р. 28 листопада 1841 р. згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання разом із батьком внесений до другої частини родовідної книги. Затверджений у дворянстві разом із батьком указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 14 квітня 1844 р. У 1875 р. мав чин підполковника [13, с. 13].

2.6.2.2.3.1.1. Роман Олексійович – народився у 1843 р. Зарахований до роду батька згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання від 11 березня 1859 р. Указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 15 червня 1859 р. затверджений у дворянстві [13, с. 13].

3.6.2.2.3.1.1. Микола 2-й Олексійович – народився у 1850 р. Зарахований до роду батька згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання від 11 березня 1859 р. Указом Урядуючого Сенату по Департаменту герольдії від 15 червня 1859 р. затверджений у дворянстві [13, с. 13].

VIII

1.3.6.2.2.3.1.1. Микола Миколайович – зарахований до роду Авксентьєвих згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання від 28 жовтня 1875 р. [13, с. 13].

2.3.6.2.2.3.1.1. Борис Миколайович – зарахований до роду Авксентьєвих згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання від 12 вересня 1895 р. [13, с. 13].

3.3.6.2.2.3.1.1. Володимир Миколайович – зарахований до роду Авксентьєвих згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання від 12 вересня 1895 р. [13, с. 13].

4.3.6.2.2.3.1.1. Олександра Миколаївна – зарахована до роду Авксентьєвих згідно з рішенням Харківського дворянського депутатського зібрання від 12 вересня 1895 р. [13, с. 13].

Джерела та література:

1. Державний архів Харківської області. – Ф. 14. – Оп. 14. – 142 арк.
2. Доклады и приговоры состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого / Под. ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1891. – Т. 4. – Кн. 2. – 1436 с.
3. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упор. С. П. Потапенко. – К., Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 496 с.
4. *Илlyшевич Л. В.* Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л. В. Илlyшевич. – Х.: ИД «Райдер», 2002. – 208 с.
5. *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія / В. В. Кривошея. – К.: Стило, 2010. – 792 с.
6. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – Х.: ВД «Райдер», 2003. – 252 с.
7. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. / В. Л. Маслійчук. – Х., 1999. – 124 с.
8. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Со ст. Д. И. Багалей. – Х., 1886. – Т. 1. – 358 с.
9. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Со ст. Д. И. Багалей. – Харьков, 1890. – Т. 2. – 438 с.

10. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. / Собр. и изд. С. И. Шидловский. – СПб., 1896. – 266 с.

11. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упор. В. О. Пирко, О. І. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – 1174 с.

13. Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии / Со ст.: О. С. Гнездило, Л. М. Момот, Л. А. Панасенко, А. Ф. Парамонов, Е. В. Сафонова. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. – 614 с.

14. *Филарет* [Гумилевский Д. Г.]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / филарет [Д. Г. Гумилевский]. – Х.: ИД «Райдер», 2006. – Т. 3. – 362 с.

15. *Филарет* [Гумилевский Д. Г.]. Краткий обзор епархии и монастырей / филарет [Д. Г. Гумилевский]. // *Його ж.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – Отд. 1. – 322 с.

16. *Филарет* [Гумилевский Д. Г.]. Уезды Харьковской и Валковской / филарет [Д. Г. Гумилевский]. // *Його ж.* Там само. – Отд. 2. – 333 с.

17. Центральный державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – 108 арк.

18. Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 22. – 1734 арк.

19. Там само. – Оп. 1. – Спр. 160. – 43 арк.

20. Там само. – Спр. 268. – 257 арк.

21. Там само. – Спр. 284. – 84 арк.

22. Там само. – Спр. 467. – 316 арк.

23. Там само. – Спр. 491. – 5 арк.

24. Там само. – Спр. 517. – 25 арк.

25. Там само. – Спр. 663. – 19 арк.

26. Там само. – Ф. 1801. – Оп. 1. – Спр. 103. – 65 арк.

27. Центральна наукова бібліотека ХНУ ім. В. Каразіна. – Родовідна книга Харківського намісництва. – Ч. 6. – 344 арк.

28. Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г./ Ред., подгот. текста, предисл.: А. А. Парамей, А. Ф. Парамонов. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. – 152 с.

Микола Михайліченко, Світлана Потапенко (*Суми, Київ, Україна*).
Слобідський старшинсько-дворянський рід Авксентьєвих: генеалогічний розпис XVIII–XIX ст.

У статті простежено генеалогію слобідського старшинсько-дворянського роду Авксентьєвих.

Ключові слова: генеалогічний розпис, Авксентьєви, Слобідська Україна.

Николай Михайличенко, Светлана Потапенко (*Сумы, Киев, Украина*).
Слободской старшинско-дворянский род Авксентьевых: генеалогическая роспись XVIII–XIX в.

В статье исследуется генеалогия слободского старшинско-дворянского рода Авксентьевых.

Ключевые слова: генеалогическая роспись, Авксентьевы, Слободская Украина.

Mykola Mikhaylichenko, Svitlana Potapenko (Sumy, Kyiv, Ukraine).
Avxentevy as Sloboda Ukraine Cossack and Noble Clan: Genealogical Table of the Family of the 18th and the 19th Centuries

The article examines the genealogy of Sloboda Ukraine Cossack and Noble family Avxentevy.

Key words: Genealogic Table, Avxentevy, Sloboda Ukraine.

Тетяна АРЗУМАНОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94(477.54): 316. 347

**Релігійне повсякдення росіян-сектантів
російсько-українського прикордоння
наприкінці XVIII – у XIX ст.
(на прикладі Харківської губернії)**

Історія повсякдення стала провідним напрямком сучасної української історіографії. Дослідження релігійного повсякдення є важливим елементом вивчення історії, культури, менталітету етносів, що мешкали на території України. Росіяни відіграли, на нашу думку, провідну роль у формуванні самобутнього історико-культурного етнорегіону Слобожанщини, тому вивчення їх релігійного повсякдення є необхідною складовою аналізу історії краю. Поряд з офіційним православ'ям у XVIII–XIX ст. на Слобожанщині росіяни склали основну базу старообрядництва, і саме даний етнос домінував у складі численних релігійних сект. Дослідження повсякденної історії сектантів є важливою складовою аналізу культури, традицій, що панували в даному регіоні, причин, що спонукали населення міняти релігійні погляди.

Джерельною базою дослідження стали роботи сучасників подій означеного періоду, у першу чергу місіонерів, православних священників, які, виступаючи з критикою сектантства, залишили унікальні описи релігійних традицій, охарактеризували побут, особливості відправлення релігійних служб духоборів, хлістів, молокан, скопців та ін. [7, 2]. Дані роботи були написані в дусі «висміювання», жорстокої критики, наклепів, іноді навіть очевидних підтасовок фактів щодо історії сектантів, тому вони потребують дуже ретельного критичного підходу з боку дослідників.

У радянській історіографії приділялася значна увага вивченню історії розколу церкви, і секти аналізувалися як підтвердження кризи та стагнації православ'я, розцінювалися як пасивна форма боротьби з експлуатацією правлячих класів [10, с. 269–318; 5, с. 85–165].

Сучасні українські дослідники присвятили увагу вивченню історії сектантства на Харківщині, досліджували кількісний та якісний склад сект, особливості організації прозелітичної діяльності, гоніння і переслідування сектантів з боку держави [12].

Метою даної статті є аналіз повсякдення членів релігійних сект як складової дослідження історії росіян Харківської губернії, бо саме росіяни були найактивнішими та найчисленнішими членами релігійних сектантських угруповань регіону. Як відзначали сучасники, лише росіяни були представлені в старообрядництві, і вони ж залучалися до сектантського руху, на відміну від «малоросів». Зокрема архієпископ Філарет зазначав, що в Харківській губернії «рідко можна було зустріти російське поселення, де б не було раніше або й до-тепер не залишалося “плевел розколу”». Священик зауважував, що характерною рисою малоросів було те, що вони не терпіли розколу. «І в минулі часи, і нині не було і немає українців серед розкольників» [4].

На думку дослідників, поширення сектантських течій зумовлювалося проникненням у Росію протестантських ідей. Проте росіяни не сприймали лютеранства, квакерства, кальвінізму та інших релігійних течій в чистому вигляді, а створили власні релігійні вчення з елементами протестантських ідей [2, с. 207–208]

Більшість сектантських рухів була занесена та поширена серед місцевого населення Харківської губернії з етнічних російських губерній, проте духоборство виникло саме на теренах Слобідської України. Збереглося повір'я, нібито у першій половині XVIII ст. в Харківській губернії в селі Охоче Зміївського повіту (в селі мешкали етнічні росіяни) з'явився іноземець, який називав себе пруським унтер-офіцером. Він учив, що всі люди брати, а влада їм не потрібна. Сучасники припускають, що іноземець був квакером, проте селяни на основі його релігійного світогляду створили власну релігійну концепцію, що поступово трансформувалася у духоборство [2, с. 209].

На кінець XVIII ст. духоборство було поширено по всій Харківській губернії – а епіцентрами стали російські села: Охоче, Великі Проходи, Старий Салтів, Верхня Берека, Торське, Сухарево, Ков'яги, Огульці, Островецьківка, Хотомля, Тернова, Краснянка. Відомо, що у 1785 р. в селі Великі Проходи (30 верст від Харкова) «до 150 душ було заражено ученєм пагубного духоборства». Частина селян під впливом православних священиків зреклася духоборства, а 70 осіб були покарані переселенням у Таврію [2, с. 209–211].

Влітку 1791 р. до Слов'янська на боротьбу з духоборами було відправлено священників Стефана Башинського та Івана Сулиму. Вони мали повернути в лоно православ'я «заблудших овець», довести їм гріховність сектантських ідей. Проте співбесіди із духоборами проходили дуже важко, вони досить чітко аргументували правильність і доцільність постулатів свого релігійного вчення. Наприклад, Іван Голубєв (духобор) доводив: «Я хоч в церкву не ходив, але молюся і кланяюся Господу в будинку і на всякому місці. Вважаю, що від рукотворної церкви спасіння не отримаю... Попів за священників та вчителів не визнаю, тому що є один лише священник та вчитель – Христос; а піст я тримаю духовний...» [2, с. 4].

Священики також занотували, що духобори Слов'янська «таинства крещення, миропомазання, елеосвящення и брака вовсе отвергают, живут с женами по одному согласию, законную власть признают, но между собою никого старшего не имеют, объявляя, что они все равны» [2, с. 15].

Розслідування причин поширення духоборських ідей тривало наприкінці XIX ст. по всій Харківській губернії, і завдяки матеріалам допитів можна утворити достатньо цілісну картину релігійного повсякдення представників цієї релігійної течії. Так, перші духобори Харківщини відмовлялися від відвідування служби в церкві й виконання релігійних обрядів та таїнств («виды хлеба и виноградного вина не могут быть истинным телом и кровью Христа»). Відвідування церкви, на думку духоборів, було абсолютно непотрібним: «Церковь Божия не в бревнах и не в каменных стенах (так как и дерево и камни сделаны единственно для теплоты), но в ребрах и сердце человеческом». Відкидали духобори і святість ікон: «в видимой вещи божества нет».

Релігійний культ духоборів вирізнявся простотою. Вони не мали молитовних будинків, конкретних днів для загальної молитви. Сприймали неділю та церковні православні свята – Пасху, Трійцю, Успіння Богородиці та ін. Збиралися по черзі у хатах членів громади. Якщо збори відбувалися у родині малозабезпеченого духобора, який не міг пригостити усіх вечерею, то приносили продукти, страви із собою. Заможні духобори самостійно пригощали гостей після молитви [1, с. 8].

У кімнаті, де відбувалися молитовні збори, духобори накривали білою скатертиною стіл, на нього клали хліб та сіль, а потім розсаджувалися на лавках (жінки – ліворуч, чоловіки – праворуч) по старшинству і читали напам'ять псалми. Псалми читали і жінки, і навіть малі дівчата (жінки і дівчата – після чоловіків). Таким чином, діти з малих літ залу-

чалися до вивчення псалмів Живій книги (священної книги духоборів), знання якої передавалося із вуст до вуст, від батька до сина.

Численні описи сучасниками побуту і традицій духоборів характеризували їх як дуже порядних, працьовитих людей. Однак їхні традиції дуже відрізнялися від православних, тому вони стикалися з нерозумінням, неприйняттям, образами та переслідуваннями з боку своїх односельців.

Наприклад, в умовах домінування патріархальної сім'ї, устої якої були набагато суворішими саме в середовищі росіян, селян дуже шокувало те, що духобори батьків своїх не називали батьками, але «стариками» (вчителями та наставниками у всьому визнавали лише Бога). «Батька та матір духобори не називали так, а звали на ім'я (часто – у зменшувально-пестливій формі: Ваня, Петя, Стьопа), матір називали нянею (вона «нянчить» дітей), батька – «стариком» (бо він «старається» – піклується про дітей). Жінка звала чоловіка братом, він її – сестрою» [2, с. 274–275].

Не сприймало православне оточення і уявлень духоборів про місце родини в житті людини. Духобори заявляли, що неодружена людина думає про Бога та про душу, а одружена – про жінку. Кожний духобор мав право обирати – чи жити йому в родині, чи присвятити себе лише Богу. Духобори за бажанням могли вінчатися у православних церквах, а могли жити без вінчання. Шлюб укладався за згодою молодих. Серед духоборів не існувало поділу за принципом багатства, знатності, тому батьки не втручалися у вибір дітей щодо наречених.

Церемоній та обрядів під час взяття шлюбу не існувало. Лише про згоду жити у злагоді разом молоді повинні були заявити батькам та громаді. Осуду з боку православної громади зазнавали випадки дошлюбних статевих стосунків духоборів. Наприклад, сучасники описували випадки, коли хлопець із дівчиною починали жити разом, заявляли, що вони подружжя, вже тоді, коли дівчина народжувала дитину.

На звинувачення православних у розпусті духобори заявляли, що у них не було жодного випадку, коли б молодий відмовився одружитися з вагітною нареченою. Духобори також підкреслювали, що у них не бувало і випадків розлучень, які розумілись як розпуста. Лише у випадку смерті і вдова, й удівець мали право на повторний шлюб [2, с. 238–239].

Виховання дітей починалося з моменту, коли дитина вчилася розмовляти. Батьки вчили дитину напам'ять псалмам та молитвам, переказували їм сюжети з Біблії, Святого Письма, навчали їх християнським законам. Дітей примушували вчити напам'ять псалми (зранку дитині

не давали їсти, поки вона не повторювала декілька псалмів). Вивчивши молитви, дитина починала разом із дорослими відвідувати зібрання, де по черзі нарівні з іншими співала псалми.

Поряд з релігійним вихованням, багато уваги приділялося формуванню у дітей моральних цінностей – доброти, поваги до старших, любові до ближніх. Православних односельців вражали такі риси духоборів (особливо серед їхніх маленьких дітей,) як співчуття й готовність допомагати всім, хто потребує допомоги (навіть не членам їхньої громади). «Они жалостливы даже к скоту, который никогда не бьют» [1, с. 11]. Очевидці відзначали, що «между множества детей каждый отличит детей духоборов от прочих, как колосья пшеницы между овсом» [1, с. 13]. Схильність дітей духоборів до добра пояснювалася прикладами з поведінки батьків.

Слід також відзначити, що, на відміну від старообрядців, духобори не приділяли уваги освіті дітей: вони мало вчилися писати, читати. Книжки розуміли як «написані мертві букви», школи та писемність вважали за непотрібне [2, с. 276].

Значною була різниця у ставленні православних та духоборів до посту. На закиди православних у недотриманні посту духобори відповідали, що піст має бути не в якості їжі, а в утриманні від пороків, у чистоті, лагідності та смиренні духу: «Утримання від споживання м'яса не приносить жодної користі» [2, с. 238–239].

Члени духоборської громади не поминали і не відспівували небіжчиків, жодних обрядів на цвинтарі не виконували, пояснюючи це тим, що померлому це все вже не потрібно. Плакати за померлим вважали проявом слабкості [2, с. 238–239].

Духобори не вважали за гріх прикрашати кімнати, стверджували, що християнину потрібно жити чисто й охайно (наголошували на цьому і пишалися, що це їх дуже відрізняло від інших селян).

Дуже цікавим було розуміння духоборами влади у державі. Хоча вони відверто не заявляли про своє невизнання царської та місцевої влади, проте на допитах і православним священикам, і представникам цивільної влади говорили: «Богом створені всі рівними, и начальником Бог не створив нікого. Бог один начальник» [7, с. 7]. Духобори стверджували, що коритися цареві слід до тієї миті, доки його накази «згідні» з істиною та волею Бога. Сплачувати податки та захищати батьківщину від ворога вважали за необхідне, але напади на інші країни розуміли як великий гріх [2, с. 229].

Такі заяви змушували владу вживати заходів щодо духоборів. Наприклад, 18-річного мешканця села Тернове Олексія Головіна, який активно поширював ідеї духоборів серед односельців, після «увещеваний» направили на навчання до Головного народного училища (яке було відкрите у Харкові у 1789 р.). Однак і після цього хлопець продовжував разом із односельцем Степаном Головищевим сповідувати «своємыслие», за що їх обох було відправлено до психіатричної лікарні: «Пребывание в доме умалишенных, оздоровив умы заблудших, оказалось самым действительным средством привлечения их на сторону правоверия. Степан Голищев и Алексей Голововнин дали обещание оставить свои заблуждения и использовать все, что Святою церковью определено, в чем и взята с них подписка, после чего отпущены они в их дома» [7, с. 8–9].

Проте покарання духоборів часто були значносуворішими за перебування в будинку для психічно хворих. У 1800 та 1801 рр. духоборів із сіл Тернове, Петрівське, Охоче, Верхні Береки, Великі Проходи було вислано до Єкатеринбурга на рудники. Однак якщо духобори зрікалися своїх релігійних поглядів, каюлися і обіцяли стати правовірними православними, їм дозволялося повернутися додому.

За «повернутими до православ'я» встановлювався нагляд з боку священиків (чи будуть вони ходити до церкви, здійснювати хресне знамення, сповідуватися, причащатися та виконувати інші релігійні обряди). У селах, де набуло поширення духоборство, духівництво отримало наказ: «Священникам обходиться с ними (колишніми духоборам. – Т. А.) ласково, учтиво, иметь разговоры касательно веры и церковных преданий крайне осторожно, отнюдь не доводит себя до прений или раздоров, быть всегда в приличной священнической одежде и трезвости, отправляя священнослужение чинно, с восторгом и умилением сердца...» [7, с. 11].

Від священиків Консисторія навіть вимагала розписку, що вони будуть завжди «в приличной одежде и трезвости» відправляти службу, показуючи приклад любові Божої... [7, с. 11]. Такі розписки були обумовлені тим, що дуже часто в бесідах зі священиками духобори заявляли про своє небажання відвідувати церкву через те, що священики приходять у п'яному вигляді і їхня поведінка не відповідає уявленням про поведінку служителя божого.

Окрім священиків за духоборами і тими, хто зрікся цього вчення і повернувся до лона православ'я, мали наглядати і представники міс-

цевої влади. Повітові голови повинні були стежити, щоб духобори не збиралися для таємного богослужіння, не поширювали «заблудений своїх» серед селян і щоб із середовища духоборів не обиралися голови та інші сільські начальники [7, с. 12].

Духобори були дуже закритими і не вдавалися в пояснення суті власних релігійних уявлень про Бога, душу і т. п., посилаючись на біблійний вислів: не мечіть бісер перед свинями. Вони терпіли гоніння з усіх боків: кожна зустріч із священником або представником місцевої влади втягувала їх у слідство та наражала на арешт, кожний контакт із сусідами супроводжував для них лайкою та звинувачуваннями, кожний їхній вчинок робив їх в очах суспільства порушниками громадського спокою [7, с. 240].

Довгий час уряд називав духоборів іконоборцями, а простий люд звав їх лайливими словами, найчастіше – молоканами (бо духобори не дотримувалися постів, вживали під час посту молоко та м'ясо) й фармазонами (франк-масони). Самоназвою їх було просто християни, на відміну від мирських «людей». Як зазначали сучасники, «если не касаться правил исповедания веры, то духоборцы могут служить образцом в домашней и общественной жизни для крестьян» [1, с. 8]. Навіть православні священники були вимушені визнавати, що духобори далекі від алкоголізму, лінощів, «пекутся неуспішно о своем домостроительстве». Державні податі та громадські повинності виконували вчасно, набагато сумлінніше у порівнянні з іншими селянами (через утиски з боку місцевого начальства). За лінь та пияцтво виключали із громади духоборів, ці пороки вважалися дуже серйозною провинною. Вони ніколи не брали участі у «веселостях и развратных делах мирских» [1, с. 8].

Значну частину духоборів, які не зреклися своїх релігійних поглядів, було переселено з Харківської губернії на південь України (до села Богданівки на річці Молочній) протягом 1804–1805 рр. Однак значна їхня кількість залишилася як на теренах Харківської, так і на теренах Воронежської, Тамбовської, Катеринославської і Таврійської губерній. У XIX ст. духоборство було поширено на території майже всієї Російської імперії [6, с. 8]. Священик-місіонер М. Кутепов вважав, що причиною поширення духоборства став брак живої проповіді та учительства з боку православних священників серед народу і приїзд значної кількості іноземців-лютеран у Росію.

Дискусію серед сучасників викликало питання походження духоборства. Наприклад, О. Лебедєв вважав, що ця секта зародилася не на

Харківщині, а була занесена сюди разом із переселенцями з російських губерній. Він аргументував це тим, що всі переглянуті їм документи щодо духоборів містили лише російські прізвища. «Более двухсот лиц значится в рассмотренных документах о духоборах – и все это лица с чисто русскими фамилиями: Щекин, Зайцев, Посников, Гольшев, Власов, Позняков, Репин, Лукьянов, Голубов, Гончаров, Кусков, Микулин, Попов, Давыдов, Евсеев, Кузнецов, Сидоров, Криворуков, Блудов, Трубецкой, Баев, Перегудов».

Цей автор не впевнений, чи були села, де поширювалося духоборство, лише російськими, чи населення в них було змішаним. Однак він наголошував на тому, що серед духоборів не було українців. Відсутність «малоросійських прізвищ у документах давало йому підставу вважати, що духоборство було занесено сюди «великороссами, а к малороссам оно не прививалось» [7, с. 20–28].

О. Лебедев наводив приклад поширеного повір'я про заселення села Великі Проходи російськими сім'ями із Тамбовської, Пензенської, Нижегородської, Саратовської, Астраханської губерній, які вже були «омрачены духоборческой ересью». Автор підкреслює, що при першій зустрічі з малоросами у Великих Проходах російські переселенці – духобори не могли зійтися з ними ні по крові, ні по характеру, ні за звичаями, ні за релігією. «Но хитрые и скрытные духоборцы, в охрану собственной жизни и на умножение своих последователей, не замедлили удачно разставить свои сети и ловить простодушных своих односельцев малороссов». На думку дослідника, «деятельная любовь к бедным и страждущим, примеры благотворительности» сприяли тому, що малороси якщо і не поділяли духоборських ідей, проте і не ставилися вороже до нових сусідів. Певну роль відіграла і притаманна українцям толерантність, повага до відмінних релігійних поглядів.

Проте апологет офіційного православ'я О. Лебедев пояснював відсутність конфліктів між православними українцями та росіянами-духоборами «хитрістю» останніх: «Ловкие духоборцы собираемый с полей хлеб не продавали, а употребляли в расход бедным не только своим односельцам, но и всем просящим: сюда приходили нищие и странники, больные и бесприютные, все они пользовались вниманием... Все эти пригретые и накормленные оставались жертвами ловушки, скорого и легкого увлечения в духоборческую ересь» [7, с. 28–29].

Таким чином, у ХІХ ст. на теренах Харківської губернії в середовищі етнічних росіян значного поширення набуло релігійне сектант-

ство. Як зазначали сучасники, саме росіяни активно залучалися до участі у різноманітних релігійних течіях, на відміну від українців, які сповідували лише офіційне православ'я. Релігійне повсякдення представників сектантства вирізнялося вірністю своїм традиціям, особливим ставленням до інституту сім'ї, шлюбу, виховання дітей, власною системою матеріальних та духовних цінностей. Характерно для них була критика морального стану православного духовництва та парафіян (засудженню піддавалися алкоголізм, сварки, бійки, вживання ненормативної лексики, лінь, небажання працювати заради поліпшення матеріального статусу), їхня подвійна мораль (проповідь у церкві розходилася із вчинками в житті). У подальшому дослідникам слід звернути увагу на більш детальне вивчення повсякденного життя представників релігійних сект Харківської губернії, залучаючи до наукового обігу матеріали архівів та інші історичні джерела.

Джерела та література:

1. *Бирюков П.* Духоборцы: Сб. статей, воспоминаний, писем и др. документов / П. Бирюков. – М.: Типография Кушнерева, 1908. – 236 с.
2. *Буткевич Т. Т.* Обзор русских сект и их толков / Т. Т. Буткевич. – Харьков: Типогр. Губернск. правления, 1910. – 617 с.
3. Духоборцы. Их история и вероучение: Соч. Ореста Новицкого. – К.: Университетская типогр., 1882. – 282 с.
4. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://dalizovut narod.ru/filaret/fila4_30.htm. – Дата доступа: 26.03.12.
5. *Клибанов А. И.* История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / А. И. Клибанов. – М.: Наука, 1965. – 347 с.
6. Краткая история и вероучения русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штундо-баптистов, пашковцев, толстовцев, хлыстов и скопцев священника и миссионера Н. Кутепова. – Новочеркасск: Частная донская типогр., 1899. – 91 с.
7. *Лебедев А.* Духоборцы в Слободской Украине / А. Лебедев. – Харьков: Типогр. Губернск. правления, 1890. – 31 с.
8. Люди Божьи и скопцы: Истор. исследование (из достоверных источников и подлинных бумаг) Н. В. Реутского. – М.: Типогр. Грачева, 1872. – 229 с.
9. *Мельников П.* Тайные секты / П. Мельников. // Русский вестник. – 1868. – № 5. – С. 5–70.
10. *Никольский Н. М.* История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.

11. О старoverах и раскольниках в Слободско-Украинской губернии, 1833 г. // Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327.

12. *Потоцький В. П.* Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.): – Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / В. П. Потоцький; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.

Тетяна Арзуманова (Запоріжжя, Україна). Релігійне повсякдення росіян-сектантів російсько-українського прикордоння наприкінці XVIII – у XIX ст. (на прикладі Харківської губернії)

У статті розглянуто особливості релігійного повсякдення представників сектантських громад духоборів, які набули поширення на Харківщині наприкінці XVIII – у XIX ст. серед етнічного російського населення. Зроблено висновок про кризу в інституті православного духівництва, що стало провідною причиною пошуку духовних цінностей та альтернативних форм релігійного повсякдення.

Ключові слова: релігійне повсякдення, сектанти, духобори, прикордоння.

Татьяна Арзуманова (Запорожье, Украина). Религиозная повседневность русских сектантов российско-украинского пограничья в конце XVIII – XIX ст. (на примере Харьковской губернии)

В статье рассмотрены особенности религиозной повседневности представителей сектантских общин духоборов, которые были представлены в Харьковской губернии в конце XVIII – XIX в. среди этнического русского населения. Сделан вывод о кризисе института православного духовенства, побуждавшем население к поиску духовных ценностей и альтернативных форм религиозной повседневности.

Ключевые слова: религиозная повседневность, сектанты, духоборы, пограничье.

Tetiana Arzumanova (Zaporizhzhia, Ukraine). The History of Religious Everyday Life of the Ethnic Russians Sectarians in Russian-Ukrainian Border-Line Region in the end of XVIII – in XIX centuries (on the Kharkiv province example)

The articles deals with the dukhobors communities history of religious everyday life investigation. A conclusion about the crisis of orthodox clergy institute is done. The search of spiritual values and alternative forms of religious traditions were the main reasons of religion sectarians spreading among the ethnic Russian population in Russian-Ukrainian Border-Line Region during the analyzed period.

Key words: The History of Everyday Life, sectarians, doukhobors, border-line province.

Мар'яна ЛЕВИЦЬКА
(Львів, Україна)

УДК 06.064

**Про що може розповісти каталог...
(За матеріалами львівської
художньої виставки 1847 року)**

Головним і часто єдиним джерелом для історика мистецтва є художній твір. Нерідко доводиться вивчати твори, про які невідомо практично нічого: втрачені імена їхніх авторів і власників, дискусійним є середовище їхньої появи й функціонування. Водночас суспільно-історичний контекст є невід'ємною складовою того візуального коду, що закладений в кожну картину. Саме тому будь-які документальні джерельні свідчення про мистецьке середовище, художній ринок минулих епох становлять значний інтерес для мистецтвознавчих досліджень, адже допомагають окреслити більш-менш чіткі культурно-історичні параметри розвитку малярства. Одним із таких досить цікавих джерел XIX ст. є опублікований каталог виставки творів живопису, що відбулася у Львові в 1847 р. [17].

Початки влаштування й поширення художніх виставок у Львові, як і в більшості міст Центрально-Східної Європи, датуються першими десятиліттями XIX ст. Саме з цього часу можна говорити, що колекціонування в загальноєвропейському контексті набувало публічності: дедалі більше власників цінних мистецьких збірок прагнули ознайомити з ними широкі кола громадськості. Ці перші виставки реалізовували одразу кілька важливих завдань:

- ознайомлення міської спільноти з актуальними художніми тенденціями, виховання естетичного смаку «споживачів» мистецтва;
- презентація творчості місцевих художників, їхній вихід на художній ринок;
- збір коштів від продажу картин на благодійні міські ініціативи.

До питання влаштування перших мистецьких виставок у Львові зверталися різні дослідники, зокрема Д. Крвавич [1], М. Левицька [2],

С. Малець [3], М. Опалек [15], І. Свіріда [4]. Проте жодного разу предметом дослідження не був саме каталог виставки, який аналізуємо у пропонованій статті.

Як видно з існуючих публікацій, перша половина XIX ст. у Львові позначена ще досить повільним зростанням як художнього ринку загалом, так і виставкової діяльності зокрема [3, с. 66]. Одним із нових загальнодоступних осередків культурного життя, що вперше уможливив доступ до своїх колекцій, у Львові був Інститут Оссолінівських, відкритий в 1827 р. На початку 1830-х рр. збірка Оссолінеуму вже налічувала понад 1400 гравюр, 962 портрети, 551 медаль [4, с. 175]. Меценатами закладу були люди різного суспільного становища й різного достатку: граф Ст. Вроновський у 1837 р. подарував книги, живопис, історичні пам'ятки; граф А. Гумніцький у 1843 р. подарував свою колекцію малярства і медалей; дарували Оссолінеуму свої твори й самі львівські художники Я. Морачинський, Я. Тисевич, Я. Процінський [17]. Хранителем Оссолінеуму з 1847 по 1851 рр. був львівський художник Фелікс Щенни-Моравський, який особливу увагу приділяв популяризації місцевих митців, став ініціатором створення «Товариства приятелів красних мистецтв» (TPSP). В 1852 р. він розробив його статут, але Товариство почало діяти лише в 1866 р.

Перша справжня малярська виставка у Львові відбулася лише в 1837 р. [20]. До того виставкова діяльність мала переважно суто промощійний характер і здійснювалася силами самих художників. Із 1820-х рр. експонування окремих творів з метою їх продажу відбувалося у вітринах міських книгарень, в урядових місцях, про що дізнаємося із тогочасної преси:

– «полотно П. Крафта “Поранений жовнір” експонувалося в залі міської ратуші (було закуплене цісарем Францом I)» [8];

– *Портрет доктора медицини, професора Львівського університету був, поміщений в університетській залі «Viris illustribus»* [9];

– «Портрет цісаря Фердинанда I, пензля Й. Ендера можна оглянути у залі Галицьких Станів» [10];

– «Образ Яна Тисевича “Св. Магдалина” можна оглянути у книгарні п. Галінського (був проданий за 500 зл.)» [11];

– «Полотно Т. Яхимовича “Інтер'єр костелу піарів у Відні” тиждень експонувалося у книгарні К. Вільда у Львові» [12];

– «Полотна львівського художника-аматора Івана Лучинського виставлені у книгарні К. Вільда» [13].

Загалом, спостерігається виразна динаміка росту повідомлень на мистецьку тематику у львівській періодиці: з 1811 по 1816 рр. було лише одне повідомлення на таку тему; у 1817–1827 рр. – три повідомлення; 1828–1845 рр. – 48 повідомлень про діяльність львівських малярів, з очевидною активізацією публікацій після художньої виставки 1837 р.

Ця перша художня виставка у Львові відбулася в залах міської ратуші, на ній експонувалося понад 600 творів живопису [21]. Ініціатором влаштування виставки був міський урядник маляр-аматор Вільгельм Шульц. Виставка мала благочинну мету: прибуток від продажу полотен планувалося використати на стипендії обдарованим молодим митцям для продовження їхнього навчання у Відні. Серед її учасників були різні художники (і не лише львівські): Юзеф Бродовський, Йозеф Енгерт, Вільгельм Кнапп, Антон Ланге, Мартин Яблонський, Йозеф і Алоїз Райхани, Кароль Швайкарт. Не бракувало й живописців-аматорів: графині Дульська, Гумніцька, Шептицька та ін. [21]. Виставка давала художнику, хоч і невеликий, але простір для творчого пошуку, на відміну від приватних замовлень. Натомість заможна публіка, оглядаючи й купуючи картини, могла реалізуватися у сфері благодійності. Адже влаштування різноманітних балів, аукціонів, лотерей на користь убогих та нужденних було даниною своєрідній «моді на благодійність», яка активно поширювалася в середовищі жінок із кола аристократії та багатого бюргерства.

Виставка малярства у Львові 1847 р., що є предметом нашого дослідження також стала характерним прикладом реалізації як суто мистецьких, так і благодійних завдань. Як відомо, оргкомітет виставки складався із представників «Товариства друзів людяності» (Towarzystwo Pszyjaciół ludzkości), а її прибуток призначався на користь «Інституту убогих та сиріт» [17]. Згаданий Інститут діяв у Львові ще з 1780-х рр., серед його засновників були діячі вірменської громади Львова, зокрема член Галицьких Станів, землевласник, суддя вірменського гродського суду Ян Непомук Нікорович (1746–1830) [6, с. 251]; львівський вірменський єпископ Ян Якуб Шимонович (1740–1816) очолював Інститут убогих з 1787 р. [7, с. 294]. На початку XIX ст. директором «Інституту убогих» у Львові був священник Вірменської церкви о. Ромашкан. Збереглися окремі звіти про фінансову діяльність інституту, з яких видно, що засобом поповнення коштів були пожертви, в тому числі й зібрані на мистецьких акціях [20].

Головним документальним джерелом про виставку 1847 р. є її каталог [17]. Досліджуваний каталог містить, на перший погляд, зовсім мало інформації. Він побудований у формі таблиці на 4 колонки: порядковий № картини, її автор, назва картини, ім'я власника + інформація про вартість, якщо картина виставлена на продаж. Загалом каталог налічує 757 позицій (назв картин), що свідчить про масштабність виставки і взагалі – інтерес до збирання творів малярства у Львові ХІХ ст. Проте навіть з цього скупого переліку можна виокремити досить багато інформації як про стан художнього ринку, так і про суто мистецькі (стилістичні, жанрові й тематичні) пріоритети митців і колекціонерів.

Насамперед, каталог дає певне уявлення про соціальну складову колекціонерів у Львові. Загалом, у каталозі зазначено 65 прізвищ власників творів. Велика група творів була власністю авторів (професійних художників та аматорів), ще частина картин належала Оссолінеуму. Серед колекціонерів, що зголосилися показати твори з приватних збірок і надати їх до лотереї, можна виділити кілька суспільних/майнових груп. Закономірно, що значну групу становлять представники галицької аристократії (родини графів *Цетнерів*, *Левицьких*, *Борковських*, *А. Батовського*, *Райських* тощо). Вони зберігають очевидний суспільний авторитет, мають значні фінансові ресурси, але кількісно значно поступаються колекціонерам із середовища заможних бюргерів. Згадуються в каталозі також австрійські урядники й чиновники (*барон фон Кріг*, *бургомістр Е. Ж. Ферстенберг*, *губернський радник Віттман*, *бухгалтерський радник Постлер*, *управитель маєтків Гензель та ін.*). Суттєву частину власників творів становлять судові радники та юристи (*радник шляхетського суду Добчанський*, *краєвий адвокат Блюменфельд*, *радник шляхетського суду Шимонович*, *радник апеляційного суду Якубович*); військові й поліція (*ротмістр Крігсгабер*, *надкомісар поліції Біркевич*, *капітан поліції Вахтер*). Серед тих, хто надав твори зі своїх колекцій, зустрічаємо кілька купців і фінансистів (*купці Росс*, *Мільде й фінансист Фридерік Гауснер*). Численнішою є група представників вільних професій (*лікар Жердзінський*, *дантист Сахс*, *книгарі Міліковський*, *Яблонський*) та інтелектуалів (*директор Оссолінеуму А. Клодзінський*).

Суттєвий внесок в організацію експозиції 1847 р. зробили й самі львівські художники, які надали власні твори й полотна зі своїх колекцій. Всього у виставці взяло участь 17 львівських малярів, серед них: Антоні Лауб, Ян Машковський, Мартин Яблонський, Антон Лянге, Алоїз Райхан, Томаш Тирович, Корнелій Шлегель, Ян Тисевич, Іван

Лучинський, Флоріан Лунда, Якуб Процінський, Ян Морачинський, Олександр Рачинський, Константи Дзбанський, Станіслав Бартус, Фердинанд Гогенауер, Фелікс Щенни-Моравський та ін.

Також несподівано численною виявилася група художниць-аматорок (окремі з них були також членами «Товариства друзів людяності»), у каталозі вказані: «пані Туркулова (№ 73), Анелія Селецька (№ 155–157), графиня Констанція (з Чацьких) Шептицька (№ 173, 252, 253, 452, 459, 650), Аманда Шреттер – дружина доктора права Шреттера (учениця І. Лучинського) (№ 174); Юлія Райська (№ 176–178, 226, 407, 460), графиня Цетнер (уроджена Любомирська) (п. 526, 534), Анна Нікорович (аматорка) (№ 683)» [17, №№ – відповідні позиції в каталозі].

Оглядаючи цю досить широку суспільну репрезентацію, можна зауважити, що колекціонування, як і благодійність ставали справою широких верств міщанства з достатнім рівнем прибутків. Також вплив жінок у подібних ініціативах став досить важливим. Заангажування жінок суспільною благочинною діяльністю відкривало для них можливість виходу із приватної у публічну сферу діяльності [5, с. 24]. Звичайно, не можна оминати увагою активність самих митців, які чисельною групою згодилися показати свої твори і надати частину з них для благодійної лотереї. Зокрема, дружина львівського художника А. Лауба надала для лотереї 36 творів вартістю від 100 до 350 злотих ринських (далі – зл. р.) кожен¹.

Друга й третя колонки каталога, з інформацією про художників та назви творів, дозволяють зробити певні висновки саме про мистецьку складову виставки. З загальної кількості 757 творів 80 картин були виділені для розіграшу у благодійній лотереї. Переважно більшість з них становили твори львівських художників, зокрема полотна К. Швайкарта (7 картин), М. Яблонського (11 картин), А. Ланге (30 картин), Я. Машковського (5 картин), І. Лучинського (10 картин), Т. Тировича (6 картин), Я. Морачинського (2 картини). Були також по кілька творів менш відомих малярів чи просто аматорів: Ф. Лунди, К. Буквічки, Я. Процінського, Й. Гаара, Я. Тисевича та ін. Кількісно в їхньому добробку домінував жанр портрета, який був найпопулярнішим у замовників. Характерно, що релігійних полотен представлено порівняно

¹ Якщо зіставляти ціни, вказані в каталозі, то полотна місцевих малярів продавалися по 3-40 зл. р., тоді як ціна оригіналів європейських митців коливалася від 100 до 400 зл. р.

мало, проте суттєво зросла кількість жанрових сценки і краєвидів, причому із відображенням місцевої тематики і локального колориту. Можна виділити твори Я. Машковського «Гра в маріяша», «Лихварі» (№ 338, 339), К. Швайкарта «Циганка» (№ 122), «Полювання на оленя» (№ 317), М. Яблонського «Портрет 97-річної жінки» (№ 183), краєвиди А. Ланге «Хатина рибалки» (№ 368), «Водоспад» (№ 369), «Замок в Олеську» (№ 88) та І. Лучинського «Лісова околиця» (№ 455) тощо.

У доробку художниць-аматорок переважають сентиментальні мотиви, характерні для епохи: «Богородиця у вінку квітів», «Букет квітів зі щигликом», «Портрет дитини з собакою», «Краєвид з подорожніми», «Амур і Психея», «Голівка ангела». На жаль, у каталозі не вказано техніку виконання, можна лише припустити, що серед представлених творів були не лише олійні полотна, а також акварелі й пастелі, особливо популярні в аматорському середовищі.

Загалом на виставці 1847 р. експонувалося порівняно небагато оригіналів західноєвропейського живопису². Серед них: полотна Г. Рені (№ 495), Я. Тінторетто (№ 424, вартість 80 зл. рин.), П. Рубенса (№ 423 – вартість 450 зл. р.), К. Лоррена (№ 259), М. А. Франческіні (№ 414, 419 – вказано вартість 100, 80 зл. р.), М. Альтомонте (№ 12–15). Переважно це були релігійні сюжети, алегорії та краєвиди. До цих оригіналів можна долучити значну кількість копій із творів старих майстрів, виконаних львівськими художниками пер. пол. ХІХ ст. Зокрема, це копії полотен Мурільйо (№ 96), Рафаеля (№ 103), Рубенса (№ 98), Гверчіно (№ 413), декілька копій з італійських ренесансних Мадонн (без зазначення авторства оригіналу й копіста). Видається, що ринок копій із творів видатних західноєвропейських митців у Львові сер. ХІХ ст. становив суттєву частину мистецької продукції, забезпечуючи художникам непоганий прибуток. Особливо в царині копіювання прославився львівський художник Корнелій Шлегель, який мав можливість відвідати чимало європейських мистецьких центрів: навчався у Відні 1836 р., наступні три роки вчився в Мюнхені, з 1840–1843 р. жив і працював в Італії, побував у Франції, Англії, Греції, брав участь у виставках у Празі (1842 р.) та Мюнхені (1843 р.) [15, с. 463]. Серед копій авторства К. Шлегеля (№ 636–642): «Мадонна» Рафаеля, «Товариство на віллі» і «Conversationsi» А. Ватто, «Голівка дівчини» Рембрандта,

² Питання атрибуції цих полотен згаданим авторам досить непевне, ми можемо лише посилатися на відомості з каталога.

«Голландська гра» Тенірса. Середня ціна таких копій була по 40 зл. р., тобто така ж, як і оригіналів місцевих малярів.

Варто зауважити, що серед експонованих у Львові в 1847 р. картин представлено чимало творів художників попередньої епохи: А. Кауфманна, Г. Фюгера, М. Баччареллі, Дж. Лампі, Ф. Жерара, О. Верне, П. Крафта, тобто представників дещо космополітичної неокласицистичної лінії в живопису зламу XVIII–XIX ст. При цьому згадані художники представлені портретами галицької шляхти: М. Баччареллі – портретами князя і княгині Браницьких (№ 464, 465), Ф. Жерар – портретом графині К. Стаженської (№ 663).

Своєрідним раритетом виставки можна назвати картини (№ 38, 43) одного з братів легендарного ловеласа Джакомо Казанови, котрий відвідав Львів наприкінці XVIII ст., про що згадує у своїх спогадах³.

З інформації по назвах полотен можна побачити, що зміни відбулися також у жанровому розподілі й тематиці творів. Релігійні теми ще кількісно переважали, але значно зросла популярність жанрово- побутових мотивів та краєвидів. Прості, наближені до буденності сюжети (дівчина біля криниці, зеленярка, діти за сніданком, худоба на пасовищі, селянське весілля, види львівських околиць тощо) ставали бажанішими для покупців. У доробку львівських митців пер. пол. XIX ст. переважали саме портрети, побутові мотиви та краєвиди, тобто жанри, які мали найбільший попит у бюргерському середовищі. Характерно, що натюрмортів було порівняно менше, ніж можна б очікувати.

Після виставки 1847 р. у пресі почалося обговорення шляхів розвитку місцевого малярства. Цікаві критичні міркування висловив один із її учасників Ф. Щенсни-Моравський. На його думку, художник не стільки повинен вдовольняти смаки публіки, скільки – відтворювати правдивий дух епохи. Портретист сер. XIX ст. своє завдання бачить у тому, щоб представити на полотні особу, індивідуальність, на якій «... свою печать поставили вік, темперамент, характер і властивості

³ Джованні і Франческо Казанова, рідні брати Джакомо Казанови, обидва були непоганими художниками. Джованні (1732–1795) – історичний живописець і портретист, працював у Римі, згодом був директором Дрезденської академії мистецтв; Франческо (1727–1802) – навчався в Парижі, деякий час жив у Франції, згодом у Відні; малював батальні композиції, жанрові сцени, краєвиди, анімалістичні сцени. Достеменно невідомо, твори кого із братів експонувалися на львівській виставці.

дуїі» [19, с. 5]. Виконання твору має відповідати задумові: «...*вираз, рух, групування, рисунок і барва мають бути натуральними, тобто відповідати суті предмета*». [19, с. 5]. Фактично, художник задекларував назріваючі тенденції реалізму в живописі, який в середині ХІХ ст. поширився в більшості європейських художніх шкіл. І художники, і середовище усвідомили ці назріваючі стилістичні зміни. Водночас естетичні запити тих, що вважали себе поціновувачами мистецтва, не завжди відповідали потенціалу мистецького середовища. Тому з гріким докором до меценатів і багатих відвідувачів Щенсни-Моравський писав: «... *панове тільки у кінних перегонах та екіпажах, іноді в музиці та співках кохаються, не шкодуючи на це грошей, а малярство їх цілком не обходить*» [19, с. 7].

Художня виставка 1847 р. у Львові стала важливим імпульсом для розвитку місцевого мистецького ринку, для розширення кола поціновувачів малярства. Також ця виставка стала новим прикладом реалізації благодійного проекту допомоги міським біднякам. Адже всього було продано 80 картин, ціна яких коливалася від 30 зл. р. до 450 зл. р., на загальну суму понад 3,5 тис. зл. р. Для благодійного товариства «Інститут убогих і сиріт» це були досить значні кошти. Це також стало свідченням зростання інтересу покупців та колекціонерів до творчості місцевих художників, та й інтересу до мистецтва загалом. Водночас виставка показала, які тенденції розвитку мистецтва намітилися в середині ХІХ ст., які теми і сюжети ставали пріоритетними. Звичайно, складно судити про художній рівень зазначених у каталозі 1847 р. картин, хоча окремі з них дійшли до нашого часу і зберігаються у фондах Львівської національної галереї мистецтв. З цих збережених зразків видно досить професійний рівень місцевого малярства, представленого портретним, побутовим та пейзажним жанрами. До таких узагальнень привело уважне й об'єктивне вивчення, здавалось би, протокольно-сухого, малоінформативного каталога львівської виставки 1847 р.

Джерела та література:

1. *Кривач Д.* Перші художні виставки у Львові / Д. Кривач. // *Жовтень*. – 1983. – № 4. – С. 100–104.
2. *Левицька М.* До художнього життя Львова у першій половині ХІХ ст. / М. Левицькі. // *Мистецтвознавство* 02. – 2003. – С. 129–139.
3. *Малець С.* За часів Маркіяна Шашкевича / С. Малець. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 53–66.

4. *Свирида И.* Польская художественная жизнь конца XVIII – первой трети XIX века / И. Свирида. – М., 1978. – С. 175.
5. *Abrams L.* Zrození moderní ženy: Evropa 1789–1918 / Lynn Abramsová; [z angl. oryg. přeložila Eva Lajkeřová]. – 1. vyd. – Brno: CDK, 2005.
6. *Barącz S.* Rys dziejow ormianskich / S. Barącz. – Tarnopol, 1869. – S. 251.
7. *Barącz S.* Żywoty sławnych ormian w Polsce / S. Barącz. – Lwów, 1856. – S. 294.
8. *Gazeta Lwowska.* – 1816. – № 193.
9. *Ibid.* – 1822. – № 61.
10. *Ibid.* – 1840. – № 37.
11. *Ibid.* – 1842. – № 138.
12. *Ibid.* – 1844. – № 7.
13. *Ibid.* – 1845. – № 8.
14. *[Del...]* Sztuka specyficznie lwowska i jej pierwszwe objawy / *[Del...]*. // *Czas.* – Kraków, 1871. – № 103.
15. *Mycielski J.* Sto lat dziejów malarstwa w Polsce 1760–1860 / J. Mycielski. – Kraków, 1902. – S. 463.
16. *Opalek M.* Zapomniane palety / M. Opalek. – Lwów, 1932. – S. 43.
17. Spis obrazów zebranych na wystawie publicznej przez Przyjaciół Ludzkości na korzyść Instytutu Ubogich. – Lwów, 1847.
18. Sprawozdanie dyrektora Ossolineum // *Gazeta Lwowska.* – 1843. – № 123.
19. *Szczęsny Morawski F.* Uwagi nad wystawą obrazów malarzy krajowych we Lwowie roku 1847 / F. Szczęsny Morawski. – Lwów, 1848. – S. 5–7.
20. Wypis dochodu i wydatków Instytutu ubogich za Grudzień 1813 // *Gazeta Lwowska.* – № 217. – S. 152.
21. Wzmianka o wystawie obrazów we Lwowie i o malarzach // *Rozmai-tości.* – 1837. – № 25.

Мар'яна Левицька (Львів, Україна). Про що може розповісти каталог... (За матеріалами львівської художньої виставки 1847 року)

У статті розглядається львівська художня виставка 1847 р. Про цю виставку є кілька повідомлень у тогочасній львівській пресі, але головним документальним джерелом є її каталог. Загалом каталог налічує 757 позицій (назв картин), і в ньому вказано 65 прізвищ власників полотен. Встановлено, що у виставці взяли участь 17 місцевих художників. Каталог дає певне уявлення про соціальну складову львівських колекціонерів мистецтва; показує, що зміни відбулися не лише в соціальній сфері замовників творів живопису, а також в ієрархії жанрів і тем живопису. Релігійна тема-

тика ще кількісно переважала, але побутовий жанр і краєвид поступово ставали більш популярними. Можна підсумувати, що львівська художня виставка 1847 р. мала досить вагомий результати, як фінансові, так і мистецькі.

Ключові слова: художня виставка, каталог, художник, теми і мотиви.

Марьяна Левицкая (Львов, Украина). **О чем может рассказать каталог... (По материалам львовской художественной выставки 1847 года)**

В статье рассматривается львовская художественная выставка 1847 г. Об этой выставке было несколько сообщений в львовской прессе того времени, но главным документальным источником можно считать каталог выставки. Всего в каталоге указано 757 позиций (названий картин), также в нем насчитывается 65 фамилий владельцев картин. В выставке приняли участие 17 местных живописцев. Каталог дает некоторое представление о социальной составляющей львовских коллекционеров; из него видно, что изменения произошли не только в социальной сфере заказчиков, но и в иерархии жанров и тем живописи. Религиозная тематика еще количественно преобладала, но бытовой жанр и пейзаж постепенно становились более популярными. Можно сделать вывод, что львовская выставка 1847 г. имела достаточно весомые финансовые и художественные результаты.

Ключевые слова: художественная выставка, каталог, художник, темы и мотивы.

Maryana Levytska (Lviv, Ukraine). **What Catalogue is able to tell... (On the Materials of the Art Exhibition in Lviv in 1847th)**

The article deals with the 1847th Lviv art exhibition. There are a few messages in the Lviv periodicals about this exhibition, but its catalogue is the main documental source. Generally catalogue includes 757 items and 65 surnames of the canvases owners were indicated. Was found that 17 local painters took part in the exhibition. Catalogue gives some idea about social component among Lviv art collectors. Also catalogue showed that changes happened not only in social segments of the art collectors but also in hierarchy of genres and themes. Religious themes dominated numerically, but genre and landscape gradually became more popular. We can summarrize that Lviv's exhibition 1847th had important results, both financial and artistic.

Key words: art exhibition, catalogue, painter, themes and genres.

Валерій СТАРКОВ
(Київ, Україна)

УДК: 398.32:394.3 (=161.2) “18”

**Формування джерельної бази
вивчення традиційної ігрової
культури населення України:
70-ті рр. XIX ст.**

Розглядаючи процес формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України, ми вже виділили певні етапи розвитку цього процесу, а також публікаційні події, які визначали шляхи розвитку цього явища. Якщо публікація «Енеїди» Івана Котляревського, своєрідної енциклопедії народного життя кінця XVIII – початку XIX ст., лише засвідчила наявність широкого кола народних ігор і розваг наприкінці XVIII ст. [55], то праця Костянтина Сементовського 1843 р. «Замечания о праздниках у малороссиян» у часописі «Маяк», можна сказати, символізувала завершення перших етапів накопичення «ігрових» фактів і початок оприлюднення описів зразків ігрової культури [58]. Вона спровокувала низку статей на цю тематику і відкрила новий етап формування згаданої джерельної бази [59]. Наступний період, який тривав, на нашу думку, до початку 60-х років XIX ст. і характеризувався початком наукового вивчення традиційної української культури і зростанням числа публікацій «ігрових» явищ, в т.ч. і значними працями О. Терещенка та М. Максимовича, де народним іграм та розвагам приділено достатньо уваги, відзначився низкою інформативних, з «ігрової» точки зору, праць 1860–1861 рр., які засвідчували вихід формування джерельної бази на новий рівень. Вже почали діяти наукові установи, які стимулювали етнографічні дослідження, в т.ч. і в галузі ігрової культури [60].

Період 60-х років XIX ст. формування джерельної бази вивчення ігрової культури населення України (хронологічно окресленого «ігровими» виданнями 1860–1861 рр. та початком друкування результатів експедиції під керівництвом П. П. Чубинського) характеризувався практичною безперервністю накопичення відомостей про народні ігри та

розваги; розширенням реєстру видань з «ігровими» повідомленнями як кількісно, так і територіально; позитивним впливом на інформативність повідомлень етнографічних програм від науково-організаційних осередків (Російське географічне товариство (РГТ), Комісія для опису губерній Київського навчального округу, губернські статистичні комісії та ін.), підготовкою громадської думки до допомоги збиранню етнографічних матеріалів, що сприяло успішному проведенню етнографічно-статистичної експедиції в «Западно-русский край», як тоді називали територію України та Білорусії, під керівництвом П. П. Чубинського, в т.ч. і в збиранні «ігрових» відомостей, та публікації її результатів [57].

Оскільки одним із важливих системоутворюючих факторів зазначеної нами періодизації формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури є визначні публікації «ігрового» матеріалу, то початок публікації «Трудов...» можна вважати початком нового етапу у цьому формуванні. Початок наступного календарного десятиріччя, тобто 80-х років XIX ст., збігся із значними, після довгого мовчання, «ігровими» публікаціями польських дослідників Й. Мошинської (1881) [78] та О. Кольберга (1882) [77].

Публікація результатів діяльності, яку проводило у 1869–1870 рр. Російське географічне товариство, розпочалася 1872 р. Досліджувався громадський та родинний побут, звичаї, говірки, фольклор, вірування, з використанням існуючих на той час етнографічних програм. Видані результати отримали згодом високу оцінку громадськості.

Роль Павла Чубинського у розвитку української етнографії важко переоцінити. Після виходу його праці «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии» (1869) [66] та успішного керування етнографічно-статистичною експедицією, він став заступником голови Південно-західного відділу імператорського Російського географічного товариства Володимира Антоновича, обраного у травні 1875 р. Одночасно Павло Чубинський протягом усього періоду існування відділу (лютий 1873 р. – червень 1876 р.) виконував обов'язки ділового керівника відділу.

Головна праця П. Чубинського, семитомні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом», виходила друком у Петербурзі з 1872 до 1878 р. [67].

Робота експедиції широко висвітлювалась у друкованих виданнях, насамперед, у «Киевлянині», де періодично з'являлась інформація про

початок, хід та результати заходу [10; 35; 36; 54; 70], а також у чернігівських [42], київських [43; 44], волинських [11] «Губернских ведомостях» та деяких інших виданнях. [45].

Нагадаймо, які матеріали вміщували видані томи.

Том I. Випуск перший. (1872). Після передмов: Вєрованія и суєверія: I. Небесные явленія. II. Земля, вода и огонь. III. Животные, растєнія. IV. Человєк. V. Мир духовный (виданий під наглядом чл.-співр. П. А. Гільтебрандта).

Том I. Випуск другий (1877). Загадки и пословицы. Колдовство. (П. А. Гільтебрандт).

Том II. (1878). Малорусские сказки. Сказки мифические. Сказки бытовые. (П. А. Гільтебрандт).

Том III. (1872). Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер. (виданий під наглядом дійсн. чл. М. I. Костомарова).

Том IV. (1877). Обряды: родини, крєстини, свадьба, похорони. (М. I. Костомаров).

Том V. (1874). Пєсни любовные, семейные, бытовые и шуточные. (М. I. Костомаров).

Том VI. (1872). Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. (П. А. Гільтебрандт).

Том VII. Випуск перший. (1872). Евреи. Поляки. Племена не малорусского происхождения. (П. А. Гільтебрандт).

Том VII. Випуск другий (1877). Малоруссы (статистика, сельский быт, язык). (П. А. Гільтебрандт).

Виходячи з тези про тісний взаємозв'язок культури та гри, при огляді змісту томів нашу увагу, в першу чергу, привертають томи третій та четвертий. Саме там зібрано основний матеріал, який відображає ігрову культуру людності. Третій том, який першим вийшов друком 1872 р., присвячений звичаям, обрядам та святам, розміщеним хронологічно, згідно із календарним річним циклом народного щоденника. Починаючи від дня св. Василя (1 січня за старим стилем), на сторінках тому віддзеркалено громадську обрядовість людності протягом року. Описи безпосередніх ігор різних статево-вікових груп (близько 60-ти) «пересипано» ігровими елементами громадського побуту. За відсутності прийнятної класифікації українських ігор, якої, до речі, немає й донині, укладачі, при визначенні місця різноманітних конкретних ігор в народному календарі, вмістили їх до квітневих ігор і розваг, приєд-

навши до масиву весняних хороводних («орнаментальних» – за В. М. Всеволодським-Гернгрессом «ігри, в которых словесный материал песни не имеет никакого отношения к игровым действиям, но определяет основной рисунок передвижений, мы называем играми орнаментальными; в этих играх поющая песня может быть легко заменена музыкальным инструментальным сопровождением; в пределе эти игры переходят в танец» [6, с. XLVI]) ігор. Багато з цих ігор побутували значну частину року, а деякі з них грались цілорічно. До «орнаментальних» ігор, вміщених у третьому томі, можна зарахувати: «Кривий танець», «Володар», «Король», «Мак», «Шум», «Галка», «Дібровонька», «Царенко», «Козлик» та ін., в яких танцювальний, хороводний елемент відіграє основну роль, і вони за пісенного супроводу, за відсутності будь-якого змагального елемента, відбувались весною. До інших можна віднести як «драматичні» ігри, в яких превалує драматичний сюжет і практично немає змагальних елементів («Спецификой игр драматических является наличие художественного образа и драматического действия, т.е. диалога и движения. Эти игры воспроизводят какие-либо бытовые эпизоды и закладывают основание так называемой «народной» драмы, «народного» театра») [6, с. XVI] і які складають значну частину опублікованого: «Зельман», «Зайчатко», «Перепілонька», «Просо», «Коза», «Тикало», «Нелюб», «Походеньки» та ін., так і змагальні, спортивні ігри або ж ігри із значним змагальним елементом (швидкісний біг, спритність, сила) («Спецификой игр спортивных является наличие соревнования или тренажа физического или умственного. Их целеустановка – победа в состязании, усовершенствование тех или иных навыков. Подобные игры приводят в конце концов к спорту») [6, с. XVI]. Це – «Чоловік і жінка», «Ворон», «Дурне колесо», «Хрещик», «Дзвін», «Дрібушки», «Гроб», «Щітка», «У горю-дуба», «Пужмірки», «Сірий вовк», «Чагарда», «Кіт», «Чорт», «Довга лоза» та ін. Описано групу змагальних ігор з предметом: «Джгут», «Пропихач», «Скраклі», «Гуркало» та ін. [67, т. III, с. 32–108].

Джерельну базу для ігрового матеріалу третього тому склали як повідомлення кореспондентів, на жаль, безіменних, з різних місць України, так і вже раніше видані публікації, які містили ігровий матеріал. «Безіменні» посилки також різняться: в деяких зазначений населений пункт (напр.: Великі Снітинки Васильківського повіту [Київської губернії] [67, т. III, с. 35]), в деяких – лише повіт (напр., Ушицький повіт [Подільської губернії] [67, т. III, с. 37]), а іноді – лише губернія

(Полтавська [67, т. III, с. 98]), що, звичайно, утруднює для дослідників картографування явищ ігрової культури.

Серед праць, на які посилаються укладачі «Трудов...», відзначимо праці (в т.ч. і вище згадані вище) Каленика Шейковського [68, с. 12–15, 19, 20, 23, 27, 29, 31, 33, 38], Олександра Терещенка [64, с. 27, 44, 45, 64, 65, 315–320], Миколи Маркевича [32, с. 70, 71, 73–75], Михайла Максимовича [29, кн. I, с. 73–75, 77], Жеготи Паулі [80, с. 20, 21, 23, 25, 26], а також поодинокі використання творів Івана Сахарова [52, с. 147–148], Олексія Дмитрюкова [12], Пантелеймона Куліша (укладачі використали один з варіантів пісенного супроводу «орнаментально-змагальної» гри «Шум» з рукописного збірника Куліша) [67, т. III, с. 51], Лукаша Големб-йовського [76, с. 67], альманаху «Русалка Дністровая» [50, с. 42–43].

Як бачимо, укладачі «Трудов...» як в основний ряд джерел, так і для порівняльного аналізу навели доволі широкий перелік праць, виданих на той час, і які вміщують ігрові матеріали. Проте зауважимо, що подібні матеріали на початок 70-тих років XIX ст. були вміщені і в інших виданнях. Це – вже згадані нами праці Костянтина Сементовського, Ізмаїла Срезневського, Амвросія Метлинського, а також Анатолія Свидницького [53] та Йосипа Лозинського [27]. Про це можна довідатись, переглянувши стислу, але досить повну історіографію дитячих ігор Миколи Сумцова у передмові до видання Петра Іванова «Игры крестьянских детей в Купянском уезде» (1889) [63].

Що стосується ігрових матеріалів четвертого тому, який побачив світ через п'ять років після третього, то поряд з ігровими словесними забавками для малих дітей («Ладки», «Сорока», «Зайчику, зайчику» та ін. [67, т. IV, с. 32–37]) вміщено описи безпосередніх дитячих та підліткових ігор – хлопчачих, дівочих, змішаних [67, т. IV, с. 38–51]. Серед близько трьох десятків ігор – ігри, в основному, змагальні, переважно хлопчачі, з рухливою діяльністю гравців («Коні», «Пиж», «Блоха», «Бобер», «Журавель», «Шапкар», «У неба», «Биток», «Раз, два, три», низка в ігор у м'яча «Каша», «Свиня», «Високий дуб», «Гилка») або ж рухливі ігри за відсутності змагального елемента («Спускалка», «Ковзалка», «Крутилка»). Дівчачі ігри характеризуються чисто дівочими забавами («Кукли») та «орнаментальною» рухливістю («Міст», «Ластівка», «Маківочка»). Змішані дитячі та підліткові ігри мали «драматично-змагальний» характер, коли кожна, – і драматична, і змагальна, – складова є приблизно рівноцінною («Сірий кіт», «Гуси», «Крук», «Куці-баба», «Квач»). За деякими винятками («Пиж», «Блоха», «Бобер»,

«Журавель», «Міст», «Сірий кіт»), інші ігри (близько 20-ти) записані у Канівському повіті Київської губернії.

В цьому ж томі також є поодинокі посилання на вищезгадані праці Лукаша Голембйовського, Олександра Терещенка, Жеготи Паулі, Миколи Маркевича [76, s. 67; 64, с. 5, 8, 9, 17; 80, s. 47; 32, с. 76] та на також уже згадану рукописну збірку Пантелеймона Куліша (вісім послань стосовно дитячих забавлянок) [67, т. IV, с. 58, 59, 61–66].

Щодо територіального розміщення джерел ігрової культури, виявлених під час роботи експедиції, то в обох томах є повідомлення з усіх правобережних губерній: Волинської, Подільської та Київської та двох придніпровських лівобережних: Чернігівської та Полтавської. Є поодинокі свідчення з Херсонської (Чорномор'я, ?) та Гродненської і відсутність таких з півдня і сходу української етнічної території (Курська, Воронежська, Харківська, Катеринославська, Таврійська губернії).

Іноді, на жаль, укладач не вказує джерело запису. Це – весняні ігри № 4 «Чоловік і жінка», №№ 43–47 та 50–54 «Гуркало», «Походеньки», «У горю-дуба» тощо у 3-му томі [67, т. IV, с. 46–47] та ігри «Коні» і «Квач» у четвертому [67, т. IV, с. 38–39, 51].

Загалом же співвідношення експедиційних та використаних друкованих матеріалів у розглянутих нами розділах третього та четвертого томів складає приблизно три до двох, тобто укладачі «Трудов...» окрім здобутків експедиції широко використали праці попередників в галузі ігрової культури у порівняльному аспекті.

«Труды...» були найбільшою збіркою фольклорно-етнографічного матеріалу з життя українського народу і дотепер слугують важливим джерелом вивчення традиційної народної культури, в т.ч. і ігрової.

Розглянемо корпус публікацій «ігрової» тематики в цей час, у 70-ті роки ХІХ ст., у хронологічному аспекті від початку видання «Трудов...» під керівництвом П. П. Чубинського.

1873 рік

Цього року вийшла велика програма Південно-західного відділу Російського географічного товариства для збирання відомостей з етнографії, де у розділі III («Наклонности, привычки, обычаи и обряды народа») [46] ігрова культура відображена у відповідних питаннях. Відомості про вечорниці на Подолії опубліковані у «Киевлянине» [5], про народні свята на Херсонщині – у «Херсонских епархиальных ведомостях» [34]. У праці Юліана Крачковського (1840–1903) «Быт

западно-руського селянина» описано побут мешканців Гродненської губернії, серед яких було чимало українців. Докладно висвітлено весільні звичаї та обряди, а також свята народного календаря [20].

1874 рік

Рік відзначився кількома невеликими працями зі святкової культури з ігровим елементом. У праці чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) про Чернігівську єпархію наводяться відомості про веснянки, весільні й поховальні обряди та звичаї [65]. Про річний цикл святкових звичаїв та обрядів повідомляли коломийська «Наука» (Великдень) [8], київський «Друг народа» (Різдвяні святки) [48] та «Губернские ведомости» (Купало, Коляда, «Дзяди») [61]. Матеріал від селянина С. Дударева про весільні звичаї на Чернігівщині надрукували в етнографічному виданні Московського університету [14].

1875 рік

На цей рік припадає видання однієї з найкращих музично-етнографічних праць видатного українського композитора Миколи Лисенка (1842–1912) «Молодощі» [24]. Основу збірки, як вважається, становлять власноручні записи митця 1860–1861 рр., тобто років навчання в Харківському університеті. Фольклорні матеріали М. Лисенко збирав і пізніше, про що говорить паспортизація ряду записів. Збірник готувався до видання під час перебування композитора у Петербурзі (1874–1876), про що свідчать листи композитора до М. Драгоманова та О. Кониського [3, с. 4]. М. Лисенко не лише ввів до збірки «Молодощі» пісенні мелодії з текстами, що його цікавило найбільше, а й подав короткі описи і коментарі різноманітних весняних ігор. Кожну гру описано й додано до неї пісню з нотами. Це такі ігри: № 1. «Огірочки»; № 2. «У Калача»; № 3. «Горобейко»; № 4. «Мак»; № 5. «Мак» (інший); № 6. «Мак» (ще інший); № 7. «Дзюбка»; № 8. «Вилучено надрукованим вже не по волі видавця» (примітка М. Лисенка [24, с. 15]. При перевиданні 1990 року. № 8 вилучений і, відповідно, нумерація ігор №№ 9–25 змінилася на одиницю); № 9. «Лен»; № 10. «Перепілка»; № 11. «Галка»; № 12. «Шум»; № 13. «Володар або Воротарчик»; № 14. «Король»; № 15. «Дібровонька» або теж «Дошечка»; № 16. «Кривий танець» А. Танок; № 17. «Кривий танець» Б. Танок; № 18. «Кривий танець» В. Танок; № 19. «Плету, плету плетеницю» Танок; № 20. «Нелюб» (мішана); № 21. «Горобейко» (мішана); № 22. «Щітка» (мішана);

№ 23. «Зайко» (мішана); № 24. «Кізлик» (мішана); № 25. «Чоловік та жінка» (мішана).

М. Лисенко надрукував також 13 веснянок, але зазначив: «Веснянки не грають, а так, дівчата чи діти зберуться до купи та й співають». Але, як свідчить збірка народних пісень Миколи Лисенка за 1908 р., наводячи тексти і ноти веснянок і роблячи таке ж саме зауваження, він описує і певні ігрові дії під час виконання веснянок: «Стають кружка і беруться за руки»; «Дівчата чи діти беруться за руки. Крайня починає танок вити: веде за собою дівчат попід руки, поза кожною дівчиною так, що як зів'ють вінок, то стоятимуть одна за одною спинами. Тоді знов розвивають назад. В'ючи й розвиваючи танок співають» (№ 3. «Плету, плету лісочку» (гра веснянка)) [16, с. 79]. Далі М. Лисенко зазначає: «Грають так само, як і попередній танок» (№ 4. «Плету, плету плетеницю») [16, с. 80].

У той же час в різних виданнях подаються відомості про календарні свята, весільні та поховальні обряди. Г. Купчанко наводить описи календарних свят на Буковині у «Записках Південно-західного відділу РГТ» [21, с. 352–360] та у часописі «Ластовка» [22]. Низка публікацій присвячена як весільним [28; 38] і поховальним обрядам [73, с. 283, 302, 318, 330, 348, 360, 379, 396, 410], так і календарним святам (різдвяні святки) [49].

1876 рік

У ранній праці визначного українського письменника Івана Нечуяй-Левицького (1838–1918) «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» у розділах «Весняні іграшки», «Купайло», «Коляда» описані як безпосередні весняні ігри молоді, так і ігрові елементи значених свят [23]. У «Весняних іграшках» матеріал поданий автором так, що ігри згадуються в контексті весняних свят з позицій міфологічної школи: «Всі весняні ігри вигадані на міфічній основі [...]. Можна гадати, що в давні часи весняні ігри були початком релігійного культу, а може, й самим культом, котрий у християнські часи став іграшкою [...] Не дурно ж весняні ігри молодіж справляє на цвинтарі й кругом церкви і починає на самий Великдень» [23 а, с. 30]. За Нечуєм-Левицьким, у всіх весняних іграх присутні три головні форми руху дівчат і хлопців: кружковий, поплутаний і рух двох протилежних рядів. Найуживаніша фігура руху в весняних іграх кружкова. Дівчата і хлопці беруться за руки, роблячи кружок, крутяться за сонцем і співають веснянок.

Так грають у «Короля», «Коструба», «Яшура», «Зайчика» й «Перепілочку». У декотрих іграх дівчата і хлопці спітаються руками, ставлять на руках хлопчика або дівчинку і так ходять кругом церкви, як, наприклад, у «Володарі». Кружкова форма весняних ігор – то копія руху небесних світил. Прототипом усіх весняних ігор кружкової форми, де найясніше виявляється міфічна ідея, є ігри в «Короля» чи в «Царенка». Дівчата й хлопці беруться за руки і роблять кружок, крутячись за сонцем.

У другому роді весняних ігор можемо бачити фігуру руху покручену, як, наприклад, у «Кривому танці», в «Роман-зіллі» і в інших. У «Кривому танці» забивають в землю три кілки на три в угли, беруться за руки у два ряди і крутяться поміж тими кілками. Є і інші весняні ігри з покрученим рухом, як наприклад, «Шумі», «Дібровонька», «Володар». Третя фігура руху у весняних іграх – у двох противних рядах або купах, як, наприклад, у «Жельмані», в «Шумі», у «Прісі». З тих двох таборів і з пісень можна вловити неприятельські мотиви і якийсь ворожий дух, що розділяє дві лави. У «Шумі» дівчата лають хлопців за те, що вони не женяться; в «Жельмані» одна половина чіпляється зі сватанням, а друга дає одкоша. У грі «Виступень» дівчата соваються одні до других з кулаками. У цьому третьому роді весняних ігор І. Нечуй-Левицький бачить образ змагання і боротьби на небі темних зимових сил зі світлими весняними [23 а, с. 30–32].

Що стосується ігрових елементів традиційних обрядів, то вони наповнюють розділи «Купайло» і «Коляда», де, наприклад, характерним є ворожіння на Різдвяні святки, коли господар під певну приказку підкидає до стелі ложку куті і по тих зернятах, скільки їх пристане до стелі, вгадують, чи добре будуть роїтися бджоли [23 а, с. 40].

У збірці дитячих пісень М. Лободовського поміж інших ігрових пісеньок є й пісня на вірш Тараса Шевченка: «На Великдень, на соломі, проти сонця діти грались собі крашанками...» [26, № 37].

Відзначимо також популярні, але з певними відомостями про ігрову культуру, публікації про Великодні та Різдвяні свята в Галичині Еміліана Партицького [37; 39], Івана Верхратського про новорічний обряд «Маланка» [4]. Львівська «Неделя» надрукувала повідомлення Ф. Щ-на про різдвяні розваги українців [69].

1877 рік

Четвертий том «Трудов...» за результатами експедиції П. П. Чубинського «Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони» (під на-

глядом М. І. Костомарова) вийшов друком цього року. У ньому було вміщено збірку ігор, яку ми розглянули вище.

У праці А. В. Богдановича «Сборник сведений о Полтавской губернии» [2] поряд з іншими відомостями є й етнографічний розділ, який у межах традиційної культури подає докладні описи весняних ігор (розділ «Весенние игры»). Найбільш популярними іграми були «Король», «Перепилочка», «Ворон», «Дробушки», «Мак», «Шум», «Горобчик» («Воробей»), «Зайчик», «Галка», «Просо». Окрім того А. Богданович згадує такі ігри: «Хрещик», «Дурне колесо» або «Украва рипкы», «Выступець», «Тикало», «Гроб», «Козлык», «Щитка», «Яшур», «Пропыхач», «Горюдуб», не наводячи їхнього опису [2, с. 219–229].

Низка публікацій в різних часописах, українських та російських, цього року була присвячена Різдвяним святкам та святу Коляди [7; 13; 25; 33]. Тема переслідування церквою молодіжних розваг на Волині присутня на сторінках «Киевлянина» [41].

1878 рік

Після досить довгої відсутності, цікавої нам тематики у працях польських дослідників, Биковський описує весняну дівочу гру в «куст» в околицях Пінська й подає відповідні до цього українські пісні [72]. М. Сумцов у своєму історіографічному вступі до праці П. Іванова [63, с. 6] вказує на опис подібної гри у праці Йосипа Мандельштама «Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов)» [31, с. 228]. У тому ж часописі польська дослідниця Юзефа Мошинська опублікувала докладний опис весілля з околиць Білої Церкви [79].

У Москві вийшло друком повне видання «Народных песен Галицкой и Угорской Руси» Якова Головацького [9], яке ми неодноразово згадували як джерело відомостей про ігрову культуру українців, а саме про танцювальні хороводи з пісенним супроводом, про родинні (весільні) та громадські (весняні) обрядові пісні разом із обрядовим супроводом, про святкові заходи з пісенним супроводом (пісні веселі, святкові, кругові (хороводні), обрядові та ін.).

Відомості про весільні обряди, календарні свята українців наведені у розділі «Малороссъ» живописного альбому «Народы России» [30]. Газета «Киевлянин» черговий раз звернулась до етнографічної теми – свята Різдва [18]. Відзначимо також першу фольклорно-етнографічну працю Миколи Сумцова «Бытовая сторона сочинений

Г.Ф. Квитки» [62] в газеті «Харьков»; цей дослідник згодом приділив вивченню ігрової культури українців низку праць.

1879 рік

Цього року були надруковані газетні статті про справляння українських свят взагалі [19] та про Різдвяні святки [51].

1880 рік

Низка праць про громадські та родинні звичаї була вміщена в різних часописах. З календарних обрядів висвітлені Святки за В. Пасеком [40], а також річний цикл свят на Харківщині [47]. Весільним обрядам присвячені праці Л. Баторевича на Рівненщині [1] та Х. Ящуржинського в Україні [71], а поховальним, в т.ч. і українським, – Е. Хлопицького [74; 75]. Про парубоцькі громади в Україні та їхню роль в організації дозвілля молоді йдеться у працях О. Єфименко [15] та М. Зібера [17].

Велика праця Юзефи Мошинської (1881) [78], яку відзначив ще Микола Сумцов [63, с. 6], вміщує народний календар мешканців Київщини і включає опис багатьох народних свят і обрядів. Окрім того, праця описує близько трьох десятків ігор різних статево-вікових груп.

У першому томі 4-томної праці польського етнографа Оскара Кольберга «Покуття. Етнографічний образ» (1882) [77] в розділі «Великодні забави» описано 38 (а з варіантами – 62) дівочих та парубоцьких ігор. Як відзначив М. Сумцов, «описи ігор зроблені з властивою Кольбергу точністю» [63, с. 6].

Таким чином, 70-ті роки ХІХ ст. позначені появою першої великої збірки, присвяченої етнографії населення України – «Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел», сім томів якої виходили протягом десятиріччя і де у двох томах значна увага приділена ігровій культурі людності. Описи ігор та розваг були здійснені на основі поширених тоді етнографічних програм із частковою паспортизацією.

Джерельна база вивчення традиційної ігрової культури населення України продовжувала накопичуватися. Поряд із значними збірками ігор (Чубинського, Лисенка, Нечуя-Левицького, Богдановича) багато публікацій у різноманітних виданнях присвячувалося ігровому елементу громадського та родинного побуту.

Джерела та література:

1. *Баторевич Л.* Свадебные простонародные обычаи в с. Сарнах, Ровенского уезда / Л. Баторевич. // Волинские Губернские Ведомости. – 1880. – №№ 170–172.
2. *Богданович А. В.* Сборник сведений о Полтавской губернии / А. В. Богданович. – Полтава, 1877. – 283+2 с.
3. *Булат Т. П.* Від співогри до школи життя / Т. П. Булат. // Лисенко Микола. Молодощі. – К., 1990. – С. 3–5.
4. *В[ерхратский] И.* Про «Маланку» / В[ерхратский]. // Правда. – 1876. – № 2.
5. Вечерницы в Подольской губернии // Киевлянин. – 1873. – №№ 85–95.
6. *Всеволодский-Гернгросс В. Н.* Введение / В.Н. Всеволодским-Гернгросс. // Игры народов СССР: Сб. мат-лов, составл. В. Н. Всеволодским-Гернгросс, В. С. Ковалевой и Е. И. Степановой – М.; Л.:Academia, 1933. – С. XV–LXIII.
7. Встреча и проводы праздников Рождества Христова в селе // Черниговские губернские ведомости. – 1877. – № 4.
8. *Галько Ігнатій.* Звичаї великодні / Ігнатій Галько. // Наука (Коломия). – 1874. – С. 133–136.
9. *Головацкий Я. Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. I–III / Я. Ф. Головацкий. – М., 1878. – Ч. I. Думы и думки. – 558+747+24+388+II с.; Ч. II. Обрядные песни. – 841+II с.; Ч. III. Разночтения и дополнения. – Отд. I. – 525+II с.; Отд. II. – 556+16+LXXX+II.
10. Действия в крае этнографическо-статистической экспедиции // Киевлянин. – 1869. – №№ 78, 127, 131; 1870. – №№ 29, 35, 81, 84, 133; 1872. – № 10.
11. Деятельность этнографическо-статистической экспедиции // Волинские губернские ведомости. – 1871. – № 63.
12. *Дмитрюков А. И.* Еще замечания о праздниках и повериях у малороссиян / А. И. Дмитрюков. // Маяк. – 1844. – Т. XIII. – Гл. III. – С. 49–55.
13. *Добрынкина П. Г.* Васильев вечер в Муромском уезде. Дополнения Е. В. Барсова / П. Г. Добрынкина. // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. – 1877. – Кн. IV. – С. 69–75.
14. *Дударев С. А.* Сельские обычаи в некоторых местностях Суражского уезда Черниговской губернии / С. А. Дударев. // Известия Общества

любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. – Т. XIII. – Вып. 1. Труды Этнограф. отдела. – Кн. 3. – Вып. 1. – 1874. – С. 71–76.

15. *Ефименко Ал.* Южно-русские братства (Историко-этнографический очерк) / Ал. Ефименко. // Слово. – 1880. – № 9. – С. 181–210; № 10. – С. 31–62; № 11. – С. 67–103.

16. Збірка народних пісень в хоровому розкладі // Лисенко Микола. Молодоші. – К., 1990. – С. 65–144.

17. *Зибер Н.* Еще о братствах (По поводу статьи А. Ефименко «Южно-русские братства») / Н. Зибер. // Слово. – 1881. – № 1. – С. 178–206.

18. Канун и первый день Рождества в деревне // Киевлянин. – 1878. – № 12.

19. Картинки из деревенской жизни в Подольской губернии // Одесский вестник. – 1879. – №№ 253, 262, 270.

20. *Крачковский Юл. Ф.* Быт западно-русского селянина / Юл. Ф. Крачковский. // Чтения в имп. Московском Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1873. – Кн. IV. Октябрь–декабрь. – Смес. – С. 1–82; 83–182.

21. *Купчанко Гр.* Некоторые историко-географические сведения о Буковине / Гр. Купчанко. // Записки Юго-западного отдела императорского Русского географического общества. – Т. II. – 1875. – С. 289–372.

22. *Купчанко Гр.* Як обходять наши руски люди святыи Вечер и Роздво на Буковине / Гр. Купчанко. // Ластовка. – Львов, 1875. – №№ 22, 23.

23. *Левицький Ів.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Ів. Левицький. // Правда (Львів). – 1876. – №№ 1–9, 13–17, 20, 22, 23 і окреме видання: Львів, 1877. – 80 с.

23 а. *Нечуй-Левицький Ів.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Ів. Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1992. – 88 с.

24. *Лисенко М.* Збірник танків та веснянок. (Гри весняні: дитячі, дівочі, жоночі й мішані). Зібрав М. Лисенко. – К., 1875. – 60 с.

25. *Листов А.* Святки, русский простонародный праздник (мифическая основа обычаев, обрядов, поверий и песен, сопровождающих этот праздник). Коляда / А. Листов. // Подольские епархиальные ведомости. – 1877. – № 1. – С. 10–21; № 2. – С. 38–49; № 4. – С. 88–102.

26. *Лободовський М. Р.* Дітські пісні, казки й загадки / М. Р. Лободовський. – К., 1876. – 80 с.

27. *Лозинській І.* Галагивка / І. Лозинській. // Зоря Галицка. Письмо по-временное для прав народных. – Львов, 1860. – С. 506–515.

28. *Лубок Т.* Свадебные обряды в Козелецком уезде / Т. Лубок. // Черниговские губернские ведомости. – 1875. – №№ 45, 46 (Особое прибавление).
29. *Максимович М.* Дни и месяцы украинского селянина / М. Максимович. // Русская беседа. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–108.
30. Малороссы // Народы России. – Вып. 1–2. – СПб., 1878. – 216 с.
31. *Мандельштам И. Е.* Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов), созданных под влиянием мифа / [Соч.] И. Мандельштама. – Ч. 1. – СПб., 1882. – 4+336+III с.
32. *Маркевич Николай.* Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из народного быта и составлено *Николаем Маркевичем.* – К.: Изд. И. Давиденко, 1860. – 8+174 с.
33. *Н.* Празднование Рождества Христова на Волыни / Н. // Миссионер. – 1877. – № 52.
34. *Никифоров Вас.* Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии / Вас. Никифоров. // Херсонские епархиальные ведомости. – 1873. – № 17. – С. 488–510; № 18. – С. 519–538; № 19. – С. 566–588.
35. Об этнографическо-статистической экспедиции // Киевлянин. – 1871. – № 24.
36. Результаты этнографической экспедиции // Там само. – 1872. – № 11.
37. *Партыцкий Ем.* Великодни свята руского народу / Ем. Партыцкий. // Газета школьна (Львов). – 1876. – №№ 8, 9;
38. *Партыцкий Е.* Обряд свадебный у Русинов / Е. Партыцкий. // Там само. – 1875. – № 14.
39. *Партыцкий Е.* Святыи вечер / Е. Партыцкий. // Там само. – 1876. – № 24.
40. *Пасек В.* Малороссийские святки / В. Пасек. // Игрушечка (СПб.) – 1880. – С. 1558–1564.
41. Преследования священниками «улиц» в Волынской губернии // Киевлянин. – 1877. – № 76.
42. Приглашение к доставлению этнографических сведений // Черниговские губернские ведомости. – 1869. – №№ 41, 42, 43.
43. Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России // Киевские губернские ведомости. – 1869. – № 79. – С. 212; № 80. – С. 216–217.
44. Программа этнографического описания юго-западного края // Там само. – № 79. – С. 211–212.

45. Программа этнографического описания Юго-западного края // Друг народа. – 1869. – № 25, 26.
46. Программа Юго-западного отдела императорского Русского географического общества для собирания сведений по этнографии. – К., 1873. – 77 с.
47. *Риттих А. Ф.* Этнографический очерк Харьковской губернии / А. Ф. Риттих. // Харьковские губернские ведомости. – 1880. – №№ 2–8.
48. Рождественские святки. (Очерк из современного простонародного малороссийского быта) // Друг народа. – 1874. – № 1. – С. 9–13.
49. Рождественские святки. (Очерк из современного простонародного малороссийского быта) // Там само. – 1875. – № 1, 2.
50. Русалка Днестровая (альманах). – У Будиме (Будапешт), 1837. – XX+133 с.
51. С. Как проводят в малороссийских деревнях святки / С. // Саратовский справочный листок. – 1879. – № 23.
52. *Сахаров И. П.* Русское народное чернокнижие / И. П. Сахаров. – СПб.: Литера, 1997. – 300 с.
53. *Свидницький А.* Великдень у Подолян / А. Свидницький. // Основа. – 1861. – № 10. – С. 43–64; № 11–12. – С. 26–71.
54. Слух о снаряжении Географическим обществом этнографической экспедиции в Юго-западный край // Киевлянин. – 1869. – № 49.
55. *Старков Валерій.* В які ігри грали герої «Енеїди» Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) / Валерій Старков. // Наукові записки / Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 19. – К.: ІУАД, 2009. – С. 291–310.
56. *Старков Валерій.* Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст. / Валерій Старков. // Там само. – Т. 22. – К.: ІУАД, 2011. – С. 135–142.
57. *Старков Валерій.* Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті рр. XIX ст. / Валерій Старков. // Там само. – Т. 24. – К.: ІУАД, 2012 (друкується).
58. *Старков Валерій.* Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: «публікаційний прорив» Костянтина Сементовського 1843 р. / Валерій Старков. // Там само. – Т. 23. – К.: ІУАД, 2011.
59. *Старков Валерій.* До питання періодизації формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 40-ві – 50-ті рр. XIX ст. / Валерій Старков. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 16 (Український археографічний збірник. – Т. 19). – К., 2012

60. *Старков Валерій*. Публікація джерел вивчення ігрової складової календарної обрядовості українців у середині XIX ст.: 1860 та 1861 роки / Валерій Старков. // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Зб. наук. праць / Мат-ли міжнар. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2011. – С. 297–305.
61. Суеверные обряды простонародья западного края // Киевские губернские ведомости. – 1874. – № 16. – С. 72; № 18. – С. 80; № 20. – С. 88; № 21. – С. 92; № 25.
62. *Сумцов Н. Ф.* Бытовая сторона сочинений Г. Ф. Квитки / Н. Ф. Сумцов. // Харьков. – 1878. – №№ 272–275.
63. *Сумцов Н. Ф.* Предисловие 1 / Н. Ф. Сумцов. // Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889. – С. 3–8.
64. *Терещенко А.* Быт русского народа / А. Терещенко. – М., 1848. – Ч. IV: Забавы. Игры. Хороводы. – 334+4 с.
65. *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский). – Кн. шестая. Уезды Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. – Чернигов, 1874. – С. 270–274.
66. *Чубинский П. П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский. // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – Т. 2. – 1869. – С. 677–716 та окреме видання: СПб., 1869. – 41 с.
67. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел / Мат-лы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. I–VII / П. П. Чубинский. – СПб., 1872–1878. – Т. III. Народный дневник: Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер. – 1872. – 2+II+VIII+486+2 с.; Т. IV. Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. – 1877. – 2+XXX+716+46 с.
68. *Шейковский К.* Быт Подолян. – Изд. К. Шейковского. – Т. 1 / К. Шейковский. – Вып. 1. – К., 1860 (1859). – VI+71 с.
69. *Щ-н Ф.* Рождественские складчины (Рождественские увеселения малороссиян) / Ф. Щ-н. // Неделя. – 1876. – №№ 51–52. – С. 1730–1737.
70. Этнографические этюды. (По поводу экспедиции Географического общества в Юго-западный край) // Киевлянин. – 1870. – № № 42, 43, 84.
71. *Ящуржинский Х.* Лирические малорусские песни, по преимуществу свадебные, сравнительно с великорусскими / Х. Ящуржинский. //

Русский филологический вестник. – Т. III. – 1880. – №№ 1, 2, 3 і окремих відбиток: Варшава, 1880. – IV+126 с.

72. *Bykowski*. Pieśni ludu ruskiego z okolic Pińska / *Bykowski*. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. II. – 1878. – S. 260–285 і окремих відбиток: Kraków, 1878. – 26 s.

73. *Chłopicki Edw.* Od Buga do Bohu? Wspomnienie z podróży / *Edw. Chłopicki*. // *Kłosa*. – 1875. – II. – S. 283–410.

74. *Chłopicki E.* Stepowe szlaki / *E. Chłopicki*. // *Ibid.* – 1880. – II. – S. 142–316.

75. *Chłopicki E.* Wędrówka po gubernii kijowskiej / *E. Chłopicki*. // *Tygodnik illustrowany*. – 1881. – II. – S. 262–351.

76. *Golębiowski L.* Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincjach. Umieszczony tu: kulig czyli szlichtada, łowy, maskary, muzyka, tańce, reduty, zapusty, ognie sztuki, rusalki, sobotki i t.p., opisane przez... / *L. Golębiowski*. Warszawa, 1831. – 332+2 s.

77. *Kolberg Oskar*. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Т. I / *Oskar Kolberg*. – Kraków, 1881. – X+358 s.

78. *Moszyńska J.* Kupajło, tudzież zabawy doroczne i inne z dodatkiem niektórych obrzędów i pieśni weselnych ludu ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi / *J. Moszyńska*. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. V. – 1881. – S. 24–101 і окремих відбиток: Kraków, 1881. – 78 s.

79. *Moszyńska Józefa*. Zwyczaje, obrzędy i pieśni weselne ludu ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi / *J. Moszyńska*. // *Ibid.* – Т. II. – 1878. – S. 183–208 і окремих відбиток: Kraków, 1878. – 25 s.

80. *Żegota Pauli Ign.* Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. – Т. 1 / *Ign Pauli Żegota*. – Lwów, 1839. – S. 4+177+3 s.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 70-ті роки XIX ст.**

У статті розглядається період 70-х років XIX ст. формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **Формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины: 70-ые годы XIX ст.**

В статье рассматривается период 70-х годов XIX в. формирования

источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковедческая база.

Valerii Starkov (*Kyiv, Ukraine*) **The sources of study of the Ukrainian population traditional play culture (1872–1880)**

The sources of study of the Ukrainian population traditional play culture (the period 1872–1880) are considered in this article.

Key words: play (game), traditional play culture, source base.

Алла КРИЛОВА
(Мелітополь, Україна)

УДК 930.2. (477.75):332.21 “18/19”

Статистичне бюро Таврійського губернського земства: програми дослідження землеволодінь 1884 р.

Останнім часом набули поширення дослідження історії земств та особливостей їх функціонування. При цьому неодноразово вивчалися та вводилися до наукового обігу матеріали статистичних обстежень, які проводилися земствами. Однак досі актуальним залишається питання про можливість використання первинних матеріалів земських переписів для історії землеволодіння та землекористування.

Дослідження матеріалів земських переписів є особливо актуальним для поліетнічних та полікультурних регіонів зі складною історією заселення та господарського освоєння, яка вплинула на багатогранність земельних відносин на їхній території. Один з таких регіонів – Північне Приазов'я, до якого ми відносимо Мелітопольський та Бердянський повіти Таврійської губернії, а також Олександрівський, Бахмутський та Маріупольський повіти Катеринославської губернії. При цьому слід зазначити, що в більшості сучасних досліджень використовуються опубліковані статистичні матеріали. Кількість, ступінь збереження та інформативні можливості первинних документів залишаються поза увагою істориків.

У зв'язку із цим предметом нашого дослідження є історія земських статистичних обстежень та комплекс первинних описово-статистичних документів, який формувався у процесі їх проведення.

Польові експедиції були достатньо індивідуальними для кожного складу статистиків. Для з'ясування особливостей руху документів у процесі проведення обстежень нами проаналізовано їхні програми та формуляри.

Перше дослідження Мелітопольського та Бердянського повітів було проведено в 1884 та 1886 рр. відповідно [2, с. 3–12; 4].

Статистична комісія у складі професора А. С. Постникова, херсонського статистика А. А. Браунера та голів повітових управ з 8 по 12 грудня 1883 р. випрацювала програми статистичних досліджень [1, с. 2–10].

У результаті обговорення було складено програму, яка підходила до умов північних повітів та складалася з таких документів: 1) волосного бланку, 2) подвірного бланку, 3) поселищного бланку.

Збір інформації проводився експедиційним шляхом, методом опитування селян та землевласників. Процес збирання даних починався із заповнення волосного бланку. Методом опитування волосного керівництва та вибірок з документів збиралися дані про загальні господарські умови кожного селища. Статистик вирушав до волості та обходив всі поселення, де під час сільських сходів заповнював бланки програми подвірного опису, а потім поселищний бланк [1, с. 11–12].

У процесі роботи сам подвірний перепис вели за картковою системою, у зв'язку із чим до основних формулярів перепису було додано подвірну картку [2, с. 3–12].

На основі опублікованих матеріалів перепису ми можемо встановити первинну кількість джерельної бази цього дослідження. Згідно із виданими даними у 1884 р. в Мелітопольському повіті було досліджено 18 волостей, 156 селищ та 40 074 двори [2, с. 3–12; 3, 1, А 18]. Враховуючи, що за програмою на кожну волость, селище та двір складався окремий бланк, мала бути складена відповідна кількість бланків – 18 волосних, 156 поселищних та 40 074 подвірних. Таким чином, загальна кількість документів становила 40 248 одиниць.

Зміни, які внесли до теоретичної програми під час обстеження території Бердянського повіту, нам не відомі, як невідома і форма практичних формулярів дослідження. Але, згідно із виданими даними, по повіту мало бути складено 23 волосних, 185 поселищних та 30 836 подвірних бланків, які загалом складають 31 044 одиниці [4, Б 190, А 20].

Таким чином, загальна кількість описово-статистичних документів при дослідженні Мелітопольського та Бердянського повітів у 1884 та 1886 рр. мала становити 71 292 одиниці.

Пропонуємо два документи програми дослідження 1884 р. – подвірну картку (Документ 1) та програми опису окремих поселень (Документ 2).

Документ 1_1
 формуляр подвірної картки обстеження Мелітопольського повіту 1884 року (сторінка 1)¹⁾

| Поселення | | Общество | | | | | | | | | | Община | |
|--|-------|-------------------------------------|-------------------------|----------|-------------------|--------------------------|--------------------------------|---------|---------|-------------------------|----------------|--------------------------------|---------------------------|
| Домохозяин | | Кр. Госуд., удельн, меш., колонист. | | | | | | | | | | Правосл., Менон., Католик, | |
| Власть | | Кр. б. помещ (чей.....) | | | | | | | | | | Лютер., Армян., Григор Ма- | |
| | | Однород. Приписн | | | | | | | | | | гомет. Иудейск. | |
| Поселение | | Уезд Мелітопольский | | | | | | | | | | | |
| Поимен список муж. пола | Лета | Учашися | Калека неспос. к работе | Занятие | Мест. или отхожий | Поимен список женс. пола | Лета | Трамот | Учашися | Калека неспос. к работе | Занятие | Мест. или отхожий | Заметка о зароботке семьи |
| | Лета | Трамот | Учашися | Занятие | Мест. или отхожий | Поимен список женс. пола | Лета | Трамот | Учашися | Калека неспос. к работе | Занятие | Мест. или отхожий | Заметка о зароботке семьи |
| Жилые строения | Камен | Кирп. | Мазанк. | Кальб. | Дерев. | Кельз. | Череп. | Камыш. | Солом. | Землею | Число подпост. | Торгово-промышленных заведений | ЗАМЕТКИ |
| | Дом | Хата | Землянка | Материал | Чем крыто | Число подпост. | Торгово-промышленных заведений | Заметки | | | | | |
| 1) Если семья живет в своем доме, то сколько платит за квартиру _____ 2) Если переселилась то откуда _____ Давно ли? _____ Прения и Постановления Таврического губернского земского собрания 18 очередной сессии: заседания 18 января – 1 февраля 1884 г. – Симферополь, 1884. – С. 11-12. | | | | | | | | | | | | | |

Документ 2

ПРОГРАММА ОПИСАНИЯ СЕЛЕНИЯ

(поселенный бланк)

Служащая иллюстрацией для подворного поселения

Название уезда, волости
сельского общества, поселения,
Какие, при нем хутора

из какого разряда
лиц состоит
поселение?

{ крестьян и поселян-собственников
поселян, живущих на чужой земле
поселян, живущих на купленной ими
земле

(Обозначить национальность и сосло-
вие)
приход
при какой реке, озере или колодце лежит
селение

Разстояние от: губернского города
уездного города
станции железной дороги
школы

больницы
приходской церкви
волостного правления
камеры мирового судьи
нотариальной конторы

Какие имеются по соседству фабрики и заводы.

В какой межевой даче состоит описываемое селение.

Есть-ли в той же даче земли частных владельцев.

(с. 1)

Перечислить смежные имения с обозначением имени владельца.

Находятся-ли земли частных владельцев и сельских обществ в одной общесменной черезполосице, или первые имеют особняки, а все общество общесменную черезполосицу, или каждое общество имеет свой отдельный отруб с внутреннею черезполосицей.

Сколько в даче общесменных частей и сколько особняков.

Нет ли неудобств, произведенных размежеванием земель: а) не отрезаны ли земли общества от селения, б) не растянуты ли границы дачи в одну сторону, с усадьбами на краю владения.

На сколько верст в длину тянутся земли селения.

В какой местности (низкой, гористой и пр.) лежит селение и как расположены постройки (фигура селения).

На какие части разделяется селение в народно-административном отношении (десятки и пр.).

Где отводится место для новых усадеб.

Расположены-ли поля на низких или гористых местах.

Сколько полос или кусков земли приходится на каждый двор.

На сколько удалены от усадеб эти полосы.

Существует ли свободный подъезд к кускам или полосам отдельных домохозяев, или же подъезд возможен только через соседние полосы других владельцев.

Чем отделяются друг от друга полосы отдельных домохозяев. Какова обычная ширина межников.

Представить *краткую историю* поселения, дачи, обозначив (примерно) время возникновения их, а также указать – когда, откуда и на каких правах они были переселены.

Если существуют «чиншевики», то относительно их и «десятинщиков» показать, откуда, как давно пришли и из каких разрядов они образовались.

Составляют-ли они отдельное общество и куда приписаны.

Сверх того, для чиншевиков и десятичников указать, у кого и на каких условиях они живут (письменных, долгосрочных, словесных, ежегодных и т. п.); и по сколько платят за хату, за арендуемую землю и за выпас скота.

Количество земли по угодьям.

Как общество распорядилось землями поступившими в надел. Все ли разделило на подворные участки, или часть оставило в общем пользовании в виде выгона, пастбища и пр. В каком году произведен раздел.

Если в обществе крестьян, получивших надел, образовались безземельные, а также переставшие обрабатывать свою землю, – то указать число дворов тех и других, число их душ и причины их появления. Занятие их в настоящее время.

Как распоряжается общество с наделом выселяющихся и лиц, оставивших земледелие.

Если были случаи отказа от надела после 1861 г., то по какой причине. Как распорядилось общество с освободившеюся землею.

Если есть общественная земля (камыши, плавни, пады, поливные луга, кучегуры, солончаки, шелюга и проч.), то в каком количестве. Каков способ

пользования ею и каковы условия этого пользования для членов общества.

Не отдаются ли общественные земли и разные другие в пользование лицам сословий и на каких условиях, напр, после уборки хлеба поля под выпас овец. В случае получения доходов за эти статьи, указать, куда идут эти доходы.

Нет-ли общественной запашки. Размер ея. Время и причины появления. Как происходит распределение работ и продукта. Ея цель. Кем и когда она была введена, а если уничтожена, то по каким причинам.

Не заменена ли общественная запашка определенным взносом хлеба или денег со двора или души.

Нет ли общественных зданий (хлебные магазины, лавки и проч.), сколько их и способ пользования ими.

Не было ли сообща работ по улучшению земли (рытье колодцев и проч.).

Если в селении существует общинное землевладение, то на каких основаниях распределяется и разверстывается земля полевая, усадебная, сенокосная и земли специальной культуры (сады, виноградники и т п.).

Какие существуют виды переделов, как часто они происходят и какими вызываются причинами.

Если коренных переделов не существует, то не заметно ли среди крестьян стремления к их введению, или не проявляется ли желание их уничтожить, ежели они практикуются.

Не было ли перехода от общинного землевладения к участковому и наоборот.

Если был, то давно ли совершился и по какой причине.

Описать подробности перехода: как разверстана земля и проч.

Как общество распоряжается выморочною землею.

Кто наделяет землею родившихся после надела: семья или общество. В последнем случае из какой земли и за какие платежи. Не было ли случаев покупки земли для наделения ею этих лиц.

Как распоряжается общество с землею сирот до их совершеннолетия.

Не выкупалась ли надельная земля целым обществом (с. 5) или отдельными домохозяевами. В последнем случае, как выделена земля из общественных мирских угодий.

Не было ли случаев покупки земли целым обществом или артелью. Как распорядилось общество или артель купленную землею: всю-ли разделило на подворные участки в отрубе или черезполосно или часть оставило в общем пользовании. Каков способ этого пользования.

Не было ли случаев продажи крестьянами надельной земли. При каких обстоятельствах и на каких условиях.

Часты ли случаи продажи полос и участков частями.

Перечислить известные в описываемой местности случаи продаж земли за последнее время с обозначением: а) состава и количества проданной земли, б) звания и имени покупателя и продавца, в) цены, г) особых обстоятельств сделки, могших повлиять на повышение или понижение цены.

Какова обычная в описываемой местности продажная цена 1 десятины усадебной, огородной, пахотной, сенокоса, леса (строевого и дровяного, с землею и на сруб, сады, ливады и проч).

У каких частных владельцев или из казенно оброчных статей и в каких дачах арендуют землю поселяне в описываемом селении. Расстояние арендуемых земель от селений.

Если земля арендуется не прямо, а чрез крупного съемщика, то кто является таким посредником, за какую цену сам арендует и по какой раздает. Национальность и звание таких арендаторов посредников.

Обозначить условия аренды 1 дес. по следующей таблице:

| ПАШНЯ | | | | | | СЕНОКОС | | | |
|--------------------|----------------|----------------|----------------|------------|-----------------------|---------|----------------|----------------|-----------------------|
| У какого владельца | Под какой хлеб | Размер участка | Исполно | | | разряд | Размер участка | Исполно | |
| | | | Доля владельца | Чьи семена | Доплаты или отработки | | | Доля владельца | Доплаты или отработки |
| | | | | | Деньгами (р. и к.) | | | | |

Получает-ли владелец свою долю с доставкой или не обмолоченно.

Не произошло-ли в последнее время возвышение или понижение арендной платы вследствие каких нибудь особых причин. Не зависит ли арендная плата от каких либо особых обстоятельств: а) особого положения договаривающихся сторон, б) степени благосостояния арендующих, в) положения арендуемой земли по отношению к земле поселения и проч.

Срок найма земли

Не сдают ли крестьяне в аренду своих наделов.

На какой срок чаще всего. При каких обстоятельствах и за какую цену.

Если земля арендуется обществом или артелью, то как распоряжаются ею съёмщики.

Перечислить известные в описываемой местности случаи крупных аренд за последнее время, с обозначением: 1) состава и количества земли, 2) имени и звания владельца или арендатора, 3) особых статей; мельницы, заводы и проч., 4) срок аренды, 5) платы, 6) условий, на коих арендатор пользуется усадьбою, лесом и т. п.

Какова почва и подпочва на всех землях поселения вообще, или по частям, если таковые различаются в этом отношении.

Не замечаются-ли в последние 20 лет изменения и какие именно:

а) В высыхании почвы, засыхании речек, появлении бесснежных зим, бездождия летом.

б) В заростании полей сорными травами;

в) В качестве и количестве пастбищ.

Какие враги земледелия (саранча, кузка, тля, гессенск. муха, пилильщик) появились за последние 25 лет, в какие именно годы и на какие растения?

Составляет-ли земледелие главное занятие или подсобное?

Обходятся ли поселяне своим хлебом. Если нет, то когда начинают покупать.

Хватает-ли сена и соломы с собственной или надельной земли для прокормления скота.

Если некоторые земледельческие работы производятся сообща, то описать порядки и условия общей или артельной работы.

Кроме усадебной земли, занятой постройками и огородами, нет ли садов, огородов, баштанов, плантаций, занятых под коноплю, табак и проч. Как, по местному, называются эти плантации, где расположены, огорожены или нет. Какой на них севооборот.

Не разделяется-ли пашня на удобренную и неудобренную. Как называется первая. Где и как расположена

Какие возделываются растения на полях.

Какая часть смены занята каждым растением.

Сколько высевается за десятину каждого растения.

Какой принят севооборот.

Отходят ли удобренные земли под толоку или засеваются ежегодно. Существует ли на них правильный севооборот и какой.

Каков способ удобрения полей: а) удобряют-ли толоку под озимь каждый год, или через один или несколько лет, или вовсе не удобряют; б) сеют-ли ярину по озими без удобрения, а если кладут удобрение, то под какие хлеба.

Сколько удобрения принято класть на десятину.

Какие в обычном употреблении земледельческие орудия. Возможно подробное описание их, стоимость и срок службы.

Обычная глубина пашни.

Существует-ли черный пар и вообще какие виды пара.

Где готовят-ся или приобретаются орудия, а также кем и где починяются. Способ приобретения.

Производится ли обработка земли лошадьми или волами.

В какое время года, по сколько раз, под какие хлеба и какими орудиями обрабатывают землю.

Чем отличается крестьянская обработка земли от колонистской.

Указать время земледельческих работ для различных хлебов. Причины, изменяющие обычное время работ и влияние этих изменений на урожайность.

| Яровые | Озимые | Чем засеяна десятина |
|--------|--------|---|
| | | Унавожена десятина или нет |
| | | Средний урожай (зерно, волокно, клубни) в четвертях или сам-сколько |
| | | Из каких источников получены сведения об урожае |
| | | Средний урожай (зерно, волокно, клубни) в четвертях или сам-сколько |
| | | Из каких источников получены сведения об урожае |
| | | Средний урожай (зерно, волокно, клубни) в четвертях или сам-сколько |
| | | Из каких источников получены сведения об урожае |
| | | Особые примечания |

Показать характер и урожайность с десятины.

Не произошло-ли в последнее время изменения в количестве скота и от какой причины: падежи, пожары, волки, безкормицы, засухи, конокрадство, сокращение угодий.

Не замечается ли замещение одного рода рабочего скота другим – рогатого лошадьми или наоборот. Причины этого явления.

Изменяется ли количество скота зимою. Причины.

Причины скотских падежей по мнению поселян (качество кормов и воды, соседство скотопрогонных трактов и проч.).

Не бывает ли случаев продажи необходимого скота поселянами и по какой причине.

Какие особенности в быте поселян, не имеющих рабочего скота.

В каком положении находятся их наделы.

Где и каким способом пасется крестьянский скот, в одном ли стаде и пр.

С какого и до какого времени скот находится на подножном корму.

Существуют ли на пастбище водопои, хороша-ли в них вода.

Существует ли отдельное пастбище постоянное и какие другие угодья служат пастбищем.

Не отгоняется ли скот в известное время года для выпаса (на стрелку, владельцам, в Чонгарский полуостров, в Миукский округ и Черно-морье, в плавни).

Выпасается ли принятый скот на общественных пастбищах. Сколько и на каких условиях.

Откуда и на каких условиях получают поселяне производителей (быков и жеребцов).

Нанимают ли пастбища обществом или артелью. Если нанимают, то обозначить: 1) кто нанимает, 2) у кого какие угодья, 4) какова поштучная плата (от головы скота, 5) какова подесятинная плата, 6) сколько десятин и поскольку голов скота допускается на десятину, 7) приплаты или отработки.

Не отдают ли поселяне свой скот на выпас; кому и на каких условиях.

Доход, получаемый поселянами от различных видов скота (коров, овец проч.) в форме молочных продуктов, мяса и шерсти. Служат ли продукты для собственного употребления или также для продажи.

Есть ли у поселян свой лес, то сколько его по возрасту и по породам.

Сколько осталось лесу у государственных крестьян после надела их таковым.

Каков способ пользования лесом.

Если у поселян нет леса, то где и на каких условиях получают они топливо и какого оно рода.

Описать производство кизяка. Кто занят его приготовлением и сколько его необходимо на протопление одной печи в зиму.

Сколько вообще стоит протопление печи в зиму покупным топливом.

Где и по какой цене добывают материалы для освещения.

Если существует местный промысел, то какие изделия изготавливаются, каким способом и куда сбываются.

Давно ли промысел существует.

Если были другие промыслы и прекратились, то почему?

Каково экономическое положение поселян, имеющих местный промысел, сравнительно с отходящими на заработки.

Существуют ли и какие изделия домашнего изготовления (холста, сукна, обуви и проч.).

Сколько обыкновенно платится за разные *отрядные работы*. на-прим.: от десятины: вспахать.

Скосить хлеб и сложить в копицы

От копы: сvezти хлеб с поля (и на какое расстояние)

Уложить и завершить скирду

Есть ли *обычай платить* рабочим частью продукта и с какими выгодами в пользу нанимателя, при уборке хлеба (за какой сноп) при скосе сена, при гармановке и молотьбе, за какую мерку?

Какова плата в день:

Пахарю

Жнецу

Молотильщику, с обозначением чей харч

Привести рабочую плату по таблице при найме батрачном (без означения рода работы).

| Кому | На чьих харчах и число нанимающихся во всем селении | Рабочая плата (в руб. и коп.) | | | | | | | | | | | | | |
|-------------------------------------|--|-------------------------------|-------|-------|-------|----------|--|--|--|--|--|--|--|--|--|
| | | поденная | | | | месячная | | | | | | | | | |
| | | Пеш. | | Кон. | | | | | | | | | | | |
| | | Летн. | Зимн. | Летн. | Зимн. | | | | | | | | | | |
| Мужчине | На своих На хозяйских Число нанимающихся мужчин | | | | | | | | | | | | | | |
| Женщине | На своих На хозяйских Число нанимающихся женщин | | | | | | | | | | | | | | |
| Мальчику и девочке (до 14 л.) | На своих На хозяйских Число нанимающихся детей | | | | | | | | | | | | | | |

За какую цену берутся 1 десятину выкосить, сгрести и скидать в стога.

Какова плата в день:

Косарю

Гребцу

Скидальщику стогов, на чьих харчах.

Не существует-ли обычай найма убрать десятину при помощи машин нанимающихся.

Не замечается ли замены ручного труда машинным и приобретаются ли машины целым обществом для этой цели и как в таком случае разделяются заработанные деньги.

Когда и на какой срок нанимаются поселяне на дальние земледельческие работы.

Берут ли задаток или отправляются на удачу.

Определить размер заработка от этих работ, с обозначением путевых издержек.

В какие местности направляются.

Существуют ли извоз и чумачество. Постоянное или временное это занятие.

Какие перевозятся товары, на каких условиях и куда.

Нет-ли еще других отхожих промыслов, какие именно, кто ими занимается, на каких условиях.

Куда и кому сбываются различные сельские продукты и на каких условиях.

Где преимущественно, какие и за какую цену покупают поселяне предметы для домашнего обихода.

Есть-ли в селении ярмарки или базары. Когда бывают и какие товары в них продаются

Какие ближайшие к селению тракты. В каком они состоянии и какие меры употребляются для их улучшения.

Не оказала ли железная дорога влияния на экономическое положение селения, каково это влияние.

У кого и на каких условиях поселяне пользуются кредитом.

Каковы особые условия кредита под залог земли и последствия его для должников.

Не было ли случаев займа обществом на уплату податей и для других целей. Как разверстывалась уплата занятой суммы.

Пользуются ли поселяне ссудо-сберегательными товариществами и на каких условиях.

Не существует ли волостной кассы и т.п., каков ее размер, как она образовалась и как пополняется.

Для какой цели и на каких условиях выдаются из неё деньги.

Какие существуют особые доходные статьи в селении (кабак, лавка, ярморочные места, пристани, камень, глина, мел, руда и пр.).

Как поселяне пользуются этими статьями и на что употребляют доход, ими приносимый.

Сколько в селении шинков.

На чьей земле стоит и кем содержится.

Сколько причитается в год по окладным листам и по волостной раскладке податей и повинностей с сельского общества: а) государственных, б) земских, в) страховых, г) волостных и мирских. В том числе как велико жалованье а) волостным и сельским должностным лицам: 1) церковному старосте и сторожам, 2) рекрутам.

» на мосты, дороги и колодцы

» на полицию

» на школу

» на медицинскую часть

» на содержание причта

» на содержание почты

Как сбываются натуральные повинности: дорожная, почтовая, проводная, этапная, при постройке церквей и проч.

Как совершается и во что обходится наем пастуха. Плата, харчи, подарки.

Как раскладывают поселяне и как контролируются причитающиеся с них подати и повинности. Если основание и способы раскладки различны для разных сборов, то описать их.

Как велика сумма всех платежей (на ревизскую душу; на наличную, на тягло, на десятину).

Какие меры принимаются для взыскания недоимок: продажа имущества, отобрание надела, отдача недоимщика в работу.

В каких случаях применяется круговая порука.

Имеет ли общество хлебные запасные магазины или продовольственные капиталы, когда совершилась замена их деньгами. Способ пополнения магазинов и освещение их. Количество продовольственного долга частному, губернскому и имперскому капиталу продовольственному.

Перечислить памятные случаи пожаров за последнее время с обозначением года, времени года и сгоревших домов.

От каких причин происходят преимущественно пожары.

Какие меры принимаются против пожаров, имеется ли сельская пожарная труба.

Есть ли в селении школа. Как содержится, сколько в ней учебников.

Где, у кого, на каких условиях и с каким успехом учатся дети помимо школы.

Грамотны-ли должностные лица (в селениях инородческих знают-ли эти лица русскую грамоту).

Не замечается-ли за последнее время усиления разделов семейных.

Каковы причины их?

Каковы последствия для разделившихся.

Не влияет ли вступление в брак на раздел.

Как производится раздел. Какую долю имущества получает отделившиеся.

Как выделяется ему земля.

Не замечается-ли стремления выселяться на хутора. Отчего происходит это стремление. Что ему препятствует.

Есть ли случаи вселения. Откуда поселенцы, на каких условиях они поселились.

Есть ли случаи переселений.

Каково хозяйственное состояние переселяющихся.

Каковы условия выписки из общества и приписки на новом месте.

Как организовано переселение (разведчики и пр.).

Не было ли случаев возвращения переселенцев и почему.

Джерела та література:

1. Прения и Постановления Таврического губернского земского собрания 18 очередной сессии: заседания 18 января – 1 февраля 1884 г. – Симферополь, 1884. – 413 с.

2. Прения и Постановления Таврического губернского земского собрания 19 очередной сессии: заседания 1885 г. – Симферополь, 1885. – 460 с.

3. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. – Т. I. – Вып. 1: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. – Симферополь, 1885. – 283 с.

4. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. – Т. 5: Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянско-го уезда. – Симферополь, 1887. – 337 с.

Алла Крилова (*Мелітополь, Україна*). **Статистичне бюро Таврійського губерньського земства: програми дослідження землеволодінь 1884 р.**

У статті висвітлюється діяльність Статистичного бюро Таврійського губерньського земства. Аналізуються порядок та засоби проведення статистичних робіт у губернії. Публікуються форми подвірної картки (1884 р.) та програма опису поселень.

Ключові слова: оцінка, земство, площа землі, бюро, програма, повіт, поселення.

Алла Крылова (*Мелитополь, Украина*). **Статистическое бюро Таврического губернского земства: программы исследования землевладений 1884 г.**

В статье характеризуется деятельность Статистического бюро Таврического губернского земства. Анализируются порядок и способы проведения статистических работ в губернии. Публикуются формы подворной карточки и программа исследования поселений.

Ключевые слова: оценка, земство, площадь земли, бюро, программа, уезд, поселение.

Alla Krylova (*Melitopol, Ukraine*). **Tauric statistic office: programs of land ownerships' description of 1884 year**

There is activity of Tauric statistic office is characterized in the article. An order and methods of realization of evaluation works are analyzed in a province. There are also form of yards cards (descriptions) and program of settlements description.

Key words: evaluation, zemstvo, area of land ownership, office, program, uezd, settlement.

Марина БЄЛІКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 338.43: 94 (477.6+43+492) “18”

**Розвиток сільського господарства
у менонітських колоніях
Південної України
(XIX – початок XX ст.)**

Сільське господарство було головною галуззю економіки менонітських колоній Південної України. Дослідження цієї проблематики розпочалось наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у працях О. Клауса, Я. Штаха, В. Постникова [40; 56; 65]. Після періоду стагнації наприкінці XX ст. вивчення даної тематики активізувалося. Значний внесок у її розробку зробив Л. Малиновський, який вивчав її в контексті історії німецького селянства півдня Російської імперії [48].

З 1994 р. по 2010 р. в Україні було захищено 20 кандидатських і 2 докторські дисертації відповідної проблематики, серед них соціально-економічні питання з історії менонітської спільноти Півдня України досліджувались у працях Н. Осташевої (Венгер) (1996, 2010), М. Белікової (2005), Т. Захарченко (2005), Ю. Берестня (2006), Л. Хрящевської (2008).

Вивченням історії менонітів Півдня України займалась Н. Венгер (Осташева), у 1996 р. вона захистила кандидатську, а у 2010 р. – докторську дисертації. У кандидатському дослідженні авторка детально аналізує вплив соціально-економічних факторів 1914–1930-х рр. на дестабілізацію господарств менонітської спільноти в Україні. У докторській дисертації Н. Венгер розглядає менонітське підприємництво як феномен в економічному розвитку Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. [29; 54].

У кандидатському дослідженні Т. Захарченко розроблено концепцію про виняткове значення впливу німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я на довколишнє населення, як найбагатших і найоблаштованіших у південному регіоні протягом XIX – початку XX ст. [34, 13]. У цьому питанні авторка солідаризується з представ-

никами культуртрегерської концепції розвитку колоній, яка панувала в історіографії у ХІХ – на початку ХХ ст. (О. Клаус, Я. Штах).

Новим у кандидатській дисертації Ю. Берестня було обґрунтування тези, що формування конвергентної моделі землеволодіння у менонітських громадах є наслідком адаптації подвірно-спадкової форми господарювання менонітів до соціально-економічних та господарських умов Російської імперії [26; 78].

У кандидатській дисертації М. В. Белікової (2005) та дисертації Л. Хрящевської (2008) є схожими визначені ними етапи розвитку спеціалізації сільського господарства, виходячи з критерію прибутковості Белікова досліджувала історію менонітів, а Хрящевська – німців і менонітів [27; 63].

Мета цієї публікації полягає у реконструкції картини розвитку сільського господарства у менонітських колоніях Південної України. Об'єктом дослідження є менонітські колонії Півдня України з початку ХІХ ст. до початку ХХ ст. Предметом дослідження є розвиток сільського господарства у менонітських колоніях Південної України упродовж ХІХ ст.

Серед використаних джерел – архівні матеріали фондів: Опікунського комітету іноземних поселенців Південного краю Росії (ДАОО. – Ф. 6) [12–16] та «Менонітські общини Мелітопольського повіту Таврійської губернії» (ДАОО. – Ф. 89) [17–19], Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців (ДАДО. – Ф.134) [1–11], Департаменту землеробства (РДІА. – Ф.398) [21–22], Особливого комітету боротьби з німецьким засиллям (РДІА. – Ф.1483) [24–25], статистичні [32] та нарративні документи [35; 61].

Через брак води і часті посухи спочатку меноніти наслідували приклад місцевого населення і спеціалізувалися на розведенні великої рогатої худоби, традиційному занятті у регіоні. Меноніти привезли на південь України остфрисландську, або голландську, породу корів [21, арк. 2 зв.; 69, р. 91]. На відміну від сірої української породи нова порода була молочною, вирізнялася червоною мастю, легким кістяком, легкою головою, розтягнутим тулубом, середньої товщини шкірою. Спочатку породу називали молочанською, червоною датською або німецькою, а тепер – червоною степовою [38]. Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. порода виявила себе непристосованою до суворого клімату, після багатьох років порода адаптувалася, але вимагала стійлового утримання упродовж усього року. Щоб забезпечити збільшення

голів рогатої худоби, її тримали у хлівах, щоб забезпечити кормом, будували загати для зрошування сіножатей, приміщення для зберігання кормових запасів [31, с. 159; 32, с. 131]. На формування породи червоної степової корови вплинула сіра українська і холмогорська породи [21, арк. 2 зв.; 62, с. 557]. У 30–40-ві роки XIX ст. корова нової породи давала до 14,76 л. молока, а на початку XX ст. середній удій становив 16,93 л. [44, с. 513–514].

Наявність корови в господарстві поліпшувала харчування родини: у 1798 р. хортицькі меноніти мали 12,5 голів великої рогатої худоби на родину, яка в середньому налічувала 8–12 осіб, тобто на кожного члена родини припадала одна корова. Згодом велика рогата худоба трималася не тільки для власних потреб, а й на продаж. У 20-ті–40-ві роки XIX ст. корова коштувала 12, 15, 20 руб. [8, арк. 124–126]. Продавали не тільки худобу, а й продукти скотарства (масло і сир) [32, с. 163–168].

На початку XIX ст. господарства менонітських колоній являли собою експериментальні ферми [20, арк. 10]. Меноніти пристосовувалися до умов регіону і шляхом багаторічних експериментів створювали раціональний тип господарства з використанням громадської системи загат для зрошування луків, стійловим утриманням худоби, влаштуванням приміщень для кормових запасів.

Громада відіграла значну роль в організації виробництва кожного господарства. Вона стежила за тим, щоб земельні ділянки оброблялися, і карала недбалих господарів штрафами, суспільно корисною працею, що стимулювало успіхи у сільському господарстві в колоніях [13, арк. 81–83; 68, р. 59].

На початку XIX ст. рільництво було другою після скотарства галуззю господарства в колоніях. Важливою для рільництва була забезпеченість господарів сільськогосподарськими знаряддями і робочою худобою. За нашими підрахунками, у 1807 р. на родину землеробів Хортицького округу припадав один плуг, у Молочанському ними було забезпечено половину родин. Нестача інвентарю в молочанських селах пояснюється тим, що їх формування почалося на 15 років пізніше (з 1804 р.), ніж хортицьких, населення яких вже пройшло етап адаптації. До 40-вих років XIX ст. кожний повний господар, який мав 65 десятин, був забезпечений власним плугом [5, арк. 9–10, 12–14].

Привезені плуги не завжди могли підняти цілинні землі, тому використовували важкий український плуг, щоб зняти перший шар землі.

Розповсюджувалися коси, тому що земельна ділянка під зернові культури збільшувалася і кліматичні умови вимагали швидкого збирання врожаю. У подальшому типи плугів комбінувалися: були створені плуги Б. Варкентіна та І. Дірксона, згодом – машина для очищення хлібних злаків І. Фрізена, розпашник Д. Діка [15, арк. 17–20; 30]. Ці знаряддя поступово розповсюджувалися у навколишніх селах німців-колоністів, українців, росіян, болгар, євреїв-рільників на Півдні України.

Орали меноніти звичайно кіньми, запрягаючи чотири у плуг [1]. У 1808 р. кількість коней у хортицьких колоніях становила майже шість, а в молочанських – трохи більше п'яти на родину, тобто необхідною робочою худобою менонітські колонії були забезпечені [3, арк. 9–25].

Основними зерновими культурами у господарствах були жито і пшениця, посів яких поступово збільшувався. Сіялися ярові та озимі культури [4, арк. 7–8]. Зауважимо, що озимі культури у регіоні з'явилися одними з перших у менонітів [49, с. 211]. За даними родини Нейман з Мінстенберга (с. Прилуківка Мелітопольського району Запорізької області), у перші 9 років цілинне поле давало добрий урожай пшениці і жита: у середньому в 1806–1815 рр. – 769,14 %. Упродовж наступних 1816–1825 рр. врожаї стали менші, у середньому – 584,81 % [17, арк. 3].

Отже, під час першого етапу, наприкінці XVIII ст. – у перші десятиліття XIX ст., менонітські господарства відносно швидко пристосувалися до умов регіону завдяки міцній урядовій підтримці, працьовитості менонітів, наслідуванню місцевої спеціалізації сільського господарства.

Зацікавленість держави в розвитку нової галузі на півдні України – тонкорунного вівчарства і природні сприятливі умови зумовили перехід менонітських колоній у 20-ті роки XIX ст. до вівчарства, що було другим етапом у розвитку їх спеціалізації.

З ініціативи екстраординарного члена Опікунського комітету С. Контеніуса у 1824 р. у Молочанському і Хортицькому округах для управління розвитком громадського вівчарства були створені Товариства для управління і вдосконалення громадського вівчарства. Головою молочанського товариства було призначено І. Корніса з колонії Орлов (зараз с. Орлове Мелітопольського району Запорізької області) [12, арк. 1-4 зв.]. Урядові попечителі ініціювали організацію в кожному окрузі по громадській вівчарні, де розведенням племінних овець громада займалася за рахунок громадських коштів і які знаходилися під

контролем Товариств для управління і вдосконалення громадського вівчарства [48, с. 191].

На початку XIX ст. мериноси були заведені від іспанських овець, які впродовж 30-их–40-вих років XIX ст. поліпшувалися від царськосельських і саксонських [32, 131]. У 1826 р. кількість овець у хортицьких громадських вівчарнях становила 2934 одиниці, у молочанських – 2032 [3, арк. 21–26; 11, арк. 2]. У 1850-ті рр. були побудовані вівчарні у маріупольських колоніях Шенфельді і Бергталі (на 3,5–4 тис. мериносів) [14, арк. 81–83].

Утворення громадських вівчарень було доцільним лише у великих масштабах і за максимального здешевлення їх утримання. За нашими підрахунками, у 1829 р. чистий прибуток від хортицької вівчарні склав 1165 руб. (у середньому на родину припадало 1 руб. 47 коп.) [10, арк. 21–22].

У 1805–1826 рр. кількість овець на родину в обох материнських округах збільшується: у хортицьких колоніях від 5 до 44, у молочанських – від 1 до 35 [3, арк. 21–23, 25–26. 5, арк. 12–14]. На нашу думку, це пояснюється тим, що окремі господарі мали великі отари овець і за їх рахунок збільшувалась кількість тварин на родину, однак середні статистичні показники не відбивають картину в реальному вимірі. Спроба розвести мериносів у кожному господарстві не вдалася: у 1839 р. в молочанських селах припадало по дві вівці на родину [48, с. 186–187].

30-ті–40-ві роки XIX ст. були періодом розвитку торгового вівчарства, коли вівці «з'їли» свиней, корів і коней. На початку 40-вих років XIX ст. у менонітських колоніях Катеринославської і Таврійської губерній частка овець у вартості худоби складала до 80 % [55; 44]. За нашими підрахунками, за 1813–1841 рр. кількість овець у двох менонітських округах збільшилася від 6847 до 169970 голів, тобто майже у 25 разів [2, арк. 9–10]. У 1848 р. найбільшими заводами тонкорунного вівчарства вважалися ті, які мали не менше 9 тис. овець. У Таврійській і Катеринославській губерніях були 33 такі заводи, з них два у молочанських господарів Мартенса і Корніса (по 60 тис. голів), у хортицьких селах їх не було [32, с. 131–132; 60, с. 33–34].

Найвідомішим господарем був молочанський меноніт Іоган Корніс. У 1809 р. він орендував у колоніях 4 тис. десятин землі під вигін. Спершу Корніс займався розведенням великої рогатої худоби, а в 1811 р. придбав невелику отару непородистих овець і став займатися їх по-

ліпшенням. У той час тонкорунні вівці були дуже дорогими і не адаптованими до умов звичайного селянського господарства. У 1838 р. І. Корніс володів ділянкою в 65 десятин у колонії Орлов, двома дачами – Юшанли на 500 десятинах (утримував на відкуп ще 3500 десятин) і Ташенак (3500 десятин). У 1836 р. ці землі були подаровані йому урядом. Усі три господарства були одним цілим: за необхідності отари овець і стада рогатої худоби переганялися з однієї дачі на іншу. Отара мериносів нараховувала 2000 голів, стадо рогатої худоби – 170 голів [21, арк. 2]. Спочатку меноніти вважали ногайців вороже налаштованими, тому що вони крали коней і рогату худобу в колоніях [67, р. 134]. Але використання найманої праці ногайців, які мали досвід степового вівчарства, та оренда казенних земель стали джерелом для первісного нагромадження капіталу для І. Корніса та інших господарів у колоніях [48, с. 191].

Ногайські мулли доводили, що розведення мериносів знаходиться у протиріччі з Кораном. Але Корніс вивчив Коран за німецьким перекладом і прийшов до висновку, що саме іспанська вівця була справжньою жертвовною вівцею мусульман. Він переконав повітового кадї у вигідності розведення мериносів, тому ногайці і зайнялися тонкорунним вівчарством [48, с. 189; 65, с. 100].

У 1826 р. І. Корніс перевіряв господарства кандидатів: якщо їхній стан задовольняв його, він підписував угоду на таких умовах: видавав 50 маток на 6 років охочим із тим, щоб після цього строку матки були повернуті, а приплід ділився навпіл. У 1832 р. він видавав овець на 4 роки і ділив після закінчення строку угоди не тільки приплід, а й маток [51, с. 19].

Близькі контакти Корніса з ногайськими татарами спричинилися до того, що урядові чиновники звернулися до нього по допомогу для здійснення проекту оселення цих кочівників. І. Корніс переконав ногайців у необхідності заснування їхніх поселень. У 1834 р. ногайці звернулися до генерал-губернатора Новоросії з проханням перенести аул Аккерман на інше місце з обіцянкою побудувати правильну колонію на зразок менонітських. 1835 р. і 1837 р. було засновано ногайські села Аккерман (с. Промінь Мелітопольського району Запорізької області) і Аккую (с. Приазовське Приазовського району Запорізької області). Для заохочення оселення ногайців уряд звільнив їх у поселенні Аккерман на три роки від сплати податків [50, с. 199–202]. Ногайські татари облишили кочове життя, змінили спосіб влаштування домів, почали їз-

дити на возах і тачанках, зайнялися рільництвом, розвели мериносів [20, арк. 10 зв.]. Під найбільший вплив менонітів підпали аули Аккерман, Улкон-Бескекли і Аккую у Бердянському повіті Таврійської губернії. Однак жорстка політика російського уряду, чутки про заплановані реформи, спрямовані на насильницькі повні осілість й охрещення, зумовили перехід ногайців у 1860 р. на територію Туреччини [37, с. 22–23]. Землі ногайців віддали болгарським колоністам і російським державним селянам [32, с. 94–95]. Урядові заходи порушили традиційний спосіб життя ногайців і вели до їхньої маргіналізації.

У 1845 р. в Таврійській і Катеринославській губерніях налічували 1424412 овець, з них, за нашими підрахунками, на Таврійську губернію припадало 12,56 % тварин, що належали молочанським менонітам, на Катеринославську – 9,1%, що належали хортицьким [30, с. 121]. Тенденцію до зменшення кількості овець у господарствах можна простежити після ліквідації вівчарських ділянок у 1868 р. У 1880 р. у цих губерніях нараховували 5103100 овець, з них у Таврійській губернії лише 0,11 % припадало на тварин молочанських менонітів, відповідно у Катеринославській 0,32% – хортицьких менонітів.

За 1841–1880 рр. кількість овець у менонітів зменшилася до $\frac{1}{8}$ від загальної. У 1880 р. в хортицьких селах на родину припадало 8 овець. У молочанських колоніях були нижчі показники кількості овець у порівнянні з іншою худобою (дві на родину). Тенденцію до зменшення кількості овець можна пояснити тим, що змінилася ринкова кон'юнктура: хліборобство стало більш прибутковим.

Земля в колоніях виснажувалася, врожайність у 20-ті роки XIX ст. знизилась, тому що посіви робили на одній і тій же ділянці, обробіток землі був недостатнім, умови погіршувалися через часті посухи і сарану [9, арк. 67, 148]. У наступне десятиріччя XIX ст. було зафіксовано неврожайні роки [17, арк. 3].

Для стимулювання розвитку рільництва з ініціативи уряду були засновані 1830 р. Сільськогосподарське товариство у Молочанському окрузі, а 1832 р. – у Хортицькому [69, р. 108–148]. Контора Опікувства новоросійських іноземних поселенців призначила головою Молочанського Сільськогосподарського товариства І. Корніса, в обов'язки якого входило рекомендувати заходи для поліпшення господарювання у колоніях. Молочанське Сільськогосподарське товариство проіснувало до 1871 р., коли округ був поділений на дві волості: Гальбштадтську і Гнаденфельдську, і тоді там стало два волосні товариства. Вони про-

існували до 1917 р. Хортицьке товариство переслідувало завдання, однакові з Молочанським, але його роль була значно скромнішою. Воно проіснувало лише до 1880 р. [28, с. 40–41].

І. Корніс проявив якості формального світського лідера в менонітських колоніях Півдня України, російський уряд підтримував імідж харизматичного лідера для реалізації очікуваної від менонітів культуртрегерської місії в регіоні. Корніс користувався авторитетом і був здатний координувати дії громад для реалізації завдань, які ставилися російським урядом. Авторитарні прийоми, які застосовував І. Корніс у своєму стилі керівництва для впливу на громади, де всі інновації сприймалися з консервативних позицій, сприяли поширенню тонкорунного вівчарства, підштовхнули до прискороного переходу на чотириріпільну систему з «чорним паром» і сівозмінами. Обраний ним шлях директивного керівництва сприяв обміну господарським досвідом між менонітами і навколишнім населенням. Зайнята І. Корнісом позиція посередника між урядом і менонітськими громадами стимулювалася моральними і матеріальними винагородами. Більшість менонітів сприймала його функції світського лідера негативно, оскільки духовні лідери мали більшу легітимність у керуванні громадами з точки зору представників менонітської спільноти [66].

Експериментальним шляхом І. Корніс прийшов до переконання, що через сухість степового ґрунту «чорний пар» – найкращий засіб для утримання вологи в землі і забезпечення доброго врожаю. У 1835 р. він запровадив у Молочанському окрузі обов'язкове використання «чорного пару», в інших менонітських округах до цього прийшли в 1838 р. Поштоухом для запровадження нововведення у колоніях стало те, що у неврожайні роки і господарі, які дотримувалися нової рільничої системи, мали врожай [65, с. 147].

Після переходу до нового раціонального господарства 25 десятин землі відводили під рілля: $\frac{3}{4}$ – засівали хлібом, $\frac{1}{4}$ знаходилася під «паром», $\frac{1}{6}$ незасіяної землі – під картоплею. В результаті врожаї почали зростати. У більшості сіл Півдня України на цей час існувала перелогова і багатопільно-вигінна система рільництва, селяни не дотримувалися сівозміни [49, с. 211; 64, с. 12–23]. Одночасно в господарствах менонітів складалася сівозміна: 1-й рік – «чорний пар», 2-й – ячмінь або озима пшениця, 3-й – ярова пшениця, 4-й – знову озима пшениця або жито [33, с. 65–68].

Чотирипільна система з «чорним паром» і сівозміною забезпечувала значно кращі врожаї. Меноніти виробили оптимальну систему отримання стабільних врожаїв і прибутку в умовах ризикованого рільництва на Півдні України. Вони ретельно готували свої ділянки для посіву, тому пізніше їх засівали, ніж навколишні селяни, щоб забезпечити собі пристойний урожай. Молочанські меноніти помічали, що ґрунт з кожним роком поліпшувався завдяки «пару» і врожайність жита, ярової пшениці ставала вищою. На їхню думку, за 48 років існування цих колоній було зібрано 14 рясних урожаїв, 31 – посередній, 3 – низькі (у 1833 р., 1848 р., 1849 р.) [18, арк. 14 зв.].

Аналіз виявлених нами відомостей дав змогу встановити, що у середині XIX ст. врожайність у колоніях була вищою, ніж у державних селян цього регіону. У 1853 р. врожайність була вищою в менонітських селах у 1,5 раза в Катеринославській губернії і в 1,72 раза у Таврійській губернії, ніж у державних селян. Досвід менонітів в обробітку землі довів, що у Степовій Україні, при обмеженій кількості землі у їхніх громадах і постійному зростанні кількості населення, застосування чотирипілья з «чорним паром», ретельного обробітку землі та угноювання забезпечувало господарствам стабільну врожайність [52, с. 123].

Навколишнє селянство використовувало періодичний обробіток землі і залишало її перелогами, змінювало оброблені ділянки на нові. Українські, російські, татарські селяни сіяли зернові культури в необроблений ґрунт, який поріс бур'яном, заривали насіння за допомогою рала, або ж вигнана на поле отара овець втоптувала зерно в землю. Існували певні стереотипи щодо частоті оранки землі, вважалося, що це не забезпечувало задовільних результатів, а угноювання розглядалося як проблематичний і шкідливий засіб, тим більше, що у багатьох гній використовувався для опалення [33, с. 57–68; 64, с. 12–23]. Серед суб'єктивних причин нижчої урожайності в навколишніх селах було те, що в жнива проводилися нераціонально – безладно й поспішно, селяни пиячили, марнували час, а тим часом частина врожаю гинула в полі [50, с. 199–202; 61]. Отже, елементи господарської системи менонітів навколишні селяни почали запозичувати лише тоді, коли із збільшенням населення стало неможливим залишати землі у перелогах і змінювати оброблені ділянки. Спочатку раціональні елементи менонітської аграрної системи були запозичені німецькими колоністами, згодом державними селянами у навколишніх селах [46, с. 52; 58, с. 667].

Меноніти займалися садівництвом, виноградарством, вирощуванням городніх культур. З 1819 р. кожний господар був зобов'язаний виростити на 0,5 десятини садиби фруктові дерева, а з 1842 р. кожне поселення мало посадити фруктовий сад на 1,5 десятинах. Меноніти вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, персики, абрикоси [37, с. 80]. У 1841 р. в хортицьких селах кількість фруктових дерев становила 40930, у молочанських – 105394. Успіхи у садівництві були в Маріупольському окрузі, в якому у 1845 р. налічувалося 5473 дерева, з них 24,28 % припадало на фруктові дерева. Приклад колоній у висаджуванні фруктових дерев підштовхнув ногайських татар зайнятися садівництвом. Меноніти були другими після німців-колоністів у цій галузі, тому що на останніх покладалося вирощування фруктових дерев у Таврійській губернії [4, арк. 13–14; 5, арк. 3, 5–6 зв.; 7, арк. 19 зв., 22–23, 35–37].

Виноградарство не було поширеним заняттям у більшості населення в колоніях. Якщо в хортицьких селах перші виноградні лози з'явилися на початку XIX ст., то в молочанських – на початку другого десятиріччя XIX ст. Кількість виноградних лоз коливалася в 1811–1822 рр. у межах 20–169 в округах [6; 9, арк. 37], але були роки, коли не зафіксовано жодної виноградної лози [45, с. 136–138], бо вони гинули від морозу і сарани. Лише в окремих господарів виноградарство розвинулося [35, с. 250].

У городництві картопля, горох, квасоля, капуста, бруква, ріпа, боби, морква, буряки, огірки вирощувалися для власних потреб. У середині XIX ст. під картоплю відводили 2,38 % усіх земель у колоніях [32, с. 95]. У розведенні садів і городів на своїй ділянці були зайняті головним чином жінки. Чоловіки займалися розведенням громадських фруктових садів [57, с. 123–137].

Як уже було зазначено, у 20-ті–60-ті роки XIX ст. вівчарство і хліборобство приносили найбільший прибуток населенню менонітських колоній. Уміння менонітської громади приходити до одностайності і бути згуртованою виявилось, коли всі господарі перейшли до єдиної системи рільництва в колоніях (чотирипілля з «чорним паром») [31, с. 158]. Участь менонітів у різних урядових проєктах і використання найманої праці жителів навколишніх сіл вели до зменшення замкненості і більшої відкритості менонітів у господарській сфері [67, р. 56–64].

У 50-ті роки XIX ст. сільськогосподарська кон'юнктура змінювалася, що було спричинено зростанням цін на зернові культури, збіль-

шенням розмірів зернового виробництва і зайнятості населення у хліборобстві, яке стало головним господарським заняттям. Почався третій етап у розвитку сільськогосподарської спеціалізації колоній [40]. Прибутки від хліборобства підштовхували до збільшення земельних площ під зернові культури і зменшення – під городні та під вигін [69, р. 113].

Упродовж XIX ст. у колоніях спостерігався процес інтенсивного освоєння землі. Кількість землі не завжди була показником дійсного її використання, володіння 65-десятичним наділом до середини XIX ст. не вважалося особливою цінністю. Однак у другій половині XIX ст. з переходом до хліборобської спеціалізації значно зросли ціни на землю, загострилась земельна проблема, паралельно йшло обезземелення і соціальне розшарування. Ті, хто мали 30 десятин з колишніх 65, вважалися у менонітів бідняками [23, арк. 114 зв.].

За допомогою складеної нами таблиці можна уявити приблизні розміри освоєної менонітами землі на Півдні України (див. табл. 1).

Таблиця 1.

**Кількість придатної землі у менонітських колоніях
Півдня України (1847–1894 рр.), кв. км**

| Рік | Хортицький округ | Маріупольський округ | Молочанський округ | Всього по трьох округах |
|------|------------------|----------------------|--------------------|-------------------------|
| 1845 | 363,15 | 103,24 | 795,25 | 1261,64 |
| 1867 | 292,11 | 103,25 | 1049,87 | 1445,23 |
| 1894 | 311,45 | – | 1189,04 | 1500,49 |

В цілому кількість придатної землі, якою володіли меноніти у трьох округах, збільшилась з 1845 р. до 1894 р. на 18,93 %, до 1894 р. меноніти Хортицької, Гальбштадтської, Гнаденфельдської волостей освоїли 3000,98 кв. км (близько 5,52 % площі сучасної Запорізької області) [19, арк. 23–24, 30–31; 36, с. 9]. Вказані дані охоплюють землі, які знаходились у спадковому володінні, і не враховують ті, які були у приватній власності.

За 1845–1867 рр. кількість придатної землі в округах збільшилася на 14,55 %, з 1867 р. до 1894 р. – лише на 3,82 % [15, арк. 16; 39, с. 153; 43, с. 66]. Це можна пояснити тим, що у 1894 р. маріупольські менонітські села перестали існувати, тоді як у 1845–1867 рр. дані по них враховувались.

Зазначимо, що зі збільшенням земельних площ під зернові культури і зменшенням під вигін кількість корів на родину зменшувалась. У 1880 р. у молочанських селах нараховувалося чотири корови на сім'ю [55, с. 44]. На початку ХХ ст. середня кількість рогатої худоби на родину в молочанських колоніях була 3, а в хортицьких – 4 [54, с. 30, 33, 39].

Проникнення червоної степової породи корів у навколишні селянські господарства посилилося у 80-ті роки ХІХ ст., коли в частині селянських господарств сіру українську породу корів замінили червоною степовою. Наприкінці ХІХ ст. корови червоної степової породи були у 27 % селянських господарств Катеринославської губернії і в 30 % – Таврійської губернії [38, с. 5]. Навколишні жителі оцінили молочність нової породи: за переписом 1910 р. у Катеринославському повіті, за нашими підрахунками, у 31 волості, кількісні характеристики порід корів у злучному віці розподілялись так: червона степова – 17.194 (47,87 %), сіра українська порода – 15458 (43,03 %), інші – 3266 (9,09 %). Таку перевагу можна пояснити високими надоями у корів червоної степової породи [47, с. 3–13].

Здобутки менонітів (сівозміна, «чорний пар» картопля, червона степова порода корів) досить повільно й не одразу входили до вжитку представників інших етносоціальних груп. Господарські досягнення менонітів найчастіше запозичувалися жителями сусідніх німецьких колоній, а від них передавалися в українські, російські, болгарські села. Навколишні жителі вважали іноземців, зокрема менонітів, чужинцями і називали німцями без різниці їх етнічної або конфесійної приналежності [41].

Конфронтація між менонітами і навколишнім населенням досягла переломного моменту у житті колоній з початком Першої світової війни і появою «ліквідаційних законів» [24]. Меноніти дотримувалися стратегії виключення – відокремлення чужинців від себе, перепинивши їм доступ до цінних економічних ресурсів і важелів. Тепер згідно з постановами уряду від Російської імперії 2 лютого 1915 р. і 1916 р. після лобювання інтересів російсько-українською більшістю меноніти позбавлялися їхньої землі, яка підлягала продажу з аукціону. Менонітські

сільські господарі залишалися без засобів до існування [33]. Упродовж двох років відбулося зменшення поголів'я худоби, посівних площ, урожаю. У 1914–1916 рр. у молочанських колоніях кількість коней зменшилася на 36 %, рогатої худоби – на 18 %, посівні площі зменшилися в Хортицькій волості на 20 %, у Гнаденфельдській – на 18 %. Тимчасовий уряд лише у березні 1917 р. скасував ці закони [54, с. 49]. Ці зміни призвели до кризи сільського господарства в менонітських колоніях.

Отже, система господарювання менонітів довела свої переваги більшою постійністю врожаїв зернових і городніх культур упродовж десятків років. Частина дослідників вважала причинами досягнень менонітів у сільському господарстві лише привілеї і пільги, державну допомогу, які забезпечили найбільш сприятливі стартові умови для розвитку їхніх господарств у порівнянні з іншими іноземними колоністами і навколишніми державними селянами, через що меноніти мали більше можливостей для освоєння земель регіону і формування своєї господарської системи. Крім того, в округах були створені з ініціативи уряду Сільськогосподарські товариства, які своїми рекомендаціями і заходами орієнтували населення на досягнення успіхів у сільськогосподарській сфері. Однак ми вважаємо, що державна підтримка не принесла б результатів, якби меноніти не були внутрішньо здатні скористатися цими перевагами.

Це, в першу чергу, стосується згуртованості менонітських громад, яка стимулювала успіхи через систему покарань недбалих господарів і надання допомоги збитковим господарствам. Громади витрачали свої кошти на утворення загат для зрошення сіножатей, фруктових садів, утримання племінних стад. Характерними рисами менонітських господарів була економність, працьовитість, що позитивно впливало на розвиток господарства.

Система землеволодіння і землекористування також зумовлювала успіхи менонітів. До 60-х років XIX ст. в основі їхнього землеволодіння лежав принцип недробіння земельної ділянки в 65 десятин. Право на дробіння господарю не належало, і земля знаходилась у його спадковому користуванні. Після смерті господаря земельна ділянка переходила в одноосібне володіння одного із прямих спадкоємців. Частіше ним ставав молодший син, який поступово переймав функції голови господарства [39, с. 172; 46, с. 62; 59, с. 30]. Общинна і подвірна система навколишнього селянства у результаті зростання кількості насе-

лення мали своїм наслідком зменшення земельної ділянки. Однак достатність земельної ділянки є необхідним чинником для успішного ведення господарства [56]. За розрахунками менонітів, для середнього господарства у степовій місцевості було потрібно 45 десятин: 16 десятин для хліборобства, 24 – під вигін, 5 – під сіножаті. У менонітів було 65 десятин, з яких на початку XIX ст. відводили під вигін до 45 десятин, під поле – 16, але після переходу до чотирипілля з «чорним паром» більше землі стали відводити під рілля – 20-25, а під кінець століття у деяких господарствах до 45 десятин [24, арк. 14; 56, с. 363].

Після урядового дозволу на дробіння земельної ділянки у 60-ті роки XIX ст. в округах для вирішення земельної проблеми було створено громадські каси безземельних, гроші в які надходили від оренди запасних земель, подушного податку, а витрачалися на придбання земельних ділянок для безземельних молодих родин [42].

Земля, яка складала ділянку меноніта, нарізалася на одному відрубі для уникнення череззсужжя [28, 124]. Поля в колоніях займали одну площу, вигони – іншу, що забезпечувало збереження полів від потрав. Орна земля розташовувалася у безпосередній близькості до села, що прискорювало рільничі роботи, скорочуючи час переїздів і перевезень [16, арк. 154]. Поля поділялися на десятини, одна поряд з іншою і поряд з посівами сусіда, щоб використовувався кожний шмат землі і ховрашки не забігали по межниках і пустирях усередину [61].

Навколишні ж селяни при сприятливій погоді отримували добрий урожай, але в несприятливих умовах мали неврожай, тоді як у сусідніх менонітських колоніях, як привило, – пересічний урожай, що забезпечувалося чотирипільною з «чорним паром» системою землеробства. Мета «чорного пару» полягала в тому, щоб не дати рости бур'яну і тримати ґрунт у сприятливому стані атмосферного впливу за допомогою глибоко проведених борозен для утримання вологи і протидії посухам. Чинниками, які зумовлювали успіхи населення менонітських колоній у сільському господарстві, були ретельний обробіток землі, регулярне угноювання, якісне збирання врожаю, раціональне зберігання. Навесні поле боронувалося, засівалося, посів заволочувався і знову боронувався. Під час збирання врожаю в господарствах була необхідна кількість робочих рук, робочої худоби і рільничих знарядь, що забезпечувало швидкі і якісні жнива. У господарствах використовувалась наймана праця, причому у менонітських господарствах з 65 і більше десятинами землі були необхідні рільничі знаряддя, достатня кількість робочої

худоби, тому в ці господарства робітники з власними знаряддями і робочою худобою не приймалися [18, арк. 10].

Після збору врожаю поля переорювалися один-два рази для збереження вологи для озимих посівів і запобігання їх знищенню у мороз, посуху, під час дощів. Орні поля, городи, сіножаті угноювалися, на одну десятину вивозилося до 50 возів гною або 25 попелу, які рівномірно розкидалися. У навколишніх же селян угноювання вважалося нераціональним і навіть шкідливим [31, с. 154–157].

Таким чином, менонітські господарства пройшли еволюцію від натуральних господарств до орієнтованих на ринок. Виходячи з критерію прибутковості галузей сільського господарства, нами виділено зміни в його спеціалізації. Перший етап – кінець XVIII – початок XIX ст. – позначений розведенням великої рогатої худоби. Під час цього етапу меноніти запозичили спеціалізацію сільського господарства у навколишніх селян. Другий етап – 20-ті–50-ті роки XIX ст. – вирізняється підвищеною увагою до вівчарства після створення Товариств для управління та вдосконалення громадського вівчарства 1824 р. Третій етап – 50-ті роки XIX ст.– початок XX ст. – позначений розвитком зернового виробництва: було зменшено кількість землі під вигін і сіножаті, збільшено під зернові культури. Успіхи менонітів у веденні рентабельного сільського господарства зумовлювалися комплексом причин, серед яких були державна підтримка, згуртованість менонітів у досягненні мети, їхня працьовитість та економність, особлива організація господарства. До кінця XIX ст. меноніти створили оптимальну систему отримання стабільних урожаїв і прибутку в умовах ризикованого землеробства на Півдні України: чотирипілля з «чорним паром», сівозміна, ретельний обробіток землі, регулярне угноювання, використання громадської системи загат для зрошування луків, стійлове утримання худоби, влаштування приміщень для зберігання кормових запасів. Участь менонітів у сільськогосподарському розвитку Півдня України, по-перше, виявилася у площі освоєних земель. По-друге, меноніти були задіяні в урядових експериментах і певною мірою у зв'язку з цим впливали на навколишнє населення. По-третє, раціональні елементи їхньої системи господарювання, господарські навички, окремі знаряддя праці прямо і опосередковано через німців-колоністів запозичувалися навколишніми жителями. Обмін господарським досвідом між менонітами і навколишнім населенням стимулювався державними винагородами, в результаті сусідні села запозичили чоти-

рипілля з «чорним паром», селяни почали масово вирощувати картоплю, використовувати рілльнічі знаряддя, розводити й тримати нову породу корів. По-четверте, у менонітських колоніях забезпечували роботою навколишніх селян, інших колоністів, які після нагромодження коштів мали можливість самостійно вести господарство і застосовувати раціональні елементи господарської системи менонітів.

Джерела та література:

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 30.
2. Там само. – Спр. 91.
3. Там само. – Спр. 138.
4. Там само. – Спр. 157.
5. Там само. – Спр. 212.
6. Там само. – Спр. 253.
7. Там само. – Спр. 301.
8. Там само. – Спр. 631.
9. Там само. – Спр. 707.
10. Там само. – Спр. 742.
11. Там само. – Спр. 807.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1649.
13. Там само. – Оп. 3. – Спр. 15245.
14. Там само. – Спр. 15253.
15. Там само. – Оп. 5. – Спр. 59.
16. Там само. – Спр. 580.
17. Там само. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 1235.
18. Там само. – Спр. 1507.
19. Там само. – Спр. 3116.
20. Російський державний історичний архів – Ф.381. – Оп.46. – Спр.10.
21. Там само. – Ф. 398. – Оп. 2. – Спр. 174.
22. Там само. – Оп. 29. – Спр. 8369.
23. Там само. – Ф. 821. – Оп. 133. – Спр. 319.
24. Там само. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Спр. 18.
25. Там само. – Спр. 20.
26. *Берестень Ю. В.* Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60–90-ті роки ХІХ століття): дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01. / Юрій Володимирович Берестень. – Запоріжжя, 2006. – 229 с.

27. *Белікова М. В.* Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. і ст. наук: спец. 07.00.01 / Марина Володимирівна Белікова; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
28. *Бондарь Д.* Секта меннонитов в России / Д. Бондарь. – Петроград, 1916. – 207 с.
29. *Венгер Н. В.* Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789–1917): автореф. дис. ... докт. і ст. наук: 07.00.02 / Наталія Вікторівна Венгер; Дніпропетровський нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 36 с.
30. *Веселовский К.* Тонкорунное овцеводство в России / К. Веселовский. // Журнал Министерства государственных имуществ (далі ЖМГИ). – 1846. – Ч. XX. – С. 105–154.
31. *Вибе Ф.* Полеводство. – Хлебопашество менонитов южной России / Ф. Вибе. // Записки имп. Общества сельского хозяйства Южной России (далі ЗИОСХ). – 1853. – С. 153–159.
32. Военно-статистическое обозрение Российской империи / Сост. Генштаба подполковник Герсеванов. – Т. XI. – Ч. 2. Таврическая губерния. – СПб., 1849. – 225 с.
33. *Гавель.* О хлебопашестве немецких поселенцев в степях южного края России / Гавель. // ЖМГИ. – 1851. – Ч. 28. – № 1. – С. 57–68.
34. *Захарченко Т. К.* Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.02 / Таїса Костянтинівна Захарченко; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
35. Из записной книжки проезжего лесничего // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1865. – Ч. 90. – Отд. II. – С. 247–269.
36. История городов и сел УССР. Запорожская область. – К.: Полиграфкнига, 1981. – 728 с.
37. *Карагодин А. И.* История Запорожского края (1770–1917) / Анатолий Иванович Карагодин; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье: Запорожский гос. ун-т, 1998. – С. 22–23.
38. *Классен Х. И.* Красный степной скот / Х. И. Классен. – М.: Колос, 1966. – 247 с.
39. *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и мат-лы по истории и статистике иностр. колонизации в России. – Вып. 1 – СПб., 1869. – 455 с., прил. 101 с.
40. *Клаус А.* Сектаторы-колониисты в России / А. Клаус. // Вестник Европы. – 1868. – Т. 3. – № 6. – С. 665–722.
41. *Климова С. Г.* Стереотипы повседневности в определении «своих» и «чужих» / С. Г. Климова. // Социологические исследования. – 2000. – № 12. – С. 13–22.

42. Книга Петцольдта // Современник. – 1865. – Т. 107. – № 4. – С. 337–389.

43. *Корнис И.* Краткий обзор состояния менонистских колоний на реке Молочной, в 1847 году, в сельскохозяйственном отношении / И. Корнис. // ЗИОСХ. – 1847. – С. 66–69.

44. *Корнис И.* О породе немецких коров на Молочных Водах / И. Корнис. // Сб. статей о сельском хозяйстве юга России, извлеченных из ЗИОСХ с 1830 по 1868 год. – Одесса, 1868. – С. 513–514.

45. *Корнис И.* О состоянии хозяйства в Молочанских менонитских колониях в 1843 году / И. Корнис. // ЖМГИ. – 1844. – Ч. IX. – С. 130–144.

46. *Кузьмин.* Сельскохозяйственное положение Екатеринославской губернии в 1862 г. / Кузьмин. // ЖМГИ. – 1863. – С. 42–70.

47. *Лискун Е. Е.* Красный немецкий скот / Е. Е. Лискун. // Труды бюро по зоотехнике. – 1912. – Вып. 8. – С. 1–84.

48. *Малиновский Л. В.* Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX в. / Л. В. Малиновский. // Исторические записки. – 1983. – Т. 109. – С. 177–202.

49. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наук. думка, 1975. – 275 с.

50. *Оммер.* Менонистские колонии на Молочных Водах / Оммер. // Одесские вести. – 1839. – № 17. – С. 199–202.

51. Описание менонитских колоний в России // ЖМГИ. – 1842. – Ч. IV. – С. 1–42.

52. О состоянии сельского хозяйства в Южной России, в 1853 году // ЖМГИ. – 1854. – Ч. 51. – № 2. – С. 111–146.

53. *Осташева (Венгер) Н. В.* Криза менонітської спільноти України та міжнародна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01; 07.00.02 / Наталія Вікторівна Осташева. – Дніпропетровськ, 1996. – 192 с.

54. *Осташева Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 г. / Н. В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.

55. *Постников В.* Молочанские и Хортицкие немецкие колонии / В. Постников. // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1882. – Т. XL. – С. 35–49.

56. *Постников В. Е.* Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М.: Типо-литография Высочайше утвержденного товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1891. – 391 с.

57. *Репина Л. П.* Пол, власть и концепция «разделенных сфер»: от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина. // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 123–137.

58. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. – Т. 14: Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – 983 с.
59. Свод законов Российской империи. – Т. XII. – Отд. II. – СПб., 1857. – 112 с.
60. *Скальковский А.* Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846 – 1848 / А. Скальковский. // Журнал Министерства внутренних дел – 1850. – Ч. XXX. – Кн. 6. – С. 1–63.
61. *Струков Д.* Память о прошлом 1852-м и привет новому 1853-му году / Д. Струков. // Одесский вестник. – 1853. – № 1.
62. Хозяйственные замечания в России. Быт молочанских менонитских колоний // ЖМГИ. – 1841. – Часть 1. – С. 554–562.
63. *Хрящевська Л. М.* Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / Любов Михайлівна Хрящевська; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2008. – 24 с.
64. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины / Л. Н. Чижикова. // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С. 12–23.
65. *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916. – 266 с.
66. *Dyck H. L.* Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies / H. L. Dyck. // Journal of Mennonite Studies. – 1984. – Vol. 2. – P. 9–28.
67. *Epp G. K.* Mennonite – Ukrainian Relations (1789–1945) / g. k. epp. // Ibid. – 1989. – Vol. 7. – P. 131–144.
68. *Huebert H. T.* Hierschau: an example of Russian Mennonite life / H. T. Huebert. – Winnipeg, Manitoba, 1986. – 416 p.
69. *Urry J.* None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia, 1789–1889 / J. Urry. – Winnipeg, Manitoba, Hyperion Press Limited, 1989. – 328 p.

Марина Белікова (Запоріжжя, Україна). Розвиток сільського господарства у менонітських колоніях Південної України (XIX – початок XX ст.)

Стаття презентує етапи спеціалізації сільського господарства в менонітських колоніях Південної України впродовж XIX ст.

Ключові слова: сільське господарство, менонітські колонії, Південна Україна.

Марина Беликова (*Запорожье, Украина*). **Развитие сельского хозяйства в менонитских колониях Южной Украины (XIX – начало XX в.)**

Статья представляет этапы специализации сельского хозяйства в менонитских колониях Южной Украины в течение XIX в.

Ключевые слова: сельское хозяйство, менонитские колонии, Южная Украина.

Maryna Bielikova (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The development of agriculture in the Mennonite colonies in Southern Ukraine (XIX–XX centuries).**

The article presents the stages of agrarian specialization in the Mennonite colonies of the South Ukraine during XIX century.

Key words: agriculture, Mennonite colonies, South Ukraine.

Ілля БАРКОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94

Заходи щодо запобігання поширенню сифілісу на території Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Сифіліс є однією з найпоширеніших венеричних хвороб. Поширення сифілісу завжди створювало великі проблеми як для населення, так і для влади та інколи приводило до епідемій. На сьогодні завдяки освіченості населення це захворювання вдається виявляти на ранніх стадіях, а через наявність мережі лікарських засобів ефективно лікувати. Цікавим є досвід Російської імперії, на прикладі Катеринославської губернії, щодо методів запобігання сифілісу в період, коли лікарні існували тільки в великих населених пунктах, а більша частина населення сприймала перші ознаки цієї хвороби як невелике подразнення шкіри.

Метою нашої статті є аналіз заходів для запобігання поширенню сифілісу на території Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У 1888 р. на засіданні Новомосковської земської управи було зачитано доповідь про поширення епідемічних захворювань на території Новомосковського повіту. У доповіді відзначалося, що венеричні хвороби, окрім сифілісу, явище досить рідкісне і в повіті за 1887 р. зареєстровано лише 120 випадків. Сифіліс, навпаки, зустрічається набагато частіше – 558 випадків у той же рік. Необхідно відзначити, що кількість хворих на сифіліс істотно не змінювалася, так, у 1899 р. було зареєстровано 505 випадків зараження сифілісом на території повіту [11, с. 219; 14, с. 295]. На засіданні тієї ж Земської управи 1888 р. зазначалося, що наведені цифри не відображають число всіх хворих на сифіліс у повіті, а лише тих, хто звернувся по допомогу до лікаря. Земські лікарі досить часто свідчили, що їм доводилось виявляти цілі сім'ї, заражені сифілісом. В інших повітах ситуація не відрізнялася від тієї, що була в Ново-

московському: так у Бахмутському повіті 1898 р. зареєстровано 1427 хворих на сифіліс, у той же час в Слов'яносербському – 967, Маріупольському – 816, Верхньодніпровському – 554 [9, с. 16]. Поширення сифілісу наприкінці XIX ст. на теренах Катеринославщини було настільки швидким та створювало такі проблеми, що влада не могла миритися з цим і в 1886 р. при розподілі лікування на категорії лікування сифілісу увійшло до спеціальної категорії разом з військовими, котрі вимагали негайного безкоштовного лікування [5, с. 8]. У цей же час влада починає робити перші кроки для запобігання поширення цієї хвороби на теренах губернії.

Лікарями кінця XIX ст. було встановлено, що в більшості випадків зараження сифілісом відбувалося статевим шляхом [9, с. 48]. Тому велика увага в-першу чергу приділялася здоров'ю повій, адже жінки легкої поведінки як продавці інтиму за гроші ставали головними носіями венеричних хвороб. Спершу у спробах контролю за проститутками та їхнім здоров'ям, у середині XIX ст. влада імперії ввела документ, котрий в народі отримав назву «жовтий білет». Цей документ став паспортом повії і надавав їй право легально займатися проституцією на території Російської імперії. У «жовтому білеті», окрім персональних даних повії, також робилися помітки про стан її здоров'я. Клієнт мав право вимагати «жовтий білет» від повії перед наданням послуг, щоб бути впевненим, що під час статевого акту не заразитися від неї венеричною хворобою. Утім введення «жовтих білетів» не приносило великих результатів у боротьбі з сифілісом, тому що клієнти дуже рідко вимагали від повії пред'являти його, а поліція не могла перевіряти кожну жінку, схожу на повію, на наявність такого документа. Тому в 1900 р. на засіданні міської думи Катеринослава було порушено питання про медично-поліцейський нагляд за проституцією. На засіданні відзначалося, що цей нагляд є незадовільним і щороку погіршується [3, с. 10]. Тому для посилення контролю за здоров'ям населення виникла необхідність організації в Катеринославі лікарсько-поліцейського комітету. І хоча перший такий комітет на теренах Російської імперії було організовано ще 1843 р. у Санкт-Петербурзі, а наприкінці XIX ст. вони вже діяли в усіх великих містах держави, проте перший комітет на Катеринославщині розпочав свою діяльність лише на початку XX ст. в губернському центрі. Однією з найголовніших функцій лікарсько-поліцейського комітету була перевірка повій на наявність венеричних хвороб. У разі виявлення венеричної хвороби у повії її відправляли на

лікування. В комітеті на повій заводилися спеціальні картки, куди записувалися всі дані про них, про їх відвідування лікарів. Також у комітеті заводилося 2 книги: до одної записувалися усі повії з домів розпусти, а до другої – повії «одиначки». Там фіксувалися ім'я, по батькові, прізвище, (віросповідання) повії, її вік, колишнє місце роботи, час надходження під лікарський нагляд. Лікар комітету також складав відомість про кількість здійснених оглядів, результати оглядів, кількість відправлених до лікарні і про число тих, хто не з'явився для огляду, і представляв її в комітет. Така ж відомість і відомість про наявність повій представлялася щомісяця в лікарське відділення, а щотижнева відомість – лікарському інспектору. Головою комітету був міський голова, а до складу комісії входили помічник губернського лікарського інспектора, міський лікар, поліцмейстер [3, с. 57].

Лікарсько-поліцейський комітет також стежив за виконанням урядових наказів та своїх власних санітарних постанов повіями та власницями публічних домів. Комітет виробив статут для власниць домів розпусти, за яким вони несли відповідальність за здоров'я своїх «підлеглих»; повіям було заборонено працювати під час місячних, також їм було необхідно митися після кожного клієнта та оглядати себе щодня на наявність хвороби незалежно від того, чи робив медогляд лікар. Ці прописані у статуті зобов'язання так і не стали нормою ні для власниць домів розпусти, ні для повій. Головною причиною було те, що власницям було байдуже здоров'я дівчат та їхніх клієнтів, адже в першу чергу їх цікавив прибуток, котрий приносила дівчина.

Слід відзначити, що комітети не отримали великого представництва на території губернії, вони були створені лише в 3-х містах: Катеринославі (1901), Олександрівську (1902) та Луганську (1912), в інших же містах обов'язки цих комітетів покладалися на міських лікарів [4, с. 190]. На утримання комітетів у названих містах витрачалося приблизно від 1300 до 2000 руб. на рік [4, арк. 211]. За договором з утримувачками публічних домів третину цих видатків покривали власниці борделів, а решта грошей витрачалася з міського бюджету. Лікар у комітеті заробляв близько 900 руб., а агенти від 200 до 400 руб. на рік [4, арк. 211].

Там, де було створено комітети, вони так і не змогли повністю запобігти сифілісу через повій. Повії досить часто намагалися приховувати свої хвороби, ігнорували постанови комітетів, а через часте оновлення складу «працівниць» у домах розпусти було досить важко про-

контролювати подальшу долю повій. Всі три згадані лікарсько-поліцейські комітети проіснували до початку Першої світової війни.

Ще одним із заходів для профілактики поширення сифілісу статевим шляхом у цей період стала боротьба із прихованою проституцією. У 1877 р. видано державний циркуляр щодо обмеження прихованої проституції. За цим циркуляром кожному громадянину імперії ставилося в обов'язок «мати зносини з повією у відомому місці, а не в полі чи на вулиці». Такі заходи мали певний результат. Так, в Олександрівську відповідно до цього наказу міський лікар М. Гар прийняв рішення про обов'язковий медогляд прислуги жіночої статі у готелях, а також усіх жінок на кондитерській фабриці [1]. Якщо при огляді в них виявляли сифіліс, то їх відправляли на лікування до земської лікарні. Однак такий пошук повій досить часто закінчувався великими скандалами; наприклад, в Олександрівську в 1891 р. поліція затримала двох повій, хворих на сифіліс, і через відсутність вільних ліжок у земській лікарні їх відправили на лікування до Покровської лікарні; там також, як виявилось вільних місць не було. Головному лікарю Покровської лікарні довелося їх покласти в коридорі [6, с. 95], що спричинило скандал. Цей скандал набув широкого розголосу Поліція звинувачувала головного лікаря земської лікарні, а управа та лікар, у свою чергу, заявляли, що поліція перевищила свої повноваження. Знайдених «незаконних» повій, якщо вони відмовлялися від реєстрації, виселяли з міста. З утворенням лікарсько-поліцейських комітетів однією з їхніх функцій став розшук прихованих повій. Як правило, агенти комітету пізнього вечора у шинках, готелях, на вулицях затримували жінок, котрих підозрювали у занятті проституцією. Слід зауважити, що не завжди ці заходи були ефективними. Так, 1910 р. в газеті «Александровские новости» було опубліковано замітку про випадок, коли при облаві на прихованих повій до поліцейського відділку забрали 6 дівчат, підозрюваних у занятті проституцією; але згодом виявилось, що вони були навіть незайманими. Однак дівчата вимушені були провести всю ніч у поліцейській дільниці поряд зі справжніми повіями. Автор замітки зауважував, що «це був їх перший крок до падіння» [20, с. 2].

З розвитком торгівлі в Катеринославській губернії та збільшенням кількості масштабних ярмарків виникає новий вид проституції, так званий сезонний або ярмарковий. З індустріалізацією Катеринославщини, прокладанням залізниць збільшується і роль торгівлі в житті губернії. У Бахмуті в 1880-х рр. проводилося 4 великі ярмарки, куди

стікався люд з навколишніх губерній, і це не рахуючи ярмарків, котрі проводилися в селах, наприклад, у Зайцевому, Верхньому, Гришиному [18, с. 57]. Як правило, під час проведення ярмарків на базарних площах, цих населених пунктів або недалеко від них відкривалися невеликі публічні доми які працювали протягом ярмарку. Вони приїздили з інших міст та губерній, дозвіл на «роботу» отримували в місцевому поліцейському відділку; повії перевірялися у місцевого лікаря. У той же час, слід зазначити, працювали і нелегальні доми розпусти, нерідко під видом готелів чи хорів арфісток. [18, с. 301]. Тому під час проведення ярмарків поліція працювала особливо пильно, намагаючись виявити такі нелегальні заклади, перевіряючи шинки, готелі та ресторани. У Новомосковському повіті під час ярмарків діяла тимчасова лікарська допомога, яка стежила за здоров'ям повій та їхніх клієнтів. Як правило, на ярмарки виїздили публічні доми з найближчого великого населеного пункту. Так, на Покровський ярмарок до села Кагальник виїздили доми розпусти з Ростова-на-Дону [19, с. 79]. Цей різновид проституції був сезонним і обмеженим у просторі, тому й не набув великого поширення на території Катеринославської губернії, хоча й відіграв негативну роль у зараженні населення венеричними хворобами.

У сільській місцевості з давніх часів спостерігалися досі вільні статеві стосунки, бо в українців існував звичай в кінці осені після закінчення польових робіт збиратися на вечорницях у якоїсь вдови, випивати спиртне та злягатися одне з одним [8, с. 14]. Однак, не зважаючи на існування таких вільних звичаїв, у XIX ст. на селі з'являється також проституція, тобто продаж жіночого тіла за гроші, і якщо на початку століття такі випадки були поодинокі і приховані, то у II половині XIX ст. вони набули поширення і в селах почали з'являтися професійні повії. Не стала винятком і Катеринославська губернія. В сільській місцевості за повіями стежили гірше, ніж у містах, тому вони стають головними винуватцями поширення сифілісу на селі. Візьмемо, для прикладу, 2-гу медичну дільницю Ростовського повіту (Ростовський повіт поділявся на 2 медичні дільниці річкою Дон). 2-га дільниця знаходилася на південному березі Дону; в ній проживало приблизно 66 тис. чол. головна лікарня була в селищі Кагальник. Тут лікувалося сифілітиків: у 1872 р. – 24, 1874 р. – 85 чол., 1876 р. – 116, 1877 р. – 137 та у 1878 р. – 193 чол. [19, с. 47]. «Причиною такого зростання хворих на сифіліс, – вказував головний лікар 2-ої медичної дільниці Печиський у своїй доповіді – є поширення неконтрольованої проституції в сіль-

ській місцевості» [19, с. 59]. У Новомосковському повіті стан справ із захворюваністю був ще гіршим, у деяких селах повіту – Кірносівці (Афанасіївська волость) та Сергіївці (Олександрівська волость) – дві третини селян були хворі на сифіліс [10, с. 61]. Причиною такої епідемії був низький рівень обізнаності жителів цих сіл із загрозою, яку несуть випадкові статеві зв'язки, та відсутність медичної допомоги. У містах же завдяки більш розвинутій медицині та обізнаності населення сифіліс зустрічав переважно в первинній формі; чоловіки після статевого акту з повією дуже ретельно оглядали себе і при виявленні прищипу чи подразнення одразу зверталися до лікаря. У сільській же місцевості до лікаря зверталися, коли сифіліс був у другій чи третій стадії, а ознаки захворювання дуже помітними. Як правило, в сільській місцевості поширювачем венеричних хвороб у сім'ї ставав чоловік, який повертався у рідне село з ярмарку чи заробітків. Зараження відбувалося статевим, або спадковим, або побутовим способом [12, с. 93]. Чим ближчим були села до міст, тим більше там було домів розпусти і вищим рівень венеричних захворювань. У 1870-ті р. проституція в сільській місцевості Катеринославщини досягла таких великих розмірів, що 1878 р. в деяких повітах було вирішено заборонити публічні доми на селі і посилити контроль за прихованою проституцією та боротьбу з нею. Винятком ставали села, де проводилися сезонні ярмарки, через те що в домах розпусти була потреба і в такий спосіб можна було стримувати розвиток прихованої проституції, а медична перевірка повій вберігала місцевих жителів від зараження сифілісом [19, с. 79]. Утім, і в таких селах, де проводилися ярмарки, проституція дозволялася лише на час їх проведення. Заборона проституції в сільській місцевості так і не вирішила проблеми захворюваності населення, а рівень медичного забезпечення був усе ще низьким, тому влада шукала шляхи подолання цієї проблеми.

Запобігання поширенню сифілісу не закінчувалося на медоглядах повій, особливу увагу влада також приділяла і робітникам заводів та шахт. У 1897 р. у своїй доповіді з проблем сифілісу Новомосковська управа назвала головні центри поширення сифілісу – це були промислові центри повіту: місто Новомосковськ, селища Амур та Нижньодніпровськ – і просила звернути особливу увагу саме на промислові селища [13, с. 174]. Наголошувалося, що в них не було лікарень – власники заводів відмовлялися їх будувати, економлячи на цьому гроші. Так, в Юзівці та інших промислових селищах власники заводів не бу-

дували лікарень заради економії [7, с. 68–76]. Лікар Ю. М. Гейман на засіданні Новомосковської земської управи 1897 р. зазначав: «У теперішній час, наскільки я помітив, лікування на існуючих в повіті заводах майже неможливе» [13, с. 164]. Адже заводських лікарів власники підприємств часто змушували замовчувати проблеми зі здоров'ям робітників, тому що боялися втрати прибутків через їхнє лікування. Тож власник заводу часто забороняв лікарям класти робітників до шпиталю, і вони продовжували працювати та розносити венеричні хвороби. Власники заводів часто змушували лікарів інспекцій ігнорувати проблеми робітників, і лише коли захворювання набувало тяжких форм, дозволяли шпиталізувати хворих. На думку дійсного статського радника Новомосковської земської управи М. В. Куриліна, для правильної організації медичної частини на заводах, щоб вона приносила користь, необхідно, щоб лікарі були незалежні від заводовласників; тільки тоді буде можливо стежити за сифілітиками та надавати їм необхідну допомогу [13, с. 164]. Частина повітових земств розглядала можливість внесенням із заводів певної суми в повне розпорядження земства медичного персоналу, але в більшості повітів це так і не стало реальністю.

Для профілактики захворювання на сифіліс новоприбулих на шахти чи заводи робітників, та у зв'язку з можливістю поширення ними сифілісу серед місцевого населення застосовувалися певні заходи. Слід відзначити, що такі прибульці становили значну небезпеку. У 1902 р. Верхньодніпровська управа у звіті до земства про стан захворювань венеричними хворобами доповідала, що серед місцевого населення сифіліс поширює прийшлий на копальні люд і що до цього часу Верхньодніпровський повіт не бачив сифілісу в таких масштабах [17, с. 231]. Тому на території Катеринославщини було вирішено створити лікарсько-продовольчі пункти на ринках найму, вузлових станціях, місцях масового відпочинку населення та на дорогах, якими рухається основна маса робітничого населення, особливо на кордонах губерній. Ці пункти перевіряли робітників на наявність венеричних хвороб, реєстрували новоприбулих, перевіряли їх здоров'я. У лікарняно-стаціонарних пунктах працювали лікарі, їм також допомагали студенти медичних університетів та поліція [16, с. 199]. Хоч такі пункти діяли лише сезонно, воно приносили певну користь [13, с. 177].

Ситуація з поширенням сифілісу у Маріуполі дещо відрізнялася від інших міст губернії. Основним контингентом відвідувачів повій, окрім купців та пролетаріату, в цьому місті були також і моряки. Як

наслідок, по захворюваності на сифіліс Маріупольський повіт був на третьому місці. Через великий попит на послуги повій, та перешкодження відкриттю борделів місцевими органами влади виникають таємні публічні дома. Вони існували, як правило, при лазнях, шинках та готелях. Такі таємні борделі не контролювалися владою, а повії в них не проходили постійних медичних оглядів, тому ставали головними розносчиками сифілісу в місті. Таємна проституція в Маріуполі досягла настільки величезних масштабів, що у 1895 р. генерал-губернатор Катеринославщини, звертаючись до Маріупольської управи у справі нагляду за проституцією просив перевірити прислугу в готелях, трактирах, лазнях і приватних будинках як таких, що можуть займатися «жіночим ремеслом» [2, арк. 120]. Міська влада одразу ж взялася за перевірки, які виявили велику кількість незареєстрованих публічних домів.

На цьому пошук хворих на сифіліс не закінчувався. Окремо влада також приділяла увагу і навчальним закладам. Так, у 1897 р. Новомосковська земська управа пропонувала організувати лікарський нагляд за дітьми у школах. Дільничним лікарям пропонувалося проводити періодичні огляди дітей у земських та церковно-парафіяльних школах і у випадках виявлення сифілісу в заразній формі негайно видаляти хворих з навчального закладу. Вимоги ж лікарів були обов'язковими для керівництва навчальних закладів. Наскільки такий метод профілактики був корисний, нам не відомо [13, с. 177].

Окрему увагу влада також приділяла ознайомленню населення з небезпекою сифілісу за допомогою брошур. Постійно на державні гроші видавалися та розповсюджувалися «Брошури про сифіліс» [15, с. 162]. У них брошурах розповідалася, що таке сифіліс, як він виявляється, чим шкідливий для організму, які форми він має.

Сифіліс був однією з найпоширеніших хвороб у Катеринославській губернії, тому ігнорувати його було неможливо. Слід відзначити, що довгий час влада не приділяла належної уваги методам попередження та лікування сифілісу. На те було декілька причин: зокрема спершу невелика кількість хворих, відсутність лікарень у багатьох населених пунктах. З початком індустріалізації краю та швидким зростанням населення сифіліс проникає в найвіддаленіші куточки губернії, цією хворобою починають хворіти дедалі більше людей. У сільській місцевості лікарі реєструють цілі сім'ї, в заражені сифілісом. Наприкінці ХІХ ст. влада починає приділяти увагу не тільки лікуванню, а й попе-

редженню сифілісу. Спочатку лікарі взяли ретельніше перевіряти на венеричні хвороби зареєстрованих повій, водночас приділялася велика увага пошуку прихованих повій як не підконтрольних лікарям та поліції. Паралельно з цим вживалися заходи з перевірки переселенців з інших губерній та робітників шахт і заводів. Окрему увагу влада також приділяла захворюваності сифілісом у дітей. Проте в багатьох випадках до реалізації методів запобігання не доходило, обмежувалися лише дебатами та постановами; досить рідко профілактичні заходи діяли в повній мірі.

Джерела та література:

1. Бордели дореволюционного Александровска // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zabor.zp.ua/Statiy/bordeli_alexandrovsk.htm – Дата доступу: 15.01.2012. – Без авт.
2. Державний архів Донецької області. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 192. – Циркуляр МВД и Екатеринославского губернатора. Программа съезда для обсуждения мероприятия против сифилиса. – 270 арк.
3. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 159. – Об организации городского врачебно-полицейского комитета. – 270 арк.
4. Там само. – Спр. 466. – Об организации городского врачебно-полицейского комитета. – 300 арк.
5. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXVI очередной сессии 1886. – Александровск, 1887. – 463 с. // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 18.04.2011.
6. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXVI очередной сессии 1891. – Александровск, 1892. – 351 с. // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 18.04.2011.
7. *Копыл А. Г.* Бахмут, столица «Новой Америки» / А. Г. Копыл. – Артемовск: Артемовская гортипография, 1998. – 94 с.
8. *Кузнецов М. И.* Проституция и сифилис в России: Историко-статистические исследования / М. И. Кузнецов. – СПб.: В. С. Балишева, 1871. – 348 с.
9. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1898 год. Часть вторая. – Екатеринослав, 1899. – 196 с. // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 7.04.2011.
10. Отчет Новомосковской уездной Земской управы Новомосковскому XXII очередному уездному Земскому собранию 1887. Часть II. – Екатеринослав, 1887. – 184 с. // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 7.04.2011.

11. Отчет Новомосковской уездной Земской управы Новомосковскому XXIV очередному уездному Земскому собранию 1888. – Екатеринослав, 1889. – 461 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 7.04.2011.

12. Отчет Новомосковской уездной Земской управы за 1890 год XXVI очередному уездному Земскому собранию. – Новомосковск, 1891. – 260 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 7.04.2011.

13. Отчет Новомосковской уездной Земской управы за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – 278 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 7.04.2011.

14. Отчет Новомосковской уездной Земской управы за 1899 год. Часть 2 и 3-я – Новомосковск, 1900. – 399 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 7.04.2011.

15. Отчет Новомосковской уездной Земской управы Новомосковскому уездному Земскому собранию за 1903 год. Часть I. – Новомосковск, 1904. – 269с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 7.04.2011.

16. Постановления Верхнеднепровского VIII очередного уездного Земского собрания 20–24 октября 1898 года включительно. – Верхнеднепровск, 1899. – 393 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 12.04.2011.

17. Постановления Верхнеднепровского XII очередного уездного Земского собрания с 30-го сентября по 4-е октября 1902 года включительно. – Верхнеднепровск, 1903. – 308 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 13.04.2011.

18. Постановления X-го очередного Ростовского-на-Дону уездного Земского собрания сессии 14–20 сентября 1875 года. – Ростов-на-Дону, 1876. – 687 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 14.04.2011.

19. Постановления XIV очередного Ростовского на-Дону уездного Земского собрания сессии 3–7 октября 1879 года. – Ростов-на-Дону, 1879. – 501 с. // [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступа: 14.04.2011.

20. Потребители человеческого мяса // Александровские новости. – 1910. – № 2. – 5 мая. – Без авт.

Ілля Барков (Запоріжжя, Україна). Заходи щодо запобігання поширенню сифілісу на території Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Аналізуються методи запобігання поширенню сифілісу на території Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: проституція, сифіліс, дім розпусти, венеричні захворювання, лікування, правила, міська управа.

Илья Барков (Запорожье, Украина). Мероприятия по предупреждению распространения сифилиса на территории Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX в.

Анализируются методы предупреждения распространения сифилиса на территории Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: проституция, сифилис, дом терпимости, венерические заболевания, лечение, правила, городская управа.

Illia Barkov (Zaporizhzhia, Ukraine). Measures to prevent the spread of syphilis in Ekaterinoslav province in the last quarter of the XIX century – beginning of the XX century.

Analyzes methods for preventing the spread of syphilis in the Ekaterinoslav province at the end of XIX – beginning XX centuries.

Key words: prostitution, brothel, syphilis treatment, rules, City Council, venereal diseases.

Сергій ПАЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 (477.64) “19/20” (=867)

**Українська та зарубіжна історіографія
виникнення болгарських поселень
Приазов'я (праці другої половини ХІХ –
першої половини ХХ ст.)**

Статтю присвячено аналізу праць другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., у яких досліджується процес виникнення болгарських поселень у Північному Приазов'ї.

Актуальність статті зумовлена необхідністю історіографічної рефлексії наукового доробку у вивченні історії формування етнічного складу населення окремих регіонів України. В результаті масової міграції болгар з Бессарабії та Відінського краю (Північно-Західна Болгарія) у 1861–1863 рр., яка була частиною багатонаціонального переселенського руху до Таврійської губернії, у Північному Приазов'ї виник другий в Україні за розміром ареал компактного розселення болгар. Актуалізація історіографії цієї події приурочена також до відзначення її 150-річчя.

Аналіз відповідної проблемної історіографії частково відображений у працях В. В. Міхеєвої [1], В. В. Туркова [2], Є. В. Белової [3], Ст. Дойнова [4] та автора даної статті [5].

Мета статті – з'ясувати роль учених другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. у вивченні теми. Об'єктом дослідження є науковий доробок вітчизняних та зарубіжних авторів з історії виникнення болгарських сіл у Північному Приазов'ї, а предметом – процес накопичення знань з відповідної тематики протягом зазначеного періоду

У розвитку проблемної історіографії переселення болгар до Приазов'я перший період виділяємо з 60-х років ХІХ ст. до Першої світової війни. Публікації про переселення болгар до Таврійської губернії, що відкрили відповідну історіографічну традицію, з'явилися вже на початку 60-х років ХІХ ст. Це були статті в російській і болгарській пресі, що вийшли по «гарячих слідах». Ці численні публікації, перш за

все, слід розглядати як історичне джерело. У той же час наявність перших спроб оцінки та аналізу подій робить деякі з них одночасно і історіографічним фактом.

Починаючи з листопада 1860 р. Г. С. Раковський у болгарській газеті «Дунавски лебед» публікує матеріали про конфлікт болгар-колоністів із представниками влади Об'єднаного князівства. Ці нотатки містять не тільки виклад трагічних подій листопада 1860 р. у Болграді, але й аналіз у світлі міжнародних документів становища болгарського населення краю і зловживань уряду [6; 7]. Пізніше редактор газети «Дунавски лебед» відгукнувся і на переселення «відінців», поклавши початок негативної оцінки як самого переселення 1861 р. з Північно-Західної Болгарії, так і переселенської політики російського уряду в цілому [8].

Серед публікацій у російських виданнях слід виділити дві статті в «Журналі Міністерства державного майна» [9; 10]. Статті вийшли в кількох номерах за 1862–1863 рр. без автора, а в редакційних примітках було зазначено, що вони підготовлені на підставі звітів, наданих міністру державного майна чиновниками, які очолювали здійснення переселення болгар (у 1861 р. – П. М. Стремоухов, у 1862 р. – О. Ф. Гюне). Зокрема, текст другої статті майже повністю збігається з оригіналом звіту О. Ф. Гюне [11]. Автори звітів не тільки викладають факти, але намагаються також визначити причини переселення, причини повернення «відінців», аналізують історико-правові питання. Звіти не позбавлені суб'єктивності. Так, О. Ф. Гюне намагається довести, що повернення більшості «відінців» на батьківщину було викликано тільки розчаруванням болгар запропонованими ділянками, а вплив такого чинника, як погана організація переселення, залишено без уваги [10, с. 227].

До праць, які вийшли «по гарячих слідах», можна віднести також брошуру керівника Бессарабського болгарського піклування І. С. Іванова, в якій докладно описано історію конфлікту колоністів із владою [12]. І. С. Іванов зайняв різко негативну позицію в оцінці дій влади Об'єднаного князівства стосовно болгарських колоністів. Особливо детально він зупинився на безчинствах військових під час трагічних подій 8 листопада 1860 р. у м. Болграді. Причини переселення, його хід і результати викладені стисло.

У цілому і автори статей у «Журналі Міністерства державного майна», і І. С. Іванов виходять із слов'янофільських позицій, позитивно оцінюють переселенську політику російського уряду та її результати.

У Російській імперії тема виникнення болгарських колоній у Приазов'ї актуалізувалася в рамках вивчення іноземної колонізації, регіоналістики, етнографічних, славістичних та інших досліджень. При цьому авторів, як правило, цікавила не сама подія, а її результат, що мав значення для досліджуваних ними процесів (іноземної колонізації, заселення краю і т.д.). У Болгарії, навпаки, з'явилися роботи, в яких велику увагу було приділено саме обставинам переселення, а також подіям, які до нього призвели.

В узагальнюючій праці з історії іноземної колонізації в Російській імперії переселення болгар у Приазов'ї торкнувся А. Клаус (1869 р.) [13, с. 366–368]. Автор дослідив історію перших років існування болгарських сіл у Північному Приазов'ї, але щодо обставин переселення не додав нічого нового в порівнянні з публікаціями в «Журналі Міністерства державного майна». Переселення з Бессарабії А. Клаус оцінив як позитивне явище і для колоністів, і для держави, а переселення «відінців», навпаки, піддав критиці, виступаючи проти подальшого прийняття переселенців з-за кордону [13, с. 366–368]. Серед недоліків слід назвати підхід автора до питання про кількість болгарських колоній в Бердянському і Мелітопольському повітах. Спираючись на дані офіційної статистики, яка не враховувала різноманітного національного складу переселенців з Бессарабії, А. Клаус називає цифри, що не відповідали реальності. Крім того, ввівши в обіг некоректне поняття «слов'яно-болгарські колонії», автор ще більше заплутав це питання.

Тема переселення болгар до Приазов'я була порушена таврійською регіоналістикою – у нарисах про історію заселення краю, про розвиток селянського господарства, про окремі населені пункти та ін. При цьому, як правило, вказувався лише факт переселення без опису подробиць. Внеском регіоналістики у вивчення теми можна вважати уточнення окремих деталей, пов'язаних з переселенням і його результатами – етнічної приналежності переселенців з Бессарабії, назв сіл, звідки вони прибули, загальної кількості болгарських сіл Приазов'я тощо.

Це стосується, наприклад, робіт дослідників Таврійської єпархії священика М. Родіонова [14] і єпископа Гермогена [15; 16]. Гермоген, наприклад, спираючись на відомості з місць, мав змогу вказати справжню національність парафіян деяких сіл бессарабських переселенців. З його роботи стає зрозумілим, що серед них були не лише болгарари, а й албанці, гагаузи, українці тощо (нагадаємо, що всі вони у довіднику 1864 р. помилково названі болгарари).

Земські статистики К. Вернер і С. Харізоменов теж згадали про переселення болгар у коротких нарисах історії заселення краю [17; 18]. Дослідник селянського господарства Південної України В. Постников навів більш достовірні дані про кількість болгарських сіл регіону в порівнянні з роботою А. Клауса [19, с. 13]. Автор також звернув увагу на складність міжнародних відносин під час переселення, хоча його висновок про недружнє ставлення до болгар українських і російських селян виглядає дещо перебільшеним.

На початку ХХ ст. тема переселення болгар потрапила у поле зору університетської славістики. Професор Новоросійського університету М. Г. Попруженко, вважаючи, що для написання історії слов'янських колоній у Росії ще не настав час, обмежився археографічною публікацією документів з архіву Одеського болгарського настоятельства, а саме: відозв болгарських колоністів до Європейської комісії для устрою князівств Молдавії та Валахії (без дати) і до російського імператора Олександра II від 14 січня 1857 [20, с. 28–34].

Іншому видатному славістові, М. С. Державіну, уродженцю села Преслав, вдалося створити першу з часів А. А. Скальковського узагальнюючу працю про болгарські колонії Російської імперії (півдня України та Молдови) [21]. Позичуючи своє дослідження як етнографічне та лінгвістичне, автор не приділив багато уваги історії переселення, обмежившись цитатою з роботи А. Клауса. Але важливим внеском М. С. Державіна у вивчення результатів переселення стало складання списку болгарських сіл, найбільш достовірного з наявних раніше. В ході польових етнографічних досліджень він уточнив національність жителів сіл переселенців з Бессарабії, завдяки чому видалив зі списку неболгарські села (населені росіянами, українцями, молдованами, албанцями, гагаузами). У підсумку значно прояснилося уявлення про загальну кількість болгарських сіл Приазов'я [21, с. 11–12]. Крім того, наводячи, поряд з офіційними, народні топоніми (які переважно відповідають назвам бессарабських колоній), автор непрямим чином вказав на місця, з яких переселилися їхні жителі. У той же час деякі дати заснування болгарських сіл, зазначені М. С. Державіном, потребують корегування.

Переселення болгар до Таврійської губернії знайшло відображення і в працях болгарських авторів. Д. Маринов у книзі про політичну історію Західної Болгарії присвятив один розділ переселенню «відінців» як помітній сторінці в історії краю [22]. Названі автором причини пере-

селення (розчарування після поразки повстань і надія на Росію, прибуття в регіон татар-переселенців з Криму), з невеликими доповненнями, актуальні й сьогодні. Заслугою Д. Маринова є також досвід складання списку сіл переселенців, хоча і неповного. Автор багато місця приділив вивченню підготовки переселення, але його хід і, особливо, перебування «відінців» у Таврії описано гранично коротко. Потребують уточнення наведені Д. Мариновим дані про кількість переселенців, які суперечать звіту О. Ф. Гюне.

Питання переселення бессарабських колоністів до Північного Приазов'я було порушено у роботі І. Титорова (1903) про історію болгарських колоній у Бессарабії. Вигідно вирізняє цю роботу введення автором румунських джерел і бібліографії [23, с. 155–165], невикористання яких досі є слабкою стороною більшості досліджень. Автор докладно описав становище болгарських колоністів у Молдавському князівстві у 1856–1860 рр. та історію їхнього конфлікту з владою, але опис ходу і результатів переселення позбавлений подібної повноти.

Найбільшим внеском у вивчення теми в зазначений період (на жаль, вчасно не поміченим у науковому світі) став історичний нарис М. Грекова «Переселение болгар из отошедшего к Молдавии участка Бессарабии в Приазовский край в начале второй половины XIX века». Виходець із середовища болгар Приазов'я і учасник національно-визвольного руху, М. Греков написав серію спогадів. Роботу над нарисом про переселення він почав, за його словами, в 1872 р., маючи намір закінчити до 25-річчя переселення. Він продовжив роботу в 1900 р., з наміром видати її до 50-річчя переселення [С. 283]. Але йому вдалося опублікувати лише коротку статтю у газеті «День». Повністю праця надрукована тільки у 1990 р. у перекладі болгарською мовою [24], а до того була лише у розпорядженні невеликого кола фахівців у вигляді рукопису, що зберігається в архівному фонді М. Грекова [25].

Не претендуючи на роль ученого-історика, М. Греков, однак, створив працю, яка виходить за рамки мемуарів. Автор не обмежився особистими спогадами (14-річним підлітком він був учасником подій) та ввів до наукового обігу не використані раніше письмові та усні джерела. Про дослідницький характер роботи свідчить аналіз і узагальнення фактів, спроба виявлення причинно-наслідкових зв'язків, оцінка особистостей і подій. Нарис починається з екскурсу в історію виникнення болгарських колоній у Бессарабії. Далі розглянуто становище колоністів після відділення частини Бессарабії від Російської імперії, роз-

виток конфлікту з новим урядом, підготовку та хід переселення. Закінчується робота першим десятиліттям життя переселенців на приазовській землі і скасуванням колоністських пільг на початку 70-х років XIX ст. Незважаючи на відносну вузькість джерельної бази (автор не мав доступу до широкого масиву архівних документів) і суб'єктивний характер оцінок та узагальнень, праця М. Грекова довгі роки залишалася найбільш докладним дослідженням історії переселення болгар з Бессарабії до Приазов'я, хоча і недоступним широкій публіці.

Наступний період історіографії проблеми (20-ті – середина 40-х років XX ст.) був менш результативним. У СРСР це було викликано загальним занепадом славістики, різким зниженням інтенсивності комунікації з закордонними (болгарськими) вченими. У 30-ті роки становище погіршили розгром краєзнавчого руху і зниження інтересу до історії національних меншин у зв'язку зі згоранням «коренізації». У Болгарії перешкодою для дослідників стала недоступність джерел, що зберігалися в СРСР, хоча існувало стабільне соціальне замовлення у зв'язку з інтересом громадськості до становища болгарської діаспори у світі.

Серед робіт, що вийшли в СРСР у цей період, можна назвати статтю Д. Димитрова [26]. Ґрунтуючись на матеріалах періодики, праці І. Титорова та інших даних, автор коротко висвітлив події, що передували переселенню, а також його хід і результати. На відміну від представників дореволюційної історіографії, Д. Димитров відмовився від однозначно позитивної характеристики переселенської політики Росії щодо болгар [26, с. 77–83]. Така позиція цілком укладається у рамки радянської історичної науки того часу, для якої була характерна огульна негативна оцінка діяльності царського уряду.

У Болгарії в 20-ті – на початку 40-вих років XX ст. з'явилися публікації, що знайомили читачів з історією та тогочасним становищем болгар за межами країни. Деякі аспекти переселення болгар до Приазов'я містить праця В. Дяковича про історію болгар Бессарабії, опублікована наприкінці 20-х років [27]. Пізніше вийшло кілька робіт популярного характеру, спеціально присвячених болгарам Приазов'я, автори яких, між іншим, порушували й переселенську тему. Це статті Д. Біберова «Бердянските българи» [28], П. Атанасова «Приазовските българи» [29], «Българи в Приазовието» [30], «Българи в Украйна» [31], А. Бурмова «Българите в Приазовието» [32], брошура М. Хаджийського «Българите в Таврия» [33].

Названі роботи мають вузьку джерельну базу, яка охоплює доступні тоді в Болгарії праці І. С. Іванова, М. С. Державіна, І. Титорова, В. Дяковича, А. Каріми та ін. Місцями автори некритично відтворюють недостовірну інформацію, наприклад, твердження про те, що на момент переселення болгар Бердянськ був «бідним татарським селищем», а першим міським головою «був Тодор Велков» [30, с. 405]. Але, попри ці недоліки, вказані роботи мали важливе суспільне значення, задовольняючи попит на інформацію про болгарську діаспору.

У рамках болгарської історичної регіоналістики було продовжено вивчення переселення «відінців», в цей період представлене роботою Д. Н. Попова з історії Ломського краю [34, с.117–118].

Таким чином, початок вивчення процесу виникнення приазовської групи болгарських поселень був покладений у період з моменту переселення до Першої світової війни. Саме тоді з'явилися публікації на основі звітів П. М. Стремоухова та О. Ф. Гюне, праці А. Клауса, І. Титорова, М. Грекова, М. Державіна. У другому періоді через несприятливі умови як у СРСР, так і у Болгарії у дослідженні теми спостерігався певний спад. Це свідчило про те, що наявна джерельна база себе вичерпала і подальший прогрес у дослідженнях був можливий лише за умови її кардинального розширення.

Джерела та література:

1. Міхеєва Віталіна Володимирівна. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст.: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.06 / Віталіна Володимирівна Міхеєва; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.

2. Турков В. В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: Дис. ... канд. и ст. наук: 07.00.02 / Владимир Викторович Турков; Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1996. – 169 с.

3. Белова Е. В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.) / Е. В. Белова. – М.: РГОТУПС, 2004. – 230 с.

4. Дойнов Ст. Българите в Украйна и Молдова през възраждането (1751–1878) / С. Дойнов. – София: Академично издателство «Марин Дринов», 2005. – 362 с.

5. Пачев С. І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: Дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / Пачев Сергій Іванович; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.

6. Отстъпена часть Бессарабии молдавскому правительству (1856) или българскии тамо от времени Русий приселенныя // Дунавски лебед. – Брой 16. – 7 януари 1861 г. – С. 4.
7. Болград // Дунавски лебед. – Брой 27. – 31 марта 1861 г. – С. 2–3.
8. Жалостны известия за преселяющыгься клетници Българи в пус-ту Русию // Дунавски лебед. – № 54. – 10 октомври 1861 г.
9. Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губер-нию в 1861 г. // Журнал Министерства государственных имуществ. – Ч. 79. – Отд. II. – С. 230–254, 314–322.
10. Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Там само. – 1863. – Ч. 82. – Отд. II. – С. 459–483; Ч. 84. – Отд. II. – С. 210–231.
11. Російський державний історичний архів. – Ф. 383. – Оп. 25. – Спр. 38831. – Арк. 189–213.
12. *Иванов И. С.* Заметки о переселении болгар из Молдавии в Ново-российский край / И. С. Иванов. – Одесса, 1862. – 21 с.
13. *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и мат-лы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб., 1869. – XII, 455, 102 с.
14. *Родионов М.* Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор / М. Родионов. – Симферо-поль, 1872. – 269 с.
15. *Гермоген.* Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген. – Симферополь, 1886. – 271 с.
16. *Гермоген.* Таврическая епархия / Гермоген. – Псков, 1887. – IV, 502 с.
17. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Со ст. К. Вернер и С. Харизоменов. – М., 1887. – 355 с.
18. Памятная книжка Таврической губернии / Под ред. К. А. Вернера // Сб. статистических сведений по Таврической губернии. – Т. 9. – Симфе-рополь, 1889. – 675 с.
19. *Постников В. Е.* Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. По-стников. – М., 1891. – 391 с.
20. *Попруженко М. Г.* Из материалов по истории славянских колоний в России / М. Г. Попруженко. – Одесса, 1909. – 34 с.
21. *Державин Н. С.* Болгарские колонии в России // Сборник за на-родни умотворения и народопись. – Кн. XXIX. – София, 1914. – 260 с.
22. *Маринов Д.* Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградишко и Берковско. Приносят за българската история) / Д. Маринов // Сборник за народни умотворения, наука и книж-нина. – София, 1890. – Кн. 2. – С. 61–114.

23. *Титоров Й.* Българите в Бесарабия / Й. Титоров. – София, 1903. – 335 с.

24. *Греков М.* Приселването на българи от преминалия към Молдавия участък на Бесарабия в Приазовския край в началото на втората половина на XIX век / М. Греков // *Греков М.* Как ние освободавахме България. – Т. I. – София: Изд. на Отечественния фронт, 1990. – С. 201–284 с.

25. Централний державний архів Р. Болгарії. – Ф. 250 к. – Оп. 1. – Ae. 126.

26. *Димитров Д. Д.* Из Бесарабия в Таврия // Язык и литература. – 1930. – Т. VI. – С. 69–94.

27. *Дякович В.* Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения / В. Дякович. – София, 1930. – 118 с.

28. *Биберов Д.* Бердянските българи / Д. Биберов // Отец Паисий. – 1930. – Бр. 11. – С. 159–160.

29. *Ат. П.* Приазовските Българи / Ат. П. // Отец Паисий. – 1935. – Кн. 3. – С. 174–176.

30. *Атанасов П.* Българи в Приазовието / П. Атанасов // Просвета. – 1941. – Год. VII. – Кн. IV. – С. 389–408.

31. *Атанасов П.* Българи в Украйна / П. Атанасов // Просвета. – 1941. – Год. VI. – Кн. 5. – С. 519–532.

32. *Бурмов Ал.* Българите в Приазовието // Отец Паисий. – 1936. – Кн. 3. – С. 97–104.

33. *Хаджийски М.* Българите в Таврия / М. Хаджийски. – София: «Българско дело», 1943. – 64 с.

34. *Попов Д. Н.* Град Лом и околията му: економическо развитие с кратки географски и исторични брежки / Д. Н. Попов. – Лом: Печатница «Зора», 1927. – 261 с.

Сергій Пачев (*Запоріжжя, Україна*). **Українська та зарубіжна історіографія виникнення болгарських поселень Приазов'я (праці другої половини XIX – першої половини XX ст.).**

У статті проаналізовано праці з історії виникнення приазовської локальної групи болгарських поселень. Визначено внесок у відповідну проблемну історіографію вчених другої половини XIX – першої половини XX ст.

Ключові слова: българи, історіографія, історична болгаристика.

Сергей Пачев (*Запорожье, Украина*). **Украинская и зарубежная историография возникновения болгарских поселений в Приазовье (труды второй половины XIX – первой половины XX в.).**

В статье проанализированы работы по истории возникновения приазовской локальной группы болгарских поселений. Определен вклад в соответствующую проблемную историографию учёных второй половины XIX – первой половины XX в.

Ключевые слова: болгары, историография, историческая болгаристика.

Sergiy Pachev (Zaporizhzhia, Ukraine). The emergence of the Bulgarian settlements in Priazovye in the studies in Ukraine and abroad (in the second half of XIX – first half of XX century).

The article analyzes the works on the history of Azov local group of Bulgarian settlements. Identified the contribution of the scholars of the second half of XIX – early XX century.

Key words: Bulgarians, historiography, historical bulgarian studies.

Михайло КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК: 930(2):316.423.3 (477.74) “1917”

Збройна боротьба в Одесі в середині грудня 1917 р.

У перші тижні після падіння Тимчасового уряду в Одесі царювало справжнє багатовладдя. У місті діяли Ради робітничих, солдатських, селянських і матроських депутатів, а також українська військова рада. Крім того, на владу в Херсонщині претендувала губернська українська рада. В Одесі також знаходився Центральний виконавчий комітет Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області (Румчерод), діяльність якого поширювалась на Херсонщину, Бессарабію, Таврію, південну частину Поділля, Румунський фронт і Чорноморський флот (хоча Центральний комітет ЧФ фактично не підлягав Румчероду).

Одеська Рада робітничих депутатів визнала радянський уряд. Але командування Одеського військового округу знайшло за краще підпорядкуватися Генеральному Секретаріату. Начальник 12-ї кавалерійської дивізії генерал Ю. Єлчанінов погодився виконувати накази української влади і був призначений командувачем ОВО. Це й зумовило подальший успіх українців. 20 листопада в Одесі було створено тимчасовий обласний революційний комітет, куди на паритетних засадах увійшли представники Рад, Румчероду і українських організацій. Ревком підпорядкувався Генеральному Секретаріату, який визнав його найвищим органом влади на Херсонщині [20, арк. 4; 17, с. 410].

Створення колегіального органу влади не додало визначеності у політичне життя Одеси. Наприкінці листопада одеський комітет РСДРП(б) повідомляв до Петрограда: «До цього дня в Одесі геть невідомо, в чиїх руках знаходиться влада тут, на місцях... Існує “Румчерод», українська рада і Ради. Ради і, головним чином, виконавчі комітети Рад, ухвалюючи на пленумах більшовицькі резолюції, на ділі в повсякденній праці саботують (це стосується, головним чином, пре-

зидій виконавчого комітету робітничих і виконавчого комітету солдатських депутатів) більшовицьку працю і тактику... Всі ці умови створили в Одесі таке становище, що складений усіма цими організаціями революційний комітет не має жодної влади, не користується жодним впливом» [5, с. 389–390].

У місті вирували політичні пристрасті, на мітингах й демонстраціях збирались тисячі людей. Ось як змальовувала більшовицька преса одну з таких маніфестацій: «О третій годині дня підійшла до Воронцовського палацу перша група маніфестантів Пересипського району. Попереду під звуки оркестру йшли самокатники. Красувалися прапори і плакати з усілякими гаслами і девізами. З різноманітними надписами на величезній кількості дрібних прапорів проходили вояки 49-го запасного полку. Серед них впадали в очі плакати з гаслами: “Геть, буржуазна влада!», “Перемир’я на всіх фронтах!», “Нехай живе друг народу Ленін!» Струнками лавами під музику власного оркестру проходили моряки з велетенським прапором. Ходу замикали морські батальйони і Червона гвардія з прапорами: “Смерть капіталізму!»» [4, с. 102].

Голова Губернської ради Володимир Чехівський і український комісар ОВО підполковник Віктор Поплавко прагнули будь-що уникнути конфронтації з більшовиками. Соціал-демократ і переконаний прихильник ідеї “народовладдя», В. Чехівський вважав неприпустимим будь-який розбрат між революціонерами. Виходець з дворянської родини, В. Поплавко мав ліві політичні погляди, співчував радянським гаслам і вважав видану Раднаркомом декларацію народів Росії доказом того, що нова російська влада не має ворожих намірів щодо України [6, с. 239, 242]. Обидва по змозі намагались йти назустріч одеським більшовикам. Так, до обов’язків комісара при штабі ОВО було допущено члена Ради солдатських депутатів, більшовика Гур’єва.

Одеські більшовики спільно з російськими соціал-демократами-інтернаціоналістами, лівими есерами й анархістами домагались передачі всієї влади Радам. Утім, місцевий комітет РСДРП(б) лише у жовтні 1917 р. виділився з об’єднаної російської соціал-демократичної організації в окрему партійну структуру. Лідери одеських більшовиків (А. Хмельницький, П. Старостін, П. Заславський та ін.) наразі вважали свій політичний вплив недостатнім для збройного захоплення влади. Нечисленні ж прихильники перевороту закликали скористатися військовою перевагою: радянську владу підтримувала Червона гвардія і

частина одеської залози, натомість українська влада в Одесі спиралася лише на гайдамацьку бригаду.

Після зміни влади гайдамаки з табору під Одесою перейшли на постій до міста. Командир бригади, полковник Марко Мазуренко, був уродженцем Поділля і досвідченим бойовим офіцером. У роки війни він служив на стройових посадах у діючій армії, а в 1917 р. був переведений до Одеси на посаду командира запасного полку. У листопаді М. Мазуренко перейшов на українську службу і був призначений командиром гайдамацької бригади. На початку грудня за наказом генерального військового секретаря УНР С. Петлюри розпочалося переформування гайдамацької бригади. На базі двох куренів створювались 1-й Пластунський гайдамацький полк (штабс-капітан Осмоловський), 2-й Пластунський гайдамацький полк (штабс-капітан Орлов), 1-й гайдамацький кінний полк (підполковник Продьмо) і 1-ша Українська легка батарея (штабс-капітан Комірний). Крім того, українізацію розпочали запасний кулеметний батальйон і 44-та окрема телеграфна рота.

Щоб довести гайдамацькі частини до потрібного складу, полковник Мазуренко скасував систему суворого відбору добровольців і дозволив приймати до лав бригади всіх охочих. Серед останніх нерідко траплялися й прихильники «демократизації» війська. Зокрема, один з офіцерів-українців згадував: «І що ж ми почали помічати? Почалися серед козаків балачки, що так не має бути, що по всіх частинах є ради, а в нас їх нема. Старшини тут, мовляв, що хочуть, те й роблять, а козаки не мають ніякого голосу. Далі почали мріяти про те, що треба завести в себе ради, як це було на старому Запоріжжі, старшин, мовляв, треба вибирати. Почалася ось так сварка поміж самими козаками» [6, с. 241]. На початку грудня в гайдамацьких частинах вже було запроваджено виборні ради. На цей час бригада налічувала близько 6000 вояків.

На рейді одеського порту стояли судна транспортної флотилії й кілька військових кораблів Чорноморського флоту – крейсери «Ростислав», «Пам'ять Меркурія», «Синоп», «Алмаз», 2 міноносці й мінний загороджувач «Дунай». Над «Ростиславом» і «Пам'яттю Меркурія» майоріли українські стяги. Щоправда, матроси «Ростислава» заявили про підтримку радянської влади і пообіцяли за необхідності «надати найенергійнішу підтримку» одеським Радам [5, с. 357]. Більшість членів команди «Пам'яті Меркурія» підтримували Центральну Раду і заявили про українізацію крейсера, внаслідок чого на його борту залишились лише матроси-українці. На інших кораблях панували прора-

дянські настрої: моряки «Синопу» привітали петроградський переворот, екіпаж міноносця «Голосний» заявив про підтримку Раднаркому [4, с. 96; 5, с. 369–370, 392].

Серед військ залоги більшовиків підтримували 40-й і 49-й запасні полки, 1-й авіапарк (разом близько 8000 вояків). Натомість 45-й і 46-й запасні полки, 12-й Охтирський гусарський полк, самокатний батальйон, а також частини 2-ї Сербської дивізії, які формувалися в одеському районі, не виявляли бажання втручатись у політичну міжусобицю [3, с. 255; 7, арк. 13].

Більшість вояків одеської залоги не були уродженцями України. Тому, коли за наказом командування ОВО всіх солдатів неукраїнської національності було відправлено у відпустки, деякі полки зменшилися втричі. Марно виконком одеської Ради солдатських депутатів звинувачував українську владу в тому, що цей наказ « внесе в армію дезорганізацію і всю відповідальність за це покладає на Українську Раду і генеральний секретаріат з військових справ » [15, арк. 67]. Солдати жваво пакували речі й вирушали додому, не звертаючи жодної уваги на заклики агітаторів відстоювати радянську владу в Одесі.

У розпорядженні борців за владу Рад залишилися 2000 одеських червоногвардійців. Найбільші загони Червоної гвардії існували на заводі «Русского общества пароходства и торговли» (РОПиТ), у головних залізничних майстернях. Серед червоногвардійців було багато робітничої молоді, або й зовсім неповнолітніх. Командиром Червоної гвардії був кремезний 23-річний токар Макар Чижиков, начальником штабу – 20-річний робітник Мойсей Кангун. Обидва вони були більшовиками, але в числі організаторів одеської Червоної гвардії траплялися також анархісти й ліві есери.

Червоногвардійцям не бракувало «революційного ентузіазму». Член загальноміського штабу Червоної гвардії згадував: «На велелюдних зборах у клубі Червоної гвардії, на низці фабрик і заводів червоногвардійська маса виставляла вимогу фракції більшовиків Одеської ради – взяти всю владу в місті до своїх рук... Цілими днями у штабі кипіло, як у мурашнику. Частина червоногвардійців лагодила зброю і підшукувала набої до рушниць, риючись в ящиках, які захарашували всю кімнату. Інші, за завданням штабу, займалися приготуванням запасів продуктів. Для цього довелося виїжджати у різні частини міста, що, до речі, не так легко вдавалося. Треті вчилися стріляти з кулеметів» [3, с. 253].

Тривалий час одеська Червона гвардія була погано забезпечена зброєю. Із настанням безвладдя червоногвардійці отримали можливість озброїтись, безперешкодно грабуючи склади і ешелони з військовим майном. Один з червоногвардійців-залізничників згадував: «Слід відзначити, що коли під час створення залізничної Червоної гвардії бракувало зброї, то восени ми добре озброїлись. З допомогою працівника служби руху Галевського ми дізнавались про те, коли на станцію прибувають вагони із зброєю. Ночами вагони підвозили в майстерні, і зброя розвантажувалась» [2, с. 18]. Залізничники забезпечували зброєю й інші загони Червоної гвардії.

Прихильники збройного повстання вважали, що червоногвардійці, моряки і «революційні» солдати зможуть знешкодити гайдамацьку бригаду. Крім того, необхідну збройну допомогу могли надати революційні організації Чорноморського флоту. Зате командуванню округу не було звідки сподіватися підмоги. Гайдамацькі полки й курені, що формувалися у Тирасполі, Миколаєві, Херсоні, Бірзулі, Єлисаветграді, Кривому Розі, Катеринославі й Олександрівську, поки що існували здебільшого на папері. У районі Вознесенськ–Ананіїв знаходилась бригада 12-ї кавалерійської дивізії, але її бійці не виявляли бажання битися за українську справу. Щоб зміцнити українські сили в Одесі, С. Петлюра наказав перевести туди з Вапнярки 270-й запасний полк, але це розпорядження лишилось невиконаним: полк просто не побажав нікуди вирушати.

Втім, українська військова рада у разі збройного зіткнення з більшовиками розраховувала на підтримку українізованих частин Румунського фронту. Голова ради Іваницький підтримував зв'язки з національними організаціями 9-ої армії, у складі якої знаходились кілька з'єднань, що здійснювали українізацію. Керівники ради сподівалися, що командувач Румунського фронту генерал Д. Щербачов не перешкоджатиме перекиданню українізованих частин до Одеси, якщо місцевій владі знадобиться підтримка у боротьбі проти більшовиків.

Назовні відносини між представниками УНР і радянськими органами залишались доброзичливими. Так, коли президії виконавчих комітетів Рад вирішили об'єднати виконкоми і створити єдиний радянський орган влади у місті, голова Губернської ради В. Чехівський і український комісар округу В. Поплавко підтримали цю ідею. 10 грудня президія виконкому Ради солдатських депутатів ухвалила, не дочікуючись об'єднання всіх комітетів, об'єднати виконком з українською

військовою радою та іншими представницькими солдатськими комітетами: «Об'єднання здійснити лише військовим комітетам, які стали на платформу визнання в Одесі влади з військових питань Центральної Ради і військового генерального секретарства, залишивши вироблення загальної політичної платформи об'єднання комітетів до загального злиття всіх міських комітетів» [18, арк. 92].

11 грудня одеська радянська преса опублікувала маніфест Раднаркому з закликом до боротьби проти «сил контрреволюції». Того ж дня Рада солдатських депутатів ухвалила розпочати формування добровольчого загону для боротьби з Каледіним. Виконком Ради матроських і офіцерських делегатів одеського порту звернувся до робітників і матросів з закликом записуватися до лав добровольчих загонів. Для організації військової експедиції на Дон було створено військово-революційний штаб, до складу якого увійшли член президії Ради робітничих депутатів Г. Ачканов, керівники Червоної гвардії М. Чижиков і М. Кангун, член Ради солдатських депутатів Гур'єв, члени Ради матроських депутатів Скобелев і Власов, а також два представники Румчероду [14, с. 375; 4, с. 111–112; 3, с. 255].

Питання про відправлення військової експедиції на Дон відразу ж стало «каменем спотикання» у відносинах між одеськими Радами та українською владою. Командування військового округу заборонило організацію загону. Українська військова рада вказала на неприпустимість розпалювання громадянської війни, допоки залишається можливість мирного врегулювання конфлікту на Дону. Всі, хто бажає воювати з Каледіним, могли залишити Україну, але в приватному порядку, а не організованими частинами.

Заява представників української влади викликала обурення більшовиків. 12 грудня М. Кангун на засіданні виконкому Ради робітничих депутатів заявив, що «якщо нам не дадуть боротися з Каледіним, то ми будемо боротися з Каледіними в Одесі в обличчі [Української] Ради» [4, с. 111]. Того ж дня Ради робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів обговорили на спільному засіданні питання про відправлення військових сил проти Каледіна. Більшістю голосів учасники засідання схвалили всі заходи, спрямовані на формування загонів для відправлення на Дон, а також закликали «розгорнути широку агітацію серед українських частин і української демократії для підтримки боротьби проти ворогів російської революції – Корнілова, Каледіна, Дутова та ін.» [11, с. 77; 4, с. 112].

Поки одеські більшовики шукали способу відправити експедицію на Дон, деякі приїжджі борці за «владу Рад» пропонували здійснити переворот в Одесі. Активно закликав до цього матрос-балтієць А. Шерстобитов, який саме у цей час прибув з Петрограда. Виконком Ради робітничих депутатів відразу ж делегував його до складу військово-революційного штабу з мандатом від свого імені. Знайшовся ще один палкий революціонер, болгарин Х. Раковський. «Неголений, зі змученим обличчям, з пов'язаним навколо шиї теплим шарфом не першої свіжості, т. Раковський з'явився перед нашими зборами, – згадував А. Броневий, член загальноміського штабу Червоної гвардії. – Він виголосив палку промову, в якій наполягав на необхідності негайного збройного виступу за владу Рад і закликав до цього червоногвардійців» [3, с. 253–254].

Палким прихильником ідеї збройного перевороту був М. Кангун, начальник штабу Червоної гвардії. 12 грудня на засіданні військово-революційного штабу він запропонував зайняти арсенал силами червоногвардійців і озброїти одеських робітників. Цю пропозицію підтримали Шерстобитов, Чижиков і Власов [1, с. 405]. Але представники Румчероду висловилися проти, не бажаючи першими проливати кров. «Голоси поділилися, і питання про повстання не розв'язали, – згадував учасник засідання. – На другому засіданні, у відсутності представників Румчероду, було вирішено не входити в сутичку з гайдамаками, бо робітничі маси не були підготовлені до виступу і Рада скептично ставилася до можливості захопити владу й стягнути свої сили в порт і на Пересип» [9, с. 239].

Проте керівники Червоної гвардії не збиралися відмовлятися від наступальних дій. На світанку 13 грудня загони озброєних робітників з наруканими червоними пов'язками почали займати центральні вулиці міста та проходи в порт. На залізничному вокзалі вони виставили охорону, а в гаражі Скляного заводу на Пересипу захопили 40 автомобілів, які належали Союзу міст, Червоному Хресту та іншим громадським організаціям. При цьому червоногвардійці роззброїли невеличкий відділ гайдамаків, який знаходився у гаражному приміщенні. Водночас інший загін Червоної гвардії роззброїв дві сербські роти [8, с. 23; 10, с. 227; 9, с. 240]. До вечора кілька сотень червоногвардійців зосередилися біля Воронцовського палацу на Миколаївському бульварі, де знаходився виконком Ради робітничих депутатів. Спостерігаючи за активністю Червоної гвардії, голова військової ради Іванівський

телеграфував українській раді 9-ї армії: «Будьте готові. В Одесі Україна в небезпеці» [19, арк. 1].

Ввечері відбулося спільне засідання Рад робітничих, солдатських, селянських і матроських депутатів. Більшовик Л. Рузер, засудивши нейтралітет Центральної Ради у боротьбі з Каледіним, заявив, що «українська демократія протестує проти таких реакційних тенденцій Ради». Український соціал-демократ Пальниченко відповів, що «Рада не хоче відправляти війська на Дон тому, що вона не хоче пролиття братської крові і тому, що українські війська потрібні Україні для захисту від домагань польської шляхти, що Рада не перешкоджатиме нікому, хто захоче вирушити на Дон» [16, арк. 14]. Присутній на засіданні А. Шерстобитов оголосив, що «Рада прагне знищити Ради» і рішуче висловився за відправлення військової експедиції на Дон. Більшістю голосів учасники засідання доручили об'єднаній президії всіх Рад організувати експедицію проти Каледіна. Далі почалося обговорення питання про владу в губернії: комісар при штабі ОВО Гур'єв покаржився на недружнє ставлення до нього підполковника Поплавка, П. Старостін заявив, що «Чорноморський флот ні від кого не залежить і може чинити на свій розсуд», залунали протести проти «українізації» Херсонщини. Зрештою, як найвищий орган влади вирішили створити об'єднаний революційний комітет, до складу якого включити й представників української ради [16, арк. 14–15].

У штабі округу звістки про роззброєння червоногвардійцями сербських вояків і відділу гайдамаків розцінили як початок більшовицького повстання проти української влади. Генерал Ю. Єлчанінов побоювався, що поки триватимуть переговори з політичних питань, червоногвардійці безперешкодно займуть всі головні пункти міста. Тож вранці 14 грудня за його наказом до центру міста було виведено 2-й Пластунський гайдамацький полк.

Розігнавши червоногвардійську варту, пластуни зайняли вокзал, телефонну станцію і почали просуватися Пушкінською вулицею в бік оперного театру. У багатьох місцях гайдамаки встановлювали кулемети й споруджували імпровізовані укріплення. Вантажні автомобілі з озброєними вояками роз'їжджали містом, лякаючи мирних жителів своїм грізним виглядом.

Знадобилося небагато часу, щоб на вулицях залунали постріли. Біля будинку колишнього одеського градоначальства під обстріл попав М. Кангун. Начальник штабу Червоної гвардії їхав до комісії у справах

боротьби зі спекуляцією за партією мануфактури для своїх людей, коли його автомобіль обстріляли з кулемета. Смертельно поранений, він вискочив з авто і встиг пробігти кілька десятків метрів уздовж вулиці, перш ніж випростався на брукувці, знепритомнівши. Не приходячи до тями, М. Кангун помер, коли його намагались відвезти до шпиталю [21, арк. 8 зв.; 8, с. 20–21; 10, с. 227].

Начальник штабу Червоної гвардії став першою, але не останньою жертвою збройної боротьби, що спалахнула на вулицях міста. На Куликовому полі від куль гайдамаків загинула група червоногвардійців, які виїхали на пошуки тіла М. Кангуна [10, с. 227]. Після цього перестрілка між гайдамаками і червоногвардійцями почалася на Пушкінській вулиці, у районі Миколаївського бульвару, біля міського театру. Вокзал, телефонна станція й деякі інші пункти в центрі міста кілька разів переходили з рук в руки. Зрештою, підрозділи 2-го Пластунського полку закріпилися у районі вокзалу, Куликового поля, Пушкінської, Канатної й Малої Фонтанної вулиць. Загони Червоної гвардії зосередилися у портової смузі й південній частині центру міста.

Член військово-революційного штабу Г. Ачканов згадував, що на звуки пострілів у дворі Воронцовського палацу швидко зібрався натовп робітників і матросів, які з вигуками «До зброї!» розібрали кілька сотень рушниць. Але за вказівкою президій Рад озброєним загонам було заборонено виступати без особливого розпорядження [1, с. 406]. Намагаючись уникнути кровопролиття, керівники Рад створили комісію для мирного полагодження конфлікту, до складу якої увійшли член виконкому Ради робітничих депутатів, більшовик Л. Рузер, і почесний голова української військової ради І. Луценко.

Передусім, комісія виїхала до штабу Червоної гвардії. Однак там відмовилися вести будь-які переговори з І. Луценком чи іншими представниками української ради. «Я хотів було прийняти його як парламентаря, але товариш Чижиков ледь не убив мене за це, і довелося Луценка відправити назад, – згадував член штабу Червоної гвардії Сліпов. – Те, що я випустив Луценка, червоногвардійці мені не вибачили, вони мене навіть поранили» [10, с. 228]. Переконавшись, що настрої червоногвардійців був далеким від мирного, комісія ні з чим повернулася до Воронцовського палацу.

Однак загони Червоної гвардії не мали єдиного плану й діяли розрізнено. Так, залізнична Червона гвардія внаслідок відсутності телефонного зв'язку не могла координувати свої дії із загальноміським штабом.

На товарній станції червоногвардійці-залізничники захопили кілька вагонів зі зброєю, але виступати до центру не зважувалися [10, с. 230].

Сили червоногвардійців у центрі міста виявилися незначними. Члени штабу Червоної гвардії вели в бій свої нечисленні загони, поки більшість одеських пролетарів трималися осторонь збройного конфлікту. Солдати залоги, які ще не встигли від'їхати додому, присягали «усіма силами» захищати Ради і... дотримувалися нейтралітету. 12-й Охтирський гусарський полк і запасний кулеметний батальйон також воліли не втручатися у боротьбу. Моряки військових кораблів, що стояли на внутрішньому рейді одеського порту, протестували проти «провокацій» української влади, але не поспішали приєднуватися до червоногвардійців. Вагомим аргументом на користь такого рішення стали наведені на сусідні кораблі гармати українізованого крейсера «Пам'ять Меркурія». Лише група матросів з «Синопу» і «Ростислава» приєдналася до червоногвардійців.

Займаючи центр міста, відділи 2-го Пластунського гайдамацького полку розосередились і на окремих ділянках втратили чисельну перевагу над противником. Скориставшись цим, червоногвардійці перейшли в наступ у районі Великої й Малої Арнаутівських вулиць. Після жорстокої перестрілки гайдамаки були змушені відступити на Куликове поле, коли на допомогу напали вояки 1-го Пластунського полку. Контратака гайдамаків не забарилася. Один з українських офіцерів, підполковник М. Янчевський, згадував: «Наступ був гвалтовний. Гайдамаки до полону червоногвардійців майже не брали. До рук гайдамаків дісталося багато мушкетів і до десятка кулеметів» [22, с. 147].

До вечора гайдамаки витіснили червоногвардійців у портовий район. Військово-революційний штаб залишив Воронцовський палац і готувався перейти на крейсер «Алмаз». «Рештки Червоної гвардії, що відступали під прикриттям ночі до свого штабу, відступили до РОПиТУ. Відступати далі було нікуди, – згадував А. Броневий. – У штабі Червоної гвардії було залишено кількох надійних товаришів, яким було дано завдання висадити його в повітря у разі, якщо його буде зайнято гайдамаками» [3, с. 256]. Переконані у близькості поразки, члени червоногвардійського штабу перейшли до заводу РОПиТ. Паніка була настільки сильною, що у заводській котельні почали знищувати документи штабу. Очевидець згадував, як «під час цього хаосу всі присутні з числа червоногвардійців палили свої мандати і папери, які були при них» [10, с. 230].

14 грудня голова військової ради Іванівський телеграфував українській раді 9-ї армії: «Зараз же вишліть в Одесу на допомогу сильну частину з гарматами» [19, арк. 2]. Але підполковник В. Поплавко поспішив розпочати переговори. Втрутився і Румчерод, намагаючись поладити конфлікт компромісом. 14 грудня відбулося об'єднане засідання Румчероду і керівників військово-революційного штабу. Було повідомлено, що Поплавко пообіцяв відкликати з міста всі українські частини, а українська військова рада не заперечує проти відправлення загонів проти Каледіна [12, с. 251]. Зі свого боку, підполковник закликав докласти всіх зусиль, щоб Червона гвардія припинила боротьбу проти Центральної Ради.

О 18 год. відбулося екстрене засідання об'єднаних президій Рад робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів, спільно з представниками Румчероду, української військової ради, партійних організацій російських більшовиків, меншовиків та есерів. Було вирішено укласти перемир'я, об'єднати Ради з українською військовою радою, а також створити тимчасовий об'єднаний комітет для досягнення домовленості про організацію влади в місті.

Нічна темрява принесла на вулиці Одеси затишшя, яке порушували лише поодинокі постріли. Гайдамаки не встигли зайняти штаб Червоної гвардії, а червоногвардійці не змогли організувати міцну оборону заводу РОПиТ. Із загибеллю М. Кангуна загальноміський штаб Червоної гвардії лишився без керівництва. Під час вуличних сутичок загинули також члени штабу Бекетов, Кірсанов та ін. [3, с. 255] Керувати обороною не було кому, зв'язок з центром міста виявився втраченим.

Вранці 15 грудня крейсер «Пам'ять Меркурія» готувався накрити гарматним вогнем позиції червоногвардійців у портовому районі. Але на цей час набрало вже чинності перемир'я; зі штабу округу наказали припинити бойові дії. «Громадяни. Згоди досягнуто. Немає більше приводу для якихось зіткнень,» – повідомляв тимчасовий об'єднаний комітет, створений з представників Рад і українських революційних організацій [10, с. 229].

Відповідно до умов перемир'я гайдамацькі підрозділи почали відтягуватися у центральні квартали, а звідти – на південну околицю міста. Але до настання сутінків на вулицях ще тривали перестрілки. Побоюючись, що у разі продовження боїв гайдамаки просто розчавлять рештки Червоної гвардії, Рада робітничих депутатів, одеські профспіл-

ки, Центральна рада фабрично-заводських комітетів і представники більшовиків, російських есерів і Бунду зажадали від українського командування виконати умови домовленості про припинення бойових дій. В іншому разі керівництво Рад погрожувало оголосити в Одесі загальний політичний страйк [4, с. 115].

В. Чехівський і В. Поплавко підтвердили укладення перемир'я. Обоє з'явилися на засідання виконкомів Рад робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів та української військової ради, яке відбулося в ніч на 16 грудня. Г. Ачканов згадував: «Це засідання, хоч і було скликане як мирна конференція між радами і українською радою, мало досить бурхливий характер. Члени виконкомів Рад викривали зрадницьку поведінку української ради. За дорученням спілки моряків було зроблено заяву, що коли українська рада не вгамує гайдамаків, то моряки не дадуть на берег ні одного фунта вугілля, ні одного фунта продовольства» [1, с. 406]. Лунали й протести проти «анексії» українською владою Одеси. Старостін заявив, що «доля Одеси не може залежати від України, оскільки це місто має значення для всієї Росії» [12, с. 253].

На засіданні було досягнуто домовленості про припинення бойових дій і підтримання ладу в місті. Було вирішено вивести всі військові сили з центру міста і доручити його охорону нейтральному 12-му Охтирському гусарському полку. Охороняти лад у робітничих районах мала Червона гвардія, в порту – матроси, у Херсонському і Олександрівському районах міста – українські частини [1, с. 406; 8, с. 72–73].

Рішення про об'єднання Рад з українською військовою радою залишалося в силі. Виконавчим комітетам усіх Рад також належало об'єднатися. Влада у місті мала перейти до «Ради десяти», створеної з представників Рад, Румчероду, української військової ради й Червоної гвардії. Новий орган влади повинен був, серед іншого, з'ясувати ставлення одеситів до самовизначення міста [12, с. 257].

Отже, збройна боротьба на вулицях Одеси скінчилась. На основі досягнутих домовленостей Червона гвардія зберігала своє існування і залишала за собою зброю. Увесь інцидент було оголошено «непорозумінням», і місцева українська влада не робила жодних спроб встановити чи покарати його винуватців. «Збройні виступи викликані дезорганізованими масами, які стоять лівіше більшовиків, і носять явно неорганізований характер, – йшлося у заяві командування округу. – З огляду на те, що в Червоній гвардії маса дітей, щодо неї жодних репресивних заходів не вжито. Можна сподіватись, що громадські організа-

ції приборуть дітей зі складу Червоної гвардії й позбавлять місто від подальших подій» [10, с. 233].

18 грудня в Одесі відбулося об'єднання українських військової та морської рад з залоговою Радою солдатських, матроських і офіцерських депутатів в одну Раду військових депутатів. Виконком Ради став найвищим органом влади для військ залоги і флоту Одеси. Більшовики побоювались, що більшість голосів у об'єднаній Раді військових депутатів належатиме прихильникам Центральної Ради [18, арк. 94; 13, с. 149; 9, с. 240]. Щоб нейтралізувати цю загрозу, новостворену організацію було оголошено всього лише військовою секцією об'єднаної Ради робітничих, військових і селянських депутатів.

Таким чином, спроба збройного виступу в Одесі скінчилась невдачею, але більшовики та їхні прихильники зберегли свої позиції у політичному житті міста. Перша проба сил показала, що розрахунок на стихійність і підтримку повстання одеськими «трудящими» не виправдався. Лише незначна частина робітників, організованих у загони Червоної гвардії, підтримала більшовиків у боротьбі з Центральною Радою. Місцеві українські діячі були сповнені віри в те, що врегулювання конфлікту стане запорукою спільної праці представників усіх соціалістичних партій в Одесі на користь революції. На жаль, подальші події показали марність цих сподівань. Загасити військово-політичну конфронтацію між прихильниками української національної революції й радянської влади не вдалося. Грудневі бої стали лише першим актом збройної боротьби за владу, що розгорнулася в Одесі наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Джерела та література:

1. Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі / Г. Ачканов. // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К.: Політвидав, 1987. – С. 397–410.

2. Ачканов Ф. За владу Рад / Ф. Ачканов. // Незабутні дні: Зб. спогадів учасників боротьби за встановлення радянської влади на Одещині (березень 1917 – січень 1918). – Одеса, 1957. – С. 10–21.

3. Броневої Ал. Октябрьские дни в Одессе (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской рабочей красной гвардии) / Ал. Броневої. // Летопись революции. – 1927. – № 5/6 (26/27). – С. 253–260.

4. В борьбе за Октябрь (март 1917 – январь 1918): Сб. док-тов и мат-лов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. – Одесса, 1957. – 182 с.

5. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг.: Сб. док-тов и мат-лов: В 3 т. – Т. 2. – К.: Политиздат, 1957. – 732 с.
6. *Гришко Г.* 1917 рік в Одесі (спомини з часів визвольних змагань) / Г. Гришко. // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 9–10 (33–34). – С. 237–245.
7. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 375. – Оп. 1. – Спр. 5.
8. Збірка документів з історії Одеської Червоної гвардії. – Харків, Одеса: Партвидав, 1932. – 100 с.
9. *Кіров А.* Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень / А. Кіров. // Летопись революции. – 1927. – № 5/6 (26/27). – С. 235–252.
10. *Ковбасюк.* Очерк истории одесской Красной гвардии / Ковбасюк. // Октябрь на Одешине: Сб. статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса, 1927. – С. 192–248.
11. *Похилевич Д.* Армія на Україні від Лютого до Жовтня / Д. Похилевич. // Архів Радянської України. – 1933. – № 7/8. – С. 9–84.
12. Протоколи Одеської ради робітничих депутатів // Летопись революции. – 1931. – № 1/2 (46/47). – С. 237–266.
13. Протоколи одеської Ради робітничих депутатів // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 140–180.
14. Революционное движение в военных округах. Март 1917 г. – март 1918 г. – М.: Наука, 1988. – 488 с.
15. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 1837. – Оп. 9. – Спр. 1.
16. Там само. – Спр. 11.
17. Українська Центральна Рада: Док. і мат-ли: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 592 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 8.
19. Там само. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 21.
20. Там само. – Ф. 4195. – Оп. 1. – Спр. 1.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1434.
22. *Янчевський М.* Зі споминів / М. Янчевський. // За державність. – Зб. 2. – Каліш, 1930. – С. 137–147.

Михайло Ковальчук (Київ, Україна). Збройна боротьба в Одесі в середині грудня 1917 р.

На підставі широкого кола джерел досліджено спробу збройного виступу в Одесі проти Центральної Ради у грудні 1917 р., висвітлено підго-

товку повстання, реконструйовано перебіг збройної боротьби на вулицях міста, розкрито політичні й військові наслідки придушення повстання.

Ключові слова: українська революція, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, радянська влада.

Михаил Ковальчук (*Київ, Україна*). **Вооруженная борьба в Одессе в середине декабря 1917 г.**

На основе широкого круга источников автор исследует попытку вооруженного восстания в Одессе против Центральной Рады в декабре 1917 г. Показана подготовка восстания, реконструирован ход вооруженной борьбы на улицах города, раскрыты политические и военные последствия ликвидации восстания.

Ключевые слова: украинская революция, Украинская Центральная Рада, Украинская Народная Республика, советская власть.

Mykhailo Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **Armed struggle in Odessa in the middle of December 1917**

On the broad base of the sources author investigates the attempt of armed rising in Odessa against Ukrainian Centralna Rada in December 1917, researches preparations for rebellion, reconstructs the course of house-to-house fighting, discovers political and military consequences of the elimination of insurrection.

Key words: Ukrainian revolution, Ukrainian Centralna Rada, Ukrainian People's Republic, soviet power.

Андрій СТАРОДУБ
(Київ, Україна)

УДК: 94: 262.4 (470+477) 288 "1917–1918" Шептицький

**«Шептицький остається неизменно
верным раз намеченному плану
введения унии на Украине...»
Діяльність митрополита
Андрея Шептицького в оцінках
учасників Всеросійського Собору
1917-1918 років та Всеукраїнського
Собору 1918 року**

Всеросійський 1917-1918 років та Всеукраїнський 1918 року Собори багато в чому унікальні в історії Російської та Української православної церков. Відмітною рисою цих зібрань була наявність дійсно соборного обговорення важливих питань. У дискусіях, нижче духовенство та миряни відкрито опонували єпископату, а державна влада мінімально впливала на характер прийнятих рішень. Це дозволяє, зі зрозумілими застереженнями, вважати, що матеріали згаданих Соборів достатньо репрезентативні для того, щоб реконструювати особливості ставлення до тих чи інших проблем не лише вищих ієрархів, але й, сказати б, усього церковного організму.

Питання статусу православних єпархій в Україні неодноразово обговорювалася на декількох пленарних засіданнях Всеросійського Собору, а Всеукраїнський Собор власне й було скликано задля вирішення даної проблеми. Втім, «українське питання» для РПЦ ніколи не мало суто «юрисдикційного» виміру – дискусії на цю тему неодмінно переходили в площину необхідності протистояння «внешней угрозе Православию». Під останньою розумілось можливе посилення позицій католицької церкви на західних околицях колишньої Російської імперії. Насамперед, зрозуміло, йшлося про греко-католицьку церкву. Персоналіфікованим втіленням цієї загрози вважався митрополит Андрей Шептицький (1865-1944), ім'я згадувалося чи не під час кожного обговорення ситуації в Україні.

Діяння Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 років опубліковані повністю. У 1970-х роках П. Шешком було зроблено збірку витягів з тих діянь цього Собору, на яких обговорювалося «українське питання», однак вона є неповною і базується лише на частині опублікованих у 1918 році матеріалів [1]. У цій статті ми користувалися виданням «Діянь», здійсненим московським Новоспаським монастирем у 1994 – 2000-му роках [2].

Що стосується документів та матеріалів Всеукраїнського Собору, то на даний момент переважна більшість їх залишається не опублікованою [3, с.2 – 74] і цитуються безпосередньо за архівними справами [4].

* * *

Перше з зафіксованих згадування про митрополита Андрея на Всеросійському Помісному Соборі припадає на кінець серпня 1917 року. На закритому засіданні 21 серпня (3 вересня) 1917 року [5] обговорювалась можливість евакуації святинь Києво-Печерської Лаври у зв'язку з ситуацією на фронті і вірогідним захопленням Києва німецькими та австрійськими військами. Одним з ключових аргументів на користь необхідності такого кроку було припущення щодо можливості переходу контролю над Лаврою до рук уніатів [6, с. 37, 436-437]. Наскільки можна судити (на цьому засіданні не вівся протокол і про зміст виступів відомо з публікацій в пресі та спогадів) у даному випадку справа обговорювалася поза ширшим контекстом оцінки ситуації в православних українських єпархіях.

У подальшому Шептицького згадували в уже більш тісній «прив'язці» до «українського питання». Наприклад, наприкінці листопаду 1917-го року, коли на Всеросійському Соборі відбулися дебати щодо скликання Всеукраїнського Собору, саме Шептицького згадували як автора самої ідеї зібрати «никому не нужный Собор» [7], а також таємного ляльководи, що нібито стоїть за організаторами Собору – активістами Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Найбільш типовими висловлювання можна назвати наступні: «То, что можно назвать Киевской смутой, это создано прямыми врагами Церкви, как митрополит Шептицкий»; «Говорят, за ними (организаторами Собора) стоят целые полки: нет, за ними стоит митрополит Шептицкий! Он давно ждет осуществления своей мечты относительно Отделения Украинской Церкви» (з виступів Володимира Недзельського та єпископа Пермського Андроніка (Нікольського) на засіданні 24 листопада (7 грудня)) [2, т. 4, с. 173-174].

Інтенсивність згадок про митрополита ніяк не обумовлювалося його реальною активністю. Якраз про це учасники Соборів мали вкрай туманні уявлення. Наприклад, звинувачення в тому, що він стоїть за скликанням Всеукраїнського Собору восени 1917 року базувалося виключно на гіпотетичних припущеннях. Адже, як свідчать документи, ніякого стосунку до цієї справи він не мав – це була ініціатива групи нижчого православного духовенства та мирян [32, с.]. Натомість про реальну інтригу, пов'язану з бажанням частини української інтелігенції бачити владика Андрея кандидатом на Всеукраїнського митрополита на II-й сесії Собору [8], соборяни не знали – жодної, навіть опосередкованої згадки про це нами не виявлено [див. також 9, с.212]. У той же час сам митрополит був поінформований щодо існування такого плану, про що недвозначно свідчить його лист до ерцгерцога Вільгельма Габсбурга від 13 червня 1918 року [10, с.137].

Лева частка згадок про Шептицького мала яскраво негативне забарвлення. Втім, вони були далеко не однотипні. Частково це залежало від ступеню умовного «знайомства» з владикою. Якщо для частини промовців йшлося про якусь абстракцію, узагальнений образ, то принаймні декілька осіб мали більш конкретне уявлення про діяльність митрополита та греко-католицьку церкву. В даному сенсі, насамперед, варто згадати митрополита Антонія (Храповицького), який у 1903-1907 роках листувався з митрополитом Андрієм [10, с.76-92,98-99,106-108], архієпископа Євлогія (Георгієвського), який очолював у 1914-1915 роках церковне управління в окупованій Галичині, професора Київської духовної Академії протоієрея Федора Титова, у 1916-1917 роках – співробітника управління при Головному протопресвітері російської армії, в віданні якого знаходилися галицькі православні парафії та ін.[11, с. С.XCVIII-XCXIX]. У їхніх промовах оцінки діяльності Шептицького мають більш конкретний характер.

Зокрема, митрополит Антоній не приховував своєї поваги до митрополита Андрея як опонента, і навіть дозволяв собі погоджуватись з окремими його критичними зауваженнями на адресу російської церкви. «Существует вот украинская архитектура, украинское пение. Ведь это не униатское, как думают иные, пение, это наше собственное древнерусское пение. Прав был Шептицкий, когда говорил, что ни одна церковь не искажила так древних обрядов, как церковь русская» [12. – Арк.166] – заявив він на засіданні II-сесії Всеукраїнського Собору 26 червня (12 липня) 1918 року.

В реаліях 1918 року Храповицький сприймав Шептицького як потенційного конкурента. Важко однозначно стверджувати, наскільки вірогідним православний митрополит вважав вірогідність втілення в життя сценарію по переходу влади в УПЦ до львівського уніатського архієпископа. Однак його виразно турбував той факт, що права та переваги митрополита Галицького можуть бути визнані Українською Державою. У свою чергу він вимагав (і Всеукраїнський Собор двічі головував на підтримку цієї вимоги), щоб гетьманський уряд забезпечив «паритет», а саме – добився визнання прав Київського митрополита на відвідування православної пастви в Галичині [9, с.295, 305; 13. – Арк.83-84; 14, с. 398 – 403].

Архієпископ Волинський Євлогій, наскільки можна судити з документів та його спогадів [15, с.278], був незадоволений приписуванням йому ініціативи арешту митрополита Андрія в 1914 році і всіляко намагався «відмежуватись» від цієї історії. Тому, у всьому, що стосувалося публічних оцінок діяльності Шептицького Євлогій був нетипово (як для себе) поміркований і навіть, до певної міри, намагався опонувати тим, хто занадто демонізував цю фігуру. На його думку, митрополит був не стільки організатором «церковної смуги» в Україні, скільки її потенційним «бенефіціарієм». У дискусії на Всеросійському Соборі, на вже згаданому засіданні 24 листопада (7 грудня) 1917 року, архієпископ заявив, що заборони на проведення Всеукраїнського Собору не матимуть ефекту і лише погіршать ситуацію, «разожгут огонь». «А каштаны будут таскать граф Шептицкий и его сотрудники» [2, т. 4, с.165] – підкреслив він.

А ось протоієрей Федір Титов, який «досліджував ситуацію» в той період, коли митрополит Андрей вже перебував поза межами Галичини, спробував оцінити постать митрополита на тлі інших греко-католицьких владик, підкресливши, що тільки той за персональними якостями є здатним організувати всілякі «уніатські підступи», тоді як усі інші були лише «інструментами» в його руках. Наприклад, цитуючи послання єпископа Григорія Хомишина, протоієрей заявив, що

«Митрополит Шептицкий – очень умный, даже талантливый человек, ревностный пастырь и тонкий политик. Он любит больше делать, чем говорить. Он делает всё обдуманно, метко. А его ученик (Хомишин) – совсем противоположных качеств человек. Он любит больше кричать, чем делать. У него что на уме, то и на языке. Одним словом, это тип услужливого друга, столь мет-

ко нарисований знаменитим русским баснописцем. Епископ Григорий Хомишин издал два пастырских послания – 2-го февраля и 25 марта 1916 года. В них он со свойственной ему горячностью и откровенностью раскрыл затаённые мечты своего учителя на счёт украинского народа и его значение для интересов унии, – настолько откровенно, что вызвал, как мне говорили, резкое неудовольствие со стороны своего учителя и решительный протест со стороны сознательной части своей станицлавской паствы» [16. – Арк.40-41].

Вищенаведені акценти, що їх розставляли архіереї та окремі представники духовних академій, як правило, визначали загальний «тренд», під який підлаштовувалися інші соборяни. Наприклад, тільки після умовно-позитивної [17] оцінки митрополитом Антонієм діяльності митрополита Андрея в сфері збереження української церковної старовини [12. – Арк.166], на подібного характеру згадки наважились й інші учасники Всеукраїнського Собору. Зокрема, під час обговорення Статуту вищого церковного управління православної церкви в Україні, пролунали заклики надати київському митрополиту в Українській державі такий самий статус, який мав львівський архієпископ в Австро-Угорській імперії. Священик Іоан Готський підкреслив, що «в Австрії прислухиваються к голосу Митрополита и Епископов все и особенно в парламенте, когда предостоят обсуждению дела церковные. Там Митрополит имеет право доклада короне, как например Шептицкий. В Австрии 2 палаты и в них заседают епископы, а митрополит заседает в коронном совете» [12. – Арк.165].

Як правило, на тональність оцінки діяльності Шептицького фактично не впливало позиціонування виступаючого щодо інших питань. Тобто, і представники «російської», і представники «української» партій Собору (прихильники і противники автокефалії УПЦ) загалом негативно оцінювали митрополита.

Втім, варто зазначити, що представники «української» партії у своїх виступах намагались взагалі уникати згадок про нього. З самого початку роботи Всеукраїнського Собору вони змушені були спростувати звинувачення у таємній співпраці з Шептицьким і, назагал, воліли взагалі не дискутувати дану тематику. Їхньою «лінією контрзахисту» було твердження, що опоненти неправильно розуміють ситуацію – це не український православний рух не інспіровано Шептицьким, а навпаки – українофобство частини ієрархії, небажання йти на

поступки у справі українізації церкви можуть мати наслідком «отпадення в унію». Як написав 28 грудня 1917 (10 січня 1918) року в передовиці другого випуску «Вістей Всеукраїнського православного собору» протоієрей Василь Липківський:

«Нам кажуть: «спи ще, не прокидайся, не з'єднуйся, не відійляйся, живи ще на свої рідні стороні, як на чужі, за чужою головою, за чужою владою. Як звернеш з цього покійного шляху, попадеш в уніатські та інші лабети». Одмовимо цим нашим захисникам: «були ми вже, добродії, в добрих лабетах, дуже довго були... Не підемо ми тепер ні в які лабети, не зичимо їх і вам» [18, с.1].

Пізніше, вже під час 2-ї сесії Всеукраїнського Собору, серед причин, які спонукали ВПЦР ініціювати скликання цього Собору без дозволу єпископату, один її лідерів, священник Олександр Маричів, назвав і «чутку про заходи Шептицького» [19].

У своїй промові 8 (21) липня 1918 року він заявив, що: «нас называють самозванцами, ругают униатами, но мы говорим только правду. Заканчивая свою речь, я скажу, что существование Рады вызвано нашествием униатов и ужасным положением духовенства, положение которого она и старалась облегчить» [20. – Арк. 40-41].

«Незручність» згадок про митрополита для представників українського духовенства посилювалася ще й тим фактом, що в українців не було виразного і авторитетного «вождя»-єпископа. А без архієрея вони сприймалися лише як «бунтівні попи», якими хтось таємно маніпулює. Звісно, кращої кандидатури, аніж Шептицький, на роль цього гіпотетичного «керівника» їхнім противникам важко було б і вгадати. Показово, що і залученого гуртком національного духовенства до співпраці архієпископа Алексія (Дородніцина) одразу було звинувачено в тому, що він «агент Шептицького». Буквально наступного дня після обрання Дородніцина почесним Головою ВПЦР (18 (31) листопада 1917 року) газета «Киевлянин» розмітила замітку «Всеукраинский церковный Собор», в якій, серед іншого, цитувалися слова митрополита Андрея з інтерв'ю кореспонденту женецького журналу про те, що він займається «исключительно одним проектом, который у меня лежит на сердце – сближением церкви западной с восточной православной церковью» й сподівається «что униатская церковь поможет православной счастливо пережить кризис». У зв'язку з цим «Киевлянин» задавав питання: «Не подготовляют ли Архиепископ Алексей с оо. Липковским и Тарнавским унии с

Римом?» [21]. Архієпископ Алексій спростував ці домисли [31], але його опоненти не надто й переймались пошуком доказів гаданої співпраці з Шептицьким і продовжували поширювати подібні чутки. Як заявив на засіданні Всеросійського Собору 13 (26) лютого 1918 року митрополит Антоній (Храповицький):

«О нем ходили нехорошие слухи, но, может быть, слухи эти и неверны. Молва обвиняла его в сношениях с униатами, говорили даже о том, что католический митрополит Шептицкий обещал ему, что он будет его Экзархом на Украине, конечно, униатским, однако прямого подтверждения слухов об его сношениях с униатами нет. В последнее время против Преосвященного Алексия многие вооружились по следующему обстоятельству. Еще в 1914 году в газетах напечатан был доклад митрополита Шептицкого Австрийскому императору. Шептицкий доносил императору следующее: «Когда победоносные войска вашего величества вступят на Украину, то одновременно с политическим отделением Украины от России нужно провести и церковное отделение и установить полную автокефалию Украинской Церкви». Недавно газета с докладом была найдена и доклад получил распространение; ознакомившись с ним, многие увидели, что влияние Преосвященного Алексия направлено на то, чтобы выполнить предначертания Шептицкого. Это-то и вооружило многих против Преосвященного Алексия, но повторяю, что прямого подтверждения слухов о его сношениях с униатами нет» [2, т.7, с.21-22].

Як бачимо, оскільки про реальну діяльність митрополита ні в Москві, ні в Києві не було достеменної інформації, то ця «прогалина» активно заповнювалась інтерпретаціями його давніх публікацій, історій з життя чи й просто вигадками. Звісно ж, найпопулярнішим текстом митрополита була його «Записка» 1914 року, в якій він виклав план облаштування церковного життя в Україні у випадку її окупації австро-угорськими військами [22, с.609-612]. Знову ж таки, враховуючи те, що в українського православного руху не було ніякої чіткої програми щодо створення незалежної церкви не те що в 1914-му, а навіть і безпосередньо перед початком роботи Всеукраїнського Собору 1918 року, то їхні кроки намагались оцінити з точки зору відповідності/невідповідності «планам Шептицкого». У оприлюдненому у вересні 1917 року «Протесте Киевской Духовной Академии против насильственной украинизации южной России», зокрема, підкреслювалося, що

«отделение Украины от России в церковном отношении неминуемо ослабит силы украинской церкви и облегчит натиск на неё воинствующего католицизма.

Какие виды имеет последний на церковную жизнь в будущей Украине – это достаточно ясно обнаружилось из недавно раскрытых замыслов на этот счёт Львовского греко-католического митрополита Андрея Шептицкого. Как бы в соответствии с этими планами Шептицкого, уже начинается пропаганда автокефалии будущей украинской церкви, которая будто бы пользовалась прежде западно-русская церковь» [23. – Арк.19-21].

Задля того, щоб справити більший ефект, окрім відсилки слухачів до опублікованого тексту, окремі промовці натякали, що існує його повніший, більш «відвертий» варіант. На засіданні Київського єпархіального елекційного собору (це зібрання передувало відкриттю II-ї сесії Всеукраїнського Собору) 7 (20) травня 1918 року протоієрей Федір Титов (один з авторів згадуваного протесту КДА «против насильственной украинизации») заявив, що

«известный галицко-львовский униатский митрополит Андрей Шептицкий ещё до начала теперешней войны объявил и доложил, куда следует, что главнейшею задачею запада в отношении к Украине в религиозном отношении должно быть привлечение украинского народа к унии, которая должна сделаться национальною религиєю его. Извлечения из его Записки по этому вопросу были в своё время напечатаны в разных изданиях. Но мне удалось познакомиться с нею в полном, притом оригинальном виде, который вскрывает загаённые думы и намерения писавшего» [16. – Арк. 40 зв.].

Чутки щодо співпраці з Шептицьким доводилося спростовувати й українським урядовцям. Міністр ісповідань Василь Зиньківський, у своєму виступі на засіданні Всеукраїнського Собору 25 червня (8 липня) 1918 року заявив, що «кое-что в действиях Правительства с внешней стороны действительно совпадает с программой митрополита Шептицкого, но то сходство исключительно лишь внешнее, и отсюда нельзя делать каких бы то ни было выводов» [12. – Арк.148; 20. – Арк. 60–60 зв.; 24].

Ще один випадок, коли гетьманський уряд змушений був запевняти соборян в безпідставності їхніх побоювань, стосувався історії з

переходом на унію вчителів народних шкіл, які ніби то мали місце в Подільській губернії. Перевірка цього поголосу міністерством освіти засвідчила, що подібних фактів не було.

Але жодні запевнення і пояснення не могли змінити переконання чи не більшості православного єпископату щодо того, що українська влада виконує вказівки митрополита Андрея. В якості прикладу можна згадати епізод, пов'язаний із арештом архієпископа Євлогія (Георгієвського) у грудні 1918 року (одразу після завершення роботи III-ї сесії Всеукраїнського Собору). Митрополит Антоній цілком щиро вважав, що це зроблено за наказом Шептицького, причому, на думку православного митрополита, той особисто керував діями Січових стрільців та низки «агентів-уніатів» [25], перебуваючи інкогніто в Києві [26]. Храповицький підозрював, що митрополит Андрей, руками Директорії [32], бажає усунути з України найбільш активних архієреїв, скликати новий Всеукраїнський Собор, на якому, під тиском влади мала бути оголошена автокефалія [27].

Задля запобігання цьому, одразу після арешту Євлогія, православні єпископи-учасники Всеукраїнського Собору підписали 4 (17) грудня 1918 року Акт, згідно з яким кожен, хто погодився б взяти участь у подібному зібранні, підлягав відлученню від Церкви. Це було зроблено з огляду на те, «что такое намерение исходит от кругов враждебных Православной Церкви, а именно от латино-униатских, которые не скрывают своего притязания совратить Православную Украину в унию чрез предварительное нарушение церковного послушания и церковного единства, так светло выразившегося на только что закончившимся Украинском Соборе» [28. – Арк. 1-1зв.].

Пізніший (19 грудня 1918 (1 січня 1919 року)) звіт Контори Собору єпископів усієї України Патріархові Тихону (Беллавіну) про обставини арештів архієпископа Євлогія, єпископа Никодима та митрополита Антонія, не містить прямих звинувачень на адресу митрополита Андрея, хоча цей акт й потрактовано як помста за арешт Шептицького у 1914-му році: «Причин ареста А[рхієпископа] Евлогия не было объяснено, кроме общей фразы, что это дело политическое. На предположение владык, что А[рхієпископа] Евлогия арестуют за его деятельность в Галиции, и что это дело рук галицких униатов с митрополитом Шептицким, Чайковский как то особенно поспешно и горячо отвечал: «ни, ни»» [28. – Л.45-49].

Можна виснувати, що в даній історії «злий жарт» з митрополитом Андрієм зіграв той факт, що він дійсно вдавався до маскуванню, таємно

відвідуючи Росію на початку ХХ століття [33, с.204 – 229]. Про ці поїздки та й загалом про діяльність Шептицького на території імперії стало широко відомо після його арешту в 1914-му році [29] і саме цим можна пояснити періодичну появу «фантомів» владики Андрея у промовах учасників Всеукраїнського Собору. Зокрема, його «бачили» у вересні 1917 року на Поділлі, в Шаргородському монастирі, де він нібито схилив місцеве духовенство до унії, підозрювали в тому, що він бажає захопити в свої руки владу у новозаснованому православному Антоніє-Феодосієвському братстві [30] тощо.

* * *

Дослідникам вкрай мало відомо про реальну участь в митрополита Андрея Шептицького в багатьох подіях 1917–1918 років. З наявних в науковому обігу документів неможливо скласти цілісне уявлення щодо ступеню його поінформованості про перебіг згаданих православних Соборів, на яких так часто згадувалося його ім'я.

Однак, навіть на підставі наявних матеріалів, Шептицького можна вважати, таким собі неформальним, «заочним», учасником багатьох дискусій на Всеросійському та Всеукраїнському православних церковних соборах. Адже багато з того, що на цих зібраннях обговорювалось стосовно облаштування церковних справ в Україні – було прямою чи опосередкованою реакцією на слова та дії львівського греко-католицького митрополита.

Джерела та література:

1. Sheshko P. The Russian Orthodox Church Sobor of Moscow and the Orthodox Church in Ukraine (1917-1918)//Analecta OSBM – Vol.VIII. – Sect.2.(1973). – P. 161-240; Vol.X. Sect.2.#1/4 (1979) – P. 239-248.
2. Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви. – Москва: Новоспасский монастырь, 1994-2000, тт.1-11; Томи 1–6 – репринт видання 1918-го року, 7–11-й –«Деяния», що раніше не публікувались.
3. Огляд опублікованих та архівних джерел з історії Собору 1918 року див: Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор: огляд джерел. – К., 2010.
4. Різничитання між різними версіями протоколів засідань Всеукраїнського Собору коментуються у примітках.
5. Дати подаються у відповідності за юліанським та григоріанським календарем, у відповідності до того, як вони фіксувались у документації самих Соборів.

6. Священный Собор Православной Российской Церкви 1917-1918 гг. Обзор Деяний. Первая сессия / Со ст. А. Кравецкий, Г. Шульц. – Москва: Крутицкое подворье, 2002.

7. Вираз належить голові Союзу парафіяльних рад м. Києва Андрію Стороженку. Цей Союз 25 листопада (8 грудня) 1917 року звертався до Патріарха Тихона (Беллавіна) та Всеросійського Собору з проханням заборонити скликати Всеукраїнський Собор та позбавити сану усіх прихильників автокефалії Української церкви. На думку авторів листа «создание такой Церкви будет весьма опасным для Православия и могущим привести её сначала к Унии, с которой целые века напряженно боролось южнорусское население, а потом и к полному подчинению Ватикану и Папе» (Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.3431. – Оп.1. – Д.251. – Л.28).

8. Про цю історію відомо, головним чином, зі спогадів окремих українських діячів. Див. зокрема: Донцов Д. Рік 1918. – Київ, Торонто, 1954. – С.33; Андрієвський В. З минулого. – Т.ІІ. Від Гетьмана до Директорії. – Ч.1: Гетьман. – Берлін, 1923. – С.99–103.

9. Див.: Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – Київ: Либідь, 1997.

10. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали. – Львів: Місіонер, 1995. – Т.1. Церква і церковна єдність.

11. Ульяновский В. Историческая записка к 300-летию КДА и её автор Фёдор Титов// Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия. 1615-1915. – Київ: Гопак, 2003.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.68.

13. ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.157.

14. Стародуб А. Невідомий лист київського митрополита Антонія (Храповицького) в справі канонічного статусу Православної Церкви у Галичині // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. – Вип. 2. – Львів, 2001.

15. Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. – Москва: Московский рабочий, 1994.

16. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф.167. – Оп.1. – Спр.798.

17. У грудні 1918 року митрополит вніс маленьку, але показову корективу до своїх слів – повторивши майже дослівно сказане в липні, він «нагородив» митрополита Андрея епітетом «еретический». Див.: Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Третя сесія. Пленарне засідання 5-го грудня (продовження)// Слово. – 1918. – № 55.

18. Липківський В. прот. [28 грудня 1917 року] //Вісті Всеукраїнського Православного Собору. – 1917. –№2.

19. В українській версії протоколу (ЦДАВО України. – Ф.1071. – Оп.1. – Спр. 68. – Арк.120) слова о. Маричіва передані наступним чином: «Близилась осінь, проходив вересень, жовтень, а церковне життя не красало. А в цей час вже йшла чутка про заходи Шептицького. Треба було спішити, щоб підготувитись і стать на стражі Православія». Російський варіант (ЦДАВО України. – Ф.1071. – Оп.1. – Спр. 220. – Арк.42): «Наступление униатов – действия гр[афа] Шептицкого побуждали торопиться в деле устройства Церкви».

20. ЦДАВО України. – Ф.1071. – Спр.220.

21. Залужний Д. Всеукраинский церковный собор//Киевлянин. – 1917. – № 255

22. Митрополит Андрей Шептицкий. Життя і діяльність. Документи і матеріали. – Т.2. Церква і суспільне життя. – Кн.2. Листування. – Львів: Місіонер, 1999.

23. ЦДІАК України. – Ф.711. – Оп.3. – Спр.3872.

24. В україномовній версії протоколу слова міністра відтворені дещо інакше: «Були чутки, що Міністерство і Уряд ведуть нарід до унії. Це є безглуздий, безпідставний наклеп, хоч привід для цього почасти можна знаходити в тому, що шлях Уряду в справах церковних і шлях митрополита Андрія Шептицького дуже схожі. Держава стоїть на ґрунті дружного відношення до Церкви».

25. Про подібну налаштованість митрополита Антонія свідчить одна з його останніх, перед арештом, резолюцій. 2 (15) грудня 1918 року він розпорядився звільнити одного з службовців Київської духовної консисторії, якого підозрювали в приналежності до греко-католицької церкви: «Служителя Пастернака, как пребывающего в униатской еретической церкви, устроенной единственно для борьбы с Православием, уволить из консистории» (ЦДІАК України. – Ф.182. – Спр.295. – Арк.189 зв.).

26. У Міністерстві ісповідань //Слово. – 1918. – №67.

27. ЦДІАК України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 310.

28. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф.796. – Оп.445. – Д.784.

29. Див. наприклад, підбірку документів: «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. 1914-1917. Публ. М. Одинцова// Исторический архив. – 2002. – №2. – С. 103-128; №3. – С. 41 – 92.

30. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Третя сесія. Засідання 7 листопада// Слово – 1918. – №33.

31. Открытое письмо арх. Алексия// Киевлянин – 1917. – № 257.

32. Є свідчення на користь того, що побоювання митрополита Антонія не були зовсім безпідставні. Принаймні, один з членів Директорії (Володимир Винниченко) недвозначно висловлювався на користь того, щоб «відгородитись муром унії від Москви раз і назавжди» (Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р., – Нью-Йорк, Філадельфія: Булава, 1960. – С. 193). Однак, наскільки про це можна судити, митрополит Андрей Шептицький не тільки не був ініціатором окремих акцій, здійснених владою Директорії (як то арешту митрополита Антонія (Храповицького), архієпископа Євлогія (Георгієвського) та єпископа Никодима (Кроткова), але й достатньо скептично ставився до можливості реалізації своїх попередніх планів за конкретних умов, що склались наприкінці 1918 – на початку 1919 років.

33. Петрушко В. Деятельность униатского митрополита Андрея Шептицкого по распространению католицизма восточного обряда в России в период между революцией 1905 года и Первой мировой войной// Богословский Сборник. – Вып. 7. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, 2001.

Андрій Стародуб (Київ, Україна) «Шептицький остається неизменно верным раз намеченному плану введения унии на Украине...». Діяльність митрополита Андрея Шептицького в оцінках учасників Всеросійського Собору 1917-1918 років та Всеукраїнського Собору 1918 року

Діяльність митрополита Андрея Шептицького (1865-1944) активно обговорювалася на Всеросійському 1917-1918 років та Всеукраїнському 1918 року православних церковних Соборах. Противники українсько-російського церковного розмежування вважали його одним з закулісних «ляльководів», який нібито керував діями прихильників автокефалії. В даній статті зібрано і систематизовано згадки про діяльність Андрея Шептицького, що пролунали на пленарних засіданнях обох Соборів. Автор робить висновок, що Шептицького можна вважати, таким собі неформальним, «заочним учасником» цих зібрань, оскільки лєвова частка дискусій щодо церковних справ в Україні прямо чи опосередковано була реакцією на слова та дії львівського греко-католицького митрополита.

Ключові слова: Всеросійський Собор 1917-1918, Всеукраїнський Собор 1918, митрополит Андрей Шептицький

Андрій Стародуб (Київ, Україна) «Шептицький остається неизменно верным раз намеченному плану введения унии на Украине...». Деятельность митрополита Андрея Шептицкого в оценках учасников Всеросійського Собора 1917-1918 годов и Всеукраинского Собора 1918 года

Деятельность митрополита Андрея Шептицкого (1865-1944) активно обсуждалась на Всероссийском 1917-1918 и Всеукраинском 1918 года православных церковных Соборах. Противники автокефалии Украинской церкви считали его одним из закулисных «кукловодов», который стоял за движением за церковную самостоятельность.

В статье собрания и систематизированы упоминания о деятельности Андрея Шептицкого, прозвучавшие на пленарных заседаниях двух Соборов. Автор делает вывод, что Шептицкого можно считать «заочным» участником этих церковных собраний, поскольку почти во всех дискуссиях относительно общего состояния церковных дел в Украине, упоминалось имя Львовского Греко-католического митрополита.

Ключевые слова: Всероссийский Помесный Собор 1917-1918, Всеукраинский Собор 1918, митрополит Андрей Шептицкий

Andriy Starodub (Kyiv, Ukraine) “ Sheptytsky remains consistently faithful time to plan the establishment of the Church union in the Ukraine ...”. Activities of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the views of participants All-Russian Council of 1917-1918, and the All-Ukrainian Council of 1918 of participants 1917-1918 All-Russian Church Council (Sobor), and the 1918 All-Ukrainian Church Council (Sobor).

Activities of Metropolitan Andrey Sheptytsky (1865-1944) was actively discussed at the 1917-1918 All-Russian Church Council (Sobor), 1918 Ukrainian Church Council (Sobor). Opponents of the autocephalous Ukrainian Church considered him one of the backstage “puppeteers” who was behind the movement for church independence.

The paper collected and systematized mention of Andrew Sheptytsky activities delivered at the plenary meetings of the two Councils. The author concludes that Sheptytsky can be considered “correspondence” of participants of the church meetings, as in almost all discussions on the general state of the church affairs in Ukraine, mentioned the name of Lviv Greek Catholic Metropolitan.

Key words: 1917-1918 All-Russian Church Council (Sobor), 1918 Ukrainian Church Council (Sobor), Metropolitan Andrey Sheptytsky.

Валентин КАВУННИК
(Київ, Україна)

УДК: 930.22: 94(477+470) “1918/1921”

**Війна РСФРР проти УНР
від Берестейських
до Ризьких мирних договорів
за дипломатичними документами**

Історична наука в Україні перебувала під цензурою й диктатом комуністичної ідеології. Висновки комуністичної історіографії про події в Україні 1917–1921 рр. зводилися до «громадянської боротьби» між прихильниками і противниками більшовицької влади. Причому противникам більшовицької влади допомагав «міжнародний імперіалізм», тоді як прихильникам – тільки трудове населення Росії.

Документи урядів УНР, роботи українських державних діячів досліджувалися в СРСР лише під кутом зору інтересу комуністичної партії. Зі здобуттям незалежності України стали доступними для наукового використання історичні праці і документи урядовців УНР. Передусім це роботи діячів УНР:

– голів УНР та її урядів в екзилі Симона Петлюри «До завдань нашої закордонної політики» [30], «Сучасна українська еміграція та її завдання» [21, с. 300–341], вступна стаття до видання «Тризуб» (Париж) [21, с. 342–346], передмова Андрія Лівіцького до видання «Договір Ліги Націй» (1930) [4, с. 4–7], «Проблеми української міжнародної дії» (1963) [15], «Перспективи української визвольної політики» (1965) [14], «Відносини Захід – Схід і проблеми поневолених Москвою націй» (1975) [12, с. 366–382] « ДЦ Державний Центр УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» (1984) Миколи Лівіцького [13].

– голів урядів УНР Ісаака Мазепи «Україна в огні й бурі революції 1917–1921» [18], В'ячеслава Прокоповича «Проблеми соборності і самостійності» (1931) [60, с. 139–144], передмова до праці О. Шульгина «Без території» [60, с. 5–8];

– міністрів закордонних справ Олександра Шульгина «До незалежності України (дослідження політичної історії країни)» (1930) [64],

«Державність чи гайдамащина? (Збірник статей та документів)» (1931) [61], «Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» (1934) [60], Андрія Ніковського «Огляд сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики» (1921) [48, арк. 1–184; 50, арк. 1–214], «Огляди міжнародної політичної ситуації та зв'язаної з нею діяльності МЗС за час урядування сучасної Ради Міністрів» (1921) [46, арк. 268–272; 52, арк. 31–34], заступника міністра Отто Ейхельмана «Про міжнародно-правовий статус УНР» (липень 1920) [49, арк. 15], «Про прелімінарний Ризький договір від 12 жовтня» (жовтень 1920) [56, арк. 5–7], лист голові уряду і міністру закордонних справ Франції Д. Лейгу «Про окупацію УНР російськими військами» (1920) [56, арк. 85–91; арк. 177–183], «Про Ризький мир від 18 березня 1921 року» (1921) [51, арк. 68–75; 54, арк. 33–36];

– дипломатів Володимира Кедровського «Ризьке Андрусово» (1936) [7], передмова Романа Смаль-Стоцького до видання «Документи про прийняття УНР до Ліги Націй» (1930) [63], «Правдиве значення советського терміна “Україна”» (1968) [35], виступ на засіданні Ліги Націй [60, с. 234–235], Андрія Яковліва «Основи Конституції УНР» (1964) [62], окрема книжка Олександра Лотоцького «Симон Петлюра» (1936) [17], перевидана під назвою «Вірність Великій Ідеї» (1951) [16].

Висновки українського уряду про події 1917–1921 рр. зводяться до того, що Росія здійснила військову інтервенцію з метою окупації і встановлення власної адміністрації в Україні. Національний уряд, армія, населення України вели визвольну війну проти російських окупаційних військ.

На жаль, навіть у сучасній українській історіографії зберігаються традиційні комуністичні підходи у дослідженні вищезазначених подій через «революцію» [33; 25; 39; 41].

Актуальність статті полягає у підкресленні української позиції для протиставлення окупаційній за своєю сутністю комуністичній історіографії. Метою статті є встановлення характеру взаємин між Україною і Росією від Берестейських до Ризьких мирних переговорів виключно на основі дипломатичних документів двох урядів. Предметом дослідження є дипломатичні документи урядів Української та Російської Республік, утворених за результатами мирних договорів у Бересті на території Російської імперії.

Дипломатичні документи є продуктом зовнішньополітичної діяльності відомства та дипломатичних представництв УНР за кордоном.

У них розглядається фактична сторона переговорного процесу між суб'єктами, характеризується міжнародна ситуація та її вплив на зовнішню політику національного уряду. Дипломатичні документи дають підстави розглядати той чи інший уряд як суб'єкт міжнародних відносин за наявності зовнішньополітичного відомства і дипломатичних контактів чи частини держави.

Класифікація дипломатичних документів представлена у підручнику Олександри Сагайдак та Петра Сардачука «Дипломатичне представництво: організація і форми роботи» (2008) [31, с. 75, 85]. Розрізняються зовнішньополітичні і внутрішньовідомчі дипломатичні документи. Представлена у підручнику класифікація стосується сучасної практики ведення дипломатичної документації. Згідно із діловодством післявоєнної Європи до зовнішніх документів відносимо міжнародні договори, декларації, меморандуми, ноти, до внутрішньовідомчих – обіжники (циркуляри), звіти голови зовнішньополітичного відомства, доповіді голів дипломатичних представництв за кордоном, а також політичне листування міністра закордонних справ, послів, голів місій та делегацій.

Публікація дипломатичних документів за період 1918–1921 рр. частково здійснювалася на сторінках урядових видань, зокрема більшовиками у московських «Известиях». Видання збірників документів у комуністичній державі умовно можна поділити на чотири періоди.

Перший період починається від 1920 р. і триває до показового процесу над членами «Спілки визволення України» 1929 р. У цей період документи публікувалися без політичної цензури, а тому їхній зміст відображав взаємини між урядами УНР і РСФРР. Сюди відносимо серію видань дипломатичних документів РСФРР під назвами «Красная книга. Сборник дипломатических документов о русско-польских отношениях с 1918 по 1920 г.» (1920) [9], «Советская Россия и Польша» (1921) [36]. Для УСРР – «В защиту Советской Украины» (1921) [1], «Советские Россия-Украина и Румыния» (1921) [38], «Советская Украина и Польша» (1921) [37]. Першим збірником документів, в якому комплексно розглядалася міжнародна політика уряду РСФРР, стало видання у трьох частинах «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях» (1925–1928) [19]. У другій та третій частині представлені документи за 1914–1924 рр., документи, видані російським Тимчасовим урядом і більшовиками до жовтня 1917 р. Крім цього, представлено договір Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини з УНР від 9 лютого, прелімінарний і договір про

військове перемир'я 12 та 17 червня між УНР і РСФРР, а також скасування і Берестейського мирного договору, і визнання самостійності УНР 13 листопада і 24 грудня 1918 р. відповідно.

Другий період варто розпочати від 1930 р. до «розвінчання культу особи Сталіна» на XX з'їзді КПРС. Він характеризується пануванням тоталітаризму у державному управлінні, що також знайшло відображення у публікації документів. У перших двох томах «Внешней политики СССР» (1944) [2], із дипломатичних документів, в яких фігурує УНР, від попереднього збірника залишилася тільки постанова про скасування визнання України самостійною державою. До збірника включено три телеграми народного комісара закордонних справ Георгія Чичеріна до голови уряду і міністра закордонних справ УНР Володимира Чехівського про вторгнення російських військових частин на територію України.

У третьому періоді: від XX з'їзду до кінця 1980-х рр. – суттєвих змін зазнають списки опублікованих документів. Вже у багатотомному збірнику «Документы внешней политики СССР» (видання розпочалося з 1959 р.) зникають міжнародні договори, в яких УНР виступає суб'єктом міжнародних відносин. Пізніше з'являється збірник «Документы и материалы по истории советско-польских отношений» (1965), в якому надруковано багато документів, присвячених мирним переговорам у Ризі. В цьому періоді з'являються перші історіографічні роботи про події в Україні у 1917–1921 рр. Збірник документів «Українська РСР на міжнародній арені (1917–1923)» [42], виданий 1966 рр., був укомплектований з уже відомих видань, з публікацією документів з харківської газети «Коммунист» і фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО України).

Фактично сучасна російська історіографія є правонаступницею комуністичної історіографії, особливо що стосується подій історії України 1917–1921 рр. Яскраве цьому підтвердження – збірник документів «Системная история международных отношений» (2000) [34], в якому перелік документів повністю збігається зі «сталінським» збірником «Внешняя политика СССР» (1944). Внутрішньовідомчі документи (головним чином наркома закордонних справ і голови більшовицької делегації в Ризі) опубліковані у двох частинах «Польско-советской войны 1919–1920 (ранее неопубликованные документы и материалы)» (1994) [26; 27]. Вони лише підтвердили той факт, що комуністична ідеологія використовувала історію для пропаганди, бо

документи дають підстави говорити про війну між двома державами та фіктивність більшовицького уряду в Україні.

Незважаючи на відсутність фінансових засобів та інституцій для ведення повноцінної археографічної діяльності, уряд УНР видав 1930 р. збірник документів «Про прийняття України до Ліги Націй» [63]. Ця брошура була скороченим варіантом видання «Синьо-жовтої книги уряду УНР» підготовленого у січні 1921 р. Планувалося опублікувати дипломатичні акти європейських держав про визнання самостійності України [53, арк. 1–2].

У своїх роботах публікацію документів частково здійснювали С. Шелухин («Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року» (1926)), Д. Дорошенко («Історія України 1917–1923» (1930)), О. Лотоцький («Симон Петлюра» (1936)); В. Кедровський («Ризьке-Андрусово» (1936)), І. Мазепа («Україна в огні й бурі революції 1917–1921», перевид. 2003). Перший том документів «Симон Петлюра: статті, листи, документи» був виданий 1956 р. [21]. Другий том цих документів 1979 р. видав Тарас Гунчак [22]. Він також підготував до друку урядові і дипломатичні документи УНР «Україна і Польща» (1983), «Українська революція» (1984).

Зі здобуттям незалежності України Рем Симоненко і Олександр Реєнт опублікували збірник документів «Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.)» (1996) фонду 4523 «Надзвичайна дипломатична місія УНР в РСФРР (січень 1919)» [28]. На основі цих документів у вступній частині упорядники зробили висновок, що нібито уряд УНР не бажав встановлення мирних відносин з російським урядом, хоча ще з ноти Х. Раковського від 1 березня 1919 р. до Г. Чичеріна, опублікованої у збірнику «В защиту советской Украины» (1921), було відомо, що вести переговори з Директорією УНР категорично відмовився саме «голова уряду УСРР».

Публікацію документів із серії «Симон Петлюра: статті, листи, документи» продовжив Володимир Сергійчук, видавши 3-й (1999) [23] та 4-й (2006) [24] томи. Особливо цінним є його збірник під назвою «Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення» (2002) [32], в якому опубліковано документи про ставлення різних країн, і в першу чергу Росії, до самостійного державного існування України.

Дипломатичні документи, в яких комплексно розглядається зовнішня політика урядів УНР, представлено у виданні Інституту україн-

ської археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України «Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників» (2008) і «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали» (2010) [6]. Варто назвати ще збірники присвячені діяльності окремих дипломатичних представництв, як, наприклад: «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.)» (2006) [20], «Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.)» (2009) [11], а також «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали» (2012) [43]. Паралельно з документами уряду УНР видаються документи УСРР, підготовлені Олександром та Наталією Рубльовими: «Україна – Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали» (2012) [40].

В історичній науці історіографічні концепції мають формуватися на основі документів. Проте у комуністичній історіографії вихідним принципом був не аналіз документів, а ідеологічні, партійні конструкти. Вони розглядалися як аксіоми, а тому не потребували документального доведення. У комуністичній і власне російській історіографії ставлення до України репрезентоване у першому томі збірника партійних документів «Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» (1976). На основі аналізу цих документів за період від першого з'їзду КП(б)У в Москві (5–12 липня 1918 р.) до першої «Всеукраїнської наради КП(б)У» (2–4 травня 1921 р.) можемо так визначити головні тези ставлення більшовицької влади до українського питання:

1. Україна є складовою частиною Росії [8, с. 20–21];
2. Будь-які спроби відокремити чи протиставити Україну Росії є «контрреволюцією» буржуазних націоналістів; «самостійна» Україна є витвором «німецького імперіалізму» [8, с. 14–16, 51–52];
3. Україну перед загрозою «закордонного імперіалізму» здатна захистити тільки Росія [8, с. 72];
4. Крім міжнародного імперіалізму, більшовицька влада воює ще з «куркулями» в Україні [8, с. 55–56, 64–66, 75–77, 118–121, 152–154].
5. В жодному документі збірника УСРР не розглядається як самостійна держава, вживається лише термін «советская республика» до якої входить вся Україна [8, с. 12–159].

Представники уряду УНР у своїх роботах наголошували, що Україна є самостійною державою, уряд РСФРР, втрутившись у внутрішні справи УНР, здійснив військову інтервенцію і встановив свою адміністрацію під назвою УСРР. Уряди УНР вели визвольну війну проти окупаційної російської більшовицької армії за відновлення влади в Україні.

Для характеристики подій в Україні 1918–1921 рр. слід використовувати дипломатичні документи та норми міжнародного права. Варто наголосити, що до дипломатичних документів не належать програми та резолюції партій чи з'їздів. У «Збірниках розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України і уповноважених РСФРР» за 1920–1921 рр., «Резолюціях Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від I до XIII з'їзду Рад)» (1932) [29], збірнику «Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (1933) [3] немає дипломатичних документів, оскільки уряд Х. Раковського не мав зовнішньополітичного відомства і дипломатичних представництв за кордоном. Уряд УСРР ніколи не був суб'єктом міжнародних відносин, бо завжди виступав у складі комісаріату закордонних справ РСФРР. У зв'язку з відсутністю самостійних дипломатичних контактів т. зв. «дипломатичні документи» за підписом Х. Чаковського, надіслані європейським державам, можна розглядати виключно як агітаційний матеріал, особливо з огляду на їхній ідеологічний характер.

До дипломатичних документів уряду УНР, в яких розглядається проблема війни між Україною та Росією, відносимо доповіді Семена Мазуренка та протоколи мирних переговорів між дипломатичною місією у Москві і представниками РКП(б) та російського уряду, доповідь члена делегації на мирних переговорах з Росією у листопаді–грудні 1919 р. Олександра Красовського, доповіді Сергія Шелухина під час мирних переговорів у червні 1918 р. у Києві та жовтні 1920 р. в Ризі, політичні листи та доповідні записки про Ризькі договори заступника міністра закордонних справ УНР Отто Ейхельмана. Перелік вищезазначених документів представлений в додатку А.

Відповідно до 6-ої статті мирного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною і Росією від 3 березня 1918 р., остання зобов'язувалася почати мирні переговори з Україною. Зрештою тільки 12 червня між Україною і Росією було підписано прелімінарний договір [19, с. 142–144], а 17 червня – військове перемир'я

[19, с. 146–147]. Але вже 24 грудня, на підставі денонсації 13 листопада 1918 р. Берестейського договору [19, с. 198–200; 2, с. 162–164], уряд РСФРР більше не визнавав Україну самостійною державою [19, с. 209; 2, с. 190].

Замість оголошення війни, військові частини російського уряду, під виглядом прихильників більшовизму в Україні, вступили на територію УНР. Перелік телеграм між головою уряду і міністром закордонних справ УНР В. Чехівським та народним комісаром закордонних справ РСФРР Г. Чичеріним від 31 грудня 1918 р. до 10 січня 1919 р. представлений в додатку Б.

Зміст листування зводився до посередництва уряду РСФРР між урядами УНР і Х. Раковського для припинення «громадянської війни в Україні». З цією метою до Москви було надіслано дипломатичну місію УНР на чолі із Семеном Мазуренком. За період від 17 січня до 4 лютого 1919 р. було проведено 7 засідань [28, с. 31–62; 32, с. 201–227]. Відмінність між публікаціями цих протоколів та листів С. Мазуренка полягає у використанні різних фондів. Так, у збірнику Р. Симоненка та О. Реєнта використано фонд 4523 «Надзвичайна дипломатична місія УНР в РСФРР (січень 1919)», а у збірнику В. Сергійчука – фонд 3696 «Міністерство закордонних справ УНР, Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Тарнів (Польща) (1918–1924)». За результатами цих переговорів «уряд РСФРР погоджувався виступити в ролі посередника між двома урядами, які борються в Україні на таких умовах: визнання Директорією принципу влади Совітів в Україні; оголошення про нейтралітет України з активним захистом його проти будь-якого іноземного втручання, що порушує цей нейтралітет; спільна боротьба проти контрреволюції та перемир'я на час мирних переговорів» [28, с. 60–62; 32, с. 226–227].

На останньому засіданні 4 лютого С. Мазуренко заявив, що він не має повноважень від Директорії вести переговори з «урядом Чаковського–П'ятова», а після падіння Києва він знімає з себе відповідальність за виконання вищезазначених домовленостей. Ще 1 лютого С. Мазуренко повідомив, що через «зайняття військами П'ятова–Раковського Києва місія вимушена буде анулювати всі свої пропозиції і чекати директив від свого уряду або скласти свої повноваження [28, с. 65].

Зрештою, як це підтвердив Х. Раковський у ноті від 1 березня до Г. Чичеріна («переговори з урядом УНР є шкідливі для революційної

справи»), також було запропоновано припинити будь-які контакти з Директорією [42, с. 78].

Друга делегація була відправлена урядом УНР для переговорів з більшовицькою армією 2 листопада 1919 р. У звіті «Про хід та наслідки переговорів з більшовиками» Олександра Красовського детально представлено переговори з військовим представником від РСФРР Миколою Мураловим та наркомом фінансів й секретарем ЦК РКП(б) Миколою Крестинським [18, с. 549–551; 47, арк. 32–33]. Предметом переговорів стало обговорення можливості спільних військових дій проти армії генерала А. Денікіна: про надання зброї та амуніції для здійснення військових операцій, а також про повторне політичне визнання влади уряду УНР в Україні. Після відмови вирішувати поставлені питання українська делегація поїхала до Москви. Згідно із текстом доповіді у розмові із секретарем РКП(б) М. Крестинським погоджувався визнати УНР і навіть не втручатися у її внутрішні справи, але категорично не визнавав вимог української делегації щодо «Великої України». [18, с. 549–551; 47, арк. 32–33]. Під «Великою Україною» розумілася територія Наддніпрянщини, яка за мирними переговорами в Києві між українською і російською делегаціями мала належати українській державі.

Делегація залишила Москву 3 грудня 1919 р., але ще під час її перебування там у ЦК РКП(б) активно обговорювалося питання майбутнього України. За результатами VIII всеросійської конференції РКП(б) 2–4 грудня винесено рішення від 3 грудня «Про радянську владу в Україні», за якою створювався «Всеукрревком».

Присутність делегації УНР активізувала створення адміністративного представництва російського уряду в Україні. Доказами того, що «Всеукрревком» був адміністрацією російського уряду в Україні, а не революційним урядом української більшовицької республіки є таке:

– відповідно до рішення від 5 серпня 1919 р. ЦК КП(б)У перетворювалася в обласний орган ЦК РКП(б) [57, арк. 32–33];

– «Уряд УСРР» не мав власних збройних сил. «Червона армія» є російською армією, а тому утвердження уряду Х. Раковського здійснювалося через військову інтервенцію російського уряду. У першій узагальнюючій роботі «Історія держави і права Української РСР (1917–1960)» В. Корецького в частині «Військове будівництво в 1918–1920 рр.» немає жодних фактів існування самостійних більшовицьких частин в Україні [5, с. 178–181]. До того ж у декларації «Всеукрревкому» «Про військову політику в Україні» взагалі не йшлося про створення само-

стійних українських військових частин. Варто додати, що ця декларація повністю повторює директиву російського уряду з питань військової політики в Україні, підписану Троцьким [57, арк. 48–50]. А у тезах «Українська армія, українські повстанці та інше» Льва Троцького «українською армією» є та армія, яка вступає в Україну [58, арк. 54–55]. Як впливає зі звіту «командувача всіх збройних сил і уповноваженого РВРР в Україні» М. Фрунзе, українців у більшовицькій армії станом на кінець 1921 р. було лише 8 % [10, с. 3–12].

Все законодавство РСФРР ставало законодавством УСРР за постановою «Всеукрревкому» від 27 січня 1920 р. Навіть конституції 1919 р. «двох» урядів схожі за формою та змістом [5, с. 164].

Більшовики перші вибори в Україні планували провести тільки у травні 1920 р., і з певними обмеженнями. Так, до осіб, позбавлених права голосу, крім визначених у Конституції УСРР, які своєю діяльністю «шкодять революції», додавалася ще одна категорія, зазначена в телеграфній інструкції. До неї належали: а) трудові елементи, які «заплямували себе явно куркульськими діями» або активними виступами проти радянської влади; б) петлюрівці – «зрадники українських селян і прислужники польських панів»; в) «різного роду бандити» і т. п. [59, арк. 100–102].

Уряд РСФРР у міжнародних документах ніколи не визнавав УСРР самостійним суб'єктом. Відносини між двома більшовицькими урядами регулювалися телеграмами найвищого органу влади – «Всеукраїнського центрального виконавчого комітету» (ВУЦВК) до уряду РСФРР («Про єдність інтересів українського і російського народів» від 26 грудня (13 грудня за ст. ст.) [2, с. 39–40; 42, с. 10], привітання уряду РСФРР від 29 (16) грудня 1917 р. з утворенням більшовицької влади в Україні [2, с. 42–43; 42, с. 14], декларація ВУЦВК від 16 березня [2, с. 64–65; 42, с. 32–35] тощо. Подальша «співпраця» визначалася декретом від 1 червня 1919 р. [2, с. 285–286; 42, с. 107–108], резолюцією «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР», прийнятою на IV Всеукраїнському з'їзді рад робітників, селян та червоноармійських депутатів, проведеному 16–20 травня [29, с. 72–74]. Взаємини між РСФРР і УСРР визначалися партійними документами і законом російського уряду від 1 червня 1919 р., що не свідчить про його міждержавний характер. Першим міжнародним документом між двома більшовицькими республіками став договір від 28 грудня 1920 р. [42, с. 226–229], за яким уряд УСРР втрачав навіть формальне право називатися суверенним урядом.

Актуалізація «міжнародної правосуб'єктності» УСРР постала у зв'язку з підготовкою уряду УНР до підписання політичної і військової конвенції з урядом Польщі. У доповідній записці від 26 лютого Г. Чичерін доводив, що більшовицькій Україні необхідно виступити на міжнародній арені, проте це неможливо без українського комісаріату закордонних справ. «Не можна більшовицькій Україні виступати як державі без відповідного відомства, відсутність якого будь-яким закордонним політиком буде сприйнято як відсутність державної незалежності» [26, с. 48].

У додатку до збірника дипломатичних документів «В защиту советской Украины» [1] представлено телеграми Х. Раковського до німецького Міністерства закордонних справ з пропозицією визнати його уряд законним в Україні, але німецька сторона відмовилася вести такі переговори. Варто зауважити, що Берестейський мирний договір визнавався більшовиками, про що свідчить резолюція, прийнята на «Другому Всеукраїнському Рад», проведеному 17–19 березня 1918 р. [29, с. 24]. На пропозиції Х. Раковського німецький уряд відповідав, що українського більшовицького уряду Німеччина не визнала, а тому не може прийняти більшовицького представника від України з огляду на міжнародні відносини [1, с. 43–44]. У відповідь Х. Раковський зазначив, що «посилання на міжнародне публічне право є формальністю» [1, с. 44]. Утім, навіть це листування у травні 1919 р., яке здійснювалося через Народний комісаріат закордонних справ РСФРР, дає підстави стверджувати, що всі ноти, підписані Х. Раковським і направлені до європейських урядів, є лише агітаційними листівками, а не дипломатичними документами.

Важливим документом у з'ясуванні статусу т. зв. уряду УСРР є доповідна записка Г. Чичеріна від 14 лютого 1920 р., в якій йшлося про «договір Польщі з Петлюрою» та про популярність С. Петлюри на Заході, бо «там думають, начебто є пригнічений народ, який воює проти московських завойовників». У зв'язку з цим Г. Чичерін припускав, що війна за Україну має перетворитися в наступ поляків на Москву. Розглядалася альтернатива: або вести війну у смоленському напрямі, або локалізувати боротьбу в Україні. Якби військові віддали перевагу останньому варіанту, у такому разі, зазначав Чичерін, «ми повинні відокремити себе від Червоної України і від червоних українських військ формально і за потреби заявити, що там немає наших військ» [57, с. 47].

Аналіз вищезазначених документів неспростовна доводить, що уряд УСРР був фіктивним урядом, адміністрацією російського більшовицького уряду, створеною як альтернатива уряду УНР під час війни з Україною.

Першим виходом УСРР на міжнародну арену стали мирні переговори з Польщею, де вперше у практиці міжнародних відносин одна делегація представляла одразу дві держави. Слід звернути увагу на ставлення голови більшовицької делегації Адольфа Йоффе до УСРР: «Якщо ми вважаємо за потрібне, наприклад, всупереч юридичному сенсу і тільки для інтересу пролетаріату, особливо англійського, підтримувати ілюзію незалежності від РСФРР України, то тим більше ми повинні уникати в договорах і переговорах будь-яких формулювань, які можуть викликати сумніви в щирості нашої прихильності до принципу самовизначення...» [27, с. 160].

Цікавою є відповідь Г. Чичеріна на телеграму міністра закордонних справ Польщі Євстахія Сапіги про участь А. Лівіцького у мирних переговорах. Парадокс полягає у заяві наркома закордонних справ РСФРР, що уряду УНР не існує, хоча ще в Бересті у березні 1918 р. він особисто підписав договір, яким було визнано самостійність України, а у січні 1919 р. він також особисто вів переговори із цим-таки урядом УНР.

Голова делегації УНР в Ризі С. Шелухин підготував доповіді про причини підписання прелімінарного миру в Ризі. Крім того, зі стенограми четвертого засідання Ради уповноважених Балтійських держав, в якій брали участь представники УНР, дізнаємося про дискусію з польським послом. Там С. Шелухин заявив, що більшовицький уряд є фіктивним представництвом за зразком проголошеного в Харкові 1917 р., яке в жодному разі не репрезентує більшості всієї країни. Фактично «червона Україна» не має власної армії і не мала у війні з Польщею автономної ролі. Але під час мирних переговорів з Польщею Росія представила цей фіктивний уряд, і Польща веде з ним переговори, і навіть уклала договір. У свою чергу голова дипломатичної місії УНР у Латвії Володимир Кедровський запитав, як можна підписати перемир'я з державою, з якою Польща ніколи не воювала. Пізніше В. Кедровський додав, що між Польщею та Україною існує військова конвенція, за якою обидві сторони зобов'язуються не підписувати сепаратного миру з Росією. Відсутність української делегації на цих мирних переговорах є порушенням цієї конвенції [55, арк. 123–124].

У доповідях С. Шелухина правильно порушено питання, чому польська делегація спочатку не визнавала делегатів уряду Х. Раковського як представників України і навіть вела дискусії щодо фіктивності такого уряду, а потім різко змінила свою політику. Всупереч обіцянкам, даним дипломатичній місії УНР у Варшаві, Польща підписала військове перемир'я і визнала представництво уряду УСРР. На основі заяви голови польської делегації Яна Домбського, у підписанні прелімінарного миру в Ризи 12 жовтня 1920 р. С. Шелухин звинувачує Андрія Лівницького, який нібито дав згоду на визнання уряду УСРР.

Безпідставність звинувачення на адресу А. Лівницького довів О. Ейхельман. У своєму листі до міністра закордонних справ УНР Андрія Ніковського він наводить аргументи, які зводяться до того, що Я. Домбський вимушений був так заявити, щоб зняти з себе відповідальність за укладання договору.

С. Шелухин помилився у звинуваченні, тоді як головною причиною підписання польською стороною цього документа став ультиматум більшовицької делегації, за яким відмова польської сторони підписати військове перемир'я до 5 жовтня 1920 року означатиме початок зимової кампанії. Цей ультиматум, який у комуністичних збірниках називається «заявою» від 23 вересня [2, с. 507–509; 42, с. 184–186], був оголошений головою делегації А. Йоффе 24 вересня 1920 р. [44, арк. 75–79]. У доповіді від 29 вересня А. Йоффе не вірив у ефективність цього документа: «Я особисто вважаю цей крок з 10-тиденним ультиматумом невдалим» [27, с. 66–68]. Але саме 5 жовтня 1920 р. і було підписаний протокол, що означав фактичне прийняття більшовицьких вимог. Саме у зв'язку з підписанням протоколу 5 жовтня про укладення прелімінарного договору українська делегація на чолі з С. Шелухиним 7 жовтня 1920 р. відвідала Я. Домбського з метою протесту проти дій польської сторони.

На засіданні надзвичайної сесії з питання ратифікації договору про перемир'я та прелімінарних умов миру, проведеному 23 жовтня 1920 р. Г. Чичерін доповідав, що «постанова ВЦВК 23 вересня відіграла вирішальну роль в історії наших переговорів з Польщею ... ми запропонували Польщі територіальний приріст за відмову Польщі від буфералізму, від створення буферних держав, зокрема петлюрівської... [27, с. 97–110]. Утім, для польського уряду вагомим аргументом стало не одержання територій, а унеможливлення зимової військової кампанії. Так російський уряд досяг бажаних результатів: встановлення кордону з Польщею та ізоляції уряду УНР.

Варто наголосити, що, крім Польщі, жодна інша європейська держава не погодилася навіть неофіційно допомагати уряду і армії УНР у визвольній війні проти Росії. Найповніше це обґрунтовується у доповіді голови делегації УНР в Женеві на засіданні Ліги Націй Олександра Шульгина від 19 листопада 1920 р. [45, арк. 417–420].

Таким чином, аналіз змісту дипломатичних документів відповідно до практики міжнародних відносин дає підстави стверджувати, що в Україні у 1917–1920 рр. відбувалася не громадянська, а національно-визвольна війна України проти Росії.

Т. зв. уряд УСРР не був повноцінним суверенним урядом, а лише адміністрацією російського уряду в Україні. Фактично уряд УСРР був сформований з керівників КП(б)У, яка, у свою чергу, служила представницьким обласним органом РКП(б). Законодавство, військова і цивільна адміністрація РСФРР поширювалися і на УСРР.

Уряду РСФРР було відомо про дипломатичну діяльність уряду УНР в Європі та про підготовку до підписання військового союзу з Республікою Польща. На єдиному засіданні РКП(б), присвяченому питанню влади в Україні (грудень 1919 р.) було вирішено створити «Всеукраїнерком», пізніше перейменований в «Раду Народних Комісарів», для протиставлення уряду УНР в Україні. Тільки за рішенням Г. Чичеріна, Х. Раковському було надано титул наркома закордонних справ УСРР, але створення зовнішньополітичного відомства і мережі дипломатичних представництв у європейських державах не відбулося.

Саме тому вперше у практиці міжнародних відносин на Ризьких мирних переговорах Росія і Україна були представлені однією делегацією, тобто дві держави були представлені як одна. Від уряду Х. Раковського УСРР до цієї делегації входив Д. Мануїльський, який у червні 1918 р. вів переговори з українською делегацією в Києві від імені РСФРР.

Підписання Ризького перемир'я для більшовицької делегації означало встановлення кордону і тимчасове припинення бойових операцій з польською армією, щоб зосередити військові частини проти армії генерала П. Врангеля і армії УНР. Для польського уряду це було припиненням війни з Росією, особливо після переможної Варшавської битви. Уряд УНР сприйняв Ризький договір як порушення польським урядом політичного і військового договору між УНР і Польщею. Він фактично означав зраду польською стороною українського союзника.

Після укладення миру між Польщею та Росією уряд УНР продовжував війну проти російських окупаційних військ. У нотях до уряду Польщі Х. Раковський і Г. Чичерін намагалися дискредитувати український визвольний рух, називаючи збройні селянські повстання «бандитизмом».

Результати Ризького миру закріплювали окупацію України російськими більшовицькими військами і встановлення більшовицькою Росією своєї адміністрації в Україні під назвою «уряд УСРР».

Джерела та література:

1. В защиту Советской Украины: Сб. дипломатических док-тов и исторических мат-лов. – Х., 1921. – 51 с.

2. Внешняя политика СССР: 1917–1920 гг.: Сб. док-тов. – Т. 1 / Сост. А. Тисминец; Отв. ред. С. Лозовский; Ред. и прим. Б. Штейн. – М., 1944. – 571 с.

3. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) в резолюциях и постановлениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1924) / Передм. за ред. Н. Александрова та Г. Слободського. – М.– Х.: Партидава «Пролетар», 1933. – Ч. 1. – 777 с.

4. Договір Ліги Націй / Передм. Андрія Лівницького. – Париж: Українське товариство прихильників Ліги Націй, 1930. – 27 с.

5. Історія держави і права Української РСР (1917–1960) / Ред. кол.: В. Корецький (гол.), Б. Бабій, І. Разнатовський, А. Таранов, В. Терлецький. – К.: Вид-во АНУ РСР, 1961. – 730 с.

6. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): док-ти і мат-ли / Упор. Андрієвська Л. [та ін.]; Редкол.: К. Грищенко (гол.) [та ін.]. – К.: Вид-во гумані ст. л-ри, 2010. – 592 с.

7. *Кедровський В.* Рижське Андрусово: спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. / Володимир Кедровський. – Вінніпег, Ман, 1936. – 64 с.

8. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1976. – Т. 1: 1918–1941. – 1062 с.

9. Красная книга: Сб. дипломатических док-тов о русско-польских отношениях с 1918 по 1920 г. – М.: Гос. изд., 1920. – 112 с.

10. Краткий отчет командующего всеми вооруженными силами и уполномоченного РВСР на Украине // Збірник справоздань Народніх Комісаріятів і Центральних Установ У. С. Р. Р. та уповноважених Народніх Комісаріятів Р.С.Ф.Р.Р. 5-му Всеукраїнському З'їздові Рад України. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1921.

11. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / Упор., в ст. ст. та комент. В. Власенка. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. – 128 с.
12. *Лівицький М.* Відносини Захід–Схід і проблеми поневолених Московою націй / Микола Лівицький. – Мюнхен: Вид. укр. інформ. бюро в Мюнхені коштом Г. Лівицької, 1975. – 408 с.
13. *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівицький. – Мюнхен–Філадельфія: Укр. пресове бюро, 1984. – 72 с.
14. *Лівицький М.* Перспективи української визвольної політики. Українська Народна Республіка – дороговказ на майбутнє / Микола Лівицький. – Нью-Йорк, 1965. – 48 с.
15. *Лівицький М.* Проблеми української міжнародної дії / Микола Лівицький. – Рим, 1963. – 25 с.
16. *Лотоцький О.* Вірність Великій Ідеї / Перед. М. Добрянського. – Париж–Лондон, 1951. – 77 с.
17. *Лотоцький О.* Симон Петлюра / Олександр Лотоцький. – Париж: Меч., 1936. – 118 с.
18. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
19. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. 2: От империалистической войны до снятия блокады с Советской России / Со ст. и ред. проф. Ю. Ключников и А. Сабанин. – М.: Изд. Литиздата НКВД, 1926. – 463 с.
20. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / Упор., передм., комент. В. Даниленка, Н. Миронець. – Кам'ян.-Поділ.: Абетка, 2006. – 136 с.
21. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Редкол.: Л. Дражевська, Н. Лівицька-Холодна, Л. Чикаленко та ін. – Нью-Йорк: Укр. вільна акад. наук у США, 1956. – 479 с.
22. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Редкол.: Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йомнишин, Н. Лівицька-Холодна, С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Укр. вільна акад. наук у США, Біб-ка ім. Симона Петлюри в Парижі, 1979. – 627 с.
23. *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи / Ін-т досліджень модерної історії України в США; Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді; / Володимир Сергійчук (упор.) – Т. 3. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 615 с.
24. *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи / Ін-т досліджень модерної історії України в США; Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді; Микола Іщенко (ред.), Володимир Сергійчук (упор.) – Т. 4. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 704 с.

25. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Курас (гол.) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Солдатенко (кер.), В. Верстюк. – 2003. – 488 с.
26. Польско-советская война 1919–1920 (ранее неопубликованные док-ты и мат-лы): В 2 ч. / Ред. И. Костюшко. – М., 1994. – Ч. 1. – 215 с.
27. Польско-советская война 1919–1920 (ранее неопубликованные док-ты и мат-лы): В 2 ч. / Ред. И. Костюшко. – М., 1994. – Ч. 2. – 222 с.
28. Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.): Зб. док-тів / Упор. О. Рент, Р. Симоненко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 85 с.
29. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від I до XIII з'їзду Рад) / Центральна архівна управа УСРР. «Архіви Радянської України»; за ред. М. Кириченка; підгот. Ю. Іванов. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 407 с.
30. *Ряст О.* До завдань нашої закордонної політики / Симон Петлюра. // Трибуна України / Гол. ред. Олександр Саліковський. – Варшава, 1923. – Кн. 3. – Ч. 5–7.
31. *Сагайдак О., Сардачук П.* Дипломатичне представництво: організація і форми роботи: Навч. посібн. О. Сагайдак, П. Сардачук. – 2-ге вид., перероб. і доп.. – К.: Знання, 2008. – 295 с.
32. *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с.
33. *Симоненко Р., Табачник Д.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок ХХ століття): Нариси / Р. Симоненко, Д. Табачник. – К.: Либідь, 2007. – 704 с.
34. Системная история международных отношений. События и док-ты. 1918–2000: В 4 т. / Отв. ред. А. Богатуров. – Т. 2: Док-ты 1910–1940-х гг. / Сост. А. Мальгин. – М.: Моск. рабочий, 2000. – 243 с.
35. *Смаль-Стоцький Р.* Правдиве значення советського терміну «Україна» / Роман Смаль-Стоцький. – Нью-Йорк, 1968. – 48 с.
36. Советская Россия и Польша. – М.: Народный комиссариат по иностранным делам, 1921. – 121 с.
37. Советская Украина и Польша: Сб. дипломатических док-тов и исторических мат-лов. – Х.: Народный комиссариат по иностранным делам УССР, 1921. – 144 с.
38. Советские Россия–Украина и Румыния: Сб. дипломатических док-тов. – Х.: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 90 с.
39. *Солдатенко В.* Україна в революційну добу: і ст. есе-хроніки: У

4 т. / В. Солдатенко. – Х.: Прапор, 2008. – Т. 4: Рік 1920. – К.: Світогляд, 2010. – 447 с.

40. Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Док-ти і мат-ли / НАН України. Ін-т історії України; Упор., комент., в ст. ст.: Н. Рубльової, О. Рубльова. – К.: Дух і Літера, 2012. – 624 с.

41. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. Литвин (гол.) та ін.; Редкол.: В. Смолій, Ю. Левенець (співгол.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

42. Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док-тів (1917–1923) / Відп. ред. В. Корецький. – К.: Наук. думка, 1966. – 543 с.

43. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): док-ти і мат-ли / Упор. В. Даниленко, Н. Кривець; Ред. кол.: Г. Боряк, Д. Бурім, М. Варварцев, С. Віднянський (відп. ред.), О. Маврін, Н. Маковська. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.

44. ЦДАВО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 715: Мат-лы Рижской мирной конференции: протоколы заседаний русско-украинско-польско смешанной комиссии, территориально и финансово-экономической (перепечатки): 28 вересня 1920 – 17 січня 1921. – 348 арк.

45. Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18.

46. Там само. – Ф. 3205. – Оп. 1. – Спр. 81.

47. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 65.

48. Там само. – Оп. 2. – Спр. 278.

49. Там само. – Спр. 325.

50. Там само. – Спр. 404.

51. Там само. – Спр. 406.

52. Там само. – Спр. 435.

53. Там само. – Спр. 522.

54. Там само. – Спр. 646.

55. Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 11.

56. Там само. – Ф. 3882. – Оп. 1. – Спр. 14.

57. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 107.

58. Там само. – Спр. 129.

59. Там само. – Спр. 200.

60. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О. Шульгин; Передм. В. Прокоповича. – Париж: Меч, 1934. – 251 с.

61. Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? (Зб. статей та док-тів) / О. Шульгин. – Париж: Меч, 1931. – 48 с.

62. Яковлів А. Основи Конституції УНР / Андрій Яковлів. – Париж: Меч, 1935. – 64 с.

63. Application of the Ukrainain Republic for Admission to the League of Nations. Demande D' Admission Dans La Société Des Nations De La République Ukrainienne / Avec la preface de Roman Smal Stotski. – Paris: Association Ukrainienne pour la Société des Nations, 1930. – 25 p.

64. Vers l'indépendance de l'Ukraine (etude sur l'évolution politique du pays) / par Alexander Choulguine. – Paris: Assotiation ukrainienne pour la societ des Nation siege a l'Etranger, 1930. – 32 p.

Додаток А

1. Доповідь члена делегації УНР Олександра Красовського «Про хід та наслідки переговорів з більшовиками» від грудня 1919 року. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 32–33; Опубліковано: *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа.* – К.: Темпора, 2003. – С. 549–551;

Доповіді голови делегації УНР в Ризі Сергія Шелухина:

2. від 10 жовтня 1920 року про підписання протоколу від 5 жовтня та майбутнє польсько-більшовицьке перемир'я і ставлення до цього французьких військових представників. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 24–26;
3. від 14 жовтня 1920 року про розмову з Вітольдом Каменецьким польським послом в Латвії і членом польської делегації щодо визнання більшовицького уряду Х. Раковського в Україні. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 43;
4. від 15 жовтня 1920 року про схожість ситуації мирних переговорів в Ризі і Бересті з різницею в тому, що німці, на відміну від поляків, не допустили визнання фіктивного уряду. ЦДАВО Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 380–381; ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 41–42;

Документи товариша (віце-міністра) закордонних справ УНР

Отто Ейхельмана

5. Доповідна записка від 11 серпня 1920 року про внутрішню ситуацію і міжнародне становище УНР протягом 1919–1920 років. ЦДАВО Ф. 3882. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 99–100;
6. Доповідна записка від [17-20] жовтня 1920 року про прелімінарний договір в Ризі 12 жовтня 1920 року. ЦДАВО Ф. 3882. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5–7;
7. Лист Джорджу Лейгу голові уряду Франції про окупацію УНР російськими військами. ЦДАВО Ф. 3882. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 85–91; Арк. 177–183;

8. Доповідна записка [не раніше 18 березня 1921] про мирний договір в Ризі 18 березня 1921 року. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 406. – Арк. 68–75.

Додаток Б

Зміст радіотелеграфного листування між головою уряду
і міністром закордонних справ УНР Володимиром Чехівським
і комісаром закордонних справ РСФРР Георгієм Чичеріним
про інтервенцію російських військ в Україну
від 31 грудня 1918 – до 10 січня 1919 року

1. Від [31 грудня] 1918 року В. Чехівський до Г. Чичеріна: звернення уряду УНР до уряду РСФРР з пропозицією відновлення мирних переговорів, розпочатих у червні 1918 року. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 11; Опубліковано: [32, С. 227–228];
2. Від 3 січня 1919 року В. Чехівський до Г. Чичеріна: Перерахування російських військових частин, які увійшли на територію України та захопили міст УНР. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 1
3. Від 4 січня 1919 року В. Чехівський до Г. Чичеріна: Уряд УНР не отримав відповіді на радіограму від 31 грудня 1918 року, а наступ збройних сил зі сторони більшовицької Росії не припинився. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 10
4. Від 4 січня 1919 року Г. Чичерін до В. Чехівського: Заява, що перераховані російські військові частини в Україну не направлялися, а військові дії ведуться нібито між військами Директорії і самостійним українським більшовицьким урядом. Уряд Росії пропонує виступити посередником між урядами в Україні ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 5–6;
5. Від 5 січня 1919 року Г. Чичеріна до В. Чехівського: Заперечення присутності російських військових частин на території України, та про війну між Директорією та військами українського більшовицького уряду. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 21; Опубліковано: газета «Известия ВЦИК» № 5. – 10 янв. 1919 – С. 5; [2, С. 214-215], [32, С. 193-195]
6. Від 6 січня 1919 року Г. Чичеріна до В. Чехівського: Скликання Директорією Трудового конгресу є фальсифікацією волі робітничого і селянського населення України. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 102. – Арк. 1–3; С. 215–216; Опубліковано: газета «Известия ВЦИК» № 5. – 10 янв. 1919 – С. 5; [2, С. 215-216];
7. Від 9 січня 1919 року В. Чехівський до Г. Чичеріна: Заяви комісара РСФРР про відсутність російських військових частин в Україні не від-

- повідает дійсності. Заперечуючи факт присутності російських військових частин, уряд Росії втручається до внутрішньої політики УНР. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 27–35; Опубліковано: газета «Известия ВЦИК» № 7. – 12 янв. 1919. – С. 2; [32, С. 195–198];
8. Від 9 січня 1919 року Х. Раковський до В. Чехівського: Заява, що уряд УНР даремно намагається поставити питання взаємин між Росією та Україною не в соціальну, а в національну площину. Про створення самостійних більшовицьких республік у Латвії, Литві, Білорусії об'єднаних навколо Росії. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 25–26;
 9. 10 січня 1919 року Г. Чичерін до В. Чехівського: Повторне категоричне заперечення, що серед військ, які воюють проти Директорії, немає російські частини. Комісар заявляє, що громадянська війна є результатом внутрішньої боротьби в Україні, а не війною між Росією та Україною. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 11–12; Опубліковано: газета «Известия ВЦИК» № 7. – 12 янв. 1919. – С. 2, [2, С. 216–217], [32, С. 199–201]»
 10. Від 10 січня 1919 року В. Чехівський до Г. Чичеріна: Після призупинення наступу, виведення російських військ з Харкова і отримання відповіді від більшовицького уряду, делегація УНР готова виїхати до Москви для мирних переговорів. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 6.

Валентин Кавунник (Київ, Україна). Війна РСФФР проти УНР від Берестейських до Ризьких мирних договорів за дипломатичними документами

На основі дипломатичних документів розглядається військова інтервенція РСФФР в УНР. Проаналізовано окупацію України більшовицькою армією із встановленням маріонеткового уряду під назвою УСРР.

Ключові слова: інтервенція РСФФР, окупація України, Берестейський та Ризький мир.

Валентин Кавунник (Киев, Украина). Война РСФСР против УНР от Брестского до Рижского мирных договоров по дипломатическим документам

На основании дипломатических документов рассматривается военная интервенция РСФСР в УНР. Проанализирована оккупация Украины большевистской армией с установлением марионеточного правительства под названием УССР.

Ключевые слова: интервенция РСФСР, оккупация Украины, Брестский и Рижский мир.

Valentyn Kavunnyk (*Kyiv, Ukraine*). **RSFSR's war against UNR since Berest's to Riga's peace treaties according to diplomatic documents**

Consideration has been given to the military intervention RSFSR to UNR in 1917–1921 by diplomatic documents. Analyzed occupation of Ukraine by bolshevist's troops and establishing the bolshevist's government so called Ukrainian Soviet Socialistic Republic.

Key words: invasion of RSFSR, occupation Ukraine, Brest's peace treaty, Riga's peace treaty.

Сергій ГРІК
(Київ, Україна)

УДК 94(477)“1919–1920”:329.15

**Проблема військового
будівництва в УСРР
і Українська комуністична партія
(боротьбистів)**

Питання військового будівництва в УСРР посідало особливе місце в ідеології партії боротьбистів. Причиною цього є те, що існування власних військових формувань є однією з основних ознак держави, причому це правило залишається в силі й тоді, коли ці формування існують виключно як символ, не відіграючи ролі реального захисту держави. Формальний антиетатизм боротьбистів, виявлене в їхніх офіційних текстах ставлення до держави як пережитку минулого й бажання розвивати нові форми самоорганізації суспільства (щоправда, названі «республіками», об'єднаними у «всесвітню федерацію», тобто принаймні із зовнішніми рисами державності) не внесли суттєвих коректив у їхнє бачення механізмів захисту цих форм – можливість оборони Радянської України представники цього політичного руху бачили у створенні Української Червоної Армії (далі – УЧА) за зразком Червоної Армії, організованої в РСФРР. При цьому боротьбисти вважали за необхідне запевнити для УЧА незалежне командування (із координуванням її дій із центром, який бачився у Третньому Інтернаціоналі).

Як відзначив Іван Майстренко, боротьбисти включили до свого ідейного арсеналу гасло «організації окремої національної української (червоної. – С. Г.) армії» у січні 1919 р., на що вплинув досвід муравйовського терору під час першої спроби встановлення радянської влади в Україні ззовні [22, с. 110]. У цей період боротьбисти зробили спробу сформувати власний уряд, який мав діяти паралельно до харківського (більшовицького) Тимчасового робітничо-селянського уряду – «Раду головних революційних емісарів». 6 січня 1919 р. ця організація оприлюднила кілька документів: звернення до Директорії УНР, відозву до

українського пролетаріату, селянства і революційного війська та звернення до контрольованого більшовиками радянського уряду. У відозві до пролетаріату, селянства та революційного війська, що поширювалася у вигляді окремої листівки, стверджувалося: «Здобутки української робітничо-селянської революції не можуть бути закріплені, коли не буде організовано для оборони їх міцної озброєної сили. Ради військових депутатів мусять негайно утворити свої озброєні відділи для оборони влади Рад Селянських та Робітничих Депутатів від замахів і по всяк час додержувати строгу революційну дисципліну в рядах червоного війська» [4, арк. 12]. У зверненні до більшовицького Тимчасового робітничо-селянського уряду України боротьбисти обґрунтовували необхідність створення власне українських радянських військових формувань таким чином: «Фронтальные наступления из-за границы, являясь осужденным на неудачу способом революционной борьбы, могут вызвать новый взрыв контрреволюции и отбросить в сторону реакции значительные национально-украинские круги, что придадо бы классовой гражданской войне характер национальной борьбы», визнаючи при цьому, що «крайне необходимо заключение оборонительно-наступательного союза с Советской Россией, направленного против англо-французского империализма, Донщины и Румынского деспотизма» [4, арк. 2].

У той самий час боротьбисти створювали власні селянські партизанські загони, що мало б поставити більшовиків перед доконаним фактом існування незалежних від останніх прорадянських збройних формувань та продемонструвати КП(б)У необхідність союзу з боротьбистами. Як відзначає Іван Майстренко, «джерелом людських ресурсів та військового досвіду для цієї армії мала стати партизанська армія отамана Григор'єва, який успішно об'єднав під своїм командуванням багато боротьбистських партизанських загонів на півдні України, котрі не потрапили під вплив більшовиків під час повстання проти Гетьманату» [22, с. 112] (перебіг повстання Григор'єва в контексті його зближення з боротьбистами й дій у складі Червоної армії, а також подальший виступ проти неї одним із перших порівняно нейтрально, без лайок на його адресу чи прямих закидів у бік боротьбистів, змалював, частково на основі власних спогадів, Борис Козельський [11; 12, с. 13–19]). Валерій Солдатенко, описуючи події, котрі відбувалися після виступу отамана Григор'єва проти Червоної армії, зазначає: «Боротьбисти намагалися найшвидше відмежуватися від М. Григор'єва, який вважався

членом їхньої партії. Секретаріат ЦК ухвалив: “Отамана Григор’єва вважати зрадником партії й революції, з числа членів Київської організації партії його виключити” [19, с. 98]. Однак не можна не зауважити, що самостійні дії Григор’єва і концентрація навколо нього значних військових сил стали можливими в тому числі й завдяки планам боротьбистів створити окрему УЧА. Вірогідним є також і те, що однією з причин різкого засудження ними дій Григор’єва стали проведені його загонами єврейські погроми (самі боротьбисти послідовно різко виступали проти антисемітизму й закликали «усіх активних антисемітів розстрілювати без жодного суду») [16].

Історії становлення поглядів представників цієї партії на військово-будівництво торкається також Юрій Клінтух, вводячи її в контекст лінії боротьбистів на розвиток УСРР як незалежної республіки й майбутнього рівноправного члена всесвітньої федерації радянських республік. Програмні постулати цієї партії, незважаючи на постійне підкреслення її ідеологами потреби існування єдиного центру революції, дослідник досить однобічно оцінює як «виступи проти економічної і військової єдності радянських республік». При цьому, коли не зважати на необґрунтовані емоційні оцінки й відсутність достатньої уваги до військового питання як одного з ключових у ідеології боротьбистів, тезовий виклад основного фактажу Юрій Клінтух робить досить добре [9]. Олена Любовець, розглядаючи програмні постулати УКП(б), згадує про її плани щодо створення окремої УЧА виключно як про одну зі складових бачення боротьбистами місця України у всесвітній федерації [13, с. 10].

Як бачимо, в історіографії відсутній детальний аналіз військової доктрини боротьбистів, що зумовлює потребу окремо розглянути документи та публікації у пресі, у яких порушувалося це питання.

Ідею створення УЧА, яка б діяла у союзі з Червоними арміями інших республік, але була б самостійною військовою одиницею із власним командуванням, боротьбисти висунули в період, коли її озвучували й більшовики. Так, один із перших важливих виступів у цій справі стався у відповідь на рішення Тимчасового робітничо-селянського уряду України створити Вищу військову раду УСРР – 19 лютого 1919 р. у боротьбистському центральному органі з’явилася підписана псевдонімом «П. Бойовий» стаття під заголовком «Українська червона соціалістична армія». У ній, зокрема, було сказано: «Завданням радянської влади на Україні єсть звернути зараз головну увагу на організацію міц-

ної української Червоної армії. Ця армія може скластися із озброєння і навчання воєнній штуці всього трудового народу [...]. Українська армія складена з народу і повинна служити народові. Вона в величезній більшості чисто селянська армія. Тому її міць, її успіхи в боротьбі з імперіялістами, залежать не тільки від її форми конструкції, але і від політики, яку поведе радянська влада на селі у відношенні до головного невичерпаного резерву бойової червоної сили – до селянства. Але яким би це відношення уряду не було, сам український нарід в процесі повстання вже кує свою соціалістичну армію» [7]. Як бачимо, однією з основних рис створеної армії боротьбисти вважали її всенародний (а значить, з огляду на демографічну структуру населення України, переважно селянський) характер. Зауважимо також, що резолюцією III Всеукраїнського з'їзду рад про Червону армію від 8 березня 1919 р. так само передбачалося створення УЧА [18], тож цілком можна стверджувати, що в період зими–весни 1919 р. погляди боротьбистів на військове питання не надто розходилися з офіційною позицією КП(б)У.

Не можна оминати й тогочасних заяв боротьбистів про те, що насправді УЧА було створено навесні 1918 р., за рік до описуваних подій, тобто майже одночасно з Червоною армією в РСФРР (таке твердження деякою мірою заперечувало пріоритет більшовиків у цій справі й надавало боротьбистам певні козири в їхній агітації). Таку думку було озвучено в редакційній статті «До роковин Української Червоної Армії», опублікованій у центральному органі УПСР(к.-б.) 5 березня 1919 р.: «Рік тому назад був зроблений перший заклик до трудового народу України йти в ряди червоної армії, це-б то організовано, зі зброєю в руках виступити проти всесвітнього капіталізму. [...] Тоді як повстанчеські отряди, що боролися проти гетьмана, коли треба було одверто стати за захоплення влади Радами, іноді вагалися, а часто й густо боролися проти Рад, організована Українська Червона Армія йшла непохитно до своєї мети, до захоплення влади пролетаріатом та біднішим селянством, і цієї мети вона досягла» [8].

Бажання боротьбистів набирати кадри УЧА з мас українського селянства підтверджується також запропонованим фракцією боротьбистів у ВУЦВК в липні того ж року проектом Декрету про загальне військове навчання [2, арк. 23–23 зв.], а також опублікованою безпосередньо перед тим редакційною статтею «Наука революції», що побачила світ у газеті «Боротьба» від 11 липня 1919 р. (її також присвячено пропаганді загального військового навчання). В останній, між іншим,

сказано: «Зброя – це є могутній реальний аргумент всякої влади, а тим паче клясової – пролетарської, тим паче в революцію, коли їй загрожує небезпека. Засобом для проведення в життя такого принципу є *загальне військове навчання*» [15].

Улітку 1919 р. формування боротьбистів змінюються, вони відходять від наголошення на потребі створення окремої УЧА. Так, коли в червні 1919 р. військове питання обговорювалося на Окружному з'їзді боротьбистів Херсонщини і Таврії, справу її формування тут уже не піднімали. Натомість (вірогідно, тут відіграв роль досвід із виступом отамана Григор'єва, район дій якого охоплював саме території Херсонської і, частково, Таврійської губерній) особливу увагу було приділено протидії партизанщині й потребі створення добре організованих регулярних сил: «Необхідна якнайскорша реорганізація Червоної Армії на основах регулярного війська з суворою революційною дисципліною. Партизанщина, котра відограла велику роллю в перші часи піднесення революції, в дальнішому мало здатна на те, щоби дати опір регулярним військам контр-революції, і дає простір для різних авантюристів» [17, с. 5].

Цю проблему було порушено й у запропонованому боротьбистами Комуністичному Інтернаціоналові проєкті Конституції Федерації Соціалістичних Радянських Республік. Так, пункт «д» статті 12 цього документа передбачав передачу центрові федерації повноважень щодо «встановлення організації військових сил народів, котрі входять до складу федерації» [2, арк. 12] (підкреслимо, що таке формування усе ж таки передбачає існування у республіках–членах федерації окремих військових сил, діяльність яких лише координується центром).

Питання військового будівництва включає в себе й проблему створення військово-морських сил. Його торкається складена боротьбистами приблизно в цей же час «Довідка про необхідність створення окремого Комісаріату справ морських УСРР, який би здійснював командування Червоним флотом Чорного моря і річковими флотиліями в УСРР». Цим документом подібний орган влади пропонувалося тримати не в Києві чи Харкові, а в Миколаєві, де було розташовано військові й суднобудівні заводи, а необхідність існування такого відомства обґрунтовувалася не лише тим, що УСРР була суверенною республікою, а й фізичною неможливістю ефективно керувати флотом на Чорному морі в умовах зруйнованих засобів зв'язку. При цьому боротьбисти визнавали, що загальне командування цим флотом мала здійснювати Реввійськрада радянських республік [2, арк. 25–25 зв.].

Пізніше протягом певного часу боротьбисти майже не порушували цього питання, оминувши його навіть у одному зі своїх ключових програмних документів – Меморандумі до Виконкому III Інтернаціоналу [14]. У написаній восени 1919 р. записці до Леніна завідувач відділу зовнішніх зносин ЦК УКП(б) Григорій Гринько навіть відкидає звинувачення на адресу боротьбистів у агітації за створення окремої УЧА: «Я столкнулся с одним тяжелым и чрезвычайно симптоматическим моментом, – именно настойчиво муссируемым указанием на то, будто коммунисты-боротьбисты ведут шумную агитацию за “отдельную Украинскую красную армию”, дезорганизуют фронт, едва ли не срывают мобилизацию и т.д. В виде доказательств этого фигурирует нашумевший уже приказ командовавшего под Киевом Северным боевым участком нашего партийного т. Голого и лозунг “украинской красной армии”. Определенно чувствуется, что это обвинение становится боевым, едва ли не определяющим отношение коммунистов-большевиков Украины к украинским коммунистам-боротьбистам»; після цього автор документа доводить, що використання такого гасла, отаманом Голим (Трохимом Бабенком) певний час пов'язаним із боротьбистами, насправді було лише тактичним ходом, котрий дозволив перетягти на бік червоних кілька самоорганізованих груп повсталих селян [5, арк. 7]. Автор статті «Час підготуватись», яку наприкінці 1919 р. планувалося надрукувати в неопублікованому № 2 журналу «Украинский коммунист» (органу розташованого в Москві Зарубіжного бюро ЦК УКП(б)), спочатку не деталізує того, чи мала Червона армія в Україні бути формально окремою, чи ні, наголошуючи на потребі військового союзу між Україною і Росією й уникаючи словосполучення «Українська Червона армія»: «Ясно до очевидности, что федеративный союз этих двух республик должен быть в высшей степени тесным, как в военном, так и хозяйственном отношении. Завоевывающая (так у тексті, має бути «завоевываемая». – С. Г.) свобода является результатом напряжения героических усилий красной армии Р.С.Ф.С.Р. и внутренних рабоче-крестьянских повстанческих групп. Мало того. Завоеванную свободу придется защищать от дальнейших белогвардейских попыток контрреволюционеров. Предстоит весьма сложная и кипучая работа по превращению боевых сил советской Украины из повстанческих ударных отрядов в регулярное красное войско» [3, арк. 4]. Однак трохи далі автор таки згадує про «бойові сили УСРР»: «Указанная военная обстановка [...] потребует колоссальной, непрерывной, упорной и длительной

организационной работы по созданию, воспитанию и снабжению регулярных боевых сил У.С.С.Р.», а ближче до кінця тексту дозволяє собі висловитися відвертіше: «Партизанские отряды не будут претворены в регулярное войско, если в составе украинской власти не будет ап[п]арата военного командования. Но украинское военное командование должно войти также в состав общего военного командования Р.С.Ф.С.Р. неот'емлемой интегральной частью, подчиняясь ему во всех общих вопросах военного строительства. Для правильного сочетания вертикального и горизонтального направлений необходимо присутствие в верховном военном органе Р.С.Ф.С.Р. представительства от У.С.С.Р.». Як бачимо, у цей час військова доктрина боротьбистів містила вже значно вужчі вимоги, ніж за кілька місяців перед тим (зазначимо, що цитована стаття готувалася в листопаді й мала бути опублікована у грудні 1919 року). При цьому, у грудні 1919 р. мала місце остання спроба практичного створення окремої УЧА, в якій певну роль відіграли боротьбисти (епізод, пов'язаний із отаманом Волохом) [10].

В укладеній 17 грудня 1919 р. Угоді про міжпартійну співпрацю КП(б)У й УКП(б) у Всеукраїнському революційному комітеті окремим пунктом було передбачено, що «обе договаривающиеся стороны обязуются всемерно содействовать русско-украинской Красной армии в выполнении возложенной на нее задачи окончательно добить силы империалистической мировой реакции. Поэтому они обязуются пресекать в корне всякие попытки, направленные к распылению сил единого революционного фронта, [...] осуждая всякую агитацию, преследующую на украинской территории организацию сепаратных военных образований [...] и военное отделение украинской Красной армии от российской» [1, арк. 1; 20; 22, с. 172–73 (англійський переклад)]. 24 січня 1920 р. в розмові по прямому дроту між членом ЦК УКП(б) Михайлом Полозом і Сергієм Савицьким останній порушив питання про стан справ із організацією УЧА. Відповідь звучала так: «При вступлении в Центрревком большевиками и нами подписан договор, на основании которого вопрос об украинской Красной армии снимается с публичного обсуждения и, оставаясь каждая на своей принципиальной позиции, обе партии отказываются от публичной агитации по данному поводу» [6, арк. 39].

Незважаючи на зміну формулювань військової доктрини навіть до підписання угоди з КП(б)У (вірогідно, цю зміну було зроблено з тактичних міркувань), відмовляючи УКП(б) у прийнятті до складу Комін-

терну, Виконком Комуністичного інтернаціоналу озвучив на адресу цієї партії низку звинувачень. Їхня суть полягала в «національних збоченнях», не останнє місце серед яких, як відзначив Джеймс Мейс, займало «відстоювання ними (боротьбистами. – С. Г.) окремішності Української Червоної Армії» [21, с. 62].

На основі проаналізованих документів можна простежити еволюцію поглядів боротьбистів на питання військового будівництва в Радянській Україні. Від січня до весни 1919 р. її ідеологи визнавали безумовну необхідність створення окремої УЧА, влітку 1919 р. ця ідея вже прямо не озвучувалася, однак аналіз низки документів (зокрема проекту Конституції Федерації Соціалістичних Радянських Республік) дає можливість зрозуміти, що існування військових сил в УСРР боротьбисти бачили саме в такому вигляді. На межі 1919–1920 рр. УКП(б) офіційно відмовляється від агітації за створення УЧА, що пізніше було закріплено в Угоді про міжпартійну співпрацю між нею та КП(б)У. При цьому окремі вислови в публікаціях боротьбистів та, особливо, не призначених для друку документах дають підстави стверджувати, що навіть наприкінці січня 1920 р., тобто за два місяці до ліквідації УКП(б), вони вважали створення окремої УЧА одним із основних програмних постулатів своєї партії.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 23: Соглашение о межпартийном сотрудничестве КП(б)У и УКП(б) во Всеукраинском Ревкоме.

2. Там само. – Спр. 30: Перечень документов, посланных в Исполком Коминтерна, и приложения к нему: Декларация фракции УПСР на Трудовом конгрессе, проект Декларации ЦИКа об объединении советских республик, проекты декретов по вопросам обучения военному искусству и содействия развитию культур украинского народа и проект Конституции Федерации Социалистических Советских Республик. Проект договора между УСДРП (независимых) и КП(б)У о политической и экономической независимости и заявление делегации УСДРП (независимых) исполкомку постоянной международной комиссии по этому же вопросу.

3. Там само. – Спр. 41: – Рукописи статей «Пора подготовиться», «Социалистическая революция на Украине». Варианты разделов статьи Г. Клунного «Землевладение», «Сельское хозяйство» (на Украине).

4. Там само. – Спр. 44: Обращение Центрального революционного комитета УПСР к рабоче-крестьянскому правительству Украины о создании

межпартийного революционного центра, к директории УНР с разоблачением ее антинародной политики и требованием передачи всей власти Советам рабочих и крестьянских депутатов. Декларация Совета верховных революционных эmissаров (Центрревкома) УПСР к украинскому пролетариату, крестьянству и революционным войскам о создании единого революционного центра.

5. Там само. – Спр. 46: Копии писем, докладной записки членов Зарубежного бюро ЦК У КП(б) Г. Гринько и Г. Клунного В. И. Ленину о проведении земельной и национальной политики, о принципах построения Красной армии на Украине. Приветственная телеграмма Волынского уездного съезда советов В. И. Ленину.

6. Там само. – Спр. 59: Записи разговоров по прямому проводу между Г. Гринько, А. Я. Шумским, А. Приходько, Савицким по вопросам: подготовки и проведения Всеукраинской конференции У КП (боротьбистов) и распределения обязанностей между членами ЦК по выработке порядка дня и составлению докладов; объединения с УП(б)У; освобождения Умани частями Красной Армии и организации органов Советской власти на освобожденной территории; выполнения межпартийного соглашения о вхождении в Всеукраинский Ревком; реорганизации партизанских отрядов в регулярные части Красной Армии под единым командованием; дезорганизации в частях галицкой армии и выхода банды Волоха к Виннице.

7. *Бойовий П.* Українська червона соціалістична армія / П. Бойовий. // Боротьба. – К., 1919. – Ч. 6 (63). – 19 лют. – С. 3.

8. До роковин Української Червоної армії // Там само. – Ч. 20 (77). – 5 бер. – С. 1.

9. *Клинтух Ю.* Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов: Лекция, прочитанная слушателям ВПШ при ЦК КП Украины / Ю. Клинтух. – К., 1971. – 90 с.

10. *Ковальчук М.* Останній заколот отамана М. Волоха (грудень 1919 р.– січень 1920 р.) / М. Ковальчук. // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2 (19). – С. 18–41; 2010. – Ч. 1 (20). – С. 4–29.

11. *Козельський Б.* Григор'євщина (із книжки «Шлях зради та авантюри»): 3 нагоди шостих роковин ліквідації Григор'євщини / Б. Козельський. // Червоний шлях. – 1925. – № 5. – С. 67–71.

12. *Козельський Б.* Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство) / Б. Козельський. – Б. м.: ДВУ, 1927. – 148 с.

13. *Любовець О.* Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук / О. Любовець. – К., 1993. – 15 с.

14. Меморандум Української комуністическої партії (боротьбис-

тов) Исполнительному комитету III Коммунистического Интернационала // Украинский коммунист. – М., 1919. – № 1. – С. 20–30.

15. Наука революції // Боротьба. – 1919. – Ч. 119 (176). – 11 лип. – С. 1.

16. Не можна замовчувати // Там само. – Ч. 4 (61). – 12 лют. – С. 1.

17. Резолюція окружного з'їзду Херсонщини У.П.С.-Р. (Ком.-Боротьбистів) (17–20 червня 1919 р.). – Одеса: Видання Окружн. Комітету У.П.С.-Р. (К.) Херсонщини і Таврії, 1919. – 12 с.

18. Резолюція III Всеукраїнського з'їзду Рад про Червону Армію // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. док-тів і мат-лів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 91–92.

19. *Солдатенко В.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т. IV: Рік 1920 / В. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – 442 с.

20. Угода про вступ партії боротьбистів до Всеукраїнського ревкому // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. док-тів і мат-лів. – К.: Вид-тво АН УРСР, 1957. – С. 22.

21. *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / J. Mace. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – XII+334 p.

22. *Maistrenko I.* Borot'bism. A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution / I. Maistrenko. Ed. and Introd. by Chris Ford. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007. – LXII+325 p.

Сергій Гірик (*Київ, Україна*). Проблема військового будівництва в УСРР і Українська комуністична партія (боротьбистів)

У статті проаналізовано погляди ідеологів партії боротьбистів на питання створення окремої Української Червоної армії в різні періоди історії цієї політичної групи, зроблено висновок про те, що відмова боротьбистів від публічних заяв про потребу у ній протягом пізнього періоду їхньої діяльності мала тактичний характер.

Ключові слова: Українська комуністична партія (боротьбистів), Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів), Комуністична партія (більшовиків) України, Українська Соціалістична Радянська Республіка, військове питання, військове будівництво, Українська Червона армія.

Сергей Гирик (*Киев, Украина*). Проблема военного строительства в УССР и Украинская коммунистическая партия (боротьбистов)

В статье проанализированы взгляды идеологов партии боротьбистов в разные периоды истории этой политической группы на вопрос создания

отдельной Украинской Красной армии. Сделан вывод о том, что отказ боротьбистов в течение позднего периода их деятельности от публичных заявлений о потребности в собственно украинских военных формированиях имел тактический характер.

Ключевые слова: Украинская коммунистическая партия (боротьбистов), Украинская партия социалистов-революционеров (коммунистов-боротьбистов), Коммунистическая партия (большевиков) Украины, Украинская Социалистическая Советская Республика, военный вопрос, Украинская Красная армия.

Serhiy Hirik (Kyiv, Ukraine). The problem of the creation of military forces in the Ukrainian SSR and the Ukrainian Communist Party (borotbists)

The article examines the evolution of the borotbists' views on the problem of the creation of the separate Ukrainian Red Army within different periods of activity of this party. The author concludes that borotbists' refusal of the public statements about this question during last months of their activity was only a tactical step.

Key words: the Ukrainian Communist Party (borotbists), the Ukrainian party of Socialists-Revolutionaries (communists-borotbists), the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine, the Ukrainian Socialist Soviet Republic, the military problem, the Ukrainian Red Army.

Ірина САВЧЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК:930.2: [37.018.1:63] “1920”

Діяльність Запорізької біржі праці з працевлаштування жінок у 20-х роках ХХ ст.

Період 20-х років ХХ століття в Україні був позначений започаткуванням радянською владою процесу трансформації соціально-економічного статусу жінок. Розгортання радянським урядом кампаній із залучення жінок до виробничої сфери, здобуття ними освіти створили умови для зміни їхньої ролі у суспільному та економічному житті. Питання ролі жінок в економічній та культурній сферах у радянський період стали предметом зацікавленості досить широкого кола науковців, зокрема О. Корольової, О. Кривулі, Т. Окорочкової, О. Стяжкіної та ін. [1; 2; 3; 4]. Водночас дослідження питання працевлаштування жінок в період т. зв. Нової економічної політики (непу) є важливою складовою у розумінні тих трансформаційних процесів, що мали місце в цей час.

Невід’ємною складовою у процесі працевлаштування жінок у 1920-х рр. була діяльність різноманітних державних інституцій і зокрема бірж праці. Вони виконували посередницьку роль у наймі робітників і виникли в Україні у великій кількості в період непу. Водночас Запорізька біржа праці вела свою історію ще з 1918 р. Її створення в Олександрівську (з 1921 р. Запоріжжі) було визначено суспільно-політичними зрушеннями 1917–1918 рр. та формуванням нових відносин на ринку праці. В січні 1918 р. Олександрівською міською думою було затверджено статут біржі, який був сформований комісією з робітничого питання. На біржу покладалися виконання посередницьких функцій в наймі робітників, збір статистичних даних. Керівна роль в її діяльності відводилася паритетному комітету, який мав складатися з 10 осіб (по п’ять від робітників та фабрикантів). Утім, робота такої необхідної, на думку сучасників, установи зіштовхнулася з великою кількістю ускладнень. По-перше, приміщення, виділене Олександрівською

думою, було затісним, щоб розмістити всіх службовців біржі. По-друге, діяльність паритетного комітету ускладнювалася через затягування промисловцями виборів кандидатів до нього. [5, арк. 1–12]. Незважаючи на це біржа все ж намагалася виконувати свої функції. Наприклад, у листопаді 1918 р. на обліку біржі було 313 безробітних. Серед них нараховувалося лише 48 жінок, причому 75 % з них становили «хатні працівники» [6, арк. 3].

Водночас вже в 1919 р. ситуація змінюється. Радянський уряд вважав за необхідне посилити контроль за ринком праці і відповідно за інституціями, які в ньому функціонували. Це визначило видання в січні 1919 р. Наркоматом праці УСРР окремого циркуляру, який зобов'язував найм робітників та службовців на всіх підприємствах здійснювати тільки через біржі праці. Основними завданнями бірж визначалися: 1) чіткий і планомірний розподіл робітників по всіх галузях народного господарства; 2) упорядкування попиту і пропозиції праці; 3) контроль за безробітними, що отримують грошову допомогу згідно з законом про страхування від безробіття. Відповідно до цих завдань місцеві біржі праці: 1) брали на облік всіх осіб, що працювали по найму; 2) реєстрували всіх безробітних даної місцевості, а також весь попит на працю; 3) задовольняли попит на робітників; 4) розподіляли місця серед безробітних. Місцеві біржі могли створювати свої відділення, а також реєстраційні та кореспондентські пункти [7, арк. 1–3]. Вже в лютому того ж року виходить загальне положення, за яким змінювалася організація діяльності біржі. Столи із прийняття прохань, що були до цього, ліквідовувалися, вводилися секції по виробництвах. Також запроваджувалася карткова система, за зразком Московської біржі праці. Для перевірки особового складу робітників та службовців, які потрапили в установи та на підприємства як через біржу, так і поза нею, створювалися відділи інспекторського контролю [7, арк. 9, 10].

Щоправда, незважаючи на всі ці реорганізації, на початку 1920-х рр. роль бірж праці, зокрема й Запорізької, дещо зменшилася з започаткуванням трудової повинності та проголошенням трудових мобілізацій. Добровільний принцип у розподілі робочої сили нівелювався, і важливу роль у сфері працевлаштування відтепер відігравали комісії з боротьби з трудовим дезертирством. Введення нової економічної політики у 1921 р. сприяло поступовому поживленню роботи бірж праці. Хоча до 1925 р. в розподілі робітників на підприємства біржами ще були помітні елементи адміністрування. Водночас упродовж 20-х років

окремим питанням у діяльності бірж праці було забезпечення саме жіночого працевлаштування.

Одним із важливих завдань радянського уряду у сфері праці було залучення жінок до виробництва. Ідеологічним підґрунтям даної політики були положення марксизму про те, що «першою передумовою звільнення жінки є повернення всього жіноцтва до суспільного виробництва». Необхідність «звільнення» жінки через втягнення у виробництво та, звичайно, потреба у значних трудових ресурсах визначили оголошення трудової мобілізації у 1920 р. також серед жінок віком від 16 до 40 років. Мали сприяти процесу «кар'єрного зростання» жіноцтва і біржі праці, але існували певні складнощі. І найперша серед них полягала в досить вузькому переліку професій, якими на той час володіли жінки.

Слід зазначити, що на початку 1920-х рр. до Олександрівської біржі праці у пошуках роботи жінок зверталось не набагато менше, ніж чоловіків. Так, за друге півріччя 1921 р. туди звернулося 2830 чоловіків та 1880 жінок [8, арк. 15]. При цьому з 30-ти груп професій, за якими відбувалися звернення, жінки були представлені лише в 15-ти. Переважним чином це були професії, пов'язані з роботою у таких сферах, як громадське харчування, освіта, пошиття одягу тощо. Велика кількість жінок намагалася знайти роботу, яка значилася під категорією «хатні працівники». Серед таких працівників на біржі зазначалися бонни, няньки, мамки тощо. Водночас, за винятком «хатніх працівників», навіть у таких професіях, де заявок від жінок було досить багато, вони у більшості мали нижчу кваліфікацію, ніж чоловіки. Наприклад, у педагогічній галузі з проханнями про пошук роботи звернулося 6 чоловіків та 10 жінок. При цьому з 5-ти педагогів вищої кваліфікації троє були чоловіками, а двоє – жінками. До більш низької кваліфікації належало троє чоловіків і 8 жінок. Досить великим відсоток жінок був серед представників медичної сфери. Зі 105-ти поданих заяв 86 належали жінкам, але з них 76 бажали отримати роботу санітарок, 4 значилися сестрами милосердя, а фельдшеркою лише одна. Серед «працівників гігієни», як вони позначалися в документах, з 79-ти заявок 58 були надані жінками. Водночас з них 53 шукали роботу прачки, а з 15-ти бажуючих знайти роботу перукаря лише одна була жінкою [8, арк. 20]. У категорії, яка визначалася у відомостях як «радянські службовці», на посаду завідувача пропонувалися 36 чоловіків та лише 7 жінок. Що стосується промислового виробництва, особливо важкої промисловості, то у цій сфері роботу за фахом жінки фактично не шукали.

Дана ситуація ніяк не влаштовувала радянський уряд. Водночас, незважаючи на розгортання кампаній із залучення жінок до виробництва, швидких змін у цій сфері не спостерігалось. Наприклад, за даними за четвертий квартал 1924 р. на обліку у біржі праці щодо пошуку роботи було 1122 чоловіка та 260 жінок, і розподіл їх за професіями був подібний до початку 1920-х рр. [9, арк. 8]. За даними на 1925 р., до біржі також мало зверталось жінок з заявками на роботу у промисловості, яка вимагала певної кваліфікації. Зокрема, у квітні 1925 р. в пошуках роботи у цій сфері до біржі звернулося 313 чоловіків і лише 2 жінки, у травні – 318 чоловіків і 5 жінок. Значно більшою була кількість жінок серед некваліфікованих робітників. Так, у тому ж квітні до біржі звернулося 402 чоловіки і 167 жінок. Але при цьому попит на біржі на робітників-жінок був набагато нижчим, ніж на чоловіків, особливо щодо некваліфікованих робітників. У тому ж місяці біржа відправила на посади некваліфікованих робітників 330 чоловіків і лише 19 жінок. У травні – 301-го чоловіка і 18 жінок. В результаті, якщо серед чоловіків у цей період кількість безробітних, зареєстрованих біржею, була більш-менш стабільною, то серед жінок вона мала тенденцію до зростання [9, арк. 159].

Ситуація, що склалася на Запорізькій біржі праці, була в цілому типовою, і це не могло не турбувати уряд. 1928 р. Наркомат праці розіслав розпорядження всім біржам праці, в якому зазначалося, що в Україні жінки складають 40-44 % від усіх безробітних, але при цьому влаштування їх на роботу біржами затягується. У зв'язку з цим Наркомат видав розпорядження – у тих випадках, коли жінки мають однакову з чоловіками кваліфікацію, працевлаштовувати перш за все жінок. Також ставилася вимога: для підвищення кваліфікації відправляти жінок на спеціальні курси для перенавчання. Зокрема, наголошувалося на необхідності відкриття будівельних курсів [9, арк. 101].

Проте реалії індустріального будівництва не сприяли приділенню керівництвом Запорізької біржі праці значної уваги питанням працевлаштування та підвищення кваліфікації жінок. Масштабне розгортання будівництва Дніпрогесу визначило виникнення попиту на велику кількість робітників, насамперед тих, що мають відповідну кваліфікацію. Запорізька біржа праці мала стати основним постачальником робочої сили, але це призвело до численних конфліктів між біржею та керівництвом Дніпробуду. На першому етапі будівництва біржа виявилася просто неспроможною надати ту кількість робітників, яка вима-

галася. На своє виправдання керівництво біржі зазначало, що у плані, визначеному завідувачем відділу праці Дніпробуду на початку 1927 р., вказувалася потреба у 3-х тисячах робітників на кінець року, а виявилось, що їх потрібно набагато більше. На кінець четвертого кварталу за офіційними даними на Дніпробуді працювало більше 11 тис. робітників, і біржа праці просто не встигала за незапланованими змінами. Також біржі праці не було надано плану будівельних робіт, що перешкоджало корегуванню пошуку робітників. Як наслідок, збільшувалася кількість самостійного найму робітників на Дніпробуд. Водночас досить складною умовою роботи з Дніпробудом для біржі була потреба у великій кількості саме кваліфікованих робітників, яких не вистачало, і часу на їх навчання не було. Ситуація ускладнювалася тим, що індустріальне будівництво розгорнулося і в інших регіонах України та в інших республіках. У зв'язку з цим Наркомат праці в січні 1928 р. надіслав розпорядження про обов'язкове укладання договорів між біржами праці та будівельними організаціями і надання плану робіт. Але новий рік не приніс суттєвих змін. Проблема дефіциту кваліфікованих робітників залишалася. Більше того: Запорізька біржа праці почала звинувачувати інші біржі, що надсилали спеціалістів з недостатньою кваліфікацією: «клопочуться спихнути на Запоріжжя робсилу, яка не потрібна їм, з думкою, що за недостачею кваліфікованих робітників будуть добрі і ті, що вони надсилають» [9, арк. 121]. З іншого боку, в Запоріжжі зростала кількість безробітних некваліфікованих робітників, які приходили сюди у великій кількості з сільської місцевості у пошуках роботи. Все це не могло не сприяти напруженню ситуації на ринку праці і подовженню конфлікту з Дніпробудом. Звичайно, що в таких умовах біржа не могла приділяти достатньої уваги підвищенню кваліфікації і працевлаштуванню саме жінок ні в будівництві, ні у сфері важкої промисловості. Слід зазначити, що, за даними на перше півріччя 1929 р., досить невелика кількість жінок отримувала через біржу праці направлення на роботу, яка вимагала певної кваліфікації у сфері у будівництва або важкої промисловості. Але надалі ситуація змінюється, і вже 1930 р., коли на Дніпробуді потрібні були штукатури, муляри, жінок постійно відправляли на курси з отримання даних професій [10, арк. 21–34].

Дещо легше вирішувалися питання з пошуком роботи жінками в інших сферах, зокрема в освіті. Відкриття нових шкіл у другій половині 1920-х рр. зумовлювало досить високий попит на вчителів, серед

яких було чимало жінок. Так, влітку 1927 р. Наркомат праці надіслав біржам праці циркуляр, в якому вказувалося, що у зв'язку з відкриттям нових 6300 шкіл необхідно активізувати роботу з укомплектуванням їх вчителями [11, арк. 34].

Водночас слід зазначити, що в кінці 20-х років ХХ ст. на Запорізькій біржі праці і умови прийому бажаючих отримати роботу були досить несприятливими, особливо для жінок. За описами сучасників, у 1928 р. приміщення біржі було замалим для тієї кількості безробітних, що до неї зверталися. Воно потребувало термінового ремонту; через величезні черги та тисняву нелегко було дочекатися прийому. Особливо важко було жінкам, їм досить часто дошкуляли всілякими образами [12, арк. 54].

Таким чином, у 1920-х рр. Олександрівська біржа праці, незважаючи на намагання уряду посилити роль цих інституцій у процесі працевлаштування жінок, не виконувала свого завдання із включення жінок-працівниць до сфер будівництва та важкої промисловості. Виконання біржею посередницьких функцій більш результативним було у сферах освіти, медицини, культурно-просвітницької роботи, побутового обслуговування.

Джерела та література:

1. *Корольова Г. І.* Зміни умов праці жінок в сільському господарстві України протягом 1979–1991 рр. / Г. І. Корольова. // Мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. “Дні науки – 2006”. – Т. 20: Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 27–31.

2. *Кривуля О.* Жінки та індустріалізація в Україні: / О. Кривуля. / Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / О. Кривуля; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 20 с.

3. *Окорочкова Т. С.* Женский труд в промышленности СССР в годы НЭПа / Т. С. Окорочкова. // Социологические исследования. – 1999. – № 9. – С. 93–99.

4. *Стяжкіна О. В.* Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття / О. В. Стяжкіна. – Донецьк, 2002.

5. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-799. – Оп. 1. – Спр. 288.

6. Там само. – Спр. 292.

7. Там само. – Спр. 289.

8. Там само. – Спр. 2.

9. Там само. – Спр. 5.

10. Там само. – Спр. 277.
11. Там само. – Спр. 52.
12. Там само. – Спр. 113.

Ірина Савченко (Запоріжжя, Україна). Діяльність Запорізької біржі праці з працевлаштування жінок у 20-х роках ХХ ст.

У статті висвітлюється діяльність Запорізької біржі праці окружної інспекції праці з працевлаштування жінок у виробничій, культурній, освітній та інших сферах. На основі статистичних даних визначено, що в даний період була невеликою чисельність жінок, які влаштовувалися через біржу на індустріальне будівництво, особливо на роботу, яка вимагала високої кваліфікації. Значно більшим був відсоток жінок, що влаштовувалися на роботу у культурній, освітній та медичній сферах.

Ключові слова: біржа праці, кваліфікація.

Ірина Савченко (Запорожье, Украина). Деятельность Запорожской биржи труда по трудоустройству женщин в 20-е годы ХХ в.

В статье рассматривается деятельность биржи труда Запорожской окружной инспекции труда по трудоустройству женщин в производственной, культурной, образовательной и других сферах. На основе статистических данных показано, что в этот период была небольшой численность женщин, которые устраивались через биржу на индустриальное строительство, особенно на работу, требовавшую высокой квалификации. Значительно выше был процент женщин, которые устраивались на работу в культурной, образовательной и медицинской сферах.

Ключевые слова: биржа труда, квалификация.

Iryna Savchenko (Zaporizhzhya, Ukraine). The activities of the Zaporozhye labour exchange for the employment of women in the 20-ies of the twentieth century

The article considers the activities of the Labour Exchange of the Zaporozhye district labour inspection for employment of women in industrial, cultural, educational and other spheres. On the basis of statistical data shows that in this period, there was a small number of women, which was prepared by the Labour exchange to industrial construction, especially in jobs requiring higher qualifications. Significantly higher was the percentage of women who have applied for work in the cultural, educational and medical spheres.

Key words: labour exchange, the qualification.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 94[430–25(378.4)] 378.37 (=161.2) ”1918–1939”

З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні»

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студенти. Міжвоєнна Німеччина стала другою країною, після Чехословаччини, за чисельністю української студіюючої молоді [1–5; 11; 12; 15; 17–21]¹.

¹ По першій світовій війні на території Німеччини в таборах військово-полонених перебувало, за різними оцінками, близько 100 000 українців, переважна більшість з яких повернулась на Україну. У 1920-ті – 1930-ті роки після поразки українських визвольних змагань (1917–1921 рр.), за підрахунками сучасних дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15 000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України). Багато колишніх українських політиків, громадських та державних діячів Української народної республіки, Західноукраїнської народної республіки, Української держави, Директорії УНР, з якими німецькі уряди співпрацювали у 1918–1921 рр., мешкали та працювали у міжвоєнний період в Берліні та інших містах Німеччини, тісно контактували у 20–30-ті роки, вже як емігранти, з німецькими державними структурами. Це гетьман України Павло Скоропадський, президент Західноукраїнської народної республіки Євген Петрушевич, президент Директорії УНР Андрій Макаренко, міністр закордонних справ Української держави Дмитро Дорошенко, послі УНР в Берліні Олександр Севрюк і Микола Порш та інші. (*Детально див.: Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / Ігор Каменецький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851–882; Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок / О. О. Кураєв. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,*

У 1920-ті – 1930-ті роки українські студенти навчалися в багатьох вищих учбових закладах Німеччини: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торговельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінгена, Університет міста Кіля, Університет міста Лейпцига, Університет міста Тюбінгена та інші вищі навчальні заклади [1; 3; 4; 11; 12; 15; 17–19].

В більшості вищих навчальних закладів, де студювали українці, діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів «Основа» в Данцигу, Товариство українських студентів «Чорноморе» в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців в Німеччині в Берліні, Товариство «Основа» в Берліні, Об'єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу тощо [1; 3; 4; 11; 12; 15; 17–19].

У 20-х роках українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, були об'єднані в Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині (згодом Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та Вільному Місті Данцигу)², який в свою чергу входив до складу Центрального союзу українського студентства в Празі (ЦЕСУС) [1; 3; 4; 11; 12; 15; 17–19].

2009. – 456 с.; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.; *Срібняк І. В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) І. В. Срібняк. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.; *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Троцинський; [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.; *Троцинський В. П.* Українці в світі / В. П. Троцинський, А. А. Шевченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / [упоряд.: В. М. Даниленко, Н. В. Кривець]. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.

² «Союз українських студентських організацій в Німеччині» (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та «Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу» (з лютого 1925 р.)

9–10 серпня 1924 року в Берліні відбувся I-ий З'їзд Українського Студентства в Німеччині та в. м. Данцигу, на якому були представлені українські студентські організації Німеччини: Спілка Студентів Українців в Німеччині, Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі, Товариство «Основа» в Берліні, Товариство «Основа» в Данцигу, Об'єднання Студентів Українців Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів в Берліні – та була заснована Централь Українських Студентських Організацій в Німеччині з осідком в Берліні [23, оп. 1, спр. 9, арк. 52–53].

На I-ому З'їзді представників українських студентських організацій Німеччини та в. м. Данцигу було засновано «Централь Українських Студентських Організацій в Німеччині», винесено низку постанов та обрано Управу та інші органи Централі. До складу Централі входили наступні організації: 1) Товариство «Основа» в Данцигу, 2) Спілка Студентів Українців в Німеччині, 3) Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі, 4) Товариство «Основа» в Берліні, 5) Об'єднання Студентів Українців Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів в Берліні, 6) Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу. Управа Централі: Голова Михайло Мілько /Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину/, Заступник Голови та Економічний Референт Орест Лупашко /Спілка в Берліні/, Секретар Дмитро Равич /«Основа» в Берліні/ [23, оп. 1, спр. 12, арк. 82–84].

30 листопада та 1 грудня 1924 року в Берліні відбувся II. З'їзд Українського Студентства в Німеччині та вільного міста Данцигу, об'єднаного в Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині, /члени Союзу: Товариство «Основа» в Данцигу, Спілка Студентів Українців в Німеччині, Товариство «Основа» в Берліні, Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину, Об'єднання Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів в Німеччині, Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу/. З'їзд «ствердив спільність інтересів всього українського студентства в Німеччині та в. м. Данцигу, намітив головні точки та шляхи праці Союзу та з задоволенням прийняв до відома звіт старої Управи; обрав Управу Союзу на біжучий шкільний рік 1924/25 в складі: голова Союзу Михайло Мілько студ. пол. наук, заступник голови та екон. референт Іван Драбаний дипл. агр., секретар Василь Ісаїв студ. гірн.» [23, оп. 1, спр. 12, арк. 5].

З середини 1920-х років українське студентство в Німеччині переживало достатньо складні часи. Так в листі-зверненні Централі Українських Студентських Організацій в Німеччині, за підписами голови

Управи Централі Михайла Мілька та економічного референта Ореста Лукашка, до Управи Українського Громадського Комітету в Празі та Центрального Союзу Українського Студентства 1924 року, між іншим зазначалось: «Вже більше як три роки проводить українське студентство в Німеччині та в. м. Данцигу боротьбу з матеріальними злиднями – боротьбу за своє існування. Трьохрічний баланс цієї боротьби показує, що при всіх зусиллях студентство не могло стати на певний матеріальний ґрунт. Економічні умови, які утворилися після стабілізації німецької валюти – загальне подорожчання життя /більш ніж в якій-будь іншій європейській країні/ та високі шкільні оплати при теперішньому стані забезпечення та абсолютної неможливості дістати працю, поставили студентство в безвихідне положення. Поважне число українських студентів покинуло вже Німеччину, шукаючи собі притулку в інших державах, головне в Чехословаччині, де при допомозі Хвального Комітету знайшли згадані можливість спокійно студіювати. ... З яких 400 українських студентів в Німеччині і в. м. Данцигу в 1922 р. маємо зараз коло 250, з того фактично студіювали в зимовому семестрі 100–120; навіть і з так званих фактично студіюючих 60 % заробляють випадковою працею на своє прожиття. Лише дуже незначна кількість може пробиватися на гроші своєї рідні, та мають змогу систематичних студій. Шкільних оплат навіть і ці заплатити не змогли і не зможуть» [23, оп. 1, спр. 12, арк. 82–84].

За даними дослідника історії української еміграції Симона Наріжного: «на 1 лютого 1926 р. в Німеччині нараховувалося всього 96 українських студентів і 9 студенток. Студіювали вони на таких школах: Техніка Шарлоттенбург – 18, Університет Берлін – 15, Університет Кенігсберг – 8, Лісогосподарська висока школа в Берліні – 7, Торговельна висока школа в Берліні – 7, Університет в Кілі – 5, Університет в Геттінгені – 4, Спортова академія в Берліні – 3, Технікум в Мітгаден – 3, Інститут для чужинців у Берліні – 2, Лісова висока школа в Еберсвальде – 2, Ветеринарна висока школа в Берліні – 1, Технікум Берлін – 1, Музична Берлін – 1, Консерваторія Берлін – 1, Школа політичних наук Берлін – 1, Університет Бон – 1, Університет Фрайбург – 1, Університет Франкфурт – 1, Університет Галле – 1, Університет Ляйпціг – 1, Графічна школа в Ляйпцігу – 1 і Теологічна в Дімінгені – 1» [11, с. 90].

Серед найпотужніших об'єднань українських студентів можна назвати «Союз українських студентів «Основа» при Високої Технічній Школі в Данцигу», який розпочав свою діяльність 15 жовтня 1922 року

та діяв до 1945 року. До складу «Союзу» входили такі студентські організації: корпорація «Чорноморе», корпорація «Галич», корпорація «Зарево», «Смолоскип», «Кооператива українських студентів-техників», «Товариство імені Івана Франка», «Громада імені Драгоманова», «Кружок Рідної Школи», «Спортовий Гурток», Співочий гурток «Сурма», «Гурток Залізної Остроги», «Дніпро», «Науково-Термінологічний Гурток» і інш. В 1923 р. ця організація мала 100 членів, що студіювали на місцевій політехніці [11, с. 90–91]; у 1925 р. в Данцигу студіювало понад 120 українських студентів, з них організованих було 95 [11, с. 90–91]; восени 1925 року кількість студентів, членів «Основи», складала 114 осіб, в 1927 році, за даними товариства «Основа», зареєстрованих було в Данцигу 95 студентів, в 1928 – 73, в 1929 – 75, в 1930 – 74, в 1931 – 65, в 1932 – 55, 1933 – 53» [15, с. 38]. За період з 1921 року по 1945 рік у Високій технічній школі Данцигу загалом навчалося більше 200 українських студентів, близько 140 з них отримали дипломи інженерів, 4 – докторський ступінь. Найбільша кількість українських студентів навчалась на факультетах цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування та хімічному [15, с. 38–39].

Головним осередком українського студентського життя в Німеччині був Берлін, де були зосереджені провідні вищі навчальні заклади та наукові центри країни. 22 січня 1921 року в Берліні була заснована перша українська студентська організація «Спілка студентів-українців Німеччини», метою якої було об'єднання українських студентів, які студіювали у вищих навчальних закладах Німеччини, та допомога їм [11, с. 88]. «Спілка» об'єднала близько 120 українських студентів. Щоправда, в 1921 році з ідеологічних причин «Спілка студентів-українців Німеччини» розділилась на дві організації: «Спілку українських студентів у Німеччині», яка об'єднала 95 студентів-українців, та «Академічну Громаду», до складу якої увійшло 35 членів. В 1923 р. кількість студентів – членів Спілки українських студентів у Німеччині зросла до 180; Академічна Громада того року нараховувала 20 членів. «Спілка українських студентів у Німеччині», крім центрального берлінського осередку, мала одинадцять філій в таких німецьких містах, як: Данціг, Кіль, Геттінген, Ляйпціг, Бреслау, Мітвайда, Альтенбург, Еберсвальде, Вінсдорф, Мускав і Кенігсберг [11, с. 89].

За підрахунками Симона Наріжного, «...в роках 1923–1933 через Спілку перейшло майже 400 членів», «140 членів Спілки скінчило високу освіту в Німеччині та інших країнах» [11, с. 89–90]. 1935 року

«Спілку українських студентів у Німеччині» перетворилася на загальну «Спілку українців у Німеччині». Крім Спілки, в Берліні існували й інші студентські товариства, які були організовані при вищих навчальних закладах столиці: Академічна громада, Товариство «Основа» в Берліні, Гурток студентів при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі, Гурток українських студентів при Високій торговельній школі в Берліні, Гурток українських студентів при Університеті в Берліні, діяло Українсько-німецьке спортивне товариство тощо» [11, с. 90].

Одним з українських студентських об'єднань Берліна, яке діяло в стінах Університету Фрідріха Вільгельма протягом 1920-х років, був «Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні» (*Ukrainische Studenten-Gruppe an der Universität Berlin*). Об'єднання мало представляти інтереси студентів українців перед керівництвом Університету та адміністрацією міста, допомагати матеріально членам організації, вести пропаганду української справи серед чужинців тощо. В статуті Товариства зокрема зазначалось, що «Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні» мав своєю ціллю «улекшувати та поширювати знання членів» [23, оп. 1, спр. 3, арк. 17].

Проект статуту Товариства «Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні» було затверджено ініціативними сходами Гуртка Студентів Українців при Університеті в Берліні 17 грудня 1924 року в Берліні. На засіданні були присутні: Михайло Мілько, Залужна Анна, Пеленський Зенон, Остап Стасів, Нестор Іванина, Василь Кучабський, Домет Оляничин [23, оп. 1, спр. 3, арк. 17]. Членом Гуртка Студентів Українців, згідно Статуту Гуртка, міг бути кожен студент Українець університету в Берліні, прийнятий членами Гуртка Студентів Українців одноголосно [23, оп. 1, спр. 3, арк. 17].

«Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні» мав свого постійного представника при Представництві зарубіжних студентів Університету Фрідріха Вільгельма («*Ausländer – Vertretung*»).

Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та керівництво «Гуртка Студентів Українців при Університеті в Берліні» неодноразово зверталися з проханням про допомогу українським студентам, які навчалися у вищих навчальних закладах Німеччини, до Міністерства науки та народної освіти, до Міністерства закордонних справ [23, оп. 1, спр. 12, арк. 49–52], а також до ректора Університету Фрідріха Вільгельма з прохання скасувати або суттєво зменшити оплату за навчання для українських студентів [23, оп. 1, спр. 12, арк. 41–42].

В Додатках до публікації подано документи, які висвітлюють діяльність «Гуртка студентів українців при Університеті в Берліні» у 20-х роках ХХ століття, зокрема, статут товариства, персональний склад його членів, документи, які висвітлюють його стосунки з «Союзом українських студентських організацій Німеччини та вільного міста Данцигу», керівництвом університету, а також урядовими структурами Німеччини, Міністерством освіти та науки тощо. Подані до публікації документи зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Києві: фонд 4390 «Союз українських студентських організацій в Німеччині (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу (з лютого 1925 р.)», опис 1, справи 1–22 [2–5; 13; 23]. Тогочасний правопис збережено. Скорочення в тексті розшифровані в квадратних дужках.

Документи:

1.

Проект статуту

I.

Назва та ціль товариства.

§ 1. Товариство називається «Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні».

§ 2. Ціль товариства. Улекшувати та поширювати знання членів.

II.

Устрій товариства.

§ 3. Членом Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] може бути кожен студент Українець університету в Берліні, прийятий членами Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] одногосно.

§ 4. Членом Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] перестає бути той 1) допустився вчинку незгідного з честю студента, 2) не внесе членського внеску за три місяці, 3) заявить, що з Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] виступає.

§ 5. Діловодство товариства веде виділ вибраний із 3 осіб: голови, секретаря та скарбника/ в одній особі і одного члена виділа. Виділ має право кооптації.

§ 6. Виділ вибірають сходи́ни гуртка.

§ 7. Сходи́ни гуртка скликаються Управою в міру потреби, обов'язково на початку кожного семестра повідомленням кожного члена Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] зокрема. Окрім цього, кожен член Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] може скликати правосильні сходи́ни гуртка під умовою, що повідомить усіх членів гуртка та назначить сходи́ни на відповідний час.

§ 8. Сходи́ни Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] рішають про всі справи і цілу діяльність Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] та про її членський склад, вибірають його виділ і інші установи, змінюють його статут та можуть розв'язати гурток при всякій кількості членів найменше трьох. Для правосильности рішень сходи́н Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] поскільки статут не постановляє інакше вистарчає звичайна більшість голосів.

§ 9. Для розгляду таких вчинків членів, які можуть підходити під § 4 1) або шкодять інтересам Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] вибірають на випадок потреби товариський суд складений із трьох одногосно вибраних членів. Примітка: Інтересовані сторони права голосу при виборі товариського суду не мають.

§ 10. Член Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] має право кожночасного вгляду в діловодство Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] і діяльність виділу Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців], б) присутности на сходи́нах виділу, в) скликувати сходи́ни Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] для розгляду внесень даного члена.

§ 11. Член Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] має обов'язок обороняти честь та гідність Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] і кожного члена перед напастями по сторонніх осіб та організацій. Невиконання цього обов'язку підпадає під § 4 1).

Цей проект статуту прийнято ініціативними сходи́нами Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців] в складі підписаних членів ініціаторів Г[уртка] С[тудентів] У[краї́нців]

Берлін дня 17 грудня 1924 року.

Мих[айло] Мілько
Залужна Анна

Пеленський Зенон
Остап Стасів
Нестор Іванина
Василь Кучабський
Домет Олянчин

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17. Оригінал. Машинопис.

2.

Протокол

Зборів студентів Університету в Берліні
в цілі вибрання представника до «Ausländer – Vertretung»у.

Присутніх дійсних членів: 6.

Збори відкриває гол. СУСО п. Драбатий. Вибрано Президію: гол. Ластовецький А., сек. Маланчук. Розвивається дискусія над кворум. П. Драбатий звертає увагу на малу кількість зібраних і запитує чи не краще було б означити збори на інший день. Ластовецький А. ставить пропозицію голосувати над правосильністю кворум. П. Драбатий просить занотувати в протокол ось що: 1) застановитись, чи представник вибраний такою кількістю може бути дійсним в «Ausländer – Vertretung», 2) збори при такій кількості членів внесуть роздор в студ. відносинах.

П. Ісаїв і п. Драбатий побажавши зборам всього найкращого виходять. Входить п. Гоцій.

П. Румянців, як колишній представник в «Ausländer – Vertretung», дає деякі пояснення щодо прийнять представника до «Ausländer – Vertretung». Голосування над пропозицією п. Ластовецького А.: за – 5; проти – 1. Намічено трьох кандидатів: пп. Румянців, Шардт, Ластовецький А. По двократнім голосуванні вибрано п. Шардта представником до «Ausländer – Vertretung» (5 – за; 1 – проти).

На цім збори покінчено.

Маланчук Григорій.

Дописано іншим почерком:

З огляду на малу кількість виборців зарядити вибори

29 січня 25. (підпис нерозбірливо; можливо – Мілько – Д. Б.)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4. Рукопис. Оригінал.

3.

Гурток Студентів Українців при Університеті
Берлін

Вих. Ч. 4/25.

До Управи С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій]
в Німеччині

Управа Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] просить поробити заходи перед Міністерством Освіти в справі оплат на Берлінському Університеті для слідуючих членів:

| | нач | ще платити |
|--------------------------|----------------------|--------------|
| 1) Мих[айло] Мілько | – | |
| 2) Вас[иль] Кучабський | 90 зол[отих] мар[ок] | <u>50–60</u> |
| 3) Нестор Іванина | – « « « | <u>20</u> |
| 4) Домет Оляничин | – | |
| 5) Зенон Пеленський | 90 « « « | <u>60</u> |
| 6) Степ[анида] Авдикович | 90 « « « | <u>40–50</u> |
| 7) Анна Залужна | 130 « « « | <u>60</u> |
| 8) Остап Стасів | 90 « « « | |
| 9) Данило Садівничий | 50 « « « | <u>50</u> |
| 10) Ірина Сімович | 120 « « « | – |

В списі Управа Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] подає суму, яку кожен з наших членів має платити. Думаємо, що Управа С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] після досягнення точних інформацій буде мочна сама зробити список цісла категорій.

Берлін, 5. І. 25.

Секретар

Остап Стасів (підпис)

Студ[ент] мат[ематики]

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38. Рукопис. Оригінал.

4.

До Управи «С[оюзу] У[країнських]
С[тудентських] О[рганізацій]»

Берлін.

Спираючись на постановах Статуту Гуртка Університетів при Університеті в Берліні, Управа Гуртка просить Управу «С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій]» прийняти відповідні міри в справі листа, одержаного п. Данилом Садівничим від Управи Спілки Слудентів-Українців в Німеччині. Лист той носить на собі обидливий для нашого члена, а тим самим для цілого Гуртка характер і виразну тенденцію, щоб понизити в нім і обезцінити морально нашого члена.

Прохаючи Управу «С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій]» о передачу тої справи Судові С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій], нашим побажанням було б, щоб та справа була розглядана разом зі справою другого нашого члена п. Стефи Авдикович.

Рівночасно з тим вважаємо потрібним заявити Управі С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] від нашого Гуртка офіційно, що не погоджуємось на те, щоб в Суді над тими двома справами приймав участь активну член Спілки, через те, що Гурток є позбавлений в Суді свого персонального заступництва, і друге, що супроти того заходить можливість одностороннього вирішення справи. Гурток зазначає, що виходить в тім випадку не з якихось персональних міркувань, але виключно принципів.

Берлін, 11. I. 1925 р.

За Управу Гуртка
Стаісіс (підпис)
Зенон Пеленський (підпис)

Печатка:

Ukrainische Studenten-Gruppe an der Universität Berlin

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 52. Рукопис. Оригінал.

5.

До Управи Союзу Українських Студентських Організацій у Німеччині в Берліні

Отсим маємо честь повідомити Вас, що дня 4. січня 1925 р. відбулися спільні сходи повних гуртків: «Гуртка Студентів Українців «Основа» при Високій Технічній Школі в Шарльотенбургу» та «Гуртка Студентів Українців при Університеті в Берліні» при персональній співучасті деяких членів «Об'єднання агрономів і т. д.», які прийняли слідуєчі постанови одногосно:

1) Сходина вишеназваних гуртків рішають утворити блок із обох цих організацій для зберігання й плекання студентської честі;

2) Сходина вимагають від С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] поширення свого статуту в тому напрямку, що С[оюз] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] має право контролювати, чи діяльність поодиноких організацій, які входять у склад С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій], відповідає принципам студентської честі;

3) Сходина вимагають від С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] виключення «Спілки Студентів Українців у Німеччині» за незгідну зі студентською честю діяльністю;

4) Сходина вимагають від С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] утворення Слідчої Комісії для розгляду, кому з членів «Спілки Студентів Українців у Німеччині» українське студентство повинно відмовити студентської честі;

5) Сходина висловлюють Управі С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] своє невдоволення за недбалий розгляд незгідної зі студентською честю діяльності «Спілки Студентів Українців у Німеччині»;

6) Сходина рішаються про свої рішення повідомити всі українські студентські організації у Німеччині;

7) Сходина рішаються для переведення своїх постанов вибрати Комісію в складі студ[ента] техн[іка] Степана Федака, студ[ента] унів[ерситету] Василя Кучабського і студ[ента] агр[онома] Романа Сімовича.

На бажання вишлеться Вам на протязі найблищих днів докладні протоколи Сходин.

Берлін, 5 січня 1925 року

Степан Ярослав Федак (підпис)

Василь Кучабський (підпис)

Роман Сімович (підпис)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 59–60. Рукопис. Оригінал.

6.

Гурток Студентів Українців на Університеті
Берлін.

Вих. Ч. 1/25.

В. Ч. 12

Дня 5/І. 25.

До Управи С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій]

У відповідь на Ваше письмо з дня 5. І. 25 Ч. 11/25 подаємо сліду-
юче:

Ще перед тим, заки надійшло від Вас письмо, Гурток на підставі приватних погослок про згадану Вами подію, уважав за відповідне поінформуватися у Вашого (або нашого) члена в цій справі.

Після точного провірення на основі перегляду «Anmeldebuch-у» виявилось, що студентка Авдикович 20. XII. 24. (три дні перед ухвалою Спілки про її виключення) зголосилася у Ректора Університету, з проханням продовження реченця оплати і отримала до 10 січня.

З цього без сумніву видно, що студентка Авдикович, вже й перед сим мала намір студій на Берлінському Університеті не покидати.

На підставі розгляду тих фактичних даних Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету] констатує: по стороні Спілки оклеветанне студентки Авдиковичівної з метою ось так ослабити вражіння її заяви про виступ із Спілки і зневажити Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету], організацію, до якої вона належить.

Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету] повідомляє Управу С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій], що в найближчих днях віднесеться з цією справою до університетського судді з домаганням, щоб перевів проти Спілки слідство за оклеветанне студентки Авдико-

вичівної. Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету] прохає Управу С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій] зайняти в випадку студентки Авдиковичівної супроти Спілки становище згідне зі студентською честю.

Відносно закидів студ[ентки] Авд[икович] О. Лупашкові, Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету] заявляє, що не тільки вона, але й Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету] ці закиди підтримує.

За Г[урток] С[тудентів] У[ніверситету]

В. Кучабський (підпис)

Т[имчасово] в[иконуючий] о[бов'язки] Голови

О. Стасів (підпис)

Секретар

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61. Рукопис. Оригінал.

7.

Витяг з протоколів

I-го З'їзду Українського Студентства в Німеччині та в. м. Данцігу в днях 9 і 10 серпня в Берліні, на якому були заступлені організації: Спілка Студентів Українців в Німеччині, Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі, Товариство «Основа» в Берліні, Товариство «Основа» в Данцігу, Об'єднання Студентів Українців Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів в Берліні – та була заснована Централь Українських Студентських Організацій в Німеччині з осідком в Берліні.

I. Постанови З'їзду в економічному питанні.

1. Зносили з ЦЕСУС-ом, з допомоговими та добродійними організаціями в Америці до часу перебрання їх ЦЕСУС-ом, з добродійними та допомоговими організаціями на терені Німеччини та в. м. Данцігу, в імені своїх членів веде Централь.

2. Всі організації, члени Централі, мають щомісяця подавати точні відомості відносно економічного стану своїх членів. В цілях справедливого розподілу допомог ці відомості мають містити в собі широкі інформації щодо кожного члена зокрема /стан та продуктивність студій, загальне матеріальне положення, спеціальні потреби й інше/.

3. В першу чергу задовольняються потреби вже студіюючих членів.

4. При Централі утворюється Фонд допомоги хорим членам.

II. В справах культурно-освітніх.

1. Централя дбає о завязання найтісніших зносин з усіма прихильними Українцям чужинецькими студентськими організаціями на терені Німеччини та в м. Данцігу. В цій цілі улаштувуются вечори порозуміння, відчити й ін..

2. Притягати місцеві українські наукові та фахові сили для читання лекцій.

3. Сприяти розвитку спорту серед студентства.

4. Подбати о заснування загальної та фахових книгозбірень.

III. В справах організаційних.

1. Кожен чинний член може бути заступлений лише один раз.

2. Кожен чинний член вносить членську вкладку /через свою організацію/ в розмірі 50% чл. вкладки в своїй організації; з сих грошей Централя вносить відповідну членську вкладку до ЦЕСУС-а.

3. Управі Централі доручається в цілях затвердження Статуту змінити й доповняти його.

IV. Склад Органів Централі.

I. Управа Централі.

В склад Управи Централі обрано одноголосно: Голова Централі Михайло Мілько /Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину/, Заступник Голови та Економічний Референт Орест Лупашко /Спілка Берлін/, Секретар Дмитро Равич /«Основа» Берлін/, Заступниками Іван Драбатий /Гурток Агрономів/, Петро Кожевників /Спілка Берлін/.

Увага. Управі Централі доручається, в разі потреби, зарахувати заступників членами Управи.

II. Ревізійна Комісія. Обрано одноголосно: Представник «Основи» Данціг, Гриць Чужак /«Основа» Берлін/, Степан Тимчук /Спілка Берлін/; заступниками Володимир Завальницький /«Спілка» Берлін/, Представник Філії Спілки в Кілю.

III. Мировий Суд. Обрано одноголосно. Членами: Іван Кривенький /«Основа» Берлін/, Максим Румянців, Леонід Миколаєнко – обидва

від «Спілки» в Берліні; Заступники: Представники від Гуртка Агрономів та «Основи» в Берліні.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 52–53. Машинопис.

8.

Bund Ukrainischer Studentenorganisationen in Deutschland.

Ч. 106.

Berlin, den 12. November 1924.

An das Hohe Ministerium für Landwirtschaft, Forsten u. Domänen,
Berlin.

Abschrift an das Auswärtige Amt, Berlin.

*Дописано від руки:
До Ч. 106 й 107.*

| Ч./ Ч. | Прізвище та ім'я | Відділ | Се- местр | Які склав іспити | Які складає в біжучому семестро- ві | Похо- дження | При- мітка |
|---------------------------|-----------------------|---------|--------------|----------------------------------|---|-------------------------------|---------------|
| <u>Університет Берлін</u> | | | | | | | |
| 1. | Авдикович Стефанія | Фільол. | 3 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 3 кат. |
| 2. | Тацій Михайло | Мат. | 3 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 3 кат. |
| 3. | Єфимів Михайло | Мед. | 5 | Vorprü- fung Весна 1924 | — | Велика Україна політич. | 1 кат. |
| 4. | Залужна Ганна | Мат. | | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 3 кат. |

| | | | | | | | |
|-----|-----------------------------|---------|---|---|--------------------------------------|-----------------------------------|--------|
| 5. | Іванина Нестор | Фільос. | 4 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | — |
| 6. | Ковальчук Володи- мир | Мед. | 5 | — | Vorprü- fung Весна 1925 | Галичи- на ака- деміч. | 2 кат. |
| 7. | Кучаб- ський Василь | Пол. н. | 3 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 3 кат. |
| 8. | Ласто- вецький Андрій | Мат. | 5 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 2 кат. |
| 9. | Ласто- вецький Роман | Фільос. | 4 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 2 кат. |
| 10. | Лупашко Орест | Мат. | 3 | — | — | Букови- на по- літич. | 1 кат. |
| 11. | Маланчук Григорій | Хем. | 3 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 2 кат. |
| 12. | Мілько Михайло | Пол. н. | 3 | — | — | Зелений Клин акаде- міч. | 3 кат. |
| 13. | Олянчин Домет | Фільос. | 6 | — | Staatsprü- fung Весна 1925. | Велика Україна політич. | — |
| 14. | Пелен- ський Зенон | Фільос. | 5 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | — |
| 15. | Рум'янців Максим | Хем. | 7 | — | Staatsprü- fung Літо 1925. | Велика Україна політич. | 1 кат. |

| | | | | | | | |
|------------------------------|-----------------------------|------|---|-----------------------------|-----------------------------|--------------------------------------|--------|
| 16. | Сімович Ірина | Мед. | 5 | — | Vorprüfung Весна 1925 | Галичи- на ака- деміч. | 3 кат. |
| 17. | Стасів Остап | Мат. | 3 | — | — | Гали- чина політич. | 1 кат. |
| 18. | Шарт Яків | Мед. | 6 | Vorprüfung Весна 1924 | — | Велика Україна політич. | 2 кат. |
| <u>Університет Göttingen</u> | | | | | | | |
| 1. | Смакула Іван | Мат. | 3 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 3 кат. |
| 2. | Смакула Олександр | Мат. | 4 | — | — | Галичи- на ака- деміч. | 2 кат. |
| 3. | Шемет Богдан | Агр. | 4 | Vorprüfung Осінь 1924 | — | Велика Україна політич. | 2 кат. |
| <u>Університет Кіль</u> | | | | | | | |
| 1. | Буш Микола | Мед. | 6 | Vorprüfung Весна 1924 | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 2. | Кивенький Федір | Мед. | 6 | — | Vorprüfung Весна 1924 | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 3. | Новосе- лецький Павло | Мед. | 6 | — | Vorprüfung Весна 1924 | Волинь акаде- мічний | 3 кат. |

| | | | | | | | |
|-------------------------------|-------------------------|------|---|-----------------------------|-----------------------------|-------------------------|--------|
| 4. | Педа Андрій | Мед. | 6 | — | Vorprüfung Осінь 1924 | Галичина академічний | 2 кат. |
| 5. | Шумовський Петро | Мед. | 6 | Vorprüfung Весна 1924 | — | Волинь академічний | 3 кат. |
| 6. | Якимів | Мед. | 2 | — | — | Галичина академічний | 3 кат. |
| <u>Університет Кенігсберг</u> | | | | | | | |
| 1. | Менцінський Осип | Мед. | 4 | — | Vorprüfung Літо 1925 | Галичина політичний | 2 кат. |
| 2. | Немилович Осип | Мед. | 4 | — | Vorprüfung Літо 1925 | Галичина політичний | 2 кат. |
| 3. | Стефанович Лев | Хем. | 2 | — | — | Галичина політичний | 2 кат. |
| 4. | Шмігельський Степан | Мед. | 4 | — | Vorprüfung Літо 1925 | Галичина академічний | 2 кат. |
| 5. | Шустакевич Володимир | Мед. | 4 | — | Vorprüfung Літо 1925 | Галичина академічний | 1 кат. |

| <u>Університет Липськ</u> | | | | | | | |
|--|--------------------------|-----------------|---|---------------------------------|----------------------------------|--------------------------------------|--|
| 1. | Гнатевич Богдан | Філ. | 4 | — | — | Галичи- на | До Ректо- рату (окре- мий лист) |
| <u>Технічна Висока Школа Шарльотенбург</u> | | | | | | | |
| 1. | Бабій Ярослав | Будівн. маш | 4 | — | — | Гали- чина акаде- мічний | X |
| 2. | Баляк Василь | Електр. | 3 | — | — | Галичи- на | X |
| 3. | Гаух Андрій | Хемія | 7 | — | Vorprü- fung Зима 1924 | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 4. | Гинилевич Кость | Електр. | 4 | — | — | Гали- чина політич- ний | X |
| 5. | Ісаїв Мирослав | Гірнич. | 3 | — | Vorprü- fung Весна 1925 | Галичи- на | X |
| 6. | Кожевни- ків Петро | Буді- вельн. | 6 | — | Vorprü- fung Весна 1925 | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 7. | Кривень- кий Іван | Буді- вельн. | 7 | Vorprü- fung Літо 1924 | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |

| | | | | | | | |
|-----|----------------------|---------|---|--------------------|-----------------------------|--------------------------------------|--------|
| 8. | Радомська Окгавія | Хемія | 4 | — | Vorprüfung Весна 1925 | Буков- нина | X |
| 9. | Скрипник Микола | Гірнич. | 6 | Vorprüfung 1924 | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 10. | Чужак Гриць | Електр. | 3 | — | Vorprüfung Весна 1925 | Гали- чина політич- ний | X |
| 11. | Панчин Гриць | Електр. | 7 | — | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 12. | Опадчий Кость | Архіт. | 4 | — | — | Зелений Клин акаде- мічний | 3 кат. |
| 13. | Федак Степан | Хемія | 1 | — | — | Гали- чина політич- ний | X |

Висока Сільсько-Господарська Школа в Берліні

| | | | | | | | |
|----|---------------------|------|---|-----------------------------|--------------------------------|--------------------------------------|--------|
| 1. | Капканець Степан | Агр. | 6 | Vorprüfung Осінь 1923 | Staatsprüfung Весна 1925 | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 2. | Кравчук Дмитро | Агр. | 6 | Vorprüfung Осінь 1923 | Staatsprüfung Весна 1925 | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |
| 3. | Кузьменко Сергій | Агр. | 2 | — | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. |

| | | | | | | | |
|---|-------------------------|-----------|---|-----------------------------|--------------------------------|---------------------------|---------------------------------------|
| 4. | Пілявський Франц | Агр. | 1 | — | — | Велика Україна політичний | 1 кат. |
| 5. | Сімович Роман | Агр. | 6 | Vorprüfung Осінь 1923 | Staatsprüfung Весна 1925 | Галичина академічний | 2 кат. |
| 6. | Чорний Михайло | Агр. | 6 | Vorprüfung Осінь 1923 | Staatsprüfung Весна 1925 | Велика Україна політичний | 1 кат. |
| <u>Ветеринарна Висока Школа в Берліні</u> | | | | | | | |
| 1 | Завальницький Володимир | Вет. мед. | 6 | Vorprüfung Весна 1924 | — | Галичина політичний | 1 кат. До Ректорату (окремий лист) |
| <u>Висока Лісова Школа в Еберсвальде</u> | | | | | | | |
| 1. | Левицький Мирон | Ліс. | 6 | Vorprüfung Літо 1923 | Staatsprüfung Літо 1925 | Галичина академічний | 3 кат. |
| 2. | Молчанівський Іван | Ліс. | 5 | — | Vorprüfung Весна 1925 | Велика Україна політичний | 1 кат. |
| 3. | Шкрибайло Микола | Ліс. | 2 | — | — | Галичина академічний | 3 кат. |

| <u>Спортова Академія в Берліні</u> | | | | | | | |
|---|---------------------------|-------|---|----------------------------------|-------------------------------------|--------------------------------------|--|
| 1. | Садів- ничий Данило | Скор. | 2 | — | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. До Ректо- рату (окре- мий лист) |
| <u>Висока Торговельна Школа в Берліні</u> | | | | | | | |
| 1. | Остров- ська Ольга | Торг. | 4 | — | — | Гали- чина акаде- мічна | 3 кат. |
| 2. | Темчук Степан | Торг. | 6 | — | Staatsprü- fung Весна 1925 | Буко- вина політич- ний | 2 кат. |
| <u>Музична Академія в Берліні</u> | | | | | | | |
| 1. | Рудниць- кий Андрій | Муз. | 5 | Vorprü- fung Весна 1924 | — | Гали- чина акаде- мічний | 3 кат. (окре- мий лист) |
| <u>Графічна Академія в Липську</u> | | | | | | | |
| 1. | Бутович Микола | Граф. | 5 | — | — | Велика Україна політич- ний | 1 кат. (окре- мий лист) |
| <u>Музична Консерваторія в Липську</u> | | | | | | | |
| 1. | Чабанюк Володи- мир | Муз. | 8 | — | Staatsprü- fung Весна 1925 | Велика Україна політич- ний | 1 кат. (окре- мий лист) |

Михайло Мілько

Голова

Економічний Референт

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 31–33. Рукопис. Оригінал.

9.

Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині.

Вих. Ч.: 11/25.

До Гуртка Студентів Університету в Берліні.

До Управи Союзу Українських Студентських Організацій надійшло письмо від одної із наших організацій з проханням, подати до відома всіх студентських організацій та ЦЕСУС-а вчинок Ст. Авдикович, який заслуговує зазначеної кари та нап'ятовання.

Про цей вчинок згадана організація пише слідуюче:

П. Кожевників реферує, що до нього звернувся голова СУСО Мілько із закидом, що Спілка виплачує гроші, отримані від Міністерства Освіти навіть не студіюючим, як примір наводить п. Ст. Авдикович, котра отримала від Спілки 30 зол. мар. в зимовому семестрі ще не замельдована.

Управа Спілки рішила розвідатись на університеті чи дійсно Ст. Авдикович замельдована на зимовий семестр. О скільки б на початку ферій згадана особа не була замельдована, виключити її зі складу членів організації за обман членів Управи Завальницького та Кожевникова при роздаванні грошей та повідомити про це рішення Управу СУСО з проханням потягнути згадану особу до відповідальності.

Кожевників подає до відома, що після інформацій, які уділила квестура університету в суботу 20 – 12 та в понеділок 22 – 12 – 24 р. Ст. Авдикович на зимовий семестр незамельдована – Управа Спілки ухвалила виконати постанову з дня 17 – 12 – 24. Повідомити СУСО згідно зі згаданою постановою.

Степанія Авдикович заявляє 18 – 12, що з огляду на грошові мальверзації голови Спілки, вона виступає зі складу організації. Управа Спілки рішила відповісти на цю заяву копіями постанов з дня 17 – 12 згл. 23 – 12. Зажадати через Управу СУСО доказів щодо грошових мальверзаций голови Спілки.

Орест Лупашко прохає – з огляду на закинені йому грошові мальверзації постаратись одержати від панни Авдикович доказів про нього – звільнити його на час з'ясування справи з обов'язків голови Спілки та члена Управи. На час до ліквідування справи виступає зі Спілки. Окрім цього, прохає призначити замість нього нового заступника українського студентства при університеті.

Управа Спілки рішила – Прийняти до відома заяву студ. Лупашка.
Далі Управа Спілки прохає слідує:

Подати до відома загалу студентства у Німеччині та ЦЕСУС-а рішення Управи Спілки в справі студ. Авдикович.

Подати до відома студ. Авдикович рішення в її справі та зажадати від неї дані щодо проступків студ. Лупашка. Конкретні дані конче потрібні Управі Спілки з огляду на намір притягнути студ. Лупашка до належної відповідальності в разі студ. Авдикович дійсно має щось річезового.

Управа Спілки прохає теж звернутися до бувших членів Спілки з жаданням звернутися заплачення членських вкладок за час пробування в складі Спілки СУСО –

Кучабський Василь 7,50 мар. нім. членських вкладок і 0,25 мар. нім. на пресовий фонд і 0,50 зол. мар. на делегата на конференцію СІЕ – разом 8,25 зол. мар.

Залужна Анна 5,50 зол. мар. і 0,25 і 0,50 зол. мар. Разом 6,25 зол. мар.

Ті гроші просимо Управу СУСО перебрати із занотовання від Спілки Студентів Українців у Німеччині.

Управа СУСО вважає за відповідне ще раз перевірити цю справу студ. Авдикович щодо її студій на тутешньому берлінському університеті та щойно тоді потягнути студ. Авдикович до відповідальності, оскільки б закиди Управи Спілки були слухними.

З огляду на це, що студ. Авдикович є членом Вашої організації – просимо перевірити цю справу та подати нам щось конкретно. Ми вважаємо, що ця справа не терпить проволікання – тому просимо з нею спішити.

З товариським привітом.

За Управу СУСО:

Іван Драбатий, голова

Василь Ісаїв, секретар

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 38–39. Машинопис.

10.

Гурток Студентів Університету. – Берлін.
Вих. Ч. 3/25.

До Управи С[оюзу] У[країнських] С[тудентських] О[рганізацій].

Склад членів Гуртка в місяці грудні 1924 р.

| | | |
|--|---------|---|
| 1) Мих[айло] Мілько, студ[ент] пол[ітичних] наук | семестр | – |
| 2) Вас[иль] Кучабський, студ[ент] пол[ітичних] наук | семестр | 3 |
| 3) Нестор Іванина, студ[ент] філ[ософії] | семестр | 3 |
| 4) Домет Оляничин, студ[ент] філ[ософії] | семестр | 8 |
| 5) Зенон Пеленський, студ[ент] філ[ософії] | семестр | 5 |
| 6) Степ[анида] Авдикович, студ[ент] філ[ософії] | семестр | 4 |
| 7) Анна Залужна, студ[ент] мат[ематики] та прир[одничих] наук | семестр | 5 |
| 8) Остап Стасів, студ[ент] мат[ематики] та прир[одничих] наук | семестр | 3 |

Склад членів Гуртка в місяці січня 1925 р.

В члени Г[уртка] С[тудентів] У[країнців] прийнято ще

9) Данило Садівничий, студ[ент] Спорт[ивної] Вис[окої] Шк[оли]

При цім пересилаємо Вам членські вкладки за місяць грудень за
8 членів в сумі 1,20 зол[отих] мар[ок].

Берлін, 2. I. 25 року.

Секретар:

Остап Стасів (підпис)

Студ[ент] мат[ематики]

*Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій
в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 41. Рукопис. Оригінал.*

11.

Verzeichnis

der eines Gebührenerlasses bzw. einer Gebührenmässigung bedürftigen ukrainischen Studierenden an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Wintersemester 1924/25.

Grad der Bedürftigkeit:

I. Besonders bedürftig. Gänzlich mittellos – arme Studenten, die keine Unterstützung von den Angehörigen erhalten (verdienen ihren Unterhalt durch Arbeit oder erhalten von Wohltätigkeitsorganisationen kleine Unterstützungen).

II. Sehr bedürftig. Mittellos, sehr geringe Zuschüsse von den Angehörigen (die ihren Unterhalt durch Arbeit verdienen evtl. Unterstützungen von Wohltätigkeitsorganisationen erhalten).

III. Bedürftig. Unzureichende Unterstützungen von den Angehörigen³.

| Lfd. Nr. | Vor- und Zuname. | Abteilung. | Semester | Abgelegte Prüfungen. | Im Laufe des Semesters zu besteh. Prüfungen | Heimatsland. | Bemerkungen. |
|----------|------------------|------------|----------|----------------------|---|---------------------|--------------|
| I. Grad. | | | | | | | |
| 1. | Orest Lupaschko | Mathem. | 3 | — | — | Bukowina polit. Em. | |

³ Список нужденних українських студентів Університету Фрідріха Вільгельма, звільнених від сплати збору чи зменшення зборів за навчання у зимовому семестрі 1924/25 р. Ступені нужденності: I. Особливо нужденні. Повністю знедолені – бідні студенти, які не отримують підтримки з боку родичів (заробляти собі на життя працею або отримують невелику підтримку від благодійних організацій). II. Дуже нужденні. Позбавлені засобів існування, отримують невелику допомогу від родичів. III. Нужденні. Недостатня підтримка з боку родичів.

| | | | | | | | |
|-----------|----------------------|---------|-----------------------------|---------------------|------------------------|-----------------------|--|
| 2. | Maxim Rumianziw | Chem. | 7 | — | Staatsprüf. Sommer 25. | Ukraine polit. Em. | |
| 3. | Ostap Stasiw | Mathem. | 3 | — | — | Ostgaliz. polit. Em. | |
| II. Grad. | | | | | | | |
| 4. | Wladimir Kowaltschuk | Mediz. | 5 | Vorprüf. Frühj. 25. | — | Ostgaliz. akadem. Em. | |
| 5. | Andreas Lastowetzkyj | Math. | 5 | — | — | Ostgaliz. akadem. Em. | |
| 6. | Roman Lastowetzkyj | Philos. | 4 | — | — | Ostgaliz. akadem. Em. | |
| 7. | Gregor Malantschuk | Chem. | 3 | — | — | Ostgaliz. akadem. Em. | |
| 8. | Nestor Iwanyna | Philos. | <i>(не вказано – Д. Б.)</i> | — | — | Ostgaliz. akadem. Em. | |
| 9. | Zenon Pelensky | Philos. | <i>(не вказано – Д. Б.)</i> | — | — | Ostgaliz. akadem. Em. | |

| III. Grad. | | | | | | | |
|------------|--------------------------|-----------|---|---|----------------------|------------------------|--|
| 10. | Stephan Kunyzkyj | Mediz. | 4 | — | Vorprüf. im Nov. 25. | Ostgalliz. akadem. Em. | |
| 11. | Stephanie Awdykowskytsch | Philos. | 4 | — | — | Ostgalliz. akadem. Em. | |
| 12. | Michael Hocij | Mathem. | 3 | — | — | Ostgalliz. akadem. Em. | |
| 13. | Wassil Kutschabskyj | Rer. pol. | 3 | — | — | Ostgalliz. akadem. Em. | |
| 14. | Irena Simowskytsch | Mediz. | 5 | — | Vorprüf. Frühj. 25. | Ostgalliz. akadem. Em. | |
| 15. | Anna Zaluschna | Philos. | 5 | — | — | Ostgalliz. akadem. Em. | |

Für den Bund Ukrainischer
Studentenorganisationen in Deutschland:

Iwan Drabatyj.
II. Vorsitzender.

Wassil Isajiw.
Sekretär

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4390 (Союз українських студентських організацій в Німеччині). – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5–6. Машинопис. Німецька мова.

Джерела та література:

1. *Антонович Марко* Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) / Марко Антонович // Український історик. – 1974. – 1–3 (41–43). – С. 136–154; 4 (44). – С. 18–46.

2. *Боряк Т. Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010): [монографія] / Т. Г. Боряк. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. – (М-во культури України, Нац. акад. керів. Кадрів культури і мистецтв).

3. *Бурім Д. В.* З історії діяльності Союзу українських студентів «Основа» при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 25–43.

4. *Бурім Д. В.* Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 6. – С. 104–123.

5. *Бурім Д. В.* Україніки в архівах і бібліотеках Німеччини / Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141–147.

6. Євген Коновалець та його доба / [А. Мельник, З. Книш, Л. Ребет, Ю. Бойко та ін.]. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – 1020 с.

7. *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / Ігор Каменецький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851–882.

8. *Кураєв О. О.* Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок / О. О. Кураєв. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.

9. *Кураєв О. О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918) / О. О. Кураєв. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. – 247 с.

10. *Лисяк-Рудницький І.* Берлін як студійний Осередок / І. Лисяк-Зудницький, В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з жит-

тя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45–51.

11. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.

12. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний; [редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлева (керівник) та ін.]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)

13. *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.

14. *Песчаній О. О.* Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах / О. О. Песчаній // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124–132.

15. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / [матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич]. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.

16. *Срібняк І. В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) І. В. Срібняк. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.

17. *Стахів Р.* 20 літ Союзу Українських Студентів «Основа» в Данцігу / Р. Стахів // Краківські Вісті. – Краків. – 1943. – 24 серпня. – Ч. 185; 25 серпня. – Ч. 186; 26 серпня. – Ч. 187.

18. *Сулима М.* Український науковий інститут / М. Сулима, В. Яріш та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 81–86.

19. *Сулима М., Яріш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами / М. Сулима, В. Яріш та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р.

в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136–143.

20. *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Троцинський; [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.

21. *Троцинський В. П.* Українці в світі / В. П. Троцинський, А. А. Шевченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

22. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / [упоряд.: В. М. Даниленко, Н. В. Кривець]. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4390. – Оп. 1.

24. *Цимбалістий Б.* Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині / Б. Цимбалістий, М. Сулима, В. Яріш та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 150–167.

25. *Шиприкевич В.* Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921–1945. Спроба історичного огляду / Володимир Шиприкевич [матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич] // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – С. 21–114.

26. *Шумелда Я.* Нарис життя українського студентства в середущій Європі за останніх 20 літ / Яків Шумелда // Двадцять літ Української Академічної Громади. – Прага: Видання Української Академічної Громади, 1941. – С. 36–46.

27. *Яріш В.* Українські науковці в Берліні / М. Сулима, В. Яріш та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 121–131.

28. Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима

та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.

29. *Golczewski F.* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939 / Frank Golczewski. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.

30. *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft / Carsten Kumke // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253.

Дмитро Бурім (Київ, Україна) З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні».

В публікації розглянуто діяльність «Гуртка студентів українців при Університеті в Берліні» у 20-х роках ХХ ст. Оpubліковано документи з історії «Гуртка».

Ключові слова: Українська еміграція в Німеччині, українські студентські об'єднання, «Гурток Студентів українців при Університеті в Берліні».

Дмитрий Бурим (Киев, Украина) Из истории украинских студенческих организаций в межвоенной Германии: «Группа студентов украинцев при Университете в Берлине».

Рассматривается деятельность «Группы студентов украинцев при Университете в Берлине» в 20-х годах ХХ ст. Опубликованы документы по истории «Группы».

Ключевые слова: Украинская эмиграция в Германии, украинские студенческие объединения, «Группа студентов украинцев при Университете в Берлине».

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) From History of Ukrainian student associations in the interwar Germany: “The Group of Ukrainian Students’ of the University in Berlin” in the 20 s years of the 20th century.

The activity of the “The Group of Ukrainian Students’ of the University in Berlin” in the 20 s years of the 20th century is analyzed in the article. Documents on the history of the Group are published.

Keywords: Ukrainian émigrés in Germany, Ukrainian student associations, “The Group of Ukrainian Students’ of the University in Berlin”.

Віталій АНДРЕЄВ
(Херсон, Україна)

УДК: 930.2:39(477) “1931”

**Етнографічна комісія при ВУАН
та її проект дослідження чумацтва:
«Матеріали до вивчення виробничих
об'єднань. Чумаки» (1931)**

1920-ті рр. стали «золотим віком» української гуманітаристики. У цей час широкомасштабна наукова робота здійснювалася не лише столичними, а й провінційними вченими та краєзнавцями. Визначну роль у розвитку та організації наукових досліджень відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У межах Історико-філологічного відділу ВУАН існувала ціла низка наукових комісій, які займалися дослідженнями, що охоплювали різноманітні проблеми історії, етнографії, фольклору, археології, музейної справи тощо. Так, тоді активно працювали Етнографічна комісія, Комісія для складання історично-географічного словника, Комісія для складання археологічної карти України, Комісія історичної пісенності, Культурно-історична комісія, Єврейська історико-археологічна комісія та ін. Велика кількість досліджень та матеріалів друкувалася у таких академічних виданнях, як «Записки Історично-філологічного відділу» (1919–1930), «Збірник Історично-філологічного відділу» (1921–1931), «Етнографічний вісник» (1925–1932), «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН» (1925–1930) та ін. [33, с. 30–34, 77–84].

Непересічне значення для досліджень у галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії та краєзнавства мала діяльність Етнографічної комісії й інших установ при ВУАН (Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінет примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України і Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Кабінет по виучуванню національних меншин, Комісія краєзнавства та ін.). Співробітники цих закладів написали велику кількість цікавих та оригінальних праць, що мали виняткове наукове й практичне значення, підготували до друку цілу низку видань («Записки Етно-

графічного товариства», «Етнографічний вісник», «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Побут», «Бюлетень Етнографічної комісії», «Бюлетень Кабінету антропології та етнографії ім. Ф. Вовка» та ін.).

З 1921 р. Етнографічну комісію очолював видатний український учений академік А. Лобода, що зробив вагомий внесок у фольклористику, етнографію, літературознавство та історію театру. З 1927 р. посаду керівничого комісії зайняв талановитий український учений та письменник В. Петров, який з 1921 р. був її активним співробітником. У 1925–1929 рр. В. Петров, разом з А. Лободою, був редактором «Етнографічного вісника», а саме його перших 8-ми випусків та 14-ти номерів «Бюлетеня Етнографічної комісії», першого випуску «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». 1925–1928 рр. – час найбільшого розмаху та найефективнішої роботи Етнографічної комісії.

У 1925–1926 рр. комісія розпочала створення великої кореспондентської мережі. З цією метою було проведено низку організаційних заходів: виступи перед учителями й студентами, публікації в пресі та виїзди на місця. В результаті було створено мережу, що охоплювала всю Україну. Дописувачами, які збирали матеріали були місцеві науковці, студенти, аспіранти, краєзнавці, школярі разом з учителями та всі небайдужі до збереження українських народних традицій. Кореспонденти, одержавши від комісії відповідні програми, запитальники, анкети, які часто друкувались у випусках «Бюлетеня» або окремо, записували на місцях українські народні пісні, обряди, вірування, прислів'я, загадки, легенди, казки й прислалали їх до Етнографічної комісії. 1925 р. кількість кореспондентів комісії становила 200 осіб, 1926 р. – 408, 1927 – 612, на 1.01.1929 – понад 1200, число нерегулярних дописувачів сягало 11 000 [41, с. 130].

Організація такої безпрецедентно масштабної та результативної роботи стала можливою завдяки не лише ентузіазму українських учених та організаційній діяльності керівництва комісії, а й підтримці влади – на підставі Декрету Раднаркому СРСР від 26.12.1922 р. та Декрету Раднаркому УСРР від 9.03.1925 р. поштові послуги для листування Етнографічної комісії та її кореспондентів були безкоштовними. В. Петров особисто контролював роботу з дописувачами, а як редактор наукових видань робив первинні узагальнення отриманих етнографічних та фольклорних матеріалів.

Етнографічна комісія провела чимало експедицій до різних областей України (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігівщина, Запоріжжя та ін.)

та за її межі для організації нових фольклорно-етнографічних осередків і збирання матеріалів народної творчості. Завдяки експедиційній роботі науковців та евристичній діяльності кореспондентів у фондах комісії зосередилися сотні фольклорно-етнографічних записів, велика колекція рецептів приготування народних ліків та ритуальних предметів. Проте не всі експедиції мали виключно науковий характер – деякі з них виконували пропагандистські функції, що було ознакою часу [32].

Також Етнографічна комісія час від часу відправляла своїх співробітників В. Петрова та В. Білого у відрядження до Москви та Ленінграда для роботи з українськими матеріалами в архіві Державного російського географічного товариства у Ленінграді та бібліотеках цих міст [16, с. 2; 17, с. 10]. І це не дивно, адже особливо тісні наукові стосунки Етнографічна комісія підтримувала з науковими центрами вивчення української культурної спадщини в Ленінграді – філією ВУАН, Товариством дослідників української історії, письменства та мови (1923 р. увійшло до складу ВУАН на правах спеціальної наукової комісії, 1925 р. при ній було створено етнографічну секцію), Державним російським географічним товариством тощо [20].

Успіхи Етнографічної комісії при ВУАН високо оцінювалися тогочасним науковим загалом, і навіть вважалося, що Україна «задає тон» у науковому просторі СРСР [49, с. 36]. Заслуги комісії у справі організації етнографічної науки в Україні, її активна діяльність у дослідженні народної культури та побуту були визнані науковим співтовариством. Так, 1927 р. на Річних зборах Державного російського географічного товариства у Ленінграді було прийнято рішення про нагородження А. Лободи золотою, а В. Петрова срібною медаллю. Також за індивідуальну працю золоту медаль від АН СРСР отримав В. Камінський. У 1928 р. В. Петров був обраний дійсним членом Державного російського географічного товариства у Ленінграді [1, с. 52].

Схвальні відгуки отримував й друкований орган комісії «Етнографічний вісник». Так, авторитетний науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному висвітленні)» (редактор – К. Грушевська, що очолювала тоді Кабінет примітивної культури) надрукував кілька рецензій, присвячених «Етнографічному віснику» [12; 19]. Російські колеги також вважали, що цей журнал має високий науковий рівень і перевершує московський «Художественный фольклор» [49, с. 36].

В середині 1920-х Етнографічна комісія під керівництвом А. Лободи та В. Петрова розробила масштабний проект комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань в Україні. У рамках цього проекту В. Петров як керівник став натхненником і організатором вивчення таких явищ, як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників комісії стали унікальні дослідження, опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань», які побачили світ у 1929 [25] та 1931 рр. [26]. Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні» [41, с. 131].

Свою увагу комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку А. Лободи, була однією з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема залишалася маловивченою. Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу, затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом з новими умовами життя, прирікали цю професію та соціальну інституцію на зникнення [27, с. III].

Підсумком масштабної евристичної роботи та досліджень, проведених експедицією Етнографічної комісії, стало цінне видання, що вийшло під редакцією В. Петрова та А. Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани» [2].

Наступним колективним монографічним дослідженням Етнографічної комісії мали стати «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки». Цей проєкт Комісії не став об'єктом окремої уваги науковців. Утім, винятком становлять праці сучасної дослідниці С. Проскурової [34–38]. Отже, зупинимося на ньому детальніше. Крім того, зовсім не висвітленою залишається й роль В. Петрова в організації та підготовці цього видання. Біографи, дослідники творчості вченого з незрозумілих причин оминали у своїх працях цей сегмент його наукової діяльності. Отже, «чумацький сюжет» інтелектуальної біографії Віктора Платоновича висвітлюється вперше.

Підготовка книги до друку проходила у складних політичних умовах. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х ситуація в українській етнографії та фольклористиці, як і в інших сферах гуманітарного знання, докорінно змінилася. У ті часи здійснювався перехід на нові марксистсько-ленінські ідейні засади та практики роботи і в Етнографічній

комісії. Все це супроводжувалося різкою критикою та цькуванням «старого» керівництва. Так, В. Петрова у 1930 р. за «політичні вивихи та перекручення» звільнили з посади керівничого комісії, усунули від редакторства «Етнографічного вісника» та «Бюлетеня Етнографічної комісії». Зникло його прізвище і зі складу редколегії «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Блискуче дослідження та видання «Дніпровських лоцманів» (1929) ще було під редакцією А. Лободи та В. Петрова, а «Чумаки», які побачили світ у 1931 р., вже вийшли за редагування А. Лободи, який на той час помер, та В. Білого [26].

Про чумаків до 1931 р. було вже чимало написано – праці Д. Багалія [3], І. Рудченка [42; 43], А. Скальковського [44; 45], К. Трутовського [48], Д. Яворницького [50], Ю. Янсона [51] та ін. Утім, науковці XIX – початку XX ст. досліджували лише окремі характерні риси цього явища, що поступово занепадало під впливом нових соціально-економічних реалій. Головна їхня заслуга полягає в тому, що вони зібрали й певною мірою систематизували дані про матеріальну та соціо-нормативну культуру промислу, зберегли значну кількість пам'яток духовної культури чумаків. Проте серед праць, які висвітлювали ті чи інші аспекти чумакування, були практично відсутні комплексні дослідження. Також дослідники XIX ст. розглядали чумацтво лише як фольклорно-етнографічне явище. Крім того, більшість учених сприймали чумацтво лише крізь призму козацтва (насамперед – А. Скальковський) [38].

Якісні зрушення в дослідженні теми відбулися лише у 1920-ті рр. Ідея щодо необхідності подальшого всебічного вивчення чумацтва визріла в Етнографічній комісії в першій половині 1920-х. Термінового дослідження вимагали тогочасні реалії, адже чумацтво як явище вже майже зникло. Нові умови життя прирікали цей промисел та соціальну інституцію на зникнення. Також стимулювало дослідження чумацтва й відродження цього явища за часів громадянської війни. Так, у 1920–1922 рр., внаслідок економічного занепаду та порушення транспортного зв'язку, в Україні відродилося чумакування. Як і в минулі часи, їхали «по сіль до Бахмута, Слов'янського, навіть і до Криму». Чумаки перестали бути дивиною [6, с. XLIX]. Таке швидке відродження можна пояснити не лише новими економічними умовами життя, а й усталеністю, тяглістю та життєздатністю чумацьких традицій в Україні – ще були живі старі чумаки, члени їхніх родин, ті, хто пам'ятав цей промисел.

Комісія, розуміючи виклики часу, поставила собі за мету здійснити комплексне дослідження цього явища з використанням новітніх, як на той час, методів та підходів. У зв'язку з цим навколо інституції згуртувався потужний колектив науковців під керівництвом А. Лободи та В. Петрова – В. Білий, Н. Букатевич, І. Галюн, В. Камінський, В. Ляскоронський, С. Терещенко, Я. Риженко, Н. Малеча [див.: 2, с. 29; 7, с. 300; 11; 14; 23; 29, с. 275; 47]. Вчені опрацювали широке коло архівних та опублікованих джерел, а також матеріали, здобуті під час експедицій до колишніх чумацьких осередків (свідчення колишніх чумаків та їхніх нащадків, пам'ятки матеріальної та духовної культури). Дослідники, критично осмисливши спадщину попередників, заклали основи комплексного висвітлення більшості питань, що стосуються виникнення, розвитку, розквіту та занепаду чумацтва, на широкому історичному тлі XVI–XIX ст. Їхні наукові студії відзначалися професіоналізмом, застосуванням інструментарію сучасних європейських історичних шкіл, використанням широкої джерельної бази [38, с. 5].

У 1925 р. співробітник комісії, відомий український етнограф, історик та археолог В. Ляскоронський розробив «Програму для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин» [22]. З приводу майбутнього дослідження вчений виступив із доповіддю «Програма для збирання відомостей про чумаків» [30, с. 717]. Згодом цю програму було розіслано кореспондентам Етнографічної комісії.

Протягом 1926–1929 рр. краєзнавці на місцях та науковці (члени Етнографічної комісії) активно збирали матеріали щодо чумацтва. Так, С. Терещенко проводила дослідження на Звенигородщині [16, с. 2; 17, с. 10] (тепер – Звенигородський район Черкаської області), а І. Галюн збирав матеріали на Роменщині (нині – Роменський район Сумської області), П. Попов – на Курщині та Чернігівщині [17, с. 10], В. Камінський – на Поділлі, Волині, Чернігівщині [15, с. 3], В. Білий – на Черкащині [4, арк. 1–2], Я. Риженко [39, с. 101–102] та Н. Малеча [24, арк. 1] – на Полтавщині. Таким чином було зібрано цікаві й науково цінні джерела щодо етнографії та історії чумацтва. Найбільш вагомими та інформативними виявилися матеріали, зібрані С. Терещенко. 1927 р. дослідницю за плідну багаторічну роботу було обрано у члени Етнографічної комісії [16, с. 3].

1930 р. В. Петров, упорядкувавши отримані від кореспондентів та зібрані під час етнографічних експедицій матеріали, на засіданні комі-

сії виголосив доповідь «Чумацтво на Звенигородщині за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН» [31, с. 476]. Того ж року на засіданнях з приводу вивчення чумацтва виступив одеський вчений Н. Букатеви́ч («Чумацтво в Степовій Україні» й «Чумацтво в першій половині ХІХ ст.») та полтавський дослідник Я. Риженко («До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині ХІХ ст.» [29, с. 461]).

Отже, комісія ставила перед собою завдання не лише ввести до наукового обігу черговий етнографічний та історичний матеріал, якого на той час було зібрано та опубліковано досить багато, а й розпочати упорядкування накопичених джерел та систематичне вивчення явища чумацтва, головне – його економіки [5, с. I–II].

У 1929 р. Комісія вже готувала до друку монографічне дослідження про чумаків [18, с. 21] та планувала його видання у 1930–1931 рр. [18, с. 24]. Наприкінці 1930 р. колективна праця «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки». була готова до друку. Монографію умовно можна поділити, за логікою висвітлення проблематики, на три основні частини. Перша – статті В. Білого «Уваги до чумацького фольклору» [5, с. I–X] та «Література про чумаків» [6, с. XLIX–L], які фактично є вступними й, так би мовити, програмними до всього збірника.

Друга частина складається з досліджених В. Петровим унікальних матеріалів, що збрала С. Терещенко та інші кореспонденти Етнографічної комісії (переважно на Звенигородщині в давньому «чумацькому гнізді» – с. Орли). Так, дослідниця збрала велику кількість фольклорного матеріалу та наративних джерел (розповіді колишніх чумаків та їхніх нащадків). Також вона зробила детальні описи пам'яток матеріальної культури чумаків (засоби пересування, тяглова сила, житло, їжа, одяг і т. п.). Усе це дозволило реконструювати комплекси матеріальної культури промислу, уточнити деякі аспекти звичаєвого права, особливості поведінки чумаків тощо. Всі ці джерела поділяються на дві групи: 1) загальний опис чумацтва на Звенигородщині за оповіданнями старих чумаків та 2) фольклор – розповіді, перекази, пісні [5].

Проте у «Матеріалах до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» немає жодної згадки про В. Петрова. Очевидно, що оскільки на той час учений вже встиг «завинити» перед владою та був позбавлений посади керівничого комісії, його ім'я було просто та нахабно викреслено зі списку авторів і редакторів монографії. С. Терещенко також не знаходимо серед авторів, адже на той час її вже було репресовано.

Крім того, редактори видання вирішили надрукувати у збірнику й рукопис українського дослідника-самоука А. Димінського [46] «Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов» [13], який досліджував чумацтво в тому ж селі у 1892 р. (на той час зберігався в архіві Російського географічного товариства в Ленінграді). Очевидно, ця праця була знайдена В. Петровим або В. Білим під час відрядження у ленінградські архіви. Таким чином, на сторінках видання публікувалися матеріали, які збиралися в одному місці з інтервалом майже в сорок років, що надавало можливість побачити динаміку досліджуваних процесів та явищ. Завершується друга частина матеріалів публікацією українського етнографа, історика та краєзнавця, наукового співробітника Роменського музею І. Галюна про пережитки чумацтва на Роменщині [10].

Третя частина «Чумаків» містить глибокі та ґрунтовні історико-етнографічні розвідки Н. Букатевича «Чумацтво в I пол. XIX сторіччя» [9] та Я. Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.» [40], «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.» [40], що не втратили своєї наукової ваги й до сьогодні.

Одною з найґрунтовніших у збірнику стала стаття Н. Букатевича, адже він був єдиним із авторів видання, центральною темою тогочасних наукових студій якого було чумацтво [36, 37]. Так, учений висвітлив соціально-економічну історію чумацтва в Південній Україні першої половини XIX ст. Праця базувалася на широкому колі джерел, переважно – документах Одеського крайового архіву. Вчений здійснив скрупульозний аналіз соціально-економічних чинників, що впливали на розвиток цього промислу. Проведені ним дослідження дали змогу визначити фактори, що сприяли розвитку чумакування на півдні України й ті, що призвели до його занепаду. Крім того, автору вдалося уточнити деякі аспекти взаємин чумаків з російською владою та місцевими поміщиками. Також чималу увагу науковець приділив й вивченню «старих» та «нових» чумацьких шляхів.

Праця Я. Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.» ґрунтується переважно на архівних матеріалах – справах залізничної комісії Полтавського губерньського земства за 1867 р. з Полтавського крайового історичного архіву. Також автор використав і речові джерела, що були зібрані на Полтавщині й зберігалися в Полтавському історичному музеї, та власноруч записані розповіді колишніх чумаків. У своїй розвідці вчений досить детально розглянув

матеріальну культуру, побут, економічні інтереси місцевих чумаків, місце чумацької торгівлі в загальному товарообігу Полтавщини у другій половині XIX ст. Стаття супроводжується цікавим ілюстративним матеріалом – світлинами та малюнками із зображенням чумаків та предметів їхньої матеріальної культури, кресленнями чумацького возу, його деталей та елементів упряжі волів.

Проведені Я. Риженком дослідження дозволили визначити Золотоноський повіт як основний осередок чумацтва не лише на Полтавщині, а й в усій Україні. Крім того, йому вдалося з'ясувати роль та місце чумацького промислу серед основних занять українського населення, зробити висновок про значну прибутковість чумакування, уточнити деякі аспекти звичаєвого права чумаків.

Наступна розвідка Я. Риженка «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.» – публікація доти не відомого, але вельми важливого для вивчення чумацтва джерела, яке було віднайдено автором розвідки в архіві Полтавського державного музею. Цей документ подає важливу інформацію до історії промислу та його економіки, певною мірою характеризує соціальний склад чумацтва. Крім того, завдяки отриманим фактам перед читачем постає картина багатобарвного та неоднозначного повсякдення – казус спритного та розпусного попа-чумака Савицького, що спокусив дівчину, яку повинен був доправити з обозом до Бахмута, й здійснював якісь темні махінації з паспортами.

Утім, не всі зібрані членами та кореспондентами Етнографічної комісії дані про чумаків увійшли до збірника. У наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України зберігаються матеріали, які готувалися для видання «Чумаків», в тому числі й ті, що не були використані при підготовці збірника (найбільш цінними тут є документи фонду 1-4). Отже, до «Матеріалів» не потрапила розвідка Н. Малечі «Чумаки», написана на основі зібраних під час етнографічних експедицій на Чернігівщині даних про особливості чумакування в різних населених пунктах [24]. Також не побачило світ й дослідження В. Білого «Матеріали до чумацької демонології», в якому, на основі записаних автором на Черкащині розповідей, вдалося розширити уявлення про вірування та повір'я чумаків [4].

Загалом збірник про чумаків є втіленням, так би мовити, першого етапу часів перебудови української науки на радянську. Дослідження було виконано ще за старими канонами і загалом є великим

досягненням української етнографії та історичної науки, а вступ та огляд літератури про чумацтво вже «ідеологічно витримані». Показовою є вступна стаття збірника – «Уваги до чумацького фольклору» [5], яка просякнута зовсім іншим духом, ніж попереднє видання «Матеріалів», та просто рясніє посиланнями на Леніна та Маркса.

З самого початку чумацтво таврується як явище «дрібнобуржуазне», а його ідеологія проголошується «ворожою та куркульською», «реакційною» «до найменшої своєї дрібниці». На сторінках збірника стають реальністю «куркульські», «глитайські» та «наймитські» пісні, легенди, оповідання та казки, з'являються «клясові тенденції». Автор намагається відмежуватися від попередніх дослідників чумацтва, тепер усі їхні досягнення проголошувалися «традицією націоналістичних етнографів». У статті В. Білого найпершими завданнями радянських дослідників визначається боротьба зі «старою» українською наукою: «Як пережиток клясово ворожої нам науки треба викоренити із ужитку ту концепцію чумацтва, що її дала українська націоналістична етнографія. Вивчаючи чумацький промисел сьогодні, треба йти від його економіки. ... На цей бік і треба скерувати наші дослідницькі заходи насамперед» [6, с. LI].

В. Білий був змушений активно критикувати українську національну історіографію. Утім, новопризначений редактор збірника наголошував на тому, що попередні дослідники чумацтва все ж зробили дещо корисне для науки – збрали велику кількість фольклорного матеріалу, зробили описи чумацької валки та зовнішнього вигляду чумака. Але, на його думку, питання про соціальну природу, місце в народному господарстві та економічну роль чумацтва залишилися не висвітленими. Якщо ці проблеми раніше й порушувалися «націоналістичними вченими», то, звичайно ж, вирішувалися невдало, що характеризує їхню «класову природу». Таким чином, автор підсумовує: «Недосконалість методології націоналістичної етнографії примушує радянську етнографію поставити проблему вивчення чумацького промислу наново й провадити той дослід, широко застосовуючи марксо-ленінський метод, студіюючи це явище діалектично, у найтіснішому зв'язку з господарчими формами, з економічною базою чумацтва» [6, с. XII–XIII].

Крім того, імовірно, що коли вже збірник був готовий до друку (вступна стаття «Уваги до чумацького фольклору» підписана «X.1930»), до нього, після розвідки В. Білого «Література про чумаків» [6, с. XI–L], додали ще один аркуш, зазначений у змісті як «Передмова від редакції» (підписаний «листопад 1931»). У тексті цієї передмови від імені Етно-

графічної комісії проголошувалося: «Сучасна Етнографічна Комісія, рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк, Гнатюк, М. Грушевський) і колишніх керівників (акад. акад. А. Лобода, А. Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідчого процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва». Далі йдеться про те, що комісія бере на себе зобов'язання досліджувати «Електро-арматурну виробню в Києві», «сталінські та луганські виробні», окремі колгоспи тощо. Науковці обіцяли, що опрацюють марксистську схему історії етнографії в Україні, проведуть аналіз «класової функції етнографії» у XIX–XX ст., будуть «боротися з епігонами буржуазної етнографії» та за «застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи».

Очевидно, що протягом року ситуація в українській науці погіршилася настільки, що цілком лояльних до радянської влади та «марксо-ленінської методології» статей В. Білого виявилось недостатньо й для демонстрації вірності режимові знадобився ще один аркуш тексту з обіцянками та тавруванням колег. Утім, це не врятувало авторів збірника від репресій. Справа полягала в тому, що в Україні вже розпочався процес колективізації, а чумаки сприймалися більшовицькою владою як «куркулі», «сільська буржуазія», клас, який аніяк не вписувався в «нове життя», а тому підлягав знищенню.

Взагалі, для радянської влади чумацтво було транслятором ворожих цінностей та ідеології. Сучасні дослідники виділяють у чумацькому середовищі носіїв двох психологічних архетипів професії – козацький (звितяжницький) та селянський (носій настанови «моя хата з краю» [38, с. 7]. За всіх своїх відмінностей, обидва мали таку спільну рису, як прагнення до свободи та незалежності. Навіть другий тип, що з'явився значно пізніше, у XIX ст., був представлений селянами, які починали чумакувати, щоб вирватися з-під гніту панщини. Отже, схильність до вольниці та незалежності була «вибухонебезпечною» й несла в собі загрозу режимові, який прагнув приборкання українців та «нового покріпачення» селянства. Чумацтво, як і кобзарство, було носієм українських традицій, історичної пам'яті народу й становило загрозу для насадження й утвердження комуністичних ідей. Таким чином, той, хто зберігав пам'ять про чумацтво й вивчав його, ставав зберігачем і передавачем чужої, ворожої для влади «дрібнобуржуазної», «глитайської», «націоналістичної» ідеології та повинен був зникнути, відійти в небуття, як і досліджуване ним явище.

Хоча «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» й побачили світ, але за радянських часів збірник не було введено у широкий науковий обіг. Безумовно, що в умовах сталінської реакції подібні теми раптово стали не просто неактуальними, а й «ворожими». Також не сприяла «популярності» книги й репутація авторів дослідження, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посилатися на їх роботи було небезпечно.

Так, С. Терещенко було заарештовано 1929 р. й заслано в Казахстан, Я. Риженка репресували 1931 р. (заслання відбував у Астрахані), Н. Букатевица – 1938 р. (засланий у Казахстан). В. Білого та І. Галюна було заарештовано та страчено наприкінці 1930-х. В. Петрова у 1930 р. звільнили з посади керівничого Етнографічної комісії, викреслили з кола авторів та редакторів видання, а згодом, як радянського розвідника, за «легендою» проголосили зрадником. Отже, працю про чумаків було «благополучно» надовго та незаслужено забуто. Лише останні два десятиліття ця книга час від часу привертає увагу поодиноких дослідників. Сьогодні дана робота є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії та етнографії України та заслуговує на широку увагу сучасних дослідників і перевидання.

Іншим «Матеріалам» («Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»), що планували видати А. Лобода та В. Петров, взагалі не судилося побачити світ. Незабаром, у 1933 р., припинила своє існування й сама Етнографічна комісія.

Джерела та література:

1. Автобіографія Петрова Віктора Платоновича // Українська біографістика: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; Редкол.: В. І. Попик (відпов. ред.) та ін. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 326–327.

2. *Андреев В.* «Дніпробудівська» експедиція етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова (1927–1929) / В. Андреев. // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андреев В., Білівненко С., Белов О. та ін.]. – Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМУ», 2012. – С. 25–47.

3. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: «Союз», 1918. – 234 с.

4. *Білий В.* Матеріали до чумацької демонології, «чумацька садиба» та ін. (б/д. Машинопис) / В. Білий. // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Ін-ту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 1–4. – Од. зб. 340. – 53 арк.

5. Білий В. Уваги до чумацького фольклору / В. Білий. // Мат-ли до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки. – 1931. – Вип. 2. – С. I–X.
6. Білий В. Література про чумаків / В. Білий. // Там само. – С. XI–LVI.
7. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (I половина XX ст.) / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2005. – 304 с.
8. Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні: Історично-етнографічний нарис / Н. І. Букатевич. – Одеса, 1928. – 95 с.
9. Букатевич Н. Чумацтво в I пол. XIX сторіччя / Н. Букатевич. // Мат-ли до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумацтво. – К., 1931. – С. 87–100.
10. Галюн І. Пережитки чумацтва на Роменщині / І. Галюн. // Там само. – С. 77–86.
11. Гончарук Т. Г., Левченко В. В. Букатевич Назарій Іванович / Т. Г. Гончарук, В. В. Левченко. // Одеські історики: Енциклопед. вид. – Т. I (поч. XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 81–83.
12. Грушевська Катерина. Рец. на: Етнографічний Вісник, кн. 1. За головним редагуванням акад. А. Лободи та В. Петрова. Українська Академія Наук, Етнографічна Комісія, Київ, 1925, 95 с. / Катерина Грушевська. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному висвітленні). – Вип. 1/2. – К., 1926. – С. 143.
13. Димінський А. І. Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов / А. І. Димінський. // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумацтво. – К., 1931. – С. 63–76.
14. Дмитренко Н. Щоб пам'ятали (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.) / Н. Дмитренко. // Ніжинська старовина. – Вип. 10 (13). – С. 157–164.
15. Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-ий // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1927. – № 3. – С. 1–5.
16. Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий // Там само. – 1928. – № 7. – С. 1–6.
17. Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-й // Там само. – 1928. – № 10. – С. 10–14.
18. Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929 // Там само. – 1929. – № 15. – С. 20–25.
19. Копержинський Кость. Рец. на: Етнографічний Вісник. За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. Кн. 2, 1926. Кн. 3, 1927 / Кость Копержинський. // Первісне громадянство та його пере-

житки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному висвітленні). – Вип. 1. – К., 1928. – С. 178–182.

20. *Курас І., Водотика С.* Філія Всеукраїнської академії наук у Ленінграді / І. Курас, С. Водотика. // Київська старовина. – К., 1996. – № 1. – С. 86–92.

21. Лист-повідомлення до В. П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р. (упор. докт. В. М. Корпусова) // Українська біографістика: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; Редкол.: В. І. Попик (відпов. ред.) та ін. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 315.

22. *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків (б/д. Машинопис) / В. Ляскоронський. // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-3. – Од. зб. 77. – 10 арк.

23. *Мазуренко О. С.* Із слідчо-кримінальної справи № 370 Софії Терещенко / О. С. Мазуренко. // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі: Зб. мат-лів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присв. 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Вип. 11. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. – С. 141–150.

24. *Малеча Н.* «Чумаки». Записав в с. В. Дубечня на Чернігівщині. 1924 р./ Н. Малеча. // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1-4. – Од. зб. 338. – 21 арк.

25. Мат-ли до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Зб. Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – 131 с.

26. Мат-ли до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумацтво. – К., 1931. – 129 с.

27. *Лобода А.* Передмова / А. Лобода. // Мат-ли до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани: Зб. Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – С. III–IV.

28. *Одарченко П.* Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919–1932 / П. Одарченко. // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986) / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 15–45.

29. *Панькова С., Шевчук Г.* «За сто літ». Покажчик змісту / С. Панькова, Г. Шевчук. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 240–287.

30. Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // Історія Національної академії наук України (1924–1928): Док-ти і мат-ли / Упор. В. А. Кучмаренко [та ін.]; відп. ред. О. С. Онищенко [та ін.]. – К., 1998. – 762 с.

31. Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1929–1933) // Історія Національної академії наук України (1929–1933): Док-ти і мат-ли / Упор. Т. В. Вересовська [та ін.]; відп. ред. П. С. Сохань [та ін.]. – К.: НБУВ, 1998. – 542 с.
32. *Петров В.* Антирелігійна науководослідна експедиція на Донбас Київської МРС ВБ та Етнографічної комісії (б/д. Рукопис, машинопис) / В. Петров. // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–4. – Од. зб. 307. – 7 арк., 4 арк.
33. *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук: Нарис історії. – Ч. I (1918–1930) / Н. Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 151 с.
34. *Проскура С.* Історіографія чумацтва: Навч. посібн. для студентів гуманітарних спеціальностей / С. Проскура. – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – 42 с.
35. *Проскура С.* Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931) / С. Проскура. // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 4. – К.: Унісерв, 2000. – С. 75–80.
36. *Проскура С.* Науковий доробок Н. І. Букатеви́ча та його значення / С. Проскура. // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка: Історія. – 1999. – Вип. 45. – К.: ВЦ «Київський ун-т», 1999. – С. 72–76.
37. *Проскура С.* Видатний дослідник чумацтва 20–30-х років / С. Проскура. // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 98–104.
38. *Проскура С. В.* Чумацтво як українське соціокультурне явище: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 09.00.12 / С. В. Проскура. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
39. *Риженко Я.* До економіки чумацтва на Полтавщині у др. пол. XIX ст. / Я. Риженко. // Мат-ли до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумацтво. – К., 1931. – С. 101–112.
40. *Риженко Я.* До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст. / Я. Риженко. Там само. – С. 113–122.
41. *Рубан О.* Етнографічна комісія Академії наук України / О. Рубан. // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 126–132.
42. *Рудченко И. Я.* Чумак в народных песнях: Этнограф. очерк / И. Я. Рудченко. // Вестник Европы. – 1872. – Кн. 9. – С. 208–238.
43. *Рудченко И. Я.* Чумацкие народные песни / И. Я. Рудченко. – Киев, 1874. – 293 с.
44. *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского сечевого архива: В 3 ч. – Изд. 2-е, испр. и значительно умнож. – Одесса, 1846. – Ч. 1 / А. А. Скальковский. – 367 с.

45. *Скальковский А. А.* Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1846. – 234 с.; *Сумцов Н. Ф.* К истории слободско-украинского чумачества / Н. Ф. Сумцов. // Киевская старина. – 1884. – № 3 (т. VIII). – С. 493–498.

46. *Скрипник П. І.* Димінський Андрій Іванович / П. І. Скрипник. // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 386.

47. *Скрипник П. І.* Ляскоронський Василь Григорович / П. І. Скрипник. // Там само. – Т. 6: Ля–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 404–405.

48. *Трутовский К.* Из воспоминаний о поездках по Малороссии / К. Трутовский. // Киевская старина. – 1889. – № 9 (т. XXVI). – С. 585–596.

49. *Шевчук Т., Новійчук В.* З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр. О. Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х ХХ ст. / Т. Шевчук, В. Новійчук. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 32–38.

50. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1/ Д. І. Яворницький. – 592 с.

51. *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе/ Ю. Янсон. – СПб., 1870. – 412 с.

Віталій Андреев (Херсон, Україна). Етнографічна комісія при ВУАН та її проект дослідження чумацтва: «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» (1931)

У статті розглянуто діяльність Віктора Платоновича Петрова як організатора досліджень професійних об'єднань в Україні, його роль у роботі Етнографічної комісії ВУАН над проектом вивчення чумацтва. Проаналізовано результати досліджень Комісії, що втілилися у маловідомому сучасним науковцям цінному виданні «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» (К., 1931). Порумено питання про актуалізацію та перевидання «Матеріалів...».

Ключові слова: В. Петров, Експедиція Етнографічної комісії ВУАН, чумаки, неопубліковані матеріали, інтелектуальна біографія.

Виталий Андреев (Херсон, Украина). Этнографическая комиссия при ВУАН и ее проект исследования чумачества: «Материалы к изучению производственных объединений. Чумаки» (1931).

В статье рассмотрена деятельность Виктора Платоновича Петрова как организатора исследований профессиональных объединений в Украине, его роль в работе Этнографической комиссии ВУАН по изучению чумаче-

ства. Проанализированы результаты проведенных Комиссией исследований, опубликованные в малоизвестном современном ученым, но ценном издании «Материалы к изучению производственных объединений. Чумаки» (К., 1931). Поставлен вопрос об актуализации и переиздании «Материалов...».

Ключевые слова: В. Петров, Этнографическая комиссия ВУАН, чумаки, неопубликованные материалы, интеллектуальная биография.

Vitalii Andreev (*Kherson, Ukraine*). **Ethnographic Commission for the Study of the chumachestvo**

The article discusses the activities of Victor Platonovich Petrov as an organizer of studies of professional associations in Ukraine, his role in the Ethnographic Commission for the Study of the chumachestvo. The author has considered the results of the expedition of research that were published in an obscure to modern scientists, but valuable publication – “Materials for the Study of industrial associations. Chumacs”(K., 1929). There was raised the question of updating and reprinting the “Materials”.

Key words: V. Petrov, Ethnographic Commission, chumacs, intellectual biography.

Сергій БІЛАН
(Київ, Україна)

УДК 658.512.62:63(477) “1933-1939”

Формування трудових ресурсів сільського господарства України в 1933–1939 рр.

Ефективність економіки будь-якого суспільства насамперед визначається якістю наявних трудових ресурсів та способом їх використання у виробництві, адже основною продуктивною силою є люди з їхніми здібностями та можливостями. Саме вони посідають центральне місце в системі виробництва та економічних відносин, оскільки визначають цілі та напрями розвитку виробництва, організовують його, виробляють товари й надають послуги для свого життя.

Якісне відтворення трудових ресурсів, формування трудового потенціалу та його раціональне використання стали найгострішими соціально-економічними проблемами сучасного українського села, оскільки ситуація, що склалася в ньому на даний час, не дає змоги подолати такі негативні явища, як відсутність мотивації сільських працівників до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та вимирання сіл.

У зв'язку з цим особливого інтересу набуває передвоєнний період 1933–1939 рр., коли внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті українського села відбулись кардинальні зміни, що найсуттєвіше відбилися на формуванні його трудових ресурсів.

Послідовний аналіз та вивчення зростання значущості людського фактору у сільськогосподарському виробництві, місця і ролі трудових ресурсів сільського господарства, посилення залежності його результатів від якості, мотивації та характеру використання робочої сили на різних етапах розвитку України здійснили Ю. Борисов, О. Бугуцький, І. Груц, Н. Грушинець, Т. Житник, Т. Іщенко, С. Коломієць, Г. Купала, К. Левикін, В. Михайлик, М. Орлатий, В. Садовський, О. Сердюк,

М. Стеценко та ін. Однак наявна література не дає достовірного уявлення про рівень зайнятості сільського населення, відповідності його фізичних та професійно-кваліфікаційних здібностей технічним характеристикам і виконуваним функціям у передвоєнну добу.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є аналіз і висвітлення кількісних та якісних характеристик трудових ресурсів сільського господарства України у 1933–1939 рр.

Успішний розвиток колгоспного виробництва, його технічне переозброєння, спеціалізація і розподіл праці зумовили підготовку кваліфікованих виробничо-технічних і керівних кадрів, оскільки одна із проблем становлення колгоспного ладу у досліджуваний період полягала в тому, що підготовка фахівців для аграрного сектора здійснювалася безпосередньо у процесі “соціалістичної перебудови сільського господарства”.

ЦК ВКП(б), розробляючи заходи щодо розвитку сільського господарства у другій п'ятирічці, висунув гасло підвищення врожайності всіх зернових і технічних культур на 50 % порівняно з першою п'ятирічкою [12, арк. 56]. Головними умовами вирішення цього завдання стали, з одного боку, здійснення подальшої технічної реконструкції сільського господарства та розвиток агротехнічної науки, а з другого, вдосконалення професійних навичок, набуття виробничого досвіду підвищення та рівня культури сільських мешканців, що привело до поступового зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства у передвоєнний період.

Відповідно до завдань другої п'ятирічки загальне число механізаторів у сільському господарстві до 1937 мало досягти 2,5 млн чол., а чисельність фахівців з вищою сільськогосподарською освітою повинна була зрости з 33,7 тис. в 1932 р. до 102,7 тис. у 1937 р. [12, арк. 97].

Практика соціалістичного будівництва виявила три основні шляхи вирішення проблеми підготовки кваліфікованих сільськогосподарських працівників: 1) спеціальне навчання через систему різних навчальних закладів (інститути, технікуми, школи, курси тощо); 2) висування передовиків сільського господарства на провідні посади та проблемні ділянки виробництва; 3) направлення міських працівників на роботу в сільську місцевість. Місце і значення кожного з цих шляхів підготовки кваліфікованих працівників на всіх етапах розвитку сільського господарства були різними, але завжди в цій справі вирішальну роль відігравала “радянська держава”, яка здійснювала основні фінансові та організаційні заходи на

основі чотирьох постулатів кадрової політики досліджуваного періоду – “найкоротші терміни”, “найбільша чисельність”, “найвища кваліфікація”, “комуністична ідеологія” підготовки нових фахівців, від яких залежав успіх “соціалістичної реконструкції народного господарства”.

До початку другої п’ятирічки в сільському господарстві СРСР за даними станом на 1 травня 1933 р. зі складу фахівців з вищою освітою налічувалося 9,5 % робітників, 41,6 % селян, 35,3 % службовців та 13,6 % представників інших соціальних верств, а з середньою освітою відповідно – 13 %, 46,7 %, 31,3 %, 9,0 %. [5, с. 84].

Таблиця 1.1.

Розподіл фахівців сільського господарства за статтю, партійністю і освітою (станом на 1 травня 1933 р.)

| Назва спеціальності | Всього фахівців | В тому числі за (у %) | | | | | | |
|--|-----------------|-----------------------|-------|------------------|-------------|-------------|----------------|------------|
| | | статтю | | партій- ністю | | освітою | | |
| | | чоловіки | жінки | члени ВКП (б) | безпартійні | вища освіта | середня освіта | без освіти |
| Агрономи | 16678 | 82,3 | 17,7 | 6,4 | 93,6 | 49,0 | 27,4 | 23,6 |
| Фахівці з сільсько-господарського машинобудування та механізації сільського господарства | 2475 | 94,6 | 5,4 | 14,8 | 85,2 | 40,1 | 25,5 | 34,4 |
| Землевпорядники | 15774 | 95,7 | 4,3 | 3,4 | 96,6 | 17,4 | 40,1 | 42,5 |
| Зоотехніки | 4487 | 80,5 | 19,5 | 5,7 | 94,3 | 50,6 | 25,0 | 24,4 |
| Меліоратори | 4466 | 95,7 | 4,3 | 3,1 | 96,9 | 39,0 | 35,7 | 25,3 |
| Організатори сільського господарства | 7126 | 95,3 | 4,7 | 12,2 | 87,8 | 38,8 | 32,4 | 28,8 |
| Ветеринарно-санітарні фахівці | 6143 | 95,1 | 4,9 | 3,2 | 96,8 | 61,6 | 6,0 | 32,6 |

Аналізуючи дані про рівень забезпеченості потреб колгоспно-радгоспного виробництва кваліфікованими спеціально підготовленими фахівцями, варто зауважити, що у досліджуваній період відбувалось активне та значне чисельне зростання всіх категорій колгоспних працівників, однак аналіз річних звітів колгоспів показує, що з якісної сторони стан колгоспних кадрів був незадовільним. Так, за даними на кінець 1938 р. з 23 528 голів колгоспів 7,5 % закінчили районні колгоспні школи, 22,8 % – курси і 69,7 % не мали сільськогосподарської освіти і не пройшли спеціальної підготовки. З 24 390 колгоспних бухгалтерів і рахівників 2,9 % пройшли підготовку в районних колгоспних школах, 26,9 % – на курсах, 43 % були без спеціальної підготовки. У 1939 р. в УРСР без спеціальної підготовки та освіти працювали 75,5 % бригадирів рілних бригад, 62 % завідувачів товарних ферм, 72,3 % бригадирів тваринницьких бригад, 87,4 % доярок, і навіть 10,2 % ветеринарних фельдшерів [11, арк. 404]. Таким чином, більшість кадрів, особливо вищої кваліфікації, осідали в різного роду партійних установах, не потрапляючи в колгоспи, а частина з них, хоча й були направлені на роботу в сільську місцевість, з різних причин довго там не затримувались, оскільки такі працівники зазвичай замінялися практиками без спеціальної підготовки та вищої чи середньої освіти.

На фоні загальної нестачі освічених фахівців у галузі рільництва та тваринництва у 1933–1939 рр., варто відзначити їх абсолютно неправильний розподіл між центральними, обласними та районними установами в системі Наркомзему і безпосередніми виробничими одиницями, оскільки, як зазначив керівник Донецької області на одній із виробничих нарад, «...ситуація полягає в тому, що чим ближче до колгоспу і радгоспу, тим менше кваліфікованих працівників технічного, агрономічного і зоотехнічного персоналу» [14, арк. 52].

Таблиця 1.2.

Склад старших агрономів МТС станом на 1 квітня 1938 р.

| Область | Всього | Освіта | | | | | |
|-----------|--------|--------|------|---------|------|-------|------|
| | | Вища | | Середня | | Нижча | |
| | | К-сть | % | К-сть | % | К-сть | % |
| Вінницька | 91 | 50 | 55,0 | 26 | 28,6 | 15 | 16,4 |
| Київська | 72 | 32 | 44,5 | 18 | 25,0 | 22 | 30,5 |

| | | | | | | | |
|--------------|-----|-----|------|----|------|----|------|
| Харківська | 48 | 13 | 29,0 | 20 | 46,6 | 15 | 30,4 |
| Чернігівська | 15 | 6 | 39,0 | 4 | 27,5 | 5 | 33,5 |
| Всього | 226 | 101 | 42,0 | 66 | 30,3 | 57 | 27,7 |

Серед старших агрономів бурякових машино-тракторних станцій – МТС більша частина (58 %) мали середню і нижчу освіту і тільки 42 % – вищу.

Зовсім інша картина спостерігалась з фахівцями в галузі сільсько-го господарства, які працювали в центральних, обласних і районних організаціях системи Наркомзему, що видно з даних, наведених у таблиці 1.3. [13, арк. 179–180]:

Таблиця 1.3.

Склад персоналу установ Наркомзему УРСР

| Назва організації | Кількість наявних працівників | Освіта | | | | | |
|-------------------|-------------------------------|--------|------|---------|------|-------|------|
| | | Вища | | Середня | | Нижча | |
| | | К-сть | % | К-сть | % | К-сть | % |
| Наркомзем УРСР | 311 | 249 | 80,0 | 62 | 20,0 | – | – |
| Облзем Одеси | 82 | 51 | 61,0 | 21 | 26,5 | 10 | 13,0 |
| Облзем Харкова | 74 | 51 | 69,0 | 21 | 28,4 | 2 | 2,6 |

Держплан СРСР, аналізуючи річні звіти колгоспів за 1936–1938 рр. про нараховані трудові на підставі даних бюджетних обстежень господарств та чисельності наявного працездатного колгоспного населення у віці 16–59 років, отримав такі дані (див. табл. 1.4.) [10, арк. 39]:

Таблиця 1.4.

Баланс трудових ресурсів колгоспів у 1936–1938 рр.

| Рік | Чисельність наявного працездатного населення 16–59 років | Кількість нарахованих трудоводнів | | Кількість трудоводнів, що припадає на 1 людино-день | Кількість трудоводнів, що припадає на 1 людино-день | |
|------|--|-----------------------------------|--------------------------|---|---|--------------------------|
| | тис. | тис. | % (до попереднього року) | | тис. | % (до попереднього року) |
| 1936 | 35306 | 6802265 | – | 1,06 | 6417231 | – |
| 1937 | 35516 | 6967641 | 102,4 | 1,15 | 6058818 | 94,4 |
| 1938 | 35681 | 7927522 | 113,8 | 1,26 | 6291684 | 103,8 |

Статистичний аналіз річних звітів колгоспів України показав, що суттєве підвищення рівня колективізації селянських господарств з 83,2 % до 96,1 % у 1936–1938 рр. призвело до незначного збільшення загальної чисельності працездатного населення, що пояснювалось двома причинами: 1) міграційними процесами сільського населення та переїздом колгоспників у міста та на промислові новобудови (майже 1,6 млн чол.); 2) зменшенням кількості молоді, яка могла б поповнити чисельність колгоспників (у 1936–1938 рр. досягли 16–18 річного віку юнаки та дівчата, які народжувалися в 1920–1921 рр., що характеризувались несприятливою кон'юнктурою народжуваності і смертності). Однак навіть за таких умов колгоспи УРСР мали значний резерв невикористаної робочої сили (2–3 млн людей щорічно).

У досліджуваній період для структури не використаних у колгоспному виробництві резервів робочої сили характерною була перевага жінок, зайнятих хат господарством. За даними про бюджет часу колгоспників станом на 1 січня 1936 р. чоловіки віком 16–59 років витрачали на суспільну працю в день в середньому 8 год. 7 хв. та 1 год. 51 хв.

на інші заняття в господарстві, жінки 16–59 років – 5 год. 51 хв. – на суспільну працю та 5 год. 43 хв. на інші заняття, головним чином у хатньому господарстві [10, арк. 60]. Жінки, які склали більше 50 % працездатного населення України, являли собою величезний резерв робочої сили, в окремих колгоспах вони відігравали велику роль, але в цілому їхня праця переважно була пов'язана з власним господарством, що пояснювалося не тільки його впливом на доходи сім'ї, а й недостатньою мережею культурно-побутових установ на селі, які могли б вивільнити колгоспниць для роботи у громадському господарстві. Так, у листі Дніпропетровського облвиконкому ВКП(б)У до ЦК КП(б)У наголошувалося: «Нерідко жінки-колгоспниці змушені порушувати трудову дисципліну тільки тому, що в колгоспі або зовсім немає дитячих ясел і майданчиків, або вони організовані дуже погано (погані няні, не організоване дитяче харчування тощо» [10, арк. 76].

Колгоспний лад долучив жінку до активного виробничого і суспільного життя. У досліджуваний період значного поширення набуло висунання передових колгоспниць на керівну роботу як один із шляхів використання резерву робочої сили та забезпечення колгоспного виробництва кадрами, з числа жінок вийшли багато організаторів і керівників колгоспного руху, механізаторів і фахівців сільського господарства. З 1933 р. до 1939 р. питома вага жінок серед голів колгоспів підвищилася з 1,7 до 3,6 %, заступників голів колгоспів – з 3,5 до 4,4 %, голів ревізійних комісій – з 2,2 до 3,0 %, завідувачів тваринницьких ферм – з 14,4 до 23,0 %, бригадирів-тваринників – з 8,9 до 23,4 %, зоотехніків і ветфельдшерів – з 2,0 до 11,7 %, агрономів – з 3,5 до 4,8 %, бригадирів-садівників – з 2,4 до 4,2 %, бухгалтерів і рахівників – з 3,5 до 6,2 %. Так, за даними Київського обласного земельного управління, на початок 1935 р. в області на керівну і відповідальну роботу було висунуто 71 634 колгоспниці, з них: на посаду бригадирів рільничих, тваринницьких, городніх і тракторних бригад – 557, завідувачів тваринницьких ферм – 448, помічників бригадирів – 6200, ланкових – 54 000, завідувачів дитячих ясел – 4367, завідувачів дитсадків – 3820. Крім того, багато жінок працювали шоферами, їздовими, сівачами, барабанщиками молотарок, конюхами тощо [1, арк. 191].

7 травня 1935 р. Харківський обком КП(б)У прийняв рішення висунути на керівну роботу 500 колгоспниць-ударниць. Для висунуток у Харкові було відкрито двомісячні курси. За даними станом на 1 січня 1936 р., у 250 із 519 районів України на керівну роботу було висунуто

212 673 колгоспниці [2, с. 513] Всього ж на початок 1936 р. у колгоспах і МТС працювало жінок: головами і заступниками голів правлінь колгоспів – 2883, бригадирами колгоспних бригад – 4206, бригадирами тракторних бригад – 217, помічниками бригадирів – 7696, завідувачами ферм – 5143, ланковими – 263 229, трактористками – 5481, комбайнерами – 563, шоферами – 554, рахівниками-обліковцями – 3962, зоотехніками – 681, а загалом за провідними професіями колгоспного виробництва – 376 тис. чол. [7, с. 143].

Не можна не відзначити, що використання праці жінок у сільському господарстві радянського періоду не відповідало тій ролі, яку вони могли відігравати в господарстві. Так, Наркомзем СРСР, критикуючи роботу республіканських земельних органів з підготовки фахівців-аграрників, зазначав, що «... вони не залучають до цієї справи жінок-колгоспниць і всю роботу з підготовки трактористів та працівників на інших сільськогосподарських машинах ведуть, спираючись тільки на чоловіків. Особливо мало жінок працює серед механізаторів сільського господарства, незважаючи на те, що вони показали в управлінні машинами кращі зразки дисциплінованості та встановили більш високі рекорди ...» [8, с. 203].

У процесі організаційно-господарського зміцнення колгоспів, пов'язаного з прийняттям нового статуту сільгоспартілі, до кінця другої п'ятирічки збільшилась кількість вироблених працездатним населенням трудоднів, підвищилися зацікавленість колгоспників у розвитку сільськогосподарського виробництва та зросла їхня участь у колективній праці, однак серед них було й немало людей, які фактично не брали участі у громадському виробництві, що видно з даних, наведених у таблиці 1.5. [9, с. 63]:

Таблиця 1.5.

Кількість трудоднів, вироблених колгоспниками УСРР

| Рік | % колгоспників, які виробили за рік трудоднів | | | | | | |
|------|---|--------|---------|---------|---------|-----------|--------|
| | до 30 | 31–100 | 101–200 | 201–300 | 301–400 | понад 400 | Всього |
| 1936 | 22,3 | 18,3 | 26,5 | 17,4 | 9,8 | 5,7 | 100,0 |
| 1937 | 21,2 | 15,6 | 25,0 | 18,4 | 11,3 | 8,5 | 100,0 |

Статистичний аналіз річних звітів колгоспів України у досліджуваний період показав, що більше третини працездатних колгоспників

брали лише символічну участь у громадських роботах. У 1937 р. налічувалося 4658 тис. колгоспників, які не відпрацювали жодного трудодня, та 8528 тис. колгоспників, які відпрацювали не більше 50 трудоднів, тобто були зайняті в колгоспних роботах у середньому менше місяця на рік [9, с. 64].

Основними причинами цього були недостатня матеріальна зацікавленість колгоспників, що спонукало їх більше працювати в особистому господарстві, та ще не подолана у досліджуваний період яскраво виражена сезонність цих робіт, нерівномірність використання людей у сільськогосподарських роботах протягом року. Так, якщо в липні–серпні один працівник відпрацював у сільському господарстві в середньому від 17 до 20 трудоднів на місяць, то в листопаді–березні – від 7 до 10. Навіть у період найбільшої напруги та активності сільськогосподарських робіт у колгоспах виявлявся надлишок робочої сили. Так, у липні 1938 р., за даними Наркомзему УСРР, не задіяними в колгоспах залишились 4,6 % працездатних чоловіків та 24,3 % жінок [6, с. 56]. Застосування в колгоспах техніки, особливо комбайнів у період збирання врожаю, компенсувало потребу в працівниках, а у зимовий час колгоспники займалися такими роботами, як снігозатримання, вивезення гною, більше працювали у тваринництві тощо.

Науково підготовлені висококваліфіковані сільськогосподарські працівники, без яких неможливим було підвищення продуктивності праці в сільському господарстві, відігравали важливу роль у розвитку сільського господарства України в передвоєнні роки. У 1939 р. у колгоспах республіки працювало 1063 агрономи, 5222 агротехніки, 3490 зоотехніків, 11 856 ветеринарних фельдшерів [3, с. 105]. Крім того, в радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах у 1939 р. було 2558 агрономів, 989 агротехніків, 1664 зоотехніки, 619 техніків тваринництва, 503 ветеринарних лікарі, 1318 фельдшерів і т.д. У 1940 р. у МТС працювало 8030 агрономів [4, с. 91]. Однак така кількість фахівців сільського господарства, хоч і була відносно великою, далеко ще не задовольняла потреб колгоспно–радгоспного виробництва. Так, наприкінці досліджуваного періоду ще не кожний колгосп мав агронома, навіть разом з агрономами МТС їх було майже в 2 рази менше, ніж самих колгоспів.

На середину 1939 р. в МТС, радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах республіки працювало 160 тис. трактористів, понад 30 тис. комбайнерів і 9,2 тис. шоферів. Керівні

кадри колгоспного виробництва в Україні напередодні Великої Вітчизняної війни складали: понад 27 тис. – голів колгоспів, 33,6 тис. – бухгалтерів і рахівників, майже 97 тис. – бригадирів рілнихих і тваринницьких бригад, 24 тис. – завідувачів ферм [4, с. 61].

Отже, формування виробничих кадрів сільськогосподарського виробництва у досліджуваний період здійснювалось у процесі організації господарств, шляхом прискореної підготовки фахівців, що зумовило їх низький професійний рівень і неспроможність належним чином обслуговувати сільське господарство.

У другій п'ятирічці було проведено реорганізацію системи підготовки фахівців, головним напрямом якої було закріплення за господарствами низки вищих та середніх навчальних закладів, а також збільшення термінів курсової підготовки фахівців масових професій. Здійснення цих заходів дало змогу підняти рівень кваліфікації працівників сільського господарства, що позитивно вплинуло на його організацію. Поступове піднесення виробничо-технічного рівня селянства поліпшило процес використання трудових ресурсів сільського господарства та підняло продуктивність їхньої праці. Однак успішність розвитку сільськогосподарського виробництва і максимального використання трудового потенціалу села насамперед залежить від раціонального розподілу і ефективного використання трудових ресурсів, оскільки високий рівень їхньої трудової активності й зацікавленості в результатах своєї праці спроможні забезпечити відродження аграрного сектора економіки, сприяти підвищенню ефективності виробництва сільськогосподарської продукції і загальному розвитку держави.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз державної політики та системи забезпечення ефективного використання трудових ресурсів у сільському господарстві України на різних історичних етапах.

Джерела та література:

1. ДАКО. – Ф. Р-354 (1935). – Оп. 1. – Од. зб. 3658. – 223 арк.
2. Колгоспи УРСР у другій п'ятирічці (за даними річних звітів колгоспів). – К.: Держколгоспвидав, 1940. – 176 с.
3. Народне господарство УРСР: Стат. довідник. – К.: Нар. госп-во та облік, 1940. – 124 с.
4. Основні показники виконання народногосподарського плану УРСР за 1940. – К.: Політвидав, 1941. – 295 с.

5. Родионов М. Задачи укрепления техническими кадрами колхозов и МТС // На аграрном фронте. – 1933. – № 5. – С. 83–98.

6. Советская Украина за 20 лет / АН СССР. Ин-т экономики. – М.: Политиздат ЦК КП(б)У, 1938. – 111 с.

7. Соціалістична Україна: Стат. зб. – К.: Нар. госп-во та облiк, 1937. – 267 с.

8. Стахановки колхозной деревни / Д. Абрамов, В. Дымов, Г. Соколова. // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 3. – С. 203–209.

9. Стеценко М. Т. Трудові ресурси колгоспів України // Більшовик України. – 1940. – № 7. – С. 57–67.

10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 181. – Арк. 4–76.

11. Там само. – Ф. Р-27. – Оп. 12. – Од. зб. 16. – 408 арк.

12. Там само. – Оп. 14. – Од. зб. 17. – Арк. 1–105.

13. Там само. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Од. зб. 7431. – 198 арк.

14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб. 6492. – 64 арк.

Сергій Білан (Київ, Україна). Формування трудових ресурсів сільського господарства України в 1933–1939 рр.

У статті здійснено аналіз ролі людського фактору у сільськогосподарському виробництві України та його залежності від якості, мотивації та характеру використання робочої сили у 1933–1939 рр.

Ключові слова: трудові ресурси, підготовка сільськогосподарських фахівців, соціально-економічні проблеми, передвоєнна доба.

Сергей Билан (Киев, Украина). Формирование трудовых ресурсов сельского хозяйства Украины в 1933–1939 гг.

В статье осуществлен анализ роли человеческого фактора в сельскохозяйственном производстве Украины и его зависимости от качества, мотивации и характера использования рабочей силы в 1933–1939 гг.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, подготовка сельскохозяйственных специалистов, социально-экономические проблемы, предвоенный период.

Sergiy Bilan (Kyiv, Ukraine). Formation of the labor force in agriculture of Ukraine 1933–1939.

The article presents the analysis of the human factor in agricultural production in Ukraine and its dependence on the quality, motivation and character of the labor force in 1933–1939 years.

Keywords: human resources, training of agricultural professionals, social and economic problems, the pre-war period.

Юрій ЧЕРЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.253 (093.3): 329.17 (=161.2)

**Документи відомих українських
літераторів в Архіві ОУН у Києві**

В Архіві ОУН у Києві серед численних документів і матеріалів з історії українського національно-визвольного руху зберігається і низка документів діячів української культури, які в цьому русі брали участь або ж спілкувалися з його учасниками. В архіві зберігаються, зокрема, листи відомих українських літераторів Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза, Олега Ольжича, Уласа Самчука, історика літератури Остапа Грицяя.

Слід зазначити, що до літературної діяльності, особливо поезії, мали хист і деякі провідні члени ОУН. Писав вірші один з керівників львівського Союзу української націоналістичної молоді (СУНМ), а згодом крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях Богдан Кравців. Богдан Кравців за життя опублікував 11 збірок поезій, робив переклади (наприклад, віршів Рільке), редагував літературні журнали. Писав поезії і редагував націоналістичні видання ще один відомий діяч СУНМ Володимир Янів¹. В. Янів очолював політичну референтуру Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. Він, а також Богдан Кравців та Степан Ленкавський були учасниками літературної групи націоналістичного напрямку «Листопад». Відомим українським поетом і прозаїком був учасник I-го конгресу ОУН Олесь Бабій. Вірш О. Бабія «Зродились ми великої години» став словами гімну ОУН.

Голова Проводу українських націоналістів Євген Коновалець добре розумів значення культури загалом і літератури зокрема для виховання української молоді на національно-патріотичних засадах. Саме це розуміння обумовило його рішення створити у Проводі окрему культур-

¹ Окремі документи Богдана Кравціва і Володимира Яніва також зберігаються в Архіві ОУН у Києві.

ну референтуру. Створити таку референтуру Голова ПУН доручив відомому на той час поетові і вченому археологу Олегові Ольжичу. В Архіві ОУН у Києві зберігається частина листування Олега Ольжича з Євгеном Коновальцем за 1936–1937 рр.

Листування Євгена Коновальця з Олегом Ольжичем, яке зберігається в Архіві ОУН у Києві, не випадково починається з 1936 р. Саме в цьому році, очевидно, Голова ПУН доручив Олегу Кандибі-Ольжичу створити і очолити Культурну референтуру ПУН. Документальних джерел про точну дату створення Культурної референтури ПУН, на жаль, ми поки що не знаємо. Дехто з істориків вважає, що Ольжич очолив КР у 1937 р. [2, с. 327], а дехто з авторів пише, що і сама референтура була створена того ж року [11, с. 482; 10, с. 75; 3, с. 347]. На нашу думку, аналізуючи листування Євгена Коновальця з Олегом Ольжичем, можна зробити висновок, що до цієї роботи Ольжич був залучений у другій половині 1936 р.

Полковник Євген Коновалець не помилився у своєму виборі. Протягом певного часу Олегові Ольжичу вдалося об'єднати навколо себе в Культурній референтурі гурт талановитих людей, таких як Олекса Стефанович, Оксана Лятуринська, Микола Чирський, Михайло Мухин, Полікарп Герасименко, Іван Рошко-Ірлявський, Олена Теліга, Олег Лащенко, Анатоль Демодовгопільський та ін. Олег Лащенко пізніше згадував: «Напередодні Другої світової війни апарат К[ультурної] Р[еферентури] вже настільки сформований, що, коли Олега Кандибу переобтяжують інші завдання, цей апарат може самостійно та ефективно працювати. Члени КР – різні за віком, регіональним і соціальним походженням, фахом і талантами – творили ніби одне тіло» [7, с. 171].

Основний зміст листування О. Ольжича з Є. Коновальцем було присвячено з'ясуванню різноманітних проблем діяльності Культурної референтури. Самий термін «культурна референтура» ми вперше зустрічаємо в листі О. Ольжича до Є. Коновальця від 14 грудня 1936 р., а про свої завдання в галузі культурної роботи Ольжич пише Коновальцеві ще раніше – в листі від 13 жовтня 1936 р. Враховуючи це, можна зробити припущення, що Олег Ольжич приступив до формування Культурної референтури в середині 1936 р. Тоді ж, очевидно, і було прийнято рішення Головою ПУН про створення такої референтури у Проводі.

Головне питання, яке обговорювалося в цьому листуванні, торкалося різних видавничих справ. Олег Лащенко згадував, що Ольжич

«стояв при народженні волинського епосу Уласа Самчука “Волинь” [7, с. 173]. Про видання книги Самчука йшлося і в опублікованому раніше листі фінансового референта ПУН Омеляна Сеника до Олега Ольжича [13, с. 112, 113]. В листуванні Олега Ольжича з Євгеном Коновальцем ми неодноразово зустрічаємо інформацію культурреферента про збір коштів для друкування цього роману та про інші технічні проблеми, пов’язані з виданням цієї книги.

Листування Євгена Коновальця з Олегом Ольжичем, яке зберігається в Архіві ОУН у Києві, нараховує 28 документів. Переважна більшість листів Олега Ольжича до Євгена Коновальця є автографами, написаними чорнилом (крім двох листів, які надруковані на машинці). Листи ж Є. Коновальця до О. Ольжича, навпаки, є машинописними або рукописними копіями. Відповідно можна зробити висновок, що це листування походить з архіву Голови ПУН. Листи Євгена Коновальця до Олега Ольжича точно датовані (крім одного). В той же час Олег Ольжич у своїх листах до полковника Коновальця писав тільки число й місяць, а рік проставлено тільки у двох його листах.

Частину листування Олега Ольжича з Євгеном Коновальцем вже опубліковано в журналі «Розбудова держави» [14], а все листування передане до публікації в журналі «Український історик».

В Архіві ОУН у Києві зберігаються також декілька листів ще одного відомого українського літератора Леоніда Мосендза. Вони зберігаються у фонді Михайла Селешка, з яким Мосендз приятелював. Про Леоніда Мосендза написано вже багато, а от особа Михайла Селешка відома тільки фахівцям з історії ОУН. Тому ми хочемо подати деяку інформацію про цю непересічну людину.

Михайло Селешко народився в селі Витвиця (тепер Долинський р-н Івано-Франківської обл.) у 1901 р. 17-літнім гімназистом вступив до Української Галицької Армії. Влітку 1919 р. захворів на тиф і з цієї причини не відступив з частинами УГА за Збруч, а переховувався у Галичині. Згодом повернувся до Долинської гімназії, яку закінчив 1922 р. Там же у гімназії він вступив до Української військової організації. У 1922 р. українські політичні партії Галичини бойкотували вибори до польського сойму. Селешко як член УВО брав активну участь у цьому бойкоті, за що був заарештований. Після втечі з в’язниці він нелегально перейшов кордон у Карпатах і втік до Чехо-Словацької Республіки. Там у 1927 р. закінчив Українську господарську академію в Подебрадах за фахом інженер хімік-технолог, але вже через конфлікт з чеською полі-

цією (був затриманий при нелегальному транспортуванні зброї) йому того ж року довелося знову тікати, тепер уже до Німеччини. Він мешкає у Берліні, дописує до львівських часописів «Діло» та «Новий час», працює секретарем Комітету допомоги втікачам з України. У 1929 р. вступає до ОУН (псевдоніми Ешкіс, Турок, Тиктор, Роман, Обережний). У березні 1931 р. Селешко став особистим секретарем Голови ПУН Євгена Коновальця, а після його вбивства агентом НКВС – секретарем Андрія Мельника. У 1940 р. його обирають секретарем Головної управи Українського національного об'єднання Німеччини, працює він і в Українській пресовій службі у Берліні. В січні 1944 р. його було заарештовано разом з іншими членами ОУН, і майже рік він провів у німецькій тюрмі у Потсдамі. Після війни (у 1948 р.) Селешко переїжджає до Канади, де також бере активну участь в українському громадсько-політичному житті: був секретарем Української стрілецької громади, членом Крайової ексекютиви Українського національного об'єднання Канади, секретарем Крайового комітету Українського визвольного фонду Канади. Опублікував низку статей у націоналістичних виданнях, автор двох книг спогадів². Помер Михайло Селешко у 1981 р. в Торонто.

Селешко і Мосендз були приятелями ще зі студентських часів, коли разом вчилися на хіміко-технологічному відділі інженерного факультету Української господарської академії в Подебрадах. Про їхню дружбу згадує у своїй книзі професор академії Василь Іванис: «Десять наприкінці травня до мене зайшли Л. Мосендз та Михайло Селешко. Обидва відвідувачі заявили, що бажають спеціалізуватися з нафти. Я відповів, що М. Селешка я розумію – йому “Борислав сміється”, а Вам, Мосендзе, краще вибрати інший фах, бо: по нафті доведеться складати два зайвих предмети, а головне, поважнішої літератури, яка необхідна при проектуванні, на українській, московській, чеській, загалом слов'янських мовах нема і треба буде користуватися німецькою чи англійською мовами, якими Ви напевно не читаєте. На це Мосендз задикувато сказав: “До осені я вивчу німецьку, а що не дотягну, “ту-

² Див.: *Селешко М.* Вінниця. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон – Сідней, 1991. – 211 с.; *Селешко М.* У кігтях гестапо. – К.: Вид-во ім Олени Теліги, 1996. – 224 с. (У книзі спогадів «Вінниця» йдеться про розкопки німцями у 1943 р. місць захоронень у м. Вінниця жертв сталінських репресій другої половини 1930-х рр. В цих подіях Михайло Селешко брав участь як перекладач німецької мови. Друга книга оповідає про ув'язнення автора у тюрмі в Потсдамі у 1944 р.).

рок” (показав на Селешка) допоможе” [5, с. 9]. І далі: «В жовтні я розпочав викладати й переводити лябораторні вправи по техно-хемічній аналізі з новим річником, в якому були й двоє з жовтими мечами (відзнаки Легії націоналістів³) в петлицях: височеньким, худючим кістяком з великими в роговій оправі окулярами, Мосендзом, та малим нормального вигляду М. Селешком. Це була нероздільна пара. Мосендз ходив (точніше бігав) і все робив енергійно, скоро, а за ним підтюпцем поспішав Селешко. Так з 1926–27 навчального року я стало зустрічав на викладах і в лябораторії Леоніда Марковича та його “паташона”, як жартівливо їх прозвала моя дружина» [5, с. 9].

Василь Іванис розповів ще один цікавий епізод, який теж характеризує приятельські стосунки Мосендза і Селешка. Михайло Селешко нелегально перевозив зброю і був затриманий чеською жандармерією. Оскільки він мав польське громадянство, то чеські урядовці збиралися депортувати його до Польщі, де він напевно був би заарештований як активний учасник українського націоналістичного руху. Але Леонід Мосендз звернувся до викладачів Академії, і їм вдалося добитися рішення про вислання Селешка до Німеччини і не одразу, а за 9 місяців, щоб він міг завершити навчання. Більше того, Мосендз залучив ще чотирьох студентів, і вони разом допомагали Селешкові готувати дипломний проект. Таким чином, завдяки клопотанням Л. Мосендза Михайлові Селешку пощастило передчасно (на рік раніше) закінчити Академію на «добре» і на другий день після іспиту виїхати до Німеччини [6, с. 34–35].

³ Легія українських націоналістів створена в ЧСР 12 листопада 1925 р. Об’єднала три українські організації: «Українське національне об’єднання» (керівники – М. Сціборський, Д. Демчук), «Союз визволення України» (Ю. Коллард, Григорович) і «Союз українських фашистів» (Л. Костарів, П. Кожевників). Пресовий орган Легії українських націоналістів (ЛУН) – місячник «Державна нація», який виходив у 1927–1928 рр. в Подєбрадах. Серед співробітників «Державної нації» були: М. Сціборський, Є. Маланюк, Л. Мосендз, М. Вікул, Я. Моралевич, Л. Костарів. З часописом співпрацювали: М. Загравний, Д. Демчук, Д. Малько, П. Кожевників, О. Хмельовський, О. Чуб, М. Капустянський, Є. Онацький, Д. Андрієвський та ін. У 1929 р. Легія українських націоналістів разом з Групою української національної молоді (ГУНМ), Союзом української націоналістичної молоді (СУНМ) і Українською військовою організацією (УВО) об’єднались в Організацію українських націоналістів.

Листи Мосендза викликають зацікавленість читача насамперед тим, що в них рельєфно виявляються риси характеру самого автора – людини енергійної, емоційної, здатної робити миттєві, іноді досить різкі оцінки й висновки. Причому Мосендз інколи з часом змінював свої оцінки і характеристики майже на протилежні. І робилося це не з якихось кон'юнктурних міркувань, а відповідно до власних переконань. Різкі вислови Мосендза дехто з дослідників пов'язував з дуже поганим станом здоров'я Леоніда Марковича, який тяжко хворів на сухоти (туберкульоз), що врешті і стало причиною передчасної смерті. Проте, як писав А. Шумовський, «все ж ніхто ніколи не брав йому за зле цих гострих осудів, включаючи й видатних письменників, що їх він часом нещадно критикував у своїх численних листах до приятелів і знайомих, бо Мосендз в основному був завжди справедливий» [4, с. 12].

Друга причина інтересу дослідників до листування Мосендза і Селешка пов'язана з часом написання листів (листопад 1938 р. – лютий 1939 р.). Адже саме в ці місяці точилася запекла політична, а згодом і збройна боротьба за Українську державу на Закарпатті. Мосендз був реальним свідком і учасником цих подій, працюючи професором товариства в Торговельній академії у Сваляві. Його характеристики різних політичних сил і історичних персонажів допомагають зрозуміти складність політичної ситуації, що склалася на кінець осені 1938 р. на Закарпатті. Причому події 70-літньої давнини певною мірою пояснюють і передумови хронічного загострення проблеми закарпатських русинів – політичного руху, ідейні натхненники якого часто проживають поза межами України, і який, на жаль, активно підтримує теперішнє керівництво Закарпатської області [9].

Листування Мосендза із Селешком також дає відповідь на важливе питання: чи був Мосендз українським націоналістом? Після смерті літератора розгорнулася справжня дискусія з приводу його політичних переконань в різні періоди життя. З його листів можна зробити єдиний висновок, що Леонід Мосендз не тільки був членом ОУН, але й завжди вважав себе націоналістом і інколи висловлював ідеї навіть радикальніші, ніж погляди його приятеля і чільного діяча ОУН Михайла Селешка. Просто Мосендз ніколи не визнавав чиєїсь монополії на націоналізм і часом гостро критикував деяких членів та керівників ОУН, особливо після розколу організації, який справив на нього гнітюче враження. Проте він мав приятелів серед членів організації і інколи навіть виконував окремі організаційні доручення. Так, серед документів фінансового відділу канцелярії Голови ПУН, що зберіга-

ються в Архіві ОУН у Києві, є підписаний Мосендзом рахунковий звіт і посвідки від відомого діяча ОУН Івана Рогача та інженера Чубатого про те, що вони отримали від доктора Мосендза певні суми грошей. Ці документи свідчать, що за дорученням фінансового референта ПУН Леонід Мосендз передав вказаним особам у червні-липні 1939 р. у Братиславі 5000 словацьких крон [1, арк. 3, 3 зв., 4].

Листування Леоніда Мосендза з Михайлом Селешком вже було опубліковано [12]. Але пізніше нам вдалося відшукати ще декілька документів з цього листування – це листи Михайла Селешка до Леоніда Мосендза від 26 листопада 1938 р. і 25 січня 1939 р., тексти яких ми подаємо нижче. Особливо цікавим, на наш погляд, є другий лист (док. 4) тому, що в ньому Михайло Селешко висловлює великі надії щодо німецької підтримки українців у боротьбі за державність Закарпатської України. Він писав: «Думаю, що Гітлер не продасть нас за миску сочевиці, бо тим самим стратив би сам на доброму імені. Національний принцип дав йому велику силу і того принципу він не повинен відректись. Безперечно зле, що ми мусимо спиратись цілковито на німців, але ж власні сили за слабкі, щоб боронити себе» [8].

На ці слова М. Селешка слід звернути увагу, бо вони характеризують позицію керівництва ОУН у справі Закарпатської України. Адже Михайло Селешко був одним з чільних діячів ОУН – у другій половині 1930-х рр. він фактично керував канцелярією Голови ПУН, тому що Омелян Сенік, очоливши в 1933 р. фінансову референтуру, головним чином зосередився на фінансових справах ОУН. Тому в цьому листі Селешко сформулював думки провідників ОУН, очевидно й сподівання Голови ПУН Андрія Мельника.

Крім того, ми ще публікуємо лист Михайла Селешка до Леоніда Мосендза від 22 грудня 1938 р. (док. 3). Раніше цей лист публікувався, але не повністю (було опубліковано приблизно 60% тексту). Нам вдалося відшукати закінчення цього листа, і тепер ми його публікуємо вже відповідно до повного тексту.

Лист Уласа Самчука до полковника Євгена Коновальця, який ми публікуємо в цій статті, походить з фонду Євгена Коновальця, і можна зробити припущення, що цей лист було адресовано саме Голові ПУН. Очевидно, за дорученням полковника Євгена Коновальця (і напевно, коштом організації) Улас Самчук у червні 1937 р. їздив до французького містечка Нільванж, де читав лекції для українських робітників-емігрантів. У листі він подає короткий звіт про свою поїздку і зустрічі з українською громадою.

В Архіві ОУН у Києві зберігається і фрагмент листування Голови ПУН Андрія Мельника з відомим українським поетом Євгеном Маланюком. Ці листи також опубліковані [15].

Документи, які вміщено в цій статті, підготовлені до публікації згідно з усталеними нормами публікації історичних документів новітньої доби. Тексти документів передано у повній відповідності до оригіналів, збережені всі особливості написання слів, зокрема відсутність апострофа. Змінені тільки деякі розділові знаки.

Документ 1
Лист Уласа Самчука до [Євгена Коновальця]
від 15 червня 1937 р.

Нільванж⁴, 15.6.37.

Дорогий пане товаришу.

Нашвидко хочу поділитися з Вами вражіннями про мою останню подорож. Все то дуже добре вдалося. Мав зовсім успішний виклад. Нільванжці зробили мені овацію. Вивернулась дуже цікава дискусія. Я не сподівався, що серед робітництва зустріну так цікавих людей.

Мені приємно згадати цих гостинних людей і добрих патріотів. Мав їхати вчора, але вмовили мене зістатися ще на один день. Через те їду аж сьогодні. Вас тут також всі дуже мило згадують

Вітаю Вас ще раз з Франції. Завтра буду «дома». Ця поїздка відсвіжила мене і підбадьорила. Будемо працювати далі. Все, що я Вам обіцяв – виконаю. З привітом і пошаною Ваш У. Самчук⁵.

Вітайте М. і С.

Архів ОУН у Києві, фонд Євгена Коновальця. Оригінал, автограф.

Документ 2
Лист Михайла Селешка до Леоніда Мосендза
від 26 листопада 1938 р.

26.11.38

⁴ Нільванж – містечко на північному сході Франції у Лотарінгії (департамент Мозель). Населення близько 5-ти тис. жителів. У міжвоєнний період у містечках Нільванж і Кнютанж жили українські робітники, які працювали на місцевих металургійних заводах. У Кнютанжі було навіть створено відділ ОУН.

⁵ Самчук Улас Олексійович (1905–1987) – український письменник, журналіст, публіцист, редактор.

Дорогий Мосендзіні⁶! Твою картку дістав. Трошки прилізено відписую і подаю свою адресу. За останні часи я був багато в дорозі. Події були такі, що не можна було думати про які-небудь звязки. Віденське рішення було несподіванкою, але все ж таки краще щось, як нічого⁷. Це видно хоч би і по тих заворушеннях, що відбуваються на conto усамостійнення куска землі в сусідів⁸. І на підставі того всього ще хтось може твердити про те, що з сусідами мож[на] йти Україну будувати. Ось тут на днях пішли по пресі поголоски, що на завтра (27.11.38) готовий вмарш сусідів. Випустили спростування, але не кажуть, що військо не сконцентрували. Небезпека ще не минула зовсім і можна одного гарного дня все стратити. Добре лише, що взялись за організацію міліції і власної оборони. Це добре і для краю безпосередньо і для всієї дальшої будучности.

Волошин⁹ молодець – працює добре. А тепер побачили всі, хто є Фенцики¹⁰ та Бродій¹¹, яких довгий час попирали. Мабуть науку з того

⁶ Мосендз Леонід Маркович (1897–1948) – український поет, прозаїк, есеїст, гуморист.

⁷ Йдеться про рішення Віденського Арбітражу. 2 листопада 1938 р. у Відні в Бельведер-палаці відбулося засідання італійсько-німецької арбітражної комісії, на якому було прийнято рішення про передачу міст Ужгорода, Мукачєвого і Берегового до складу Угорщини.

⁸ Йдеться про політичні сили в Угорщині.

⁹ Волошин Августин (1874–1945) – педагог, просвітител, громадсько-політичний і церковний діяч, президент Карпатської України. Закатований співробітниками НКВС у Бутирській тюрмі у Москві. Указом Президента України від 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності Августині Волошину присвоєно звання Героя України.

¹⁰ Фендик Степан (1892–1945) – громадсько-політичний діяч на Закарпатті. У жовтні 1938 р. – міністр уряду Карпато-Української Держави. Як і А. Бродій, спочатку був одним з лідерів закарпатських москвофілів, а згодом перейшов на позиції «мадьяронства» і дотримувався проугорського напрямку. Після викриття втік до Будапешта, де створив парамілітарну фашистську організацію, за допомогою якої виступав проти української влади в Карпатській Україні. Заарештований і страчений в Ужгороді співробітниками НКВС.

¹¹ Бродій Андрій (1895–1946) – громадсько-політичний діяч русофільського напрямку на Закарпатті. У жовтні 1938 р. був затверджений прем'єр-міністром уряду Карпато-Української Держави. Був прибічником включен-

витагнуть основну, а коли судити по всьому, що діється, то вже мабуть витягнули її, хоч не цілком.

Питаєш чому не приїхав туди? Не треба було мені туди їхати. Були там інші, більші за мене. Зробили все, що мож[на] було зробити, а тепер треба старатись вдержати здобуте. Що там діялось, не знаю точно, знаю лише, що москалів постягували з цілого світа, а вся московська еміграція радувалась, що дістане закарпатські пашпорти. То говорило дуже багато куди вони гнуть. Тепер замовкли трохи, лають лише Волошина зрадником «русскаво дела». Кажуть, що він мадяром був і т[ому] п[одібні] несенітніці.

Був би Тобі дуже вдячний, якщо б написав мені, що там було і що думаєш про будуче. На всякий випадок пустити волю з рук не сміємо, бо це є початок цілого звільнення. Тому всім треба над тим працювати, де б вони не були.

Я звязався з ким треба, щоб перевести Твою поїздку до Італії, але відповіді ще не дістав. Мушу чекати. Сам того перевести не можу ніяк тим більше, що Дуче загнув хвіст і став проти нас. От спекулянт ґрунтовний і більше нічого. Такий вже італійський характер, щоб крутити. Не даром Макхіавелього¹² мали в себе.

В німецькій книжці про укр[аїнську] літературу є дуже багато про Тебе. Інтересно, що Маланюк¹³ дав туди свою статтю. Про можливість праці в Парижі вирішить теперішній зворот Парижа, який нібито йде на краще, бо рве з більшовиками. Положення ще не зовсім певне. А чому Ти вискочив з Закарпаття? Поїхав би тепер туди, може б найшов працю. Там треба багато людей, як читаю в пресі. Коли б в мене не інші завдання та пашпортова змога, зараз би туди поїхав до якої-небудь роботи. Висилаю цього листа рекомендовано.

Ти може зразився тим, що в початках непорядки були. То буває всюди і инакше бути не може. Порядок треба зробити роботою. Кажу Тобі, що як би не було, ми мусимо підпірати все те, що там дієсь, бо

ня Закарпаття до складу Угорщини, таємно отримував кошти від уряду Угорщини для ведення відповідної пропаганди. 26 жовтня 1938 р. заарештований за державну зраду. У 1939 р. – депутат угорського парламенту. У 1945 р. заарештований співробітниками НКВС і страчений в Ужгороді.

¹² Йдеться про Нікколо Макіавеллі (1469–1527) – державного секретаря Флоренції і політичного мислителя.

¹³ Маланюк Євген (1897–1968) – український поет, публіцист, літературний критик.

воно йде до кращого для справи в цілості. Навіть уенерівці вже є тої думки. А Скоропадського чув я, до Гаги¹⁴ скаржити хочуть, що продав Закарпаття і нічого з того не вийшло. Сміховинка і більше нічого. Зблямував¹⁵ себе ще і тим, що Бродієви – мадярському ставленникови телеграму вислав з привітанням.

Може вже чув, що рух має нового керівника, полковника Мельника¹⁶. Енергичний чоловік має бути і боевий, гідний наступник. Поведе діло добре далі.

Я переглядаю заграничну пресу і добрі відомости находжу. Лише жидова недобре ставиться до нас і все з економічного боку доказує, що недоцільно є Закарпаття держати самостійним. Навіть лянсують¹⁷ думки, підмовляють Чехів, що мовляв доложать до справи, тому краще, щоб відразу пустили все плазом. А Ромуни – от і диво – підпирають нас, бо заняття Закарпаття означає для них повне оточення ворогами. Такої конюнктури ніхто не сподівався, а вона є. Напиши мені основніше про все і то скоро. Свою адресу подаю нище. Пиши рекомандо, щоб дійшло. Згадай ще чи дістав Ти посилку гроша вислану на Ужгород давніше? Здоровлю щиро М[ихайло] С[елешко]

Архів ОУН у Києві, фонд Михайла Селешка. Копія, машинопис.

Документ 3
Лист Михайла Селешка до Леоніда Мосендза
від 22 грудня 1938 р.

22.12.38

Дорогий Мосендзе!

Дякую тобі за довгого і обширного листа. Він дав мені дуже багато. Я з тобою в дечому щодо оцінки ситуації незгідний, хоч в загальному ти правий. Щоб не забути: я дістав твою книжку і її прочитав основно. Подобалась мені дуже. Саме читав її в Відні підчас загрозової ситуації. Здається про те я тобі вже писав, але мабуть лист в часі пертурбації загубивсь на пошті.

¹⁴ Йдеться про міжнародний суд у Гаазі.

¹⁵ Тобто згньбився, осоромився (з польської).

¹⁶ Мельник Андрій (1890–1964) – Голова Проводу українських націоналістів у 1938–1964 рр.

¹⁷ Тобто пропагують, просувають (з польської).

В Великому Березному живе тепер один мій приятель з Женеви, д[окто]р Михайло Качалуба¹⁸. Він був лікарем тут, його жінка лікарка від зубів, має двоє дітей і поїхав туди ж організувати лічницю. Написав мені, що працює багато, але трудно працювати. Я написав йому, щоб звязався з тобою при нагоді і подав твою адресу. Коли ти при нагоді будеш в тій околиці, завітай до його. Його дружина вчиться по українськи¹⁹. Коли була тут і я проповідував антисемітські теорії, вона дивувалась, як можна бути антисемітом. Коли ж побачила дійсність, перевищила мене на відсотків 100 і тепер не дивує[ть]ся нічому. Живуть вони скромно там. Славні люде і працюючі, вона швайцарка. Він сентиментальний чоловік, часом пробує вірші писати, але все невдачні, бодай так кажуть друзі, бо я на тому багато не розуміюсь. Пише на щоденні теми, часом, як настрій має. Недавно я відси направив його тамтуди.

Все, що ти подав, я передав дальше, кому треба. Чи що з того буде, трудно мені сказати, бо я безпосередно з тим ділом нічого не маю. Сподіюсь, що як треба, то публіка буде тиснути.

На все тобі скажу: треба мати свою ексекутиву, тоді краще діло піде. Такою має бути Січ²⁰. Без неї нічого зробити не можна. Тому Січ і її організація та вишкіл є першим завданням всіх і вся. Рівночасно з

¹⁸ Качалуба Михайло (1908–1993) – народився в с. Романове Село (тепер Збарзький р-н Тернопільської обл.). У травні 1929 р. закінчив гімназію у Тернополі. У 1930–35 рр. вивчав медицину в Женевському університеті, згодом працював асистентом в університетській клініці, в Інституті радіології та дільничним лікарем в одному з гірських районів. У 1937 р. захистив докторську дисертацію «Практична вартість біологічної реакції при вагітності». Був активним діячем української студентської громади в Швейцарії і не раз спілкувався з полковником Є. Коновальцем. Після закінчення навчання він втратив дозвіл на перебування у Швейцарії і в листопаді 1938 р. разом з сім'єю за допомогою М. Селешка переїхав до Карпатської України, де працював у госпіталі в м. Велике Березне. Про цей епізод він згадує у своїх мемуарах (*Качалуба М. З моєї Одісеї.* – Ч. III. Лікарські спомини з Карпатської України й Словаччини. – Прудентополіс Шерне, 1983. – 175 с.). М. Качалуба також був талановитим поетом, автором низки поетичних збірок.

¹⁹ Дружина Михайла Качалуби була громадянкою Швейцарії і за швейцарськими законами після укладання шлюбу з негромадянином Швейцарії вона також втратила швейцарське громадянство.

²⁰ Йдеться про Організацію національної оборони «Карпатська Січ».

тим підготовка до виборів. Вибори мусять бути наші. Це буде перший етап праці, далі підє закріплення. Тобі ж напевно відомо, що ворогів маємо досить, навіть сам найвищий в державі федеративній²¹ не є наскрізь нашим приятелем, а начальник ради міністрів, то тим менше. Вже підчас першої зміни кабінету, як подавала чужа преса, конечно хотіли нам всадити на карк²² кацапів і комуністів, але якась вища сила до того не допустила. Сподіймось, що в важкі хвилини все найдемо допомогу. А тимчасом мусимо працювати темпом, щоб з “тутешняків” зробити свідомих людей, виховати їх в нашому дусі, а де треба, то і примусити до того і т[ому] п[одібне]. Я сподіюсь, що уряд там вже сталий, може ще прийдуть які зміни деяких людей, але в цілому справа тримається. Правда, люде, що особливо їздять на чужину, невироблені, дурниці плетуть, аж народ язика показує – але виробляється, а коли ні, то треба буде їх заступити ким іншим.

Дивуєшся такому станови. Нічого дивного, бо по кольоніальному виховували там народ і мадяри і чехи. Це лише наслідки. Типи некультурні. Звідки ж їм її було взяти, коли все чужі давали їм некультуру. Читаю саме тепер, що там реорганізують уряди, може заведуть порядок.

Таке саме було на Україні за революції, таке є і буде всюди. Тому треба мати екзекутиву, щоб все тримати в руках. Думаю, що з тим погодишся. Москалі виграли війну при помочі чекістів, а ми без того не обійдемося. Це є установа, яка заставляє всіх респектувати²³ владу і її розпорядки.

Шкода, що ти не взявсь за редакцію газети. Був би відтак вишпурнув всю комуно-соціалістичну наволоч і повів її в бажаному дусі. Треба бути тактиком, коли не мож[еш] взяти чоловим наступом.

Писати правду в нашій пресі недоцільно, бо це була б вода на чужий млин для чужих агітаторів, а далі відбилось погано на настроях на інших землях. Тому правильна була думка Голіяна²⁴. Все і

²¹ Йдеться про Еміла Гаху. Гаха Еміл (1872–1945) – чеський державний діяч, у 1938–1939 рр. президент ЧСР. У 1945 р. заарештований за співпрацю з німецькими окупантами і помер у тюрмі.

²² Тобто на шию.

²³ Тобто поважати.

²⁴ Голіян Роман (1899–1966) – український журналіст, у 1927–1939 рр. був редактором і видавцем часопису «Неділя» (Львів), також друкувався у львівських часописах «Діло» і «Новий час». Після війни в еміграції у Франції.

всюди пишеться з тактичних оглядів прикрашено. Чому ж ми маємо бути інакші? Навпаки, коли становище поправиться, тоді можна буде написати, що ось тоді було таке, а нині змінилось на краше.

Ще скажу тобі, що мій приятель доктор пише, що щоденно йде до кращого і народ починає розумнішати.

Система прощання всім і вся минеться. Почнуться роботи, влада міцно всадовиться, тоді й прощання забудеться.

От мені здається на СУЗ²⁵ ми застанемо ще гірші відносини.

Про арбітраж знаю багато. Фалшиві там думки. Справа була вже задалегідь вирішена, а сам арбітраж лише зафіксував рішення. Нічого тамошні в тій справі не зробили. Добре, що вр[я]товано бодай те, що тепер маємо. Долю країни вирішила активна еміграція, не та, що вертить хвостом при кожній нагоді – це треба знати всім там.

Тому нема чого падати духом, а засукати рукава і братись до роботи. Перед²⁶ нами будуччина, перед нами ще вся робота. Що дотепер зроблено, це лише початок.

Кажеш, що було б добре, якби я туди прискочив. Знаю, але я маю інші справи, не менше важні за таможні для справи в цілому. Мушу ще тимчасом сидіти тут, того вимагає організаційна постановка справи. Я рвусь туди, але не пускають. Що я там буду в потрібний час, це певне.

Думаю також, що скоро відношення до емігрантів зміниться основно. Почнуться роботи великі, розбудова країни, народ буде мати що іншого до думання, як негодувати на емігрантів.

Знаю, що чехи зубами скрегочуть, що їхні улюблені москвофіли їх зрадили. Але це факт і з ним вони мусять рахуватись.

Треба вважати, щоб Прага не напхала туди за багато кацапських емігрантів, що будуть підшиватись під українців. На це треба звернути увагу, кому слід, бо чехи ще не здали зовсім своєї позиції.

От з преси довідаюсь, що полячня вже робила демарші в Празі, щоб не толерувати там українства. Знаю, що Варшава запитувала в Парижі та Лондоні, як поставляться ті держави до спроб звільнити Україну. Далі такі самі запити ставили більшовики в Парижі та Лондоні. В Парижі кажуть неурядові круги, що Франції нема рації тратити

²⁵ СУЗ – східноукраїнські землі. У даному випадку йдеться про УРСР.

²⁶ На цьому закінчується частина листа, що була опублікована раніше.

своїх вояків на те, щоб перешкодити Україні звільнитися та щоб додержувати договорів.

На тому нині кінчу. Не виключено, що в скорому часі побачимось, але про те не можу нічого певного сказати.

Може вже до свят не обмінємося листами, тому заздалегідь бажаю Тобі всього найкращого в Новому Році, головне доброго здоров'я і успіхів в праці та здоров'я щиро М[ихайло] С[елешко].

П. С. Думаю, що Закарпаття є добрим тереном для туристики. Чи не можна б там створити компанії, хай би з чужим капіталом, за нашим почином, щоб розбудувала готелі, зорганізувала туристичний автобусовий рух та повела за границями пропаганду за відвідуванням Закарпаття. Думаю, що можна б і чужий капітал заангажувати, коли свого нема.

Дальше: жидова там розсілась. Чи не можна б пустити в рух кооперативну пропаганду та пропаганду за творенням українських крамниць, щоб жидову безкровно повитискувати з торгівлі. Хай собі йдуть до Палестини торгувати. Ти ж в Академії, то може б ту справу підняв між нашими.

Архів ОУН у Києві, фонд Михайла Селешка. Копія, машинопис.

Документ 4
Лист Михайла Селешка до Леоніда Мосендза
від 25 січня 1939 р.

Женева, 25.1.39

Дорогий Мосендзе!

Дуже вдячний Тобі за листа та інформації. Вони цінні і я їх не задержую для себе. Даю кому треба, щоб народ знав про дійсне положення там.

Чи в цьому році побачимось у Львові, не знаю. Маю деякі підстави твердити, що за скоро²⁷, але може бути і інакше. Бо от тепер хуртовина збираєсь між Мусолінім та Даладіє²⁸ з приводу Іспанії. Вже і частинну мобілізацію перевели. А це відтягне рішення на Сході. Так я думаю.

²⁷ Очевидно, тут Селешко натякає на імовірний початок німецько-польської війни.

²⁸ Даладьє Едуар (фр. Édouard Daladier, 1884–1970) – французький політичний і державний діяч.

Тішити мене, що Ти також тої думки, що і я, що першим нашим завданням є створити боєві формації. В тому напрямку робиться все, що лише можливо. Бо тієї думки є не лише ми оба, але і відповідальні за справу люде, хоч вони того одверто не кажуть.

Ти добре робиш, коли виступаєш радикально. Тепер якраз підготовка до виборів. Треба радикально, а то пропадемо. От мабуть іменування Прхали²⁹ стояло в зв'язку з виборами. Чехи хотіли таки пустити на З[акарпатську] У[країну] русофілів. Чую, що він уступив. З того приводу піднялась була буча в цілому світі між нашими.

Не все крім військової справи є меншовагартісним. Треба виховати добрих свідомих свого завдання вояків. Це вже діло невійськових, а учителів, виховників, поетів, письменників – які мусять так робити, щоб народ їх розумів, щоб народ їх читав, щоб народ їх слухав. З народу вилониться свідома верства боєвиків, як Ти сам пишеш.

Здається мені, що тутешняки³⁰ пропали вже тепер. Волошин не пустить їх ніяк наверх. Здушуть. От молодець батько, хоч вже старий, а енергії має за двох.

Здається питання Галичини там вирішує д[окто]р Галаган³¹. Не можна відразу пускати всіх до праці, бо то дало б Варшаві притоку до демаршів. З того боку треба дивитись на справу.

Судьба З[акарпатської] У[країни]: здається вже перерішена. До згоди між Варшавою і Берліном в укр[аїнській] справі не дійшло, тому

²⁹ Прхала Лев (1892–1966) – генерал чехо-словацької армії. В лютому 1939 р. був призначений чеською владою міністром внутрішніх справ Карпатської України в уряді о. А. Волошина. Це рішення викликало хвилю протестів серед українців Закарпаття. 14 березня 1939 р. він наказав чеським військам роззброїти українських січовиків у Хусті. В результаті боїв з чехами того дня загинули 108 українців.

³⁰ Тутешняками Леонід Мосендз у своїх листах до Михайла Селешка називав декого з місцевих українських політиків у Закарпатті, яких протиставляв українцям, що приїхали з Галичини. Мосендз нарікав на низьку національну свідомість «тутешняків» на відміну від галичан, їхню здатність йти на компроміс з комуністами та русофілами.

³¹ Галаган Микола (1882 – ?) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Член Центральної Ради, дипломатичний представник УНР у Румунії (1918) та Угорщині (1919–1920). У 1945 р. вивезений радянською військовою контррозвідкою «Смерш» до Києва. Був засуджений до 10 років ув'язнення. Подальша його доля невідома.

Варшава кокетує з Парижем. А може це тактика. Мадяри вже зреклись тої території. Франція і Англія відтягнулись від гарантії границь ЧСР, а Німеччина чекає з Італією. Отже приятелі нам лише німці. Думаю, що Гітлер не продасть нас за миску сочевиці, бо тим самим стратив би сам на доброму імені. Національний принцип дав йому велику силу і того принципу він не повинен відректись. Безперечно зле, що ми мусимо спиратись цілковито на німців, але ж власні сили за слабкі, щоб боронити себе.

Інформації про Іваниса³² подав туди, куди треба. Що з того буде, не знаю.

Коло мене все по-старому. Працюю і то багато, але без великих успіхів.

Справу підмоги Валі Лисянській постараюсь залагодити на днях. Побачу як це мені вдасться зробити. Відпиши мені, чи там є цензура грошових листів. Якщо нема, то я б тут купив чеські банкноти, дуже дешево і вислав їх в грошовому листі до Тебе, а Ти б вже їм переслав. Це була б найкраща розв'язка справи. Уяви собі: за 100 к[рон] ч[еських] офіційний курс приблизно 4 долляри, а на вільній біржі 1 доляр. Коли не вдасться тим способом, то спробую зробити інакше.

На тому кінчу. Здоровлю щиро

П. С. Справа з допомогою відтягнулась, бо в мене нема багато гроша.

Архів ОУН у Києві, фонд Михайла Селешка. Копія, машинопис.

Джерела та література:

1. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 122
2. *Винар Л., Атаманенко А.* Олег Кандиба і Український Науковий Інститут в Америці / Л. Винар, А. Атаманенко. // Олег Ольжич. In memo:iam: Спогади, статті. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 324–342.
3. *Гасюк Б. О.* Ольжич-Кардаш революціонер, державник, християнин / Б. Гасюк. // Там само. – С. 346–352.
4. *Задеснянський Р.* Правда про Мосендза і його твори (мат-ли і деякі твори) / Р. Задеснянський. – Торонто, 1977.
5. *Іванис В.* Родовід Л. М. Мосендза і його останні листи / В. Іванис. – Новий Ульм: Вид-во «Українські вісті», 1961.

³² Іванис Василь (1888–1974) – український громадсько-політичний діяч, педагог. У 1920 р. – голова Кубанського уряду і виконувач обов'язків отамана Кубанського краю.

6. *Іванис В.* Стежками життя (спогади). – Кн. V. На чужині / В. Іванис. – Новий Ульм, 1962.
7. *Лащенко О.* Др. Олег Кандиба – О. Ольжич – творець Культурної референтури ПУН / О. Лащенко. // Олег Ольжич. In *мемогіам: Спогади, статті.* – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – С. 169–174.
8. Лист М. Селешка до Л. Мосендза від 25 січня 1939 р. // *Архів ОУН у Києві.* – Фонд Михайла Селешка.
9. *Мартин В.* Русинська правда / В. Мартин. // *Дзеркало тижня.* – 2008. – № 6 (685). – 16 лют.
10. *Маруняк В.* Культурна Референтура ПУН в роках 1937–1942 / В. Маруняк. // *Український історик.* – Т. 22. – 1985. – Ч. 1–4. – С. 75.
11. *Мірчук П.* Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – 639 с.
12. *Черченко Ю.* Листування Леоніда Мосендза з Михайлом Селешком (1938–1939 рр.) / Ю. Чеченко. // *Пам'ятки: археографічний щорічник.* – 2008. – Т. 9. – С. 3–23.
13. *Черченко Ю.* Неопубліковані документи про Олега Ольжича (1937–1941 рр.) / Ю. Чеченко. // *Історичний журнал.* – 2007. – № 5. – С. 111–124.
14. *Черченко Ю.* Нові джерела з історії Культурної Референтури ПУН: листування Євгена Коновальця з Олегом Кандибою-Ольжичем (1936–1937 рр.) / Ю. Чеченко. // *Розбудова держави.* – 2010. – № 1. – С. 157–176.
15. *Черченко Ю.* Огляд документів фонду Андрія Мельника в Архіві ОУН у Києві / Ю. Чеченко. // *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.* – 2010. – Т. 20. – С. 468–480.

Юрій Черченко (Київ, Україна). Документи відомих українських літераторів в Архіві ОУН у Києві

У статті йдеться про документи відомих діячів української літератури, які зберігаються в Архіві ОУН у Києві. Публікуються тексти чотирьох листів.

Ключові слова: документи, архів, ОУН, літератори.

Юрий Черченко (Киев, Украина). Документы известных украинских литераторов в Архиве ОУН в Киеве

В статье рассказывается о документах известных деятелей украинской литературы, хранящихся в Архиве ОУН в Киеве. Публикуются тексты четырёх писем.

Ключевые слова: документы, архив, ОУН, литераторы.

Iurii Cherchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Documents known Ukrainian writers in the Archives of the OUN in Kiev**

The article referred to prominent Ukrainian literary figures documents and stored in the archives of the OUN in Kiev. Published texts of four messages.

Key words: document, archive, OUN, writers.

Володимир ЛЕВИКІН
(Київ, Україна)

УДК: 94(4)[(341.341)(430)+(470+571)32.019.5]341.38

Військовополонені генерали вермахту та радянська пропаганда

За часів Великої Вітчизняної війни до радянського полону потрапили мільйони військовослужбовців вермахту. З них незначну частину за кількістю, але дуже важливу за політичним, ідеологічним та військовим значенням складала вищі офіцери та генерали. Саме поняття «полонені генерали», за документами УПВІ, має досить нечітке тлумачення. До цієї категорії належали: власне генералітет, вищі чиновники рейху, вищі чини СС тощо. Треба відзначити, що вищі офіцери та генерали, які потрапили у полон, викликали неабияку зацікавленість органів розвідки та контррозвідки. За своїми посадовими обов'язками вони були обізнані в багатьох військових секретах, планах і навіть політичних таємницях Третього рейху. Тому кожний генерал або прирівняна до нього посадова особа проходили прискіпливе вивчення радянської розвідки. І тому неабиякого значення набувало залучення вищого офіцера або генерала до співпраці з радянською розвідкою.

Простежити динаміку змін кількості військовополонених німецьких генералів можна за довідками, які готували в УПВІ. За даними І. Безбородової, всього до радянського полону потрапило 403 генерали [2, с. 201]. У рапорті від 3 серпня 1944 р. на ім'я Л. П. Берії керівник УПВІ генерал-лейтенант Петров доповідав про наявність 49 полонених генералів, з них 38 – німці за національністю [5, с. 184–186].

Про кількість полонених генералів колишнього супротивника у повоєнний час свідчать численні довідки УПВІ. Станом на 12 травня 1945 р. кількість генералів сягає вже 93-х осіб [5, с. 205], 6 червня 1945 р. – 166-ти осіб. [5, с. 207]. Згідно із довідкою від 27 червня загальна кількість генералів, прийнятих на облік УПВІ, становила 227 осіб, з них – 175 німців [5, с. 217]. 18 грудня 1945 р. кількість полоне-

них генералів та вищих чиновників становила 338 осіб, з них – 276 німців [5, с. 233]. На перше квітня 1946 р. загальна кількість полонених генералів становила 352 особи [5, с. 255].

Довідка від 1 лютого 1948 р. свідчить, що загальна кількість генералів у полоні становить 347 осіб, з них: німців – 285, угорців – 44, австрійців – 11, італійців – 3, румун – 3, хорватів – 1 [5, с. 299]. Станом на 1 січня 1949 р. німецьких генералів у полоні налічувалося 274 особи [5, с. 330]. На 1 липня 1949 р. у таборах МВС перебувало 252 військовополонених німецьких генерали [10, с. 439]. На січень 1950 р. там перебувало 204 німецьких генерали [10, с. 446]. Загалом є інформація про 403 генерали й прирівняні до них особи, що попали до радянського полону. З них 3 фельдмаршали і 8 адміралів вермахту. Серед них 389 німців, 1 хорват, 13 австрійців. 105 осіб померли в полоні, 24 особи було страчено, 268 генералів засуджено судовими органами. 11 осіб було передано до Польщі, Югославії та Чехо-Словаччини для проведення судових процесів. Більшість генералів було звільнено в основному в 1953–1956 рр. [2, с. 14].

У зв'язку з особливою важливістю полонених генералів для радянської розвідки утримувалися бранці в окремих таборах. На прикладі «генеральського» табору № 48 [11] можна судити про умови, в яких вони перебували. Підйом – о 6.30, о 8.00 – сніданок, о 13.00 – обід, 22.30 – відбій. У проміжках проводилися прибирання, масові заходи або генерали мали вільний час. У власних кімнатах генерали мали перебувати після 22.00.

Харчувалися полонені генерали за нормами, встановленими наказом НКВС СРСР № 00488 від 16 березня 1943 р. Калорійність харчування сягала 3500 калорій. На добу бранці отримували: хліб – 600 г, картопля – 900 г, цукор – 17 г, жири – 15 г, овочі – 400 г, кава – 5 г, м'ясо – 80 г, тютюн – 5 г [3, с. 111]. Загалом генерали мали змогу харчуватися більш різноманітними продуктами.

Головними заняттями полонених були прогулянки парками та читання. У бібліотеці табору можна було брати книжки російською та німецькою мовами. Іноді літературу замовляли у Москві. По вихідних та святкових днях у клубі демонструвалися фільми. У клубі генерали мали також змогу грати на музичних інструментах та займатися живописом.

Одним з головних завдань радянської контррозвідки при роботі з полоненими генералами було залучення їх до антифашистської та антивоєнної пропаганди. Німецькі солдати і офіцери із зацікавленням чи-

тали та слухали матеріали радянської пропаганди, які готували безпосередньо військовополонені німці. «Поряд з публікацією повідомлень Радінформбюро, офіційних заяв урядових органів і наказів Радянського командування про ставлення до полонених ми почали випускати бюлетень “Життя військовополонених у Радянській Росії”, в якому друкувались заяви самих військовополонених про ставлення до них з боку Червоної Армії, їхні листи на батьківщину. Щоб ці заяви та листи не викликали ніяких сумнівів у них ... вказувались точні адреси рідних, публікувались фотографії полонених, у тому числі сюжети з повсякденного життя у таборах» [4, с. 82].

Найпоширенішими друкованими пропагандистськими матеріалами були листи-звернення відомих осіб. Ці документи головним чином підписувалися полоненими генералами, вищими офіцерами тощо. Взагалі персоніфікація тих, хто звертався через листівки до німецьких вояків, була дуже популярним засобом надання листівкам більшої переконливості в очах адресатів.

Досить суттєвий агітаційний вплив на німецьких солдатів справляла діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина», члени якого залучалися до процесу підготовки матеріалів для друку в газетах і журналах, радіопередач і, зокрема, розробки найбільш ефективних листівок.

Агітаційні матеріали містили в собі історичні джерела [10, с. 20]; імена, прізвища та домашні адреси полонених; розповіді військовополонених про те, як вони попали в полон, про побут, умови існування в таборах військовополонених (іноді навіть у поетичній формі), звернення із закликами здаватися в полон; роз'яснення, що полон не є ганьбою для солдата; звернення ультимативного характеру (переважно до оточених військ) тощо.

Безперечно, що найефективнішою серед подібних звернень була агітаційна продукція за підписом відомих генералів із високим авторитетом у вермахті. Такі звернення справляли враження не лише на солдатів, а й на офіцерів та генералів.

Для видання агітаційних газет для полонених було створено спеціальні підрозділи зі штатом професійних політпрацівників, діяльність яких координував так званий «Інститут 99». Створювалися антифашистські організації різних національностей: «Національний комітет “Вільна Німеччина”», Спілка німецьких офіцерів, Румунський національний блок, Угорський національний комітет, Спілка гарібальдійців, Антифашистське бюро австрійських військовополонених.

Значну увагу було приділено підготовці в антифашистських школах агітаторів з числа військовополонених, які використовувалися на фронті, у таборах та у створенні в повоєний час адміністрацій країн «народної демократії».

У результаті істотних змін на фронті і масового надходження військовополонених, серед яких було й багато генералів, виникло питання про створення масової й, що досить важливо, авторитетної серед німецьких військовополонених антифашистської організації. 12–13 липня 1943 р. в особливому таборі УПВІ НКВС СРСР № 27 у місті Красногорську, що під Москвою, відбулася установча конференція, в якій разом із військовополоненими взяли участь німецькі політичні емігранти. Результатом конференції стало створення організації, що отримала назву «Національний комітет “Вільна Німеччина”» (НКВН). До складу керівництва створеної організації було обрано 25 військовополонених та 13 політемігрантів. У вересні того ж року було створено організацію під назвою «Спілка німецьких офіцерів» (СНО), президентом якої обрано генерала артилерії Вальтера фон Зейдліц-Курцбаха. Повністю поділяючи політичні погляди НКВН, виражені у «Маніфесті НКВН», СНО увійшла до його складу.

Пропаганда серед військовослужбовців вермахту й військовополонених була головним завданням організації НКВН/СНО, основні напрямки роботи якої знайшли відображення у програмних документах («25 тез про закінчення війни», «Звернення 50 генералів»). Із серпня 1943 р. на фронтах перебувало 10–15 уповноважених пропагандистів організації, посилені антифашистами, що закінчили політичну школу. Основною їхньою діяльністю була радіопропаганда, підготовка газет і листівок, бесіди через лінію фронту за допомогою гучномовців. До кінця 1943 р. агітматеріалів СНО було надруковано 16 833 000 примірників, з яких 9 572 000 розповсюджено серед солдатів вермахту [10, с. 304–305]. На 1943 р. бесіди з узятими в полон солдатами показали, що 60 % солдатів не знають про НКВН, 30 % мають про нього слабке уявлення й лише 10 % добре знайомі з ідеологією організації [10, с. 308].

Дещо інше стверджував В. Адам: «Численні показання полонених підтвердили, що про існування Національного комітету та Спілки німецьких офіцерів відомо майже всьому особовому складу вермахту на Східному фронті. Радіостанцію “Вільна Німеччина” багато хто слухав у тилу та на фронті» [1, с. 427–428].

Серед військовополонених у таборах за весь час існування НКВН/СНО загітовано було близько 20 % від усієї кількості бранців [10, с. 268].

Із закінченням війни необхідність у НКВН/СНО відпала. 10 вересня 1945 року радіомовлення НКВН було припинено, а 13 вересня 1945 р. у повідомленні генерал-полковника Шикіна Булганіну пропонувалося НКВН і СНО розпустити й видання газети «Вільна Німеччина» припинити [10, с. 336–337]. Загалом на весну 1945 р. у складі НКВН і СНО налічувалося 52 генерали і більш ніж 4 тис. офіцерів [12, с. 398].

Влітку 1946 р. була спроба створити нову організацію військовополонених, яка б займалася веденням пропагандистської роботи та формуванням прибічників Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Було прийнято рішення до її керівництва залучити фельдмаршала Паулюса, який на відміну від інших генералів та офіцерів не демонстрував свого невдоволення розвитком подій, пов'язаних з повоєнним устроєм Німеччини. Паулюс дав згоду на співпрацю і навіть запропонував своє бачення цілей і завдань існування т. зв. «Демократичної спілки німецьких військовополонених у Радянському Союзі». Але цьому проекту не судилося бути втіленим у життя. Створення його розглядалося на рівні ЦК ВКП(б), і радянське керівництво повбачило небезпеку у виникненні можливих претензій з боку нової організації на керівну роль у новій Німеччині.

У радянський полон попали три вищі офіцери вермахту – це генерал-фельдмаршали Фрідріх Паулюс, Евальд фон Клейст, Фердинанд Шернер. Серед них найвідомішим був генерал-фельдмаршал Фрідріх Паулюс. Він командував 6-ою армією, яка була оточена та розбита в кінці січня 1943 р. під Сталінградом. Самого Паулюса взято в полон 31 січня.

Учасник Першої світової війни, кавалер Залізного хреста 1-го та 2-го ступеня, Паулюс служив весь час на штабних посадах. Залишившись у рейхсвері, він зробив кар'єру і був призначений у 1933 р. до Генерального штабу. Під час польська та французька компаній також служив на штабних посадах. Паулюс не мав досвіду командування великими військовими з'єднаннями, але 5 січня 1942 р. був призначений командувачем 6-ої армії. Під час Сталінградської битви відмовився від пропозиції Зейдліца про створення резервів і продовжував атакувати радянські позиції. Проігнорував неодноразові пропозиції командирів корпусів про прорив з оточення у південно-західному на-

прямку і виконував наказ Гітлера про кругову оборону. 20 листопада 1942 р. отримав звання генерал-полковника. 25 січня відмінив наказ Зейдліца, який дозволяв командирам полків та батальйонів здаватись у полон. 30 січня отримав звання генерал-фельдмаршала, а 31 січня 1943 р. здався зі своїм штабом у полон. У полоні відмовився підписати капітуляцію, і до 2 лютого локальні зони спротиву були придушені.

У полоні змінив погляди переконаного націоналіста на інтернаціональні. Відбулося це під тиском обставин. 8 серпня 1944 р. після невдалого замаху на Гітлера, в якому брали участь офіцери, що їх він добре знав особисто, Паулюс підписав антифашистське звернення «До військовополонених німецьких солдатів та офіцерів і до німецького народу». Пізніше вступив до СНО та НКВН. Переданий урядові НДР у 1953 р. [7, с. 507–510].

Паулюс не був засуджений радянським судом, а навіть виступив на Нюрнберзькому процесі в лютому 1946 р. як свідок, що викривав агресивні плани Німеччини щодо СРСР.

У радянській історіографії прийнято було зображувати здачу в полон Паулюса як вимушений крок, але як такий, що згодом дав йому змогу усвідомити тягар злочинів, вчинених стосовно радянського народу. Така зміна поглядів відбулася влітку 1944 р. Але під час Сталінградської битви Паулюс виступав категорично проти здачі у полон. Головним його опонентом у цьому питанні був Вальтер фон Зейдліц-Курцбах.

Спадковий дворянин і спадковий військовий Вальтер фон Зейдліц-Курцбах брав участь у Першій світовій війні, був нагороджений Залізним хрестом 1-го й 2-го ступеня та іншими нагородами. Після війни залишився в рейхсвері. Брав участь у Французькій кампанії, а з червня 1941 р. воював на радянсько-германському фронті. Одержав звання генерала артилерії у 1942 р. Прославився як фахівець із деблокади «котлів» (Холмський котел, Дем'янський котел). Командир 60-го армійського корпусу 6-ої армії, який відіграв провідну роль при штурмі Сталінграда. Після оточення 6-ої армії пропонував негайний прорив з оточення, але його не підтримав Паулюс. У січні 1943 р. запропонував Паулюсу віддати наказ про капітуляцію, але знову не був підтриманий Паулюсом. У полоні брав участь у створенні антифашистської організації «Спілка німецьких офіцерів», яку й очолив. За участь у роботі СНО був заочно засуджений німецьким військовим трибуналом до смертної кари. У радянському полоні перебував до 1955 р. [7, с. 299–301].

Взаємовідносини Паулюса і Зейдліца склалися досить не просто. Неприязнь ще з часів Сталінградської битви закінчилась доносом Паулюса про політичну неблагонадійність Зейдліца, що призвело до зайвих п'яти років у полоні для останнього.

При проведенні допитів генералів співробітники радянської контррозвідки дотримувалися певного порядку. Спочатку ставилися обов'язкові питання: про біографію, проходження служби в німецькій армії. Обов'язковим питанням було чи брав генерал участь у підготовці плану нападу на СРСР, і якщо ні, то коли генерал довідався про агресію, що готувалася. Наступна група питань торкалася ставлення підслідного до радянських військовополонених і участі в репресіях проти мирного населення СРСР. Ставилися також питання про причетність до НСДАП, Абверу, СД та ін. і зв'язки із ними, про ведення сепаратних переговорів нацистів із союзниками СРСР. По завершенні війни на допитах генералів суто військові питання відходили на друге місце. Усіх бранців в обов'язковому порядку питали про особисті знайомства з вищими керівниками рейху й просили розповісти докладно про ці зустрічі.

У результаті безлічі допитів різних підслідних у контррозвідників складалася повна картина діяльності генералів під час війни та їхній політичний портрет. Існувала практика власноручних показань військовополонених генералів. Як правило, слідчі задавали низку тем, на які підслідний давав розгорнуті письмові відповіді.

У в'язницях полонених генералів не піддавали заходам фізичного впливу, але покарання деморалізуючого характеру проводилися досить часто. До них можна віднести особисті обшуки, доправлення до карцеру без явних причин, нічні допити та ін. За показаннями, наданими оберфюрером СС Фрідріхом Панцингером вже у Німеччині, до нього в полоні ставилися досить пристойно: «На закінчення скажу, що, перебуваючи в радянському полоні, я, природно, не очікував милості до мене як до колишнього референта з питань комуністичного руху. Однак, одержавши “нормальні” 25 років позбавлення волі, я в ході загального розв'язку проблеми “військових злочинців” був звільнений Радами, які тим самим прагли підбити підсумок усім проблемам війни й пануванню Третього рейху» [8, с. 340].

З 221-го злочинця, засудженого військовими трибуналами до смертної кари через повішення, 41 були генерали [9, с. 529].

Генерали вермахту за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР і згідно з вироками військових трибуналів одержували строк 25 років

позбавлення волі з відбуванням у виправно-трудовах таборах або в'язницях.

У січні 1949 р. МВС СРСР розіслало списки ув'язнених генералів, які трималися в таборі № 48, для проведення слідства по виявленню серед них учасників та організаторів злочинів. У зв'язку з цим МВС Білоруської РСР знайшло матеріали, що викривали 7 генералів, УМВС Воронежської області – матеріали про 5-х генералів [10, с. 435]. На 1 липня з 252-х полонених німецьких генералів по справах 62-х велося слідство, 124 підлягали додатковій перевірці [10, с. 439].

На січень 1950 р. 57 німецьких генералів було засуджено на 25 років, по 51-й особі велося слідство, на 59 осіб існували агентурні відомості про їхні реваншистські настрої (до них належав і генерал фон Зейдліц). Останніх пропонувалося засудити згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про заходи покарання для німецько-фашистських злочинців». Ще на 9 генералів були відомості про їхню службу у каральних, розвідницьких, поліцейських органах та частинах СС, на 3-х генералів існували відомості про їхні злочини на території Чехо-Словаччини (їх пропонувалося передати чехо-словацькій владі), на 23 генерали не знайдено компрометуючих матеріалів [10, с. 446–447].

17 березня 1950 р. було видано постанову РМ СРСР «Про притягнення до карної відповідальності генералів колишньої німецької армії», а влітку вже було засуджено 118 генералів. У 1951–1952 рр. генералів, яких тримали у тюрмах МДБ, було засуджено без суду. У 1950–1953 рр. було засуджено 14 німецьких генералів, деяких з них – у друге [2, с. 42–43].

Карні процеси над полоненим генералітетом німецької армії справили гнітюче враження на всіх без винятку вищих офіцерів та генералів колишнього вермахту.

Станом на 1 березня 1955 р. в СРСР налічувалося 6462 засуджених колишніх військовополонених, серед яких 182 – генерали німецької армії, а на 16 вересня 1955 р. серед засуджених військовослужбовців колишньої німецької армії налічувався 181 генерал [10, с. 480].

Доля засуджених генералів складалася по-різному, наприклад, генерал Лаш Отто Бернгард, останній комендант Кенігсберга в 1950 р. працював у столярній майстерні Особливого табору № 6 «Річлаг», збивав ящики [6]. А генерал-лейтенант Вінценц Мюллер, який брав активну участь у роботі СНО, після війни переселився до НДР, зайняв посаду заступника міністра національної оборони [2, с. 123].

На рубежі 1940-х – 1950-х рр. основна маса засуджених генералів була передана до НДР або ФРН.

Одними з перших генералів, яких було репатрійовано, стали колишні керівники Національного комітету «Вільна Німеччина» та «Спілки німецьких офіцерів». За наказом міністра внутрішніх справ СРСР генерал-полковника С. Круглова від 3 вересня 1948 р., з табору № 27 було репатрійовано 26 військовополонених, з яких 6 були генералами [10, с. 427–428. Серед них був і генерал-майор медслужби Вальтер Шрайбер, який пізніше втік до Західної Німеччини.

1 липня 1949 р. 66 генералів, з яких 42 – відставники та літні особи, і 24 особи, що характеризували позитивно, підлягали репатріації протягом 1949 р. (в радянську окупаційну зону – 39 осіб, в англійську та американську зони – 27 осіб) [10, с. 439].

За постановою Ради міністрів СРСР від 2 серпня 1949 р. були відправлені додому 49 генералів, за винятком одного хворого, двох померлих та одного засудженого на 25 років [10, с. 446].

На початок 1950 р. міністр МВС С. Круглов пропонував репатріювати 23-х генералів, на яких не було компромату. Серед цих генералів був і фельдмаршал Паулюс, який потрапив додому лише у 1953 р., після смерті Сталіна [10, с. 447]. При репатріації планувалося Паулюса окремо від інших генералів доставити в Берлін літаком або поїздом у м'якому вагоні. Інших генералів планувалося з табору № 27 у Красногорську перевезти потягом до табору № 284 у Бресті і пасажирським вагоном відправити до Франкфурта на Одері [10, с. 449].

Підсумовуючи, можна сказати, що генерали вермахту, які перебували в радянському полоні, утримувалися в досить пристойних умовах. Їх засудження відбувалися як за фактами вчинення злочинів, так і за політичними мотивами. А радянська політична пропаганда, спрямована на солдатів та офіцерів вермахту, своїм успіхом великою мірою завдячує впливу авторитету полонених німецьких генералів.

Джерела та література:

1. Адам В. Трудное решение: мемуары полковника 6-й германской армии / В. Адам. – М.: Прогресс, 1967. – 469 с.
2. Безбородова И. В. Военнопленные Второй мировой войны. Генералы вермахта в плену / И. В. Безбородова. – М.: Рос. гос. ун-т, 1998. – 208 с.
3. Бланк А. С., Хавкин Б. Л. Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса / А. С. Бланк, Б. Л. Хавкин. – М.: Патриот, 1990. – 206 с.

4. Бурцев М. И. Прозрение / М. И. Бурцев. – М.: Воениздат, 1981. – 320 с.
5. Военнопленные в СССР. 1939–1956: Док-ты и мат-лы / Со ст. Загорулько М. М., Сидоров С. Г., Царевская Т. В.; Под ред. М. М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.
6. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9414. – Оп. 1. – Спр. 1799. – Арк. 34.
7. Залесский К. А. Кто был кто в Третьем Рейхе: Биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – М.: ООО «Изд-во Астрель», 2003. – 942 с.
8. Зегер Л. «Гестапо – Мюллер». Карьера кабинетного преступника / Л. Зегер. – Ростов-на-Дону, 1997. – 384 с.
9. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.
10. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док-ты и мат-лы. – Т. 24 (13–2). – М.: ТЕРРА, 1999. – 504 с.
11. Точенов С. В. Лагерь № 48 / С. В. Точенов; РАН. Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2001. – № 4. – С. 112–125.
12. Чайковский А. С. Плен: За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / А. С. Чайковский. – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 503 с.

Володимир Левикин (*Київ, Україна*). **Військовополонені генерали вермахту та радянська пропаганда**

У статті йдеться про особливу категорію радянських військовополонених – генералів вермахту. Увагу приділено умовам тримання та політичному впливу на них у полоні. Показано їхню роль у радянській політичній пропаганді, розкрито біографії та долі генералів, які активно брали участь у антифашистських організаціях.

Ключові слова: військовополонені генерали вермахту, радянська пропаганда, антифашистські організації військовополонених.

Владимир Левыкин (*Киев, Украина*). **Военнопленные генералы вермахта и советская пропаганда**

Статья посвящена особой категории советских военнопленных – генералам вермахта. Внимание уделено условиям содержания и политическому влиянию на них в плену. Показана их роль в советской политической

пропаганде, раскрыты биографии и судьбы генералов, активно принимавших участие в антифашистских организациях.

Ключевые слова: военнопленные генералы вермахта, советская пропаганда, антифашистские организации военнопленных.

Volodymyr Levykin (*Kyiv, Ukraine*). **Prisoner of war generals of Wehrmacht and soviet propaganda**

The article is devoted to a special category of Soviet prisoners of war – the Wehrmacht generals. Attention is paid to the living conditions and political influence on them in captivity. Their role in the Soviet political propaganda, biographies, and the fates of the generals who took an active part in the anti-fascist organizations.

Key words: prisoner of war generals of Wehrmacht, soviet propaganda, anti-fascist organizations of prisoners of war.

Віта ЛАХНО
(Полтава, Україна)

УДК: 314.151.3-054.75(477.53)“1945/50”

Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки

Однією з категорій населення Полтавської області, яка тривалий час залишалася поза увагою дослідників, є колишні «східні робітники» нацистського рейху. Основною причиною цього стало багатолітнє замовчування органами влади факту їхнього існування. Майже до розпаду СРСР, в якому ці люди довгий час мали статус колаборантів, про їхню долю не прийнято було говорити.

Однак долі цих людей, кинутих, здебільшого у підлітковому віці, у вир протистояння двох тоталітарних імперій, потребують детального дослідження. Серед багатьох поневірянь які довелося їм пережити у роки Другої світової війни, особливе місце належить процесові репатріації.

Мета статті полягає в аналізі становища полтавських репатріантів у перші повоєнні роки. Відповідно до поставленої мети спробуємо вирішити такі завдання: розкрити правовий статус репатріантів; виокремити групи колишніх полтавських оstarбайтерів після повернення на батьківщину залежно від їх допуску до роботи, навчання та кар'єрного зростання; показати особливості ставлення до них з боку колег, односельців, начальників, родичів.

Новизна положень статті визначається тим, що до наукового обігу вводяться раніше не відомі архівні матеріали та неопубліковані спогади колишніх оstarбайтерів — жителів Полтавської області, а також уперше показано становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки.

Джерелами нашого дослідження є неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, Центрального державного архіву громад-

ських об'єднань України, Державного архіву Полтавської області та Державного архіву Російської Федерації. Це різного роду інформація про політичні настрої репатрійованих, облікова та фінансова звітність репатріаційних органів, повідомлення про прийом, побутове та працевлаштування повернутих громадян, транскрипти інтерв'ю з полтавськими остарбайтерами. Останні взяті автором особисто, упорядковані й до 2011 р. зберігалися на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. У 2011 р. їх передано до Державного архіву Полтавської області.

Проблема повернення колишніх остарбайтерів на батьківщину не дістала висвітлення в радянській історіографії, окрім незначних досліджень [15]. Першими науковими публікаціями, присвяченими репатріації, були статті російських науковців О. Шевякова та В. Земскова [9; 41]. Учені зосередили увагу на міжнародних, правових, соціальних аспектах процесу репатріації, відтворили структуру, методи діяльності радянських репатріаційних органів, навели статистичні дані руху репатрійованих у різні республіки Радянського Союзу. Інший російський історик Ю. Арзамаскін, простежуючи процес репатріації радянських громадян у 1944–1953 рр., назвав кількість остарбайтерів, які перебували у Третьому рейху на момент капітуляції Німеччини [1]. Автор зосередив свою увагу на особливостях репатріації радянських громадян із західних зон окупації Німеччини, Австрії і країн Європи (Албанії, Бельгії, Голландії, Греції, Данії, Італії, Люксембургу, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції). Історик, визнаючи примусовий характер радянської репатріації, однак зазначив, що якби вона була добровільною, то чисельність радянських громадян, які не повернулися б до СРСР, склала не більше 1 млн осіб.

Особливості репатріації українських громадян розглянула українська дослідниця О. Буцько [2; 3]. У низці публікацій вона описала організаційний процес створення репатріаційних органів в Україні та результати їхньої діяльності, акцентуючи увагу на способах поведінки радянських військових із звільненими колишніми остарбайтерами під час фільтрації. Авторка назвала проблеми, що виникли в репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві. Питанню репатріації присвячено монографію М. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» [14]. Дослідник визначив причини (політичні, соціально-

економічні, національні, релігійні) небажання частини радянських переміщених осіб повернутися до СРСР; охарактеризував методи та механізми здійснення репатріації; зацентрував увагу на тому, що більшість колишніх оstarбайтерів, які повернулися на батьківщину, зазнали там дискримінації.

В останні роки з'явилися публікації, присвячені долі колишніх оstarбайтерів після повернення на батьківщину. Зокрема, у працях історика М. Ковалю, що вийшли друком після розпаду СРСР, оstarбайтери трактуються не тільки як «раби Гітлера», а й як «ізгої Сталіна» [11; 12]. Т. Пастушенко в низці публікацій назвала способи соціальної адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві, виокремивши їх у маргінальну групу [16 – 18]. Російський науковець П. Полян зауважив, що радянські військовополонені й меншою мірою оstarбайтери пройшли трагічний шлях від «жертв двох диктатур» через стадію «заручників холодної війни» до стадії «жертв двох демократій» [19].

Інший російський дослідник В. Земсков дійшов висновку, що в перше повоєнне десятиліття колишні оstarбайтери перебували ніби на «узбіччі» радянського суспільства [9]. У монографії Є. Зубкової підкреслюється підозріле й негативне ставлення до репатріантів з боку місцевої влади. Авторка пояснила, чому радянська влада їх «боялася». Вона називає колишніх східних робітників «неповноцінними» радянськими громадянами [10]. Німецький дослідник У. Герберт наголосив на особливому становищі радянських репатріантів, порівнявши їх з польськими і французькими. Автор підкреслює, що вони на довгі роки стали «жертвами репресій» [44].

Однак подібної роботи щодо полтавських оstarбайтерів поки що немає. Залишається не розкритим становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки.

Радянська влада завжди підозріло ставилася до тих, хто був за кордоном. Але ці підозри особливо посилилися щодо репатріантів. Їхнє кількарічне перебування у Третньому рейху і вплив «нерадянського» повсякдення спричинилися до змін у ментальності колишніх оstarбайтерів. Вони поверталися на батьківщину іншими людьми, які бачили західний спосіб життя, а тому могли захоплюватися окремими його рисами та засвоювати їх. Як наслідок, радянська влада боялася репатрійованих. Під час фільтрації вони часто відповідали не як «радянські люди». Повернувшись на батьківщину, репатріанти могли возвеличувати капіталістичну систему господарства, культуру й демократію, тобто вихваляти захід-

ний спосіб життя. Так, завідувач організаційно-інспекторського відділу ЦК КП(б)У А. Зленко повідомляв вище керівництво про антирадянські настрої колишніх репатріантів: «У Німеччині відсутні колгоспи. Німці живуть добре. Якби не було колгоспів і у нас, то й хліба було б більше»; «Дивіться, які люди повертаються з Німеччини: гарно одягнені, культурні...», «У Німеччині життя гарне, народ там живе добре, в магазинах всього багато і дешево. Німецький народ культурний, техніка у них розвинута краще, ніж в Радянському Союзі. У нас же народ живе погано» [38, арк. 8]. Навіть у селі часто люди, які поверталися з Третього рейху, вирізнялися серед інших: одягом, що привезли з собою, мовою, культурою. Колишня остарбайтерка М. Соколова зауважує: «Я... попривозила одягу таку германську, дужче інтелігентна, чим у нас... ті, що були в Германії, трошки отак одрізнялись від селян, наблотикались між німцями, німці, я тобі скажу, культурні люди» [28, арк. 7].

Отже, факт перебування у Третьому рейху навішував на людину ярлик, хоча офіційно усіх репатріантів вважали повноправними радянськими громадянами й на них поширювалося радянське законодавство. Окрім цього, особливо «нужденні» репатріанти мали право на отримання одноразової грошової допомоги від держави розміром 150 крб. Так, у грудні 1944 р. з цією метою до Полтавської області було спрямовано 3000 крб. [30, арк. 7–8]. Проте ці кошти так не використали й у липні 1945 р. їх перерахували до Полтавського Державного банку [32, арк. 70]. Загалом у 1945–1946 рр. 4505 полтавців отримали грошову допомогу [34, арк. 176]. Окрім грошової, надавалася також матеріальна допомога: продуктами та хлібними картками; взуттям і одягом; промисловими товарами; паливними матеріалами; худобою; присадибними ділянками; посівними та будівельними матеріалами; житлом [33, арк. 125; 35, арк. 102].

З репатрійованими обов'язково проводили масово-політичну роботу. Для цього організовувалися бесіди з прибулими громадянами як безпосередньо у Пунктах з прийому та розподілу репатріантів (ППР), так і на залізничних вузлах, підприємствах, куди вони влаштовувалися працювати. Однак у 1945 р. у Полтавській області таку роботу вели недостатньо. Зокрема, у м. Кременчук, що мало вузлову залізницю та річкову пристань, не проводили жодних бесід із репатрійованими й не виділяли агітаторів для цього [39, арк. 9].

Незважаючи на те, що репатріанти офіційно нічим не відрізнялися від повноправних радянських громадян, вони завжди перебували під

контролем органів влади. Причому, на думку української дослідниці Т. Пастушенко, «найбільш ефективними засобами... виявилися не карні, а превентивні засоби: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика» [18, с. 123]. Тому їхній статус, переконана авторка, «мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі “бесіди” з працівниками НКВС та НКДБ, заведення спеціальної “справи”, обов’язок реєстрації в міліції, заборона проживання у великих містах» [18, с. 117].

Усіх колишніх оstarбайтерів, які повернулися на Полтавщину, можна розподілити на три групи:

1) «відробітчик» – ті, хто вимушено відпрацював свій «борг» перед батьківщиною;

2) особи, у подальшому житті яких виникли проблеми через перебування у Третьюму рейху;

3) репатрійовані, на облаштування й кар’єру котрих цей факт не вплинув.

До першої групи належать чоловіки-репатріанти та військовополонені, яких не зарахували при фільтрації до лав Червоної армії. Їх прямо з прикордонних таборів відправляли до трудових батальйонів Наркомату оборони, що створювалися по всій території України, та привозили до великих промислових міст, де, відібравши документи, змушували працювати на важких некваліфікованих роботах [16, с. 255; 43, с. 322]. Так, П. Проскура пригадує: «Зібрав нас майор... і сказав: “Вам нада іскупить свій долг перед Родіной. Будете їхать на різні роботи. На будівництво шахт і так дальше”. Потім погрузили нас у поїзд і довели... у Челябінськ (у Копейськ)» [25, арк. 4]. Подібна ситуація трапилася з О. Ластовкою, якого, везучи в Донбас, суворо попередили: «Хто придума втекти, той називається “ізмєнник родіни”. У шахті юнак пропрацював 2,5 року, так і не побачившись із рідними. Оскільки хлопцеві не дозволяли повернутися на Полтавщину, він утік. І лише рідний дядько врятував Олександра від тюрми (загрожувало ув’язнення на 5 р.), домовившись із районним прокурором [29, арк. 8–9]. У цілому трудові батальйони офіційно проіснували до літа 1946 р., але не всі «відробітчики» змогли повернутися додому. Їх залишили працювати там і надалі [16, с. 255].

Частина репатріантів, не потрапивши у своєрідне «заслання», безоплатно відпрацювали свою «провину» за місцем проживання. Так, К. Г. Герасимова повідомила, що її відразу після повернення додому в

сільраді змусили відпрацьовувати 2 місяці виконавцем (виконувати різноманітну поточну роботу) і лише потім надали неперестигну роботу в колгоспі. Вона стала телятницею [27, арк. 30].

Друга група – це особи, які через перебування в рейху зазнали певних труднощів при працевлаштуванні, навчанні, кар'єрному зростанні тощо. Найбільше вони були помітні при влаштуванні на роботу. Хоча й вважалося, що всі повноцінні радянські громадяни повинні працювати, але на частину колишніх оstarбайтерів це правило не поширювалося. Через «заплямоване» минуле їх або працевлаштовували на некваліфіковані роботи, або звільняли, дізнавшись про факт перебування в Третньому рейху, або відмовляли у прийнятті на роботу. Так, мешканка м. Полтави О. Муравйова пригадує: «Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Уже я, де це, 45-му году маю місяці освободилася, 1 мая. Я приїхала 10 числа додому, і не принімали до 56-го году. Ніхто не приймав ніде... Нас считали, що ми враги Родіни. Да це вже Верховна Рада, як стала у 90-их годах, тоді нас принімали до, ето самое, до бойових дійствий. А то ж нас призирали, це “фашисти”. І на роботу та брат двоюродний, моєї мами двоюродний брат, так він мене ото встроїв, а то ніде не можна було встроїтсья. Шо Ви?» [24, арк. 7]. К. Акудіна також зауважує, що при влаштуванні на роботу до Полтавського шпиталю їй відмовили, оскільки вона «була в Германії» [22, арк. 6]. І. Кірія відразу звільнили з роботи, коли дізналися, що він «репатріант» [36, арк. 102]. Інколи на промислових підприємствах створювали окремі спеціальні бригади з колишніх оstarбайтерів, які виконували найтяжчу роботу [31, арк. 60].

Отже, колишнім оstarбайтерам судилося працювати на важких, неперестижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокі випадки, коли робота на Батьківщині була виснажливішою, аніж у Німеччині. Водночас така нерівність у працевлаштуванні та можливостях кар'єрного зростання йшла врозріз з конституційним правом на вільний вибір професії, проголошеним сталінською Конституцією.

Окрім труднощів, пов'язаних із працевлаштуванням, колишні оstarбайтери зіткнулися й з перешкодами у здобутті освіти. Траплялися випадки, коли навіть дітям, які були в Німеччині, при поверненні на Батьківщину незаконно відмовляли у прийнятті до школи. І лише особисті зв'язки допомагали в отриманні проголошеного Основним законом права кожної радянської людини на освіту. Так, мешканці м. Лубен М. Перебийнос відмовили у продовженні навчання. Коли Меланія

Яківна після війни вирішила піти до 6-го класу, її не взяли до школи: «Те дети, которые были в Германии, подростки, их в школу не брали! ... в том числе и мне отказывали в школу. ... Затем через знакомых, через круг знакомых, дали мне разрешение... и я поступила...» [26, арк. 8].

Проблеми в колишніх остарбайтерів виникали і при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. «Мені можна було піти учитися на врача, то мене не взяли, бо я була в Германии», – оповідає К. Акудіна [22, арк. 6]. А от М. Перебийнос вдалося вступити до медичного училища, проте класний керівник її суворо попередив: «Хочешь учиться, значит так: нигде ни слова, где была, что видела, что делала – ни звука. А то будешь отчисленная сразу...» [26, арк. 8].

Інкони колишні остарбайтери стикалися зі спротивом керівництва підприємств, яке перешкоджало їм продовжувати навчання. Навіть після отримання виклику із навчального закладу їх не відпускали на складання іспитів. Подібний випадок трапився з уродженцем с. Довгалівка Великобагачанського району Полтавської області П. Проскурою. Той, після відмови начальника шахти, де він відпрацьовував свою «ганьбу», звернувся до прокурора, який порадив робітникові їхати на екзамен до технікуму за викликом і не питати дозволу ні в кого, оскільки «... він (начальник шахти. – В. Л.) не мав права затримувати тебе (П. Проскуру – В. Л.) на здачу екзаменів» [25, арк. 5]. Так Петро Іванович і вчинив: не отримавши від керівництва документів, приїхав у Красногорівку до технікуму, де успішно склав іспити й розпочав навчання. Його документи керівництво шахти надіслало вже на вимогу технікуму.

Окрім цього, одним із методів приниження колишніх остарбайтерів була заборона приймати їх до лав комсомолу та партії [26, арк. 9]. Як правило, їм встановлювали негласний випробувальний термін.

Репатріанти мали право повертатися тільки на місце свого попереднього проживання. Це робилося з метою полегшення обліку та нагляду за ними [4, с. 323]. Частина з них влаштувалася на житлових площах своїх родичів чи знайомих. Але багато репатріантів зіткнулися з тим, що їхні будинки були зруйновані, розграбовані або відібрані радянською владою. Доки вирішувалося питання про повернення житла, вони змушені були шукати собі тимчасове житло. При цьому, якщо було доведено, що особа добровільно виїхала до Німеччини, її позбавляли права на повернення власного житла. Так, уродженцю с. Головач

Полтавського району П. Шерстюк постановою № 32 виконавчого комітету Полтавської районної Ради депутатів трудящих від 15.01.1948 р. відмовили у поверненні свого будинку через те, що він під час відступу німецьких військ у 1943 р. добровільно виїхав до Німеччини. Таке рішення обґрунтовувалося тим, що після від'їзду його будинок, як покинутий, був узятий на облік райфінвідділом й переведений у державну власність [6, арк. 104]. Якщо ж особа була примусово вивезена до Третього рейху, то після повернення на батьківщину за рішенням суду її власність могли повернути [5, арк. 104].

Частина репатріантів, повернувшись додому, влаштувалися на роботу, продовжували навчання тощо. Траплялися випадки, коли за добру роботу вони отримували грошові премії, подяки, працювали на престижних посадах, їх нагороджували орденами та медалями [34, арк. 176; 40, арк. 73; 8, арк. 103; 7, арк. 16]. Так, станом на 1950 р. у Полтавській області 290 репатріантів працювали депутатами рад [37, арк. 59–78].

Часто для того, щоб уникнути проблем при працевлаштуванні, кар'єрному зростанні, отриманні житла тощо колишні оstarбайтери приховували факт свого перебування у Третьому рейху. Н. Галавур пригадує: «... не писала в своїй анкеті, що я в Германії була, бо мене б, напевно, не прийняли (на роботу – *В. Л.*)» [23, арк. 15]. К. Герасимова також вдалася до подібної стратегії: «Коли я на швейну фабрику... поступала, дак я вобще скрила, шо я була в Германії» [27, арк. 29].

До цієї групи репатріантів належать також сільські мешканці, які відзначають співчутливе ставлення до себе. Їх жаліли, родина радісно зустрічала. Та й претендували вони не на багато: за кордон виїжджати не прагнули, бажаючи навчатися у виші було мало. При працевлаштуванні їм надавали роботу в колгоспі (дояркою, ланковою, конюхом, пастухом тощо), допомагали відбудувати будинок тощо.

Ставлення до репатріантів з боку колег, односельців, начальників, родичів, знайомих було різним. Одні зазначають, що воно було «доброчливим», «співчутливим», а інші – навпаки, зневажливим. Уродженець Драбівського району Полтавської області О. Дорошенко пригадує: «Після повернення на Батьківщину я і мої товариші постійно відчували якусь “соціальну і політичну неповноцінність”. Аякже: був у Німеччині тоді, коли такі, як ти, воювали на фронті. Ніхто не міг поставити питання: а хто ж винен, що мільйони таких, як я, потрапили ворогу в “подарунок?”» [21, с. 50]. М. Савченко, ще перебуваючи у фільтрацій-

ному таборі, відчувала себе «незаслужено приниженою» з боку радянських офіцерів. У подальшому житті це призвело до того, що вона завжди «відхиляла залицяння» офіцерів: «...я не могла перешигнути впечатление той первой встречи» [20, с. 303].

Також не слід нехтувати тим фактом, що на настрої, а відповідно й ставлення оточення до українських остарбайтерів після визволення значний вплив мала пропаганда, розгорнута радянською владою у 1942 р. Зокрема, пропагувалося, що молодих дівчат «відправляють у будинки розпусти на втіху фашистській наволочі», «...п'яні німецькі кулаки, фермери, поміщики гвалтують дівчат-підлітків, віддають їх у полюбовниці своїм холуям, заражають їх сифілісом» [42, с. 23; 13, с. 8]. Зрозуміло, що у свідомості більшості людей закріпилися ці слова.

Таким чином, у повоєнні роки на теренах Полтавської області з'явилася окрема категорія громадян – репатріанти, тобто працівники підприємств Третього рейху під час Другої світової війни. Однак радянська влада не вважала за необхідне про них згадувати: їх не вважали учасниками війни, прирівнюючи до зрадників, політичних в'язнів чи просто неблагонадійних осіб. У результаті цього було різне ставлення до них після репатріації та повернення до СРСР поміж населення та представників місцевої влади. Одних відразу ж відправляли на каторжні роботи чи безоплатно відпрацьовувати «свою провину» за місцем проживання; інші не могли працевлаштуватися, навчатися, кар'єрно зростати; на третіх (переважно мешканців сільської місцевості) в подальшому житті перебування у Третьому рейху негативно не позначилося.

Джерела і література:

1. Арзамаскин Ю. Н. Заложники Второй мировой войны: репатриация советских граждан 1944–1953 гг. / Ю. Н. Арзамаскин. – М.: [Б. и.], 2001. — 144 [1] с.
2. Буцько О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / О. В. Буцько. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – С. 148–162.
3. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. / О. В. Буцько. // Там само. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – Вип. 9, ч. 3. – С. 206–212.
4. Гальчак С. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР / Сергій Гальчак. // Історія України. Маловідомі імена,

події, факти: 36. статей / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 36. – С. 316–327.

5. Державний архів Полтавської області – Ф. Р-4085. – Оп. 9. – Спр. 58.

6. Там само. – Спр. 78.

7. Там само. – Спр. 125.

8. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-9526. – Оп. 1. – Спр. 549.

9. *Земсков В. Н.* Рождение «второй эмиграции» (1944–1952) / В. Н. Земсков. // СОЦИС. – 1991. – № 4. – С. 3–24.

10. *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневнось. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.

11. *Коваль М.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль. // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74–82.

12. *Коваль М.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль. // Там само. – № 10. – С. 68–75.

13. *Кононенко Е. В.* Отомсти немцу! / Е. В. Кононенко. – М.: Политиздат, 1943. – 30 с.

14. *Куницький М.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): монографія / Михайло Куницький. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – 246 с.

15. *Лабин Л.* О перемещенных лицах / Л. Лабин. // Новое время. – 1947. – № 21. – С. 1–3.

16. *Пастушенко Т.* Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства / Тетяна Пастушенко. // Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії (др. пол. 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; НАН України; Ін-т історії України. – Кн. 2, ч. 1–2. – К.: Ін-т історії України, 2010. – С. 250–271.

17. *Пастушенко Т. В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонений...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Тетяна Пастушенко; Ін-т історії України НАН України; Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К.: [Б. в.], 2011. – 164 с.

18. *Пастушенко Т. В.* Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. В. Пастушенко. // Укр. істор. журн. – 2010. – № 3. – С. 110–126.

19. *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. – М.: Российская полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 896 с.

20. *Савченко Майя Гаврилівна* // То була неволя: Спогади та листи «остарбайтерів» / НАН України; Ін-т історії України; Меморіальний комп-

лекс «Нац. музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К.: [Б. в.], 2006. – С. 245–308.

21. *Сидоренко О.* Книга життя українських «остарбайтерів» / О. Сидоренко, В. Котляр. – Полтава: АСМІ, 2005. – 154 с.

22. Фонд Полтавського нац. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка в Держ. архіві Полтавської обл. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 3.

23. Там само. – Спр. 38.

24. Там само. – Спр. 40.

25. Там само. – Спр. 47.

26. Там само. – Спр. 48.

27. Там само. – Спр. 49.

28. Там само. – Спр. 64.

29. Там само. – Спр. 70.

30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1731.

31. Там само. – Спр. 2999.

32. Там само. – Спр. 3016.

33. Там само. – Спр. 4235.

34. Там само. – Спр. 4248.

35. Там само. – Спр. 5808.

36. Там само. – Оп. 8. – Спр. 2212.

37. Там само. – Спр. 2228.

38. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. Р-1. – Оп. 23. – Спр. 1479.

39. Там само. – Спр. 1480.

40. Там само. – Спр. 5166.

41. *Шевяков А. А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. А. Шевяков. // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – М., 1994. – С. 195–222.

42. *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 36 с.

43. *Янковська О. В.* До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О. В. Янковська. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – Вип. 9, ч. 3. – С. 319–324.

44. *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.

Віта Лахно (*Полтава, Україна*). **Становище полтавських репатріантів у перші повосенні роки**

У статті розглядається доля колишніх оstarбайтерів Полтавської області після їх репатріації, обмеження громадянських прав громадян, що повернулися із Німеччини. Робиться спроба класифікувати репатріантів за групами залежно від їх допуску до роботи та навчання.

Ключові слова: оstarбайтери, Пункт з прийому та розподілу репатріантів, репатріанти, репатріація, Третій рейх.

Віта Лахно (*Полтава, Україна*). **Положение полтавских репатриантов в первые послевоенные годы**

В статье рассматривается судьба бывших оstarбайтеров Полтавской области после их репатриации, ограничение гражданских прав граждан, возвратившихся из Германии. Делается попытка классифицировать репатриантов по группам в зависимости от допуска к работе, учебе и карьере.

Ключевые слова: оstarбайтеры, Пункт по приему и распределению репатриантов, репатрианты, репатриация, Третий рейх.

Vita Lakhno (*Poltava, Ukraine*). **Poltava's repatriates in the first after war years**

In the article analysed fate formerly ostarbeiters from Poltava's region after repatriation. Limitation him civil rights after return from the Germany. Describing any repatriations group, depending on the tolerance for him.

Key words: ostarbeiters, repatriation point, repatriation, the Third Reich.

Олександр ОМЕЛЬКОВЕЦЬ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: 070.488(477) "1950/1956"

**«Смолоскип» на сторінках газети
«Українське слово» (1950–1956)**

У 1949 р. на сторінках тижневика націоналістичного напрямку «Українське слово», який вважався неофіційним органом Проводу ОУН (А. Мельника), його головний редактор Олег Штуль-Жданович відкрив молодіжну сторінку. Саме тут уперше опублікував свою статтю молодий український емігрант, недавній член Союзу української молоді Осип Степанович Зінкевич. Головного редактора «Українського слова» настільки зацікавили новаторські починання й журналістські здібності Осипа Зінкевича, що між ними зав'язалася жвава дискусія, завершенням якої стала поява у тижневику 29 січня 1950 р. оновленої сторінки під назвою «Смолоскип. Сторінка молоді». Одразу зрозумілим стало те, що вона має реальні шанси на розширення та виокремлення в самостійне видання, сповнене прогресивних ідей для нової генерації українських патріотів [1; с. 3, 410].

Незмінним на багато років символом стало «кліше в заголовку» у вигляді руки з палаючим смолоскипом, у полум'ї якого й починалась назва сторінки. В анонімній редакційній статті, авторство якої належало самому Осипу Зінкевичу, цей символ пояснювався як «символ вічного світла, вічного вогню, який не погасає, а вічно освітлює своїм полум'ям, своїм теплом гріє шлях у майбутнє, шлях у життя, шлях у пізнання» [3, с. 410]. Перша стаття нової молодіжної сторінки «Українського слова» фактично декларувала кредо нової творчої та просвітницької організації діаспорного українства, хоча окремої організації як такої ще не існувало. У статті йшла мова про необхідність протиставлення міжпартійній боротьбі, усобицям та непорозумінням між українцями «всестороннього пізнання України і світу» [3, с. 410]. В рамках ідей гуманізму та інтелектуальної боротьби було чітко окреслено апо-

літичну позицію нового покоління української молоді без відступу від національно-патріотичних ідеалів: «...Не даймося замкнути на вудку всяких партійних “батьків”. Бо партії – це явище часове. Вони минуться, як дим під подувом чистого вітру. А залишаться вічні й незмінні правди українського націоналізму» [3, с. 410]. Стаття була закликком до молоді – пропонувати нові креативні ідеї, проекти, надсилати матеріали. Даний пункт акцентував на самоорганізації «Смолоскипу», з якомога ширшим залученням всіх охочих до розбудови молодіжної сторінки: «Від вас і тільки від вас залежить, чи ця сторінка буде такою, якою ви бажаєте її бачити!» [3, с. 410–411].

За підтримки широких кіл діаспорої молоді та особистого сприяння Олега Штуля-Ждановича сторінка «Смолоскипу» стала швидко зростати й розширюватись. У цей час особливу увагу привертають публікації молодих ентузіастів: есе Олександра Шевченка «На Аскольдовій горі», стаття студента-медика з Мюнхена В. Рождественського «Навіщо», поезія паризької студентки Інни Роговської «Пісня про помсту», стаття «Їх було триста» Любомира Винара, гімназиста-старшокласника з Німеччини [3, с. 411].

Таким чином, наступне число сторінки молоді «Смолоскип» від 26 лютого 1950 р. характеризувалося розширенням тематики та більшою кількістю авторів. Зокрема, воно містило статтю Осипа Зінкевича «Молодь – творець майбутнього», де йшлося про необхідність навчання української молоді не в польських чи російських, а саме в українських школах, рідною мовою. Стаття вказала на бездіяльність лідерів українських політичних партій того часу стосовно даної проблеми та демагогію щодо опору імперським російським ідеям [3, с. 411].

У числі «Смолоскипу» на сторінках «Українського слова» від 23 липня 1950 р. було вміщено допис Осипа Зінкевича під назвою «Готові у похід?», що прозвучав як звернення до української молоді з закликком до поступу та консолідації. Варто зазначити, що газета «Українське слово», попри наявність у ній подібної «автономної» молодіжної сторінки, лишалася під контролем мельниківської ОУН. Безперечно, сторінка «Смолоскипу» була не єдиним штрихом, що робив газету не суто політизованою. В «Українському слові» була сторінка «Українська культура», «Військові вісті», навіть сторінка для дітей «Веселка». Однак «Смолоскип» являв собою зовсім унікальне за своїм характером явище, що своєю аполітичністю та солідарністю з молодіжними поривами обіцяло вийти за рамки преси і, таким чином, стати окремим

табором прогресивної української діаспори, яку не цікавить належність до будь-яких партій. Головному редактору «Українського слова» Олегові Штулю-Ждановичу неодноразово натякали на те, що сторінка «Смолоскипу» привертає до себе більше уваги, ніж сама газета, однак він не міняв свого лояльного ставлення до «смолоскипівців», відповідаючи на подібні закиди тим, що молодь має потребу «виговоритись» [3, с. 415].

На сторінці «Смолоскипу» дедалі більша увага приділялась життю української молоді в СРСР. Події 1950 р., зокрема збройний конфлікт у Кореї, використаний у протистоянні Радянського Союзу та США, змушували привернути увагу діаспори до важливого питання, яке, власне, й стало заголовком статті Осипа Зінкевича в черговому «Смолоскипі» від 27 серпня 1950 р. – «Чи підуть вони за нами?». Мова йшла про виступ на конгресі жінок у Києві 27 липня 1950 р. студентки Карпенко, яка пафосно виголосила «позицію» української радянської молоді – «бути у перших лавах борців за мир». Зінкевич у своїй статті підкреслював, що «боротьба за мир» у розумінні комуністичних ідеологів є нічим іншим як провокацією, «підбоям для всього світу, всесвітньою революцією та поневоленням десятків свободолюбивих народів». Автор висловлював надію на те, що молодь радянської України не є аж настільки підконтрольною комуністичній Москві, «яка б вона не була», і при нагоді вчинить їй опір [3, с. 416].

Сторінка «Смолоскипу» починає позиціонувати себе як журнал, адже кожне число за 1950-ті рр. налічує до 8 сторінок, має окремі рубрики, присвячені історії України, поезії (зокрема й молодих діаспорних авторів), питанням культури та молодіжних організацій за кордоном. Неодмінно подавався огляд життя молоді в СРСР, спортивні новини, гумор.

Щодо об'єктивних статей про життя «підрадянського» студентства, комсомолу та досягнень української молоді в УРСР, редакція «Смолоскипу» отримувала часті листи із закидами в опортунізмі та «лояльності» до радянської влади. Річ у тім, що сторінка «Смолоскипу» не вдавалася виключно до стереотипних характеристик та вкоріненої в політизованій діаспорній пресі критики. Автори статей у «Смолоскипі» подавали картину життя радянської молоді без прикрас і відверто вказували на всі наявні плюси та мінуси, звичайно, пишалися досягненнями та вказували на конкретні існуючі проблеми. Подібне ставлення до молоді, «підвладної Москві», викликало бурхливу реакцію серед кон-

сервативно налаштованої старшої генерації української діаспори, якій було незрозуміло, чому «Смолоскип» замість усталеного принципу «у СРСР все погано» вдається до оспівування прогресу та здобутків тих, кого прийнято змальовувати як невільників та приречених на неуспіхи невдах.

У числі «Смолоскипу» за грудень – січень 1953–1954 рр. було опубліковано розгорнуту статтю від редакції під назвою «Наші позиції», в якій чітко окреслено, на чому слід акцентувати увагу «для ведення ефективної боротьби з більшевизмом та наслідками комуністичного виховання в майбутній повоєнній Україні» [4]. Передусім було вказано на те, що потрібно знати комуністичну ідеологію з середини, адже боротьба з російським більшовицьким імперіалізмом, на думку активістів «Смолоскипу», «повинна вестись не тільки збройно, але у площині ідеологічно-політичній» [4].

«Смолоскип» підкреслював необхідність розуміння методів комуністичного виховання молоді та сприйняття нею радянської партійної політики, адже «смолоскипівці» бачили в подальшому необхідність «перевиховання і виховання цілих нових поколінь в Україні». Також акцентовано увагу на культурних процесах, що відбувалися протягом 30-ти років комуністичного панування в Україні, а відтак – на проявах антибільшовицького спротиву та пробудження національної свідомості серед українського народу, і в першу чергу серед молоді [4].

І одразу ж, відповідаючи на критику щодо спортивних рубрик сторінки, де, на думку недобррозичливців, звеличувались досягнення «більшевицьких спортсменів», редакція «Смолоскипу» підкреслювала своє усвідомлення того, що «завтра, в новій Україні вони будуть репрезентувати український спорт на світових олімпіадах». Справді, було б безглуздо замовчувати таланти українців у Радянському Союзі, цим мимоволі стверджуючи свій повний відрив від Батьківщини: «Пишемо про молоду українську інтелігенцію, молодих науковців, щоб знати їх від сьогодні, бо завтра вони стануть вільними творцями духової та матеріальної культури й цивілізації українського народу» [4].

Далі «Смолоскип» наголошує на інформативності всіх статей, опублікованих на сторінці, поданні цитат із радянської преси, записів із радіо: «Часто не ставимо крапки над “і”», – хочемо, щоб це зробив сам читач, щоб у нього вироблялось критичне наставлення і самостійна критична оцінка підсоветської дійсності. А її треба знати і нею жити, щоб ми не відірвались від України. В нашій оцінці українських

підсоветських справ стараємось кермуватись не почуттями й пристрастями, а здоровим розумом, вимогою хвилини й потребами української нації» [4].

І аби остаточно парировати закиди критиків, редакція сторінки офіційно заявляла, що не бажає входити у зайву полеміку з окремими особами чи організаціями, які мають на меті очорнити діяльність «Смолоскипу»: «Дискусію ведемо тільки тоді, коли вона може дати конструктивні й позитивні наслідки та принести користь для української визвольної справи. В іншому разі – не відповідаємо». На підкріплення цього всіх, хто «добачує в сучасній Україні тільки негативи», «хто вважає українську комсомольську молодь за наших ворогів», редакція «Смолоскипу» обіцяла вважати за реакціонерів та шкідників українській справі [4].

У цій же статті було подано окремі підрозділи – «Наше ставлення до Комсомолу» та «Наше ставлення до молодечих організацій», в яких остаточно підтверджувалась ідея «Смолоскипу» щодо консолідації української молоді в еміграції та в СРСР: «Всю українську молодь, незважаючи на її політичні переконання, віровизнання й місце народження, яка згідна й готова визнавати наші позиції, закликаємо до найтіснішої співпраці...» [4].

Стосовно аполітичних позицій української діаспорної молоді у середовищі, де не вщухали усобиці між націоналістичними партіями (наприклад, бандерівською «революційною» ОУН та Проводом Українських Націоналістів А. Мельника), наголошувалося ще у червневому числі «Смолоскипу» за 1953 р. У ньому було опубліковано лист до редакції, підписаний ініціалами «І. К.», що мав досить символічну назву «Ми є більшими “-івцями”!». Незважаючи на те, що сторінка «Смолоскипу» все ще належала пресовому органу мельниківської ОУН, автор статті висловив сміливу думку про необхідність відходу молоді від політичних партій та невтручання у нескінченні міжпартійні дебати: «Лихо в цьому, що зачасто ми є більшими “- івцями”, більшими галичанами, католиками, православними – як українцями! Засліплені шкідливою партійною боротьбою, ми не в силі повести інтенсивну акцію проти наступаючих ворогів. Забуваємо, що лише сконсолідована й вміло поведена акція може переконати світ, що ми здібні мати свою державу» [2]. Безперечно, подібне ставлення до націоналізму та «української визвольної справи» не могло не викликати резонанс серед більшості консервативних націоналістів, а тому стало причиною підозр

та посиленої критики на адресу «Смолоскипу». Чимало представників «старшої генерації» націоналістів, зокрема бандерівців, вбачали негатив та небезпеку у зустрічах активістів «Смолоскипу» з представниками радянських делегацій та налагодженні дружніх стосунків із молоддю радянської України. Вони побоювались, що такі контакти можуть призвести до вербування молоді у діаспорі радянськими спецслужбами, до посилення ворожої агітації. «Смолоскипівці» знали про наявність серед радянських делегатів співробітників та інформаторів МДБ–КДБ, однак намагалися завчасно виявляти таких та гідно поводитись у разі контакту з ними [1].

Так, у статті про зустріч радянської делегації в Парижі навесні 1954 р. Осип Зінкевич описав поведінку комсомольців з України та Росії під час розмов зі «смолоскипівцями». Радянська молодь жваво обговорювала досягнення у післявоєнному СРСР, особисті здобутки й плани на майбутнє, однак обминала в дискусіях національне питання в Радянському Союзі, скептично висловлювалась щодо патріотизму в діаспорному середовищі, категорично відмовлялася брати з собою для перегляду будь-які емігрантські газети та журнали, зокрема «Смолоскип». До всього ж секретні працівники МДБ постійно стежили за контрактами й розмовами делегатів, не давали їм можливості оглядати Париж наодинці, навіть купувати сувеніри [5].

Виходячи з таких обставин, активісти «Смолоскипу» стали ще ретельніше готуватися до зустрічей із радянською молоддю, розуміючи подальшу потребу зв'язку з Україною, де наприкінці 1950-х починають виникати перші організації інакодумців, зароджується дисидентський рух.

Таким чином, поява сторінки «Смолоскипу» в «Українському слові» не лише поклала початок новому явищу в царині діаспорної преси, а й вказала прогресивній українській молоді за кордоном спосіб підійти до «визвольної справи» по-новому.

Знаходячись під фактичним патронатом ОУН (м), «смолоскипівці» мали власну позицію та поле діяльності, перебуваючи поза політикою, але водночас не зрікаючись націоналістичних ідеалів. Бачення активістами «Смолоскипу» українського націоналізму мало низку особливостей, які загалом можна назвати «творчим підходом», або ж, висловлюючись сучасним терміном, – «креативізацією» національно-визвольного руху. «Смолоскип» являв собою перехід від безцільної збройної боротьби та політичної демагогії до гуманістично-просвітницького по-

ступу, згуртування нового покоління українців у підвладній Москві УРСР та в еміграції заради відродження національної єдності.

Будучи на початках лише сторінкою в газеті, контрольованій консервативною націоналістичною партією, «Смолоскип» поступово ставав табором «третьої сили», однак в жодному разі не закликав до розколу чи ворожнечі. Суть новітнього «бунту молодих» полягала не у збуренні ідеологічних однодумців, а в інтелектуальній та духовній реорганізації. На відміну від закликів партійних лідерів свого часу, «смолоскипівці» закликали перестати бачити ворогів та запроданців комуністичної системи у своїх співвітчизниках з УРСР.

Саме ці моменти стали запорукою успіху «Смолоскипу» не лише серед молодого діаспори, а й серед старшого покоління інтелігенції незалежно від приналежності до партій. Вірність власним позиціям та постійне прагнення змін, висунення перед собою нових завдань ознаменували в подальшому виникнення Інформаційної служби «Смолоскип» та Видавництва імені Василя Симоненка, а пізніше Організації на оборону людських прав в Україні.

Джерела та література:

1. Дубинянська Я. Осип Зінкевич: повернення емігранта / Яна Дубинянська. // Дзеркало тижня. – 2001. – № 27. – 21 лип.

2. І. К. Ми є більшими «івцями!» (лист до редакції) / І. К. // Смолоскип. Журн. укр. молоді. – 1953. – № 6 (30). – Черв.

3. Михальчук В. З Українського громадсько-культурного життя у Франції: Нарис історії Укр. народного союзу Укр. національної єдності орг-ції укр. молоді «Українське слово» Першої укр. друкарні / Василь Михальчук. – Париж: Перша укр. друкарня, 2002. – С. 410–418.

4. Наші позиції // Смолоскип. Журн. укр. молоді. – 1953–1954. – № 12–1 (36–37). – Груд.–січ.

5. З[інкевич] О[сип]. Дайте їм свободу! Советські студенти у Парижі / О[сип] З[інкевич]. // Там само. – 1954. – № 5 (41) – Трав.

Олександр Омельковець (*Київ, Україна*). **«Смолоскип» на сторінках газети «Українське слово» (1950–1956)**

У статті йдеться про виникнення та розвиток молодіжної сторінки української діаспори «Смолоскип» у газеті «Українське слово» (1950–1956).

Ключові слова: діаспора, журнал, «Смолоскип», молодь.

Александр Омельковец (*Киев, Украина*). **«Смолоскип» на страницах газеты «Украинское слово» (1950–1956)**

В статье рассказывается о возникновении и развитии молодежной страницы украинской диаспоры «Смолоскип» в газете «Украинское слово» (1950–1956).

Ключевые слова: диаспора, журнал, «Смолоскип», молодежь.

Olexandr Omelkovets (*Kyiv, Ukraine*). **«Smoloskyp» in the newspaper «The Ukrainian word» (1950–1956)**

The article describes the origin and development of the youth page of the Ukrainian diaspora «Smoloskyp» in the newspaper «The Ukrainian word» (1950–1956).

Keywords: diaspora, log, «Smoloskyp», youth.

Наталія СОЛЯНИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94:39(477.83/86)“19”

Огляд історіографії дослідження жіноцтва України першої половини XX століття

Період з кінця 80-х років XX століття в Україні характеризується процесом напруженого пошуку національної ідентичності, найважливіше місце в якому посіла історія. Відтворення історії України, широко репрезентоване у численних наукових роботах, потребувало від істориків переосмислення багатьох традиційних схем, залучення до орбіти історичного знання нових об'єктів, які раніше не вивчалися і не описувалися. Це, зокрема, стосується й жіноцтва та його становища у тогочасному суспільстві.

Вивчення науковцями «жіночого питання» відбувається у контексті дослідження загальної історії людства та суспільства. До сьогодення в історичній науці існує велика кількість недостатньо розроблених проблем, що пов'язані з роллю та діяльністю жінок у різних сферах суспільного життя. Саме по собі минуле незмінне, але, включаючись щоразу у сучасність, воно утворює із нею нові зв'язки й розкриває в новому часі те, що залишалося раніше не дослідженим.

Метою даної статті є огляд вітчизняної та зарубіжної літератури, що стосується історії жіноцтва: її соціального, політичного та правового становища.

Історіографія питання становища жіноцтва у Радянській Україні налічує значний доробок наукових праць. За хронологічною ознакою цю літературу можна умовно поділити на чотири нерівномірні за кількісними та якісними характеристиками частини. 1-й період – це література 1920-х рр. – періоду становлення комуністичної влади; 2-й період представляють роботи 1930-х – першої половини 1950-х рр. – періоду закріплення та інституалізації радянської влади; праці середини 1950-х – середини 1980-х рр. – періоду усталених радянських історичних догм – ста-

новлять 3-й етап; література, що побачила світ з кінця 1980-х до нашого часу – періоду перебудови та незалежності – це 4-й етап. Окрім цього, можна виділити доробок, створений українськими науковцями в діаспорі. Сучасна історіографія означеної проблеми представлена працями загального характеру Т. Орлової, Н. Пушкарьової, О. Стяжкіної, О. Кісь, О. Лабур та ін. [1]. Слід відзначити, що в роки незалежності України зріс інтерес до вивчення українського жіноцтва в період існування тоталітарної влади. Так, наприклад, Р. Чмелик у монографії «Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції)» висвітлює роль жінки (господині і матері) у сім'ї, відзначив статевий розподіл господарських обов'язків і відмінності виховання хлопчиків та дівчаток у сім'ї [2]. Публікації З. Болтарович, М. Паньківа, С. Гвоздевич, М. Стельмаховича, В. Балущка за своєю тематичною спрямованістю також щільно пов'язані з жіночими студіями. Новий етап їх піднесення в Україні відзначений появою в 1999 р. колективної монографії «Жінка в історії та сьогодні» (за редакцією Л. Смоляр) [3]. У цьому дослідженні із соціальної історії, побудованому на засадах гендерного підходу, подано аналіз економічного, правового, соціально-політичного статусу окремих верств українського жіноцтва в різні історичні епохи. Того ж року з'явилася праця О. Маланчук-Рибак «Українські жіночі студії: історіографія та історіософія», де розкрито генезу та особливості їх теоретико-методологічного становлення, шляхи утвердження цього напрямку в українознавстві [4]. Діаспорні вчені Б. Цимбалістий та В. Янів у своїх публікаціях зосередились на аналізі етнопсихологічних прикмет українського жіноцтва та питаннях статусу жінки-матері в родині [5].

Розглядаючи літературу 1-го періоду – 1920-х рр., одразу слід зазначити, що в радянській історіографії вивчення історії жінок було тісно пов'язано з марксистсько-ленінським підходом у «вирішенні жіночого питання». В його основі була концепція про вплив суспільного виробництва на звільнення жінки. Тому перший із вказаних масивів літератури відзначався значною кількістю популярних і пропагандистських видань, які належали ідеологам пролетарського жіночого руху І. Арманд, А. Калигіній, О. Коллонтай [6], Н. Крупській [7], О. Пілацькій, К. Самойловій. Вказані авторки у своїх працях пропагували необхідність партійного керівництва жіночим рухом, узагальнювали перший досвід роботи жінвідділів та делегатських зборів, розглядали питання ліквідації неписьменності та культурно-просвітницької роботи серед жінок [8, с. 123].

Також, для історіографії історії жінок 1920-х – 1930-х рр. був характерним підхід, що, по-перше, виходив із «ленінських принципів досягнення фактичної рівноправності жінок» й вирішальної ролі компартії в їх здійсненні, а по-друге, зосереджувався на вивченні лише окремих питань, передусім таких, як участь жінок у суспільному виробництві та у партійній роботі. Використання класового критерію, його безальтернативність призвели до уніфікації самої категорії «жінки» як «багаточисельного загону трудящих мас». Використання «ленінських принципів» та партійної лінії у вивченні історії жінок стало невід’ємним атрибутом наукового дослідження, хоча вони й відображали лише «вирішеність жіночого питання» офіційною владою, а не реальний об’єктивний процес [8, с. 121]. Тому не дивно, що питання ролі компартії в історії жінок радянська історіографія визначила пріоритетними над іншими. Вже наприкінці 1930-х рр. у пропагандистській літературі замість трудової тематики стала домінувати партійна лінія.

Ще одним джерелом з вивчення зайнятості та участі жінок у громадсько-політичному житті суспільства є брошура, що була опублікована у 1925 р. Центральним відділом по роботі серед робітниць і селянок. Вона була складена на підставі матеріалів Всеукраїнської наради завідувачів губернських, окружних, міських та районних відділів по роботі серед жінок і відзначалася наявністю великої кількості фактичного матеріалу [9, с. 64].

Якщо говорити про дослідження питання змін правового становища жіноцтва, то слід сказати, що роботи 2-го періоду – 1930-х – першої половини 1950-х рр. – унеможливають вивчення етапу законодавчого забезпечення прав жінки в УРСР за його реалізації, оскільки ще в середині 1930-х рр. у колишньому СРСР було зроблено висновок про успішне вирішення жіночого питання. У працях М. Карагодської, К. Кірсанової [10], А. Кропова, Г. Берези [11], Н. Подоланої, Є. Серійної, М. Шабурової широко досліджено процеси, пов’язані зі становленням жінки як повноправного громадянина суспільства, вивчено шляхи масового залучення жінок у суспільне виробництво, здійснено поглиблений аналіз форм і методів вирішення соціальних питань у зв’язку з різким збільшенням частки жіночої праці. У них пропагуються марксистські ідеї, програма більшовицької партії щодо вирішення жіночого питання, підбиваються перші підсумки втілення її в життя. В усіх цих роботах участь жінок у розвитку народного господарства, політичних і культурних перетвореннях розглядалася тільки з позитивної

точки зору [9, с. 65]. Спробу стислого узагальнення закріплених у чинному законодавстві прав жінок зроблено у праці Ю. Есбе, що є виразним свідченням правового становища жінки в УРСР у перше десятиріччя радянської влади [12].

У 3-му періоді – наприкінці 1950-х – на початку 1970-х рр. з'являються праці зі шлюбно-сімейного права таких вчених: М. Гордона [13], Г. Свердлова [14] та О. Пушкіна, в яких певним чином висвітлювалося регулювання рівноправ'я чоловіка та жінки. У 1960 р. вийшла друком праця Г. Матвеева, яка була лише коротким нарисом історії сімейного законодавства УРСР з 1917 р. [15]. У цих працях певною мірою досліджено питання еволюції сімейного законодавства. Але проблематика рівності чоловіка і жінки в них, як правило, обмежується декількома рядками або абзацами; ці роботи не спричинилися до вагомих зрушень у правовому питанні рівності.

Якщо говорити про висвітлення становища жінок у роки Другої світової війни, то слід зазначити, що ще в радянські часи була встановлена завіса секретності над питаннями участі жінок у війні. Як немає офіційних даних щодо військових втрат серед жінок під час військових дій, так і відсутні будь-які офіційні статистичні дані щодо участі їх у відновленні народного господарства УРСР. І хоча до питання участі жінок у відновлювальному процесі в роки Великої Вітчизняної війни автори зверталися неодноразово, проте тема продовжує бути актуальною і мало ще вивченою. Свого часу до цієї проблеми зверталися дослідники О. Шмельова [16], В. Мурманцева [17], М. Коваль [18], В. Галаган [19]. На цю тему написано 5 дисертацій (автори – Л. Бахматова, Ю. Трофим'як, Г. Лункін, Н. Бондарчук, Л. Коваленко), які розглядали роль і функції жіноцтва у роки Великої Вітчизняної війни, але під кутом партійної роботи з цього питання [20]. Багато фактичного матеріалу дають нам узагальнюючі праці, які увібрали всі досягнення радянських істориків у дослідженні періоду та позначені найбільш типовими недоліками у висвітленні повоєнної історії. Це дві колективні праці – багатотомна «Історія Української РСР», створена колективом Інституту історії АН УРСР, і монографія В. Юрчука та І. Кожукало, присвячена діяльності Комуністичної партії України у цей період [20]. Також над дослідженням проблем повоєнної історії, що певним чином дотичні до окресленої проблематики, працювали І. Богодист, О. Зубань, Б. Корольов, О. Кудлай, В. Романцов, П. Снитко, М. Хорошайлов та ін. Але проблема настільки глобальна і багатогранна, що продовжує привертати увагу істориків.

Питання традиційної ролі жінки у родині та суспільстві у радянський період майже не досліджувалося, адже вивчалось виключно в межах фамілістики, тобто жінку розглядали лише в межах проблем родини. Але при розгляді історіографії питання традиційної ролі жінки у родині та суспільстві необхідно виділити праці таких авторів, як О. Кравець, О. Пономарьов, Є. Сявавко, Н. Гаврилук; незважаючи на їхню ідеологічну заангажованість, у цих роботах є чимало цікавих статистико-демографічних, фольклорних та етнографічних даних та слушних висновків щодо типології та структури сім'ї, функцій і прав жінки, особливостей етнопедагогіки тощо [1].

У другій половині 1950-х рр. почався етап в історіографії теми, що характеризується більш високим рівнем наукових досліджень, створених на основі використання архівних матеріалів, синтезу досягнень літератури 1920-х – першої половини 1950-х років. З'являються праці, які стали підсумком спільних зусиль істориків, юристів, економістів, філософів та соціологів. Однією із фундаментальних праць, опублікованих у той час, була монографія В. Більшай, у якій досліджено становище жінки в радянському суспільстві. Але її основні положення і висновки були міцно затиснені у догмах тоталітаризму [21]. Та найбільш плідний період в історіографії проблеми настав у другій половині 1980-х рр., коли процеси демократизації дали поштовх до переосмислення становища жінки в суспільстві. Серед фундаментальних слід назвати праці О. Азарової [22], М. Данченко [23], В. Галаган, С. Поленіної, у яких досліджено соціально-економічні проблеми рівноправності жінок і чоловіків у радянському суспільстві. У цей період зростає інтерес до проблеми участі жінок у державному управлінні, про що свідчать праці М. Кирилової, В. Копеко, А. Музирі, Н. Сьомке та ін. [24].

4-й етап в історіографії – роботи сучасного періоду; їх можна розглядати за окремими напрямками. Так, наприклад, окреслюючи історіографію участі жіноцтва у колективізації, необхідно відзначити, що дані дослідження характеризуються формальною відмовою від концепцій минулого й долученням іноземних концепцій у висвітленні широкого спектру питань жіночої економічної й громадсько-політичної активності та вирізняються об'єктивним критичним висвітленням проблем соціалістичних перетворень на селі під час примусової зміни суспільного ладу [25].

Комплексністю та критичним підходом до перебігу подій відзначається колективна праця українських істориків «Історія українського

селянства. Нариси в 2-х томах» [26]. Значна кількість конкретних прикладів участі жінок в акціях селянського опору колективізації та радянській владі подана у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких можна виділити дослідження Н. Бем [27], Р. Конквеста [28], Ю. Марочко [29] тощо.

Аналіз історіографії дозволяє зробити висновки, що, з одного боку, існує велика кількість праць, які висвітлюють питання участі сільського жіноцтва у суспільній сфері сільськогосподарського виробництва, але з іншого – немає узагальнюючого дослідження особливостей участі селянок у виробничому, соціально-економічному та суспільно-політичному процесах за часів підготовки і проведення масової колективізації [25, с. 6].

Розглядаючи літературу, яка висвітлює місце жінки під час катаклізмів, що сколихнули Україну у 20-х–30-х роках ХХ ст., слід відзначити величезний масив наукової літератури, що висвітлює Голодомор 1932–1933 рр. – найбільше потрясіння для нашого народу. Водночас, якщо проаналізувати ступінь дослідженості тематики жіноцтва періоду Голодомору 1932–1933 рр., можна стверджувати, що вчені на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки не приділили їй відповідної уваги, хоча Голодомор 1932–1933 років є однією з найсуперечливіших проблем історії України, яка й досі містить значну кількість білих плям. З даної проблематики існують як дослідження загального характеру, так і конкретизовані з вузьким профілем проблеми дослідження. До цих досліджень слід віднести: «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали» за редакцією В. Смоля [30], «Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив», упорядник Ю. Мицик [31], «Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933» [32] та ін.

До початку 2000-х рр. соціальну історію Голодомору розглядали лише в контексті політичного, економічного та духовного становища населення в цілому. На сьогодні постає питання вивчення гендерної історії як дослідження становища різних категорій представників певної статі зі своїми морально-психологічними та суспільно-правовими особливостями для відтворення більш повної картини тодішніх подій. Але, на жаль, літератури, яка б висвітлювала становище жінки у період Голодомору, надзвичайно мало. Найяскравішим прикладом такого дослідження є роботи О. Сапицької «Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928–1932 рр.)» [33], «Сільські

жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – сер. 1932 рр.)» та Є. Шаталіної «Експропріація селянських господарств в Україні у 1929–1932 рр.» [34].

Якщо говорити про сучасне висвітлення становища жінок у роки Другої світової війни, то слід відзначити роботи І. Єсіп [35] та зарубіжної дослідниці І. Ванникової.

На сучасному етапі вітчизняні історики потужно розробляють тему боротьби проти тоталітаризму в Україні. Що стосується участі в ній жіноцтва, то це питання поки що розроблено значно менше. Ті нечисленні публікації, які є, свідчать, що проблема розглядається у певних хронологічних межах: 1930-ті рр., 40-ві–50-ті і 60-ті–80-ті. Особливо складним був період 40-х років, час Другої світової війни, коли за свободу билися з двома потужними ворогами. Радянські жінки взяли участь у захисті завоювань соціалізму, у визволенні України від німецьких окупантів. Жінки Західної України в лавах ОУН-УПА разом із чоловіками боролися проти фашизму і більшовизму, що висвітлюється у низці праць сучасних істориків – Р. Ковалюк [36], Д. Рихтицької [37], Л. Онишко [38]. На основі зібраного матеріалу Л. Онишко показує, що завдяки психологічним особливостям, активній громадській позиції, відповідальному ставленню до праці жінки посіли визначне місце в роботі політико-освітньо-виховної референтури, підпільного Українського Червоного Хреста, служби зв'язку ОУН. Вони вели активну пропагандистську роботу, працювали у розвідці.

Сучасний період в історіографії відкрився серією статей, які публікувалися в 1990 р. та в наступні роки у періодичних виданнях, насамперед в «Українському історичному журналі». Автори статей – І. Білас, М. Бугай, О. Веселова, І. Кожукало, С. Кульчицький, І. Маковійчук, П. Панченко, Ю. Пилявець, А. Перковський, С. Пирожков – узагальнили та ввели до наукового обігу великий фактичний матеріал з історії України 1946–1953 рр. Згодом з'явилися брошури, монографічні дослідження. Кілька з них присвячено голоду 1946–1947 рр. в Україні. Це, наприклад, дослідження І. Воронова, Ю. Пилявця та М. Шитюк, які яскраво відображають тогочасну історичну ситуацію [39; 40].

Узагальнюючи вищесказане, слід відзначити, що радянська історіографія вивчення історії українського жіноцтва представлена масивом наукових робіт, які спираються на велику кількість статистичного матеріалу, але мають низку негативних моментів. Основний недолік всієї радянської історичної літератури полягав у висвітленні історії

крізь призму партійних рішень, які насправді не відображали реально-го стану справ у країні. Історики були позбавлені можливості висловлювати власні думки, якщо вони не збігалися з рішеннями та директивами партійних органів, а також висловлюваннями керівних діячів КПРС та Комуністичної партії України.

Інший недолік історичної літератури цього періоду нерозривно пов'язаний із вилученням з джерельної бази документів, які висвітлюють події з інших позицій, ніж ті, які визначені у партійних рішеннях. Багато історичних джерел опинилося у «спецхранах» бібліотек та секретних фондах архівів і були недоступні для істориків.

Якщо говорити про сучасну історіографію, слід відзначити, що дослідники приділяють достатню увагу жіночій проблематиці. Але навіть тепер існує велика кількість недосліджених сторінок жіночої історії. Треба наголосити, що жіноча тематика не є самозамкненою, самодостатньою. Між репрезентацією ролі жіноцтва в історіографії і суспільною свідомістю українства відбувається постійний взаємовплив. Існує взаємозв'язок між проблемами історіографії жіночої проблематики у минулому із актуальними питаннями життя сучасної України і буття у ній жіноцтва. Роздуми над проблемами жіноцтва на всіх етапах історичного шляху України виводять дослідника на новий рівень розуміння сутнісних процесів, що дійсно має величезне значення для перспектив розвитку країни.

Джерела та література:

1. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
2. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) / Р. Чмелик. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 143 с.
3. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / Л. О. Смоляр. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 440 с.
4. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / О. Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1999. – 54 с.
5. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий. // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66–96.
6. Коллонтай А. Труд женщины в эволюции хозяйства / А. Коллонтай. – М.–Л.: Гос. из-во, 1928. – 83 с.

7. *Крупская Н. О работе среди женщин: Сб. ст. / Н.К. Крупская. – М.–Л.: Гос. изд-во, 1925. – 94 с.*

8. *Лабур О. В. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20 – 30-х рр.: перетворення ідеї в догму / О. В. Лабур. // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – Вип. 28. – К.: ІВЦ Вид-во «Політехніка», 2009. – С. 121–129.*

9. *Лабур О. В. Трансформація гендерних відносин в Україні (1917–1939 рр.): вітчизняна історіографія проблеми / О. В. Лабур. // Університет: наук. історико-філософський журн. – 2007. – № 2 – С. 61–69.*

10. *Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР / К. Кірсанова. – К.: Політвидав ЦК КП(б)У, 1937. – 46 с.*

11. *Береза Г. Жінки Радянської України / Г. Береза. – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1948. – 109 с.*

12. *Эсбе Ю. Что дала Октябрьская революция женщине? / Ю. Эсбе. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1925. – 125 с.*

13. *Гордон М. В. Из истории советского семейного права Украинской ССР / М. В. Гордон. // Уч. зап. Харьков. юрид. ин-та. – 1958. – Вып. 2. – С. 76–97.*

14. *Свердлов Г. М. Советское законодательство о браке и семье / Г. М. Свердлов. – М.: Госюриздат, 1961. – 96 с.*

15. *Матвеев Г. К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР / Г. К. Матвеев. – К.: Изд-во КГУ, 1960. – 164 с.*

16. *Шмелева А. Ф. Советские женщины в Великой Отечественной войне / А. Ф. Шмелева. – М.: Политиздат, 1947. – 217 с.*

17. *Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941–1945 гг. / В. С. Мурманцева. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.*

18. *Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) / М. В. Коваль. // Укр. істор. журн. – 1975. – № 12. – С. 34–46.*

19. *Галаган В. Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни / В. Я. Галаган. // Там само. – К., 1988. – С. 52–61.*

20. *Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Украины 1945–1950 / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К.: Політвидав України, 1986. – 365 с.*

21. *Бильшай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / В. Л. Бильшай. – М.: Госполитздат, 1959. – 264 с.*

22. *Азарова Е. Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР / Е. Г. Азарова. – М.: Наука, 1989. – 164 с.*

23. Данченко Н. И. *Охрана прав и интересов советских женщин* / Н. И. Данченко. – К.: Знание, 1987. – 48 с.
24. Бондаренко Н. О. *Історичні аспекти розвитку вчень про права жінок* / Н. О. Бондаренко. // *Форум права*. – 2011. – № 2. – С. 87–96.
25. Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. і ст. наук. / О. М. Сапицька – Луганськ, 2007. – 20 с.
26. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: У 2 ч. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 445 с.
27. Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. і ст. наук.: 07.00.01/ Н. Бем; НАН України; Ін-т історії України. – К., 2004.
28. *Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор* / Р. Конквист. – К.: Либідь, 1993. – 275 с.
29. Марочко Ю. *Геноцид в Україні (1932–1933): хроніка злочину* / Ю. Марочко. // Найбільший злочин імперії (Мат-ли наук.-практ. конф: Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років) – К.: Просвіта, 1993.
30. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док-ти і мат-ли* / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
31. *Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив* / Упор.: Ю. Мицик. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.1 – 5.
32. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / Упор. Ю. В. Авраменко, О. В. Андрощук, В. М. Гнатюк та ін. – К.: Україна, 2003. – 352 с.
33. Сапицька О. М. *Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928–1932 рр.)* / О. М. Сапицька. // *Зб. наук. пр. «Гілея (наук. вісник)»*. Вип. № 6. – К.: Світогляд, 2006. – С. 84–94.
34. Шаталіна Є. П. *Експропріація селянських господарств в Україні у 1929–1932 рр.* / Є. П. Шаталіна. // *Укр. істор. журн.* – К.: Наук. думка, 1992. – № 3. – С. 123.
35. Єсіп І. М. *Трудова діяльність жінок Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни* / І. М. Єсіп. – Донецьк: Друк-Інфо, 2000. – 240 с.
36. Ковалюк Р. Т. *Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні* / Р.Т. Ковалюк. // *Жіночий рух в Україні*. – С. 99–101.
37. Рихтицька Д. *У поклоні українській жінці-героїні* / Д. Рихтицька. // *Визвольний шлях*. – 1996. – № 3. – С. 262–268.
38. *Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст.* / Л. Онишко. // *Там само*. – 2002. – № 10. – С. 64–75.

39. *Воронов І. О., Пилявець Ю. Г.* Голод 1946–1947 рр. / І. О. Воронов, Ю. Г. Пилявець. – К.: Знання, 1991. – 48 с.

40. Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття / М. М. Шитюк. – К.: Геліон, 1997. – 62 с.

Соляник Наталя (*Запоріжжя, Україна*). **Огляд історіографії дослідження історії жіноцтва України першої половини ХХ століття**

В статті розглядається історіографія дослідження жіноцтва України I половини ХХ століття. Висвітлюються основні етапи та періоди наукових студій з історії жінок, що були зумовлені історичними процесами та політичними директивами.

Ключові слова: історіографія, жіноче питання, право, жіночі студії, гендерні дослідження, соціальна історія.

Соляник Наталия (*Запорожье, Украина*). **Обзор историографии исследования истории женщин Украины первой половины XX века**

В статье рассматривается историография исследования женщин Украины I половины XX века. Освещаются основные этапы и периоды научных студий истории женщин, обусловленные историческими процессами и политическими директивами.

Ключевые слова: историография, женский вопрос, право, женские студии, гендерные исследования, социальная история.

Solyanik Natalia (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **The review of historiography of research of Ukraine's women of first half of the XX century**

In article the historiography of research of women of Ukraine of the I half of the XX century is considered. The main stages and the periods of scientific studios of history of women which were caused by historical processes and political instructions are shined.

Key words: historiography, women's issue, right, female studios, gender researches, social history.

Надія ХАЛАК
(Львів, Україна)

УДК 930.2:528.9(477) М. Вавричин

Дослідження Марії Григорівни Вавричин з історичного картознавства України

Зацікавлення історичним картознавством України у М. Г. Вавричин (20.III.1935 – 28.XII.2010) тривало впродовж її наукової праці.

Найраніші праці такого змісту вчена опублікувала ще у другій половині 1970-х р. Тоді М. Вавричин збирала й аналізувала матеріали до планованої дисертаційної роботи «Картографічні джерела до історії України XV–XVII ст.». Результатом її праці стали публікації, головним об'єктом розгляду яких є європейські середньовічні мапи із зображенням українських теренів: послідовно вміщено огляди європейських мап XIV–XVII ст., що охоплюють українські території. Вчена досліджувала стародавні картографічні твори зі львівських картографічних колекцій та проводила пошуки оригіналів карт українських земель, виконаних французьким інженером, архітектором, картографом Гійомом Левассером де Бопланом (1600–1675?), що зберігались у бібліотеках і архівах колишнього СРСР. Низку текстів було присвячено львівським колекціям, а також польським та російським картографічним фондам.

Загалом за радянських часів вийшли тільки чотири публікації цієї авторки з історичного картознавства, причому всі – не у профільних (географічних), а в бібліографічних збірниках, що їх видавали бібліотеки Академії наук СРСР і Академії наук союзних республік, а також у літературознавчому журналі [1–4]. У цих колективних виданнях статті дослідниці слугували радше ілюстрацією одного із фондів бібліотеки, аніж були розвитком тематики в контексті обговорення картографічного відображення української території на середньовічних мапах та їх джерелознавчого вивчення, або науково-популярного плану. Збереглася низка рукописних статей авторки, які ми також розглянемо у цій публікації [5].

Так, у рукописній статті під назвою «З історії картографії українських земель XV ст.» подано огляд західноєвропейських карт того часу, на яких зображено українські терени. У цій статті авторка звертається до праць визначного античного астронома і географа К. Птолемея. Першопочатки картографування теренів України у XV ст. М. Вавричин виводить від повернення в середньовічну науку забутої праці Птолемея «Географія». Учений, узагальнивши географічні знання своїх попередників, навів координати 8000 відомих йому населених пунктів. Дослідниця зупиняється на його карті Європейської Сарматії, де показано землі між Балтійським, Чорним і Азовським морями, а також між Віслою й Доном, відчитавши зображення на ній річкової системи, назви народів, окремих об'єктів.

У цій праці здійснюється огляд західноєвропейських карт XV ст. – перевидань «Географії» К. Птолемея, її перекладів латинською мовою та складених на її основі нових мап Європи й окремих європейських територій, де вперше картографовано і значну кількість об'єктів, розташованих на українських теренах. Ці твори свідчили про відродження європейської картографії й початок новітнього етапу в її розвитку. Аналізуючи рукописну мапу італійця Фра Мауро з 1459 р., вчена звертає увагу на політичний поділ всієї території України на «провінції». У зв'язку з подвійною локалізацією на цій карті Києва – під назвами *Chiovo* і *Macharmi*, вона висловлює припущення, що другий з цих топонімів – це варіант турецької назви міста – Мен-кермен.

Дослідниця описує й мапу М. Кузанського – першу новітню карту, яка мала вплив на розвиток європейської картографії кінця XV – початку XVI ст. Оскільки оригінал не зберігся, то розглядаються його переробки, зокрема 1491 р.

Докладно коментуючи картографічне зображення з 1491 р., М. Вавричин відчитує назви адміністративно-територіальних одиниць, міст (наводить їх у перекладі), гірських хребтів (Карпатські гори, Амадоцькі гори), Києва (зафіксований двічі – як *Chiovia* та, південніше, *Macromana*).

Учена зауважує зміни у відтворенні річкової системи – зміщення гирл рік Дніпра, Дністра, також (на північ) узбережжя Чорного моря, внаслідок чого територія України набула сплющеного вигляду, ріки суттєво скорочені.

Порівнюючи карту 1491 р. із варіантом М. Беневентського та Б. Вавровського, М. Вавричин з'ясувала, що автори початку XVI ст. збагати-

ли картографічну номенклатуру, зазначивши чимало нових населених пунктів, у т. ч. на західноукраїнських землях, Придніпров'ї, північному березі Чорного моря. Також на новішій переробці помічено виправлення помилкової локалізації Києва та Луцька.

Серед інших описаних дослідницею картографічних пам'яток – мапа частини України з планом підриву Дніпрових порогів та наступу турецького флоту на Київ, складена на межі XV–XVI ст. Учена відчитала малюнок карти, на якому показано течії річок Дніпра, Десни, Дністра, системи укріплених міст (Київ – велика фортеця з потрійним частоколом, воротами, баштами справа на Дніпрі, з назвою Мен-кермен (дослівно – «Велике місто»); на південь – фортеця Черкас; між Десною та Дніпром – фортеця Остер; між Дніпровським лиманом і гирлом Дністра – татарська фортеця Ябу), густу мережу доріг, що сполучали важливіші населені пункти Лівобережжя і Правобережжя. В архіві М. Вавричин віднайдено рукописний фрагмент окремої розвідки про згадану карту. З огляду на джерелознавчий аналіз (розкривається значення мапи для історичної науки у висвітленні подій польсько-турецької війни за Кілію й Білгород 1497 р.), цей фрагмент доданий нами до статті «З історії картографії українських земель XV ст.».

Низка статей М. Вавричин стосуються картографічних пам'яток XVI–XVII ст., які зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, зокрема статті «Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР», «Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР», які з'явилися друком у тематичних збірниках Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у 1975 та 1993 рр. [1, с. 101–110; 6, с. 240–245].

Із колекції бібліотеки увагу дослідниці привернула насамперед виконана німецьким картографом Мартином Вальдзеємюллером мапа Середньої та Східної Європи із заголовком «Новітня карта європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русії, Пруссії і Валахії» початку XVI ст. Серед характеристик карти було названо сплюсненість території, скороченість течій Дністра і Дніпра, приблизність, а подекуди цілковиту некоректність відомостей про розташування географічних об'єктів, у т. ч. занадто близьке розміщення міст до узбережжя Чорного моря (Львів, Кам'янець, Коломия).

Вивчаючи багату колекцію авторства С. Мюнстера – німецького географа, картографа й лінгвіста кінця XV – середини XVI ст., М. Вавричин описала мапу Середньої та Східної Європи з німецького видан-

ня «Космографії» 1590-х рр., на якій у межах українських земель читаємо такі написи, як: Русія, Подоля, Коднія, Литва тощо¹.

Аналізуючи картографічні твори другої половини XVI ст., представлені виданнями В. Гродецького, зокрема мапу Польщі, складену 1557 р.², Марія Григорівна зауважила нанесений на ній державно-адміністративний поділ (кордони воєводств і земель Речі Посполитої, Червоної Русі (її західна границя тут пролягає на схід від Яєлиськ по річці Віслок), що межує з Угорщиною, Молдавією). Дослідниця виявила незначну кількість об'єктів на Правобережжі, а також деформоване зображення – майже прямолінійне з півночі на південь – течії Дніпра, чим картограф надав території України неправильних обрисів.

Показово, що М. Вавричин не тільки аналізувала зображення і відповідність його сучасному картографуванню України, але й шукала картографічних аргументів відтворення справжніх меж українських історичних земель. Так, скажімо, коментуючи щойно згадану карту Гродецького, вона спеціально зупинилася на західній границі Червоної Русі.

Картографія останньої третини XVI ст., як відомо, репрезентована працями фламандських картографів А. Ортелія та Г. Меркатора. У збірці ЛННБ – два видання А. Ортелія, які вийшли в Антверпені 1584 р. (латинською та німецькою мовами) та 1601 р. (латинською мовою), також атлас історичних карт стародавнього світу (Антверпен, 1601). Марія Вавричин охарактеризувала структуру атласу 1584 р., докладно прокоментувала описову статтю до вміщеної в ньому мапи В. Гродецького, також зосередила свою увагу на відображенні українських теренів на картах сусідніх країн: Росії, Угорщини (показано Закарпаття), Румунії (Поділля, територія між гирлами Дністра і Дунаю), Турецької та Римської імперій (південні землі та Кримський півострів).

¹ На іншій мапі С. Мюнстера Середньої та Східної Європи (без зазначення року виготовлення чи видання) виділено терени Русії з містом Львовом та Поділля, позначено лісові масиви на Поділлі й Поліссі. Карта Польського королівства (у двох примірниках) Мюнстера фіксує території з назвами Гамаксобія (між Дніпром та Десною), Скіфія (на лівобережжі Дніпра), південніше – Креманія, Татарія й Бастерни. За припущенням М. Вавричин, ці карти походять з німецьких видань «Географії» К. Птолемея, здійснених С. Мюнстером.

² Опублікована Яном Опорінім у Базелі 1562 р., багато разів репродуковалася різними видавцями, зокрема в атласах А. Ортелія (1570–1580 рр., 1595 р. (з виправленнями А. Пограбки)).

Розглядаючи видання Герарда Меркатора «Атлас, або космографічні думки про створення світу і вид створеного» (Дуйсбург, 1595), дослідниця простежує зображення українських земель на трьох картах – Русії (позначено Червону Русь, Покуття, Волинь, Поділля, Сіверщину, землі перекопських татар, Таврику), Литви (виділено кордони Великого князівства Литовського, внутрішні кордони адміністративних одиниць – Червоної Русі, Волині, Поділля; поза кордонами подано Чернігівщину, Новгород-Сіверщину, південне лівобережжя Дніпра) і Таврики Херсонської (доповнює попередню працю зображенням східноукраїнських територій і північно-східного берега Чорного моря). У фондах бібліотеки М. Вавричин також виявила двотомний атлас Меркатора, виданий Г. Гондіусом в Амстердамі 1633 р., та перевидання цього ж атласу 1638 р., здійснене Г. Гондіусом і Янсоном.

У львівській колекції вчена виокремила і карту Великого князівства Литовського, виконану Т. Маковським на зламі XVI–XVII ст., яка інформує про Волинь, Київщину, Підляшшя, Поділля, західноукраїнські терени. На доданій до неї карті Дніпра, за спостереженням дослідниці, вперше в картографії позначені Дніпрові пороги, а також острови, населені пункти та ріки, що впадають у головну водну артерію України. Пам'ятка входить до атласу Меркатора 1638 р., атласів В. Блау, а також існує як окреме видання. Фонди ЛННБ ім. В. Стефаніка містять і твори видатного голландського картографа й видавця Блау та його спадкоємців. Серед цих мап Центральної та Східної Європи – атлас 1640 р. (латинською мовою), один том атласу (німецькою й французькою мовами), 10 томів великого атласу 1662 р. (латинською мовою), 2–3 і 7–9 томи атласу 1664 р.

У картографічних фондах бібліотеки М. Вавричин вдалося віднайти першодруки трьох карт Г. Боплана – Польського королівства (опублікована в книзі С. Старовольського «Polonia», Гданськ, 1656) і Дніпра (дві анонімні) у складі атласу Блау 1662 р.

Виявляючи у бібліотечних сховищах оригінальні примірники середньовічних європейських мап, учена встановлювала, якими виданнями вони представлені, одночасно з'ясовуючи відомості й значно ширшого плану – про час і місце публікації та републікації окремих картографічних пам'яток, що допомагає скласти уявлення про те, які львівські колекції містять оригінали, а які – перевидання цих творів та атласи із пізнішими доповненнями картографів.

В особистому архіві дослідниці відклався рукопис присвяченої цій темі статті – як частини більшої розвідки, у котрій подано огляд карт

XIV–XVI ст., що відображають територію України, із львівських картографічних колекцій³.

Увесь картознавчий доробок авторки засвідчує її добру обізнаність із європейською та російською історіографією. На це вказують хоча б численні покликання на праці з історії картографії, спеціально присвячені мапі К. Птолемея і картам XV–XVI ст., їхньому датуванню, авторству, відтворенню території картографічними засобами. Високий науковий рівень досліджень М. Вавричин виявлявся й у вдумливому розгляді карт на предмет відображення на них адміністративного поділу, локалізації міст, деталей рельєфу та річкової системи. Зіставляючи переробки оригіналів, учена простежує еволюцію картографічного зображення, вивчає історичний контекст створення карт.

Особливе місце у творчому доробку Марії Григорівни посідають дослідження картографічної спадщини Гійома Левассера де Боплана – французького інженера, який перебував на службі у війську польського короля з 1630 до 1647 р. і керував на українських землях спорудженням укріплень та оборонних споруд, зокрема у Барі, Бродах, на підступах до Кам'яця, Нового Конецполя, Кременчука, Кодака, у Підгірцях та ін.

Бопланіана – улюблена сфера наукових зацікавлень дослідниці. Вивчати цю тематику вона розпочала наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Перший її виступ про маловідомі карти Боплана на II Всесоюзній конференції з історичної географії Росії (Москва, 25–26 листопада 1980 р.) не ввійшов до видання матеріалів цього наукового форуму [7]: московські професори критикували «несоветские границы» українських земель, зображені видатним французом. Текст цієї доповіді під назвою «Маловідомі карти України Г. Боплана» був опублікований у 1998 та 2012 роках [8, с. 114–122 + 16 репр. карт.; 9, с. 143–166].

На початок 1980-х рр. М. Вавричин уже провела пошукову роботу з виявлення оригінальних творів французького інженера у бібліотеках і архівах тодішнього СРСР (з цією метою їздила у наукові відрядження до Києва, Москви, Петербурга) – загалом було знайдено понад 80 відбитків бопланівських карт українських земель. Результати пошуків оприлюднено у відомчому бібліотечному збірнику праць (Київ, 1981) у розвідці «Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах

³ Неопублікований фрагмент стосується картографічних праць XIV–XV ст. Йдеться, зокрема, про загальногеографічну карту Європи, частини Близького Сходу та Північної Африки із т. зв. Каталонського атласу 1375 р. та круглі настінні мапи світу XV ст. із зображенням українських земель.

СРСР» [3, с. 116–127]. На сторінках журналу «Жовтень» того ж 1981 р. побачила світ популярна стаття авторки про французького картографа середини XVII ст. і створені ним мапи України [2, с. 89–94]. Була і ще одна – московська – публікація про карти XVII ст. – теж у бібліотечному, тобто непрофільному, збірнику «Формирование книжных фондов» (Москва, 1982) [4, с. 93–103]. У ній творам Боплана було відведено два абзаци, а також згадано про те, що саме він першим зафіксував назву «Україна». Це вже пізніше дослідниця напише, що Боплан увів цей термін на означення самостійної держави, в кордонах від Московії до Трансільванії. Тоді ж – на початку 1980-х – було зрозуміло, що навіть езоповою мовою про карти українських земель писати неможливо.

Тривалий час Марія Григорівна не оприлюднювала результатів власних досліджень з історичної картографії. Підготовлені статті «Географічні карти XV–XVII ст. як джерело для історико-краєзнавчих досліджень», «Нові картографічні джерела до історії України XVII ст.» так і залишилися в рукописі.

Активна праця, перервана на десятиліття, відновлюється наприкінці 1980-х рр., коли радянська імперія поступово втрачає свою міць. М. Г. Вавричин оголошує про підготовку до видання атласу «Україна на картах Боплана» в рамках серії «Картографічні джерела до історії України», запланованої Археографічною комісією АН УРСР під керівництвом Я. Р. Дашкевича. Виступ дослідниці з цією пропозицією був оприлюднений на першій республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988 р.) [10, с. 240–243]. Відтак знову розпочинається пошук оригіналів Бопланових мап, а отже, й відрядження – до Прибалтійських держав, Білорусі, Польщі, Росії.

Загалом студії Марії Григорівни Вавричин над спадщиною французького картографа XVII ст. Гійома Левассера де Боплана передбачали:

- 1) виявлення оригінальних творів у наукових бібліотеках та архівах європейських країн;
- 2) узагальнення відомостей із доробку сучасних дослідників: щодо біографічних даних, кількості нововіднайдених оригіналів картографічних праць та збережених екземплярів карт, відмінностей між примірниками окремих творів;
- 3) укладення повного переліку відомих картографічних творів Боплана, що стосуються України;
- 4) аналіз і порівняння (вперше в історичній картографії) варіантів віднайдених примірників мап, простеження розвитку зображення на

них та, шляхом зіставлення змісту цих творів, відтворення послідовності їх складення.

Здобутком світової бопланіани стали виявлені у співпраці з А. Перналем примірники оригінальних бопланівських мап. У статтях «Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР» [3, с. 116–127] і «Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи» [11, с. 18–22] дослідниця виклала результати наукових пошуків. Об'єднаними зусиллями двох непересічних науковців було встановлено, що вцілілих екземплярів карт значно більше, ніж вважалося досі, на підставі даних польських та російських істориків. Учені знайшли 14 оригінальних примірників Генеральної карти (виданої у Гданську 1648 р. – 7, і стільки ж – другого видання, здійсненого в Руані й доданого до «Опису України» 1660 р.) та 12 оригіналів Спеціальної карти [11, с. 18–22].

Авторка уклала також перелік Бопланових картографічних праць, присвячених Україні, який охоплює 23 оригінальні мапи, не враховуючи їхніх варіантів. Це план Кодацької фортеці (1639 р.), Українська географічна карта (1639 р.), Генеральна карта України (1648 і 1660 рр.), Спеціальна карта України (1650 р.), карти Дніпра (видані 1662 р.), 12 карт-ілюстрацій до «Опису України» (1652 р.). Усі вони зберігаються у 16-ти бібліотеках, розташованих у 14-ти містах восьми держав Європи [11, с. 22]

У розвідці «Боплан – картограф України» [12, с. 118–133] акумульовано відомі на сьогодні біографічні дані цього видатного французя, здійснено історіографічний огляд досліджень, у яких йшлося про його мапи та вказувалося на нововиявлені закордонними науковцями оригінали цих творів, охарактеризовано особливості картографічного зображення на них та зіставлено примірники окремих карт.

У статті «Маловідомі карти України Г. Боплана» авторка популяризує віднайдені дослідниками у першій половині ХХ ст. оригінали праць Боплана⁴, наголошуючи на необхідності вивчити всю творчу спадщину французького інженера.

⁴ Це план Кодацької фортеці, Українська географічна карта (в опублікованому атласі карт і планів Ф. Гетканта з Архіву війни у Стокгольмі), План усього Польського королівства і Великого князівства Литовського разом з їхніми суміжними воєводствами (Гданськ, 1652) – у бібліотеці Чарторийських у Кракові, та 12 мідеритів унікальних творів Боплана, знайдених 1952 р. польським дослідником С. Гербстом у Гданській бібліотеці Польської академії наук.

У публікації «До історії створення Г. Бопланом карт України» [13, с. 88–113] М. Вавричин, порівнявши фотокопії збережених мап (щодо нанесення на них населених пунктів, річкової системи, особливостей рельєфу, шляхів сполучення, написів про військові події та ін.), виокремила набагато більше їх варіантів, ніж стверджувалося на той час у науковій літературі: 5 варіантів Генеральної карти, надрукованої у Гданську 1648 р. (досі виділялося тільки 2), 6 варіантів Генеральної карти французького видання 1660 р. (раніше – 4), 4 варіанти Спеціальної карти 1650 р. (розрізнялося 3). Дослідниця детально описала кожний із зазначених варіантів, зіставила їхні картографічні зображення, простежила внесення змін і доповнень. Результати докладного текстологічного аналізу цих варіантів було викладено у спеціальних таблицях.

Таке надзвичайно глибоке проникнення у творчу лабораторію картографа України XVII ст. дало вченій змогу внести корективи в усталені у закордонній історіографії погляди щодо хронології створення Бопланом своїх праць.

Річ у тім, що в науковій літературі переважала думка про першість складення Спеціальної карти, а вже згодом – на її базі – опрацювання Генеральної карти України. Такі міркування висловлювали, зокрема, польські історики. Висновок Марії Григорівни, що 5-й варіант Генеральної карти (гравійованої В. Гондіусом, Гданськ, 1648) став основою для Спеціальної карти України 1650 р., мав розгорнуту аргументацію⁵. Докладне порівняння з варіантами Спеціальної карти дало підставу констатувати, що зміст і нумерація квадратів тут такі самі⁶. Це твер-

⁵ Неопублікований фрагмент стосується картографічних праць XIV–XV ст. Йдеться, зокрема, про загальногеографічну карту Європи, частини Близького Сходу та Північної Африки із т. зв. Каталонського атласу 1375 р. та круглі настінні мапи світу XV ст. із зображенням українських земель.

⁶ Дослідниця звернула увагу на відкреслений пунктирною лінією фрагмент на площині Генеральної карти, який потім було перенесено на Спеціальну карту. Це прямокутник між 48 і 51 градусами географічної широти та 48 і 60 градусами географічної довготи, поділений на 8 рівних пронумерованих квадратів, з яких восьмий збільшений за рахунок доповнення картографічного зображення поза рамкою мапи, що охоплювало терени від Львова до Перемишля (зі сходу на захід) та від Львова до Любліна (з півночі на південь) і додатково внесені назви населених пунктів та зміни у відображенні території на північ від Сокаля до лінії Городло – Дубно, де також зазначено нові топоніми.

дження про зворотну хронологію створення Спеціальної карти здобуло підтримку в сучасній російській історіографії.

Завдяки зусиллям М. Вавричин науковці отримали повний перелік творів французького картографа середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана, чітку інформацію про місце збереження і кількість оригіналів бопланівських карт України та їхніх варіантів, датування мап та еволюцію картографічного зображення. Публікацію факсиміле Спеціальної карти 1650 р. із цінним довідковим апаратом – покажчиками, в яких назви географічних об'єктів ідентифіковано відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу, проф. Я. Дашкевич вважав дуже вагомим внеском сучасної української історіографії у дослідження бопланіани. А серію статей Марії Григорівни про джерелознавче значення карт України Боплана та його картографічну спадщину загалом видатний український історик зараховував до першорядних наукових досягнень у цій галузі [14, с. 48, 50].

Частину своїх розвідок М. Вавричин присвятила картографії окремих українських історико-географічних регіонів – Покуття, Поділля, Полісся. Вона досліджувала назви, територіальні межі, рельєф, ландшафт, річкову систему, населені пункти (у т. ч. мікротопоніми), шляхи сполучень. При розгляді карти Полісся Д. Цвіккера⁷ із відбитка оригінального примірника 1650 р., який зберігається у Саксонській державній бібліотеці в Дрездені, авторка підкреслила вплив твору на подальше картографування Полісся, зокрема й Бопланом. Праці про картографію Поділля і Покуття збереглися у рукописах і вперше були опубліковані у 2012 р. [15, с. 64–65; 16, с. 66–67].

Цікавилася дослідниця й відтворенням на мапах XVII–XVIII ст. течії Дніпра. Доповідь на цю тему вона виголосила на Міжнародній науково-практичній конференції «Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури» (Запоріжжя, 1997 р.). У збірнику матеріалів конференції цей виступ опублікований під назвою «Нижнє Подніпров'я у європейській картографії першої половини XVII ст.» [17; с. 110–114]. Його авторка подала огляд мап, основним об'єктом на яких є саме течія р. Дніпро. Аналізуючи карту Дніпра від Черкас до впадіння у Чорне море, додану до мапи Великого князівства Литовського авторства

⁷ Авторська нумерація збереглася, за спостереженням вченої, в першому варіанті цієї мапи – дрезденському примірнику опублікованому В. Кордтом.

Т. Маковського (Амстердам, 1613 р.), Марія Григорівна вказала на вперше зафіксовані назви Дніпрових порогів та їхнє розміщення, виокремила дані про розташування християнських і татарських міст, замків, укріплень, городищ, а також рельєф і характеристику прилеглих територій. Однак, як зауважила вчена, ця карта не враховує змін у напрямку течії ріки, показуючи її прямою з півночі на південь.

Реформу в картографуванні Дніпра дослідниця пов'язує з іменем Г. Боплана, котрий подав реальне зображення його руслу, визначивши географічну широту гирла Дніпра й Південного Бугу. У цьому контексті М. Вавричин докладно порівнює карти французького інженера⁸ із трьома мапами течії Дніпра від Києва до Чорного моря з атласу Блау 1662 і 1668 рр.

Огляд творів першої половини XVII ст. із зображенням Дніпра мав стати одним із етапів підготовки до видання атласу карт течії цієї ріки, датованих XVII ст. У перспективному науковому плані на 2011 р. співробітниця Львівського відділення ІУАД зазначила про початок роботи над «Атласом карт Дніпра XVII ст.», яка мала бути реалізована у рамках теми «Історія картографічного відображення території України на картах європейських картографів другої половини XVII – першої половини XVIII ст.». Йшлося про підбір відповідних пам'яток, опис розвитку зображення на них, згодом – складення покажчиків назв об'єктів. Публікацію (12 друк. арк.) Марія Григорівна планувала здійснити разом із київським видавництвом «Мапа».

Характерною рисою статей М. Г. Вавричин є поєднання картографічного матеріалу з історичним контекстом. Прикладом такого наукового підходу стала і її історична розвідка про автора мапи залізних гут Бойківщини (долученої до праці Б. Гакета про Північні Карпати) – інженера-гірника Й. Маутнера [18, с. 139–143]. Саме він відкрив поклади карпатської руди і дослідив територію її поширення й умови залягання. В іншій публікації, підставою для якої була віднайдена в архіві карта-схема структури і розташування комуністичних організацій у Польщі, Марія Григорівна прокоментувала службову функцію карти для відділу громадської безпеки Львівського воєводського управ-

⁸ Йдеться про Українську географічну карту, Генеральну карту 1648 і 1660 рр., Спеціальну карту України 1650 р., а також дві карти нижньої течії Дніпра, гравійовані В. Гондіусом у 1652 р. (із збірки мап, що призначалися для ілюстрування «Опису України»).

ління і проведення санаційної політики щодо українського населення, реалізованої польським урядом у міжвоєнний період [19, с. 22–28].

Окремі тексти М. Г. Вавричин присвячені вченим-картографам – Павлові Тутковському та Веніамінові Кордту. Вивчаючи біографію й творчий доробок П. Тутковського – видатного представника української науки кінця XIX – початку XX ст., одного із засновників Української академії наук у 1918 р., дослідниця наголошує на значенні його географічних праць та укладених ним карт для розвитку тогочасної географії, оприлюднює невідомий архівний матеріал про обставини його діяльності [20, с. 365–370]. Коментуючи книгу вченого «Матеріали для бібліографії мапознавства України» (Київ, 1924, Ч. 1), Марія Григорівна підкреслює, що це єдина на той час українська бібліографія (покажчик нараховував 862 позиції) з історії картографії України⁹.

У своєму виступі 1997 р. на конференції, приуроченій до 150-річчя Київської археографічної комісії, М. Вавричин зосередилася на внеску в українську картографію В. О. Кордта (1861–1934) – історика, бібліографа, приват-доцента Київського університету св. Володимира, директора університетської бібліотеки, наукового співробітника Київської археографічної комісії [21, с. 366–368]. Виданням на початку XX ст. факсимільних копій унікальних зразків європейської картографії XV–XVIII ст. учений започаткував серію «Пам’ятки картографії України». Продовженням цієї серії стали альбоми «Україна на стародавніх картах» (Львів, 2004, 2006, 2009) і низка факсимільних репродукцій мап І. Боплана, підготовлені до друку за активної участі дослідниці. Тему «Факсимільні перевидання карт України як продовження ідеї Веніаміна Кордта» Марія Григорівна подала для участі в конференції «Веніамін Кордт – фундатор історичної картографії (До 150-річчя від дня народження)», яка проходила 2010 р. у Києві.

У рукописах збереглися також огляди середньовічних мап із зображенням української території, що зберігаються у картографічних колекціях Росії та Польщі.

⁹ Доповідь М. Г. Вавричин про П. Тутковського була виголошена на Міжнародній конференції «Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики», яка проходила у Львові 25–26 серпня 1995 р. (опублікована 1996 р.). Бібліографія з історії картографії України, яку видав Ростислав Сосса під назвою «Картографування території України від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліографічний покажчик» (Київ, 2007), налічує 4551 позицію.

Рукописний текст «Україніка в картосховищах Польщі» дає змогу ознайомитись із досвідом польських картографів¹⁰, який учена планувала використати для систематизації картографічних джерел в сучасній Україні. Адже й донині залишається актуальним створення каталогів картографічних колекцій окремих українських бібліотек, музеїв і загалом зведеної бази таких збірок [22, с. 13–17].

Праці з історичного картознавства України увійшли до збірника Марії Вавричин «Відтворення України», який був підготовлений у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України і виданий уже після смерті авторки як данина пам'яті її подвижницької праці для української науки.

Джерела та література:

1. *Вавричин М. Г.* Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР / М. Г. Вавричин. // Бібліотека і науково-технічний прогрес: Темат. зб. наук. праць. – Львів, 1975. – С. 101–110.

2. *Вавричин М. Г.* Карти України Гійома Левассера де Боплана / М. Г. Вавричин. // Жовтень. – Львів, 1981. – № 4. – С. 89–94.

3. *Вавричин М. Г.* Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР / М. Г. Вавричин. // Бібліографічна інформація і сучасність. – К., 1981. – С. 116–127.

4. *Вавричин М. Г.* Картографические источники по истории Украины XVII в. в фондах библиотек, архивов и музеев г. Львова / М. Г. Вавричин. // Формирование книжных фондов. – М., 1982. – С. 93–103.

5. Приватний архів Вавричин М. Г. зберігається у відділі рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника. Рукопис під назвою «З історії картографії українських земель XV ст.».

6. *Вавричин М. Г.* Карти українських земель XVI–XVII ст. у бібліотеках і архівах Львова / М. Г. Вавричин. // Бібліотека – скарбниця духовності: Міжнар. конф., присв. 50-річчю ЛНБ ім. В. Стефаника АН України (Львів, 5–8 вересня 1990 р.). – К., 1993. – С. 240–245.

7. Проблемы исторической географии России: Мат-лы II Всесоюзн. конф. по и ст. географии России (Москва, 25–26 ноября 1980 г.) / Под общей ред. Я. Е. Володарского. – М., 1982–1983.

¹⁰ Мовиться про видання у 1961–1983 рр. п'яти зошитів «Центрального каталога картографічних збірок у Польщі», підготовлених Польською академією наук та Інститутом географії й територіальної організації.

8. *Вавричин М. Г.* Маловідомі карти України Г. Боплана / М. Г. Вавричин. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 114–122 + 16 репр. карт.
9. *Вавричин М. Г.* Маловідомі карти України Г. Боплана / М. Г. Вавричин. // *Вавричин М. Г.* Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упор. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (гол.), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – С. 143–166.
10. *Вавричин М. Г.* Про видання атласу «Україна на картах Г. Боплана» в рамках серії «Картографічні джерела до історії України» / М. Г. Вавричин. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради (Київ, грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 240–243.
11. *Вавричин М. Г.* Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи / М. Г. Вавричин. // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 18–22.
12. *Вавричин М. Г.* Гійом Левассер де Боплан – картограф України / М. Г. Вавричин. // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 118–133.
13. *Вавричин М. Г.* До історії створення Г. Бопланом карт України / М. Г. Вавричин. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 88–113.
14. *Дашкевич Я.* Боплан в исследованиях 1991–2000 гг.: итоги и задачи / Я. Дашкевич. // *Боплан Гийом Левассер.* Описание Украины / Пер. с фр. З. П. Борисюк; Ред. перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко. – М.: Древлехранилище, 2004. – С. 48, 50.
15. *Вавричин М. Г.* Поділля в картографії XV–XVII ст. / М. Г. Вавричин. // *Вавричин М. Г.* Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика. – С. 64–65.
16. *Вавричин М. Г.* Покуття в картографії XVI–XVII ст. / М. Г. Вавричин // Там само. – С. 66–67.
17. *Вавричин М. Г.* Нижнє Подніпров'я в європейській картографії першої половини XVII ст. / М. Г. Вавричин. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – Секція 1, 2. – С. 110–114.
18. *Вавричин М. Г.* Карта залізних гут Бойківщини у праці Б. Гакета про Північні Карпати / М. Г. Вавричин. // Бальтазар Гакет –дослідник Південно-Східної і Центральної Європи: Дослідження і мат-ли. – Львів, 2000. – С. 139–143.
19. *Вавричин М. Г.* Маловідома карта структури КПЗУ на Львівщині у 20-х роках XX ст. // Бібліотека – науці: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 22–28.

20. *Вавричин М. Г.* Академік П. А. Тутковський і його «Матеріали до бібліографії мапознавства України (1924 р.)» / М. Г. Вавричин. // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. (25–26 серпня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 365–370.

21. *Вавричин М. Г.* Картографічні видання Київської археографічної комісії // Мат-ли ювіл. конф., присв. 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.) / М. Г. Вавричин. – К., 1997. – С. 366–368.

22. *Дашкевич Я.* Завдання історичного картознавства в Україні / Я. Дашкевич. // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 13–17.

Надія Халак (Львів, Україна). Дослідження Марії Григорівни Вавричин з історичного картознавства України

Висвітлюється внесок української дослідниці в галузі картографії М. Г. Вавричин в історичне картознавство України.

Ключові слова: історія України, історичне картознавство, дослідження спадщини Гійома Левассера де Боплана.

Надежда Халак (Львов, Украина). Исследования Марии Григорьевны Вавричин в отрасли исторического картоведения Украины

Освещается вклад украинской исследовательницы в отрасли картографии Марии Григорьевны Вавричин в историческое картоведение Украины.

Ключевые слова: история Украины, историческое картоведение, исследование наследия Гийома Левассера де Боплана.

Nadija Khalak (Lviv, Ukraine). Cartographic publications by M. G. Vavrychyn from the historical cartography of Ukraine

Article is devoted scientific research by M. G. Vavrychyn and her contribution to the study of history and cartography of Ukraine.

Key words: cartography and history of Ukraine, complex of Ukraine's maps of G. Beauplan, cartography research.

Микола КРАВЧЕНКО
(Харків, Україна)

УДК 930.2

**«Щоденник сотника Устима»:
джерелознавчий аналіз спогадів
командира експедиційного
корпусу УНСО**

Українська Народна Самооборона (більш відома під аббревіатурою УНСО) є унікальним явищем в історії незалежної України. Адже це єдина українська громадська організація, яка брала безпосередню участь у військових конфліктах. А той факт, що дана організація не є державною, а в певні періоди своєї історії навіть оголошувалася незаконним військовим формуванням, тільки додає цікавості у процес вивчення її історії. Загальновідомо, що бійці УНСО брали організовану участь щонайменше у трьох військових конфліктах на території колишнього СРСР: у Придністров'ї, Абхазії та Чечні. Участь УНСО у військових конфліктах безперечно є найбільш цікавим етапом історії організації, але через цілу низку обставин (передусім це кримінальна відповідальність за найманство, передбачена Кримінальним кодексом України, і пов'язане з цим небажання членів організації розповідати про свою участь у військових конфліктах) є перепоною для повноцінного дослідження цієї сторінки вітчизняної історії. Саме тому кожний спогад учасника військових операцій УНСО є, по суті, унікальним джерелом для історичного дослідження. Мемуари бійців УНСО, які сьогодні тільки-тільки починають оприлюднюватися, незабаром неодмінно стануть унікальними історичними джерелами, адже вони здатні пролити світло на ті сторінки вітчизняної і світової історії, які сьогодні фактично перебувають під негласним табу.

Першими ластівками у справі публікації матеріалів про участь УНСО у війнах на пострадянському просторі є два художні твори – роман Андрія Миронюка «kavkaz.ua» (вийшов друком у видавництві «Зелений пес» у 2005 р.) [1] та твір анонімного автора «Ми з УНСО» (оприлюднений на сайті УНА-УНСО під проводом А. Шкіля) [2]. Оче-

видно, що саме небезпека переслідувань з боку влади змусила авторів написати свої спогади не у вигляді мемуарів, а у формі художньої прози. Незважаючи на те, що ці твори містять багато корисної для розуміння і вивчення історії УНСО інформації, розглядати їх як історичні джерела об'єктивно неможливо.

Але нещодавно вперше в історії незалежної України вийшли друком спогади, які однозначно варто піддати власне джерелознавчому аналізу в рамках дослідження історії УНСО. Це книжка командира експедиційного корпусу УНСО Валерія Бобровича під назвою «Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали», що вийшла друком у 2010 р. у видавництві «Зелений пес». Протягом 2010 р. пройшла ціла низка презентацій книжки спочатку у Києві (10 березня у Культурно-мистецькому центрі Києво-Могилянської академії та 9 квітня на V-му Весняному київському книжковому ярмарку), потім – у Луцьку, Дніпропетровську, Львові, Трускавці, Дрогобичі, Одесі, Житомирі [3]. Практично одразу ж після виходу в світ книжка зацікавила багатьох істориків-любителів. Так, політолог Володимир Ущачовський написав офіційний прес-реліз до презентацій книжки [4], а відомий журналіст і редактор сайту «Історична правда» Вахтанг Кіпіані подав її огляд на редагованому ним електронному виданні [5]. Але повноцінного фахового історичного та джерелознавчого аналізу спогадів В. Бобровича до сьогодні здійснено не було. І хоча ветеран УНСО і дослідник історії цієї організації Владислав Мирончук у своїй статті «Про літературні тенденції УНА-УНСО», опублікованій на офіційному сайті організації [6], спробував критично проаналізувати книжку, але цей огляд був дуже побіжним і претендувати на повноту ніяк не може. Отже, саме необхідність повноцінного історичного джерелознавчого аналізу «Щоденника сотника Устима» зумовлює актуальність даної статті.

Метою дослідження є визначення джерелознавчого потенціалу спогадів В. Бобровича і їх значення для дослідження української історії кінця ХХ ст. Для досягнення цієї мети необхідно здійснити детальний опис змісту «Щоденника сотника Устима» та проаналізувати інформацію, яку він містить.

«Щоденник сотника Устима» за своєю формою щоденником не є. Спогади не тільки не є поденним записом подій, але взагалі викладені хронологічно непослідовно. У викладі В. Бобровича постійно перемішуються події 1993, 1997 і 2001 років, до того ж додаються спогади про власну службу у торговельному флоті СРСР, участь у військових

діях у В'єтнамі та короткі огляди історії Західного Кавказу. Крім спогадів В. Бобровича (саме він і є сотником, а згодом курінним УНСО, що мав псевдонім «Устим») під обкладинкою книжки зібрано спогади ще кількох учасників тих подій – ройового Рути, поручника (згодом хорунжого) Пілігрима та хорунжого Вашека, які у загальний перебіг подій вписуються досить органічно і багато в чому доповнюють матеріали В. Бобровича. Окрім 11-ти розділів основного тексту до «Щоденника сотника Устима» додані:

- передмова до книжки авторства надзвичайного і повноважного посла Грузії в Україні (2000–2007 рр.) Грігола Катамадзе [7, с. 3–4];

- слово автора та історичні довідки від редакції (які пояснюють загальнополітичну ситуацію під час грузино-абхазького конфлікту і причини виїзду бійців УНСО у район бойових дій) [7, с. 5–14, 17–20, 112–114];

- пролог у формі указу № 230 президента Грузії Е. Шеварднадзе від 15.11.1993 р. про нагородження 22 бійців УНСО орденом Вахтанга Горгасала III ступеня і 5 бійців УНСО орденом Вахтанга Горгасала II ступеня (останніх п'ятьох посмертно) [7, с. 15–16];

- епілог (містить авторський огляд результатів військових дій 1993–1994 і 1997–2001 рр.) [7, с. 220–223];

- післямова до книжки авторства голови УНА Юрія Шухевича (по суті «партійна» рецензія на книжку) [7, с. 224–226];

- власне додатки (список старшинських (офіцерських) та підстаршинських рангів УНСО, інструкції гірсько-стрілецького підрозділу УНСО щодо ведення бойових дій в населених пунктах, засідок, тактики перевірки автотранспорту на дорогах, перевірки пішоходів та харчування в бойових умовах) [7, с. 227–247].

З доданих матеріалів для дослідження цікаві лише пролог (містить вичерпний перелік нагороджених і загиблих стрільців УНСО) та власне додатки (регламентують рангову систему УНСО та дії гірсько-стрілецького підрозділу УНСО в бойових умовах). Інші додані матеріали дуже ідеологічно заангажовані й більше нагадують пропагандивні листівки.

Незважаючи на хронологічну непослідовність викладу і численні відступи, ретельне дослідження 11 розділів основного тексту «Щоденника сотника Устима», дає змогу встановити основні віхи в історії участі бійців УНСО у військових конфліктах на Західному Кавказі. Так, участь українських націоналістів у грузино-абхазькому збройному

протистоянні за спогадами В. Бобровича хронологічно можна розділити на три етапи:

1). перший виїзд УНСО в Грузію (літо 1993 р.) – легальна участь у повномасштабних військових діях у ролі добровольців;

2). повернення в Україну та переслідування бійців УНСО на Батьківщині;

3). другий виїзд УНСО в Грузію (осінь 1997 р. – весна 2001 р.) – нелегальна участь в операціях з підтримання порядку на спірних територіях, фактично в ролі диверсантів.

Спогади В. Бобровича як командира експедиційного корпусу УНСО містять досить детальний огляд маршрутів, місць дислокації та дій УНСО як під час першого, так і під час другого виїзду у район бойових дій. Так, щодо 1993 р., описується такий перебіг подій:

– виліт до Тбілісі першої групи бійців УНСО у кількості 11 осіб (виліт відбувався під виглядом цивільних осіб, перевдягнулися у форму бійці вже в літаку) [7, с. 38–39];

– переліт з Тбілісі до Сухумі, розміщення в Сухумі у готелі «Синоп», отримання зброї, постановка караульної служби [7, с. 41–52];

– передислокація в район Сухумського маяка, зайняття позицій, очікування висадки російського десанту з моря [7, с. 56–57];

– перший «морський» бій УНСО: обстріл українсько-грузинських позицій з російського катера та моторного човна, затоплення їх бійцями УНСО [7, с. 58–59];

– прибуття другої групи бійців УНСО у кількості 27 чоловік (включно з військовим капеланом) [7, с. 62];

– передислокація в район межиріччя Східної і Західної Гумісти, взяття під контроль лівого берега Східної Гумісти, забезпечення переходу грузинського міліцейського батальйону через річку [7, с. 67–72];

– битва за Шроми (взяття Шром, наказ сотника по гірсько-стрілецькому підрозділу УНСО від 11.07.1993 р. щодо недопущення мародерства, радіоігри з російськими військовими, проблеми з продовольством, контрнаступ російських військ, відступ зі Шром, поранення і загибель стрільців УНСО, в т. ч. поранення самого сотника) [7, с. 78–98].

Окрім загального перебігу подій, надзвичайно цікавими для дослідження є окремі епізоди спогадів, що висвітлюють певні деталі з історії УНСО того періоду. Так, на самому початку 1-го розділу стверджується, що підрозділ УНСО було спрямовано в Грузію не за згодою з грузинським урядом, а за домовленістю з однією з політичних партій

(«Громадський Конгрес Грузії»). Також цікавою деталлю є інформація про те, що бійців УНСО попередньо планували використовувати як групу бойових плавців. Саме тому підрозділ очолив колишній військово-морський офіцер (В. Бобрович) та до його підготовки було залучено спеціаліста-дайвера (стрілець з псевдонімом «Обух») [7, с. 22–23]. Але поточні події розгорнулися таким чином, що підрозділ УНСО було переорієнтовано з морського диверсійного у гірсько-стрілецький. Для цього його бійці пройшли у Грузії короткострокові навчальні курси з інструкторами зі складу зелених беретів армії США [7, с. 30–31].

Цікавим фактом є також згадка про розвідницьку діяльність УНСО на території, контрольованій абхазами. Розвідувальні дані надавала група членів УНСО, яка під виглядом молдавських бізнесменів здійснювала підприємницьку діяльність у м. Сухумі [7, с. 150–151].

Стосовно повернення бійців УНСО в Україну, то тут В. Бобрович також наводить цілу низку цікавих фактів щодо переслідувань українською владою українців–учасників грузино-абхазького конфлікту. Першим таким фактом була відмова у госпіталізації поранених бійців УНСО в Києві [7, с. 118–119]. Пізніше бійці УНСО були заарештовані за звинуваченням у найманстві і, незважаючи на офіційні протести Грузії, на час слідства були ув'язнені у Лук'янівському СІЗО м. Києва. Звільнений на час виборів навесні 1994 р. В. Бобрович намагався втекти від переслідувань до Білорусії, але був заарештований вдруге [7, с. 124–125]. Та, незважаючи на подібні заходи, кримінального покарання щодо бійців УНСО застосовано так і не було [7, с. 130].

Другий виїзд бійців УНСО у район грузино-абхазького конфлікту суттєво відрізнявся від першого. Якщо у 1993 р. бійці УНСО виїжджали до Грузії групами і особливо не переймалися питаннями конспірації, то восени 1997 р. за кордон вони діставалися поодинокі чи дрібними групами, ретельно приховуючи цілі свого візиту [7, с. 132–135]. В. Бобрович навіть згадує офіційну телеграму від Служби безпеки України до МВС Грузії щодо необхідності затримання та екстрадиції українців, які прибувають у країну як воїни-добровольці [7, с. 135]. Під час участі у військових діях протягом 1997–2001 рр. УНСО ретельно намагалося приховувати свою участь у конфлікті: на відміну від 1993 р. було введено заборону виходу в ефір українською мовою [7, с. 136], заборону виходу з розташування у формі з українськими відзнаками [7, с. 138]; передислокація бійців УНСО здійснювалася під виглядом грузинської міліції [7, с. 132–135].

Та, незважаючи на таку, здавалося б, законспіровану участь УНСО у бойових діях, В. Бобрович у своїх спогадах все ж виклав не менш детальний, ніж у 1993 р., опис маршрутів, місць дислокації та дій експедиційного корпусу УНСО впродовж 1997–2001 рр.:

– перехід до Абхазької Сванетії через Ходжальський перевал, дислокація там та пересування Кодорською ущелиною [7, с. 137];

– знищення автоколони постачання військової бази противника двома групами УНСО (під командуванням курінного Устима та хорунжого Пілігрима) [7, с. 161–162];

– передислокація у с. Ган-Мухурі, встановлення українського контролю над селом (цікаво, що місцеві мешканці та стрільці УНСО почали застосовувати щодо контрольованого УНСО району назву «Ган-Мухурський куріннат», оскільки селом і навколишніми місцевістями фактично керував курінний УНСО В. Бобрович), знищення в цьому районі абхазького «бандформування» [7, с. 208–212];

– участь у каральній операції проти абхазького міліцейського посту, силами якого 15 травня 2000 р. було знищено грузинське село Шмагона [7, с. 214–217];

– виїзд бійців УНСО з Грузії у березні 2001 р. [7, с. 219].

Цікавими для дослідження історії УНСО є також фотоматеріали «Щоденника сотника Устима». До спогадів додано 16 фотографій, з яких 13 зображують стрільців УНСО у 1997–2001 рр. і лише на одній світлинці – боєць УНСО (сам В. Бобрович) у 1993 р. На інших фотографіях – командир батальйону морської піхоти Грузії майор В. Кілаурідзе (формально до складу саме його підрозділу входили бійці УНСО у 1993 р.) та відзначення 10-ї річниці штурму Шром (могили загиблих стрільців УНСО на Байковому цвинтарі в Києві, 2003 р.). З цих фотографій можна скласти загальне уявлення про уніформу стрільців експедиційного корпусу УНСО. Як однострої використовувалися різні види камуфляжу (здебільшого комбінації американського «вудленду» та радянської «афганки»). Крім того, у 1997–2001 рр., очевидно, для зручності, використовували також комбінації військового однострою з цивільним одягом. На більшості фотографій чітко видно відзнаки УНСО на одностроях (передусім оригінального вигляду кепі-«мазепинки» з кокардами у вигляді тризубів (найбільш пізнаваний елемент уніформи УНСО, за що стрільці серед грузинів отримали прізвисько «німецькі шапки») та рангові відзнаки у вигляді жовтих смуг на лівому плечі).

Цікавими є також згадки про однострої УНСО у самому тексті «Щоденника сотника Устима». Так, В. Бобрович стверджує, що під час військових дій у 1993 р. бійці УНСО були єдиними, хто на передовій в обов'язковому порядку носив каски [7, с. 167]. Щодо своїх власних відзнак у ранзі сотника, В. Бобрович наводить їхній опис як 4 маленькі тризуби на ковчирях [7, с. 106]. Ще одним цікавим епізодом, що стосується уніформи УНСО, є згадки про т. зв. «смертні медальйони», які стрільці УНСО носили в обов'язковому порядку і не знімали навіть у лазні. Медальйони були зроблені у формі «УНСОвського» хреста з мельхіору і після сірчаних лазень, які відвідували стрільці УНСО у Тбілісі, набули золотавого кольору.

Цікавим атрибутом військової культури, виробленої стрільцями УНСО у своєму середовищі, став також марш закордонних частин УНСО (так званий «Абхазький вальс»). У своїх спогадах В. Бобрович наводить його повний текст і зазначає, що написано його було у вже згадуваному с. Ган-Мухурі, у дні так званого «Ган-Мухурського куріннату».

Таким чином, шляхом детального аналізу змісту спогадів В. Бобровича можна зробити певні висновки щодо їх джерелознавчого потенціалу і значення як джерела для дослідження української історії кінця ХХ ст.

«Щоденник сотника Устима» однозначно на сьогодні є унікальним джерелом до історії УНСО взагалі та участі українських націоналістів у грузино-абхазькому конфлікті зокрема.

По-перше: ці спогади є на сьогодні єдиними придатними для повноцінного історичного дослідження військовими мемуарами УНСО, що дають уявлення про події грузино-абхазького збройного протистояння з боку українців—учасників конфлікту, дозволяють поглянути на зазначені сторінки вітчизняної та світової історії очима бійця УНСО.

По-друге: у них містяться унікальні відомості про маршрути і місця дислокації гірсько-стрілецького підрозділу УНСО, здійснено опис конкретних бойових операцій, у яких брали участь стрільці УНСО. Унікальність цих відомостей зумовлена тим, що автор не тільки був безпосереднім учасником тих подій, а й відігравав у них ключову роль як командир експедиційного корпусу і гірсько-стрілецького підрозділу.

По-третє, В. Бобрович підтверджує і доповнює текст своїх спогадів спогадами інших учасників подій (члени УНСО, відомі під псевдонімами «Рута», «Пілігрим», «Вашек») та матеріалами, які на сьогодні вже мають окрему джерелознавчу цінність (указ президента Грузії про

нагородження бійців УНСО орденом Вахтанга Горгасала, світлини з місць бойових дій, список рангів УНСО та інструкції гірсько-стрілецького підрозділу УНСО).

Але «Щоденник сотника Устима» ставить перед дослідником також багато додаткових питань, відповіді на які у тексті спогадів немає. Так, ніде не зазначено загальну кількість бійців УНСО, які брали участь у бойових діях. Є відомості про прибуття до Грузії двох груп з 11-ти і 27-ми бійців УНСО відповідно, але з контексту зрозуміло, що у військових діях брало участь більше українців. Те саме стосується виїзду УНСО на Кавказ у 1997–2001 рр.: у тексті спогадів прямо вказується, що керівництвом УНСО з грузинською владою було обумовлено прибуття у зону бойових дій групи з 500 стрільців, але участь такої великої кількості бійців була недоцільна і фактично до Абхазії прибуло набагато менше членів УНСО [7, с. 136–137]; втім, точного числа вояків-українців не вказано ніде. Досить туманно окреслюються структурна побудова експедиційного корпусу УНСО і його взаємовідносини з керівництвом УНСО та його політичною надбудовою (політичною партією «Українська Національна Асамблея» – УНА). Не менш туманно описані й відносини УНА-УНСО з грузинською владою та тогочасний статус бійців УНСО. Багато в чому таку невиразність у описах можна пояснити політичною заангажованістю автора і об'єктивною неможливістю висвітлення ним деяких подій через актуальну й сьогодні загрозу кримінального переслідування.

Отже, «Щоденник сотника Устима» однозначно є важливим і багато в чому унікальним джерелом для дослідження історії УНСО та участі українських націоналістів у грузино-абхазькому конфлікті, хоча його значення також не варто переоцінювати, адже відповідей на цілу низку питань ці спогади не містять. Щодо джерелознавчого потенціалу «Щоденника сотника Устима» можна зробити такий висновок: спогади В. Бобровича є унікальним джерелом для дослідження участі УНСО в грузино-абхазькому конфлікті, але його значення для дослідження вітчизняної історії кінця ХХ століття та загальної історії УНА–УНСО є суттєво меншим. Утім, можна сподіватися, що публікація спогадів В. Бобровича спонукає інших учасників тих подій до оприлюднення своїх мемуарів, що дасть змогу у майбутньому більш детально дослідити цю безперечно цікаву сторінку вітчизняної та світової історії.

Джерела та література:

1. *Миронюк А.* kavkaz.ua / А. Миронюк. – К.: Зелений пес, 2005. – 288 с.
2. Ми з УНСО [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // http://www.una-unso.org/av/main.asp?ТТ_id=4
3. Офіційний сайт Української Національної Асамблеї [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua>
4. *Ущановський В.* Прес-реліз «Щоденника Сотника Устима» / В. Ущановський. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=15363>
5. *Кіпіані В.* «Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима». УНСО в Грузії / В. Кіпіані. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/05/26/40452/>
6. *Мирончук В.* Про літературні тенденції УНА–УНСО / В. Мирончук. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=12954>
7. *Бобрович В.* Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали / В. Бобрович. – К.: Зелений пес, 2010. – 248 с.

Микола Кравченко (Харків, Україна). «Щоденник сотника Устима»: джерелознавчий аналіз спогадів командира експедиційного корпусу УНСО

Стаття досліджує книгу спогадів командира експедиційного корпусу УНСО «Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали» як історичне джерело для дослідження участі УНА-УНСО у грузино-абхазькому конфлікті.

Ключові слова: грузино-абхазький конфлікт, УНА-УНСО, Валерій Бобрович.

Николай Кравченко (Харьков, Украина). «Дневник сотника Устима»: источниковедческий анализ воспоминаний командира экспедиционного корпуса УНСО

Статья исследует книгу воспоминаний командира экспедиционного корпуса УНСО «Дневник сотника Устима: как казаки Кавказ завоевывали» как исторический источник для изучения участия УНА-УНСО в грузино-абхазском конфликте.

Ключевые слова: грузино-абхазский конфликт, УНА-УНСО, Валерий Бобрович.

Mykola Kravchenko (*Kharkiv, Ukraine*). **«Diary of a centurion Ustim»: the source analysis of the memoirs of the commander of the expeditionary corps UNSO**

The article probes the book of memoirs of commander of the expeditionary corps UNSO «The diary of a centurion Ustim: as the Cossacks fought the Caucasus» as a historical source for studying the participation of the UNA-UNSO in the Georgian-Abkhaz conflict.

Keywords: Georgian-Abkhaz conflict, UNA-UNSO, Valery Bobrovich.

Валерій САЄНКО, Валерій КОЗИР
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:929.52 Денисенко

«Усна історія» від токмацьких родичів Василя Семеновича Денисенка

Ми готували ці матеріали з теплими відчуттями від світлих споминів про спілкування з професором А. В. Бойком та прикрим жалем від того, що багато планів залишилося не втіленими... Під час однієї зустрічі Анатолій Васильович на секунду був замислився і запропонував узяти участь в етнографічній експедиції зі збирання «усної історії» у Токмаку. Не можемо сказати, що ця «польова» робота тоді нас цілком захопила, бо більше цікавили якісь цільові, тематично орієнтовані дослідження, наприклад, з історії гончарного ремесла, розвинутого в нашій місцевості, або проведення суцільно анкетування жителів однієї вулиці з метою простежити тяглість у родинному володінні земельними ділянками, етнічні і соціальні зміни, динаміку міграційних рухів протягом останніх двох сторіч та ментальні вияви відчуття батьківщини на тлі цих процесів.

Одним таким проектом на основі «усної історії» згодом стало збирання авторами матеріалів з історії розвитку спорту у місті. До цього починання з ентузіазмом поставився М. М. Денисенко – один із засновників існуючої акробатичної школи в м. Токмаку. Якимось він згадав свого двоюрідного діда, історика та етнографа В. С. Денисенка та познайомив зі своїми і його родичами, і це спонукало до подальшого пошуку відомостей про нелегкий життєвий шлях науковця з частки знищеної, частки придушеної репресіями та розпорошеної по світу школи М. С. Грушевського.

Так «магічний хід карт» привів до написання цієї біографічної розвідки, яка, зрештою, є еманациєю створеного А. В. Бойком наукового середовища і яка зобов'язана своєю появою впливу його особистості.

Ми наводимо дві стенограми аудіозапису з родичами В. С. Денисенка, одного листа та коментарі до них.

1 червня 2011 р., м. Токмак, вул. Городня.

Кавун Дмитро Іванович.

– Ви Денисенка знаєте, Миколая Миколайовича? Директора спортивної школи?

– Знав. То мій племенник.

– В нього був двоюрідний дід – історик Василь Семенович. М. М. розповідав, що ви розказували якусь історію, як він в армію попав, побився з кимсь...

– Він жив на Короленко, вечором хлопці зібралися на вулиці, начали бити його брата. І він в'язок, ото шо на гарбі, розкрутив над головою, як кинув! Одного попав, і готов.

– Що, помер той хлопець?

– Да. Він був ще пацан, його не судили. Він дожив поки до армії, а потом попав у армію у Севастополь. І так як хлопець любив читать, він попав денщиком до хорошого офіцера. У них там група офіцерів з ним заїмалися. Як він доріс до возраста, що його судить, його привезли з Севастополя в Токмак. Приїхало три защитники офіцери¹.

Потім він попав десь туди в Київ, там получив освіту. Став біля Рильського, в інституті Рильського він був научним секретарем чи ким там. Ото так було².

¹ В. С. Денисенко народився 22 березня (04.04 нового стилю) 1896 р. в містечку Великий Токмак. У 1915–1917 рр. він служив писарем у війську, а гімназію закінчив нібито у Петрограді 1915 року [9, с. 7, прим. 4].

Порядок призову на дійсну військову службу вимагав, щоб новобранцю на 1 січня року призову виповнилося 20 років. Василеві ж на початок 1915 р. було лише вісімнадцять. Йому або додали два роки, або він пішов найманцем: «вольноопределяючимся» чи «охотником», бо у такому випадку ценз передбачав вік у 18 років. Також передбачалося, щоб призовник не перебував під судом та слідством; і лише для «охотників» допускалася відсутність середньої освіти (шість класів гімназії). Найманці мали право здати іспит на нижчий обер-офіцерський чин (прапорщика або підпоручика). Досить вірогідно, що саме в «охотники» пішов Василь, і офіцери допомагали йому готуватися до іспитів.

² 1918 р. В. С. Денисенко вступив до заснованого при гетьмані П. П. Скоропадському університету в Кам'янці-Подільському. Потім про-

Він робив, а як почалося, забрали його на Північ, деє він там проїздив по Півночі, а тоді, не помню, мабуть, перед війною його одпустили. Приїхав він опять у Київ. Я один раз його бачив, їздив у Київ. Дочки операцію робили, я ночував у нього одну ніч³.

довжив навчання у Києві в Археологічному інституті. Закінчив 1923 р. історико-філологічний факультет Київського університету, який мав тоді (з 1920 р.) назву «Вищий інститут народної освіти» (ВІНО). У 1921–25 рр. викладав мову та літературу у трудових школах та робфаках, а 1925–1933 рр. у ВНЗ.

З 1924 р. – кандидат у аспіранти, як повідомляє, спираючись на якісь свідчення, М. О. Кучеренко [5, с. 7, прим. 4]; можливо, за сприяння С. В. Шамрая, з яким вони одночасно вчилися у ВІНО. І. В. Верба [2, с. 142] пише, що Денисенко потрапив «в обрії» М. С. Грушевського деє з 1926 р. У 1927 р. 31-річний В. С. вступає до аспірантури ВУАН на науково-дослідчій кафедрі історії України, у відділ первісної культури. Пізніше Денисенко зі зрозумілих причин уникав вказівок на своє навчання під проводом опального академіка та його дочки Катерини Грушевської, одного разу в анкетних документах названа «кафедра передісторії України акад. Д. І. Яворницького», хоча там він не вчився.

1930 р. захистив «промоційну» (мала статус, аналогічний кандидатській) дисертацію «Похоронні й поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади». У часописі «Первісне громадянство» надруковано п'ять рецензій В. С. Денисенка на тогочасні етнографічні видання. У 1931–1933 рр. він працював асистентом Культурно-історичної комісії, а потім незначний час як науковий співробітник, навіть займав посаду керівника комісії у тяжкий період нищення та реформування наукових установ Грушевського.

В. С. Денисенко був у дружніх стосунках з М. Т. Рильським, вони познайомилися, скоріше за все, ще під час навчання або вчителювання Василя Семеновича. Майбутній академік, який, до речі, так і не отримав закінченої вищої освіти, вчився у 1918–1919 рр. на історико-філологічному факультеті Київського університету.

³ В умовах радянського терору проти національної української науки В. С. Денисенко змушений був 1934 р. виїхати до Сибіру, щоб unikнути репресій. Там він працював на Казимській культбазі в Остяко-Вогульському національному окрузі завідувачем краєзнавчого пункту по серпень 1936 р. Потім, 1936–1938 рр. у складі Казимської експедиції проводив значні за обсягом етнографічні роботи, публікував матеріали досліджень, суттєво поповнив колекції музею культбази.

- *А де він жив у Києві?*
- *Недалеко від інститута. Та де ото пам'ятник Шевченку.*
- *Біля університету?*
- *Так. Був у його квартирі, бачив його сина.*
- *А син його хто?*
- *Не знаю, но було йому, як я його бачив, год вісімнадцять.*
- *В якому році ви їздили?*
- *Зараз подумаю трошки. Може, 62-й, так⁴.*
- *А я був ось у Києві, заходив в Інститут Рильського, понаходив в архіві його роботи, етнографічні матеріали, книжку знайшов «На далекій півночі».*
- *Була така книжка в Остриковській школі середній. Я робив директором, там і прочитав. Так що я і не знав, що то наш родич⁵.*
- *Так а вам він теж родич?*
- *Батьків зведений брат.*
- *Ваш батько Іван...*
- *Іван Онисимович.*
- *А він Василь Семенович.*
- *Я не знаю, як по батькові. Василь.*
- *А як зведеними стали?*
- *В мого діда рідного по батькові вмерла жінка. В його осталося*

У 1939–44 рр. був директором Салехардського окружного (Ямало-Ненецького), у заполярного музею.

В роки війни в евакуйованих до Уфи інститутах АН УРСР стало дозволено дещо говорити про національні ідеї [10, с. 67; 11, ч. 2, с. 63–64], і на цій хвилі ідеологічних послаблень В. С. Денисенко 1944 р. повертається до Києва, до 1947 р. працює в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії старшим науковим працівником. У 1945–1946 рр. виконував обов'язки вченого секретаря, звільнений після доповіді в. о. Президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна (видатного біохіміка) «про недоліки в роботі інститутів відділу суспільних наук» [8, с. 24].

У 1947–1948 рр. працював в Інституті художньої промисловості Академії архітектури УРСР.

⁴ В. С. Денисенко тоді жив на Паньківській вулиці, 9, займаючи квартиру у триповерховому колишньому особняку Грушевських, де тепер влаштовано Музей Михайла Грушевського.

⁵ «На далекій Півночі. Записки етнографа» видавалася двічі – 1953 р. та 1957 р. у Києві (видавництво «Молодь»).

семеро дітей. Взяв другу жінку, а в неї дев'ятеро дітей. Звели в одну кучу, оце називається зведені.

– А як Вашого діда звали?

– Онисим, а по батькові не знаю.

І оце дід Василь був там десять год, а як одпустили, він приїхав у Київ. Мабуть, тоді кончилась війна і почалась друга хвиля, і їх опять забрали, тільки у цей раз одвезли в Монголію, Бурятія, він там був директором якогось музею.

Жінка, як його перший раз забрали, вийшла заміж за іншого, виїхала в Москву, я її не бачив.

– А син од другої жінки?

– По-моєму, од першої. Другої жінки в нього не було⁶.

– І син залишився з батьком?

– З батьком. А тоді як я приїзжав, я його бачив – прийшов вечором.

Йому було десь 18, після повернення з Монголії він вчився десь у вечірній школі, писав вірші. Більш нічого не знаю⁷.

⁶ В. С. Денисенко був одружений з Марією Іванівною Безручко (1903–1955). Вона закінчила гімназію у Бердянську, в 1920-х рр. консерваторію у Києві, викладала музику у загальноосвітній школі. 1930 р. в них народився син Ігор. Сестра Марії Ганна Безручко взяла шлюб з іншим істориком з оточення Грушевського — Сьльвестром Глушком (1896–1964).

⁷ З 1925 р. В. С. Денисенко став хрещеним батьком дочки С. В. Шамрая (онуки академіка) Вікторії і таким чином потрапив до сімейного кола Грушевських.

Після повернення з Півночі, за радянських умов без реєстрації шлюбу почав жити разом з племінницею М. С. Грушевського – сестрою Сергія Шамрая Ольгою Вікторівною Шамрай.

Син Василя Семеновича Ігор Денисенко був засуджений 1948 р. у справі ОУН. Відбував 10 років покарання у таборях Мордовії та Колими [5]. У зв'язку з цими подіями В. С. Денисенко знову виїхав з Києва і 1948–1949 рр. працював у м. Кизил директором та старшим науковим співробітником Тувинського обласного краєзнавчого музею. Але невдовзі їде до України і 1949–1950 рр. працює старшим науковим співробітником Обласного історичного музею у Миколаєві. Після повернення до столиці влаштувався у Київському університеті старшим лаборантом (1950–1952 рр.).

⁷ 1962 р. синові Василя Семеновича Ігорю було вже 32 роки, а не 18. Повернувшись 1958 р., після звільнення, до Києва, він оселився в батька. По його смерті проживав у колишньому помешканні Грушевських ще два роки і 1966 р. змушений був звідти виписатися.

А дядько Василь вже був такий чудний, вже говорив так погано, що його ледве можна було зрозуміть. Пальців у нього не було отак (показує пучки на долоні), поодмерзали. Я в нього переночував, потім поїхав у клініку Амосова, там повинні були робити операцію, на вечір повернувся: – «Я сьогодні їздив десь туди, кудись аж на кінець Києва, чого – захотілося живого коня побачити». (Сміється) А там йому сказали, що якась база єсть, кіньми розвозять, поїхав дивиться. Ото скільки жив на Півночі – олені, а коня не бачив (Сміється). Щось ще розказував, але вже погано говорив і його поняття було важко.

– Аби сина його знайти, щоб позустрічатися, або онуків.

– А хто казав, мабуть, Миколай Миколайович, що син його вмер, чи шо. Щось я таке чув⁸.

– А що за хата була у Василя у Києві?

– Нічого, метрів тридцять кімната без одної перегородки. Там стояло 15 старих шаф, набитих якимись паперами старими. Стояло ліжко і друге ліжко стояло. Більш нічого не було. А то шафи з паперами всякими.

– Книжок було багато?

– Папери, книжки, ото таке⁹.

– Василь Семенович був учнем Грушевського, ви чули? А потім як усе розігнали, він поїхав на Північ.

– Його заслали. Як пішла перша хвиля проти української інтелігенції, отоді він попав туди... Но, главное, (посміхається), що він у інтелігенцію пробився.

– З вулиці Короленка? (Сміємося).

– Ото казали, шо три офіцери з ним їздили, компаньйони. Брати, родичі чи знайомі хороші [потім переказували]: «ми рішили одного вивести в люди», і на суд приїзджали.

– А як вулиця Короленка тоді називалась?

– В нас казали Причепилівка.

– Це район?

⁸ Ігор Васильович Денисенко помер 2007 р. Написав мемуари, частина з них опублікована [4; 5].

⁹ Цікаво, що в цих «п'ятнадцяти шафах», окрім його особистого архіву, містилась і частина унікального архіву М. С. Грушевського, власником якого В. С. Денисенко став по смерті останніх найближчих родичів академіка – дружини, Марії Сильвестрівни; сестри, Ганни Сергіївни Шамрай, та племінниці – Ольги Шамрай (1898–1955).

– Мікрорайон, вулиця. Батько збирається, бере мене з собою, мати пита: куди ти? – той: на Причепилівку.

– А чим Василь кинув у бійці – дишлом чи голоблею?

– В'язок називалося. Отакий металевий прут, тут загнутий, тут різьба з гайкою, ще шось. Тут одне... шоб не падало. В гарбі... ти не пам'ятаєш, що це таке, ні? Це не бричка... розвод на колесах... довгий розговор. Такі драбини стояли, два бруски уперек і проволка натягнута. І ще один зверху прикручувався і він там захищався і держав. Тоді накладали туди стільки сіна, соломи, що, пам'ятаю, дід Лісняк, у цій хаті жив, він як накладе було – біля елеватора через залізну дорогу [узвишишия переїзду] волів розпрягають. Дві пари волів в одну гарбу запрягали – пара не витягувала. Ото такі гарби були, так накладали. Ото Василь в'язком когось попав по голові.

– Кажуть, за дівчат дралися? Хтось не в той район пішов до дівчат?

– Та хто його зна, за шо тіки не бились. Гуляли кучками, вулиця довга, тут одна кучка, там друга, там третя, там четверта... Розказував батько: ходив він парубкувать, а в рукав спицю дерев'яну, шо ото в колеса вставляють. Проходе, а там групка зібралась, хтось каже: «Он Кавунча йде, давай зараз дамо». Каже, підійшов, цьому, цьому руку пожав, а як допустив до того, що казав «давайте йому дамо», як вихватив спицю, як дав по голові, і розлетілися де хто. А тоді вони його піймали та побили, так шо він два місяці еле оклигав. Аць, козацькі ігри (сміється).

– Хотілося б перевидати «На далекій Півночі», може, якусь післямову зробимо.

– Ну оце все, шо я примірно знаю.

Березень 2012 р., м. Токмак, вул. Володарського.

Микола Миколайович Денисенко (онук Семена Семеновича), Віктор Миколайович Денисенко (онук Луки Семеновича), В. М. Саєнко.

М. Д. – Дід Семен (Семен Семенович Денисенко, рідний брат Василя Семеновича. – Авт.) розказував, шо він зустрічався во время войны, в гражданской ілі коли, на фронті з Васильом. Дід був солдат, а Василь був уже утнер-мунтер.

В. С. – Оце обложка книжки, шо вийшла у В. С. [показую фотографію].

В. Д. – Дід Семен скурич її. Не одна книжка була, дві ілі три, він привозив.

М. Д. – Я його бачив, як чесно, один раз... 56-й год, точно, я був в 6-му класі.

В. Д. – 57-й, 58-й, до 60-х годов він приїзжав три рази, а потім його не стало...¹⁰

В. Д. – Він книжки привозив, открытки Києва, і балакав чисто, красиво по-українськи.

М. Д. – Вадім [кореспондент] не може бути сином Ігоря.

В. С. – Ви не бачили цього Ігоря — одне обличчя.¹¹ Так шо розказував Василь Семенович?

¹⁰ В. С. Денисенко помер у сімдесят років, в серпні 1964 р., похований на Байковому кладовищі поруч зі своєю першою дружиною Марією Безручко.

¹¹ Десь за місяць до цієї нашої розмови М. М. Денисенко приніс майже по-чеховському написаного листа до редактора відомого українського тижневика «Коментарі» журналіста В. І. Денисенка і попросив знайти адресу та надіслати, припускаючи, що, може, він теж їхній родич:

«Вадим!

Моє прізвище Денисенко Миколай Миколайович, я з Токмака Запорізької обл. У нас у сім'ї збереглась розповідь про наших родичів. Було чотири брати, Семен Семенович, Василь Семенович, Лука Семенович і ще один брат, про якого я дізнався декілька років тому. Один із братів, а саме Денисенко Василь Семенович, служив в царській армії, і один офіцер підготував його до вступу в інститут. В 30-х роках він був в партії «Зелених», які боролися за Україну, як житницю Європи. Багато часу провів на Півночі, в Монголії, написав про це декілька книг, одна з них «На далекій Півночі», написав біля двох десятків наукових робіт. Викладав в університеті, був академіком.

До тебе є прохання, хоч, може, ми і не однієї крові, щоб ти допоміг знайти, може, в архівах, про його діяльність. Ми готуємо збірку про знаменитих людей Токмачини і просимо у тебе допомоги».

Позітхавши між собою, ми усе ж відправили цей текст на електронну адресу редакції журналу, але відповіді не отримали.

Однак пошуки в галузі сімейної генеалогії Денисенків досить швидко привели до гідного подиву результату – Вадим Ігоревич таки й виявився прямим нащадком, онуком Василя Семеновича.

Спонукало М. М. Денисенка написати такого досить сміливого у своїх інтуїтивних здогадах листа, як нам здається, вражаюча схожість у зовнішності Вадима та деяких представників родини, що живуть у Токмаку. Так, дуже схожим на нього є Віктор Денисенко, з яким ми тоді говорили.

В. Д. – На Северном полюсі тудасюда, там, там був, записувати було треба. Дві ліри три книжки він привозив.

В. С. – А правда, що дід Семен книжки покуриє?

В. Д. – Він книжки привіз, а дід Семен прийде, каже..., книжку забрав... – де ти її діє? Тяжело було з ... [бумагою].

В. С. – Який був Василь Семенович, веселий чи сумний? Чи випивав, чи гомонів?

В. Д. – Сядуть вечором за стіл і балакають за своє: не пишеш... А дядька Колька як возвращався в 45-му чи 46-му году на дембел, він заїзжав до нього. В. С. преподавав в інституті, чи Шевченка, чи ... Машина в нього, пальців не було — культишки. Налле рюмочку, маленькая, я ж не бачив, вип'є і ото там по клавишам... Комната в нього. А Игорь... він же сидів, Игорь сидів¹².

Біографія та науковий доробок В. С. Денисенка вивчалися в українській історіографії останніх десятиліть головним чином у зв'язку з київською школою М. С. Грушевського [1; 3; 6; 7; 12; 13; 14]. У м. Токмаку він, на жаль, нині поки що практично нікому не відомий, окрім його родичів, з якими ми зустрілися. Нам здалася цікавою можливість порівняти свідчення «усної історії» та документальних матеріалів, що ми й спробували зробити.

Вірогідні напрямки розвитку розгромленої на самому початку свого формування школи М. С. Грушевського тепер можна лише уявляти. Школа, незважаючи на, може, й повільне зростання, спиралася на ті ж методологічні засади західноєвропейської та американської етнології, що й славетна школа «Анналів», яка виникла в наступні роки після того, як школа Грушевського припинила своє існування. Хтозна, чи могла б за інших обставин у середовищі останньої відбутися та зміна акцентів у дослідженні історії, яку зробила школа М. Блока та Л. Февра. Зрештою, опрацьована ними тенденція переходу від вивчення соціології до антропології виглядає закономірною та нібито лежала на поверхні. Однак простота цього вибору, як здається, з тих, що вважаються за геніальні.

¹² У Києві В. С. Денисенко працював над повістю «Ваулі Ненянг» про народні повстання у ХІХ ст. за зібраними на Півночі історичними та фольклорно-епічними матеріалами, продовжував вивчати українську обрядність, зокрема весільну та поховальну. Уклав багато програм і запитальників для етнографічних досліджень.

Але коли навіть припустити, що школа Грушевського й не зайняла б лідерських позицій у світовій науці, то напевно була б послідовницею впроваджуваних школою «Анналів» ідей. Треба зазначити, що «антропологічний поворот» отримав розвиток у радянській історіографії лише в 1970-х рр. у працях А. Я. Гуревича, а з 1989 р. почав виходити за його редакцією тематичний щорічник «Одіссей».

У модельованій «альтернативній історіографії» творчий доробок та кар'єрне зростання В. С. Денисенка за інших життєвих обставин, напевно, були б значно більшими. Енергійний та здібний дослідник, не виключено, міг би досягти й директорства в академічному інституті, особливо враховуючи наближеність до родини М. С. Грушевського, і оскільки *noblesse oblige* – таки б отримав звання академіка, яке трохи наївно приписали йому родинні перекази...

Джерела та література:

1. Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського / С. І. Білокінь. // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5. – С. 106–131.
2. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. / І. В. Верба. // Там само.
3. Верба І., Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти / І. Верба, О. Юркова. // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 268–284.
4. Денисенко І. В. У будинку Михайла Грушевського / І. В. Денисенко. // Зона. – 2004. – № 18. – С. 33–41.
5. Денисенко І. В. Уривки з минулого. – Частина І: До 1948-го р. / І. В. Денисенко; Прим. М. Кучеренка та І. Преловської // Молода нація. – К., 2005. – 2 (35). – С. 5–60.
6. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського / В. Заруба. // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4, 1–4. – С. 147–168.
7. Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського (За матеріалами архіву ВУАН) / В. Заруба. // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105–116.
8. Історія Національної академії наук України. 1946–1950. – Частина 2: Додатки. – К., 2008. – 716 с.
9. Кучеренко М. Примітки. / М. Кучеренко. // Денисенко І. В. Уривки з минулого. – Частина І: До 1948-го р. // Молода нація. – К., 2005. – № 2 (35).
10. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / О. Оглоблин. – К., 2003. – 252 с.

11. *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія Наук. Нарис історії. – Т. I–II / Н. Д. Полонська-Василенко. – К., 1993.

12. *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців / О. Юркова. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. № 1/2 – С. 263–281.

13. *Юркова О. В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / О. В. Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.

14. *Юркова О. В.* Денисенко Василь Семенович. / О. В. Юркова. // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: Наук. думка. 2004.

Валерій Саєнко, Валерій Козир (*Запоріжжя, Україна*). **«Усна історія» від токмацьких родичів Василя Семеновича Денисенка**

Порівнюються документальні біографічні матеріали зі свідченнями «усної історії», отриманими від родичів В. С. Денисенка – етнографа та історика наукової школи М. С. Грушевського.

Ключові слова: В. С. Денисенко, школа М. С. Грушевського, Великий Токмак, «усна історія».

Валерий Саенко, Валерий Козырь (*Запорожье, Украина*). **«Устная история» от родственников Василия Семеновича Денисенко, живущих в г. Токмак**

Сравниваются документальные биографические материалы со свидетельствами «устной истории», записанными от родственников В.С. Денисенко – этнографа и историка научной школы М. С. Грушевского.

Ключевые слова: В. С. Денисенко, школа М. С. Грушевского, Большой Токмак, «устная история».

Valerii Sayenko, Valerii Kozyr (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **«Oral History» from Tokmakrelatives of Vasyl Semenovych Denysenko**

The documentary biographical materials are compared with the witnesses of «oral history», writtendown by the relatives of V. S. Denysenko – the ethnographer and historian of scientific school by M. S. Hrushevsky.

Key words: V. S. Denysenko, school by M. S. Hrushevsky, elykyj Tokmak, «oral history».

Володимир МАСЛАК
(Кременчук, Україна)

УДК 930.1 (470) «20/21»: 94 (477) «1658/1659»

Образ Івана Самойловича в російській історіографії початку ХХІ ст.

На початку ХХІ ст. в російській історіографії з'явилася тенденція до формування спеціального дослідницького інтересу до українських гетьманів. Якщо раніше на окрему увагу «заслужив» лише Богдан Хмельницький, а решта гетьманів так і не дочекалися окремих розвідок і тішилися увагою лише в загальниках про українську, часами російську історію XVII–XVIII ст., то тепер крига скресла. З'явилися монографії, присвячені Іванові Мазепі, збірник рідних нарисів «Гетьмани України. Історія про славу, трагедії та мужність» [1, 3]. Крім того, побачила світ монографія про гетьманування Івана Самойловича.

Власне постать останнього зацікавлювала тим, що за його гетьманування остаточно устійнилася царська верхність над Лівобережною Гетьманщиною, а також було підпорядковано в 1685 р. Московському патріархату Київську митрополію. Накинення верхності по церковній лінії в часи, коли ще панувало конфесіоналізоване мислення, а ідеї секуляризації ледь пробивали собі дорогу крізь товщу релігійної свідомості навіть в Західній Європі, мало непересічне значення. Було воно ключовим етапом в реалізації надії московських еліт – поглинення українського суспільства та його розчинення в політичному тілі Московії. Врешті, І. Самойлович доклав зусиль, щоб цар свого часу не заслав Івана Мазепу до «Сибіру неісходимого», і майбутній гетьман опинився в оточенні «попівського сина» та зумів досягти посади генерального осавула. Саме Самойловичеві часи стали вирішальними для І. Мазепи, до якого такою небайдужою була російська історіографія, Усе це на початку ХХ ст. підігрівало інтерес російських істориків до постаті І. Самойловича.

Слід одразу підкреслити, що в розвідках, присвячених цьому гетьманові перетнулися обидві провідні тенденції сьогodнішньої ро-

сійської історіографії: чергова еволюція під тисом інтелектуальних та пролітних обставин великодержавницької парадигми та нові віяння, пов'язані з відходом частини істориків від останньої. У рамках першої тенденції, найвиразнішим представником якої є Олександр Алмазов, гетьманування І. Самойловича оцінюється під кутом відповідності головному з погляду Москви завданню будь-якого представника української еліти в будь-які часи – наближати торжество всеохопного розмивання всього українського в російському морі. Невідворотність поєднання українського та російського світів в одне ціле рефреном проходить крізь концепцію дослідника і є універсальним мірилом «праведності» тієї чи іншої частини еліти Гетьманщини. А щоб не залишалось сумніву тут вам і промовисті тези у вступі: «Розпад Радянського Союзу призвів до порушення налагоджених зв'язків між двома народами (українським та російським. – Авт.), зокрема й на рівні окремих родин» та «політичний розрив важко переживається суспільствами обох держав (Росії та України. – Авт) [1, с.7– 8].

Інша концептуальна лінія, пов'язана з працями петербурзької дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, базована на цінностях, які виходять за вузькі рамки мислення категоріями рації імперії. Концепція ця відштовхується від загальнолюдських цінностей, а саме рації будь-якої відповідальної еліти оберігати в міжнародних взаєминах свою суб'єктність та самодостатність свого державного утворення. Якраз тут проходить головний ціннісний вододіл між двома таборами сучасної російської історіографії в цілому, не тільки в нашому конкретному випадку. Всі інші речі з «кухні історика» є похідними. І саме ця обставина визначає опцію сприйняття Т. Таїровою-Яковлевою української історії після відновлення всередині XVII ст. Української держави й, зокрема, гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Кирилом Розумовським. Зовнішньо- та внутрішньополітичні заходи керманців Гетьманщини розглядаються під кутом не «збирання земель» до «царської вотчини», а інтересів Гетьманщини, які, звісно, полягали в обороні власної державності.

Відтак, коли Т. Яковлева прагне зрозуміти ступінь ефективності, приміром, І. Самойловича на головному напрямку змагань за майбутнє самодостатньої Гетьманщини – російському – та розглядає крізь цю призму увесь комплекс заходів гетьмана, то для представників іншого табору все гранично просто: пряма чи опосередкована протидія українській політиці Московської держави ознака неблагонадійності геть-

одну дошку власну суспільну вертикаль на чолі з гетьманом та ідею підпорядкування сусідньому монархові. Тобто із свідомості старшини мусили випаруватися так яскраво виявлені нею в попередні часи політико-правові уявлення про функції еліти, постать правителя, стосунки між правителями. Проігноровано факт чіткого усвідомлення козацькою старшиною довірності українсько-московських стосунків, прадавності та історичної легітимності комплексу козацьких прав і привілеїв. Також не взято до уваги органічність для старшини європейських політико-правових уявлень про право правителя на зміну протектора, якщо інший порушує взяті на себе зобов'язання, що було виразно представлено в політичних концепціях українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика.

І. Самойлович мусив вибиватися з когорти українських гетьманів, турбуватися про вірність цареві, а не про всеохопність та самодостатність своєї влади, збереження зовнішньої суб'єктності Гетьманщини та можливості мати вільні руки у виборі протектора. А факт участі майбутнього гетьмана в антиросійському повстанні 1668 р., що різко розходиться з образом І. Самойловича як проросійськи налаштованого й навпаки видає в ньому людину з типовими для еліти Гетьманщини політико-правовими уявленнями, пояснюється тим, що він начебто це чинив мимоволі, «не розібравшись у ситуації» [1, с. 49].

Для того, щоб чіткіше підкреслити нібито ущербність і приреченість Гетьманщини, О. Алмазов ставить з ніг на голову природу станових прав і привілеїв козацтва та й саму організацію суспільства в Гетьманщині. Згідно з дослідником, ці права козаки шукали у московського царя, а не намагалися досягти того, щоб сусідній монарх затвердив вже наявний стан речей і став черговим у цьому сенсі правителем. І. Самойлович був обраний, бо сподівалися, що новий гетьман «в рамках відносин з Московією буде вимагати надання старшині феодальних привілеїв: володіння землею та кріпосними селянами [1, с. 44]. До всього Росія ставила перед гетьманом військово-політичні завдання, які «відповідали загальним інтересам російського та українського народів» [1, с. 117]. Зрештою, дослідник бідкається тому природному фактові, що Москва була змушена тратити гроші на утримання своїх військових гарнізонів а території Гетьманщини [1, с. 188].

Не дивно, що за таких умов в концепції О. Алмазова І. Самойлович постає беззастережним виконавцем розпоряджень, які линули з Московії у різних сферах. І досягається такий ефект коштом явного при-

гнічення конфліктних зон між Батурином та Московією. Дослідник не уникає згадок про напругу у питаннях Вічного миру 1686 р., долі Слобідської України тощо, але згладжує гострі кути, предметно не обговорює та не шукає пояснень поведінки гетьмана та його оточення. Зокрема, у руслі ідеї про суцільну прогресивність усіх заходів Московії, які стосувалися української проблематики, О. Алмазов вважає цілком прийнятним для Гетьманщини Вічний мир 1686 р., а незадоволення І. Самойловича глухо пояснюється його територіальними претензіями без з'ясування суті проблеми та вписування поглядів гетьмана в традиційні уявлення старшини.

Попутно дослідник без додаткового обґрунтування заперечує концепцію поліпідлеглості, сформульовану Т. Чухлібом [4] й так само голосливо відкидає концептуальну тезу Т. Таїрової-Яковлевої про те, що «наївно було б І. Самойловича уявляти «проросійським» гетьманом» [1, с. 188; с. 316]. Однак саме підхід Т. Таїрової-Яковлевої є плідною спробою з'ясувати політичну програму І. Самойловича як гетьмана, котрий у рамках традиційних підходів, притаманних і його попередникам, і наступникам, на перше місце ставив інтереси збереження самодостатності власної гетьманської влади.

Концепція Т. Таїрової-Яковлевої пластична й просуває вперед розуміння пружин поведінки гетьмана. Зокрема, цінними є спостереження дослідниці стосовно взаємин І. Самойловича та П. Дорошенка, що саме лівобережний гетьман підштовхував Московію ліквідувати Правобережну Гетьманщину, адже початково цар волів зберегти обидві Гетьманщини за умови визнання підданства П. Дорошенком [3, с. 318–320]. Незадоволення І. Самойловича Вічним миром 1686 р. та конфлікт з приводу Посожжя, виводяться з уявлень про природні межі Гетьманщини, а відтак подається на повен голос [3, с. 343–345, 348–352]. І в такий спосіб концепція Т. Таїрової-Яковлевої перебуває в одній площині з концептуальною лінією українських істориків.

Джерела та література:

1. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687). – Москва, 2012. – 288 с.

2. Артамонов Владимир. Украина-русская конвергенция в последней трети XVII–XVIII веках // Украина в Центрально-Східній Європі з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Випуск 5. – С. 607– 622.

3. *Тайрова-Яковлева Т. Г.* Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. – Москва; Санкт-Петербург, 2011 – 470 с.

4. *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2011. – 327 с.

Маслак В. (Кременчук, Україна) Образ гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії початку ХХІ ст.

Стаття присвячена з'ясуванню концептуальних підходів до оцінки діяльності гетьмана Івана Самойловича сучасними російськими істориками. Досліджуються основні тенденції в компаративістичній перспективі.

Ключові слова: Україна, гетьман Іван Самойлович, російська історіографія

Маслак В. (Кременчуг, Україна) Образ гетмана Ивана Самойловича в российской историографии начала ХХІ в.

Статья посвящена исследованию концептуальных подходов современных российских историков к оценке деятельности гетмана Ивана Самойловича. Рассматриваются основные тенденции в сравнительной перспективе.

Ключевые слова: Украина, гетман Иван Самойлович, российская историография

Maslak V. (Kremenchug, Ukraine) The Hetman Ivan Samoilovych's Image in Russian Historiography at the Beginning of the XXI Centuries

The article researched the modern approaches of the Russian historians for hetman Ivan Samoilovych. The new conceptual experience and new image of this hetman are investigated.

Key words: Ukraine, Hetman Ivan Samoilovych, Russian Historiography

Микола ПОСІВНИЧ
(Львів, Україна)

УДК: 930.2;323.1 (477.82) 394.92 “1944/1945”

Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Сохань П., Потічний П. (співгол. ред. ради), В. Ковальчук, В. Огороднік (упор.) та ін. – Київ–Торонто: Видавництво «Літопис УПА». – 2011. – 1024 с. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 16) (рецензія)

Тематика документів нового, 16-го, тому серійного видання «Літопис Української Повстанської Армії» – 10-річне післявоєнне протистояння бандерівців і радянської влади на Волині та Поліссі (оунівський край «ПЗУЗ»).

Як на «неозброєне око», 281 діловий лист збройного націоналістичного підпілля за 1944–1954 рр., який вперше ввели до наукового обігу упорядники збірки – джерелознавець Володимир Ковальчук та історик Валерій Огороднік – непоказні документи. Навіть спеціалісти іноді такі оминають – не бажають ламати голову над нерозбірливими почерками авторів й ідентифікувати їх псевда, встановлювати адресатів, аналізувати вкраплення «езопової» мови. Мабуть, міркують: навіщо витрачати час, коли повно історичних праць з уже готовими висновками? І дарма, адже ділові листи через чіткий і лаконічний стиль викладу мають великий інформаційний потенціал, містять мінімум фальші й приписок. Це не темпераментне приватне листування, де часто-густо організаційні справи витіснені особистими. Як і не звіти про бої УПА, в яких дані про ворожі втрати, наприклад, інколи перебільшені вдсятеро. Окремі документи, з якими працювали упорядники, були заляпані кров'ю, пошматовані, а втрачені фрагменти їм довелося відновлювати. На жаль, майже дві третини від опублікованого – копії трофейних оригіналів, зокрема й російською мовою з частково спотвореним первісним текстом.

Серед джерел, що увійшли до 16-го тому, особливу увагу привертають листування головного командира УПА Романа Шухевича з його наступником на цій посаді Василем Куком, листи Василя Кука до полі-

тичного референта ОУН Якова Бусола, провідника на ПЗУЗ Миколи Козака-«Смока», його підлеглого Степана Янишевського-«Далекого», епістолярії керівника Головного осередку оунівської пропаганди Петра Федуна, останнього провідника на ПЗУЗ Василя Галаси, графіка-різьбяря Ніла Хасевича та багатьох інших. До речі, для порівняння упорядники опублікували й три листи керівника легендарного оунівського підпілля у Києві Михайла Захаржевського, в підрядкових коментарях до яких довели: це фальшивки радянських спецслужб.

В уміщених у книзі документах глибше деталізуються причини розколу в 1945 р. волинсько-поліського підпілля на прибічників Миколи Козака-«Смока» і «розкольника» Степана Янишевського-«Далекого». Виявляється, останній вже був готовий розірвати відносини зі своїм візаві ще навесні, а не восени 1945-го, на знак протесту проти невинуватої, як на його думку, «чистки» підпілля від радянських агентів. Окремішньо «далеківці» протрималися аж до 1949 р., коли все-таки «злилися» зі «смоківцями». У цьому – велика заслуга Василя Галаси, що активно долав внутрішні конфлікти у підпіллі на ПЗУЗ після смерті «Смока».

У кількох листах розповідається про підпілля в Києві, легендарне в останній рік Другої світової війни радянськими спецслужбами для проникнення в оунівську мережу на Волині. Також у документах йдеться про роботу винищувальних батальйонів й агентурно-бойових груп НКВС–МВС під проводом «Кучерявого», «Оси», «Чорного», «Озона», «Чубатого», «Короткого», «Савки», «Ластівки», «Чуми». На Кременеччині, наприклад, представники одного з таких підрозділів, всліяко наслідуючи бандерівців, жили у криївках, запрошували туди селян на допити й навіть співали повстанських пісень. Також, як виявляється, МДБівці вчиняли масові облави під виглядом саперів, котрі «розмінують» поля.

У багатьох листах описано численні урядові «експерименти» над цивільним населенням Західної України під час її післявоєнної радянзації. Так, повстанець Іван Литвинчук у квітні 1949 р. зазначав: «... більшовики мають перевести масовий вивіз населення ЗУЗ на Далекий Схід і Сибір». Підпільник Олександр Савира у серпні 1951-го свідчив, що мешканців хуторів на Волині змушують переселятися в села. Інший повстанець, Володимир Кудра, у квітні 1952 р. писав, що колгоспників повсюдно змушують перераховувати державі великі «позики», а неодружених бездітних жінок – сплачувати податок «за бездітність». Людей також обурювали пропозиції влади їхати на роботу в Донбас, а також добровільно-примусово вступати до шкіл «фабрично-заводського навчання».

Ділові листи цікаві й тим, що, як і підпільна періодика, є цінним джерелом інформації про події у світі. Стає зрозуміло, що і Василь Кук, і Роман Шухевич щиро сподівалися на настання Третьої світової війни з ініціативи США, щоб на тлі всесвітніх подій проголосити незалежність України. До речі, деяких лідерів підпілля нині назвали б «конспірологами». Так, Василь Кук писав, що Адольф Гітлер у серпні 1945-го був ще живий і успішно переховувався від переслідувань десь «у підпіллі», а також висловлював впевненість у тому, що до смерті Йосифа Сталіна в 1953 р. «доклав рук» Лаврентій Берія. Серед цивільного населення поширювалися різноманітні чутки, наприклад, про Корейську війну як початковий етап Третьої світової.

У збірнику знайдуть чимало цінного для себе любителі історії шифрувальної справи. Як встановили упорядники, учасники епістолярного діалогу від кінця 1940-х часто зашифровували дати написання своїх листів «датівниками» – сумою з шести чисел реальної дати та довільних шістьох чисел. Що цікаво, кожна пара, яка переписувалася, послугоувалася своїм власним «драгівником». Також використовували шифроблокноти (це коли набори цифр позначали певні слова чи словосполучення).

Опубліковані документи «відсунули» хронологічну межу існування підпілля ОУН до середини 1950-х. Що цікаво, у 1953 р., коли край ПЗУЗ уже перебував «на межі загибелі», влада УРСР здійснювала українізацію партапарату, сподіваючись відвернути цивільне населення від націоналістичного підпілля. Одним з останніх МДБ ліквідувало оунівця Петра Ксенджука – під час спецоперації в Луцькому районі 27 жовтня 1955-го.

Авторів багатьох листів збірника можна побачити у фотододатку. На одному фото, наприклад, бачимо колоритного бороданя на фоні комишу – це легендарний провідник Іван Литвинчук-«Дубовий». На іншому знімку – нещасні теща та дружина «розкольника» Степана Янишевського, згорьовані від постійних переслідувань МВС. Вміщена і світлина радянської агентки Людмили Фої, що стоїть поряд із Миколою Козаком. Саме цього чоловіка, який, як відомо, захопив жінку стати ідейною бандерівкою, молодий київський історик Володимир Іванченко у своїй книзі «Квітка в червоному пеклі» помилково назвав оперпрацівником МДБ. Майже всі світлини публікуються вперше.

Відтак, зміст більшості документів 16-го тому прямо чи опосередковано стосується запеклої боротьби між націоналістичним підпіллям на ПЗУЗ з апологетами радянської Волині та Полісся впродовж післявоєнного періоду історії України. До честі українських повстанців, їхня геройська справа затягнулася аж до хрущовської доби.

Іван КАПАСЬ

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

УДК: 930.2: 94(477):(356.15+351.741) “1941/1944”

Рідня. Поліція і партизани, 1941–1944. На прикладі України / Авт.-упор.: О. Гогун, І. Дерейко, А. Кентій. – Київ: Українська видавнича спілка, 2011. – 576 с.

Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – Киев: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с. (рецензія)

Книга колективу авторів-істориків Олександра Гогуна, Івана Дерейка та Анатолія Кентія розкриває одну з малодосліджених сторінок німецько-радянського протистояння 1941–1944 рр. на території Радянського Союзу – боротьбу представників двох тоталітарних режимів на мікрорівні: колабораціоністських формувань нацистів та комуністичних партизанських загонів.

Територіальні межі, як зазначають автори, з огляду на доступність джерельної бази і ментально-історичної специфіки місцевості, обмежені сучасними Сумською, Чернігівською, Київською, Житомирською областями, а також прилеглими до них сусідніми регіонами Росії і Білорусі. Перелічені території є своєрідною «колицкою» комуністичного радянського партизанського руху в Україні, звідки боротьба поширювалася в інші частини окупованої республіки.

Видання є цікавим не тільки для істориків і дослідників, які займаються вивченням українського виміру війни, а й для науковців Білорусі і Росії, оскільки викладені події значною мірою тотожні процесам, що мали місце під час нацистської окупації у цих республіках. Поширенню книги серед аудиторії цих країн сприяє видання її російською мовою.

Проведений авторами аналіз сучасної вітчизняної і зарубіжної наукової літератури дає підстави констатувати вакуум у студіюванні проблеми. Цю обставину бачимо передусім у встановленій історичній

практиці поділу протиборчих сторін на «чужих» і «своїх». У радянській історіографії про об'єктивний розгляд цих питань внаслідок засилля ідеології не могло бути й мови, адже партизани розглядалися як «народні месники», а поліцаї як «зрадники народу». Звідси відсутність уваги до обставин, що спричинили колаборацію. Серед них однією з головних є злочинна політика Сталіна. Тож автори слушно обмежилися аналізом вітчизняних наукових видань з історії окупації, радянського партизанського руху, починаючи з 1990-х рр. та зарубіжних, що несли порівняно менший тягар ідеологічних впливів – з 1950-х рр.

У більшості залучених авторами-упорядниками видань учасники комуністичної боротьби розглядаються окремо від своїх головних супротивників. Для подолання цієї ситуації залучено широку джерельну базу, що ґрунтується на доступних документах із 13-ти фондосховищ України, Росії, Німеччини. Задля повноти дослідження до нього залучено частину витягів з документів, уміщених у збірниках, що вийшли у попередні роки. Цінним видом джерел є інтерв'ю, записані упродовж 2008 р. робочою групою проекту «Рідня». До її складу входили, як можна простежити з опублікованих текстів і фотододатків, окрім авторів, історики Тетяна Пастушенко та Володимир Гінда. Респондентами виступили колишні поліцаї і партизани, які на вказаний час проживали в селах Сумщини, Чернігівщини, Полтавщини, Житомирщини, Київщини та м. Києві і, відповідно, діяли в цих регіонах під час окупації.

Авторам не вдалося досягнути повної документальної симетрії для відтворення історичного полотна. Більшість уміщених матеріалів – радянського походження. Однак цю обставину не приховано. Один із упорядників зауважує, що дисбаланс зумовлений результатами архівного пошуку (с. 7).

Книга складається зі вступу, двох взаємопов'язаних тематичних блоків із ввідними статтями та власне документальної частини, викладу принципів відбору документів і правил їх публікації, додаткового коментованого ілюстративного матеріалу, списку використаних архівів та переліку вміщених матеріалів.

Перед текстами найбільшого блоку «Документи» розміщено вступну частину, підготовлену О. Гогунем, та тематичний блок «Статті», куди увійшли передбачені концепцією книги наукові розвідки А. Кентія, О. Гогуна, І. Дерейка.

Анатолій Кентій у розділі «Червоні партизани України 1941–1944 рр.: організація, структура, основні напрямки діяльності» розви-

ває думку про цілеспрямоване керівництво партизанами на території Української РСР, окреслює причини і труднощі, що супроводжували цей процес. До них дослідник відніс невідповідність до спротиву у зв'язку з появою у передвоєнний період нової військової доктрини наступального характеру, політичними репресіями 1937–1938 років. Окремо розглянуто безлад, зумовлений нездатністю ЦК ВКП(б) реагувати на виклики часу, коли кожна з силових структур займалася організацією диверсійно-партизанських загонів, виходячи із цілей, визначених власним керівництвом, без координації з іншими. Автор простежує процес централізації управління партизанським рухом: від участі у цьому розрізаних структур до зосередження у своїх руках ЦК КП(б)У принаймні формального керівництва партизанськими формуваннями в Україні.

Значну увагу приділено партизанському загону як організаційно-тактичній одиниці руху Опору, його структурі, озброєнню, чисельності, розвитку та завданням. До останніх автор відніс регламентоване радянським військово-політичним керівництвом знищення інфраструктури тилу вермахту, комунікацій, живої сили; проведення розвідувальної діяльності на користь Червоної армії; масово-політичну роботу серед місцевого населення. Анатолій Кентій слушно зауважує, що з перших днів війни нарівні зі знищенням солдатів ворога вказувалося на пріоритетності боротьби з усіма можливими проявами колабораціонізму.

Зосередивши увагу в цілому на процесі становлення радянського партизанського руху, дослідник все ж основний акцент зробив на становленні його координаційного центру Українського штабу партизанського руху (УШПР) і формуванні відповідного до умов війни ставлення до представників репресивно-каральної системи із середовища поліцаїв, тоді як окрім УШПР діяла значна кількість партизанів, підпорядкованих розвідувальним управлінням Червоної армії та Військово-морських сил, Наркоматів внутрішніх справ (НКВС) та державної безпеки (НКДБ) УРСР і СРСР.

Частково цю прогалину спробував заповнити О. Гогун у 2-му розділі 1-го блоку у статті «Радянські спецслужби в окупованій Україні, 1941–1944». Історик конкретизував роль і структури НКВС і НКДБ в організації партизанського руху, розмежувавши участь кожного у його розгортанні на українській території, завдання та шляхи їх виконання. Однак не вдалося уникнути помилок. Дослідник хибно відніс резидентуру «Максим» І. Кудрі до підпорядкування НКВС–НКДБ СРСР (с. 42),

оскільки вона була створена і перебувала у безпосередньому віданні Наркомату внутрішніх справ УРСР¹, тоді як у Києві діяла підконтрольна Москві резидентура «Музей» В. Карташова та низка інших.

Противників радянських партизанів відобразив І. Дерейко у статті «Місцеві формування німецької армії і поліції в Райхскомісаріаті «Україна», 1941–1944». Автор зосередив увагу на структурі керівництва збройних формувань окупаційного режиму, українських підрозділах у складі німецької армії, системі установ і воєнних частин у центральних і східних українських областях. У публікації чітко простежується процес включення поліційних і допоміжних формувань нацистів в Україні до репресивної та військової системи Третього рейху від часу, коли з місцевого населення відбиралися претенденти до штату поліції на низових дільницях до часу їх трансформування у допоміжні воєнні структури вермахту.

Важливим є те, що І. Дерейко окреслив подальшу долю поліцаїв, де вказав на ставлення влади, що повернулася, до всього населення окупованих територій, наголосивши на факті більшої вразливості цивільних від репресивної політики влади аніж підготовлених нацистами учасників колабораціоністських формувань. Однак для видання більш доречним є доповнення про ставлення наступаючих регулярних червоних частин і супроводжуючих їх особливих відділів та «Смершу», а згодом органів НКВС і партійного апарату до колишніх поліцаїв, коли вони за подібних умов тримання ув'язнювалися в одних фільтраційних таборах із партизанами і на недавніх супротивників очікувало спільне існування у штрафних батальйонах радянської армії.

Доречним буде навести випадок з групою партизанів з'єднання партизанських загонів Житомирської області ім. Щорса під командуванням С. Ф. Малікова. Після звільнення території Радомишльського району секретар партійного бюро партизанського загону ім. Молотова Т. Глуховченко, лікар загону ім. Суворова Пешкевич, фельдшер Олсадко, комісар коростенського загону Таратурн і начальник штабу Юрченко були поміщені у спецтабір НКВС УРСР № 240 (відділення № 6) м. Горлівки. Не вбачаючи у силу обставин системності процесу, Т. Глуховченко пояснював ситуацію, в яку вони потрапили, ворожими діями начальника військомату Радомишльського району. В'язень вказував, що у спецтаборі партизани перебували разом із поліцаями і старостами,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 60. – Спр. 86699, т. 1. – Арк. 2.

користувалися однаковими правами: як перших, так і других тримали за колючим дротом, під примусом зброї залучали до різних робіт, їм заборонялося писати листи, їх піддавали побиттю, і тим і іншим перед строем вказували, що вони є зрадниками батьківщини. Спроби пояснити командуванню табору, що партизани і поліцаї «це не одне і те ж саме» призводили тільки до посилення режиму тримання. Після проходження перевірки Т. Глуховченка зарахували до штату Харцизького заводу, решту його товаришів чекала гірша доля: розжалувані до рядових, вони були переведені у штрафний батальйон².

За спогадами К. Кайсенова – командира партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва, що діяло на Київщині, «багатьох старих заслужених партизанів під конвоем відправили на роботу у Донбас. Перед відправкою всіх обшукали, забрали всі речі, які їм сподобалися. Хто протестував, їх били, штовхали наганями, тобто катування були страшні»³. Подібна практика радянської влади носила системний характер, і її теоретичне й документальне обрамлення або ж означення акцентів тільки поліпшило б книгу. Адже це дає можливість зрозуміти, що ставлення радянської влади як до партизанів, так і до поліцаїв та інших колабораціоністів у воєнні і перші післявоєнні роки було значною мірою тотожне.

Загалом показу саме подібностей протилежних сторін стосується другий документальний блок книги із шести проблемних розділів.

У першому з них «Бойові дії» документально ілюструється основна спрямованість операцій червоних партизанів з ліквідації поліцейських осередків. Наводяться фрагменти з наказів, звітів, стенограм спогадів, щоденників бойових дій, радіограм, донесень та інших документів партизанських формувань, а також подібних за змістом, але з протилежними акцентами документів противника.

Другий розділ – «Агентурні заходи» репрезентований доносими інформаторів, поліцейними рапортами, розпорядженнями місцевої влади, вказівками щодо вербування власних агентів і методів боротьби з агентами ворога та іншими документами. Серед них привертає увагу «Повідомлення заступника наркома ВС УРСР С. Савченка для в. о. начальника 4-го управління НКВС УРСР Решетова про створення німецьким командуванням псевдопартизанських загонів» (с. 210), датоване

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1364. – Арк. 4–6.

³ Державний архів Київської області. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 247 а. – Арк. 2.

березнем 1943 р. Його публікація потребує додаткових коментарів, оскільки фактів причетності німецької розвідки до організації і діяльності формування у ході слідства над його учасниками встановити не вдалося. Натомість головний підозрюваний – затриманий особливим відділом НКВС 40-ї армії Воронежського фронту командир т. зв. партизанського загону ім. ВЧК С. Барановський – незабаром очолив спецзагін НКДБ «Задністровці», оскільки зумів переконати слідчих у своїй роботі під прикриттям на користь окупантів за спецзавданням, отриманим від органів НКВС УРСР перед поспішним відступом 1941 року⁴.

Зауважимо, що до переважної більшості документів автори додали коментарі, що уточнюють зміст, вказуючи на можливі помилки, обставини створення, географічно-територіальні дані населених пунктів, відомості про згаданих осіб, історичні події, контекст тощо. Тож вище вказаний недолік є швидше винятком із правила.

Третій розділ розкриває обопільне застосування протиборчими сторонами тотожних репресивно-терористичних засобів.

У четвертому розділі – «Пропаганда і агітація» – автори-упорядники шляхом зіставлення агітаційних матеріалів показують роботу обох таборів із залученню до тих чи інших лав більшого кола учасників. Це ж висвітлюється шляхом представлення аналітичних записок, радіограм, стенограм спогадів, звітів радянських та, меншою мірою, нацистських органів.

Дисциплінарні порушення у формуваннях партизанів і колабораціоністів порівнюються у п'ятому розділі.

У завершальному розділі – «Населення: об'єкт і учасник протиборства» – автори-упорядники спробували означити місце заручників братовбивчого протиборства – місцевих жителів. Вміщені документи вказують на мотиви, що спонукали до роботи в поліції окремих осіб, переслідування за будь-яку допомогу партизанам чи військовослужбовцям Червоної армії, або ж навпаки – преміювання з боку окупаційної влади; умови проживання населення та поведіння органів НКВС з людьми, що перебували на окупованій території.

Інформаційний потенціал книги підсилюють фотододатки із зображеннями очільників Радянського Союзу і нацистської Німеччини та виконавців їхніх розпоряджень усіх ланок, а також епізоди з проти-

⁴ Капась І., Гогун О. Кривавий слід по обидва боки фронту І. Капась, О. Богун. // Дзеркало тижня. 2012.– № 14. – 13–20 квіт. – С. 15.

партизанської і протиполіційної боротьби, уривки розмов з очевидцями подій тощо. Для зручності ознайомлення з документами подано «Список опублікованих матеріалів».

Привертає увагу нетрадиційний підхід до трактування основ партизанського руху: змісту явища і його понятійного означення. Якщо радянські дослідники вбачали у партизанській боротьбі на території СРСР «народну війну» громадян на чолі з Комуністичною партією, за закликм якої «вся країна піднялася на смертний бій з ворогом»⁵, у сучасній українській академічній науці більшість істориків розвивають положення про «радянський антифашистський рух Опору» відповідно до інтерпретації цього феномена в європейських країнах⁶. М. Слободянюк, посилаючись на поширення у вітчизняній історіографії традиції класифікації руху Опору в Україні за національно-політичними течіями, пропонує поділ явища на радянський, польський і український сегменти⁷. Олександр Гогун категорично заперечує такий підхід, не вважаючи радянських партизанів ні за повстанців (інсургентів), ні за учасників руху Опору, обґрунтовуючи це створенням їхніх загонів до появи нацистської окупаційної влади, коли чинити спротив було нікому. Це дало йому підстави назвати бійців партизанських формувань «своєрідним видом залишеного при відступі малокваліфікованого спецназу, що займався диверсіями, терором, розвідкою і пропагандою згідно з директивами Центру» (с. 8) й ствердити, що партизани з'яви-

⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. / Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, А. В. Кентий, В. И. Клоков и др. – Кн. вторая: Борьба в подполье. – К., 1985. – 400 с. – С. 8.

⁶ Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / М. А. Слободянюк; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дн., 2002. – 20 с.; Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / Є. Г. Горбуров; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 18 с.; Абакумова В. І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. і ст. наук : 07.00.01 / В. І. Абакумова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 24 с.

⁷ Слободянюк М. Нагальні проблеми вивчення руху Опору в Україні / М. Слободянюк. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. 14. – С.175–184.

лися «не внаслідок ініціативи місцевого населення, а через конкретні вказівки керівництва силових структур».

Однак вказане трактування певною мірою можна співвіднести з початковим етапом становлення і розпаду явища, коли нічим не підкріплені гасла «всенародної боротьби» не могли відвернути загибелі наспіх зорганізованих партизанських загонів. У своїй переважній більшості партизанські загони, сформовані органами НКВС УРСР і ЦК КП(б)У та іншими структурами упродовж 1941 – весни 1942 р., були майже цілком знищені. Уцілілі ж уповноважені на організацію «всенародної боротьби» кадри мусили задля порятунку свого життя переходити лінію фронту, легалізуватися на окупованій території або ж переховуватися до приходу радянської влади. На весну 1943 р. і аж до самого приходу Червоної армії припадає нова хвиля збройного опору, не пов'язаного з комуністичною владою, про частину учасників якого можна говорити як про ідейно не визначених або ж як про «групи виживання». Згаданому у книзі «досвідченому перевертню у погонах» (с. 10) командирові київського з'єднання ім. М. Хрущова І. Хитриченку значною мірою вдалося організувати формування саме на основі «груп виживання» – людей, незадоволених умовами життя при окупантах і наляканих можливими репресіями з боку каральних органів більшовиків, прихід яких вважався справою часу. Командир Сумського з'єднання Сидір Ковпак, аналізуючи донесення надісланих ним у березні 1943 р. на Київщину розвідників, відзначав факт стихійного партизанського руху, який у регіоні за його ж вказівкою мав очолити «перевертень», тобто колишній поліцай, І. Хитриченко⁸.

Епізоди добровільного переходу населення окупованих областей на нелегальне становище з метою ведення боротьби з окупантами масово фіксуються у документах воєнного і післявоєнного часу. Так, у травні 1943 р. група військовополонених командирів РСЧА під керівництвом П. Бубнова, які працювали у млині м. Василькова, вийшли до лісу й організували Васильківський партизанський загін, що проводив боротьбу з окупантами⁹. Через певний час вони об'єдналися зі створеним за аналогічних умов Бишівським загonom, що підтримував через зв'язкових контакти з Хитриченком¹⁰. Формування відбули у район

⁸ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 46175-ФП, т. 1. – Арк. 282 зв.

⁹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 20482-ФП, т. 2. – Арк. 228.

¹⁰ Там само. – Спр. 20482-ФП, т. 4. – Арк. 395.

Забування, де після бою з німцями були переформовані у три загони: Фастівський, Васильківський і Бишівський. У сукупності вони утворили 4-й батальйон з'єднання.

У праці не враховано інші політичні сили, присутні на теренах регіону. Так, поліція, згідно з концепцією книги, є знаряддям реалізації завдань нацистської влади, партизани – комуністичної. Трагізм ситуації підсилює поширення серед представників шуцманшафту орієнтації на націоналістичну ОУН. Один із таких фактів доречно навів І. Дерейко (с. 64).

В апараті книги допущено помилки, що ускладнюють цілісне сприйняття і тематичну орієнтацію, змушують читача при побіжному перегляді лише здогадуватися про специфіку викладеного. Зокрема, має місце порушення нумерації окремих пунктів змісту. Наприклад, «Список використаних архівів» знаходиться не на 546-й, як вказано, а на 565-ій сторінці. Те саме стосується і «Переліку опублікованих матеріалів», де замість 566-ої зазначена 547-ма сторінка.

Структурний блок з теоретичними науковими розвідками позбавлений систематизації у змісті видання, вдало застосованої авторами щодо частини книги із текстами, згрупованими відповідно до проблематики документальних джерел, розміщених під назвою «Документи». Це за обставини, що його цілком логічна назва «Статті» відображена дослідниками в колонтитулі до відповідних текстів (с. 13). Разом з цим автори не вказали в змісті наявні у виданні «Принципи відбору документів і правила публікації»(с. 81), які доречно було б розмістити після основного тексту.

У книзі трапляються стилістичні вади тексту, подекуди пропущено крапки, злито слова, є орфографічні помилки.

Виправлення недоліків в апараті орієнтування, орфографічних, стилістичних і структурних помилок дають змогу суттєво поліпшити сприйняття книги, а подальше доповнення матеріалами, зокрема документами означених авторами партизанських формувань, що діяли під егідою ГРУ РСЧА, НКВС-НКДБ, та безпосереднього об'єкта їх діяльності – представників поліції, вермахту, СС, дозволить претендувати на повторне перевидання рецензованої збірки статей і документів тиражем, більшим за наявний, оскільки тираж в 1 тис. примірників не може задовольнити запити вітчизняних істориків, а тим більше дослідників близького зарубіжжя та всіх, хто цікавиться малодослідженою проблематикою Другої світової війни.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Андрєєв Віталій** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри Херсонського державного університету.
- Андрєєва Світлана** – кандидат історичних наук, докторантка Запорізького національного університету.
- Арзуманова Тетяна** – кандидат історичних наук, Харківського національного університету будівництва та архітектури.
- Барков Ілля** – пошукач Запорізького національного університету.
- Бєлікова Марина** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного технічного університету.
- Білан Сергій** – кандидат історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Білівенко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
- Бороденко Олена** – аспірантка Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.
- Бурім Дмитро** – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Головко Юлія** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
- Гордієнко Дмитро** – магістр історії, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Грибовський Владислав** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Гулевич Владислав** – головний спеціаліст Управління по зв'язках з органами місцевої влади та місцевими органами самоврядування Верховної Ради України
- Домановська Марина** – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
- Замура Олена** – аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

- Кавунник Валентин** – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Капась Іван** – аспірант Державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.
- Карімова Катерина** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
- Ковальчук Михайло** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Козир Валерій** – науковий співробітник археологічної групи Токмацького краєзнавчого музею міського відділу культури виконкому Токмацької міської ради народних депутатів.
- Корнієнко Вячеслав** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Кравченко Микола** – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Кривоший Олександр** – кандидат історичних наук, директор інформаційно-аналітичної агенції «Krialle».
- Крилова Алла** – кандидат історичних наук, доцент Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.
- Лажно Віта** – аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.
- Левікін Володимир** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Левицька Мар'яна** – кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту народознавства НАН України (Львів)
- Мальченко Олег** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Маслак Володимир** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
- Михайліченко Микола** – кандидат історичних наук, старший викладач Сумського національного аграрного університету.
- Мільчев Володимир** – доктор історичних наук, завідувач кафедри Запорізького національного університету
- Олененко Анна** – аспірантка Запорізького національного університету
- Омельковець Олександр** – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

- Пачев Сергій** – кандидат історичних наук, докторант Запорізького національного університету
- Посівнич Микола** – кандидат історичних наук, президент Благодійного Громадського Фонду «Літопис УПА» ім. Володимира Макара
- Потапенко Світлана** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Потульніцький Георгій** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Роменський Олександр** – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Савченко Ірина** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
- Сасно Валерій** – керівник археологічної групи Токмацького краєзнавчого музею міського відділу культури виконкому Токмацької міської ради народних депутатів.
- Світленко Сергій** – доктор історичних наук, професор, декан Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.
- Старков Валерій** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Стародуб Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Старостін Валентин** – аспірант Національного гірничого університету (Дніпропетровськ)
- Халак Надія** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Черченко Юрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Штанько Оксана** – аспірантка Луцького національного університету імені Лесі Українки

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 25

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактори: *Лариса Білик, Броніслав Адамович*

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 12.12.2012. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.25. – Київ, 2012. – 656 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4